

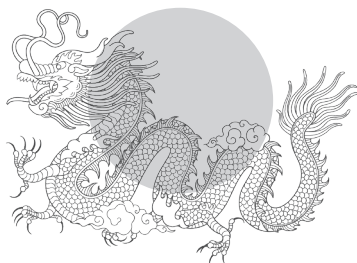
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ

МАННОП ЭГАМБЕРДИ

САРИК АЖДАР ХАМЛАСИ

ТАРИХИЙ РОМАН

Учинчи тўлдирилган наشري

SANHOF
2023

821.512.133-31
84(5Ў)-44
Э-18

Э-18 **Манноп Эгамберди**

Сариқ аждар ҳамласи [Матн] / *Манноп (Абдуманноп) Эгамберди; муҳаррир М. Абдуллаева.*
– Тошкент: Sahnhof, 2023. – 528 б.

ISBN 978-9910-9927-9-7

УЎК 821.512.133-31
КБК 84(5Ў)-44

Нашрга тайёрловчи

Тўлқин Эгамбердиев

Романда акс эттирилган тарихий воқеалар бундан қарийб икки минг йил аввал – милoddан аввалги II асрда рўй берган. Ўша даврда шакллана бошлаган Буюк ипак йўлини тўлиқ ўз назорати остига олишни мақсад қилган Хан императори У-ди милoddан аввалги 138 йили ўз элчиси Чжан Цзянни узоқ Ғарбда жойлашган Довон (ҳозирги Фарғона водийсидаги қадимги давлат) ҳақида маълумот тўплаш учун юборади.

У-ди милoddан аввалги 104 ва 102 йилларда Довонга катта қўшин юборади. Аждодларимизнинг юрт озодлиги учун фидокорона кураши натижасида Хан аскарлари иккала сафар ҳам мағлубиятга учрайди. Ўша воқеаларни ҳикоя қилар экан, ёзувчи Манноп Эгамберди зукко ўқувчиларни мозий сари қизиқарли ва ғаройиб сажатга бошлайди.

Роман илк бор 1984 йили Москвадаги «Воениздат» нашриётида рус тилида, 1988 ва 2013 йилларда эса ўзбек тилида Тошкентда чоп этилган. Эндиликда адиб таваллудининг 95 йиллиги муносабати билан романнинг учинчи, тўлдирилган нашри китобхонлар эътиборига ҳавола этилмоқда.

*Китоб Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
ҳомийлигида чоп этилди*

ISBN 978-9910-9927-9-7

© Манноп Эгамберди, 2023
© SAHNHOF, 2023

“САРИҚ АЖДАР ҲАМЛАСИ” ТАРИХИЙ РОМАНИ ҲАҚИДА

Романда акс эттирилган воқеалар бундан қарийб икки минг икки юз йил аввал рўй берган. Бу даврда Узоқ Шарқ, Марказий ва Ўрта Осиё халқлари ҳаётида оламшумул воқеалар бўлиб ўтган. Милоддан аввалги 140 йилда Хан сулоласининг олтинчи ҳукмдори Лю Чэ Хитой империяси тахтига ўтиради. Тарихга У-ди (“жанговар император”) номи билан кирган Лю Чэ ўзининг 53 йиллик ҳукмдорлик даврида узлуксиз урушлар олиб борди, қўшни ва узоқ минтақалардаги ўлкаларни ўз давлатига қўшиб олиш билан машғул бўлди. Унинг асосий стратегик режаси ўша даврда шаклланишни бошлаган ва кейинчалик Буюк ипак йўли деб номланган савдо йўлини тўлиқ ўз назоратига олиш эди. У-ди милоддан аввалги 138 йили Буюк ипак йўлида жойлашган давлатлар ҳақида маълумот тўплаш учун ўз элчиси Чжан Цзянни узоқ Ғарбдаги давлатларга, жумладан, Довон (ҳозирги Фарғона водийси ҳудудидаги қадимги давлат)га юборади. Чжан Цзян нафақат талантли дипломат, балки истеъдодли ўлкашунос ҳам эди. Унинг ёзма қайдлари туфайли қатор мамлакатлар, жумладан, Довон давлати тўғрисидаги ноёб маълумотлар бизгача етиб келган. Машҳур хитой тарихчиси Сима Цян “Ши Цзи” (“Тарихий қайдномалар китоби”) асарида Чжан Цзян кундаликлари таяниб қуйидаги маълумотни ёзиб қолдирган: *“Довон Хитойдан ўн минг ли масофада жойлашган бўлиб, унинг халқи ўтроқ ҳаёт кечириб, шоли ва арпа етиштиради. Улар узумчилик билан шуғулланиб, вино ҳам ишлаб чиқарадилар. У ерда ажойиб “қон терловчи”, келиб чиқиши “осмон отлари”га тақалувчи тулпорлар бор. Мамлакатда етмишдан зиёд баланд деворлар билан ўралган шаҳарлар бўлиб, аҳолининг сони бир неча юз минг кишини ташкил этади. Довонликлар найза ва камонлар билан жанг қиладилар. Улар от устида чопиб кетаётиб ҳам камондан ота олишади”*.

Олинган маълумотларга таяниб, У-ди милоддан аввалги 104 йилда Довонга саркарда Ли Гуан-ли бошчилигида қўшин юборади. Бу юриш муваффақиятсиз якунланади. Шундан кейин муҳораба учун ниҳоятда пухта тайёргарлик кўришга киришилади. Хан давлатининг энг иқтидорли ҳарбий саркардалари мағлубият сабоқларидан келиб чиқиб, янги уруш режасини пухта ишлаб чиқишади. Ҳатто, Довон пойтахти Эршини сувсиз қолдириб, шаҳарни таслим этиш чора-тадбири ҳам тузилади. Милоддан аввалги 102 йилда олтмиш минг кишилик Хан қўшини яна саркарда Ли Гуан-ли бошчилигида Довонга юришга отланади. Аждодларимизнинг юрт озодлиги учун фидокорона кураши натижасида Хан аскарлари иккинчи сафар ҳам мағлубиятга учрайди.

Мазкур юришлардан У-ди икки асосий мақсадни кўзлаган: биринчидан, У-ди тузган босқинчилик режаларининг амалга ошиши учун учқур отлар сув ва ҳаводек зарур эди. Хитойликларнинг отлари эса калтаоёқ, паст бўйли бўлиб, чопқирликда Довон арғумоқларига бас келолмасди.

Иккинчидан, Довон давлати Хуанхе дарёси соҳилларидан Ўртаер денгизигача бўлган қарийб ўн минг километрга чўзилган Буюк ипак йўлида стратегик аҳамиятга эга салтанат эди.

Бундан ташқари У-ди умрбоқийликка Довон арғумоқлари қўшилган олтин фойтунда осмонга кўтарилиб эришиш мумкин, деб астойдил ишонган. Шунинг учун ҳам, қандай қилиб бўлмасин, Довон самовий тулпорларини қўлга киритишга интилган император ушбу ўлкага қарши ҳарбий юришни режалаштиради.

Мазкур воқеалар “Сариқ аждар ҳамласи” романида қадимги Хан ва Довон давлатларининг тарихий шахслари – ҳукмдорлар, диндорлар ҳамда оддий халқ вакиллари образлари, уларнинг ички кечинмаси, сийрати ва сурати, турфа тақдирлари орқали маҳорат билан очиб берилган. Муаллиф ўша даврга хос фольклор материалларидан ҳам ўринли ва самарали фойдаланган.

Таниқли тарихчи олим, академик Эдвард Ртвеладзенинг таъкидлашича, милоддан аввалги II-I асрлар тарихда муҳим аҳамият касб этганига қарамасдан, нафақат ўзбек, балки рус ва бошқа тилларда ҳам бу даврга оид тўлақонли бадиий асар яратилмаган.

Роман чоп этилгандан кейин ҳам падари бузрукворим тарихий манбалар устида ишлашни давом эттирдилар. Натижада романнинг қўлингиздаги учинчи нашридан туркий халқларнинг ота-боболари ҳисобланмиш хунларнинг келиб чиқиш тарихига оид боблар ҳам ўрин олди. Баъзи бир доираларда хунларга талон-торождан бошқани бил-

майдиган ёввойи қабилалар (хитойлар уларни сюнну – “ёввойи қуллар” деб аташган) деган қарашлардан фарқли ўлароқ, романда уларнинг давлатчилиги, маданияти, оилавий удумлари, фольклорига оид қизиқарли маълумотлар келтирилган. Хунларнинг хоқони (шаньюй) Моденинг (қатор олимларнинг фикрича, у аслида Метехон ёки Оғузхон исми хунлар саркардаси билан бир шахсдир!) ишонарли образи яратилган. У милоддан аввалги 209 йилда хунлар давлатига асос солган. Дарвоқе, Туркия қуроли кучларининг ташкил этилиш санаси ҳам айнан шу йилдан бошлаб ҳисобланади. Романда акс этган воқеаларнинг бир неча аср давомида рўй берганлигини ҳамда кенг географик ҳудудни қамраб олганлигидан келиб чиқиб, адабиётшунос олим Зуҳриддин Исомиддинов “Сариқ аждар ҳамласи”ни роман-эпопея деб таърифлаган.

Яна шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, босқинчилик урушлари, аввало, оддий халқ елкасига оғир юк бўлиб тушган. Мазкур тарихий ҳақиқат жанг майдонига мажбуран ҳайдаб келтирилган, аммо урушга тиш-тирноғи билан қарши оддий хитойлар қисмати, уларнинг тинч-тотувлик ҳақидаги қарашлари орқали таъсирли лавҳалар тарзида кўрсатилган.

Романнинг ёзилиши

Дадам гуманитар фанлар, хусусан, тарих, фалсафа, адабиётшунослик, диншунослик ва албатта, иқтисодиёт соҳаларида чуқур билимга эга эди. Шу билан бирга, халқаро сиёсат у кишининг энг қизиққан соҳаларидан бири эди. Собиқ Совет Иттифоқи ва Хитой муносабатларини синчковлик билан таҳлил-тадқиқ этиб, ўтган асрнинг 60-йилларидаги зиддиятларни ҳам узлуксиз кузатиб борарди. Катта авлод китобхонлар Хитой Халқ Республикаси ва собиқ Иттифоқ ўртасида Узоқ Шарқдаги Даманский ороли учун 1969 йилда бўлган жанглари яхши эшлади. Ўша кунлари дадам кўпдан ўрганиб юрган мавзулари – қадимги Довон давлати тарихи ва боболаримизнинг босқинчиларга қарши матонатли кураши қиссасини рўёбга чиқариш пайти келганини англаб етганлар. Ахир бу фурсатни чорак аср кутган эди-да!

Романнинг дастлабки варианты 1979 йилда ўзбек тилида ёзиб тугатилди. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси романи нашрга тавсия қилганига қарамай, бирор нашриёт Совет Иттифоқи ва Хитой алоқаларига “тегиб кетадиган” қалтис мавзудаги асарни чоп этишга журъат этмади.

Бир неча йил давомида машаққатли меҳнат қилиб роман ёзган па-

дари бузрукворим учун бу фожиа эди. Дадам дардлашиш, кўнгил чигилини андак ёзиш мақсадида ёзувчи Михаил Шевердин олдига боради (роман ёзиш жараёнида Шевердин билан кўп суҳбатлашиб, у билан қалин бўлиб қолган эди). Михаил Иванович: “Сиз романни рус тилида ёзинг. Оламшумул мавзуни кўтаргансиз. Москва романингизни, албатта, чиқаради!” деб маслаҳат беради.

Иш бошлашдан олдин дадам анча иккиланди. Тўғри, номзодлик, докторлик диссертацияларини рус тилида ёзган, бундан ташқари, шу тилда бир талай мақолалар чоп этиб, маърузалар қилган. Лекин Толстой ва Достоевский тилида роман ёзиш улкан маҳорат, дақиқ меҳнатни талаб этар эди. Дадам барибир романни рус тилида ёзишга киришади. Кўз қўрқоқ, қўл ботир, дейишганича бор. Аввал-бошда иш анча сушт силжийди, лекин бир ойлардан кейин қўли келишиб, тили равонлашиб кетади.

Асар илк бор 1984 йили Москвадаги “Воениздат” нашриётида “Тень желтого дракона” номи билан 100 минг нусхада рус тилида чоп этилди. Бу ҳодиса Ўзбекистон адабий давраларида анча шов-шувларга сабаб бўлди. Аксар зиёлилар бир ўзбек илк романини рус тилида, Москвада чоп эттирганини ғурур ва ҳавас билан қабул қилганлар. Улар орасида атоқли шоир Муҳаммад Юсуф ҳам бор эди. Унинг мутахассислиги – рус тили ва адабиёти ўқитувчиси бўлганлиги сабабли, у романни тезда ўқиб чиқди ва ўзининг кичик Ватани бўлмиш Мингтепани (Довон давлатининг пойтахти Эрши шаҳрининг харобалари – Мингтепа Андижон вилоятининг Марҳамат туманида жойлашган) донғини оламга таратгани учун дадамга самимий миннатдорчилик билдирди.

Лекин ҳамма ҳам романга бундай баҳо бермади. Адиб сифатида тилга тушмаган, бирор қисса, жиллақурса, ҳикоя ёзмаган иқтисодчи одам бирданига тарихий романга қўл уриши, устига-устак, асарни рус тилида ёзиб, Москвада чоп эттириши айримларнинг тасаввурига сиғмаслиги табиий эди. Баъзи маломатгўйлар “роман катта пул бериб ёздирилган” дея бўҳтон тарқатишдан ҳам тоймади. Дадам эса бемаъни гап-сўзларга эътибор бермай, мийиғида кулиб: “Демак, яхши роман ёзибман-да. Акс ҳолда, шубҳаланишмасди. Ахир, мевали дарахтга тош отилади-ку!” деб қўяқоларди, холос.

Жамоатчилик ижобий қабул қилгач, “Тень желтого дракона” романи 1985 йили ватанпарварлик мавзусига бағишланган асар сифатида собиқ Иттифоқнинг Мудофаа вазири, маршал С. Соколовнинг дипломи билан тақдирланди. Очиги, роман дастлаб ўзбек тилида ёзилаётганда, бундай муваффақиятни дадам хаёлига ҳам келтира олмас эди.

Тарихий роман битиш, узоқ ўтмишдаги воқеаларни қайта жон-

лантиришда муаллифнинг ёзувчилик маҳоратидан ҳам кўра олимлик қувваи ҳофизаси, тарихий манбалар билан ишлаш, уларни таҳлил қила олиш қобилияти муҳим роль ўйнайди.

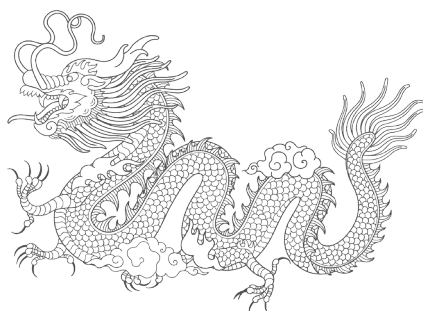
Яна бир гап. Романда қадимий шаҳарлар, дарёлар ва жой номлари, хусусан, Хитойдаги саройлар, амалдорлар, уларнинг лавозимларига доир қимматли маълумотлар келтирилган. Албатта, тарихий атама-лар ўқувчини ўша давр муҳитига олиб киришга хизмат қилади. Айтиш керакки, асарнинг дастлабки нашрида хитойча сўз ва истилоҳларнинг маъноси улар биринчи бор учраган саҳифадагина изоҳланган эди. Айрим китобхонлар ўз мактубларида бу маълум қийинчиликлар туғ-дирганини қайд этганлар. Шуни ҳисобга олиб, эътиборингизга ҳавола этилаётган романнинг янги нашрида айрим тарихий жойлар ва атама-ларнинг луғати берилган.

Китоб илк бор эълон қилингандан бери қирқ йилча вақт ўтди. Бу даврда Ер юзидаги геосиёсий муҳит кескин ўзгариб кетди. Ўтган асрнинг 70-йилларида ўзининг бир миллиардлик аҳолисини қандай қилиб тўйдириш ҳақида бош қотирган Хитой бугун иқтисодий кўр-саткичлари бўйича жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари орасида етакчи ўринларни эгаллашга муваффақ бўлди. Ривожланаётган мам-лакатларга ёрдам қўлини чўзиб, ҳатто баъзи ривожланган мамлакат-лар иқтисодиётига ҳам сезиларли сармоя киритиш даражасида оёққа турди. Шўро империяси таназзулга учради ва унинг ҳудудида мустам-лакачиликдан эзилган халқлар ўз мустақил давлатларини тузиш-ди. Ўзбекистон халқи ҳам суверен давлатга асос солди, ўз ўтмишини эмин-эркин ўрганиш имконига эга бўлди. Мамлакатимизда тарихий хотирани тиклаш, ўзликни таниш йўлида улкан саъй-ҳаракатлар амал-га оширилди. Бу жиҳатдан “Сариқ аждар ҳамласи” тарихий романи бу-гунги кунда ҳам долзарблигини йўқотмаган, деб ўйлаймиз.

Шухрат Эгамбердиев,
академик (адибнинг ўғли)

БИРИНЧИ КИТОБ

ТАҲДИД

БИРИНЧИ ҚИСМ

АЖДАР ҒАРБГА ИНТИЛАДИ

Биринчи боб

ҚОНГА БЕЛАНГАН ЙЎЛ

*“Ғам чекар халқим, оғудир ошим,
Қондир юрагим, кўзимда ёшим”.*

Цюй Юань.

*“Ғам ва ғазаб достони”дан.
Милоддан аввалги IV-III асрлар.*

Ғира-шира булут қоплаган намчил кўк сари кўтарила бошлаган тўлин ой тўқ-қизил, шафақтусда кўринарди. Унинг сатҳидаги доғлар эса қотиб қолган қон лахталарини эслатарди. Кўр ойдин нурлари хира ёритиб турган кичикроқ тепа ёнбағрида ниманингдир қораси ногоҳ кўзга чалиниб қолди. Эмаклагансимон силжиётган бу жонзотнинг одамми, ҳайвонми эканини илғаб бўлмасди. Дам пастак буталар ичига шўнғиб, дам улкан харсанглар паналаб тимирскиланаётган жонзот гоҳ нимагадир интиқдай, гоҳ кимнингдир таъқибидан ҳадиксираётгандай таққа тўхтаб қоларди.

Ёлғизоёқ сўқмоқда ўтин орқалаб кетаётган чол хавотирланиб қадамини секинлатди. Бояги жонзот рўй-рост кўрингач, у одам эканлиги маълум бўлди. Бу одамнинг кимлиги, тоғ-тошда қай мақсадда юргани, нимадан, кимдан хавотирланаётгани чолни қизиқтирмасди: ҳа энди, улоқиб юрган бирор дарбадардир-да...

Номаълум одамнинг ҳам чол билан иши йўқ эди. У қарияга эътибор бермай ёки уни пайқамай нари кетаётганини бироз кузатиб тургач, ўша-ўша писган қўйи чоққина ўтлоқ оралаб кейинги тепалик сари йўналди.

Осмон аста-секин очилиб борарди. Номаълум дарбадар туйқус бир тўда одамларни кўриб қолди. Қорамтир, илонизи дарё ёнидаги ўша одамлар ой ёруғида нима биландир машғул эдилар. Пастдан ўқтин-ўқтин сўкиниш, ўшқириқлар қулоққа чалинарди.

“Йўл қураётган бўлсалар керак, – деган фикр кечди тунги йўловчининг хаёлидан. – Ҳа, тўппа-тўғри, йўл қуришяпти!” У бундан бир неча йил илгари, чамаси, бурноғи йили хўжайинининг меҳмонхонасидаги иккита амалдор ўртасида бўлиб ўтган суҳбатни эслади. Осмонўғли Наньюэ томонга йўл қурмоқчи дейишганди улар. Эҳтимол, бу ўша йўлдир. Сўкиниб, ўшқираётганлар назоратчилар бўлиши керак. Улар ҳолдан тойган одамларни ҳатто тунда ҳам тезроқ ишлашга мажбур қилиб, қамчилаяптилар.

Наньюэ мамлакати дарёнинг этагида, жудаям олисда жойлашган дейишади. У ерларда одамлар фил миниб юришаркан. Ўша мамлакатни Чин Ши хуанди давридагидек яна Осмонтагига қўшиб олиш учун қурилаяпти бу йўл! Ҳозирги Осмонўғли, ўша амалдорларнинг айтишича, Чин Ши хуандидан ҳам каттароқ иш қилмоқчимиз! Наньюэга катта йўл қуриш кераклиги Чин Ши хуандининг хаёлига ҳам келмаган экан.

Номаълум йўловчи назоратчиларга дуч келиб қолмаслик учун бу ердан четлаб ўтишга қарор қилди. У энг баланд тепаликка кўтарилиб, атрофга қаради: ишлаётган одамлар тизмасининг охири кўринмасди, демак, бу тизмани четлаб ўтиш мушкул. Бирдан-бир чора – орқага қайтиш. Аммо, мана, неча кундирки, уйқусизлик ва йўл азобидан ҳолсизланган дайди йўловчи майса устига чўзилди-ю, шу заҳоти бор шубҳа-қўрқувни унутиб, қаттиқ уйқуга кетди.

Ой бўзариб, осмон тиниқлашиб борарди. Номаълум йўловчи ҳамон донг қотиб ухларди. Ногоҳ у кимдир оёғига учи ўтқир ниманидир ниқтаганини уйқу аралаш сезди. Бу дарбадарга найза ёки қиличнинг учидек туюлди. Демак, қувиб етишди, топиб олишди! Унинг бутун вужудини даҳшат қоплади. Энди ҳаммаси тамом! Қўрқувдан номаълум йўловчининг аъзойи бадани музлаб кетди. Ўзини ҳимоя қилиш у ёқда турсин, ҳатто бармоқларини қимирлатишга ҳам ҳоли етмайдигандек эди наздида. У базўр кўзини очолди, холос.

Бундай қараса, тепасида жулдур кийимли букчайган бир чол турибди. Қариянинг қисик кўзлари юзидаги ажинлар орасидан нурсиз мўлтирарди. Кўлида учи қирғийнинг тумшуғисимон қайрилган ўтқир калта ўроқ. Аммо чол самимий жилмаярди. Бундан қочоқ хиёл тетикланди. У аста ўрнидан туриб жилмайишга уринди. Чол қочоққа ўз тўдасидан адашиб қолган қароқчи эмасмикин, дегандек синовчан тикилди. Йўқ, қароқчига ўхшамайди! Юз-қўллари тирналиб, шилиниб

кетибди-ку! Жун бўз кўйлак-иштонли, ўн етти-ўн саккиз ёшлар чама-сидаги йигитча-ку! Сираям қароқчи эмас-да!

– Анча кун ухламаганмисан дейман? – сўради чол тагин синовчан қараб.

– Ҳа. Йўғ-е, кеча ҳам бироз ухлагандим.

– Лекин кеча ҳозиргидай қотиб ухламаган бўлсанг керак?

– Тўғри, бугун қаттиқ ухлаб қолибман.

– Оқшом изғиб юрган сенмидинг?

– Йўқ. Қоронғи тушгандаёқ ухлашга ётгандим.

– Ёлғон гапиряпсан! – деди қария мулойим оҳангда. – Майли, ухла, ухлайвер. Аммо бу ердаги шэнбинлар¹нинг кўлига тушиб қола кўрма. Қаёққа кетяпсан ўзи?

– Ҳув анави оқ тоғ ёнидаги қишлоққа кетяпман.

– Байшангами?

– Ҳа, Байшанга.

– Кимникига бормоқчисан?

– Тоғамникига.

– Тоғангнинг исми нима? – сергакланиб қош чимирди чол.

– Тан Чэ.

– Яна ёлғон гапирдинг. Бизнинг қишлоқда бундай одам йўқ!

– Нима, сиз ҳам ўша қишлоқданмисиз? Тоғамнинг оти ёдимдан кўтарилибди. Қачонлардир онам айтгандилар, ҳозир эсимга келма-япти.

– Онанг ҳаётми?

– Ҳаёт, аммо онамни анча йиллардан бери кўрганим йўқ.

– Кимдан қочиб юрибсан? – дея дангал сўради қария.

– Ҳеч кимдан қочаётганим йўқ. Шунчаки йўлдан адашиб қолдим.

– Майли, буёғи ўзингнинг ишинг. Дарёнинг нариги томонига ўтмоқчисан шекилли, а? Назоратчиларнинг кўзига ҳам чалингинг йўқ-да, а? Буни ҳам тўғри топдимми?

– Ҳа, тўғри. Нариги қирғоққа ўтиб олсам чакки бўлмасди.

– Яхши, сенга ёрдам бераман. – Чол бир оз ўйланиб тургач, кўшиб кўйди: – Ҳозир юр мен билан, ўтин теришиб юборасан.

Йигитча индамай чолнинг ортидан эргашди. Унинг бошқа иложи ҳам йўқ эди. Дарёнинг этагига юришдан фойда йўқ: йўл қурувчиларнинг бир учи деярли Наньюэ ерларигача бориб етган бўлса керак. Демак, у ёқда дарёнинг нариги қирғоғига ўтиб олиш амримаҳол. Дарёнинг юқориси эса тик баланд тоғ. Ёлғиз одамнинг тоққа тирмашиши хатарли. Орқага эса йўл йўқ, – бу яна қулликка тушиш дегани... Қайта-

¹ Шэнбин – аскар.

дан эрксизликка тушишдан ўлим афзалроқ! Қулликдан қутулиш бахти инсонга умрида бир марта насиб этади, ўшанда ҳам барчага эмас. Бу чол ким бўлдийкин? Мени назоратчиларга топширмасмикин? У гарчи ҳамма икир-чикирларни суриштириб ўтирмаган бўлса ҳам, турган гап, менинг кимлигимни фаҳмлади. Бир йўли қолди, холос, у ҳам бўлса, қарияга ишониш. Лекин эҳтиёт бўлишни унутмаслик керак.

– Отинг нима? – дея сўради чол қочоқнинг дилидан нелар кечаётганини сезгандай.

– Ань-ин, – жавоб қайтарди йигитча бироз тутилиброқ.

– Қани, манави ўроқни ол-да, хув қуриган пояларни ўриб, боғла. Мен илдиз тераман.

Икковлон ишга тушиб кетишди. Ань-ин биринчи боғни тайёрлаб бўлиши биланоқ қария ишни тўхтатди:

– Эҳ, каллам қурсин! Сен бугун туз тотмагансан-ку, ахир. Қорни тўқнинг қорни оч билан нима иши бор, деб шуни айтадилар-да.

Улар қуриган хашаклар устига чордона қуришди. Чол бўз халтачадан бир сиқим қайнатиб қуритилган гуруч олди.

– Мана, ол, е.

Ань-ин овқатни кўрганидан кейингина икки кундан бери туз то-тимаганини эслади. Тақдир уни ҳеч қачон эркалатмаган, шу боис йигитча оч-наҳор юраверишга кўникиб кетганди.

– Йўл қурувчилар тунайдиган жойдаги учта ертўлада менинг ҳам-қишлоқларим яшашади, – гап бошлади қария, Ань-ин гуручни еб бўлганини кўргач. – Улар эрта тонгдан то қоронғи тушгунча ишлашади. Мен уларга сув қайнатиб бераман. Кимда туршак, кимда олма қоқи бўлса, қайнаган сувга солиб, қизартириб ичади. Баъзан сабзавотлардан шўрва пиширамиз. Бу камдан-кам бўлади, икки-уч кунда бир марта. Сен ҳам қурилишда ишлайверасан. Сени одамларга жияним деб та-ништираман. Мени узоқ қишлоқдан кўргани келибди, дейман.

– Нима, у ерда ҳам менга ўхшаган йўқсиллар борми?

– Осмонтагида бошпанасиз дайдилар қачон бўлмаган дейсан? Бундайлар ҳамма жойда тўлиб-тошиб ётибди.

– Мен ҳам дайдилар билан бирга ишлайманми?

– Ёдингда бўлсин: қочоқ тоғу тошларда танҳо-ёлғиз юргандан кўра одамларга аралашиб юргани хавфсизроқ.

Ань-ин ўйланиб қолди. Чол гапида давом этди:

– Ҳа, дайдилар билан бирга ишлайсан, лекин тунашинг бизнинг ертўлада бўлади. Йўл қурилиши тугагандан кейин Байшанга қайтамиз. Кичкинагина кулбам билан шапалоқдек ерим бор. Икковимизнинг тирикчилигимизга етади. Вафот этсам, мени кўмарсан! Менинг

хеч кимим йўқ. Ўғлим сюнну¹ларга қарши урушда ҳалок бўлган. Кампирим эса, ўтган йили омонатини топширди... Ана шунақа гаплар, ўғлим.

Чол ўпкаси тўлиб, пиқиллаб йиғлади-да, кўзларини кир кўйлагининг йиртиқ енги билан артди. Шундан сўнг Ань-ин чолнинг гапи тўғрилигига ишониб, қарияга бошда шубҳа билан қараганидан уялди. Ҳа, у энди нима қилиш кераклигини билади: ҳозир чол билан бирга боради-да, уникида яшаб туради.

Бироз ўтиб, Ань-ин билан чол ертўлалар ёнига етиб боришди-да, елкаларидаги ўтин боғларини ерга ташлашди.

Ҳали тонг отмасданоқ одамлар бирин-кетин дарё бўйидаги йўл қурилаётган пастликка туша бошладилар. Чол Ань-инни уйғотди:

– Улар билан бирга бор. Овқат тарқатилаётганида анқайма!

Ань-инга сават беришди. У тупроқ ва шағал таший бошлади. Кўёш анча юқори кўтарилганда ишчилар белкурак ва замбилларни четга улоқтириб, назоратчиларнинг пўписа-ўшқиршига ҳам қарамай бир томонга қараб ёпирилдилар. Ань-ин ҳам ўша томонга тиқилди. Унинг кўзи одамлар сургаб келаётган икки ғилдиракли пастаккина аравачага тушди. Аравача мўлжалланган жойга олиб боришига ҳам имкон бермай оломон уни бир зумда қуршаб олди. Баджаҳл назоратчи одамларни итариб-суриб, хиралик қилганларини қамчилаб, аравачани тўхтатди. Сўнг у аравачанинг шотисига чиқиб, оёқларини керган кўйи биринчи хум қопқоғини очди-да, тинкаси қуриган одамларга ўшқира-ўшқира кичкина косада қайнатиб қуритилган гуручни тарқата бошлади.

Ань-ин аравачининг яқинига боришга журъат этолмади.

Чунки бундай тиғиз оломон ичига суқилиб кира олишига кўзи етмасди. У тепалик томон бир оз кўтарилди-да, тупугини юта-юта кўз олдидаги сур-сурни кузата бошлади. Кучлироқлар тўдани ёриб ичкари кирар, қўлидаги синиқ-мертик ёғоч товоқни ёки майишиқ мис косани аравача томон чўзарди. Идиши йўқлар ё бош кийимини, ё ҳовучини назоратчи томон узатарди. Баъзи бировлар олган гуручни ерга тўкиб юбормаслик учун уни кўкрагига босиб олишар, бошқалари эса қўлларини кўтарганча тўда ичидан чиқиб кетишга уринардилар. Аммо ўзга эпчилроқ қўллар бу “қимматли ўлжа”ни илиб кетарди. Баджаҳл назоратчи фойдаси бўлмаса ҳам ҳар ҳолда бир қадар тартиб ўрнатиш мақсадида гоҳ-гоҳ тусмоллаб туриб дуч келган одамнинг гарданига қамчи туширарди. Баъзи бировларнинг аранг қўлга киритган гуручи тўполонда ерга тўкилиб кетарди. Аравачага яқинлашолмаганлар оёқ остидаги гуручларни битталаб териб олгач, шу ернинг

¹ Сюнну – “ёвуз қўллар”. Ўша даврда Хитойда хунлар шундай аталган.

ўзида, ҳатто чангини пуфлаб ҳам ўтирмай, ютоқиб оғизларига солишарди.

Ань-ин ўз кўзига ишонмасди. Унинг хўжайинида мингга яқин қул бор эди. Уларнинг ҳаммаси бир жойда, бир далада ишлаган пайтлар бўлган. Уларга бир жойдан пиширилган гуруч ёки тариқ тарқатилган. Улар орасида ҳам овқат талашиб жанжаллар, муштлашувлар бўлган. Аммо Ань-ин бундай ғала-ғовур, ур-йиқитни биринчи бор кўриши эди.

Ниҳоят назоратчи кўриб қўйинглар, гуруч тамом бўлди, дегандек иккала хумни ҳам тўнтариб, тагига қўли билан уриб кўрсатди-да, ерга сакраб тушди. Шу заҳоти аравагани сургаб кетдилар. Овқат тегмай қолганлар қақроқ лабларини ялаб, гуручларни еб тугатаётган “бахтиёрлар”-га суқланиб қараганча ер депсиниб туришарди. Калтабақай бир йигит пайт пойлаб туриб, чордона қуриб гуруч еяётган одамлардан бирининг устига ташланди-да, унинг қўлидаги идишини тортиб олиб, йўл-йўлакай гуручни каппалаб оғзига тикқанича ура қочди. Коса эгаси юлғични қува кетди ва Ань-инга яқин жойда унга етиб олиб, елкасига мушт туширди. Калтабақай косани кўкрагига босган кўйи ерга йиқилди. Коса эгаси уни бир неча марта тепди, сўнг косани тортиб олиш учун юлғич устига ўзини ташлади. Юзтубан ерда ётган пакана тепки ва муштларга чап бериш ниятида илондек биланглаб гуручнинг охириги чимдимларини оғзига тикар ва чайнамай ютарди. Сўнг у ўрнидан турди-да, бўшаган мис косани эгаси томон ирғитиб юбориб, уст-бошини ҳам қоқмасдан нари кетди...

Ань-ин ҳеч ким на сўз билан ва на лоақал кўз қараш билан юлғичнинг бу қилиғини қораламаганини кўриб ҳайрон қолди. Дарҳақиқат, Ань-индан бошқа ҳеч ким бу юлғичликка ҳатто аҳамият ҳам бермади. Одамлар бундай зўравонликларга аллақачонлар кўникиб кетишган, ўрни келиб қолса, уларнинг деярли ҳар бири худди шундай қилиши мумкин эди.

Назоратчи қамчи ўйнатиб, дўқ-пўписа билан одамларни ишга ҳайдай бошлади.

Очликдан баттар силласи қуриётган Ань-ин савати ёнига борди-да, нима ахтараётганини ўзиям билмаган алфозда беихтиёр атрофга аланглаб қарагач, тупроқни тўкиб келиш учун зилдек саватни инқиллаб-синқиллаб пастга судради. Пастда чол чўнқайиб ўтирган эди. У ачинган оҳангда сўради:

– Нима, овқат тегмадимми сен бечорага?

– Ҳа, етмади.

– Ма, манавини ея қол. Йўл-йўлакай, тез егин. Ҳеч ким кўрмасин. Йўқса, юлқиб кетишади, – чол Ань-инга моғорлаган нон узатди-да, ўзи шоша-пиша нари кетди.

Кечки емиш тарқатиш пайти Ань-ин ҳарқалай амаллаб арзимас улушини олишга муваффақ бўлди...

Тунда йигит қариянинг ҳамқишлоқлари ертўласида ухлади. Байшанликлар чор-атрофдаги қишлоқларнинг одамлари қатори сават, замбил, қоп, белкураклар билан бирга озиқ-овқатни ҳам ўз уйларидан олиб келишар эди. Бу ерда бошқалардан ажратилган ҳолда ишлайдиган дайдилар билан қулларгагина овқат тарқатиларди. Чол нима учун Ань-инга иш пайти дайдилар билан бирга ишлайсан, кечқурун бизнинг ертўлада тунайсан, деганининг сабабини йигит эндигина тушуна бошлади. Пича қисилишга тўғри келса-да, тунаш учун жой бериб туриш ҳеч кимга малол келмайди. Аммо чол бунинг устига тагин ҳамқишлоқларидан топилдиқ жиянига емиш беришни ҳам илтимос қилолмайди-да, ахир.

Кунлар ўтиб бораверди. Ань-ин шароитга анча кўникиб қолди. Ой шом еб, тунлар зим-зиё қоронғу ўтадиган бўлиб қолди. Устига-устига, ёмғир мавсуми бошланганди. Ҳатто, тунда ишлаш ҳам вақтинча тўхтатилди. Иш тўхтатилган дастлабки тунда ҳамма қотиб ухлади. Эртаси кун эса, қош қорайгач, чол ертўла ўртасига жинчиरोқ ёқиб қўйди, байшанликларнинг бари чироқ атрофида давра қуришди. Кимдир ташқаридаги ўчоқдан чала ёнган ўтин келтирди, бошқа биров чопонининг астари орасидан нўхатдек наша сўтиб олди, кимдир ингичка қамиш найчани авайлабгина енгига суртиб тозалади. Даврадагилар навбат билан чучмал тутундан торта бошладилар. Одамлар сал бўлса ҳам дунё ташвишларидан фориғ бўлишни хоҳлардилар. Кўкнори хаёллик бошланди: арслон кучлими ёки филми? Аждар бирийўла учта хўкизни ёки иккита қўтосни ютиб юбора оладими-йўқми? Кўп ўтмай, бундай олди-қочди гаплар меъдага тегди. Орага дилхун сукунат чўкди. Кимдир сукунатни бузди:

– Менинг хачирим шу лаънати йўл қурилишида ҳаром ўлса керак. Уни суяги билан териси қолгандагина қайтариб беришади. – Ўрта ёшли бу киши гап орасида наша тутунини паға-паға пуркаб, найчани ёнидагига узатди.

– Кеча хотиним келувди. Қишлоқ оқсоқоли солиқчиларни тўппа-тўғри менинг кулбамга бошлаб келганини айтди. Томорқамдаги етилган карамларни биттаям қолдирмай йиғиштириб кетишибди. Ўзи йўқнинг кўзи йўқ-да. Бу йўл қурилиши бор-будимизни шилиб оладиган бўлди: озиқ-овқат ҳам, кийим-кечак ҳам, куч-қувват ҳам соб бўлади, – деди қалтироқ овозда бошқа киши.

– Бу йил шолимни ўриб ололмасман-ов. Хотиним бетоб, болалар ҳали жуда ёш. Уйимга лоақал бир кун бориб келишимга ҳам рухсат беришмаяпти, – чуқур хўрсинди ёшроқ байшанлик.

– Агар Осмонўғли назоратчи, солиқчи, оқсоқолларнинг кирдикорларини билса, нақ ҳаммасининг терисини шилиб оларди, – гап қўшди ертўланинг қоронғи бурчагидан кимдир.

Одамлар ўша томонга ўгирилишди.

– Унда Осмонўғлининг хузурига бориб золимларни чақа қолсанг бўлармиди?

Ертўлада енгил заҳарханда кўтарилди.

– Борардиму мажол қаёқда бунга?

– Унда, вайсамай ўтиравер! Ёки ухла. Бугун ишламаганимизни эртага бурнимиздан булоқ-булоқ қилиб чиқариб олишса керак, ҳой-наҳой.

– Бусиз ҳам бўларимиз бўлган-ку ахир! Зиғирча нафас ростлаб кўрчи. Елкам ҳануз қамчи зарбидан мўматалоқ. Ҳар ҳолда, менимча, Осмонўғли биз фақирларнинг ҳолидан хабардор бўлса ёмон бўлмасди!

– Осмонўғли қандай хабардор бўлсин бизнинг аҳволимиздан? Ахир у ҳеч қачон оддий нунфу¹ кулбасида бўлмаган-ку!

– Осмонўғли ҳам асли қишлоқдан чиққан-ку! – туйқус гап қўшди ертўла эшиги ёнидаги жойидан Ань-ин.

Ҳамма ҳайрон бўлиб унга ўгирилди. Жулдурвоқи бу келгинди Осмонўғлининг туғилган жойи билан яшаган ерини қаёқдан биларкин? Байшанликлар у ёқда турсин, ҳатто бу атрофдаги қишлоқ оқсоқолларию катта назоратчилардан бирортаси у зотни лоақал узоқдан бўлса ҳам кўрган эмас.

Кимнингдир ҳайрон бўлгани тилига кўчди:

– Ҳой йигитча! Осмонўғли тўғрисида нималар деб ёлғон-яшиқларни валдираяпсан?! Ақлинг жойидами ўзи?

– Мен ўқиган шойи ўрамларда ёзилган бу маълумот.

Одамлар Ань-иннинг устидан кула бошлашди:

– Оббо, саводхон-ей! Ҳеч жаҳонда уйсиз-жойсиз дайди ҳам ўқий оларканми?!

– Ёшлигимда менга ўқиш-ёзишни ўргатишган, – уялинқираб изоҳ берди Ань-ин.

– Ёза оласанамми ҳали?

– Қўлга тушдинг-ку, мақтанчоқ! – Истеҳзо қилди ҳачиридан ажраб қолиш хавотиридаги деҳқон. Нашанинг кайфи уни анчагина дадиллаштирганди.

– Ёза оламан, агар... – ишончсизроқ жавоб қайтарди Ань-ин. У иккиланар, сабаби: хат ёза олишини исботлаши учун ертўлада шойи ҳам, патқалам ҳам, лок ҳам йўқ эди.

¹ Нунфу – деҳқон.

– Қани, унда ҳозироқ ёзиб кўрсат! – талаб қилди кимдир калакаомуз.

Ань-ин эсанкираб қолиб, чироққа яқинлашди-да, кўрсаткич бармоғи билан кафтига аллақандай ёзув белгиларини чизаётгандек бўлди. Ҳеч ким ҳеч нарса англай олмади. Ань-иннинг хаёлига қандайдир фикр келди, шекилли, у ўрнидан ирғиб туриб, ташқарига отилди. Йигитнинг ортидан ғала-ғовур ва кулги кўтарилди. Кўп ўтмай Ань-ин қўлида бир чангал лой билан ертўлага қайтиб кирди. Лойни жинчиरोқ ёруғи тушиб турган ерга ташлади-да, уни қўли билан ийлаб, устини кафтида силлиқлади. Одамлар жимгина, аммо ишонқирамай йигитнинг ҳаракатини кузатиб туришарди. Ань-ин силлиқланган лой устига кўрсаткич бармоғи билан пастки қисми айри, тепа томони бирлашиб кетган иероглифни чизди-да, тушунтирди:

– Бу жэнь – одам.

У яна бир неча белгиларни чизиб кўрсатди ва улар нималарни ифодалашини тушунтирди. Одамларнинг талаби, сўровига кўра лойни бир неча бор янгитдан ийлаб, силлиқлади, аввал чизган ва янги-янги бошқа белгиларни ёзиб кўрсатди, қайта-қайта изоҳлаб берди. Бу саводсиз деҳқонларга ақлбовар қилмас даражада мўъжиза бўлиб кўрингани учун улар бошларини энгаштирган кўйи қимтиниб, Ань-иннинг ҳаракатларини кузатиб ўтиришарди. Бир неча дақиқа ичидаёқ ертўла аҳлининг кўз олдида ушоққина буғдойранг ўспирин сирли ва эътиборли кимсага айланди.

– Осмонўғли ҳақида ҳамма билганларингни гапириб бер, Ань-ин, – ғурур билан деди чол. Бошқалар ҳозиргина билдирган ишончсизликлари ва калакаомуз кулгиларидан уялиб, жим ўтирардилар.

– Мен ўқиган шойи ўрамларини хўжайиним Чанъандан олиб келган, – паст овозда гапира бошлади Ань-ин. Кўққис пайдо бўлган эътибор ва ҳурматдан у ҳам ўзини ноқулай сезаётганди. – У ерда, Осмонўғлининг саройида шойига бир ёш олим ёзаркан, олим Кун-ци¹га астойдил сиғинаркан, ўша муборак зотнинг қабрини ҳатто Осмонўғли ҳам тез-тез зиёрат қилиб тураркан. Ёш олимнинг ёзуви бор шойи ўрамлари ҳеч кимга бермас эканлар. Саройдаги бошқа хаттотлар битиклардан нусха кўчирар эканлар. Саройга қимматли совғалар – хуанцинъ², ну-бэй³ келтириб, Осмонўғлининг оёғини тавоф қилган юқори мартабали зотларга ана шу кўчирма нусхалардан гоҳ-гоҳ берилар экан. У ҳам ҳаммага эмас! Хўжайинининг қизи айтишича, унинг отаси ҳам шойи

¹ Кун-ци – Конфуций.

² Хуанцинъ – сариқ темир (олтин).

³ Ну-бэй – қул.

Ўрамларни базўр қўлга киритган экан. Мени ўзи овқатланадиган хонага тез-тез чақиртириб турадиган хўжайин ҳар сафар эҳтиёткорона ва ҳурмат билан шойи ўрамларини ёяр, четидан тавоф қилгач, уларни аста менга узатарди. Менга ёзувларни овоз чиқариб ўқишни буюрар, ўзи эса байцза хўплаб ёнбошлаб ётарди. Хўжайиннинг буйруғи билан айрим ўрамларни бир неча мартадан қайта ўқиб берганман. Сўнг гоҳида хўжайин менинг овқатланишимга ижозат берарди. – Ана холос, хўжайиннинг билан бирга овқатланармидинг ҳали?!

– Йўғ-ей, бирга эмас, ўша хўжайиним ўтирган хонада овқатланардим...

– Унда, нега бу ерларда тентираб юрибсан? – кулимсираб сўради одамлар ғовуридан уйғониб кетган бир ёш йигит.

– Киннаси кириб қолмасин деб хўжайини бунга ҳам овқатидан бериб тургандир-да, – дея ҳазиллашди ён ертўладан эндигина кириб келган кимдир.

– Ҳа, мен қул эдим. Энди-чи... энди эркин... дайди... – гапни охирига етказмай тўхтаб қолди Ань-ин.

– Ҳикоянгни давом эт, ўғлим. Ҳаммамиз жон қулоғимиз билан эшитяпмиз, – деб далда берди чол йигитга.

– Ўша шойи ўрамларда ҳозирги Осмонўғлининг отаси, бобоси, бобокалони ҳақида жуда кўп ҳикоялар ёзилган. Ҳозирги Осмонўғлининг исми Лю Чэ экан, аммо у зотнинг исмини аташ мумкин эмас, бу – гуноҳи азим. Шойи ўрамларда ёзилган гаплар ҳақида сизларга айтиб бераётганим учун мен у зотнинг номини тилга олишга мажбур бўлдим. Ҳозирги Осмонўғлининг бешинчи бўғим бобокалонининг оти Лю Бан экан, у зот вафотидан сўнг Гао-ди, яъни “Улуғ хукмдор” лақабини олган экан. Бу зот ҳам қишлоқда туғилган.

Ертўладагилар бир-бирларига навбат бермай гапира кетдилар:

– Эшитдингларми? Осмонўғли аслида қишлоқдан чиққан экан!

– Демак, у зот деҳқонларнинг қисматини яхши тушунади!

– Осмонўғлига биз бу ерда қандай азоб чекаётганимизни етказилса бас!

– Қани, бир тинчланиб олинглар-чи! – овозини кўтариб ҳаяжонланиб кетганларни жеркиди чол. – Гарчи отаси қишлоқ оқсоқоли бўлса ҳам Осмонўғли оддий деҳқон оиласида туғилган бўлиши мумкин эмас. Демокчиманки, Осмоннинг ўзи инсон қиёфасида ерга тушган ва ундан бизнинг Осмон ўғиллари тарқашган. Мана шундай!

– Мен... Мен айтишга ботинолмаётган эдим, бу ҳақда ҳам шойи ўрамларда битилган, – деди ийманиброқ Ань-ин. – Гао-дининг онаси бир куни катта кўл қирғоғидаги ёнбағирликда ётиб дам олаётганда,

кўзи уйқуга кетибди. Тушида руҳ билан учрашибди. Шу пайт даҳшатли момақалдироқ бўлиб, кўзни кўр қиладиган чақмоқ ҳаммаёқни ёритиб юборибди. Сўнг бирдан қуюқ қоронғилик чўкибди. Тай-гун¹ хотиним қаёқда қолиб кетди экан, деб уни истаб кўл томон бориб, хотинининг ёнида териси танга-танга аждар ётганини кўрибди. Шу кунни аёл иккиқат бўлибди, сўнг эса Гао-ди туғилибди.

– Айтмабмидим, Осмон Ўғиллари руҳдан пайдо бўлади, деб! Қани, жим, охиригача эшитайлик! – Осмонўғли тўғрисида шунча кўп нарсалар биладиган бундай ажойиб ўспиринни топиб, ертўлага олиб келганидан чол ўзида йўқ хурсанд эди.

– Гао-ди улғайгач, – давом этди Ань-ин, – қишлоқ оқсоқоли бўлган. Унинг бурун катаклари катта-катта, узун мўйловли, серсоқол башараси аждар тумшуғини эслатаркан. Уни Чин Ши хуанди мақбараси қурилишида ишлатиш учун вилоят қишлоқларидан тўплаб юборилаётган нунфуларга бошлиқ қилиб тайинлашган. Йўл-йўлакай нунфуларнинг кўпчилиги қочиб кетишган. – Эҳтимол, шолисини ўриб улгурмаган нунфуларни ҳам жўнатган бўлсалар керак-да!

– Қайдам. Шойи ўрамларда бу тўғрида ҳеч нарса ёзилмаган. Ёзувларда кўрсатилишича, Лю Бан билан унинг ҳамқишлоқлари ўша атрофдаги тоғларда яширинишибди. Уларга ўзлари каби бошқа қочоқлар ҳам қўшилибди. Кўп ўтмай Лю Бан кўзғолончилар бошлиғи сифатида танилган. Кейин... Кейинроқ у тахтга ўтирган. Ундан Хан сулоласи бошланган. Ёзувлардан мана шуларни англай олдим, холос. Яна бошқа нарсалар тўғрисида ҳам ёзилган, лекин уларнинг кўпи ёдимдан кўтарилибди.

Одамлар ҳаяжонланиб кетишди. Ҳар ким нимадир дейишга ошиқарди.

– Илгари ҳам оғир келганда ишдан қочган эканлар-ку!

– Модомики, бундай ишларни Осмон Ўғиллари ҳам қилган эканлар, амалдорлардан қочиш, жонингни сақлаб қолиш гуноҳ эмас, бундай қилиш – Осмон иродаси экан-ку!

– Агар назоратчи бирортамизни савалай бошласа, ҳаммамиз унга қарши чиқишимиз керак.

– Барчамиз биргалашиб бош назоратчи олдига борайлик-да, ҳосилларимизни йиғиштириб келиш учун навбатма-навбат уч-тўрт кунга жавоб беришини талаб қилайлик.

– Эртадан қолдирмаймиз буни.

– Шошилманглар! Бошқа, лоақал қўшни ертўладагилар билан келишиб олишимиз керак.

¹ Тай-гун – олий табақали зотларнинг оталари номи айтилмасдан шу тақлид улуғланган.

– Агар биз ўзимизни ҳимоя қилсак, Осмонўғли ғазабланмайди! Эҳтимол, анави ғаддор назоратчиларнинг адабини бериб қўйса ҳам ажаб эмас!

Жинчироқнинг мойи тугаб, аллақачон ўчганди. Аммо ширин хаёллар ҳеч кимга уйқу бермасди. Одамлар фикран бу ердан анча олисда эдилар: қай бирлари пишиб етилган шоли ёки тариғини йиғиштирар, бошқалари йўл қурилишига ҳайдаб келтирилган хачир ёки эшагини уйларига олиб кетаётган бўлар, яна бировлари нимдош кийим-кечагини солиқчилар қўлидан тортиб оларди. Кимдир овоз чиқариб, агар назоратчи мени яна қамчиласа, нақ калласига чағир тош билан тушираман, – деб ҳам қўйди.

Анча вақтдан кейингина ертўладагилар аста-секин тинчланиб, уйқуга кета бошладилар. Аммо кўп ўтмай, занг овози эшитилди – назоратчилар юпқа мисларга таёқ билан уриб, одамларни уйғотаётган эдилар. Иш жойига жадалроқ етиб бориш зарур. Бугун байшанликлар Ань-инни ҳам бирга олиб кетдилар, чунки Ань-ин уларга ёқиб қолганди, гўё у ҳам байшанлик эди.

Чошгоҳда уйқусизлик ўз таъсирини кўрсата бошлади. Кимдир тез-тез қоқинарди, кимнингдир боши айланиб кета бошлади. Ҳар доим бўлганидек, назоратчилар ишда имиллаганларни турткилар, тепиб қулатар, қамчи билан саваларди. Байшанликлардан ҳеч ким, ҳатто оқшом ертўлада чиранганлар ҳам назоратчиларга қўл кўтариш у ёқда турсин, гап қайтаришга, сўз қотишга журъат этолмадилар. Ҳамма нарса илгаригидек, ҳар доимгидек давом этарди. Ҳолдан тойган одамлар букчайиб, худди ўз хачирлари ва ҳўкизларидек ито-аткорона тупроқ, шағал таширдилар. “Ертўлада чираниш бошқа-ю, назоратчи билан юзма-юз келиш бошқа! – дейишарди одамлар ўзларига ўзлари. – Нунфунинг қисмати болаликдан то ўлгунча тинимсиз тер тўкиш!”

Кунлар имиллаб ўтарди. Осмонўғли аслида қишлоқдан экани, чидаб бўлмас раҳмсизликлар Осмонўғлининг буйруғи билан эмас, балки назоратчилар, солиқчилар ва қишлоқ оқсоқолларининг шафқатсизлиги туфайли содир бўлаётгани, агар Осмонўғли хабар топса, бу ноинсофларни жазосиз қолдирмаслиги ҳақидаги гаплар янги-янги қўшимчалар билан оғиздан-оғизга, ертўладан-ертўлага тарқаларди. Айримлар яқин орада Осмонўғли шахсан ўзи бу ерларга келади, йўл қурилишида эзилаётган мазлумлар кўзи олдида ҳамма назоратчиларни дорга осадди, дердилар баралла. Баъзилар бундай гапларга ишонишар, бошқалар эса ишонишмасди. Лекин барча нимадир бўлишини, қандайдир ҳодиса юз беришини кутарди.

– Ёшлик – бебаҳо, аммо, афсуски, у такрорланмайди, – деди бир куни чол Ань-инга. – Ёшликда чарчоқ ҳам тез тарқайди, оч-яланғоч бўлсанг ҳам умид учқуни порлаб туради.

Ань-иннинг ҳам болалик кезлари забун кечганди. Лекин унинг юрагида ҳам ёрқин ҳислар сақланиб қолган, кимгадир юрагини очгиси келарди. Аммо кимга юрагини ёзсин? Ертўладаги дехқонлар ўз ғам-ғуссаларидан бўлак ҳеч нарса билан ишлари йўққа ўхшайди.

Ань-ин бир ёш байшанлик билан анча қадрдон бўлиб қолди. Унинг ёши йигирма бешларга бориб қолган бўлса-да, ҳамон бўйдоқ эди. Бир неча кеча улар иккиси ертўла эшигига яқин жойда ёнма-ён тунашди. Нарироқда тортилаётган қаттиқ хуррак дастидан ухлай олмаётган бир оқшом Ань-ин ўз дўстидан пичирлаб сўради:

– Қачон уйланмоқчисан? Ота-онанг бўлса бор, ҳар ҳолда бошпананглар ҳам йўқ эмас.

– Маблағсиз уйланиб бўлмайди-ку! Кейин хотинни қандай боқаман? – чуқур хўрсинди йигит. Орага жимлик чўкди.

– Бирор яхши кўрганинг борми? – Ань-ин ўзига ҳам шундай савол берилишига баҳона изларди. Кимгадир ёрилмаса, юраги ишқ дардида тарс ёрилиб кетадигандек туюларди. Ниҳоят, айнан у кутган савол берилди:

– Ўзинг-чи, ўзинг бирор қизни ёқтирасанми?

– Ҳа, ёқтираман. Хоҳласанг, айтиб беришим мумкин.

– Айт.

– Аввал ўзим ҳақимда гапириб берай. Йўқса, муҳаббатим тарихи сенга тушунарли бўлмайди.

– Ҳа, хўп, гапиравер.

– Чамаси эндигина икки яшар бўлганимда юз берган машъум воқеадан сўнг ақлимни таниганман. Ўша ёшда бўлганимни кейинчалик ҳисоблаб аниқладим. Тунда онамнинг даҳшатли йиғисидан уйғониб кетдим. Онам мени бағрига маҳкам босиб ўпар, бошимни силар, юзимга термиларди, яна кучоқларди, йиғларди, ўпарди... Отам эса жим турарди, кейин у онамга жаҳл билан алланарса деб ўшқирди. Онам жим бўлиб қолди. Мен яна ухлаб қолибман. Эрталаб отам мени бозорга етаклаб кетди. Онам бизни кузатиб, мени яна ўпди, йиғлади, лекин энди у уввос тортмасдан, фақат пиқиллаб йиғларди, холос. Бозорда отам мени қолдириб қаёққадир ғойиб бўлди. Мен узоқ вақт одамлар оёғи остида ўралашиб юрдим, отамни тополмагач, бутун бозорни бошимга кўтариб қаттиқ йиғладим. Одамлар мени ўраб олдилар, кимдир менга жичча ширинлик берди. Кечки пайт қандайдир бир киши мени ўз уйига олиб кетди. Бизни остонада бир аёл қарши олди. У меҳрибонлик билан

кулимсирарди. “Мана, сенга ўғил олиб келдим!” деди эркак. “Қандай яхши ўғлон экан-а!” – дея аёл мени олдида кўтариб юзларимдан ўпиб-ўпиб олди.

Мен уларникида яшай бошладим. Орадан бир неча йил ўтгач, анча катта бўлиб қолганимдан сўнг тушундим: отам мени йўқотиб қўйган эмас, атайлаб бозорда қолдириб кетган экан. Ўша кеча отамнинг онамга айтган сўзларини эсладим: “Ўлдириб юборгандан кўра бу яхши-ку!” Бу гап мен тўғримда айтилган экан. Яқинда билсам, ўша йилларда жон бошига олинадиган солиқни етти ёш ўрнига уч ёшдан бошлаб олиш ҳақида фармон чиқарилган экан. Ўшанда иккидан учга қадам қўяётган бўлсам керак. Энди билсам, отам бечоранинг мен учун ҳам солиқ тўлашга қурби етмаган. Чунки мен оилада тўртинчи фарзанд эдим-да. Шунинг учун отам мендан қутулишнинг ана шундай осон йўлини ўйлаб топган экан.

– Тўртинчи бўлиб туғилган болани Ань-цзи дейишади-ку, нега сени отинг Ань-ин?

– Наҳотки қулнинг отини тез-тез ўзгартириб туришларини билмасанг? Энди бошимга қандай кунлар тушганини эшит. Тўрт ёшга тўлганимда янги ота-онамнинг олдига уларнинг узоқ бир қариндоши кириб келди. У қўшни вилоятдан экан. Ўша қариндош менинг бошимга янги кулфат олиб келганди. Бу одам суннуларга қарши урушга кетаётиб янги ота-онамга бир қари хўкизини қолдириб кетган экан. Қариндош ўша омонатини қайтариб беришни талаб қила бошлади. “Сян бошлиғига бориб айтаман: сизлар бировнинг боласини ўғирлаб олгансизлар. Бепуштлигингизни ҳамма билади”, деб дағдаға қилди. Шу зайл меҳрибонларимдан жудо бўлдим. Энди ўйлаб кўрсам, ўша қариндошнинг келиши янги ота-она учун ғирт фойда бўлган. Улар мени бериб юбораётганларига ачинган бўлсалар-да, асли анча енгил тортганлар ҳойнаҳой. Чунки арзимас омонатни қайтаришга ҳам қурблари етмаган эр-хотин мен туфайли жонбоши солиғи тўлашга қодир эмасдилар, албатта. Янги хўжайиним кўп ўтмаёқ қарзини узиш ниятида мени бир судхўрнинг қўлига топширди. Мен тўғримда қандайдир шойи ўрамчага алланарсаларни чизишди, шу пайтдан бошлаб мен ну¹га айландим. Судхўр мени тўппа-тўғри қул бозорига олиб бориб, қулфурушга сотди. Навбатдаги хўжайин мени икки ғилдиракли аравада узоқ-узоқларга олиб кетди, кейинчалик Хуанхай – Сарик денгиз қирғоғида яшовчи бой қулдорга пуллади. Ўша қулдордан қочдим-да, сарсон-саргардон, яшириниб юриб, уч ой деганда, мана сизларнинг ертўлангларга етиб келдим.

¹ Ну – қул.

– Жудаям мўл йўл босибсан-ку! Осмонтагини бошдан-охир кезиб чиқдим дегин?

– Бошдан-охир эмас! Осмонтаги бепоён.

– Хўш, муҳаббат дардига қаерда чалиндинг?

– Ҳозир муҳаббатим тарихини ҳам сўзлаб бераман. Эшит!.. – Ань-ин чуқур хўрсиниб қўйгач, тез-тез шивирлаб гапира бошлади. – Охирги хўжайиним хонадонига борганимда беш ёшда бўлсам керак. Хўжайиннинг мендан сал ёшроқ Ляо исмли қизчаси бор эди. Қиз зерикмаслиги учун мен у билан бирга ўйнаб юришим буюрилди. Ляонинг саводини чиқара бошлашганда мен ҳам у билан бирга савод чиқаришимга рухсат этишди. Мен қизга қараганда ёзув белгиларини тезроқ таний бошладим. Ляо билан мен бир-биримизга ўрганиб қолдик. Савод чиқаришдаги муваффақиятларим хўжайиннинг қулоғига ҳам бориб етди. У мени ўз хўжалигида ҳисоб-китоб ишларини юритишга тайёрлашни буюрди. Ёшим ўн тўртга етганда мени кўп сонли қуллар яшайдиган сарой билан хўжайиннинг уйи дарвозаси оралиғидаги кулбачага жойлаштирдилар. Менга гўё алоҳида бошпана берилгандек эди. Аммо энди Ляо билан жуда кам учрашадиган бўлиб қолдим. Турли бозорларга юбориладиган тайёр моллар, қоп-қоп туз ва бошқа нарсаларни ҳисоб-китоб қилиш, шунингдек қарздорларни рўйхатга олиш, янги рўйхат тузиш зарур бўлиб қолган чоғлардагина хўжайин мени ичкари ҳовлига чақиртирарди. Боя айтганимдек, Осмонўғлининг ота-боболари, турли ванлар¹нинг саргузаштлари, узоқ-узоқлардаги турли-туман халқлар ҳақида ёзилган шойи ўрамларини хўжайинга ўқиб бериб ҳам турардим. Ляо билан учрашиш янаям камайиб кетди. Шундагина қизга нақадар кучли боғланиб қолганимни сездим. Ичкари ҳовли дарвозасидан ташқарига чиқиш, лоақал бир лаҳза кулбачамга бош суқиш ёки учрашиб қолганимизда паст овоз билан бирор нима деб ўтиш учун Ляо турли-туман баҳоналар ўйлаб топарди. Хуллас, у ҳам менсиз туrolмаслиги маълум бўлиб қолди.

– Чиройлимиди ўша... Ляо?

– Чиройли бўлганда қандоқ! Кўзлари қисик, бадани нозиккина, бармоқлари ипакдай мулойим эди!

– Хўп, давом эт. Сўнг нима бўлди?

– Кейин хизматкор аёлларнинг гап-сўзларидан Ляо унаштириб қўйилганини билиб қолдим. Уни анча узоқ юртга эрга беришадиган бўлишибди. Ляони уйдан чиқармай қуйишди. Хўжайин бошқа ишлар билан бандлиги учун кейинги кунларда мени бирон марта бўлса ҳам ўз ҳузурига чақиртирмади. Тўйдан сал олдинроқ бир куни кечқурун тўшагим устига қўйиб кетилган тугунчага кўзим тушиб қолди. Очиб

¹ Ванлар – подшолар.

қарасам, тугунчада йигирмача цянь – майда танга ва иккита кичик шойи ўрамча бор экан. Ўрамчани бирига Ляо ўз қўли билан: “Тунда қоч. Эҳтиёт бўл, алвидо!” деб ёзганди. Шошиб қолдим. Эшик томонга алангладим-да, иккинчи ўрамчани очдим куўларимга ишонмай қолдим. У мен тўғримдаги дань-шу¹ эди! Суюнганимдан турган жойимда қотиб қолдим. “Наҳотки, наҳотки!” – дердим шивирлаб. Ҳаяжондан қўлларим титрар, чақмоқ тошларни бир-бирига уролмасдим. Ниҳоят, амаллаб олов ёқдим-да, дань-шуни алангага тутдим. “Ань-ин, сен озодсан!” дерди бутун вужудим. Ичимга сиғмай, тошиб келаётган севинчимни аранг босиб, астагина ташқарига чиқдим. Эркин юриш ҳуқуқим борлиги менга жуда қўл келди. Хўжайин ерларининг охирги марзалари орқамда қолгандан сўнг кучим борича югуришга тушдим. Бошим оққан томонга йўл олдим, кундузлари хилватларда яшириниб, кечалари йўл босдим. Нотаниш сўқмоқлар, йўлсиз қир-адирлар оша-оша уч ойга яқин вақт ичида сизларнинг қароргоҳларингга етиб келдим.

– Жудаям чиройли гапирар экансан, Ань-ин!

– Кўплаб амалдорларнинг сўзларини эшитганман, бунинг устига айтдим-ку, ҳуснихат шойи ўрамларни ўқиганман-да. Эҳтимол, шундан бўлса керак гапга чечанлигим. Хуллас, Ляо менга озодлигимни қайтариб берди. Мен энди гарчи уйсиз дайди бўлсам ҳам эркин хэйшоу²ман, мавриди билан менинг ҳам уйим бўлади! Аммо, афсуски, уйимда ҳеч қачон Ляо бўлмайди! Эрталаблари юзларимни силаб уйқудан уйғотмайди. Унинг “Тур, Ань-ин, нонушта тайёр” деган сўзларини ҳеч қачон эшитмайман... Ляони қачонлардир излаб топиш орзуим бор. Унинг юзларига тўйиб-тўйиб термилиш, майин овозини эшитиш, жони жаҳонимни ўртагучи табассумларидан роҳатланишни орзу қиламан. Лекин энди менга бу ҳеч қачон насиб этмаса керак. Кошкийди, уни узоқдан бўлса ҳам бир кўрсам...

Ань-ин жим бўлиб қолди. Унинг суҳбатдоши ҳам индамасди. Улар ертўладагиларнинг аллақачон хуррак отмай қўйишганини энди сезишди. Гўё ертўлада ҳеч ким йўқдек эди. Бироздан сўнггина кимдир ёнбошига ағдарилгандай бўлди, кимдир чуқур хўрсинди. Кимнингдир пиқ-пиқ йиғлагани эшитилгандай бўлди.

– Ғирт аҳмоқман-да! – койиди ўзини охирги кунларда суҳбатга мутлақо аралашмай қўйган деҳқон. – Боламни нега дарёга ташладим?! У ҳам ўша пайт икки ёшда эди. Оппа-осон йўли бор экан-ку! Вой, хомкалла-ей! Мен ҳам Ань-иннинг отаси сингари ўғлимни бозорга ташлаб кетганимда, бирорта одам уни уйига олиб кетарди. Ҳозир у ҳам йигит-

¹ Дань-шу – қуллик ҳақидаги ҳужжат.

² Хэйшоу – қорабош. Авом халқ шу ном билан ҳам аталган.

ча бўлиб қоларди. Қачонлардир мени топиб келармиди... Эҳтимол, менинг ўғлим ҳам Ань-ин сингари эсли-хушли йигит бўлармиди!

Туйқус бир неча одам бараварига уҳ тортиб юборди, кимдир унсиз, кимдир ҳиқиллаб йиғлай бошлади, кимдир ўз қўли билан ўз фарзандларини ҳалок қилгани учун ўзини сўка кетди. Жон бошига олинадиган солиқ ҳақидаги фармонни лаънатлай бошладилар. Лекин ҳеч ким Осмонўғли тўғрисида оғиз очишга журъат этмасди. Одамлар солиқчилар билан қишлоқ оқсоқолларини қарғашарди, холос. Чунки солиқни керагидан ортиқ йиғадиганлар, кўп қисмини уриб қоладиганлар ўшалар-да! Фақирларнинг болалари нобуд бўлишига сабабчилар ўша солиқчилар билан қишлоқ оқсоқоллари!

Бу кеча байшанликлар Осмонўғлининг ота-боболари тўғрисида Ань-ин ҳикоясини эшитган тундагига қараганда ҳам қаттиқроқ ҳаяжонландилар, баттарроқ ғазабландилар. Лекин барибир бу гал ҳам ертўла аҳли тонг қоронғусида чалинган занг овозини эшитибок ўридан туриб, қурилаётган йўл томон йўналди. Одамлар одатдагидек қаддиларини итоаткорона букиб, шафқатсиз назоратчилар қамчиси остида инградилар.

Ой шом еган қоронғи тунлар ўтиб кетди. Йўл қурилишидаги оғир меҳнат янада баттар тинкани қурита бошлади. Кейинги кунларда бу ерда юпун кийимли, сочлари тўзиган телба аёл пайдо бўлиб қолди. У қурувчилар орасида тентиб юарди. Назоратчилар аёлни қамчи кўтариб, дўқ-пўписа билан нари ҳайдашар, аммо савалашни ўзларига эп кўришмасди. Аёл ҳеч кимдан ва ҳеч нарсадан тап тортмай, бу ерда юрарди. Одамларнинг айтишларича, аёл тоғнинг нариги томонидаги аллақайси узоқ қишлоқдан келган экан. Унинг эри, бола-чақаси бўлган дейишади. Тўнғич фарзандини қарз бадалига қулликка берган эканлар. Иккинчи бола туғилганда эри чақалоқ учун солиқ тўлай олишга кўзи етмагани сабабли ундан қутилмоқчи бўлибди. Тунда бўри-мўри еб кетар, деб чақалоқни тоғдаги чакалакзорга ташлаб келибди. Эрталаб аёл қазноқ ёнидаги похол устида гўдагининг нимтасини кўриб қолибди. Йўргакланган латтадан бу ўзининг чақалоғи эканини билибди. Кейин маълум бўлишича, шу оиланинг ити тунда дайдиб юриб “ўлжа”ни учратиб қолган ва ярмини ўша ерда еб, қолган нимтасини тишида кўтариб келган. Она шу зумдаёқ ақлдан озган. Эри аламидан итни чопиб ташлаган-да, уйига ўт қўйгач, бир парчагина ерини ҳам ташлаб, қаёққадир дом-дараксиз бош олиб кетган.

Ань-ин бахтсиз аёлни юраги ачишиб кузатарди. Аёл узунчоқроқ тошни гўё боласидек бағрига босиб юарди. У гоҳ-гоҳ эркакларга яқинроқ келарди-да:

– Дўмбоққинам, мана отанг! – дерди. – У итни чопиб ташлайди, сен тирик қоласан. Йиғлама!.. – Шундан сўнг қаттиқ қаҳқаҳа отиб куларди. – Ҳа-ҳа-ҳа... Бу тош-ку!.. Тош!.. – гўё шу дақиқа аёлнинг ақли ўз аслига қайтгандай бўларди. У тошни ирғитиб юбориб, одамларга мурожаат қиларди: – Итни ҳайдаб юборинглар! Уринглар итни! Йўқса, у ҳаммаларингни ғажиб ташлайди!

Одамлар кўзларини ерга тикишар, тишларини ғижирлатишар, ammo чурқ этишмасди.

Чошгоҳда дарё билан йўл бурилган жойдаги баланд тепалик ёнбағрида қора тутун бурқсиб, қичқириқлар эшитилди. Яқинроқда ишлаётган одамлар ўша ёққа қараб югуришди. Оломонни назоратчиларнинг дўқ-пўписалари ҳам, сўкинишлари ҳам, қамчилари ҳам тўхта-толмади. Байшанликлар ҳам югурдилар, улар орасида Ань-ин ҳам бор эди. У учи қайтарилган мис косовларда ёниб тугаётган гулхан ичидан чала куйган бир одамни тортиб олаётганларни кўрди. Димоқларига урилган қўланса ҳид кўнгиллари айнитиб, ўқчитди.

– Бечоранинг бошқа нима иложи ҳам қолган эди?! – деди оломон орасидан кимдир баралла эшиттириб.

– Нима гап, нега бундай қилибди? – сўрашарди одамлар бир-бирларининг каллалари оша.

Узуқ-юлуқ, чала-чулпа гапларга қараганда, ўзига-ўзи ўт қўйган аёлнинг эри ҳам шу ерда, йўл қурилишида ишларкан. Уларникига қишлоқ оқсоқоли, солиқчи ва иккита ясовул бостириб киришибди. Солиқ бадалига уйдаги бор эски-тускини мусодара қилишибди-да, ўша ерда ёқ ўтириб ичкиликбозлик бошлашибди. Кайф устида аёлни зўрлашибди. Баногоҳ уйга ўт кетибди, ичкарида ухлаётган ёш бола ҳам жизғанак бўлибди. Аёл дод солиб, эрининг олдига, йўл қурилишига югуриб келибди. Худди шу пайт аёлнинг эри бу ерда жон бераётган экан. У елкасига ортилган қопдаги тупроқни кўтаролмай, ҳолсизликдан мункиб йиқилганида боши тошга урилган, устидан қоп босиб тушган. Дунёда ҳеч қандай илинжи қолмаган аёл шох-шабба тарами устига чиқиб туриб, ўт ёқиб юборган.

Ҳамманинг хаёлидан худди шундай ҳодиса йўл қурилишида ишлаётган ҳар бир одам оиласида юз бериши мумкин деган фикр кечарди. Кейинги кунларда анчагина одамлар ўзларини ўлдириш пайига тушиб қолгандилар, чунки шундагина барча жабру жафо ва ҳақоратлардан бирйўла қутулиш мумкин эди. Азоб-уқубат, таҳқирланиш ва йўқчилик дастидан одамларнинг жони ҳалқумига келганди.

– У аёлнинг уйига яна қанақа солиқ ундириш учун киришган экан? – қичқиришди оломон ичидан.

– Кечадан бошлаб янги солиқ солинибди! Йўл қуриш учун яна қўшимча маблағ керак эмиш!

– Мана шу йўл учунми?

– Эҳтимол, шу йўл учундир!

– Ўзимиз бу ерда ишласаг-у, уйларимизда қолган бор-будимизни тортиб олишса, хотинларимизни зўрлашса!..

Янги солиқ ҳақидаги шумхабар дарҳол оғиздан-оғизга ўтиб, сабр косасини лиммо-лим тўлдирди.

– Бас, етар! Ўлар бўлсак, ўлиб бўлдик-ку!

Одамлар уммони ҳаракатга келди. Оломон пиёда, отлиқ жамланиб, капалаклари учган назоратчилар томон йўналди. Назоратчилар бошига тош, таёқ, харсанг палахсалари ёғдирила бошланди. Ғазабдан кўзларига қон тўлган одамлар назоратчиларни қора қонга белаб, ер тишлатдилар, уларнинг ёғоч уйларини мажақлаб, ёқиб юбордилар.

– Ортиқ чидаёлмаймиз! – қичқирди шарди ғалаёнчилар.

Аммо улар бундан сўнг нима қилишни билмас эдилар. Одамларнинг бир гуруҳи ертўлалар томон бурилди. Улар синиқ-мертик идиш-товоғу, эски-туски тўшакларини кўтариб, уй-уйларига отландилар. Қолганлар қурилаётган йўл ёқасида ғазабнок депсинардилар. Офтоб уфққа ёнбошлаб борарди. Шарқдан осмонни қоплаб келаётган булутлар қуюқлаша бошлади.

– Ана келишяпти! – қичқирди кимдир.

Дарёнинг юқори томони, тупроқ ва шағал билан кўтарилган йўлдан отлиқлар тўдаси елиб келарди. Улар қуролланган ҳарбийлар – шэнбинлар эди. Ғалаёнчилар уларни кўрган заҳотлари атрофга тирқираб қоча бошладилар: ким тепаликка, ким чакалакзорга, ким ертўлага уриб кетди... Шэнбинларнинг қиличлари, найзалари, камонлари ҳеч кимни аямасди.

Ань-ин билан чолни шэнбинлар нарироқда қувиб етдилар. Қочоқлик тажрибаси бор ёш Ань-ин ўзини чакалакзорга урди. Ҳимоясиз қариянинг кўкрагига отлиқ шэнбин йўл-йўлакай найза санчиб ўтди.

Шэнбинлар узоқлашгач, Ань-ин чакалакзордан чиқиб, чол устига эгилди.

– Бор, ўғлим, Осмонўғлига айт... У... у... анави ярамас... ярамас шэнбинларни жазосини бер... берсин!

Қария кўзларини юмди. У адолат борлигига ишониб, ҳаёт билан видолашаётганди. Бундан бир неча кун илгари йўл қурилишида “фисқ-фасод” авж олаётгани тўғрисидаги махфий хабардан сўнг, шахсан Осмонўғлининг қурувчилар ўртасидаги ҳар қандай фитнани аёвсиз бостириш ҳақида буйруқ берганидан қария мутлақо беҳабар эди,

албатта. У ҳатто бундай бўлиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмасди.

Ғалаёнчилар тумтарақай қочишар, шэнбинлар уларни қувиб етиб, ер тишлатар, қилич-найзадан ўтказишарди...

Гумбирлаётган қаттиқ момақалдироқ атрофга тирқираб қочаётган одамларни янада баттар даҳшатга соларди. Жала қуя бошлади. Иссиқ қон, жон беришдаги совуқ тер ёмғир билан аралашиб, жануб қабилалари ва халқларини бўйсундириш, уларнинг ерларини Осмонтагига қўшиб олиш мақсадида қурилаётган йўлнинг тупроқ-шағалига сингир, йўлни мустаҳкам шиббалаб, шэнбинлар бемалол юришига мослаштираётганди¹, гўё.

Иккинчи боб

ЭЛЧИ САБОҚ ОЛАДИ

Осмонуғли саройи дарвоза қоровулларининг бошлиғи забардаст Чжан Цян ўттиз икки ёшга қадам қўйган кезларида ўз мажбуриятларини тиришқоқлик билан адо этгани туфайли хизмат пиллапояларида “лан” мартабасига қўтарилишга муяссар бўлган эди. Сарой амалдорларию аъёнлари унинг чиниққан ва топқир хизматчи эканлигини аллақачон илғаб, кўз остига олиб қўйишганди. Осмонтаги ҳукмдори аъёнларга ҳали-ҳануз номаълум бўлиб келаётган Ғарбнинг олис-олис ўлкаларига элчиларга бошлиқ қилиб жўнатишга муносиб бир кишини топмоқни амр айлаганида танлов биринчилар қаторида Чжан Цяннинг чекига тушди. Осмонуғли у билан қисқа суҳбатдан сўнгра, муҳими эса, Чжан Цяннинг келбатини кўздан кечириб, ёвқур ва тиниқ нигоҳини эътиборга олди-да, аъёнларнинг фикрини маъқуллади. Шу тахлит, Чжан Цян бу пайтга келиб Чжунго – Ўрталик давлатнинг энг яқин шимолий қўшнисини бўлмиш хунларнинг юртларидан нарида – ғарбдаги узоқ-узоқ ўлкаларда қўним топган кўчманчи юечжи халқига Осмонуғли элчиси лавозимига тайинланди.

Чиндан бирон кишининг ҳали оёғи етмаган олис Ғарбга эндигина тузилган элчилик ҳайъатини жўнатишдан аввал Чжан Цянни саройнинг муҳташам ички даргоҳларидан бирига сарой тарихчиси Сима Цян билан суҳбатга таклиф этишди. Сима Цян айни шу кунларда Осмонтаги мамлакати тарихини ёзишга киришган эди. Унинг китоби афсоналар-

¹ Бу воқеа милoddан олдинги 122 йили Шу ўлкасида (ҳозирги Синчуань вилояти) қўтарилган қўзғалоннинг бошланишига тўртки бўлган.

га бурканган замонлардан бошлаб, ўз замондоши, Хан хонадонининг олтинчи Осмонўғли – Лю Чэ ҳукмронлигигача бўлган даврни қамраб олишни мўлжаллаган. Чжунгода қарор топган анъаналарга кўра Лю Чэ тарихга “жанговар император” маъносини англатувчи У-ди номи билан кирган.

– Буни қарангки, Сиз билан адаш эканмиз, – дея тарихчи элчини ўзига яқин тутиб қарши олди. Чжан Цян тарихчи нари борса ўзидан беш-олти ёш катта эканлигини кўнглидан ўтказди.

– Ҳа, айнан шундоқ! Гарчи Сизни фақат узоқдан кўришга, яқинроқдан эса ўзим хизмат қилаётган дарвозадан ўтганингизда бир лаҳзага кўриб қолишга тўғри келса-да, мен Сизни анчадан бери биламан, – деди қуруққина қилиб Чжан Цян.

– Хизмат қилаётирсизмас, хизмат қилгансиз, холос! – дея суҳбатдоши сўзларига тузатиш киритди Сима Цян жиддий жилмайиб. – Энди Сиз Осмонтаги ҳукмдорининг элчиси. Чжунго эса Улуғ Осмонтагининг бир қисми, холос, – дея фикрини сўнгигача баён қилмади тарихчи. Аммо Чжан Цян айтилмаган нарсани тушунди. – Биз Сиз билан, Цян, энди Осмонўғли даргоҳида ҳуқуқлари тенг хизматдошлармиз! – деди кўнгли тўлиб мамнун оҳангда Сима Цян.

– Илтифотли сўзларингиздан миннатдорман! – деди Чжан Цян ва қўшимча қилди: – Мен Улуғ Осмонтагининг номаълум ўлкаларига кетаяпман.

– Менга айтишди Сизнинг яхши ўқишингизнию ... ёзишингизни.

– Тўғри, оз-моз ўқиб тураман, аммо ёзганим ҳеч вақога арзимаёйди.

– Айнан Сизни элчиликка танлашгани ҳам тасодифий эмаскан-да!

Чжан Цян, башарти, фақат забардаст паҳлавон бўлганида, уни элчи этиб тайинлашнинг иложи бўлмаслигини тушунди. Шундай экан, йўлда ҳамма вақт ўз саводхонлигини такомиллаштириб бориши, энг аввало, у ёқларда кўрадиганлари, эшитадиганлари, ўқиб-ўрганиб, англаб етадиганларини ёзиб, тасвишлаб беришни ҳам уддаламоғи керак бўлади.

– Менинг отам, – виқор билан, меҳмонга ўзи айтадиганларининг мазмун-моҳиятини илғаб олишга имкон берган ҳолда сўзида давом этди тарихчи, – осмон жисмларини ўрганиш борасида сарой мунажжими вазифасини адо айлай туриб, Чжунго тарихи бўйича кўпдан-кўп маълумотларни жамлаган эди.

– Болалик чоғларимда отангизни оломон орасида бир-икки марта кўрганман... У одамларни тинчлантитар эди, – дея ҳикоя қила бошлади Чжан Цян. – Аждарҳо юксак-юксакларга кўтарилиб, нимадандир дарғазаб бўлиб, қуёшни ямлаб юта бошлаганда одамлар типирчилаб

қолишди. Теварак-атроф тобора зимистон қоронғи бўлиб бораверди. Ебтўймас аждарҳо эса қуёшни деярли ютиб юборганди. Одамларни даҳшат қамраб олган, ҳеч ким бостириб келаётган бу балодан қандай қутулиб қолишни билмасди. Ана шунда Сизнинг марҳум отангиз, ило-йим, унинг руҳи ер остидаги сариқ чашмаларда ором ва ҳаловат топ-гай, Сизнинг донишманд падарингиз одамларни тинчлантирди, улар-га Цзи Гун – Арши аълодаги Осмон ҳукмдори аждарҳога қуёшни бутун-лай ва тамоман ютиб юборишига имкон бермаслигини тушунтириб берди. Сизлар эса, қорабошлар, деган эди ул зот одамларга хирилдоқ овозда, бонглар ва бўш жез идишларга қаттиқроқ уринглар деган эди. Аждарҳони кўрқитмоқ, қувиб юбормоқ керак, деганди. Мен ҳам ўшан-да гаврон билан бўм-бўш жез идишни даранглатган эдим.

– Шундоқ, отам, гарчи нима учун аждарҳо аҳён-аҳёнда энг ёруғ осмон жисмини ямлаб ютишини билмаган бўлса-да, аждарҳо қуёш-ни ютиб юборолмаслигини яхши тушунгувчи эди. Аммо зангларни, бўм-бўш жез идишларни аждарҳони кўрқитиб қочириш учун эмас, балки одамларни тинчлантириш учун даранглатиб чалиш керак эди. Аждарҳо эса маълум вақт ўтгач ўзи кетар эди.

– Мен бу гапларингизни тушунмаяпман. – Осмонўғли саройи дар-воза қоровулларининг собиқ бошлиғи сарой мунажжими Сима Тан-нинг ўғли – тарихчи Сима Цяннинг нозик мушоҳадаси маъносини ан-глай олмади.

– Демак, отангиз очкўз аждарҳо қуёшни тамоман ютиб юборолмас-лигини билган. Унда, нега энди у одамларни аждарҳони кўрқитиб, ҳай-даб юборишга даъват этди экан?!

– Чунки айнан ана шу чора-тадбир бостириб келаётган бало-қазо-ни бартараф этади деб ҳисоблагани-ю шунга ишонгани туфайли одам-лар ҳам нимадир қилмоғи керак-ку?!

Чжан Цян ўйлаб-ўйлаб ўйига етолмасдан қолди. Сима Цян ҳам мўлжалланган суҳбат мавзудан ҳаддан ташқари йироқлашиб кетиш-ганини англади. У Чжунго тарихи бўйича отаси ва ўзи томонидан жам-ланган маълумотлар хусусидаги суҳбатга қайтди.

– Гарчи маълумотлар суякларга, шойи парчаларига ёзилган узук-юлуқ қадимий битиклар асосида йиғилган бўлса-да, китобни ёзиш да-вомида кўпдан-кўп нарсаларни аниқлаштириб олишга тўғри келади. Аммо айрим муҳим маълумотлар анча-мунча ойдинлашган.

– Яхши-да бу! – деди суҳбат ўзига тушунарли бўлган ўзанга қайтга-нидан мамнун бўлган Чжан Цян.

– Олис Ғарбга қараб йўлга чиқишингиздан аввал хунлар ва юеч-жилар ҳақидаги ана шу маълумотлардан айримлари билан Сизни та-

ништиришга қарор қилдик, – дея виқор билан салмоқдор оҳангда давом этди сарой тарихчиси.

– Айнан ана шу маълумотлар керак-да менгаям! – хитоб қилди Чжан Цян.

– Бундан роппа-роса етмиш йил муқаддам хун қабилаларининг барчаси битта ягона давлатга бирлашди¹. Ана шу давлатни салтанат деб ҳам аташ мумкин. Уларнинг тарихида бундай воқеа ҳеч қачон учрамаган. Энди эса улар Хуанхай²нинг ўзидан бошлаб то бизга у қадар маълум бўлмаган Гоби саҳросининг олис ғарбига қадар Чжунгонинг бутун шимолий чегаралари бўйлаб талончилик қилиб юришибди. Чжунгодаги бошбошдоқликдан, Хан хонадони Чин империяси вайроналарида ўз ҳокимиятини ўрнатишга улгурмаган кезларда хунлар Хуанхе қайирмасидаги Ўрдосни қайтариб олган эди³. Улар Ўрдосни ота-боболари замини деб ҳисоблашади. Орадан беш йил ўтиб, хунлар Осмонтагига катта уч йиллик юриш уюштирди ва бизни ўзлари билан “тинчлик ва қариндошлик” тўғрисидаги камситувчи шартномани тузмоққа мажбур қилишди. Ишларимизга бурун суқа бошладилар. Қўзғолон кўтарган Ян улус князи исёнчи Лу Гуанни хунлар ўз тарафларига оғдириб олишди.

– Хунларнинг бунақанги хурмача қилиқлари ҳақида мен мишмишлардан билган эканман-ку, – дея тарихчига дакки берди Чжан Цян.

– Кейинги ўн йилликларда хунлар кун сайин ҳаддидан ошиб кетишяпти. Хужум устига хужумлар уюштиришяпти. Ҳатто, бизни иттифоқчилардан маҳрум қилмоқдалар.

– Демак, масала роса жиддий экан-да. Бизнинг Осмонўғли хунларга қарши жиддий чора-тадбирлар устида бош қотираётган экан, мен ҳам ўзимни ана шу ишга бағишлайман! – деди Чжан Цян сўзлаш маромида беихтиёр тарихчига тақлид қилган бўлиб.

– Сиз, маккор шаньюй Модэ ўз отасини ўлдириб, қай йўл билан ҳокимиятни эгаллаб олганини билмоғингиз лозим, албатта, – деди энди ҳокимона оҳангда тарихчи. Чжан Цян Сима Цян турли мавзулардаги дебоча суҳбатдан сўнгра янги элчини, ҳали устоз кўрмаган кечаги қоровулбошига сабоқ беришга киришганини тушунди.

– Гарчи мен бу ҳақда баъзи нарсаларни билсам-да, Сиз айтганларингизни тингламоқ, барибир, мароқлидир.

– Ғарбий хунларнинг шаньюйи Тумана шармандали мағлубиятдан кейин ўзининг тўнғич ўғли Модэни юечжилар қўлига гаровга берди.

¹ Бу воқеа милoddан аввалги 209 йилда рўй берган эди.

² Хуанхай – Сарик денгиз.

³ Бу воқеа милoddан аввалги 206 йилда содир бўлган эди.

Чамаси, бунда у Модэ тахт вориси бўлгани туфайли юечжилар буни хунларнинг узил-кесил итоаткорлиги аломати сифатида қабул қилдилар деган тўхтамдан келиб чиққан кўринади. Кулай бир пайтни пойлаб турган Тумана қўлдан кетган мустақилликни қайтариб олиш учун юечжиларга ҳужум қилди. Ўғли отаси унинг ҳаётини бунчалик хавф остига қўйишини кутмаган эди. Тумана эса, содиқлик онтини бузиб, юечжиларга ҳужум қилгани учун, башарти Модэни ўлдиришса, тақдир пешонасига ёзгани бўлади, мабодо Модэ қандайдир йўл билан қутулиб қолса, унда барча “Балли, азамат!” дейишади, дея ҳисоблаган эди. Чунки бундай иш тутиш хунларнинг кўп асрлик анъаналарига хос-да! Ҳаммага маълумки, дея фикр-мулоҳаза юритган эди шаньюй Тумана, бизким, хунлар чақалоқни қаҳратонда қорга чўмилтирамиз, ўлса у пешонадан, ўлмай қолса, албатта, вояга етганда баҳодир бўлади! Ўғил бола ўспирин бўлганда чопқинларга юборамиз, ўлса бошқасини парваришлаймиз. Агар ўғил бола ўлжа келтирса, унда азамат бўлади. Валиаҳд шаҳзода масаласида ҳам мен айнан шундай иш тутдим.

– Бунда катта маъно бор, албатта! – эшиттириб мулоҳаза юритди Чжан Цян. – Мен ҳам ўзимга нисбатан айнан шундай иш тутмоқчиман. Менинг ҳаётим ҳам юечжилар ёки хунларнинг қўлида бўлади.

– Мен айтиб берганларимдан тўғри хулосалар чиқаряпсиз, адашим. Ахир Осмонўғли хунлар ерларидан нариги томондаги юечжиларга бир қўрқоқни юбормайди-ку!

Орага жимлик чўкди. Бироздан кейин Чжан Цян бош ирғаб маъқуллади.

– Модэ айнан шундай азамат бўлиб чиқди, – ҳикоясини давом эттирди Сима Цян. – Тўполон чоғида у юечжилар хоқонининг илдам отларидан бирига миниб, тугаб бораётган жангда олишаётганлар ора-лаб, ўзини гоҳ юечжи, гоҳ хун қилиб кўрсатиб, отасининг қароргоҳига қараб елади. Тумана Модэнинг азаматлигига қойил қолади-да, туман, яъни ўн минг оилани бошқаришни унга ишониб топширади. Юечжилар қўлида гаровда бўлган кезларида ҳарбий ишда орттирган барча билимларидан фойдаланган Модэ ўз отлиқ қўшинига таълим беради. Аммо отасининг муносабатини ўзича тушунар эди. Отам мени гаровга бериб қўйди, дея ҳисоблаган эди у, чунки бошқа хотинидан туғилган иним – унинг суюклиси, мен эса – йўқ! Шунинг учун ҳам юечжилар мени дарҳол ўлдириб ташлашсин дея уларнинг устига ҳужум қилди! Ана шунда иним тожу тахт вориси бўлган бўлур эди! Бу билан у суюкли хотини – кичик ўғлининг онасига берган ваъдасини оппа-осон бажарган бўлур эди! Шундай бўлгач, менинг тақдирим, менинг ҳаётим лаънати ўгай онамнинг қўлида ўйинчоқ бўлиб қолган-да!

– Ҳа, роса қизиқ! Бу масалада барча халқлар, хунлар ҳам, ханлар ҳам бир-бирига монанд! Бу ерда, Осмонтагида ҳам шунақаси учраб туради! – ўз ҳайратини яширмади иш бошлаётган элчи. – Сиз Модэнинг фикрларини худди билгандек тўғридан-тўғри ўқияпсиз.

– Сизнинг бу хулосангиз олис Ғарб мамлакатларига борганингизда роса асқотади! Зарур бўлиб қолса, ўз рақибингиз фикрини ўқишга ҳаракат қилиб кўришингиз керак.

– Сўз йўқ. Сиз ҳақсиз! Мен у ёқларга борганимда улардан фойдаланишга ҳаракат қиламан.

– Кейин нима бўлганини эшитинг. Чавандозларига Модэ ўзининг учиб бораётганда хуштак овозини чиқарадиган камони отилган тарафга қараб ўқ узишни ўргатади. Ана шу буйруқни бажармаслик қатл этиш билан жазоланган. Ўз отлиқ кўшинининг интизомини текшириб кўриш учун Модэ бир куни ўзининг энг яхши отига қараб камонидан овоз чиқарадиган ўқ узади. Бир неча аскарлар, чамаси, бу Модэнинг ҳазили бўлса керак, дея арғумоққа ўқ отмайдилар. Ана шу гап уқмасларнинг боши узилади. Бироз ўтгандан кейин Модэнинг хотини, ниҳоятда гўзал аёл хуштак чалувчи камон нишонига айланади. Аъёнларидан айримлари даҳшатдан ёйларини ерга қаратади. Дарҳол уларнинг ҳам боши кесилади.

– Мана буни шаньюй деса бўлади! Демак, Модэ ғаройиб одам бўлган экан-да! – деди ҳайратланиб Чжан Цян.

– Бир куни ов маҳалида Модэ хуштак чалувчи найза-ўқни ўз отасининг отига йўналтиради. Бу гал биронта ҳам бўйин товловчи бўлмайди. Ҳайрон бўлиб қолган шаньюй Туманани бошқа бир арғумоққа миндиришади. Шу жойнинг ўзида Модэнинг хуштак чалувчи найзаси ва от минган овчи-аскарларнинг “мингта” оддий найзалари шаньюй Тумананинг ўзини типратиканга айлантириб ташлайди!

– Шундай денг! Ўғиллик итоаткорлигию садоқати қайда қолди? – таажжубланиб сўради Чжан Цян.

– Давлатни бошқариш ишида шунақаси ҳам учраб туради, – деди ўзини зўрға қўлга олиб Сима Цян. У бу масалада шахсий фикрини баён этишдан ўзини зўрға тийиб қолди. “Наҳотки, ҳокимиятни эгаллаб олишнинг падаркушликдан бошқа бир йўли бўлмаган бўлса?” демоқчи эди у. Аммо, афтидан, Ғарбга қараб йўлга чиқаётган элчига фақат янада юқорироқ мавқени эгаллаб турган сарой аъёнларидан биронтаси билан келишиб олинган нарсаларнигина хабар қилиши зарурдек кўринди.

– Табиийки, у кейинчалик ўгай онасини ҳам, укасини ҳам саранжомлаган-да! – дея ўз таъбирини тўкиб солди Чжан Цян.

– Ва падаркуш, мустабид ҳукмдорга итоат этмоқни истамаган қабила улуғларини ҳам! – Энди эшиттириб қўшимча қилди Сима Цян.

– Равшанки, Модэ дарҳол хунларнинг шаньюйи бўлиб олади!

– Ўзини шаньюй деб эълон қилади!

– Ҳокимият ва аёлни биров билан баҳам кўриб бўлмайди, – эшитганларини ўзича шарҳлади Чжан Цян.

– Модэ эса фақат ҳокимиятни баҳам кўрмаган, хотинни эса – йўқ!

– Бу қандай бўлган?!

– Дунхулар¹ ғарбий хунлар орасидаги бошбошдоқлик ва ҳокимият учун курашдан фойдаланиб қолишга қарор қилдилар, Модэдан ажойиб отини ва энг чиройли, энг суюкли хотинини беришни талаб қилдилар. Боши қотган оқсоқоллар безбетларга рад жавобини беришни маслаҳат беришади. Аммо Модэ шундай дейди: “Биз ўзимизнинг яхши қўшнимиздан отимизни ҳам, хотинимизни ҳам қизғанмаймиз!”

– Демак, дунхуларни тинчлантириб, Модэ вақтдан ютган-да!

– Ҳа, мана энди менинг ҳикояларимсиз ҳам шаньюй Модэнинг сиёсати маъносини англаб ета оласиз. Кейин нималар бўлганини эшитинг. Муваффақиятдан дадиллашган дунхулар Қолган дарёсидан жануби-ғарбдаги сахронинг одам яшамайдиган элсиз қисмини талаб қилдилар. Дунхулар ва ғарбий хунларнинг чегара қоровуллари сахронинг чеккалари бўйлаб ҳар қайсиси ўз томонида турган эди. Оқсоқоллар ҳақиқатда ҳеч кимга қарашли бўлмаган ерни дунхуларга бериш-бермаслик масаласида иккиланиб қоладилар. Аъёнлар Модэ кўнглидаги гапни билолмай гаранг бўлиб қолганди.

– Бу нақадар нозик! Бу ёввойи Модэ қанақанги айёр экан! – деди ҳаяжонланиб кетган Чжан Цян.

– Шуни ёдда тутингки, элчи, Сиз энди ана шундай дашт илвирслари билан иш кўрасиз! Модэ кутилмаганда ер давлатнинг асосидир дейди. Қандай қилиб уни бериб бўларкан?! Ерни беришни маслаҳат кўрганларнинг барчаси бошидан жудо этилади. Дарҳол дунхуларга қарши уруш очади. Уларни аросатда қолдиради-да, битта қўймай қириб ташлайди. Дунхуларнинг бутун ерлари, чорваси, мол-мулки ғарбий хунларга ўтади. Хунлар йигирма тўртта уруғининг ҳаммаси ягона хунлар давлатига бирлаштирилади. Ана шу пайтдан бошлаб хун шаньюйлари “улуғ шаньюй” деб аталадиган бўлди. Суҳбатимиз бошида Сизга айтиб ўтганимдек, мана, етмиш йилдирки, ана шу бирлаштирилган хун давлати Осмонтагини чиқиштирмай келмоқда! Бунақанги мустаҳкам ва катта исканжани биз илгари кўрмаганмиз. Олдинлари айрим чопқинлар ва нисбатан қисқа урушлар бўлиб турарди, холос.

¹ Дунхулар – шарқий кўчманчилар.

– Маълум бўладики, Модэ, дарҳақиқат, – хунларнинг моҳир давлат арбоби бўлган экан-да! – дея тан олди Чжан Цян. – Кўчманчилар орасидан унга ўхшаганлар тағин чиқиши мумкин.

– Аммо, қачон? Қаерда, ғарблик ёввойиларнинг қайси мамлакатадида? – гўё ўзи учун мулоҳаза юритарди тарихчи. – Сиз мамлакатига бораётган юечжилар ҳам хунлардан асло қолишмайди. Чунки улар авваллари хунлар устидан ғалаба қозониб келган-ку.

– Шундай, бу нарса менга роса қизиқ туюлади, – дея манфаат кўрадиганнамо қизиқиш билдирди хизматни бошлашга шайланаётган элчи.

– Юечжилар ва хунлар ўртасидаги фарқ унчалик катта эмас, – дея Осмонтаги сарой тарихчиси ўз “сабоқнома”сининг иккинчи қисмига шошилмасдан кўчди. – Улар бир-бирининг тилини анча-мунча яхши тушунадилар. Улар ҳам, булар ҳам “ўтов” деб аталувчи кигиз чайлаларда яшайдилар. Сут ичадилар, гўшт истеъмол қиладилар. Булар уларнинг асосий таоми. Сулини қайнатиб пиширадилар, кулга кўмиб нон – кўмоч тайёрлашади. Уларнинг аёллари отни яхши минади, ҳатто баъзи пайтларда, хунлар қуршовга тушиб қолганда ёки чекинаётган душманни таъқиб этиб бораётганда камондан ўқ узиб, жангга ҳам кирадилар. Хуллас, хунлар ва юечжилар қардош халқлардир. Аммо уларда фарқлар ҳам бор. Сизга маълумки, хунлар ўз юкларини қўшғилдиракда, асосан хўкизлар, камдан-кам ҳолларда отлар қўшилган араваларда ташишади, юечжилар эса бу ишларда икки ўркакчи туялардан фойдаланишади. Умуман, уларда туялардан кўп фойдаланилади. Туяларда бир жойдан иккинчисига кўчиб ўтадилар, баъзида ҳатто туяларнинг белига мустаҳкамлаб ўрнатилган туйнукли кажаваларда – хивич новдалардан тўқилган кичик истеҳкомчаларда туриб жанг ҳам қиладилар. Кажава уларни душман ўқларидан ҳимоя қилади, ўзларига эса торгина туйнукчалардан ўқ узишга имкон беради.

– Камина ўз юклари – озиқ-овқат, рўзғор буюмлари, хотинлари, бола-чақалари, қарияларни нега хунлар қўшғилдиракда, юечжилар нега туяда ташиши сабабини биламан. Ўн беш йил илгари қумли саҳрода бўлганман, ўша жойда қумга ботиб тиқилиб қолган қўшғилдиракларни кўргандим. Чамаси, шунинг учун ҳам юечжилар туяни афзал кўришади. Хунлар асосан даштларда йўл юргани боис у жойларда қўшғилдирак қулайроқ, юечжилар эса, афтидан, кўпроқ қумли саҳроларда яшаб келгандек, – деди Чжан.

– Тўғри мулоҳаза юритаяпсиз, биродари азиз, – дея мақтади уни Сима Цян. – Юечжилар бу ёқларга олис Ғарбдан, кўплаб саҳролар, кўчманчи қумлар, табиийки, даштларни кечиб кўчиб келган. Туя учун саҳро ҳам, дашт ҳам, шўрхоқлар ҳам бир хилда бемалол кечиб ўтса

бўладиган жойлар ҳисобланади. Хунлар эса кўп асрлардан бери асосан даштларда яшаб келмоқда, Гоби саҳросини – муаззам қум денгизини кейинроқ кечиб ўтишган. Уларда қўшғилдиракдан фойдаланиш бундан анча олдинроқ томир отган. Улар Гоби ёввойи туяларини хонакилаштиришга ҳаракат ҳам қилишмаган. Уларни бу ёқларга кўчиб келганида юечжилар тутиб қўлга ўргатган.

– Туя, айтишларича, бир ҳафта сув ичмасдан юраверар экан, – қушимча қилди Чжан Цян.

– Юечжилар бизнинг ўлкаларимизда нисбатан яқинда, бундан юз йигирма-юз эллик йил муқаддам пайдо бўлиб қолишди, – давом этди тарихчи. – Улар шимоли-ғарбдан Чжунго ерларига бостириб кирган эди. Бизлар билан асосан тинч-тотув яшадилар. Зотан, бизларнинг умумий душманимиз хунлар бўлган. Айтиб ўтганимдек, гарчи улар қардош халқлар бўлса-да, шундай бўлган. Ўз ҳарбий ислохотларининг асосий жиҳатларини Чин давлат арбоби Шан Ян юечжилардан олган.

– Кўпни кўрган кишиларнинг айтишларича, энг аввало, бунинг шарофатидан Чин бошқа қўшни давлатларни ўз ҳукмига бўйсундирган, бепоен Чжунго ерларида ҳукмрон мавқега эга бўлиб олган экан, – деди Чжан Цян.

– Буни ҳам тўғри тушунибсиз, Чжан. Шундай экан, юечжилар кучли ва муносиб бир халқ. Аммо улар ўзига қардош халқ хунлардан хафа, аччиғи чиққан!

– Табиий! Ҳатто, оилада жанжал-тортишув бўлиб қолгудек бўлса, туғишган биродарлар ҳам бир-бирига олақараш қила бошлайди.

– Осмонўғли Осмонтаги манфаатлари йўлида айнан шу ҳолатдан фойдаланмоқчи бўлиб турибди. Юечжиларни хунларга қарши урушга оғдириш керак! Чжунго ҳукмдорининг элчиси сифатида Сизнинг асосий вазифангиз ҳам айнан шудир!

– Тушундим! – тин олгандан сўнгра деди қатъият билан Чжан Цян.

Унча катта бўлмаган қўшни хонада бўлиб ўтган ҳашамдор тушлик пайтида Сима Цян Чжан Цянга ханлар ва хунлар муносабатларига оид турли қизиқ-қизиқ ҳангомаларни айтиб берди. Улар эрталабдан бери ўтирган хонасига қайтганидан сўнгра Осмонтаги сарой тарихчиси ва Осмонўғли элчиси суҳбатни давом эттирдилар.

– Мен энди Сизга қачон ва қаерда қардош хунлар билан юечжилар муносабатларига совуқчилик тушгани ҳақида қисқача айтиб бераман.

– Ҳа, бу роса қизиқ! Юечжилар олдига борганимда бу нарса менга жуда-жуда асқотади!

– Чин хонадони бутун Чжунгони бирлаштириб, хунлардан Ўрдосни тортиб олганда хунлар бироз кучсизланиб қолди. Бундан фойдаланиб

қолган юечжилар ғарбда ўз таъсир доирасини кенгайтириб, хунларни ўз итоатига киритиб олди. Модэ ҳам ана шу воқеалар оқибаотида юечжилар қўлига гаровга тушиб қолган эди.

– Шунақами?!

– Юечжилар орасида беш йил яшаган Модэ, Сизга боя айтиб ўтганимдек, қочишга муяссар бўлади, отасини ўлдириб, тахтни эгаллаб олади. Барча хунларни бирлаштириб, энди улуғ шаньюй бўлиб олган Модэ тож кийганидан бир йил кейин юечжилар устидан муҳим ғалаба қозонади. Орадан ўн икки йил ўтгач, юечжилар хунлар билан қақшатқич уруш бошлаб юбордилар. Аммо кучлар тенг эканлиги маълум бўлиб қолди, бирон томон ғалаба қозонолмади. Яна ўн икки йил ўтгач, хунлар юечжиларга қарши қаттиқ уруш бошлашди.

– Қизиқ, нега томонлар айнан ўн икки йилдан кейин уруш бошлайди? – деб сўради ўз-ўзидан Чжан Цян ва дарҳол жавоб берди. – Ҳа, ҳа, тушундим... топдим. Беш-олти яшар ўғил болалар тахминан ўн икки йилдан кейин жангчи аскарга айланади!

– Ҳа, Сизнинг маҳорату заковатингиз ҳар қандай таҳсинга лойиқ!

– Э-э, бу жуда оддий нарса-ку!

– Ҳа, ҳа, оддий! Аммо бу ҳамманинг қўлидан келавермайди-да!

– Мен ҳам ҳамма вақт ҳаммасига эришавермаслигимни биламан.

Баъзан эса...

– Тўғри, агар томонлар катта талафотларга йўлиқмаса, урушлар янада қисқароқ вақт ўтганидан кейин ҳам бошланиб кетиши мумкин. Айнан беш йилдан сўнгра хунлар яна юечжиларга хужум қилиб, уларни бутунлай тор-мор этиб ташладилар. Орадан бир йил ўтиб Модэ ўлди, унинг ўғли шаньюй Лаошань ўз салтанатининг тўққизинчи йилида юечжиларга қарши уруш очди-да, улар устидан тўла ғалаба қозонди. Бу уруш ҳам айнан ўн икки йилдан кейин такрорланди. Ана шу қақшатқич урушдан кейин юечжилар ғарбга, олис-олисларга кўчиб кетдилар.

– Ҳа, юечжилар хунлардан қаттиқ хафа бўлибди! Зарба устига зарба, мағлубият кетидан мағлубият! Хунлар юечжиларни ўз яйловлари ва дарёларидан батамом ҳайдаб юборишди-да!

– Юечжиларни хунларга қарши уруш қилишга оғдириш учун битта ишонарли далил керак!

– Арзийдиган бир хўрак топиш керак экан-да!

– Шундай, шундай! – Ҳали Сиз менга ана шу халқлар, қабилаларнинг номлари маъносини тушунтириб ўтмагандингиз.

– Айнан ҳозир шу мавзуга кўчмоқчи бўлиб турувдим, – табассум қилиб давом этди Сима Цян.

Чжан Цян тарихчи аллома ўзи таълим бераётган паҳлавон, собиқ қоровуллар бошлиғи элчи учун зарур бўлган сабоқларни ўзлаштиришидан мамнун эканлигини тушунган эди.

– Энди эса Осмонтаги ташқи чегараларини кўриқлаш бобида ўзимни кўрсатмоғим керак, – деган фикр унинг хаёлидан ярқ этиб ўтди.

Унинг сезиларли қаноатланганлик табассуми лабларидан билиниб турарди. Аммо тарихчи буни сезмади. У ўз фикрлари билан банд бўлиб қолган, “шогирд”ига кўчманчи халқлар, уларнинг ҳукмдорлари унвонлари номлари маъносини қисқа ва аниқ тушунтириб бериш учун керакли сўзларни саралаб олаётган эди.

– “Хун” деган сўз, – бошлади тарихчи, – ана шу халқ тилида “буғу” деган маънони англатади. Аввалбошида тоғ-дашт, кейинчалик эса асосан дашт кўчманчилари қадим-қадим замонларда асосан буғу сутини истеъмол қилгани туфайли ўзларини “хунлар болалари”, яъни буғуларнинг фарзандлари деб ҳисоблашган ва шундай аташган. Бу ном уларники эканлигини кўшнилари ҳам тан олади. Балки, бунинг акси бўлгандир, зотан, одатда қабилаларга, ҳатто бутун бошли халқларга уларнинг теварагидаги яқин-узоқ кўшнилари ном берганлиги ҳам учраб туради. Вақт ўтгани сайин аста-секин ҳамма жойдаю ҳамма ишда бўлгани каби ана шу кўчманчиларни қисқароқ қилиб шунчаки “хунлар” деб атай бошлаганлар.

– Чамаси, уларни отда буғудек тез юргани учун ҳам шундай деб аташган!

– Тўғри, элчи, тўғри! Аммо хунларнинг ҳаммаси ҳам ўзини буғудан тарқаган деб ҳисобламайди. Бу ҳақда Сиз ғарбда бўлган кезларингизда батафсилроқ билиб оласиз. Юечжилар хунларни бизга қараганда яхшироқ билишади. Қайтиб келганингиздан кейин бизга бу ҳақда ҳикоя қилиб берасиз, албатта.

– Тушундим, бу кўчманчиларни сочидан тирноғигача ўрганиш керак!

– “Шаньюй” сўзининг келиб чиқиши сал бошқачароқ. Кўчманчиларнинг ўзи “шань” сўзини, таъбир жоиз бўлса, оғизларини кенг очиб, нафас тўлдириб талаффуз этишади. Маълум бўладики, “шань” сўзи бизнинг “хан” деган сўзимизга ўхшаш, аммо дағалроқ эшитилади. Демак, “шань” ёки “хан” уларнинг уруғлари сардорини англатади. Бу сўз, чамаси, “хуна” – буғулар галаси сардорини англатувчи “эркак буғу” деган сўздан келиб чиққандир.

– Демак, “буғу болалари” деган халқ ўз сардорини бизнинг “хан” ва “шан” деган сўзларимизда талаффуз жиҳатидан яқин турадиган “хон” сўзи билан аташган экан-да!

– Ҳа, шундоқ. “Юй” деган сўз, – давом этди тарихчи, – бу, бизнингча, мамлакат эмас, ўлка эканлиги ҳаммага маълум. Демак, бизнинг тушунчамизча, аниқроғи, ана шу унвонга биз берадиган талқинга кўра, “шаньюй” мамлакат раҳбари эмас, балки ўлканинг сардори деган маънони англатади. Зеро, мамлакат ягонадир, бу Осмонтагидир! Турли қабилалар, уруғлар яшайдиган қолган барча ўлкалар эса “юй” ўлкадир. Шунинг учун ҳам “шаньюй” – “ўлка сардори”, аммо унинг ҳукмдори дегани эмас! Бутун, ягона мамлакат, Осмонтагининг ҳукмдори биттау битта Осмонўғлидир!

– Ҳар ҳолда хунларнинг ўзи “шаньюй” деган номга сал бошқачароқ, кўтаринкироқ маъно беради!

– Шубҳасиз! Барча хунлар бирлашганидан кейин биз ҳам Модэни Улуғ Шаньюй деб аташга мажбур бўлган эдик!

– Яъни улуғ хон, подшо деб аташгами?

– Ҳа, афсуски, шундоқ!

– Демак, “шаньюй” унвони, йўқ, сўзининг маъносию салмоғини “ўлка бошқарувчиси” даражасигача туширмақ керак.

– Сизнинг ақлингиз етарлича ўтқир экан, элчи! Тасанно! Энди эса, “юечжи” номи ҳақида қисқача тўхталаман. Тахминимча, бу сўзни шундай изоҳлаш мумкин. Ана шу кўчманчилар, бу даргоҳда аввал айтиб ўтганимдек, туядан кўп фойдаланганлиги, ҳатто Гоби саҳроси ёввойи туяларини қўлга ўргата олганлиги туфайли қўшни қабилалар уларни “туячи” деб аташган.

– Хунлар ҳам, юечжиларнинг ўзлари ҳам “туя”ни бир хил аташини эшитганман.

– Мутлақо тўғри! Аммо бизнинг қулоғимизга “туя” сўзи “юя” бўлиб эшитилгани боис, алалоқибат, “юечжи” ҳосил бўлган, дея қабила номлари ҳақидаги маълумотларга якун ясади Сима Цян.

– Мен кўчманчиларнинг сўзларини бошқаларга қараганда яхшироқ фарқлай биламан, – деди Чжан Цян. – Чунки сарой қоровуллик хизматига ўтишимдан олдин қул савдоси бозорларидаги асир тушган кўчманчиларни итоатсизлиги учун қамчи билан савалаганман.

– Қарангки, Чжан Цян, Сиз бу борада ҳам зиммангизга юкланган вазифаларни бажариш учун ниҳоятда мос элчи экансиз. Тагин бир нарсани билиб қўйинг. Ўша ғарб томонларда, кўчманчилардан, улар аҳолиси сони ҳақида, бошқа нарсалар билан бир қаторда сўраб-суриштириб билиб олишингизга тўғри келади.

– Тушундим!

– Кўчманчилар сонини қандай ҳисоблаб чиқиш мумкин? Синалган бир усул бор. Одатда, жангчи аскарлар аҳолининг бешдан бир

қисмини ташкил этади, ҳар қайси ўтов биттадан жангчи ажратиб беради. Уларда қанча одам борлигини шу тахлит ҳисоблаб чиқишингиз мумкин.

– Ҳа, шунақаси қулай, ҳисоб-китоб ҳам тўғри чиқади. Аммо жангчи аскарлар сонини қандай билиш мумкин?

– Бунинг учун элчилар ва уларнинг одамлари бор! Аммо бунда ягона усул мавжуд эмас. Ҳар хил йўллар билан маълумот йиғинг. Ўнбошилар, юзбошилар, мингбошилар ва туманлар – ўн минг кишилиқ қўшилмалар қанча эканлигини билиб олинг!

– Нима қилмоқ, қандай қилмоқ, қайси тарафдан ёндошмоқ кераклиги жойида маълум бўлади!

– Дуруст, элчи, дуруст! Тағин бир нарса. Кўчманчилар билан муносабатлар ва урушлар тарихи рисоладаги ҳаёт учун ё улар билан савдо-сотик қилиш, ёки уруш олиб бориш зарурлигидан гувоҳлик беради! Савдо-сотик йўлга тушиб кетса, урушлар тўхтади, башарти, мол айирбошлаш тўхтаб қолгудек бўлса, турли баҳоналар билан уруш бошланиб кетади!

– Буни билмас эканман, – дея тан олди Чжан Цян.

– Бу нарса тарихни ҳар томонлама ўрганиш асносида аниқланган. Бу олимлар, тарихчилар ва давлат арбобларининг иши!

– Ҳа, элчилар, айниқса, янги элчиларга бу нарса оғирлик қилади! – деди бироз хижолатланган Чжан Цян.

– Шундай бўлса ҳамки, тарих тажрибаси ва ўз билимларидан келиб чиққан ҳолда, элчилар ҳар бир алоҳида вазиятда нима – савдо-сотикми ё уруш фойдали эканлигини беҳато аниқлашлари лозим. Шунинг баробарида, ишларни воқеалар Осмонтагини мақсади сари яқинлаштирувчи йўлдан авж оладиган бир тарзда юритиш керак бўлади!

Чжан Цян жимгина маъқуллаб бош ирғади.

Шу чоққача номаълум бўлиб келган олис Ғарбга, қаерда жойлашгани аниқ-расо маълум бўлмаган юежчилар юртига қараб йўлга чиқишдан олдин Осмонўғлининг элчиси Чжан Цян тағин бир неча кун давомида “Ши Цзи” (“Тарихий қайдномалар китоби”) – оддий қорабошлар¹ устидан ҳукмрон табақа томонидан “Тянься” дея улуғланган, сўзма-сўз таржима қилганда “Осмон тагидаги Ся² мамлакати” маъносини англатувчи, қисқача “Осмонтаги” деб аталувчи Чжунго – Ўрталик давлат илк қўлёзма тарихи муаллифи бўлмиш қадимги дунёнинг буюк тарихчиси Сима Цяндан сабоқлар олди.

¹ Қорабошлар – Чин оддий одамларининг кўплаб номларидан бири.

² Ся – Чиннинг энг қадимги номи.

Учинчи боб

ШАНЬЮЙ ЎРДАСИДА

Чжан Цян бошчилигидаги Осмонўғли элчилари Цзиньчэн¹дан чиқиб, Чжунго Ўрталиқ давлат сарҳадларидан ўтиб, хунларнинг ерлари чеккалари бўйлаб ғарбга қараб йўл босмоқда эди.

Элчилар пойтахт Чанъандан² йўлга чиққанида, таркибида қирқтача одам бўлиб, улар ихтиёридаги отлар, хачирлар, тойхарилар эса ҳаммаси бўлиб икки юз бошдан ошарди. Элчилар Цзиньчэн ва унинг ён атрофларидан хунларнинг қумликлари ва саҳроларида кезиб чиққан ёки ҳеч бўлмаганда, яқин атрофдаги йўлларни биладиган кишилардан тағин олтмиш-етмиштасини ўз сафларига қўшиб олмоғи керак эди. Ўз-ўзидан аёнки, озиқ-овқат захирасини тўлғазиб олиш, олис йўл учун зарур бўлган анжомларни хачир ва тойхарларга яхшилаб юклаш ҳам керак эди.

Асосий йўлнинг сўл тарафи бўйлаб Нан Шан – Жанубий тоғ тизмаларининг унча баланд бўлмаган қоялари ястаниб ётарди. Ўнг тарафда эса Хуанхе қайирларидан бошланувчи Алашань саҳроси бир неча юз чақиримга чўзилиб кетган эди. Элчилар бу жойларни анча-мунча биладиган цзиньчэнликларнинг маслаҳатига кўра асосий йўлдан эмас, балки сочилувчан барханларни оралаб айланиб ўтиб, тўппа-тўғри қумликлардан йўл босар ва хунларнинг отлиқ қоровуллари кўлига тушиб қолмаслик учун теваракка олазарақ кўз ташлаб бормоқда эди.

Цзиньчэндан бўлмиш кўпни кўрган йўлбошловчи сарбон отнинг эгарида яхшилаб жойлашиб ўтирганча, Чжан Цянга Алашань саҳроси минг йиллардан буён одамзот кечиб ўтолмаган Гобининг энг сувсиз бир бўлаги эканлиги ҳақида ҳикоя қилиб берди.

– Бугун қумликдаги йўлимизнинг тўртинчи куни бўлишига қарамасдан, – сўзида давом этди йўлбошловчи, – кўриб турганингиздек, узоқ масофани босиб ўтолмадик. Тошбақага ўхшаб имиллаяпмиз. Сувнинг эса атиги ярми қолди, холос. Мабодо, агар бари кўнгилдагидек бўлса, унда икки-уч кундан сўнг катта йўлнинг бир четиди, жарлик катта қоя тагидан отилиб чиқувчи булоқдан кечаси идишларимизни сувга тўлдириб оламиз.

¹ Цзиньчэн – ҳозирги Линьян. У даврда Жунту, яъни туб Хитойнинг ғарбий чегараси шу ерда бўлган.

² Чанъан – ҳозирги Шеньси вилоятининг пойтахти Сиань шаҳри ўрнида бундан қарийб 3100 йил аввал пайдо бўлган шаҳар.

– Ўша ёқда хунларнинг чавандозлари бор-йўқлигини қандай билиб оламиз?

– Қоронғи тушган маҳалда икки-уч кишини пиёда жўнатамиз. Улар билиб келади. Сўнгра ўша жойга ўзимиз сувга борамиз. Йўлимизга эса тонг отгунча қайтиб келиш керак бўлади. Кейин эса сафаримизни одатдагидек давом эттираверамиз – кечаси йўл юрамиз, кундузи эса барханлар ортида яшириниб ётамиз.

– Шуниси дуруст. Ўйлайманки, жазирамада йўл юриш тундагидан қийинроқ.

– Тўппа-тўғри. Ҳаттоки ҳозир, баҳорда ҳам. Бу ерларда ёзда нима бўлишини биласизми? Мабодо ана шу барханларга тухум ташласангиз, пишади-қолади! Хайриятки, бизлар довул чангалига тушиб қолмадик, қум остида дом-дараксиз қолиб кетардик!

– Шунинг учун ҳам Нан Шань тизмаларидан йироқлашмаямиз-да?!

– Бошқача бўлиши мумкин эмас! Ҳатто, хунларнинг кўплаб отлиқ қоровуллари ҳам қумлар остида кўмилиб кетган.

– Гоҳ унда, гоҳ бунда кўриниб турган, гўёки мудраб ётган этсиз, терисиз отлар, хачирлар, ҳатто туяларнинг оппоқ устухонлари, барчаси қум бўронларию довулларнинг қилмишидир!

– ...Жазирама гирдобли шамолларнинг ҳам! Гир-гир айланаётган қизиб кетган чанг аралаш қумлар аввалига йўловчилар, уларнинг отлари, хачирлари кўзларини кўр қилгандек бўлади, кейин эса хира қайноқ ҳаво билан бояқишларни бўғиб, оёқдан йиқитади, довул эса бечораларни узоқ йилларга қум тагига кўмиб юборади. Мабодо шундай бўлмаса, йўлда бут-бутун, бўлакларга ажратилмаган ҳолда учраётган устухонлар қаёқдан пайдо бўлсин?!

– Мана энди Алашанда нега ёзда бирон зоғ ҳам, жонзот ҳам кўринмаслиги сабабини тушуниб етдим!

– Хунлардан бошқа, албатта!¹

Чжан Цяннинг лабларида заиф табассум пайдо бўлди. Йўлбошловчи буни қоронғида кўрмади ҳам.

Асосий йўлнинг бир четида, жарлик баланд қоя тагидан отилиб чиққан булоқ яқинида хунларнинг отлиқ қоровуллари элчиларни гўё кутиб тургандек экан. Ханликларни ўраб олишди, булоқбошига ҳайдаб келишди. Ҳамма тўйиб-тўйиб сув ичди – асир олганлар ҳам, асирга тушганлар ҳам.

¹ Бунда сўз ўйини бўлиб, “хунлар”га жуфттуёқлилар, чамбаршоҳлилар оиласига кирувчи тезчопар кийиклар, яъни буғуларга ва хунларга-одамларга ишора мавжуд.

Осмонўғли элчисини хитойчада амал-тақал гапирувчи хунлар отлиқ қоровуллари сардори қисқача сўроққа тутди.

– Нима учун қумда яшириниб юрибсизлар?

– Адашиб қолдик, шекилли.

– Қаёққа кетаяпсизлар?

– Ғарбга.

– Хўш, кимнинг олдига?

– Биз баъзи қабилалар билан савдо-сотик алоқалари ўрнатиш мақсадида кетяпмиз.

– Сизларни бунақа ишларни бизлардан яхшироқ тушунадиган жойгача кузатиб кўямиз.

Алашань саҳросининг ғарбий чегараларини чеккалаб айланиб ўтиб, Гобининг дашт қисмида чўзилиб кетган Олтойнинг жанубий қоялари ёнбағирлари бўйлаб йўл босган отлиқ аскарлар элчиларни айнан шу – унча баланд бўлмаган тоғ тизмаси томон олиб кетишди.

Ўн кундан сўнг, афтидан, серқатнов тупроқ дашт йўли ўтган бир жойда элчилар кўз ўнгида узоқда жойлашган ўтовлар шаҳарчаси намоен бўлди. Шаҳарчага яқинлашиб келган сари гумбазсимон кигиз уйчаларнинг кўриниши ҳам янада аниқ-тиниқ бўлиб бораверди. Шаҳарча марказида янада баланд, ўшандоқ думалоқ, аммо анча-мунча йирикроқ ўтовлар алоҳида ажралиб турар эди. Айрим баҳайбат ва баланд ўтовлар олдида одатдаги ўлчамлардаги қўшимча ўтовчалар тикланган эди. Элчилар марказга яқинлашганларида шаҳарчанинг ўрта қисми, кўринишидан, оддий кишиларга қарашли бўлган атрофдаги ўтовлар – уйлардан атиги ўн-ўн беш қадам наридалиги маълум бўлди. Ана шу марказнинг энг асосий фарқи ундаги ҳамма ўтовлар ва ўтовчалар ёрқин, оқ, кулранг, жигарранг, сарғимтир – турфа рангда, афтидан, махсус ишлов берилган кигиз бўлақларидан ясалган эди.

– Мана шаньюй ўрдаси!¹ – деди Чжан Цянга камгап отликлар сардори. Ўтовлар олдида етиб келган кишиларни ёрқин рангли либос кийган амалдор бошчилигидаги найза ва камонлар билан қуролланган соқчилар қарши олди. Ханликларни ва уларнинг юкларини олдиндан ҳозирлаб қўйилган бир жойга олиб кетишди, элчиларини эса алоҳида ажратилган ўтовга жойлаштиришди. Элчи Чжан Цянга алоҳида кўркам ўтов ажратилган эди.

– Бугун дам олинглари! – деди хитойча оҳангда кутилмаган меҳмонларни қарши олган, ханликларнинг тилида анча-мунча равон сўзловчи ўрда амалдори.

¹ Ўрда – бу ерда ҳукмдор саройи, кўчманчилар давлати пойтахти маъносини англатади. Аввалбошда бу сўз кўчманчи қабила қўналғаси, қишлоқ жойини англатган.

Эрталаб хушмуомала амалдор Чжан Цян ва унинг ёрдамчисини ранг-баранг хитой шойилари билан безатилган ўз ўтовига нонуштага таклиф этди.

– Тань-фу – менинг ўнг қўлим, – элчи ўз ёрдамчисини ўрда амалдорига таништирди. – Унинг тўлиқ исми Таньхуннугань-фу. Ўзи асли хунлардан. Осмонўғли отбоқарининг ўғли бўлади. Чжунгода туғилган.

– У хунларнинг, ўз халқининг тилини биладимми? – ўтов соҳиби, гарчанд элчига қараб гапираётган бўлса-да, назари билан саволни Тань-фуга қаратган эди.

– Ҳа, оз-моз! Яхши тушунаман, бироқ қийналиб гапираман, – деди бироз хижолатланиб Тань-фу. Унинг хунча талаффузида сохталик сезилмади.

– Ўзингизга ёрдамчи танлашда сира адашмабсиз, – деди амалдор Чжан Цзянга юзланиб.

– Тань-фу ханча гапирмайди, у булбулдек сайрайди, – деди элчи. – Сиз ҳам, жаноб, ханча яхши гапирар экансиз!

– Шундай бўлиши керак, элчи! Ён қўшнилари билан бошқача йўсинда муомала қилиш ҳам мумкинми?

Чжан Цян маъқуллаб бош ирғади. У ўрда амалдорининг хитой тилини билиши ҳақида ноўрин гапирганини тушуниб етди. Унга: “Сиз ҳам, Тань-фу ҳам, ханлар тилини зарурат юзасидан ўргангансиз”, дейиш керак эди аслида. У эса, ҳали ажнабийлар билан музокара олиб бориш тажрибасига эга бўлмаган элчи, бир кўчманчидан панд-насиҳат эшитиб ўтирибди-я.

Ўтов соҳиби шаньюй хузурига борадиган фурсат келганига ишора қилди.

Амалдор Чжан Цян ва Тань-фуни бир-бирига туташтирилган иккита кигиз ўтов орқали эргаштириб борди, учинчисига – ўртача катталиқ ва баландликдаги ўтовга киргач, тўхташди. Ипак нақшлар билан қопланган пишиқ кигиздан тўқилган эшиклар ёнида турган соқчилар амалдор ва у билан келган ханлик “меҳмонлар”ни ичкарига ўтказиб юборишди.

Чжан Цян ва Тань-фуни катта ўтов эшиги олдида қолдириб амалдор тўрт қадамча наридаги бошқа бир эшикка кирди. Бироздан кейин ханликларнинг қаршисида турган эшик ичкаридан очилди. Соқчиларнинг ишорасидан кейин улар улкан, ҳашаматли кигиз уйнинг остонасини ҳатлаб ўтишди. Бу ўтовда кейинги етмиш йил ичида хунларнинг кўчманчи салтанати шаньюйлари томонидан наинки ўша кезларда Осиёда маълум бўлган кўп сонли қабилалар ва уруғлар, қолаверса, ҳатто Осмондаги мамлакати тақдирига дахлдор бўлган уруш ва тинчлик масалалари юзасидан кўплаб қарорлар қабул қилинган эди.

Эшикдан қарама-қарши тарафда, сариқ-яшил рангларда жилоланаётган хитой қизил шойиси билан қопланган улкан ўн олти қиррали думалоқ ўтовда, кўтармада қўйилган зумрад тахтда шаньюй Модэнинг набираси, Лаошаннинг ўғли шаньюй Гюнчен¹ ўлтирарди. Тахминан қирқ бешларга кирган, бақувват, сариқ бурама мўйловли, пешанаси зўрға кўриниб турган, кўзлари мушукникига ўхшаш, соқоли сийрак Гюнчен Чжан Цянга худди жанг пайтидаги баҳодир хунлар эгарда мустақам ўтиргани сингари тахтда ҳам ўзига ўта ишонган ҳолда ўтиргандек кўринди. Чжан Цян ва Тань-фу шаньюйга таъзим бажо айлашди. Гюнчен уларнинг таъзимини бош ирғаб қабул қилди. Сарой амалдори уларга дағал жун ипдан гиламга ўхшатиб тўқилган тўшамадан жой кўрсатди. Ханликлар ўтиришди.

– Кўриниб турибдики, сизлар юечжилар олдига кетаяпсизлар экан-да? – Чжан Цянга қаттиқ тикилиб сўради Гюнчен.

Осмонуғли элчиси, паҳлавон Чжан Цян ўзини оч бўри қаршисида турган кўзичоқдек ҳис этди. “Бу ерда қилвирлик ўтмайди, ёлғон сўзлашнинг кераги йўқ!” деган ўй унинг хаёлидан ўтди.

– Айни ҳақиқат, улуғ шаньюй!

– Нега? Биз биламиз бунини. Улар билан савдо-сотикқа киришмоқ – чўпчак! Юечжилар биздан шимолда. Қайси бир ҳақ-хуқуққа биноан Хан хонадони ўша ёққа элчилар жўнатаяпти? Мабодо мен Чин орқали Нанюэга элчилар жўнатганимда, бу нарса Хан хонадонига маъқул бўлармиди?

– Сизга эътироз билдирмоққа сўз тополмай қолдим, улуғ шаньюй!

– Сиз бу ерда қоласиз. Бундан буёғига нима қилишни вақт кўрсатади!

– Биз сиздан миннатдормиз, улуғ шаньюй! Ҳаётимизни сақлаб қолганингиз учун Сиздан умрбод қарздормиз!

– Қулоқ тутинг, элчи. Биз сизларни зиндонга ҳам ташламаймиз, ўлдирмаймиз ҳам! Чунки биз Цин билан муносабатларимиз бузилишини истамаймиз. Сизлар билан уришишни ҳам истамаймиз албатта. Аммо Хан хонадони бунини тушунишга ҳаракат қилмаяпти. Сизга, эҳтимол, маълумдирки, менинг улуғ бобокалоним шаньюй Модэ хунларнинг йигирма тўрт уруғини бирлаштириб, буюк хун салтанатини барпо этган. Аввалбошда Чин хонадони, кейин эса Хан хонадони ўзимизга қон-қардош бўлган юечжи халқини бизга қарши қайраб келди. Эскитдан бу сизларнинг айёрона сиёсатингиздир: бегона қўл билан мойни сиди-

¹ Баъзи манбаларда хун шаньюйларининг хитойчалаштирилмаган исmlарини беришга ҳаракат қилинган: Модэ – Баҳодур, Лаошан эса Куяқ деб тилга олинган.

риб олиш дейдилар буни! Бир қанча жангу жадалларда менинг бобом ва отам, шаньюй Лаошан, юечжиларни сарҳадларимиздан нарига суриб чиқарган эдилар. Улар узоқ ғарбга кўчиб кетишди. Мана, йигирма икки йилдирки, кўзларингиз билан кўриб турган тахтда ўлтирибман. Агарда ҳукмронлигимнинг учинчи санасида бўлиб ўтган бир кўнгилсиз воқеани демаса, биз сизларга ҳужум қилмаяпмиз-ку! Нега Хан хонадони сизни тағин юечжилар олдига жўнатмоқда? Йўқ, энди бунақаси ўтмайди! Биз энди юечжилар ва сизлар билан тинчликда яшаймиз! Сиз билан ҳам қариндош бўламиз, элчи! Айтиб ўтганимдек, бизникида ҳам меҳмонимиз, ҳам дўстимиз бўлиб яшаб турасизлар! Умидворманки, биз хунлар, бизнинг барча уруғларимиз чиқарган хулосаларга Хан хонадониям келади!¹

Чжан Цян одоб билан таъзим бажо айлаб, Танъи-фу эса ич-ичдан қувониб, ортга, эшикка қараб тисарилдилар. Ўрда амалдори иккаласини ўзларига ажратилган ўтовгача кузатиб қўйди.

Чжан Цян ва унинг одамлари учун янги ҳаёти бошлангандек эди. Ҳаммасини яхшигина жойлаштиришди. Улар шаҳарча ва унинг те-варак-атрофларида эмин-эркин сайр қилишарди. Шундай бўлса-да, турли-туман баҳоналар билан шаньюйнинг одамлари уларга ҳамроҳ бўлиб юрарди. Ханликлар ўзларидан кўз қочирмай туришганини биларди. Демак, ханликларга, улар Чинга қайтиб кетмаслик борасидаги қасамларига ҳам ишонишмаяпти. Шаньюйнинг аъёнлари овга чиққан маҳалда меҳмонлар ҳам бирга чиқарди. Уларни турли-туман тантаналар, байрамлар, сайиллар, пойгалар ва тўйларга таклиф этишарди.

“Шаньюй бизларни эркин асирликда ушлаб турибди”, дея ўйларди элчи. “Айёр Модэнинг набираси Гюнчен деганлари шунақа эканда!” дея баъзи-баъзида ўз-ўзига ғудранарди Чжан Цян. У тарихчи Сима Цяннинг Осмонўғли саройидаги эндигина лавозимига тайинланган элчига берган тушлиги чоғида Модэ ҳақида айтиб берган ҳикояларини эслади. Маълум бўлишича, Хан хонадони асосчиси Лю Бан ҳукмронлигининг учинчи санасида хунлар шаньюй Модэ сардорлигида Ман қалъасини ишғол этиб, жануб томонга қараб юрган ва Гэучжу тоғ тизмасидан ошиб ўтиб, қишда Шимолий Шаньсининг пойтахти Цзиньян² шаҳри остоналарига етиб борган экан. Лю Бан шахсан ўзи хунларга қарши лашкарни бошқариб боришга мажбур бўлган. Аммо қат-

¹ Чин империяси қўшни халқларда шунақанги кучли таассурот уйғотган эдики, ҳатто у парчаланиб кетганидан кейин ҳам Хан сулоласи ҳукмронлиги даврида мамлакатни Чин деб аташ давом этиб келган ва шу ном ҳозирда Хитойга нисбатан ишлатилади.

² Цзиньян – Шимолий Шаньсининг пойтахти, ҳозирги Тайюань.

тиқ совуқ туфайли ўшанда хан аскарлари учдан бирининг бармоқлари музлаб қолган экан.

Модэ эса, вазиятни тўғри баҳолаб, кўчманчиларнинг синалган усулини қўллайди: шамғалат қилувчи чекиниши билан у ханликларнинг сара қисмларини пистирмага бошлаб боради-да, Пинчэн шаҳри яқинидаги Байдин деган қишлоқда Осмонўғли Лю Бан бошчилигида қўшинни қуршовга олади. Етти кун давомида ханликларнинг қўшини хунлар чангали исканжасида егуликсиз ва уйқусиз қолиб кетади. Модэ ўз ҳолатини ҳам, ханликлар қўшинлари аҳволини ҳам ниҳоятда яхши тушунар эди. Хунларнинг асосий кучини душманни авраб пистирма томон юришга мажбур қилганда ҳам, чекинаётган рақибга ҳужум қилганда ҳам шиддатли от чоптириш билан душман қўшинларини ҳаддан ташқари ҳолдан тойдириб ташлайдиган енгил қуролланган чавандозлар ташкил этар эди. Лю Банни торгина тоғлиқ водийдаги Байдин деган қишлоқда қуршаб олишганидан кейин оғир қуролланган отлик қўшинлар билан жанг қилиш хунлар учун ноқулай эди. Модэ, башарти, ҳатто ўз кучларининг салмоқли қисмини ишга солиб, Лю Бан бошчилигидаги ханликлар қўшинларининг зарбдор сара қисмларини тор-мор этиб ташлаган тақдирда ҳам, Чжунгода яшашга қолмаслигини аниқ билган эди. Шунинг учун ҳам Модэ ўзининг мақсад-муддаоларини кўзлаб урушни тўхтатишга қарор қилади ҳамда Хан қўшинлари ортга қайтиши учун йўлни очиб беришни буюради. Лю Бан аскарлари очиқ йўлакдан хунлар тарафга қаратиб тортилган камонларини кўтариб ўтади. Шундан кейин Модэ ва Лю Бан ўртасида “тинчлик ва кардошлик” сулҳи тузилди. Шаньюйга Хан хонадонининг маликаси ва келишилган шойи, қимматбаҳо совға-саломлар ва бошқа, хунларга зарур бўлган маҳсулотлар жўнатилган эди. Ўша урушда шаньюй Модэ ўз мақсад-муддаоларига айнан шу йўл билан эришган эди. Гап йўқ, оқилона, ҳатто ўта оқилона! Мана энди Модэнинг набираси Гюнчен ҳам нотўғри иш тутмаяпти! Жин урсин, бизнинг душманларимиз шунақанги оқил ва айёрки! Тағин улар кўчманчи, ёввойи, тарбия кўрмаган дея чиранганимиз чиранган!

Иккиёқлама туйғу Чжан Цянга қаттиқ азоб бермоқда эди. Бир томондан, у шаньюйлар бобосининг ҳам, набирасининг ҳам оқилона ишларини тан олади, бошқа бир томондан эса, ана шу оқил ҳукмдорлар уларнинг – ханларнинг ғаними эканлигига жаҳли чиқарди. Элчи шаньюй Модэнинг бошқа бир муддаоси амалга ошмай қолганидан ўзини тинчлантирар эди. Сима Цяннинг ҳикоя қилишича, бу воқеа Лю Бан вафотидан уч йил кейин рўй берган экан. Шаньюй Модэ Лю Баннинг беваси императрица Люй Хоуга хунлар ҳукмдори билан никоҳланишни

таклиф қилади. Ана шу йилларда императрица Чжунгони ўз қариндошлари – князлар мадади билан идора қилиб келмоқда эди. Императрица Модэнинг таклифидан дарғазаб бўлиб кетади, саройда кўплаб одамлар хунлар билан янги уруш бошланиб кетиши эҳтимоли борлиги хусусида гапиради. Аммо кўпни кўрган сарой аъёнлари ишни босди-босди қилишади. Улар императрицани бу ёввойи кўчманчилар сардорининг алаҳсираши, холос, бу нарсага аччиқ қилиб ўтирмаслик кераклигига ишонтиришади. Сарой аъёнлари махсус элчи орқали шаньюй Модэга бева – императрица улуғ ёшга кириб қолгани туфайли бу никоҳнинг имкони йўқлигини етказишади. Модэ ҳам оёқ тираб турмайди ва шу билан ана шу иш атрофидаги уринишлар барҳам топди. Никоҳ ҳам, уруш ҳам бўлмайди! “Ҳа, ҳа, – завқланиб кетди Чжан Цян. – Сарой аъёнлари ниҳоятда оқил иш тутишган!” Модэ-чи? Модэ эса шу тариқа урушсиз Осмонтагини қўлга киритишга ҳаракат қилган эди. Ният қилганидан ҳеч вақо чиқмагани туфайли у жимгина сукут сақлади. Демак, у ҳам аҳмоқона иш тутмаган! Шаньюй Модэ ана шундай айёр ва ақли бўлган! Тобора яқинлашиб келаётган низоларни бартараф этиш борасидаги ўз уринишлари билан шаньюй Гюнчен ҳам бобоси шаньюй Модэга жуда ўхшаб кетади!

Чжан Цян ихтиёрида хунларнинг Чжунго ва бошқа қўшнилари билан ўзаро муносабатларию бу масалада уларнинг бошидан кечганлари ҳақида ҳамма эшитганларини яна ва яна, ҳар томондан яхшилаб ўйлаб олиб мулоҳаза юритиш учун бир дунё вақт бор эди. У эркин асирликнинг зерикарли ва азоббахш кунлари, ойлари, йилларини шу тариқа қисқартирмоққа аҳд қилди. Гоҳида у хаёлан ўзини давлат ишларига ақли етадиган хун сарой амалдори, ҳатто шаньюйнинг ўрнига қўйиб кўрар, гоҳида эса Чинга қайтар ва Осмонтаги саройи амалдори сифатида фикр-мулоҳаза юритар эди. Бу ҳолат тез-тез такрорланиб турар эди. Ўзи ҳам сезмаган ҳолда Чжан Цян ўзининг кўз ўнгида, боз устига, ўз иштироки билан рўй берган воқеалар ва юз бераётган ҳодисалар мазмун-моҳиятини тушуниб, англаб етиш борасида анча-мунча юксакликка кўтарилмоқда эди. Бир куни шундай бўлдики, у бутун тун давомида мижжа қоқмади ва тўшакда ётган кўйи ҳамма нарса ҳақида қайтадан, бошидан бошлаб ўйлади. “Хўш, буларнинг ҳаммаси нимадан бошланган ўзи? – деярли овоз чиқариб мулоҳаза қиларди Чжан Цян. – Ҳаммаси, тарихчи Сима Цян тўғри айтганидек, юечжиларнинг Чжунго чегаралари ёнида пайдо бўлиб қолишидан бошланган. Ахир, бунга қадар хунларнинг аждодлари ва бизларнинг аждодларимиз тинч-тотув яшаб келганмиди? Йўқ, албатта! Ундай бўлса, зиддиятнинг энг биринчи сабаби қайда?” Чжан Цяннинг ўй-фикрлари гўёки қадим-қадим

тарих саробида тарқаб кетгандек бўларди. “Кел, қўй, буни аниқлаштириб олиш билан Сима Цян ва унга ўхшаш тарихчилар машғул бўлаверсин!” – ўзини юпатди элчи. У сабаб-оқибат алоқалари – тарихий, дарвоқе, камдан-кам маълум тарихий воқеалар сабаблари чакалакзорларида йўқолиб кетмаслик йўлини топган эди. У, айнан юечжилар ва ўша кезларда кичик бўлган, Чжунго – Ўрталик давлатнинг ўзаро уруш олиб бораётган беш подшоҳлигидан бири бўлмиш Чин ўртасида яқин муносабатлар ўрнатилишидан бошламоғи керак.

Чорва моллари унча қалин бўлмаган, эриган қор қатлами остидан туёқости емишларини топа оладиган қумликларда, иссиқ ўлкаларда қишлови ва тоғлар этагида ёзлоғи бўлган кенг-мўл яйловларни излай-излай юечжилар тахминан икки юз йилча муқаддам олис Ғарбдан келган ва Алашань саҳросининг бир қисмида муқим жойлаша бошлаган эди. – Чжан Цяннинг мулоҳазалари тўғри ўзанга тушиб олган эди. – Бошқача айтганда, улар Чин давлати чегарасига келиб тўхтадилар. Афтидан, бошида юечжилар ва хунлар ўртасида яйловлар устида бир-икки тўқнашувлар бўлиб ўтган кўринади. Аммо улар тортишувларни бирмунча босди-босди қилишади. Айни маҳалда унча катта бўлмаган Чин давлати юечжилар билан яхши муносабатлар ўрнатган эди. Сима Цян айтганидек, Шан Ян юечжилардан ўзлаштирилган билимлар асосида ҳарбий ислоҳотларни амалга оширади ва қисқа вақтда жанговар маҳорати юксак бўлган лашкар тузади. Бунинг натижасида Чин қолган тўртта подшоҳликни ва жанубдаги ерларни ўзига бўйсундиради. Шу тахлит, Чин Чжунгонинг барча давлатлари гегемонига айланади¹. Чиннинг биринчи сариқ императори Чин Ши-хуанди лашкарбоши Мэнь Тянь бошчилигида қўшин жўнатиб Ўрдосни босиб олади ва у ердан хунларни қувиб чиқаради. Кўшинлар Хуанхэ – Сарик дарёдан кечиб ўтиб, Ин-Шань адирларини эгаллаб олади. Хунлар шу тариқа тоғлардаги янги яхши ерларидан, қушлар ва ҳайвонлар мўл-кўл бўлган катта-катта ўрмонзорлар ва ўтлоқларидан, камонлар ва ўқлар тайёрлаш имконини берувчи масканларидан айрилиб қоладилар. Беуқув шаньюй Тумана, бизнинг пиёда аскарларимиз найзаларидан хавфсираб, ўз халқини шимоли-ғарбга олиб кетади. Бунинг натижасида шарқий хунлар дунхуларга қарам бўлиб қоладилар ва уларга ўлпон тўлаб яшардилар. Ана шундай шароитда осойишталикни таъминлаш мақсадида шаньюй Тумана ўзининг тўнғич ўғли Модэни кучайиб бораётган ғарбий қўшнилари бўлмиш юечжилар қўлига гаровга бериб қўйишга мажбур бўлган эди. Шу тариқа, юечжилар қўлида гаровда бўлиб турган Модэ вояга етиб, суяги қотиб борган сайин отаси шаньюй

¹ Гегемонга, яъни ҳукмронга айланиш, демак хунлар давлатининг узил-кесил қулашидир.

Тумана давлатни кучсизланиб қолишдан, парчаланишдан сақлашни уддалай билмаган экан-да, деган хулосага келади. Бу, моҳиятан олганда, шаньюй Тумананинг айби эмас, балки юечжиларнинг Алашанга келиши, бутун улкан Чжунгода Чин гегемонлиги ўрнатилиши, Чиннинг хунлардан Ўрдосни уришиб қайтариб олиши, бунинг натижасида шарқий дунхуларнинг кучайиб кетиши, хунларнинг йигирма тўрт ғарбий уруғидан ўн иккитасининг дунхуларга ўлпон тўлашга мажбур бўлиб қолиши каби воқеалар силсиласи натижаси эди. Натижада, Алашань саҳроси ғарбида юечжилар ҳукмронлик қила бошладилар, шаньюй Тумана эса тўнғич ўғли, тахт вориси Модэни уларнинг қўлига гаровга бериб қўйишга мажбур бўлади.

“Нима бўлганда ҳам, – деб ўйларди Чжан Цян, – юечжилар қўлида гаровда бўлиб турганда Модэ тахминан мана бундай ўйлаган: “Менинг отам шаньюй Туманада ана шу душманлар, айниқса, бирлашган юечжилар ва Чин Шига қарши курашишга маҳорат ва дадиллик этишмади. Энди у қариб қолган, қўлидан ҳеч вақо келмайди! У тахтда ўтиришда давом этаркан, иш бориб-бориб давлатнинг узил-кесил парчаланишига келиб тақалиб қолади. Энди мен нима қилмоғим керак? Мана шу азоб берувчи ўй-фикрлардан халос бўлиш учун Чин Ши-хуандининг ўғли Фу Су¹га ўхшаб ўзимни ўзим бўғизлайми ва ўгай онамдан бўлган укамга тахтни бериб қўяйми? Йўқ, йўқ, мен асло бундай қилмайман! Менинг отам ўзи билмаган ҳолда хунлар давлатини батамом қулашдан халос этиш йўлида тўсиққа айланиб қолди! Менинг ўз отамга ўғиллик итоаткорлигим туфайли давлат, унинг ортидан эса хун халқининг ўзи ҳам йўқ бўлиб кетмаслиги керак!”

Тахмин қилиш мумкинки, Модэ узоқ-узоқ ўйлаб, юзага келган ўта оғир вазиятдан чиқиш йўлини топган эди, деб ҳисоблади Чжан Цян.

Хунлар орасида киданлардан бир пайтлар ўтган одат бор эди: уруш пайтида душман томонга қараб кетаётган йўлда аждодлар арвоҳига қурбонлик қилиш учун бирон-бир жиноятчига ёппасига “мингта ўқ” узиларди. Аммо ҳали-ҳануз хунлардан бирортасининг калласига ана шу мақсадда шаньюйнинг ўзини қурбон қилиш мумкин деган фикр

¹ Милоддан аввалги 210 йилда Чин Ши хуанди вафот этганидан сўнг сарой фитначиларнинг етакчиси бўлган амалдор Жао Гао императорнинг тўнғич ўғли, тахтнинг қонуний вориси Фу Судан хавфсираган эди. Ана шу маҳалда Ўрдосда турган шаҳзодага отаси – императорнинг қалбакилаштирилган имзоси билан ўзини ўзи ўлдиришга амр этувчи фармон жўнатади. Хитой анъаналарига мувофиқ ўғилга хос итоаткорлик бурчига риоя этган Фу Су бўғизга ханжар тортиб ўзини ўзи ўлдиради, бу билан ақлсиз, иродасиз ва бутунлай Жао Гаонинг таъсири остида бўлган ўз иниси Ху Хайга тахтга йўл очиб беради. Бу воқеа Чин империясининг қулаши жадаллашувига шароит яратиб беради, бундан хабардор бўлган шаньюй Модэ айнан шу паллада майдонга чиқади.

келмаган эди! Дарвоқе, буни шаньюйнинг ўз ўғли, тахт валиаҳди ҳам амалга ошириши мумкин! Хуфиёна ўлдиришлар кўп бўлган. Бунақасини эса ҳали ҳеч кимса кўрмаган, эшитмаган эди.

Чжан Цян лабини тишлади ва янада чуқур ўйга толди. “Ҳа, тўғри! – қоронғида ичида ҳайқирди у. – Хунларнинг барчасига, майли, ҳатто у уруғ бошлиғи ёхуд шаньюй бўлса бўлаверсин, давлатни қулатгани учун, давлатни бошқариш ишида иродаси заифлигини намоён этгани учун шафқатсизларча жазолаш заруратини амалда исботлаб бермагунча хунлар салтанатини қайта тиклаш ва мустаҳкамлашнинг иложи ҳам бўлмасди! Ана шундай темиртан бўлган экан бу Модэ дегани! Ана шу мақсадга эришмоқ йўлида у ўзининг ажойиб тулпорини ҳам, суюкли гўзал хотинини ҳам, ўзини дунёга келтирган отаси – шаньюйни ҳам аяб ўтирмади! Бундан маълум бўладики, Модэ чинакам давлат арбоби бўлган экан! Менга Модэ ҳақида муфассал ҳикоя қилиб берган тарихчи Сима Цян, эҳтимол, унинг ишлари сабаблари илдизларига бориб етмаган, шекилли! У ана шу ғайриодатий ишнинг моҳиятига ета олмаган экан! Сима Цян, шубҳасиз, тиришқоқ олим ва билимдон тарихчи – котиб! Аммо у давлат арбоби даражасига кўтарила олмаган экан-да! Чамаси, давлат одами ақл-заковати билан тушуниб-англаб етиш даражасига юксалиш учун чанг-тўзонли жанг майдонларидан йироқ-йироқда, булбуллар куйлаб ётган суви тип-тиниқ сарҳовузлар бўйидаги ажойиб сўлим боғларда, кўркам гулзордан туриб кузатиш эмас, бева бўлиб қолган аёлларнинг, санқиб юрган етим болаларнинг, оч қолган одамларнинг инграшини ҳам, фарёду йиғисини эшитмасдан туриб ва борингки, асирликка тушмасдан туриб, қачон каллангни сапчадай узиб ташлашларини ҳар куни кутиб ўтирмасдан, балки рўй бераётган воқеаларнинг ичида яшамоғинг, уларни ўз бошингдан кечирмоғинг керак! Модэ, ҳақиқатан, ўз халқи бахтиқоралигига, давлат ишларини юрита билмасликка, давлат бошлиғи ва халқнинг иложсизлигига чек кўя билган!

“Шошма, элчи! – овоз чиқариб деди Чжан Цян. – Эҳтимол, буларнинг ҳаммасини Сима Цян ҳам бир қадар тушуниб етгандир. Аммо у шундай деб айтишга, устига устак, шундай деб ёзишга ҳақли эмас-ку! Итоатсизлик учун унинг калласини узишади-ку! Эй, Чжан, – бунақанги мулоҳазалар учун сенинг ҳам бошинг кетади! Шундай бўлгач, эсингни йиғ! Элчиларнинг вазифаси масъулиятсизларча, эркин фикр-мулоҳаза юритиш эмас, балки ишониб топширилган ишни адо этмоқдир! Бугун ҳам, эрта ҳам, Чжан, фақат шу ҳақда ўйла!”

Осмонўғли элчиси унинг кигиз уйчаси теварагида кун ёришиб келаётганини сезиб, эринчоқлик билан тўшакдан турди.

Тўртинчи боб

БИРДАН-БИР ЙЎЛ

Чанъандаги Чжунго олий саройининг энг чекка орқа майдончасидаги шифтлари пастаккина уйчанинг бир тангу торгина хонасида Осмонўғли отбоқари оиласида дунёга келган элчихона бош таржимони ва Чжан Цяннинг ёрдамчиси бўлмиш Танъи-фу хун ерларининг адоғини кўз илғамас кенгликларида ўзини деворлари шаффоф улкан сув идишида кечган узоқ зерикарли ҳаётдан сўнг денгизга қўйиб юборилган бир балиқдек эмин-эркин ҳис этмоқда эди¹. Ўзининг бор бўш вақтини, бундай дамлар эса барча эркин асирлар – ушлаб турилган Хан элчиларидаги сингари унинг ихтиёрида ошиб-тошиб ётардики, Танъи-фу ўз топишган-туғишганлари – хунлар орасида ўтказар эди. У қизиқ-қизиқ саргузаштларни ҳикоя қилиб берадиган, эл-юртнинг урф-одатлари ва хунлар ҳаётига оид бошқа кўпдан-кўп нарсалар ҳақида, уларнинг олис аждодлари хусусида, шунингдек ўз қўшнилари, Чин ва Хан аскарлари билан бўлиб ўтган турли олишувлар, шиддатли жанглар, шаньюйларнинг муваффақиятларию мағлубиятлари тўғрисида куйлайдиган ва оғзаки нақл қиладиган, турли воқеалар ровийси бўлган улуғ ёшли бахшилар даврасига тез-тез бориб турар эди. Ой ўтган сайин эмас, таъбир жоиз бўлса, балки кун сайин Танъи-фу онадек азиз, “аммо шу кунларгача аҳамиятсизроқ бўлиб кўринган хун тилидан ўз билимларини такомил топтирар, топишган-туғишганлари тарихига оид кўплаб билимларга эга бўлиб бормоқда эди. У асирга тушиб қолганидан, элчиларни айнан шу ерда, шаньюй ўрдасида ушлаб туришганидан ич-ичидан мамнун эди.

“Агар бизларнинг сардоримизда йўлбарснинг абжирлигию тулкининг айёрлиги бўлса, – тез-тез такрорларди кўлида чиройли дўмбира тутган энг чечан сўзловчи ва куйловчи бахши, – бизким, хунларни тизза чўктиришнинг иложи бўлмасди!” Бир кун гап орасида у Танъи-фуга шундай деган эди:

– Ҳар битта ўтов шаньюйга камондан яхши отадиган, душман аскари юрагига найза санчишни уддалайдиган битта чавандоз етиштириб беради. Бизнинг чавандозлар қилич билан ҳам жанг қилишни қойиллатади. Ана шунинг учун Чиннинг Хуанди деган подшоси хунларни қириб ташлай олмади, бу иш Ханнинг Осмонўғли деган подшосининг кўлидан ҳам келмайди.

¹ Қадимги Хитойда аквариумнинг ўтмишдоши бўлиб, унда Жанубий денгиздан тутилган митти чиройли балиқларни сақлашар эди.

Танъи-фу хаёлан ҳисоблаб чиқди, демак, хунларнинг бешдан бири чавандоз – аскар экан-да. Ҳар қайси ўтовда эр, хотини, ўғил-қизлари, ўртакчасини олганда, беш-олти жон, камдан-кам ҳолларда уч-тўрт киши яшайди, ана шулардан бири – жангчи аскар. Ҳа-а, хунларда қанча тирик жон борлигини ханликлар шу тахлит деярли хатосиз билиб олар экан-да! Уларнинг ҳисоб-китоблари тўғри эканлигини элчига айтиб қўймоғим керак. Борди-ю унга ҳеч нарсани айтмасам, у менинг садоқатимдан шубҳаланиб қолиши мумкин. У ёқда, уларнинг қўлида, Чанъан-да менинг отам, онам, ака-укаларим, опа-сингилларим қолган-ку!

Элчилар орасида Танъи-фудан ташқари хун тилида унчалик яхши бўлмаса-да гапира оладиган ва тушунадиган беш-олти тилмоч бор. Улар, шубҳасиз, элчига ул-бу маълумотларни айтиб туришади. Бош тилмочдан эса у жўялироқ хабарларни кутади. Танъи-фу қария бахшилардан тағин ханларга номаълум ёки камроқ маълум бўлган ул-бу нарсаларни билиб олишга аҳд қилди. Лекин гапни узоқдан, гўёки элчи учун қизиғи бўлмаган оддий-оддий нарсалардан бошламоқ керак.

– Бу ерда, сизларда... Оддий чавандоз ёки бошқа эркакларнинг нечтадан хотини бор? – сўради Танъи-фу ўз майл-ихтиёрича у билан суҳбатга киришиб кетган бахшидан.

– Бизда кўпчилик узоқ умр кўрмайди, – дея гап бошлади бахши, чамаси, Танъи-фунинг саволларига батафсилроқ жавоб бермоқчи бўлиб. – Қабилладаги бор-йўқ қариялар кўз олдингда. Биз Кўк Тангри¹ – Осмондаги Яратганнинг иродаси ила кўпдан-кўп ёвқур чопқинлар, аёвсиз, кўп қон тўкилган жангларни бошдан кечирганмиз. Хунларнинг бошқа уруғларида ҳам аҳвол айнан шундай, кексалик ёшига етган эркаклар унчалик кўп эмас. Шундай бўлгач, бизда чавандозларнинг, айниқса, жасурларининг хотинлари ёшлигида бева бўлиб, бир этак ёш болалари билан қолади. Ўзинг ўйла, бундай аҳволда ана шу бечора бева аёллар нима қилмоғи керак? Уларни ким боқади, кийинтиради, бегоналарнинг ҳар қанақанги қабиҳликларидан ким ҳимоя қилади? Бева аёлнинг ўғлини, балки қизини, баъзидан уч-тўртта боласини ким таъминлайди, ўғил болаларини ким жасур, азамат қилиб тарбиялайди? Албатта, ана шу етимчаларнинг амакиси-да! У болаларнинг онасини, ҳалок бўлган ака ёки укасининг бевасини хотинликка олмоғи керак. Сен бошқа бир нарсани ҳам унутмагин! Билсанг, ана шу ёшгина аёллар эркак билан яшаши ҳам керак. Эҳтимол, ёш бева аёл тағин икки-учта бола туғиши мумкин. Акс ҳолда, ҳар қайси ўтов ҳалок бўлган жангчилар ўрнига қандай қилиб чавандоз етказиб беради?! Хўш-хўш, ўғлим, сенинг отингни

¹ Кўк Тангри – айнан “Мовий осмондаги яратувчи Рух” маъносини англатувчи “Мовий (кўм-кўк) осмон”.

чинчасига ё бизларнинг хунчамизда қандай қилиб тўғри айтиш мумкин, ўзи? Мен сенинг отингни тўғри айтолмаяпман-да.

– Тань-и-фу! – Хан элчисининг бош таржимони отини бўғинлаб-бўғинлаб айтди.

– Бўпти, шундоқ бўлақолсин. Мавриди келганда тўғри айтишни ўрганиб оларман. Қолганиниям эшит. Жангда ҳалок бўлган ёки ўлган ака-уканинг бева қолган хотини “есир” дейилади. Бу чинликларнинг тилида қандай бўлади?

– Ханларда бунақа сўз йўқ.

– Айт-чи, демак, уларда, сенинг чинликларинг, ханликларингда бунақа удум ҳам йўқ экан-да! Удум бўлса, унга ном ҳам топиларди.

– Шундоқ бўлса керак.

– Бева аёл аканинг хотини бўлса ҳам, барибир, укаси ана шу аёлга уйланиши керак. Бу ерда ёшнинг аҳамияти йўқ. Уларнинг бирга ётиб-туриши ҳам шарт эмас. Аммо собиқ “қайинини” – эндиги эр аёлга худди ўзининг хотинига муомала қилгандек муомалада бўлиши, унинг ташвишини тортиши, болаларига ғамхўрлик қилиши лозим. Тарбия кўрган хун эркаги бундай аёлни тақдир ҳукмига ташлаб қўймайди!

– Демак, маълум бўладики, бу ердаги кўпхотинлик ҳаёт тақозоси билан экан-да! – дея бу одатга ўз муносабатини билдирди Тань-и-фу.

– Айрим кишилар тўқчиликдан ҳам кўп хотин олади. Улардаги сабаб сал бошқача. Булар туманлар, уруғларнинг бошлиқлари, ўрда амалдорлари ва шаньюйларнинг ўзлари. Агар улар ўлса ё ҳалок бўлса, уларнинг ёш хотинлари қолган бошқа нарсалар билан бирга улардан ҳокимиятни меросга олаётган ўғилларига ўтади. Табиийки, бунда ўғай оналар ҳақида сўз боради!

– Баъзи... айрим шаньюйлар, айтишларича, отаси кўзи тириклигида жонига теккан ўғай оналарини ўлдириб ташлар экан! – деб Тань-и-фу хунларнинг айрим одатларидан хабардорлигини кўрсатмоқчи бўлди. – Бу уларнинг иши, бизга нима! – деди қария сал жилмайиб.

Тань-и-фу ўзининг қуюшқондан чиқиб кетганини англади.

Элчининг ёрдамчиси ноўрин орага суқилган луқмасидан ноқулай вазиятга тушиб қолганини ҳис этган бахши гўё унинг ҳали берилмаган саволларига жавоб қайтаргандек сўзида давом этди:

– Сен, ўғлим, хунлар нега атрофдагиларга ҳужум қилиб туришга мойил, бойиб кетиш учун шундай қилишадими, деб ҳам сўрашинг мумкин. Бунинг сабаби бошқа! Ҳужумлар – урушга доим тайёр туриш дегани-да. Чопқинларда қатнашган ёш йигитлар жанг қилишга, чекинаётган душманни таъқиб этиб қувиб боришга, керак бўлиб қолганда эса, душмандан қочиб қолишга ўрганади. Агар ўспирин йигит ҳамма вақт

гамхўр онасининг ёнида ўтираверса, ундан ҳеч маҳал жангчи чиқмайди! Униям опа-сингилларига кўшиб эрга бериш керак!

Танъи-фу хохолаб кулиб юборди. Ўзининг яхши чиққан ҳазилдан кўнгли тўлган бахши ўз элидан йироқда туғилган ва вояга етган навқирон йигитни хунлар ҳаётининг асосий жиҳатларидан хабардор этишга аҳд қилди.

– Гарчи хун – чавандоз мунчоқлар, тақинчоқдар, турли-туман шунга ўхшаш нарсаларни тортиб олиб хотинига келтириб берса-да, чопқинлар мол-давлат орттириш учун қилинмайди. Азамат ва ёвқур жангчи аскар ўз туғишганлари орасида иззат-хурмат ва эъзозда бўлади. Ана шунинг учун ҳам хун эркаги чопқинларда, урушларда қатнашади. Барча хунлар шаньюй сардорлиги остида баҳамжиҳат бўлиб душманларни, олайлик, чинликларни ё ҳозирги ханликларни тиз чўктирганда, улар тортиқ деган баҳона билан бизга ўлпон тўлашади – кўп-кўп шойи матолар, ғалла, бошқа ҳар хил нарсаларни беришади. Ана шуларнинг кўп қисми чавандозларга, жангчи аскарларга тақсимлаб берилади. Халқ эса, энг аввало, ўз жонини аямаган жасур йигитлардан миннатдор бўлади. Хунларнинг салтанати аввало азамат йигитларнинг матонати туфайли мустаҳкам ва қудратлидир. Шунинг учун жангчилар эъзоз, иззат-хурматда!

Икки ёшгина аёл наMAT устига тўшалган дастурхонга бўлакларга тақсимланган кўй эти билан шўрвасини алоҳида сопол идишларда келтириб кўйди. Етти-саккиз яшар қизалоқлар кўмоч – чўғ кулга кўмиб пиширилган доирасимон кулча кўтариб келди. Кўриниб турибдики, қизалоқлар оналарига ёрдам асносида бирйўла эркакларга хизмат қилишни ўрганмоқда эди. Тушликдан сўнг нисбатан ёшроқ бахши катта бахшининг ишораси билан ўз дўмбирасини тинғиллатганча кўшиқ куйлай бошлади:

*Минг кўйдан жун ўриб, қирқим солдилар,
Икки юз ҳалқа-ла чирмаб олдилар,
Сўнгра-чи, ясашди толдан думалоқ,
Пишиқ, янги, қулай, хушрўй чанғароқ.
Шимол шуълалари шаффоф зангор, о,
Жангчи майсазорда тиклади ўтов.*

Танъи-фу, оддий думалоқ кигиз уйчалар бўлиб кўринган ўтов ҳақидаги бахши лабларидан тўқилиётган ажойиб шеърлардан ҳайратга тушиб, маза қилиб тингларди:

*Бўрон чайқатолмас ўтов бир четин,
Ёмғирдан кўкраги бўладир метин.
Тиргаклар, кунжаклар йўқ унда, қаранг,
Иссиққина ичи мазза вадаванг.*

– Балли, балли! – таҳсин айтишдан тиёлмади ўзини Танъи-фу. Бахши эса бўғзининг туб-тубидан чиқадиган хириллаган овоз билан давом эттирди:

*Ой чиққан дамларда сояси гўзал,
Қишда биргадирмиз азалдан-азал.
Булдуруқ тушганда ўтов-чи девор,
Писанд эмас унга тизза бўйи қор.
Уёқда бахшивой бир четда турар,
Гулхан теграсида қизлар чарх урар,
Қуй, рақс... Жондек азиз ўтовимга кир,
Кигизда ётибман сархушча тақир.*

Танъи-фу ана шу оддий ўтов ҳақида шеър тўқиб, кўшиқ куйлаш мумкинлигидан теран ҳайратга ботган эди. Гап йўқ, бу бахшиларнинг тасаввурлари нақадар бой:

*Меҳмоним ўтовда айларман қабул,
Асрай, авлодимга насиб этгай ул¹.*

– Чин, чин! Айни ҳақиқат! Бу кўшиқларнинг адоғи йўқ!

Танъи-фу бахшини тағин узоқ тинглади. Бахши эса ўтирганларнинг тасаввурини, энг аввало, Танъи-фу ўй-хаёлларини олис тоғлиқ ўлка сари наволари ортидан етаклаб кетди. Ўзгалар бу дostonларни илгари ҳам такрор-такрор тинглаган эдилар. Бахши эса Олтойнинг бахмалзор ўтлоқларига узукка кўз қўйгандек ярашиб тушган ўтовларни мақташдан бой табиатга эга Олтой тоғларини мадҳ этишга, у ердаги қабилаларнинг туриш-турмуши ҳақидаги ривоятларни куйлашга ўтди. Одатга кўра, бахшилар ўзлари йўл-йўлакай шеър тўқиб кўшиқ куйлаган чоғларида ахён-ахёнда тин олиб, шеър айтмасдан, кўшиқ куйламасдан оддий сўзлар билан дostonнинг бир қисмини айтиб берар эдилар.

Бу сафар негадир дostonнинг ҳикоя қисми одатдагига қараганда анча чўзилиб кетди. Шунда катта бахши ҳикоя қилишни бошлади.

– Ривоят қилишларича, бизларнинг энг қадимги аждодларимиз Буюк тўфон чоғида Олтой тоғларида жонларини қутқариб қолган экан. Ўша қадим-қадим замонлардан бери Олтой биз хунларнинг, буғу болаларининг киндик қони тўкилган юрти, бошпанаси бўлиб келаётир. Кўк Тангри Олтойни хунларнинг ҳар бир уруғи тўрт тарафидан чиқиб-тушиш қийин бўлган тоғлар куршаб турган алоҳида кичик-кичик водийларда яшайдиган қилиб яратган. Одамлар учун ҳам, чорва учун ҳам ўша юртларда, водийчаларда ер, яйлов, сув, ўрмон ва қолган

¹ Буюк хитой шоири Бо Цзюй И шеърларидан олинган. Шоир хун бахшилари дostonларидан фойдаланган, дея тахмин қиламиз.

бошқа неъматлар етарлидир. Ўша жойда хунлардан ташқари бошқа қабилалар ҳам яшайди. Уларнинг ҳар қайси уруғи ҳам кичик-кичик водийларни эгаллаган. Хунлар эгаллаб олган водийлар сони бошқаларникидан кўпроқ.

– Чунки бизларнинг уруғларимиз ҳам кўпроқ-да! – дея луқма ташлади бошқа бир бахши.

– Ҳа, шундайлиги чин, – давом эттирди катта бахши. – Хунларнинг ҳамма уруғлари йилда бир марта водий замини руҳига бағишлаб битта тойни қурбонлик қилади. Албатта, бу қўй сўйилиб, устига қимиз, сут, айрон ва гўшт қайнатмаси тўкиладиган Кўк Тангрига келтириладиган умумий қурбонликдан ташқари амалга оширилади.

– Бунга ўхшаш удум бизлардаям, чинликларда, ханликларда ҳам бор, – узук-юлуқ дудуқланди Танъи-фу.

Ханликлар тилмочининг гапларига эътибор бермаган катта бахши сўзида давом этди:

– Олтойда яшаб келаётган бошқа қабилалар, уруғлар ҳам водий руҳларига қурбонлик қилдилар, аммо улар той эмас, балки қора буғу сўядилар. Уларнинг қурбонликларини, айтишларича, чимзор остида ўлаётган одамларни пойлаб ётадиган, оғзи ниҳоятда катта очкўз мавжудот ўша заҳотиёқ ямлаб ютиб юборар экан.

– Шунинг учун ҳам хунлар уларнинг бу одатларини ёқтирмайди-да. Чунки бизнинг уруғимиз буғудан тарқаган-ку! Анавилар эса буғуга шундай шафқатсиз муомала қилади, – дея алоҳида таъкидлади иккинчи бахши.

– Ҳа, буларнинг ҳаммаси тўғри, аммо сенинг жининг суймайдиган одатлардан ҳар биттаси учун уруш қилиш ярамайди-ку! – дея унга жавоб берган катта бахши ўз ҳикоясини давом эттирди. – Хунларнинг уруғларидан айримлари ҳам малла ёки ол рангли тойни эмас, балки кулранг тойни қурбонлик қилиб, ўз билганича иш тутади! Аммо бунақалар кўпчилик эмас. Хун уруғларининг кўпчилиги ол рангли тойларни қурбонлик қилади.

– Бизларнинг теварагимиздаги қабилаю уруғлар шунинг учун тоғларимизга “Олтой” деган битта муштарак ном беришган-да¹, – дея суҳбатга ўринли қўшимча қилди кичик бахши.

– Шундай, тўғри, шундай. Бошқача айтганда, “Олтой” дегани “Одамлари ол тойларни Яратганга қурбонлик қиладиган тоғлар” деганидир, – деди катта бахши гўё айтилганларнинг барини Танъи-фуга тушунтириб бераётгандек.

¹ Бошқа бир талқинга кўра “Олтой” сўзи икки бўлак: “олт” (чим, чимтол) на “той” сўзларидан таркиб топган. Талаффузда битта “т” тушиб қолган.

– Қарангки, тоғлар, дарёлар, юртларнинг номлари шу тахлитда пайдо бўларкан-да! – дея катта бахшини қўллаб юборди мамнун бўлган Танъи-фу.

– Олтой – хунларнинг душманлар забт этолмас табиий бир қўрғонидир! Кўк Тангри бу тоғларни хунларни чинликлар, ханликлар ва бошқа ғанимлардан халос қилиш учун яратган! – дея сўзига якун ясади катта бахши.

– Олтой тоғларининг бизларнинг аждодларимиз яшаб келган, бугунги кунда ҳам хунларнинг авлодлари яшаётган унча катта бўлмаган водийлари “арқанақун”, яъни тикка нишаблик деб аталади. Душман ҳам бундай тоғларга қурол кўтариб боришдан олдин минг марта ўйлаб кўради! Яқинроқ келган душманлар эса, яхшиси, “тинчлик сулҳи” билан қайтиш керак деб ўйлайди!

– Хунларнинг янги шаклланган, сони жиҳатдан кундан-кунга ортиб бораётган уруғлари мўлроқ яйловларни ахтариб, жанубга, шарққа, баъзида эса ғарбга қараб кўчиб кетади, – деди катта бахши.

– Олтой ҳар доим хунларнинг қўлида бўлиб келган, бўлади ҳам. Олтой, бизларнинг доим яшайдиган манзилимиз, кимки ўз уйини бировга бўшатиб бергудек бўлса, билингки, бошпанасиз бўлиб қолажак. Олтой – бизнинг онамиз, онани эса ҳеч кимга бериб бўлмайди.

Танъи-фу бутун ақли ва қалби билан бахшиларнинг ҳикояларини шунчалик диққат-эътибор билан тингладики, у ўзини гўё Олтойда туғилиб ўсгандек ҳис этди. Бундай ҳиссиётларга кўнгли тўлган элчи ёрдамчиси ўзининг ўтовига қайтиб келаётган эди.

Бир неча кундан кейин “шаҳарча” чеккаларида хунларнинг бир тўда кигиз уйлари ёнидан ўтиб кетаётганида Танъи-фу ўтовлар ўртасида кичик майдончада ўйин ўйнаётган болаларни кўриб қолди. Уйин Таъи-фуга бағоят қизиқ бўлиб кўринди. “Бўри” жимгина ётган “қўйлар”га ҳамла қилади-да, уларни қўрқувга солади. Тўполонда ўрнидан кўзғалган “бўри” гоҳ у, гоҳ бу “қўй”ни тишлаб “ёриб” ташлайди. Кўпларини ўлдириб ташлаб, битта қўйни елкасида олиб кетади. Бироздан кейин “бўри”нинг ролини бошқа бир болакай ўйнай бошлайди. Ўйин “бўри” бўлишни истаган болакайлар сонига қараб, бир неча марта такрорланади.

Эртаси куни Танъи-фу болакайларнинг олдига атайин келади. Ўйинни кузата туриб, у болакайларга саволлар беради, улар эса бир-бирига гал бермасдан “яхши” амакига жавоб беришади ва унга қизиқарли туюлган нарсаларни тушунтириб кетадилар. Учинчи куни эса, Танъи-фу келганида болалар қувониб кетиб, уни гурра-гурра хайрихоҳларча қийқириб қарши олдилар. Болакайлар ундан бирга ўйнашни илтимос қилишади. Танъи-фу рози бўлди-ю, аммо “қўй” ролини яхши

ўйнолмади. Бу “бўри” бўлганда эса болакайлар қувончининг адоғи кўринмасди. “Кучли бўри” кўпроқ “қўй”ларни ёриб ташлар, ўрмалаган ҳолда бирийўла иккита “қўй”ни елкасида олиб кетарди!

– Бу киши шон, шаньюй! – қичқирарди болалар.

– Нега мени шон, шаньюй деяпсизлар?

– Шон ҳам бўри-да! Шаньюй кучли, бақувват бўри дегани!

– Эл орасида “бўри” ёки “қурт” ёки тағин бошқачароқ, “қашқир” деб айтишади, сизлар бўлсангиз, “шан” дейсизлар?!

– Шундай дейдилар-да!

– Илгари шундай дейишган, – дея гапга қўшилди қолганлардан бир-икки ёш катта бир болакай.

Болалар Тань-фуга бошқа ҳеч нарсани тушунтириб беролмади.

Тань-фу қолган нарсаларни бахшилардан аниқлаштириб билиб олиш керак, деб кўнглидан ўтказди. Навбатдаги дostonни тинглаб бўлганларидан сўнг Тань-фунинг саволига катта бахши табассум билан жавоб берди:

– Сен, ўғлим, роса қизиқувчан экансан, бу – яхши. Эл таъбири билан айтганда, сендан одам чиқади. Энди эшит. Бизнинг аждодларимиз бўрини “шон” деб аташган, айрим уруғлар бу сўзни “хон” тарзида талаффуз қилишган. Иккала сўз бир нарсани англатади. Энди хунларга бошқа кўшни қабилалар, уруғлар қўшилди. Уларнинг айримлари “шон”ни “бўри”, бошқалари эса “қашқир” дейди.

– Болалар буни менга айтишди.

– Қайси болалар?

– “Бўри билан қўй” ўйинини ўйнаган болалар.

– Қанақаям азамат йигит экансан-а! Демак, сен ҳақиқий хун бўлишни истайсан!

– Аммо улар хунлар ҳукмдорини нега “шан” ёки “шаньюй” деб аташларини тушунтириб беролмадилар.

– Албатта, болалар буни билмайди!

– Буни Хан саройида ҳам, ҳатто тарихчи олим Сима Цян ҳам яхши билмайди. Бу ҳақда мен эҳтиёткорлик билан бизларнинг элчимиздан билиб олдим.

– Сенинг ханликларинг бизнинг тилимиздаги сўзларнинг илдинини қайдан билсин. Сенинг тарихчинг эса, эҳтимол, шошқалоқ сажхатчилару чиранғич элчилар сўзларига қараб тарихни ёзади. Аммо сенинг элчинг чиранғич кишига ўхшамайди. Одатда, бунақалар, сенинг элчингга ўхшаганлар, роса айёр бўлишади. Биз сен билан асосий мавзудан четга чиқиб кетяпмиз. Қисқаси, бизларнинг аждодларимиз ўз сардорларини бўри деб, буғулар галаси бўлмиш хунларни, яъни

халқни бошқарувчи кучли ва бақувват бўри деб ҳисоблашган, тўғриси, шундай деб тан олишган. Шунинг учун ўз сардорларини “бўри”ни англатувчи “шон” ёки “хон” деган сўз билан аташган¹.

– Демак, – дея ўзи учун аниқ-равшан, аммо қисқагина хулоса яшага ҳаракат қилди Танъи-фу, “шон” ёки “хон”, “бўри”, “хунлар” эса “буғу болалари” дегани экан-да!

– Шундай, сен ақли расо йигит экансан, ўғлим!

Кунлар, ойлар ўтаверди. Ханликлар эркин асирликда тагин қанча вақт бўлиб туришларини билишмасди. Ҳатто, шаньюй Гюнчен ҳам Хан элчиларини яна қанча вақт ушлаб туришидан беҳабар эди. Башарти, Осмонўғли унинг хузурига, ўрдасига махсус элчисини юбориб, бўлиб ўтган кўнгилсиз ҳодиса учун кечирим сўраса ва бошқа қайтиб бундай қилмасликка ваъда берса, элчиларга жавоб бериб Чинга қайтариш мумкин бўлади. Аммо Осмонўғли ўзини гўёки ҳеч нима рўй бермагандек тутмоқда. Узр ҳам сўрамаяпти, ўз элчиларини ушлаб турилиши муносабати билан норозилик ҳам билдирмаяпти.

Аъёнлари билан маслаҳатлашиб шаньюй Гюйчень Чжан Цянни хун аёлига уйлантириб қўйишга қарор қилди. Бу тадбир Хан саройига Осмонўғли элчиларига ҳурматсизларча, ҳаттоки ҳақоратомуз муносабатда бўлинганлиги ҳақида уйдирмаларни тўқиб, норозилик билдиришга асос бўлмайди. Чжан Цяннинг ўзига эса, чўзилиб кетган эркин асирликда уйлангани бирмунча тасалли беради ва вақтни ўтказиш ҳам унга осонроқ бўлади. Шундай қилиб, элчини уйлантириш юзага келган ўта ноаниқлик шароитида энг оқилона тадбир эди.

Келин танланди. Аммо кўчманчиларнинг одати бўйича куёв от устида елиб бораётган қизни қувиб етиши, чошиб бораётган отлар тўхтаб қолмасидан эгардан уни қучоғига тортиб олиши керак эди. Ана шу шарт адо этилмаса, никоҳ тўйи ҳақида гап бўлиши мумкин эмас эди.

Ҳам болалигидан от устида елиб ўрганган хун қизини қувиб етишни, боз устига, пойга чоғида отни тўхтатмасдан уни ўз отига ўтказиб, ўнгариб олишни унча-мунча чавандоз уддалай олмас эди. Илдам хун отлари эгарида зўрға ўтирадиган ханликка омад қулиб боқиши

¹ Бўрининг фазилатлари нафақат сардорлар – ҳукмдорларга, қолаверса, жамиятнинг олий қатламлари (масалан, Ашина уруғи)га, сўнгра бутун бошли халққа хос деб эътироф этилиши учун бир неча асрлар ўтди ва бир талай воқеалар рўй берди. Халқнинг бўридан тарқаганлиги ҳақидаги афсоналар тўқиб яратилди. Бу ерда тасвирланаётган тарихий даврдан беш-олти аср ўтгачгина, “хунлар” (“буғу болалари” деган маънода) деган ном ўрнига ана шу халқнинг бўридек бақувват, кучли, чидамли маъносидаги “турк” деган янги номи аста-секин ва босқичма-босқич барқарор тус олиб борди. Ана шу туркий халқнинг байроғида олтин бўри боши жилваланиб турадиган бўлди. Аммо ҳукмдорларнинг унвони халқнинг сардори маъносини англатувчи “Хон” тарзида қолаверди. “Хон” сўзининг “бўри”ни англатувчи эски маъноси аста-секин унутилган.

эхтимолдан анча йироқ эди. Ким билсин, хун қизи уни ханлик, ҳатто элчи бўлганида ҳам, қувиб етиб олишини истармикан? Элчини хун отини яхши минишга ўргатиш ва унинг маҳоратини у муваффақият билан хун қизини қувиб ета оладиган бир даражага етказмоқ керак! Бу оғир вазифа, табиийки, Танъи-фунинг зиммасига тушди. Икки-уч кун Танъи-фу келин ролини ўйнади, элчи эса “қиз”нинг изидан от солди. Чжан Цян забардаст паҳлавон бўлишига қарамасдан, бесўнақай “қиз”ни ўз оти эгарига ўнгариб ололмади. Жазавази тутган Танъи-фу “янги келин”ни ихтиро қилди. Бузоқ терисига яхшилаб сомон тикди. Уни эгарга боғлаб, қизил рўмол ҳам ўраб қўйди. Энди элчи енгилроқ “келин”ни қувиши мумкин эди. Энди иш иккита бир хил тезликда чопувчи тулпорни танлашда қолган эди. Ниҳоят тулпорлар ҳам танланди. Элчи ёрдамчиси Танъи-фунинг ташвишлари бу билан адоғига етмади. Энди у ўзи ҳам “сомон келинчак” билан ёнма-ён отда чопиши керак эди, йўқса, “келинчакнинг” оти қочиб кетиши мумкин эди.

Ниҳоят, Чжан Цян куёвнинг тулпориغا минди ва “сомон келинчак” изидан от чоптириб етиб олишни анча-мунча ўрганиб олди. Уч-тўрт марта у “келин”ни қувиб етиб олиб, уни ўз оти эгарига ўнгариб ҳам кўрди. “Келин” қувиш машғулотларини кузатиб турган бекорчилар келиннинг ўтов-тўшагига Осмонўғли элчиси бир ўзи кирадими ё ёрдамчиси биланми, дея ҳазул-хузул қилишарди.

Тўй куни белгиланди. Элчи илк маротаба ҳақиқий келинчак изидан тулпорини елдирди. Унинг жонига пойгадаги маҳорати эмас, балки билакларидаги куч аро кирди. Куёвнинг узатилган қўллари келиннинг шамолда ҳилпираётган қўйлаги этагига теккан заҳотиёқ у келинни эгаридан юлқиб олгандек бўлди ва ўз оти эгарига ўнгарди. Бир йилдан сўнг ўғил фарзанд дунёга келди. Энди шаньюй ўрдаси аёнлари элчининг қочиб кетишининг йўли кесилди деган гап-сўзларга ишонадиган бўлишди. Яхши, Чанъандан махсус элчи келишини кутамиз. Эндиликда элчиларга ҳаттоки шаньюй ўрдасидан унча узоқ бўлмаган жойларга овга чиқишга ҳам ижозат берилган эди. Аммо ҳар эҳтимолга қарши ов пайтида ханликларга хунларнинг чавандозлари “ҳамроҳ” бўлишарди.

Ана шундай бир маромда ўн йил ҳам ўтиб кетди. Гўёки ханликлар эркин асирликка кўникиб, ўрганиб қолгандек эди.

Навбатдаги овлардан бири Хангай тоғларининг жануби-ғарбий тарафига уюштирилган эди. Бу сафар ханликларнинг ярмидан камроғи овга чиққан эди. Сайғоқлар ва жайронларни овлаш қизғин паллага кирган, овчилар сийрак қамишзорлар орасида тарқалиб ёйилиб кетган маҳалда қаттиқ қум бўрони кўтарилди. Теварак-атрофдаги ҳамма нарса, осмон ҳам, ер ҳам қизил рангдаги қум бўронига чулғанганди. Овчи-

лар ўн-ўн беш қадам нарида бир-бирини кўра олмай қолишди. “Ниҳоят, мен ўн йил интизор кутган кун ҳам келди!” дея қичқирди Чжан Цян. “Кетдик, фақат ғарбга!” деди у бунга ўхшаш вазиятларда ёнидан айрилмас ёрдамчиси Тань-фуга. Улар ғарбга қараб жадал отландилар. Яқин атрофда бўлган ва элчига ҳар доим ҳамроҳ бўлиб кузатиб борадиган ханликларнинг кўпчилиги уларнинг изидан эргашди. Элчига эргашганлар қочиш имкониятидан фойдаланишга ҳаракат қилганди, албатта.

Омадни қарангки, уларнинг йўлида жарликлар ҳам, кўллар ҳам, дарёлар ҳам учрамади. Бундай шароитда йўлнинг кўриниш-кўринмаслиги деярли аҳамиятга эга эмасди. Қочган ханликлар анча тез олға ҳаракатланар, уларнинг отлари ҳам қулинг ўргилсин эди.

Кундузи кўтарилган қаттиқ бўрон тонгга бориб тинди. Теварак-атроф ёриша бошлаганда хунлар овга чиққан ўттиз икки нафар ханликлардан ўн киши изсиз йўқолганидан дарак топишди. Энг ёмони эса, элчи Чжан Цян ва унинг ёрдамчиси – бош тилмоч Тань-фу йўқолиб қолгани эди. Демак, қочган улар! Аммо қаёққа, қайси томонга қараб? Чингами ё ғарб томонгами? Теварак-атрофга илдам отларда жўнатилган чавандозлар беш-олти кундан сўнг қуруқ қайтиб келишди. Чавандозлар қочиб кетган ханликларнинг изини топишолмади, шаньюй ўрдасига олиб бориш учун, ҳеч бўлмаганда, биронта ўлик ё тирик ханлик ҳам учрамади.

Баъзида арчазор дараларда, қорли тоғлар ёнбағрида тунни ўтказган, асосан камон ўқлари билан ўлжа олинган қушлар ва камдан-кам ҳолларда олқор – ёввойи қўй этидан қорин тўйғазган Чжан Цян ва унинг ҳамроҳлари номаълум ғарбга қараб кетмоқда эди. Тань-фу ажойиб бир овчи экан, айрим кунлари у ҳаммани бир ўзи боқар эди. Баъзида улар туғишган-топишганлари асосий оммасидан хилватроқда тарқалиб яшайдиган меҳмондўст маҳаллий чорвадорларга қарашли чўпон ўтовларида тунашарди. Бунда ҳам Тань-фунинг чорвадорларнинг хунларникига ўхшаш бўлган тилида амал-тақал қилиб сўзлаша олиши ханликларнинг жонига аро кирар эди.

Тахминан икки ойдан сўнг элчи Чжан Цян бошчилигидаги ханликлар улкан тоғ водийси чегарасига етиб келдилар. Ўша жойдан гуллаб-яшнаётган боғларга бурканган водийнинг гўзал манзараси намоён бўлди.

Элчи Тань-фуга қараб бошини силкитди. У эса хунларникига ўхшаш бўлган ва довондаги йўлнинг бир четида турган ўтов эгасидан сўради:

- Бу водийнинг оти нима?
- Довон¹ мамлакати! – дея жавоб берди ўтовнинг нуруний соҳиби.

¹ Довон – худуди Фарғона водийсида бўлган қадимий давлат.

Бешинчи боб

ЭЛЧИНИНГ ҚАЙТИШИ

Элчи Чжан Цянь узоқ йиллик сафардан сўнг Осмонтагига қайтиб келган пайт Осмонўғли пойтахт Чанъанда йўқ эди. У-ди¹ ўз ерларини шахсан кўриш учун вақти-вақти билан саёҳат ихтиёр этар, ҳозир ҳам Хуан-хай бўйидаги вилоятлар сафарида эди. У-ди қўшни мамлакатларнинг элчиларини ҳам бирга олиб кетганди. Ҳукмдор Осмонтагининг бепоёнлиги, қудрати ва улуғворлигини элчиларга кўрсатиш орқали улар ақлини ром қилмоқчи эди. Хитойнинг тарихан вужудга келган турлича номлари – “Чжунго”, “Чин”, “Хан” ва шунингдек “Тўрт денгиз оралиғидаги мамлакат”, “Осмонтаги” атамалари ҳам шу мақсадда кенг тарғиб қилинарди².

Чжан Цянь ҳукмдорнинг пойтахтга қайтиб келишини кутаркан, шунчаки назар ташлашиёқ ҳаммани титратувчи Осмонўғлига айтадиган гапларини хаёлан қайта-қайта такрорларди. Элчи важоҳатли ҳукмдорни ўз ҳисоботи билан қаноатлантиролмаслик, унинг назаридан қолиб, қаттиқ ғазабига дучор бўлиш ваҳмида қоврилар, ўзига ишончи тобора сусаяётганди.

У ўн уч йил муқаддам қимматли совғалар билан кўчманчи Катта Юечжи элати ҳукмдорининг ҳузурига элчилар бошлиғи сифатида жўнатилганидан бошлаб юз берган воқеа-ҳодисаларни барча тафсилотлари билан хаёлидан бирма-бир ўтказиб, аниқ ва равшан эслашга қайта-қайта уринарди. Нега у хунлар қўлига тушиб қолди? Бошқа йўл йўқлиги сабабли элчи хун ерларини ёқалаб ўтишга мажбур бўлди-да ахир!

Агар Осмонўғли “Нега энди сизларни қуршаб олган хун отлиқлари қўлидан бошдаёқ амаллаб қутулиб кетиш йўлини ахтармадинг?” деб сўраса, қандай жавоб қайтаришим керак? Ахир, хунлар кўпчилик эди, улар билан жанг қилиш хавfli кўринди, ҳар ҳолда шаньюй қўлидан қутулиб кетармиз, дея ўйладим, дейман. “Элчининг гапи тўғри, ахир у кеч бўлса ҳам қочиб кетибди-ку”, деса ажаб эмас ҳукмдор! Бошқа йўл йўқлиги сабабли Қашғардан ўтгандан кейин иложи борича жануб бўй-

¹ У-ди – Лю Чэнинг лақаби бўлиб, “жанговар император” деган маънони билдиради. Хитой ҳукмдорлари, шунингдек, “Осмонўғли” деб ҳам улуғланганлар, бу тахминан ғарбдаги императорга тўғри келади.

² “Хитой” деган ном милоднинг X–XII асрларида, яъни бу китобда қаламга олинаётган воқеалардан ўн икки-ўн тўрт аср кейин пайдо бўлган.

лаб юришимга қарамасдан яна хунларнинг қўлига тушиб қолганим биринчи сафар ҳам тўғри иш тутганимга далил бўла олиши мумкин-ку!

Чжан Цянь Бақтриёна билан Қашғар ўртасидаги тоғлар¹ орқали ўтган йўлдаги Тош дарбоза аталмиш тор тоғ дарасини бутун ҳайбати ва улуғворлиги билан кўз олдига келтирди. Ҳа, у, Осмонўғли элчиси, Олд Осиёни Чин билан боғлай оладиган, бўлажак Ипак йўлига асос сола оладиган бирдан-бир йўлни ханликлардан биринчи бўлиб кўрди. Бу ҳақда у Осмонўғлига ўз оғзи билан айтиб беради. Бу, ахир, арзимас майда гап эмас-ку!

Хаёллар яна Чжан Цянни хунлар қўлидаги иккинчи тутқинликка олиб кетди. Яна бир йил чамаси Чжан Цянь хунлар қўлида бўлди, хотини ва анча улғайиб қолган ўғли билан кўришди. Агар шаньюй Гюнчен вафот этиб қолмаганида, тутқинлик яна қанча давом этиши номаълум эди. Фарбий ва шарқий хун қабила бошлиқларининг тахт учун ўзаро кураши авж олиб кетди. Чжан Цянь вужудга келган тартибсизликдан фойдаланиб, Осмонтагига қочиб қолди.

Элчи биринчи марта қочаётганида хотини билан ўғлини олиб кетиш хаёлига ҳам келмаганди. “Ҳали ёшман, – ўйлаганди у. – Чинга қайтганимдан сўнг бошқа ўғиллар кўрарман”.

Чжан Цянь хунлар қўлига иккинчи бор тушганида, мўлжали ўзгарди. “Элликка ҳам етиб қолдим. Қачон ўғил кўриб, қачон уни ўстираман?! Яхшиси, шу ўғлимни олиб кета қолай. Ахир бу гал, омад келса, ватанимга қайтаяпман-ку! Ўтган сафар мутлақо номаълум юртларга кетаётган эдим, у мамлакатларда ҳар қандай ҳодисалар юз бериши мумкин эди”. Элчининг энди хотинига нисбатан ҳам муносабати ўзгарди. Модомики, ўғлимни олиб кетмоқчи эканман, унинг онасини ҳам бу ерда қолдирмаслигим керак. Ўғил онасиз кетишни хоҳламайди, қолаверса, онасиз ўғилни тарбиялаб ўстириш жудаям оғир.

Чжан қочишни жуда пухта тайёрлади. У режасини охирги дақиқаларгача сир тутди. Хунларни ҳадиксиратиб қўймаслик учун ўзи хотини билан отда қочди, ўғлини олиб кетишни эса, доимий ҳамроҳи Тань-фуга топширди. Кейинроқ Тань-фунинг айтишича, ўғли Осмонтагига кетишга сира унамабди. “Мен чинжин² эмасман, эркин чўл ўғлони – хунман!” – дебди. Ўғлининг бу қилмишини Чжан Цянь хиёнат ва нонкўрлик деб баҳолаб, кайфияти ниҳоятда бузилди. Аммо у ҳеч қачон ўз кечинмаларини бошқаларга сездирмас, туйғулари зоҳиран намоён бўлмасди. Қатъиятли ва муғомбир Чжан Цянь элчилик фаоли-

¹ Помир тоғлари.

² Чинжин – “Чин кишиси” демакдир. Қўшни мамлакатлар хитойликларни шундай ном билан атаганлар.

яти давомида хорижий ҳукмдор ва амалдорлардан ҳиссиётларини сир сақлай билишни ўрганганди.

Осмонуғли билан учрашишга тайёрланаётган Чжан Цянь биттаги-на хизматкори кузатувида Хуанхэ дарёсининг тармоғи Вэйхэ қирғоғи-га бир неча марта пиёда бориб келди. Тўлиб-тошиб оқаётган кенг дарё шабадаси нохуш ўйларни нари ҳайдаб, пича ором берарди.

Чжан Цянь кийик кўзларини қисиб, шимолга, Вэйхэнинг ирмоғи Цзинхэ бошланадиган томонга боқди. Уфқда ҳеч нарса кўринмаётган бўлса ҳам Чжан Цянь у томонда Люпань тоғлари борлигини биларди, янаям нарида эса, хунларнинг поёнсиз ерлари жойлашган. Чжан Цянь ғарб мамлакатларидан қайтиб келишидан атиги бир йил олдин шэн-бинлар хунларни янада нарироққа, шимолга суриб ташлагандилар. Бу Чжан Цянни қувонтирди, чунки унинг кўнглида ардоқлаб юрган мақсади амалга оша бошлаганди. У худди шу мақсадда ҳаётини хавф-хатарга қўйиб бўлса ҳам дунёнинг деярли ярмини кезиб келди-да ахир!

Элчи ғарб мамлакатларида бўлганида дунёда хунлардан ташқари яна жуда кўп юртлар, элатлар, қабилалар борлигини билди. Ўшал юрт-элат, қабилалар устидан Осмонтаги ҳукмронлиги ўрнатилиши керак. Аммо бунга қандай қилиб, қайси йўл билан эришиш мумкин? Бунинг учун урушдан бошқа яна нима керак? У, Чжан Цянь, кўп излаб бундай воситани топди. Жудаям жўн экан бунинг йўли! Аммо ўша жўн йўл одатда оғир ва чалкаш, айлана сўқмоқларни кезиб чиқиш оқибатида топилади!

Чжанни хун қизига уйлантирдилар, хотини эса унга тўлиқ бўйсунди. Ўғил туғилди. Агар Чжаннинг ўзи бошда хатога йўл қўймаганда, ўғли ҳам унга итоат этарди. Майли, хатони тузатса бўлади. Чжан буни тузатади, албатта! Ҳали ўғлим ёш. Унинг ўжарлиги ёшлик-ялҳақликдан, эҳтимол, бобоси хуннинг таъсири натижасида бўлса керак. Ўғли хан миллатига мансублик шарафли эканини кейинчалик, улғайганида тушунади.

Шу тариқа хаёл сураётган Чжан Цянь хун аёли ханликка хотин бўлса ва унга тўлиқ бўйсунса, ундан туғилган болаларнинг хан одами бўлиб кетишига тўла ишонди. Битта у, Чжангина эмас, балки ўнлаб, юзлаб, минглаб, ўн минглаб, юз минглаб ханликлар хун аёлларини хотинликка олсалар-чи? Ёки бунинг аксича бўлса-чи?

Мана, Тань-фу! У – хун. Тўлиқ исми Таньхунугань-фу! Тань-фу хан аёлига уйланган, аммо унинг болалари хун тилини билишмайди! Уларнинг онаси – хан аёли болаларининг қон-қонига ханлар урф-одатини сингдириб тарбияляпти. У болалар Чжаннинг ўғлига қараганда ҳам ҳақиқий ханлардир. Хунларнинг такаббур, бўйсунмайдиганларини

қириб ташлаб, Танъи-фуга ўхшаган ювошроқ, эгилувчанларини хан аёлларига уйлантирилса-чи? Шу йўл билан ҳам хунларнинг аксариятини ханлаштириш мумкин. Юз, икки юз, уч юз... йиллар ўтгач, хунлар ханларга сингиб кетадилар. Аста-секин, босиб олиб бўйсундирила борилса, ғарбнинг барча бошқа юртлари, элатлари, қабилалари ханларга айланиб кетадилар. Улар алоҳида-алоҳидалиқда ханларга нисбатан камсонлилар-ку! Бу ҳол уларни сингдириб юборишга имкон беради. Чунончи Хунанхэ – Сарикдарёнинг катта ва кучли оқими ўз йўлида учрайдиган дарёчалар, тармоқлар, ирмоқларни кўшиб олади-ку! Уларнинг тиниқ, оқ, кўк сувлари оқибатда бирлашиб, қудратли Сарикдарё рангига киради-ку!

Чжан бу фикрни албатта ҳукмдорга айтади. Эҳтимол, Осмонўғли бутун жаҳонни бўйсундиришнинг бу йўлини аллақачоноқ ўйлаб қўйгандир! Шундай бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Майли, ўшанда ҳам хун қизига уйланган элчининг тажрибаси Осмонўғлининг режасини янада мустаҳкамлайди, қарорини қатъийлаштиради. Бу Чжан Цянь учун шараф! Бундай шараф ҳатто Осмонтагининг энг машҳур ва эътиборли амалдорларига ҳам насиб этавермайди.

Бу фикр Чжан Цянни анча дадиллантирди. У турган дўнгликдан Чанъань қафтдай кўриниб турарди. Осмонтагининг юраги ҳисобланган бу буюк шаҳар ғарбдан шарққа қараб ўн етти ли¹, шимолдан жанубга томон эса, ўн беш ли узунликдаги қалин ва баланд девор билан қуршаб олинган. Пештоқлари ва ёндеворларига сариқ аждар сурати ишланган ўн иккита улкан дарбоза орқали Чанъанга жаҳоннинг турли томонларидан матолар келтириб турилади. Шаҳарнинг ғарбий ва шарқий қисмларида бутун бошли майдонлар қул бозорига айлантирилган. Олий мартабали қулдорлар махсус бозорларда қулларини сотадилар. Оддий қулдорлар умумий қул бозорларида савдо қиладилар. Қуллар ёғоч панжаралар билан ўралган қўраларда қўл-оёқлари кийинланган, бўйинлари занжирбанд, жулдир ва кир-чир кийимларда сотиладиган ҳайвонлардек сақланадилар. Уй ишлари ва ишрат учун мўлжалланган аёл қуллар, қулваччалар ва ёш эркак қулларга шойи либослар кийдириб, уларни махсус жойларда кўз-кўз қиладилар. Чжан Цянь элчиликка юборилмасдан олдин қул бозорларига тез-тез келиб турарди. У ну-бэй (оддий қул), лу-ну (асир қул)ларни кўздан кечиришни яхши кўрарди. У қуллар келтирилган мамлакатларни ўз кўзи билан кўришни хоҳларди. Ўша орзуси рўёбга чиқди. Чанъанга қайтиб келган биринчи куниёқ элчи сафарда бўлган йиллари анча кенгайган ва бойиган қул бозорларини айланиб чиқди. Ҳа, Осмонтаги гуллаб кетаётганди! Қул хунлар сезиларли даражада кўпайибди. “Айтмоқчи, – деди

¹ Ли – узунлик ўлчови. У қадимги даврларда 400, ҳозир эса 576 метрга баробар.

Чжан Цянь ўзига-ўзи, – бўйсунушдан бош тортган ўзга юртликларнинг бир қисмини ҳам қулга айлантириш мумкин. Бу ҳам Осмонтагининг фойдаси бўлади!” Бу шунчаки бир мулоҳаза холос. Кашфиёт ҳам эмас. Аллақачондан бери шундай қилиб келинади.

Чжан Цянь бу улкан шаҳарнинг ҳар кўчаси, ҳар бир нашахонасини яхши билади. Чанъаннинг тарихи ҳам унга маълум. Хан сулоласининг асосчиси, Гао-ди (буюк император) лақаби билан Хитой тарихига кирган Лю Бан тахтга ўтиргач, пойтахтни Сяньяндан Чанъанга кўчирди. Шу даврдан бери бир-бири ўрнига ўтириб келаётган Осмон Ўғиллари учун, уларнинг мансабдорлари, яқинлари, саркардалари учун бу шаҳарда қад кўтарган ва қурилаётган ҳашаматли саройларга қанчадан-қанча маблағ ва куч сарфланмади! Шоирлар ифодаси билан айтганда, бу саройлар ғиштининг лойлари юз минглаб қуллар ва оддий хан кишилари кўз ёшларига қорилган, шифтларга ва деворларга ишланган нақшлар, безакларнинг алвон бўёқлари шу қурилишларда умри қисқариб кетган кишилар қонидан! Бу ҳол Чжанга жуда яхши маълум: у ўзи ҳам қулларни қамчилаб, туну кун ишлатарди. Бу хизматида кўрсатган жонбозликлари учун уни ҳозирги Осмонўғлининг саройига ишга олган эдилар. Элчи қилиб юборилиши олдидан жисмонан кучли Чжан Цянь лан унвонига, яъни эшик оғаси мартабасига эришганди.

Шаҳарнинг жанубида шарқдан ғарбга чўзилиб кетган Циньлин тоғлари қад кўтарган. Ўша тоғлар жанубий денгизларнинг пастак, серёмғир булутларини Чанъанга ўтказмайди. Циньлин тоғлари Осмонтагининг икки улуғ дарёси – Хуанхэ ва Янцзи ҳавзаларини бир-биридан ажратиб туради. Циньлиннинг шимолий ёнбағрига ёғган ёмғир сувлари Сарикдарё – Хуанхэга, жанубий ёнбағрига ёққани эса, Янцзига бориб қўшилади. Чанъандан ғарброқда Циньлиннинг энг юқори чўққиси Тай-байшань (юксак оқ тоғ) осмонга улуғвор бўй чўзиб туради. Бу чўққи Сяньяндан ҳам баралла кўринади. У ерда бўлганида Чжан Цянь кўп марта бу чўққи манзарасини завқланиб томоша қилган. Лекин ҳозир Чжан бир нарсага ҳайрон: модомики бир чўққи бошқа-бошқа икки шаҳардан ҳам бирдек кўринар экан, у шаҳарлар бир-бирига жуда яқин жойлашгани ўлчовсиз ҳам аниқ! У ҳолда пойтахтни Сяньяндан Чанъанга кўчирилганини қандай изоҳлаш мумкин? Ахир, қисқа муддат бўлса ҳам еру кўкни титратган Чин империяси¹нинг пойтахти Сяньянда ҳам жуда кўп ҳашаматли саройлар бўлган эди-ку! Шаҳар Вэйхэ дарёсининг иккала қирғоғига жойлашганди. Дарё устидан ўша давр қурилиш техникасининг мўъжизаси ҳисобланган усти ёпиқ кўприк солинганди.

¹ Чин империяси ҳаммаси бўлиб ўн беш йил, милoddан олдинги 221 йилдан 206 йилгача мавжуд бўлган. Унинг ўрнини Хан империяси эгаллаган.

Бу кўприкни қуриш ва безаш пайти минглаб қуллар кўз тинар даражадаги баландликдан Вэйхэнинг буралиб-буралиб, тез оқадиган суви-га қулашар ва кўплари сув четларидаги қаққайган тошларга урилиб нобуд бўлишарди. Дарёнинг чап соҳилида четларига манзарали пастак дарахтлар экилган кўчалар бўйида данғиллама уй-жой бинолари қад кўтарганди. Шаҳарнинг бу қисмида император Чин Ши хуандининг ўзи ва унинг мартабали мансабдорлари учун ҳашаматли ва улуғвор қасрлар, саройлар қурилганди. Дарёнинг ўнг қирғоғида машхур кўриқхона барпо этилган, у ерда ҳукмдорнинг ўзи ва унинг аъёнлари дам олар ва қий-чув ов қилардилар. Бу дарахтзор боғда қад кўтарган сарой серҳашамлиги, дабдабалиги жиҳатидан тенги йўқ эди. Унинг ўртасидаги гумбазли биргина биносига ўн минг одам сиғарди.

Чин Ши хуанди даврида бутун Осмондаги бўйлаб етти юздан ортиқроқ саройлар қурдирилганди. Уларни минг-минглаб хизматкорлар кўриқлар, асраб-авайлаб турарди. Аъёнлар ўз тасарруфидаги саройларга Осмон танлаган зот лоқал бир нафас муборак қадамини босиши ва атрофии чароғон қилиб юбуровчи назарини солишини, ҳузурбахш табассум инъом этишини аждодлар руҳидан туну кун илтижо қилардилар. Аммо, афсуски, уларнинг ибодат ва илтижолари ижобат топмади. Осмонўғли у қасрлар, саройларнинг бир нечасигагина ташриф буюролди, холос, айримларига эса, икки ғилдиракли олтин соябон аравада елиб ўтиб кетаётиб, кўз қирини ташлаб ўтиш билан чекланди. Чин Ши хуандининг муборак қадами қасрларнинг аксарига етиб боролмади. Унинг жони танасини ерда қолдириб, осмонга учди, ўрнига ўтирган ворис кўп ўтмай тахтдан ағдарилди. Янги Хан сулоласининг асосчиси пойтахтни Сяньяндан Чанъанга, яъни Чин Ши хуанди кўриқхона боғининг бериги томонига кўчирди. Бунга Лю Баннинг сафдоши Сян Юй шэнбинлари шаҳарни талаётган пайт ёнғин чиқиши баҳона бўлди. Чин империясининг ҳашаматли саройлари энди мамлакатнинг ҳамма ерларида бўш хувиллаб ётар, қаровсизликдан ўнғиб, нураб борарди. Уларни бино этишга сарфланган меҳнатлар, маблағлар шамолга созурилгандек бекорга кетганди. Яна бир неча юз минг қуллар Чин даври саройларидан ҳам зиёд саройлар, қасрлар қуриш учун ҳайдаб келтирилганди. Халқ орасида: “Хан хонадони Чин Ши хуанди бажарган барча қора ишлардан жирканади, жумладан, унинг саройларидан ҳам!” деган гап тарқатилганди. Аммо Чжан Цянь бундай гаплар мутлақо ёлғон эканини яхши биларди.

– Хўш, унда нега... Нега пойтахт кўчирилган? – Чжан овоз чиқариб ўз-ўзига савол берди-да, кейин ҳадиксираб атрофга аланглади. Яхшики, атрофда ҳеч кимса йўқ эди. Йўқса, бундай сўзлар учун бошдан жудо бўлиш мумкин!

Чин ва Хан сулолалари ҳукмдорларига ҳаваси келган Чжан Цянь улар ҳақида узоқ фикр юритди. Улар қандай қилиб бу даражадаги мартабага эришдилар-а? Қайси йўл билан Осмонтаги тахтини эгаллай олдилар? Ҳа, ҳақиқатан ҳам улар Осмон танлаган, сийлаган зотлар, уларнинг юлдузлари жуда порлоқ!

“Агар тахтга мен ўтирсам нима қилар эдим? – Чжан Цянь ўзига ҳаёсизларча шундай савол берди. – Осмонўғли бўлиб олгач, тахтдан ағдарилган Чин хонадонидан қолган саройларда яшармидим, улар унвони билан аталишни ўзимга муносиб кўрармидим? Агар шундай қилсам, қўшни мамлакатлардаги ҳукмдорлар ва аъёнлар устимдан кулмасмидилар? Кулишса кулишар! Ҳарқалай Осмонўғли бўлишга нима етсин! – Чжан фикран ўзини янги сулола асосчиси ўрнига қўйиб кўрди. Хаёл уни арши аълога юксалтирди. – Аввало ўзим учун олий мартаба унвон ўйлаб топган бўлардим. Осмонтагининг барча ҳукмдорлари худди шундай қилганлар. Қўшни мамлакатлар, халқларни бўйсундирган бўлардим. Яна нима қилардим? Шу давргача қурилганларидан чиройлироқ, қимматлироқ саройлар, қасрлар бино этардим ўзим учун. Фақат шундай қилсамгина ҳар қачон ва ҳар қадамда келажак авлодлар мени, Чжан Цянни эслаб турадиган бўлардилар. Ана шундагина Чжан Цянь ўз улуғворлиги билан у авлодларни қойил қолдира оларди!”

Чжан Цяннинг лабларига енгилгина табассум инди: ниҳоят, у воқеаларнинг ҳақиқий сабабини англаб етди. Ҳа, уларнинг асосида ўз номини абадийлаштиришга интилиш ётади! Чжан Цянь Осмонтаги ҳукмдорлари каби фикрлай олиши, жаҳонга уларнинг кўзи билан қараши, уларнинг қулоғи билан эшита олишига тўла ишонч ҳосил қилди... Модомики шундай экан, Ғарб мамлакатлари тўғрисида у топиб, тўплаб келган маълумотлар Осмонўғлига ёқади, уни қаноатлантиради. Осмонтаги ҳукмдори ўз элчиси Чжан Цяндан мамнун бўлади. Демак, шунча узоқ йиллар сарсону саргардонлиги бекор кетмади!

Чжан Цянь Осмонўғли ҳузуридаги ҳисоботга бутун вужуди билан тайёр эканини аниқ ҳис этди.

Аммо негадир тунда ўша Катта Туячилар қурултойида бошланган ва тез-тез такрорланиб турадиган ваҳима Чжан Цянга тинчлик бермади. У ёнбошидан-бу ёнбошига ағдарила-ағдарила тонг оттирди. У Чаньанда хўрозлар шунча кўп эканини ва улар ярим кечадан бошлаб, ҳар зумда қичқириб туришини умрида биринчи бор баралла сездди. Хаёл уни такрор-такрор ўша машъум қурултойга олиб кетарди. Кўз олдига нуқул қайсар гуйшуан хонининг “муздек совуқ”, лекин қатъиятли башараси келгани келганди.

Охирги марта қичқирган хўрозлар қўноқдан ерга учиб тушди. Чжан Цянь чуқур нафас олди. Ўриндан туриш вақти етди. Осмонўғли ҳузурига шошилиш керак!

Чжан Цянь кейинги кунларда У-ди мансабдорларни қабул қилаётган Чанлэгун саройи томон бораётиб ҳам ўй суришини давом эттирарди. Энди у ҳисоботни нимадан бошлаш хусусида бир тўхтамга келган эди. Нимани қўлга киритганинг, нимага эришганинг, нимани билганингдан бошла, фақат шундан кейингина қайси ишни бажаролмаганинг, нимага эришолмаганинг, нимани билолмаганинг тўғрисида гапирганинг маъқул. Бу бир томондан зарур, иккинчи томондан ўзинг учун фойдали! Қўлингдан келган, уддалаган ишинг ҳақида гапириш осон. Аммо бой берилган имкониятлар борасида ҳукмдорни фалон-фалон топшириқларингиз асли бажарилиши мумкин эмас экан, дея ишонтириб бўлармикин? Ким, қайси азамат айта олиши мумкин бу гапни? Осмонўғлининг бобоси Вэн-ди ҳам икки қардош халқ ўртасида уруш чиқаришга уриниб кўргани, у гал, аксинча сюннуларни юечжиларга гиж-гижлаганини, яхшики, қурултой пайти ҳеч ким эслатмади Хан элчиларига. Эҳтимол, эслатганда ҳозир Чжан Цянга осон бўлармиди? “Юечжилар ўша эски воқеани ҳам эсларидан чиқармаган эканлар”, деса далил кучлироқ бўларди! Бошда нималар тўғрисида гапириш, сўнг қайсиларини баён этиш тартиби ҳақидаги режа элчининг истаги, хаёли, холос. Суҳбатни Чжан Цянь эмас, Осмонўғли бошқаради-ку. Эҳтимол, у зот: Гапнинг кераклигини лўнда қилиб, айтиб қўя қол!” дейиши ҳам мумкин. У ҳолда ҳисобот жуда қисқа бўлади – ҳукмдор ғазабининг ўти элчи бошига яшиндек урилади!

– Гапни шаньюй қароргоҳидан қандай жўнаб кетганингдан бошла! – буюрди У-ди қаршисида бош эгиб турган Чжан Цянга. Хан юқори доираларида хунлар пойтахтини камситиб “қароргоҳ” дейишарди. Осмонўғли “Гапни тутқинликдан қандай қочиб қутулганингдан бошла!” дейишга тили бормайди! Бундай жумлаларни тилга олиш иснод. Осмонўғлининг элчиси қочиб қутулмайди, у фақат келади ва жўнаб кетади, холос.

Шаньюй Чжан Цянни уйланишга мажбур қилганини эшитгандан сўнг У-ди: “Осмонўғли сюннуларга илтифот қилгани туфайли элчининг хун аёлига уйланишига ўзи ижозат берибди” қабилида гап тарқаттирганда ҳар қандай шароитда ҳам ҳеч кимса Осмонтаги ҳукмдорининг олдинги ва ҳозирги фаолиятидан қусур тополмаслиги керак! Осмонўғлининг обрўи баланд ва барқарор, у ҳеч қачон шубҳа остида бўлмаслиги даркор! Унинг элчилари бошқа мамлакат ҳукмдорларига қараганда олийнасабдирлар, бинобарин ўзларини улар ҳузурида мағрур тутадилар!

– Довон мамлакатада бўлдим. Ундан Канцзюй¹га ўтдим, сўнг Катта Юечжиларни ораладим. Дася²да ҳам бўлдим. Шўркўл³ орқали қайтдим.

– Аввал ён қўшнилар тўғрисида гапир!

Чжан Цянь ҳисоботга узоқ, пухта тайёрланган бўлишига қарамай бошдаёқ гапни чалғитиб юборгани учун ўзини койиди. Ҳозир Осмонўғлини сайёҳ қаёққа қандай қилиб бориб келгани, сафарда юз берган воқеалар баёни қизиқтирмайди-ку, ахир. Хукмдорга ўзга мамлакатлар ҳақидаги маълумотлар бошқа мақсад учун керак. Бунини Чжан Цянь жуда яхши биларди-ку! У аввал ён қўшнилар ҳақида гап бошлаб, сўнг аста нарироқдаги ўлкалар тўғрисида тўхталиши керак эди. Ахир, Осмонўғли юборган шэнбинлар бутун бошли мамлакатлар устидан ҳатлаб ўтмайдилар-ку...

Чжан Цянь учун Осмонўғлининг ҳисоботни ён мамлакатлар тўғрисидаги маълумотларни баён қилишдан бошлашни буюриши айни муддао бўлди. Чунки гап ўн уч йил муқаддам узоқ ва номаълум Ғарб сафаридан кузатилган асосий мақсадга бориб етгунча Осмонўғли ўз элчисининг нақадар кўп нарсаларни билиб, кўп ишлар бажаргани тўғрисида тўлиқроқ тасаввурга эга бўлади ва бинобарин элчига нисбатан анча юмшайди. Ҳозирги вазифа хукмдорнинг жаҳлини чиқармай асосий гапни баён этишдан иборат. Бу вазифани қай йўл билан силлиқ ўташ мумкин? Аммо ҳозир, Осмонўғли ҳузурида бу ҳақда ўйлаб олишга сира фурсат йўқ эди. Чжан Цянь хукмдорнинг саволига бевосита жавоб қайтаришга қарор қилди:

– Цзиньчэндан ғарбдаги ва Наньшан⁴дан шимолдаги илгарилари юечжилар пода боқиб юрган ерларни эндиликда суннулар эгаллаб олибдилар⁵.

У-ди юзини нари ўгирди. Ҳозирги жавоб Осмонўғлига ёқмаганини сезган чэнсян⁶ Гун-сунь Хун Чжанга:

– Бу маълум! Ундан нарироқда нима гап? – деди. Элчи яна ноқулай аҳволга тушиб қолди.

– Луолань билан Гуш, – эҳтиётлаб гапира бошлади Чжан Цянь, – ўртамиёна вилоятлар. Шаҳарчалари Шўркул атрофига жойлашган. Улар пойтахт Чанъандан беш минг ли масофада. Шўркўлнинг жанубий ғарбида Юйтань⁷ ерлари бор. Юйтань тоғларидан рангдор тошлар қазиб

¹ Канцзюнь – Қангха давлати.

² Дася – Бақтра.

³ Шўркўл – Лобнор қўли.

⁴ Наньшань – Жанубий тоғлар (нань – жануб, шань – тоғ).

⁵ Бу ерларни босиб олгач, хитойликлар бошда Хэси, яъни дарёнинг (Хуанхэнинг) ғарби деб аташди, кейинча бу ўлкага Ганьсу деб ном беришган.

⁶ Чэнсян – биринчи маслаҳатчи. Бош вазир вазифасини ўтовчи.

⁷ Юйтань – Хотан.

олинади. Биздан у мамлакатларга бориладиган йўлларни сюннулар эгаллашган. Сюннулар мулки жанубда цянлар¹ ерига бориб тақалади.

– Цянлар сюннуларга қулоқ соладиларми? – элчининг гапини керакли изга бурди У-ди.

– У атрофларда Кичик Юечжиларникидан ташқари, яна йигирма чоғли шаҳарлар бор: Цюци, Яньци, Пулэй, Вэнь-су, Гумо, Сулэ²... Уларнинг ҳар қайсиси ўз ҳукмдорига эга. Ҳаммалари сюннуларга қулоқ солишади, уларга ғалла, кийим-кечак, турли буюмлар сотадилар, сюннулардан эса, чорва, йилқи, тери, жун харид қиладилар. Тил, урф-одатлари жуда яқин. Аммо улар бир-бирларига итоат этмайдилар, биздан кўра кўпроқ сюннулардан ҳайиқадилар.

У-ди ўзини Чжан Цяннинг охирги сўзларини эшитмаганга солди. Бундай сўзлар Осмонўғлининг нафсониятига тегарди. Лекин ҳукмдор бу гал Чжанни на сўз билан, на кўз қараш билан койимади. Чунки у ҳақиқатни билмоқчи эди. Эҳтимол, ҳозир тил учига: “Уларнинг фақат биздангина ҳайиқишларига кўп вақт қолгани йўқ!” – деган сўзлар келгандир. Аммо У-ди рангли тошлар билан безатикли, хушбўй заранг ёғочидан ясалган тахтида чурқ этмай, собит ўтирарди. Унинг чехрасида таажжуб ҳам, саросима ҳам сезилмасди.

– Кўшни мамлакатларда катта дарёлар борми? – аста савол берди У-ди.

Чжан Цянь Осмонўғлини шэнбинлар борадиган йўллар қизиқтираётганини дарров тушунди. Ҳисобот анча силлиқ кетаётганидан қаноат ҳосил қилган Чжан Цянь кўшни мамлакатларнинг дарёларидаги кечувлар, шўр ерларни четлаб ўтадиган йўллар, чўллардаги қудуқлар, булоқлар, довонлар, ўтлоқлар, яйловлар, даралар тўғрисида батафсил гапира бошлади.

Ҳисобот рисоладагидай чиққандек бўлди. Чиққанда ҳам қандоқ! Осмонўғлининг элчиси Ғарб ерларини озмунча кезмади, кўп воқеалар шоҳиди бўлди, қанчалаб бегона юрт одамлари, савдогарлар, сайёҳлар, сарбонларни саволга тутганини айтмайсизми!

Осмонўғли сезилар-сезилмас бош силкитгандай бўлди. Ҳукмдорнинг хоҳиш ва кайфиятини тез илғайдиган қотма, хушёр Гун-сунь Хун:

– Суҳбатни эртага давом эттирамиз! – деди. Чжан Цянь эгилиб таъзим қилган кўйи эшик томон тисарилди.

¹ Цянлар – тибетликларнинг аждодлари.

² Сулэ – Қашғар, Вэнь-су – Оксу ва бошқалар. Тарим дарёси ҳавзаси – ҳозирги Шарқий Туркистон ерларидаги мустақил шаҳар-давлатлар.

О л т и н ч и б о б

БЕҲУДА ЎТГАН ЎН ЙИЛ

Икки ярим йил муқаддам хунлар қароргоҳидан қочиб чиқишда соғ-омон қолган Чжань Цянь ўн беш чоғли ўз одамлари билан туячилар хоқони ўрдасига яқинлашарди. Элчи Довондан чиққанларига бирор ой чамаси вақт ўтганини эслади. Қангха ҳукмдори – тудун Хан элчисини қабул қилишни истамади. Тудун жуда олисда сайғоқ овлагани кетган, қишга яқин қайтади, дея куракда турмайдиган баҳона қилишди. Камгап мансабдор Чжан Цянга ўн чоғли йўл кўрсатувчи берди. Элчилар шу ҳамроҳлар билан бирга Яксарт¹ қирғоғидан чўл орқали Аранха² томон йўл олдилар. Чор атрофда уфққа бориб туташадиган яйловлар ястаниб ётарди.

Хоқон ўрдасига яқинлашган сари тез-тез кўчманчиларнинг ўтовлари, ўт чимдиётган йилқилар, қўй сурувлари, эринибгина янтоқ чайнаётган якка-дука туялар учрай бошлади.

Туячилар хоқони Қудулу элчиларни ўн олти қовурғали жуда улкан чодир ўртасида туриб кутиб олди. Хоқон меҳмонлар билан қисқагина сўрашгач, баландлиги тизза бўйи олтин тахтга бориб ўтирди. Бу тахтиравонни унга Қангха тудуни туячилар билан қон-қариндошлик белгиси сифатида совға қилганди. Хоқон бармоқларига кўкимтир-сарғиш ёқут кўзли узуклар таққан чап қўли билан сийрак соқолини силади. Олтмиш ёшлар чамасидаги, бўйчан, лекин қадди хиёл эгикроқ Қудулу ўзига ишонган, оғир-вазмин одам кўринарди. У салобатли имо-ишора билан ўз мансабдорлари ва хонликларни чодирдаги чўғдек қип-қизил гиламларга ўтиришни буюрди.

Чжан Цянь чодирни аста кўздан кечирди. Чодир “деворлари” ичкаридан қизғиш, зангори Хан шойиси билан қопланганди: “Юечжилар хоқони Хан матоларига ўч экан-ку!” дея кўнглидан ўтказиб қўйди элчи. У ўрнидан турди-да, уч марта эгилиб таъзим бажо келтиргач, хоқонга кичкина, ярқироқ нимадир узатди. Қудулу уни қўлига оларкан, синчиклаб кўздан кечирди. Мулозимлар ҳам совғага тикилдилар. Хоқон қўлида оғзи катта очиқ олтин аждар калласини ушлаб турарди. Туячилар Қудулунинг қўлидаги қимматбаҳо буюм Хан ҳукмдоридан белги, уни олиб юрган кимса эса, элчи эканлигини тушунишди.

¹ Яксарт – Сирдарё.

² Аранха – Амударё.

Хан элчисида бундан ташқари, яна бунчук – силлиқ, калта ёғоч сопга боғланган от думи ҳам бор эди. Бунчук – элчиликнинг асосий белгиси бўлгани учун, шаньюй уни олиб қўйган эди. Олтин аждар бошини эса, Чжан кийими орасига тикиб, амал-тақал яшириб қолганди. Мана энди ўша эҳтиёткорлиги қўл келиб турибди.

Чжан Цянь хоқондан Осмонўғлининг унга юборган совғаларини етказиб келолмагани учун узр сўради.

– Чин хоқони бизни ёддан чиқармаганига суюнамин! – деди Қудулу бунга жавобан.

– Осмонўғли вазият бу қадар кескинлашганидан афсусланияпти. Сюннулар жуда ҳаддиларидан ошиб кетишди. Улар сизларни энг яхши еринлар, ота-боболарингиз хоки ётган тупроқдан суриб чиқардилар! Осмонўғли сизларнинг ўз ерларингизга қайтишга, ўз яйловларингизни қайта эгаллашга кўмаклашади. Шэнбинлар тайёр турибдилар. Улар сизлар учун ўч олишга шайдирлар.

– Бир-икки кун ҳордиқ чиқаринлар. Сўнг сўйлашамиз, – деди шартта хоқон. Қудулу ошиқмасликка қарор қилганди. Шунинг учун у суҳбатни кейинга сурди.

Туячиларда жуда қадимдан йилда уч марта – эртабаҳор, ёзнинг бошида ва кузда қурултой ўтказиш одат тусига кириб қолганди. Бундай кенгашларга қабила бошлиқлари – хонлар, уруғ “асровчилари, сақловчилари” – беклар, тажрибакор, уруғнинг катта-кичигигача ҳурмат қилувчи оқсоқоллар йиғилардилар. Улар баҳорги ва ёзги яйловлардан фойдаланиш тартибларини, чорва учун энг қулай қишлоқ жойларни аниқлардилар, шунингдек, барча қабила ва уруғларга доир бошқа тадбирлар тўғрисида ҳам келишиб олардилар. Хоқон вафот этганда эса, унинг ўрнига янги хоқон сайлардилар, одатда тахтга марҳум хоқоннинг оға-иниларидан ёки ўғилларидан бири ўтирарди. Қурултойларда кўшнилари билан бўладиган уруш ёки улар билан келишиб, тинч-тотув яшаш масалалари ҳам ҳал этиларди.

Хан элчисининг келиши муносабати билан Қудулу навбатдаги қурултойни деярли бир ой олдин чақиритишга қарор қилди. У тасарруфидаги яйловларнинг барига чопарлар юборди, энг узоқ кетган чопар туячиларнинг жангари қабилалари чорва боқаётган Парфиёна¹ давлати чегарасигача бориб етди.

Хоқон ўрдасида қурултойга қизгин тайёрлана бошладилар. Хонлар учун қурилган ўтовларнинг ич-ташига янги ипак гиламлар осиб тўшалди. Туячилар тобелигидаги Семиркан, Баҳор, Несеф, Кеш

¹ Парфиёна – (Парфий) ҳозирги Туркманистоннинг жануби, шунингдек Эрон ва Ироқ ерларидаги давлат.

шаҳарларидан шароб, қовун-тарвуз, узум ва бошқа хил мевалар келтирилди. Қўй қўтонларидан олти ойлик бичма қора қўчқорларни қўшоқларга тортиб, ўрдага яқин жойга келтириб қўйдилар. Йилқичиларнинг бошлиқларига “қимиз дарё бўлиб оқсин” қабилида топшириқ берилди.

Қудулунинг ўзи ҳам қурултойга жиддий тайёрлана бошлади. У ханларнинг таклифини қайта-қайта ақл тарозисига солиб кўрди. Бу таклиф ёмон эмасди. Хунлардан ўч олишнинг пайти келганга ўхшайди. Бу имкон такрорланмаслиги мумкин! Аммо... Аммо кун сайин ўт-ўлани камайиб бораётган яйловлар қон тўкишга арзирмикин? Ўйлаб иш тутиш... хатога йўл қўймаслик керак. Бу таклифга хон-беклар нима дейишаркин, қандай қарашаркин? Қурултой ҳам шу мақсадда: пишиқ-пухта, атрофлича ўйлаб иш тутмоқ учун шошилиш чакирил-япти-да асти!

Хоқон ўрдасига оддий туячилар тақдирини ҳал этадиган зодагонлар кела бошладилар. Хонлар ва беклар мулозимлари қуршовида уруғнинг ёш йигитлари, хизматкорлар, дostonчи-оқинлар, пойгачилар, паҳлавон курашчиларни эргаштириб келардилар. Одатга кўра, хоқонга қимматбаҳо совғалар келтириларди. Яқин қабилалардан одамлар етиб келишлари биланоқ сайл бошланиб кетди. Карнайлар бепоён чўлни янгротиб наъра тортар, ноғоралар така-туми авжга минар, хўроз, бедана, қўчқор уриштиришлар, пойгалар, қулоқ чўзмалар тобора қизиб борарди...

Қурултой очиқликда бошланди. Кўм-кўк майсаларга кигизлар, улар устига гиламлар тўшалди. Хонлар ўтирадиган жойларга йўлбарс терилари ҳам ташлаб қўйилди. Қурултой қатнашчилари – қабила ва уруғ бошлиқларининг ҳар қайсиси ўз эли билан ўтиришди. Ҳар бир эл бир неча қабила ва бинобарин, бир неча уруғдан иборат эди. Элни ҳам қабиладаги сингари хон бошқарарди. Катта Туячилар беш элдан – Гуйшуан, Сисе, Сюми, Щуанми ва Думидан иборат эди¹. Гиламлар ва йўлбарс териларида ўтирган муҳтарам зотлар теварагида ярим доира бўлиб, оила бошлиқлари, улардан кейин оддий туячилар, йилқичилар, қўйчивонлар, подачилар, камончилар, туякашлар типпа-тик эшак, хачир, от, ҳатто туяларга миниб туришарди. Улар хонлар ва беклар айтган гапларни эшитишлари мумкин эди, холос, қурултой ишига аралашмас эдилар. Охирги қаторларда, четда турган оддий туячиларга қурултойда сўзлаётганларнинг товуши эшитилмасди, уларга гапларнинг мазмуни оғизма-оғиз етиб борарди.

¹ Катта Туячи элларининг бу номлари бизгача хитой транскрипциясида етиб келган. Туячиларнинг ўзлари уларни қандай талаффуз этганлари бизга номаълум.

Қудулу олтин тахтдан хотиржам кўтарилиб, икки қадам олдинга босди-да, ўнг қўлини хиёл кўтариб сўзлай бошлади:

– Туғишганларим, оға-инилар! Туячи аталмиш катта халқ хонлари, беклари ҳамда атоқли кишилари! Ҳар бир эл, ҳар бир ўғиш¹ бошлиғи узоқ ота-буваларимиз замонидан бери хон аталиб келадилар. Чиндан-да сизлар хонсизлар! Мени хонлар хони, хоқон деб атадиларинг-да, елкамга бошқарувнинг оғир юкини ортиб қўйдинглар! Бундай қилиш бир оғиз бўлиш, бир отанинг болаларидек бўлиш учун зарур эди. Бошқача бўлмаслиги керак! Яхши биласизлар: сизлар билан кенгашмай, ҳеч бир иш қилмайман!

Қудулу хонларни кўқларга кўтариб мақтаркан, Хан элчилари келгани, уларнинг мақсади ҳақида гапирди. У сўзини “Ҳар ким нима ўйласа, ўшани айтсин!” деган сўзлар билан тугатди. – Хунлардан кимлар кўпроқ зарар кўрган бўлса, аввал ўшалар гапирсин! – қичқирди ўтирган жойидан Сюми элининг хони.

Сюми хонининг бу луқмасини Чжан Цянь хосиятли аломат деб қабул қилди. Бундан сўнг нима бўлиши ноаниқлиги унинг асабларини ниҳоятда таранглаштириб юбораётганди.

– Бизнинг эл, – гап бошлади кекса Сисе хони иккита ёш турфоут (шахсий қўриқловчи) ёрдамида базўр ўрнидан туриб, – ўша йилдаги қор жуда кўп ёққан қишда бор туёғининг ярмига яқинини йўқотди. Баҳорда жут² бошланди. Қай бир ўғишларда биттаям туёқ қолмади. Уларга бошқа ўғишлардан, уруғлардан туёқ йиғиб бердик. Баҳордаги эрувчиликда Лаошан-шаньюй устимизга бостириб келди, черик³ларимизнинг бешдан бирини қириб ташлади. Ўшанчун Хонғай товларини ташлаб, бу ерларга келиб жойлашиб ўтирибмиз. Бизди элга бу ерлардаги ўтловлар ҳамда сувлар ёқиб қолди. Бу ерда уёққа қараганда ёз иссиқ, қиш анча юмшоқ экан. Молларди ҳайдаб бориб, қишлатиб келса бўладиган пана жойлар бу яйловлардан узоқ эмас экан. Хонғай товлари томондаги яйловларга истаганлар борсин. Бизди эл бу жойларди ташлаб кетмайди!

Хон аста жойига ўтирди. Ҳамма жим эди.

– Яна ким сўзлашди истайди? – сўради Қудулу.

Ҳеч ким ўрнидан турмади. Аммо ғовур бошланди.

Чжан Цянь шу бугунги кунни ўн йилдан зиёдроқ вақт кутганди. Мана, ҳозир эҳтимол, кўп ўтмай мақсади амалга ошар. Ахир у шу мақсад учун узоқ йиллар сарсон-саргардон юрди, ўзга, бегона мамлакатларда

¹ Ўғиш – қадимий туркий тилларда “қабила” демакдир.

² Жут – ҳайвонлар ўлати.

³ Черик – аскар.

бўлди, асир тушди, ялинди-ёлворди, қочди, ер ўпди... Осмонўғлининг хунларни тиз чўктириш режасининг амалга ошиш-ошмаслиги гилам ва терилар устида оёқларини буклаб, чордона қуриб ўтирган, сочларини тақир қирдирадиган мана шу одамларга боғлиқ! “Нима бўлганда ҳам, қандай оқибатга олиб борганда ҳам бугунги имконни қўлдан бой бермаслик керак!” – ўзича қатъий қарорга келди Чжан. У ўрнидан аста кўзгалди. Ғала-ғовур тўхтади. Элчи аввал Қудулуга, сўнг унинг қарши-сида ўтирган хонларга, бекларга эгилиб таъзим қилгач, Осмонўғлининг сўзларини Катта Туячиларнинг улуғ кишиларига айтиб беришга рухсат сўради.

– Эшитамиз! Гапирсин! – деган товушлар янгради.

Қудулу бош силкиб рухсат берди. Чжан Цянь гапира бошлади. Унинг ҳар бир жумласини чаққон Тань-фу пешма-пеш таржима қилиб турди. – Осмонўғли мени сизларнинг хузурингларга юбораётиб, шаньюйнинг бош чаноғини хоқон Қудулуга май идиши қилиб беришга ваъда қилди. Сюннулар сизларнинг подачиларинг бўлишади! Сюнну аёллари сизларнинг чўриларингизга айланади!

Беклардан кимдир қичқирди:

– Қайтиб борамиз, ўчимизни оламиз!

У ер-бу ердан “Тўғри, тўғри!” деган овозлар эшитилди.

Бундан саксон йилларча муқаддам хунлар туячиларга қарам эдилар. Хун ҳукмдорлари – шаньюйларнинг ўғиллари хоқон ўрдасида гаровда турардилар. Улардан бири Модэ¹ гаровдаги шахзодаларни алмаштириш пайти юртига қайтиб бориб, ўз отаси Туманани ўлдириб, тахтга ўтиради. Бу воқеа Чин хуандиларининг охиргиси тахтдан ағдарилиб, ўрнига Осмонтагида Хан сулоласи барпо этилган йили юз берган эди. Модэ шаньюй бўлиб олгач, хунларнинг йигирма тўрт аймағининг ҳаммасини бирлаштирди. У туячилар ўрдасида бўлган пайтлари тўплаган билими ва орттирган тажрибасига мувофиқ хунларнинг тартибсиз тўда йўсинидаги қўшинларини туячиларникидек қайта тузди: қўшинни ўнга, юзга, мингга ва туманга – ўн мингга бўлди. Ўнликлар ва юзликлар қариндошлик ва уруғчиликнинг узилмас иплари билан мингликлар ва туманлар аймақлик алоқалари билан чамбарчас боғланганлиги қўшинлар жипслиги ва жанг пайтидаги жонбозлигини одатдан ташқари мустаҳкам қиларди. Суворий чериклар туячилардагидек танга-танга мис-қалай совутлар киядиган бўлишди. Отда жанг қилиш такомиллашиб борарди. Оғир қуролли суворийлар атрофдан ўраб келишарди-да, душманлар бошига ўқ-ёйларни ёмғирдек ёғдиришар, сўнг тирик қолганларини найзалар-қиличлардан ўтказишарди.

¹ Модэ хитой манбаларида Мао Дун деб ҳам номланади.

Мустаҳкамланиб олган хунлар туячиларга зарба бериш учун қулай пайт пойлардилар. Туячиларга биринчи йирик талафотни Модэнинг ўзи берди¹. Орадан икки йил ўтгач, Модэ вафотидан сўнг тахтга ўтирган унинг ўғли Лаошан, туячиларнинг хоқонини – Қудулунинг отасини асирга олиб, унинг бош чаноғидан шаробкоса яساتган эди. Бу воқеадан сўнг туячиларнинг жуда кўп қисми ғарб сари силжиб, ниҳоят Аранха дарёси қирғоқларига бориб қолганди².

Осмонўғлининг элчиси ана шу воқеаларни туячиларнинг эсига солиб, уларни гижгижларкан, қурултойни Хан сулоласи учун фойдали ва зарур қарор қабул қилишга ундаётганди.

– Мен, биз... мана шу барча ханликлар, – Чжан қўли билан ўз одамларини кўрсатди, – хоқонларингизнинг тилла суви югуртилган бош чаноғини кўп марта кўрганмиз. Биз уни мана шу, – Чжан бармоқларини қовоқларига текизди, – сизларга қараб турган кўзларимиз билан кўрдик! Шаньюй ўзга юртликлар иштирокида бўладиган ҳайфу сафоли базм пайтлари мақтаниб, ўша бош чаноғидан шароб ичганини ҳам кўрдик!

Қурултой иштирокчилари орасида хунлар билан уруш қилиш тарафдорлари орта борарди. “Қайтиб борамиз!”, “Кўрсатиб қўямиз уларга!” деган хитоблар тез-тез эшитила бошлади.

Кексая бошлаган Қудулунинг кўзларида ғазаб ўти чақнади. У бир неча зум ўзини катта элнинг ҳар бир ишни пухта ўйлаб, ҳар қадамини қайта-қайта ўлчаб босадиган доно хоқони эмас, балки ўлдирилган отасининг хуни учун интиқом олишга шай жасур ёш йигитдай сезди. “Хавф ўғлимга ҳам тикилиб турибди, – ўйларди Қудулу. – Ахир, у хунларга яқин Кичик Туячилар бошида қолган-ку. У қўл остидаги кам сонли кўшини билан ўзини ҳимоя қила олармикан? Хунлар унинг бош чаноғидан ҳам шароб косаси яшасса-чи? Мен бўлсам, бу ерда узоқ Аранха қирғоқларида жон сақлаб ўтиравераманми?!”

Қудулу ўғлига қолдириб келган олтин тахт ҳам унга бахтсизлик келтириши мумкинлигини ўйлаб, янада эзила бошлади. Хунлар туячиларга хирож тўлаб юрган бир пайтлар тобелик белгиси сифатида ўша тахтиравонни совға қилган эдилар. Эҳтимол, тахтни бирор афсунгар шаман сеҳрлаб қўйгандир. Қудулунинг тахтда узоқ вақт ўтирган отаси, эҳтимол, ўша жоду касофатидан фожиали ўлим топган бўлса-чи? Худди шундай қисмат унинг ўғлига ҳам чанг солмайди деб ким айта олади? Ҳамма фалокатлар илдизи ўша касофат тахтиравонда эмасмикан? Қудулу тахтни ўғлига қолдираётганда нега бу ҳақда ўйламади?!

¹ Бу жанг милоддан илгариги 176 йили бўлган.

² Бу ерда, яъни Аранха (Амударё) қирғоқларида Чжан Цянь Катга Туячиларни милоддан илгариги 128 йили учратган.

Шундай мудҳиш ўйлар гирдобига ғарқ Қудулу бир-бирлари билан баҳслашаётган хонлар, бекларнинг гапларини яхши англамас, зўрға, чала-чулпа уқарди. У билинар-билинемас бош қимирлатиб, гапирмоқчи бўлганларга сўз берар, лекин уларнинг нима деяётганларини деярли эшитмасди. Хоқон зўрға ўзини тутиб, қурултой қатнашчиларига тушки овқат учун рухсат берди.

Тушлик одатдагидан анча узоқ чўзилди. Қудулу ўз чодирига кирмай, марҳум отасининг иккита кекса қадрдон дўсти билан кичик бир қора уйда овқатланди. Улар билан суҳбатлашаркан, хоқон ўзини муҳим қарор қабул қилиш олдидан гўё отасининг маслаҳатини олаётгандек сезарди.

– Энг камида эллик-олтмиш бўғин қадимги боболар пайтидан айтиб келинаётган “кечмишлар”даги ҳамма гаплар фақат эртак эмас, – деди чоллардан бири Қудулу улардан қандай маслаҳат кутаётганини фаҳмлаб. – Мен эсимни таниганимдан бери бу гапларнинг мағзини чақишга уринаман. Аниқлашимча бундай бўлган: жуда узоқ замонлар, энг камида ўн беш-йигирма бўғин аввал туячилар шу ерларда яшаганлар. Бошда серсув, ўт-ўлан мўл яйловлар тақир чўлга айланиб кета бошлагач, мол-қолни тўйғазиб бўлмай қолган. Боболаримиз серўт яйловлар қидириб, аста-секин Хонғой товлари, Гўби чўллари томон силжиб бораверганлар. Дастлабки ўғишлар то Хинган товлари этакларигача бориб етишган. У томонлар совиб кетганида яна бу томонга қайта бошлашган. Шундай қилиб, бундай силжишлар минг-минг йиллар давомида қайта-қайта такрорланиб турган.

– Демак, Турон кумликларию қирғоғида аланлар яшайдиган денгиз¹дан то Хинган товларигача бўлган кенгликлар бизлардики бўлган, бу ерларда бизнинг кўчманчи ота-буваларимиз яшаб юрганлар! – деди Қудули ўз ишончини мустаҳкамлаш учун.

– Бахшиларимиз оғзидаги қўшиқлар йўқ нарсалардан тўқилмаган, – гапга аралашди иккинчи чол. Қудули одоб сақлаб, унинг ҳикоясига ҳам қулоқ сола бошлади. – Хонғой товлари этакларида бутун бошли қўй қўтонини туйқус кўчки босиб қолгани, қўтонда нобуд бўлган чўпон йигитни излаб бориб, қор тагидан унинг танасини қазиб олаётган қизнинг ўзиям чўпон ёнида музлаб қолгани тўғрисидаги қўшиқ ҳам бекорга пайдо бўлмаган.

– Ҳа, тўғри, – деди ҳурмат юзасидан хоқон. – Мана, биз ўзимизам кўрдик, билдик: Хонғон томонлар совиб кетди, молу туварлар узундан-узоқ қишларда очдан ўлиб, туёқ сони йилдан-йилга камайиб кета бошлади. Бу ерларга келсак, ўтлоқлар етарли, сув мўл экан.

¹ Каспий денгизи.

Қудули тушликдан анча дадилланиб, хотиржамланиб қайтди. Қурултой давом этди.

Русум важдангина иккита ёш турғаутнинг қўл ва елкаларига таянган гуйшуан хони аста ўрнидан турди. У кўпда кекса эмас, бақувват, елкадор, чайир кўринади. Шу пайтгача гуйшуан хонининг жим ўтирганига ҳамма ҳайрон эди. Энди кўпчиликка маълум бўлишича, у жандагидек ҳал қилувчи зарба бериш учун қулай пайт кутган экан. – Биз бу ерларга хунлардан, ўша... ўша кийик болалари¹дан қўрққанимиз учун қочиб келганимиз йўқ, – гапира бошлади хон. – Биз ўз ерларимизга, ўз юртимизга қайтиб келдик, холос! Узоқ ўтмишда бу ерларда бизди ота-буваларимиз яшашган!

– Тўғри! Шундай бўлган! – Хоннинг фикрини қувватловчи овозлар эшитилди.

Чжан Цянь қурултой аҳлининг фикри тескари йўналиш олганини, бунини ўзи учун фойдали изга солиш мушкуллашганини дарров тушунди. Унинг кўз олдида тарих уфқи гўё саробга айланганди. Ўтмиш қаърига қанча ичкари кирилса, у ўшанча нари узоқлашади. Чин-Хан давлатининг энг қадимий давлат деб ҳисоблаган Осмонўғлининг элчисини Турон мамлакатини нақадар кўҳналиги, унинг осмони чексизлигига амин бўлган эди! Аранга дарёсининг нариги томонидаги денгизгача чўзиладиган Қорақум саҳроларидан тортиб, то Олтой, Хонгон, ҳатто Хинган тоғларигача чўзилган бепоён кенгликларда эллик, ҳатто юз бўғин олдиндан бошлабоқ кўча-кўча истиқомат қилади бу қайсар, асов эл! Мазкур беш эл бепоён кенгликнинг ҳар гал нариги бурчига бориб, бу бурчига қайтиб келганида номи ўзгариши мумкин, қайси бир аймақлар, эллар унга қўшилади ёки ажралиб қолади. Аммо бу “кажавада туғилиб, от устида жон берадиган” эл негизи ҳар доим барқарор! Бу халқ ўзга етовига юрмайди, у ўзи билармон! Афсуски, Осмонўғлининг элчисини шунга тўла ишонч ҳосил қилди!

– Менинг отам, – дея давом этди гуйшуан хони атай хоқонга орқасини ўтириб. Чжан Цянь бу пайт аранг хаёлини бир жойга тўплаб олганди, – қалин қор ёғадиган қишлар тез-тез такрорланадиган бўлиб қолгандан сўнг бу ёққа одам юбориб турган. Улар карвонларминан бирга келиб, бу ерларди қиши қаттиқ ёки юмшоқ бўлишини, ёзи қаттиқ исиш-исимаслигини, яйловларидаги ўтлоқларди қандайлигидан хабардор бўлган. Қудулининг отасиям бу томонларга келишди маъқул кўрган! – Гуйшуан хони Қудулининг отасини “хоқон” деб атамаганига кўпчилик эътибор берди. Хон давом этди. – Чин хоқони бизларминан

¹ У замонларда ҳар қайси уруғ, қабила бирон ҳайвон зотидан тарқаган деб билинарди. Қадимий турк тилида “хуна” – нор кийик демақдир.

илгариги дўстликни эсга олибди, энди бизга ёрдам қилмоқчи бўлибди. Элчи ўз хоқонига, уларчасига Осмонўғлига бизди фикримизди айтсин: хунлардан биз ўша гал енгилганимиздан сўнг беш-олти йил кейин куч йиғиб, уларди яна ўзимизга қарам қилиб олишга қурбимиз етарди. Аммо ўйлаб кўрдик: хўш, улардан нимани тортиб олишимиз мумкин? Қалин қор, қаттиқ совуқлару узундан-узоқ қишлардимми?! У ерлардаги яйловлар бизгаям, уларгаям торлик қилиб қолди. Келинчакларимиз шўх бўлганлари учун серфарзандмиз, кўпайишиб боряпмиз.

Ўтирганлар орасида кулги кўтарилди. Хон сўзини давом эттирди:

– Ҳамон кўпаяётган эканмиз, янада кўпроқ эт, қимиз, сут керак. Хунлардаям ўшандай аҳвол юз берди. Ё хунлар, ё биз бирон томонга силжиш ўрнига бир-биримизди қонимизди бекордан-бекорга тўка-веришимиз керакмиди?! Кимда-ким фақат қиличга таяниб иш тутса, у ақлли эмас! Кўк Тангри¹ бизди қўлимизга қиличди муҳим, зарур юмушлар учун тутқазган! Қиличди ўзимиздай ночор қўшнимиз боши устида ўйнатгунча, манави кўм-кўк, серсув яйловларди биздан тортиб олмоқчи бўлган ёвди бурдалаш учун асрайлик!

Гуйшуан хони жойига ўтирди. Бошқа эл ва ўғиш хонлари, эътиборли беклар хоқон нима деяра экан, деб жим турардилар.

– Яна ким гапиради? Ким қандай кенгаш беради? – савол ташлади Кудулу.

– Энди хоқондан эшитиб қўя қолсак! – деди баланд овозда хонлардан бири.

– Менинг фикрим, – салмоқлаб бошлади Кудулу, – у ёққа қайтиб бормаслик, хунларминан уруш қилмаслик! Улар ўз оға-иниларимиз, бир-биримизди тилмочсиз тушунамиз. Илгариги қон тўкишлар ортда қолди. “Қонни қон билан ювиб бўлмайдими” деб бекорга айтишмаган ота-буваларимиз.

“Билка қоон!”, “Улуғ хоқон!” деган шодиёна хитоблар атрофга баралла таралди. Юрак қаъридан чиққан бу севинч товушлари атрофда турганлар “девори”га урилиб, “акс-садо” берди – оддий туячилар ичларига сиғмай қийқириб юбордилар. Бир неча зумга қурултой иши тўхтаб қолди. Хоқон одамлар ҳаяжони босилишини кутишга мажбур бўлди, сўнг у яна салобат билан гапини давом эттирди:

– Меҳрибон отамди, сизларди билоғон хоқонларингди бош чаноғидан шароб коса ясалганини ҳечам кечиролмайман. Лекин бу қонхўрликда ҳамма хунлар айбдор эмас. Буни... буни биргина... анави... Лаошан қилди! – Кудулу муштини қаттиқ сиқиб, ҳозирги исми нафрат ва ғазаб билан аранг тилга олди. – Мен биламан, қилич ўйинчоқ эмас,

¹ Туячилар Кўк тангрига сиғинадилар.

у душманни ўлдириш учун чиқарилган. Аmmo қиличдан Лаошандек фойдаланиш – кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ваҳшийлик. Бу Кўк Тангри иродасига шак келтирмоқликдир! Ўз отасини ўлдирган Модэнинг ҳаромзодаси Лаошандан бундан бошқа нима кутиш мумкин?! Кўк Тангри уларди чақмоқ ўтида куйдиради! Модэ билан Лаошанди ўз отаси арвоҳи, Менинг отам арвоҳи уради. Модэ билан Лаошанлардан тоабад ном-нишон қолмайди, уларнинг насли қирилиб битади!

Хоқоннинг охирги сўзлари аждодлар руҳига сидқидил сиғинувчи туячиларнинг кўпчилигига қаттиқ таъсир қилган бўлса ҳам Қудулу тажрибали хонлар, зийрак беклар назарида номини эшитганда бешикдаги бола ҳам йиғлашдан тўхтаб қоладиган ҳукмдордан кўра ота-боларининг қасоскор руҳларини кўмакка чақириб, қарғашдан бошқа иложи йўқ ноилож қариядек туюларди. Қудулунинг ўзи ҳам кун сайин салтанатига путур етаётганини сезарди. Кейинги йилларда итоатсизлиги кучаяётган гуйшуан хони очиқдан-очиқ туячилар тахтига кўз тикадиган бўлиб қолган, тахтни эгаллашга қулай пайт пойлаб юрарди. У ҳар бир ўнг келган жойда туячилар тахтига ўтиришга ўзини Қудулудан кўра лойиқроқ, деб кўрсатишга уринарди. Унинг бу нияти, мана, бугун ҳам яққол сезилиб қолди.

Қадимий тартибга кўра, хоқоннинг нутқидан кейин барча қурултой қатнашчилари ўринларидан туриб, олдиндан ҳозирлаб қўйилган майдонга бордилар. Қизғин мулоқотлар кўпчилик хоқоннинг тарафдори эканини кўрсатди. Айни вақтда “йўлни гуйшуан хони кўрсатди, хоқон ўша йўлга юрди, холос!” қабилидаги шивир-шивирлар ҳам тарқаган эди.

Овоз бериш бобокалонлар анъанасига кўра ўтди. Ўт-ўланлардан тозаланган майдончанинг икки жойига қозиқ қоқилиб, қозиқларга дағал жун арғамчи тортилганди. Ким хунлар устига қўшин тортиб боришни хоҳласа арғамчининг чап томонига, бунга қаршилар – ўнг томонига ўтишлари керак эди. Овоз бериш натижаси Чжан Цянга олдиндан маълум бўлган бўлса ҳам, у эҳтиёти шарт Танъи-фу билан бирга арғамчи тортилган ерга яқин борди. Чап томонга бор-йўғи ўн иккита бек ва биргина хон ўтди, холос.

Шу ондаёқ поёнсиз яйловлар узра бир неча ўн карнайлар овози янграб, ноғоралар така-туми авжга минди. Отлар устида шай турган чопарлар ҳар томонга елиб кетдилар. Улар Қизилқум, Қорақум ўтлоқлари, тоғ этакларидаги яйловларда жойлашган туячи эллари, ўғишлари, уруғларига “Туячилар хунлар устига қўшин тортиб бормайдилар. Хунлар ўз тувишқанларимиз!” деган хушхабар олиб борардилар. Чжан Цяннинг ранги оқариб кетди, у оёқда аранг турарди. Танъи-фу унинг

тирсагидан тутиб олди. Тасодифан ўз ёрдамчисининг юзига кўзи тушиб қолган Чжан унинг хурсандлигини кўрди. Аммо ҳозир ўз ташвиши билан ўзи овора Чжан Цяннинг “қандайдир хун”нинг кайфияти сабабини суриштириб ўтиришга фурсати йўқ эди.

Эртаси куни тонгда Хан элчиси Чжан Цянь ўз одамлари билан хоқон кўшиб берган йўл кўрсатувчилар кузатувида Аранха дарёсининг чап қирғоғига ўтди ва ғарбдан шарққа, шимолдан жанубга борадиган йўллар кесишган кўҳна Бақтриёна сари йўналди.

У энди Осмонўғли олдида нима деб жавоб беради?! “Юечжини Сюннуга қарши уруш қилишга кўндира олмадим” дейдими?! Қандай айта олади?! Кўрқувдан вужудига кирган титроқ суяк-суягини қақшатиб юбораётган элчи отдан йиқилиб кетмаслик учун эгар қошини икки қўллаб маҳкам ушлаб олди.

Чжан Цянь эртага бўладиган ҳисоботга ҳозирлик кўраркан, бўлиб ўтган бу кўнгилсиз воқеани яна бир бор эслашга мажбур бўлди.

Е т т и н ч и б о б

ОХИРИ ЙЎҚ ҲИСОБОТ

У-дининг ишораси билан чэнсян Гун-сунь Хун Чжан Цянга ғарб давлатларининг ҳарбий қудрати тўғрисида батафсил ахборот беришни буюрди. Оғир, совуққон ҳукмдор, унинг бош маслаҳатчиси, ғарб мамлакатларидаги шаҳар деворларининг баландлиги ва қалинлиги, дарвозалар сони ва мустаҳкамлиги, ҳукмдорларнинг ёши ва қобилиятлари, қўшин саркардаларининг ҳарбий маҳорати, қуроқларининг сифати, пиёда ҳамда отлик жанг қилиш усуллари билан қизиқдилар.

Чжан Цянь ҳамма нарсадан етарли хабардорлигини кўрсатиш учун ҳисоботнинг охирида гапни Осмонтагидаги икки буюк дарёнинг манбаига бурди:

– Сюнну, юечжи, гаоцзюйлар¹ Хуанхэни “Яшил ўғуз” деб атайдилар, бу “Яшил сув” демакдир. У ердаги баланд тоғларда Хуайхэ суви ҳақиқатан яшил рангда. Яшил Ўғуз дарёси Жариннур билан Ўруннур қўллари билан бошланар экан.

У-ди хиёл бошқа томонга юз ўгирди. Демак, Чжан Цяннинг бу гаплари Осмонўғлига ёқмади. Ҳукмдор қандай фикрдалигини унинг ярим-ёрти сўзидангина эмас, ҳатто бармоқларининг жичча ҳаракати-

¹ Гаоцзюй (гаогюй, угю) – хитойликлар уйғурларни шундай деб атаганлар.

дан ёки сал ўзгарган кўз қарашидан ҳам фаҳмлашга ўрганган Гун-сунь Хун элчига кинояли савол берди:

– Бизнинг тилимизда қандай аталар экан ўша кўллар?

– Бизча номи йўқ у кўлларнинг. Ёқаларида ханлар яшашмайди.

– У ерларга биринчи бўлиб қадам босган байсин¹ча ном қўймаса, ким қўяди?! – заҳарханда қилди яна Гун-сунь Хун.

Чжан Цянь яна хатога йўл қўйганини фаҳмлаб, тили учуда турган: “Яньцзининг юқори оқимини гаоцзюйлар Улан-Муран деб атайдилар” деган сўзларни ютиб юборди. Чжан Осмонўғли билан чэнсяннинг Осмонтаги манфаатини чуқурроқ ва кенгроқ тушунишда танҳоликларини тан олишга мажбур бўлди. Чжан Цянь кўллар, дарёлар, тоғлар, даралар, сойларни ханча аташга ақли етмаганидан ҳайрон қолди ва бу калтафаҳмлиги учун ўзини койиди. Ажабо, ўша ерларнинг Осмонтагига қўшиб олинишига узоқ вақт қолгани йўқ-ку ахир! У ерларга борадиган шэнбинларнинг ханча ном ўйлаб топишга қаёқдан вақтлари бўлсин? Уларни бундан зарурроқ ва муҳимроқ ишлар кутмаяптими?! Шэнбинлар бўйин эгмайдиган маҳаллий аҳолини қириб ташлаш учун камалак ёки қиличларни овора қилиб ўтирмай, бирма-бир қоялардан улоқтириб қўя қоладилар. Хан лашкарларининг шундан кўллари бўшамаса керак, хойнаҳой!

Тушдан кейин Чжан Цянни Осмонўғли ҳузурига чақирмадилар. У-ди кечагина Чаосян²дан қайтиб келган бошқа элчи-айғоқчини қабул қилиш билан банд эди. Сарой аъёнлари ўртасида “Кўп ўтмай Чаосян ҳам ханларники бўлиб қолиши” тўғрисида гап тарқаганди.

Чанлэгун саройидаги учинчи учрашув Довон ҳақидаги маълумотларни баён этишдан бошланди. Чжан Цянь бу ҳақда анча батафсил гапирди. У Довоннинг Хан билан савдо-сотик алоқалари ўрнатишга иштиёқмандлигини алоҳида таъкидлади.

– Довон ҳар томондан Осмон тоғлар билан ўралгани туфайли, – деди Чжан Цянь – гўё ҳеч ким у мамлакатга қўшин тортиб киролмайди. Довон ҳукмдорининг ишончи комил бунга. Унинг далили ҳам бор: Чжунго билан Довон ўртасида қўшин юра оладиган йўл йўқ!

– Довон ҳукмдорининг ишончини янада мустаҳкамлаш керак! – луқма ташлади Гунь-сун Хун. У-дининг юзида ҳеч қандай ўзгариш сезилмади. Бундан у элчининг ҳозирги гапи билан чэнсяннинг луқмасига қўшилганини тушуниш мумкин эди.

– Сюннулар билан юечжиларда бўлгани сингари, – давом этди элчи, – довонликларда ҳам ҳукмдор вафотидан сўнг унинг ўғиллари ёки ука-

¹ Байсин – хитой халқининг номларидан бири.

² Чаосян – Шимолий Кореядаги корейсча “Чосон” деб аталган давлат.

ларидан бирини тахтга ўтказадилар. Довон ҳукмдорининг ягона ўғли билан биргина укаси бор. Ҳукмдор укасини тахт вориси қилмоқчи, у фуқаросига ўғлим ҳали ёш, навбати келганда укамдан сўнг тахтга ўтиришга улгуради, деган. Ўғли бунга зимдан норози.

– Шундайми? – мамнун жилмайиб қўйди У-ди.

– Демак, иккала тахт даъвогарлари билан ҳам алоқани мустаҳкамлаш зарур, – деди чэнсян гўё Осмонўғлининг чуқур маъноли “шундайми?” деган сўзини изоҳлагандек.

Чжан Цянь Қангха тўғрисида гапираркан, қангха ҳукмдори тудун элчи билан учрашмаслик учун турли баҳоналар қилганини қоралаган маънода:

– Канцзюй жудаям ғўддайган, шарм-ҳаёсиз! – деди.

У-ди юзини яна четга бурди. Бу гал Чжан чэнсяннинг воситачилигисиз ҳам ҳозирги гапи Осмонўғлига ёқмаганини тушунди-да, Қангха тўғрисида бошқа лом-мим демади. У ўзини йўқотиб қўйгани учун томоғига бир нарса келиб тиқилгандай бўлди. Элчи асли Қангха ҳақидаги гапни туячилар тўғрисидаги маълумотларга улаб, сўнг асосий гапга – туячилар билан олиб борган музокаралари натижасига ўтмоқчи эди, у ўзини аранг қўлга олиб, нималарнидир ғўлдираган бўлди:

– Катта Юечжи... унинг хоқони Кудулу...

У-ди юзини четга бурганди, Чжан тек қотиб қолди. Чэнсян эшитилар-эшитилмас овозда:

– Ҳаммаси маълум! – деди.

Чжан Цянь терлаб кетган бўлса ҳам, аммо Осмонўғли ҳузурида юзини артишга журъат этолмасди.

– Эртага! – шивирлади Гун-сунь Хун.

Чжан оёғини аранг судраб, эшик томон тисарилди. Уни Осмонўғлининг ҳеч ким қарай олмайдиган кўзлари кузатиб турарди. Ҳукмдор шунча сирларни, маълумотларни тўплаб келган элчидан рози-розимаслиги ёки туячиларни хунларга қарши гиж-гижлаб бўлмаганидан ғазабландими ё йўқлигини билиб бўлмасди. Мана, Чжан бугун ҳам, ҳозир ҳам ҳар доимгидек лоақал бирон марта Осмонўғлининг кўзларига тик қарай олмади. Қараганда ҳам барибир ҳеч нарсани англай олмасди: У-дининг юмалоқроқ кўзлари жонсиз соққалардек ифодасиз эди.

Чжан Цянь ташқарига чиққач, жаллод қўлидаги сиртмоқдан аранг қутулгандек енгил нафас олди. “Бу зот, одамларни шунчалар даҳшатда тутишни кимдан ўрганган бўлсайкин?!” Ҳатто, Чжан Цяндек обрўли элчи ҳам Осмонўғли қаршисида дағ-дағ титраса-я! Бунга Чжаннинг ўзи ҳам ҳайрон эди. Ҳа, бу даҳшат, бу титраш асли туячилар қурултойидан бошланди!

“Осмонўғли қаршисида даҳшатга тушадиган ёлғиз менми?! Жами аъёнлар у зотни кўрганда, дағ-дағ титрайдилар-ку, ахир!” – ўзига-ўзи тасалли берди Чжан. Эҳтимол, шоирлар айтганидек, Осмонўғлининг ҳар нарсани кўришга қодир кўзларидан жонларга дармоннур ёғилиб турса-да, одамлар унинг нигоҳидан ҳайиққанлари учун ўша хосиятли нурни кўролмасалар керак... Майли, ҳар ҳолда, бари даҳшатлар ортда қолди-ку! Чжан Цянь саройда ўзига ажратилган хонага етиб боргач, тўшакка шартта ўзини отди-да, тош қотиб ухлаб қолди. Ҳатто, бу оқшом унинг қулоғига хўрозлар қичқириғи ҳам кирмади.

Эрталаб Гунь-сунь Хун Чжан Цянни ўз хузурига чақиртириб, бундай деди:

– Осмонўғли ҳар қайси мамлакат, ҳар қайси халқ тўғрисида тўплаб келган маълумотларингизни алоҳида-алоҳида шойи ўрамларга батафсил ёзиб беришингизни амр этди. – Сўнгра у ўзидан ҳам қўшиб қўйди: – баъзи бир нарсаларни эшлашда ёрдамчингиздан ҳам фойдалансангиз ёмон бўлмасди.

– Бу ҳақда ўзим ҳам сизга айтмоқчи эдим. Тань-фу баъзи юртларда ўзини бошқачароқ тутди. Довонда бутунлай қолиб кетишни ихтиёр қилгандай ҳам бўлди. Лекин бундай қилса, тирик қолмаслигига кўзи етди, шекилли.

– Довонга ўтилганда бошқа тилмочлар ҳам бормидилар ёнингизда?

– Бор эдилар-ку, аммо Тань-фу энг яхши тилмоч бўлгани учун... Унинг яна бошқа афзаллигиям иш берди. Тоғларда, одамсиз жойларда... биз сюннулар қўлидан қутулиб кетгандан сўнг моҳир овчи, яхши мерганлиги билан ҳаммамизни очликдан сақлаб қолди.

– Сизга ёқмайдиган тағин қандай ҳунар кўрсатди?

– Юечжилар сюннуларга қарши уруш қилмаймиз, дейишганда жудаям суюниб кетди.

– Тилмочликни ҳалол бажардим, ёки...

– Ҳалол бажарди, шекилли. Бошқа тилмочлар ҳар гал унинг таржимасини диққат билан тинглаб, менга айтиб туришди.

Туячиларнинг қурултойи охирида Тань-фу юзидаги ошкора севинчни кўриб қолганда ҳам, ундан олдинроқ, Довонда ҳам Чжан Цянь ҳамроҳининг кимлигини охиригача тушуниб етмаганди. Чунки Чжан Цянь ҳеч қачон Тань-фудек ҳолатга тушмаган. Чжан доим, ҳамма вақт, тилда ҳам, дилда ҳам ҳақиқий Хан бўлиб қолаверган. Шароит уни Тань-фу сингари хоҳиши бошқа-ю, амалий иши бошқа шахс бўлишга мажбур этмаган. Ҳозирги ҳукмдор У-дининг отаси Цзин-ди саройининг бош отбоқари, Чжунгодаги хун оиласида туғилган Тань-фу Осмонўғ-

лига садоқат руҳида тарбиялангани учун Осмонтаги ҳукмдорига хизмат қиларди. Аммо туячилар “Хунларга қарши уруш қилмаймиз, улар ўз туғишганларимиз”, дея қичқириб, шодланганларида, Танъи-фу бир неча дақиқа Осмонўғлига бўлган садоқатини, туячилар ҳузурига нима мақсадда келганини унутиб қўйди. У беихтиёр туячиларнинг қарорини маъқуллаганини билмай қолди. Ўша-ўша Чжан Цянь Танъи-фунинг дил тубида хунларга нисбатан меҳр борлигини сезиб қолганди. Минг қилсаям хун қони бор-да унда! Довонга борилганда Танъи-фуга у ердаги ҳамма нарса – тоғлар, дарёлар, боғлар, мевалар, шароб, арғумоқлар ҳам ва айниқса довонликларнинг ўзлари жуда-жуда ёққанди.

Чжан Цянь Танъи-фу тўғрисидаги ўзининг бошқа бир шубҳасини Гун-сунь Хунга айтмади. Чжан кейинги кунларда ўғлининг Чжунгога келишга унамаганида ҳам Танъи-фунинг қўли борлигига ишона бошлади. Нега бундай қилди экан Танъи-фу? Чжанни кўролмасликданми ёки бошқа бирон сабаб бормикин? Чжаннинг бу шубҳасида қисман ҳақиқат бор эди. Танъи-фу Чжаннинг ўғлини гапга киргизолмагани тўғри. Лекин унинг шартта қўл-оёғини боғлаб, оғзига латта тикқан кўйи отда олиб қочиши мумкин эди-ку. Танъи-фу бундай қилмади. У Чжаннинг томирида хун қони оқаётган ўғлининг Осмонтагида азобланиб яшашини, хун ерларини умрбод қўмсаб ўтишини хоҳламади. Шунинг ўзидан ҳам Танъи-фу хунлар тарафини олганлиги кўриниб турибди.

Чжан ўшанда ўғли тўғрисида ўйлай-ўйлай охири қочиладиган пайтда йигитча қаёққадир ўйнагани кетган экан, қабилида гап тарқатганди. Элчи ўз номига доғ туширмаслик учун бу воқеани ҳам чэнсяндан сир тутди. Чжан Цяньнинг назарида бусиз ҳам Танъи-фу жазо олиши турган гап эди.

Чэнсян аччиқ киноя қилди:

- Қишдан кейин исқирт пайтавани итқитиб юборадилар!
- Тўғри, шафқат қилмаслик керак у ярамасга!

Гун-сунь Хун шу заҳотиёқ дарвоза қоровули бошлиғини чақиртирди-да, Танъи-фунинг қўл-оёғига кишан уриб, қамоққа ташлашни буюрди.

Эртасига У-ди чэнсяндан Танъи-фуга нисбатан кўрган чорасини эшитгач, жилмайиб бундай деди:

– Майли, ўлдирилмасин у! Аксинча, тақдирлансин. Қатл этилса, хизматимиздаги ўзга юртликлар хафа бўлишади. Вақти келиб, уни ўз сюннулари ўлдириб кетишлари мумкин.

Гун-сунь Хун қаттиқ хижолат чекди, ўзини бир қадар йўқотиб ҳам қўйди. Ҳа, у узоқни кўролмади! Нега бундай янглиш иш тутди?! Унинг

хатосини яна Осмонўғли тўғрилаб қўйди! У-ди ўзининг бу ишидан мамнун бўлди. Чунки вақти-вақти билан чэнсян, ҳарбий саркардалар, барча мансабдорларнинг хатоларини топиб туриш айти муддао! Бу қўл остидагиларни итотда тутиш йўлларида бири! Лю Чэга бу маҳорат ота-боболари – Осмон Ўғилларидан мерос қолган!

Чжан Цянь Тань-фунинг озод этилганини дарров эшитса ҳам лекин бунинг сабабини билолмай қаттиқ безовталанди: элчи юечжиларни гапга кўндиролмагани учун Осмонўғли ўз норозилигини шу йўсинда билдириптими ёки Осмонга хизмат қилаётган хорижийларнинг норозилигига сабаб бўладиган иш тутгани учун шундай қилдими?!

Гун-сунь Хундан Тань-фу озод этилишининг ҳақиқий сабабини билгандан сўнггина Чжан Цяннинг кўнгли ўрнига тушди.

Бир неча кун давомида икки сарой хаттоти ёрдамида Чжан Цянь ғарб мамлакатлари, ўлкалари, юртлири тўғрисида кўриб, эшитиб, суриштириб, таққослаб йиғиб келган маълумотларини ёзма шаклда тайёрлади.

Шойи ўрамлар тайёр бўлганда, уларни Осмонўғли ҳузурига келтирдилар. У-дининг қаршисида ҳар юмушга ҳозир Гун-сунь Хун турарди. Чэнсяннинг қачон ухлаб, қачон туришини ҳеч ким билмасди; у ҳаммавақт оёқда, қачон ҳукмдорга керак бўлиб қолса тайёр эди.

У-ди аста бош қимирлатиб, биринчи маслаҳатчига шойи ўрамларни ўқишни буюрди:

– “Усунь”¹ Довондан деярли икки минг ли шимоли-шарқда жойлашган, – ўқий бошлади Гун-сунь Хун. – У кўчманчи элат, одамлари чорвадор, жангари. Урф-одатлари бўйича айти сўннуларга ўхшайдилар. Усунь бир неча ўн минг ботир жангчига эга. Қадимда усунлар сўннуларга қарам бўлишган. Аммо кучайиб олгач, ўзга элатларни қарам қилганлар, сўннулар ўрдасига бориб туришдан бош тортганлар...” Бу ёмон эмас, – дея ўзидан қўшиб қўйди Гун-сунь Хун. – Демак, Усуннинг Сўнну билан алоқаси ёмонлашган. – Сўнг у ўқишни давом эттирди: – “Канцзюй Довоннинг деярли икки минг ли шимоли-ғарбида. У ҳам кўчманчи элат. Урф-одатлари жиҳатидан юечжигга жуда ўхшаш. Тўқсон мингга яқин жангчиси бор. Канцзюй Довонга қўшни, кучсизлигидан жанубда юечжи ҳокимиятига тобе, шарқда эса сўннуга бўйсунди”.

– Буни қандай тушунса бўлади? – хотиржам савол ташлади У-ди.

– Бу айғоқчининг хатоси бўлса керак. Тўқсон минг жангчи билан ҳам кучсиз бўлиш мумкинми?! Ақл бовар қилмайди!

Улар юечжилар билан ҳам, сўннулар билан ҳам жуда яқин иттифоқда бўлиши керак. Буни қўшимча аниқлаймиз.

¹ Усунлар Иссиққўл атрофида яшашган.

Гун-сунь Хун илк бор Чжан Цянни У-ди хузурида айғоқчи дея атади. Агар ҳозир ҳукмдор Чжан Цянь маълумотининг ишончилиги ва ўзининг эса холислиги ҳақида шубҳа билдирмаганда чэнсян бу сўзни оғзига ололмасди. Акс ҳолда, бундай андишасизлик учун қаттиқ жазо олган бўларди.

– “Катта Юечжидан бир неча минг ли ғарбда Аньси¹ жойлашган, – шойи ўрамларни ўқишни давом эттирди Гун-сунь Хун. – Бу мамлакат аҳолиси ўтроқ ҳаёт кечиради ва деҳқончилик билан машғул: буғдой ва шоли экади, узумдан шароб қилади. Аньсида бир неча юз катта ва майда шаҳарлар бор, улар Довондаги шаҳарларга ўхшайди. Мамлакат бир неча минг ли масофага чўзилиб кетган, энг катта давлат ҳисобланади... Кўндаланг чизиклар бўйлаб пергамин²га ёзадилар...” – Қизиқ! Кўндалангига ҳам ёзса бўлар экан-да?! – чэнсян ҳайрон бўлди-да, навбатдаги маълумотни ўқишга киришди: – “Тяочжи³ Аньсидан бир неча минг ли ғарбда, Ғарбий денгиз⁴ яқинида жойлашган. Иқлими иссиқ, тупроғи нам. Аҳолиси деҳқончилик билан шуғулланади, шоли экади... Тяочжида Ўлик сув⁵ бор”. Гун-сунь Хун ўқиб бўлган шойи ўрамни нари қўйиб, гап қотди: – Шэнбинлар оёғи Ғарбий денгиз қирғоғига етиб борганда, Ўлик сув тирик сувга айланади.

У айтган гапи У-дига маъқул келганига ишонч ҳосил қилгач, навбатдаги шойи ўрамига қўл узатди.

– Бошқа куни! – деди У-ди босиқ овозда.

– Чжан Цянь ҳамма кўрган, билганларини шойи ўрамларига ёзиб тугатганда, ўттиз олти мамлакат ҳақида маълумотга эга бўламиз!

Чэнсяннинг бу ахборотига Осмонўғли ҳеч нарса демади.

Саккизинчи боб

ҲАМ ЯҚИН, ҲАМ УЗОҚ ҚЎШНИ

Тоғ этагидаги баланд-паст дўнгликлар ёнидан буралиб-буралиб ўтган йўлда карвон кетиб борарди. Бир отлик карвондан ажралиб чиқди-да, пастак чакалакзор томон юрди. У отини кичик бир дарахт шо-

¹ Аньси – Парфиёна (Парфия), Жанубий Туркمانистон, Эрон ва Ироқ территориясидаги давлат.

² Пергамин – махсус тайёрланган қаттиқ тери.

³ Тяочжи – Кичик Осиё мамлакатлари.

⁴ Ғарбий денгиз – Ўртаер денгизи.

⁵ Ўлик сув – Ўлик денгиз.

хига боғлаб, ўзи қалин чакалакзор ичида кўздан ғойиб бўлди... Баландроқ дўнглик ёнбағрида тўп-тўп бўлиб ўсган чакалаklar орқасидан тўртта номаълум одам от томон эмаклаб кела бошлашди. Улар чакалакзордаги одамга ташландилар-да, унинг оғзига латта тиқиб, нарига судрадилар. Карвон узоқлашгач, улар пастқам жўганинг ичкарасида қолдирилган отларига миниб, бандини олган кўйи тоғ сари шошилдилар.

– Торт буни, Ань-ин! “Тил” олиб келдик. Атаман хузурига олиб кир! – дея паст бўйли бақувват одам оёқ-қўли боғланган ёш асир йигитни эгардан туширди.

Қачонлардир бой савдогарнинг юкини, энди эса қўлга тушган савдогарлар, карвонбошилар, хизматчиларнинг оёқ-қўллари боғлайдиган ингичка ипак арғамчи тугунини ечиб ташлаб, қароқчилар асирни ғор тешигидан ичкарига итариб юбордилар.

– Уни қаерда қўлга туширдинглар? – сўради ғор ичкарасидаги йўғон овозли атаман.

– Қарвондан ажраб, ҳожат чиқаргани чакалакзорга кирувди... – кулиб жавоб қайтарди қароқчилардан бири.

Атаман билан унинг иккита шериги яқинроқ келиб, асирга тикилдилар:

– Карвон кимники?

– Хўжайинимиз Осмонўғлининг элчиси.

– Қаёққа кетяпти карвон?

– Дянь-юэ¹га.

– Қаёққа?

– Куньмин²дан нариёқдаги мамлакатга.

Атаманга Дянь-юэ ҳам, Куньмин ҳам нотаниш эди.

– Қўриқчилар кўпми карвонда?

– Юзтача.

– Олиб кетинглар уни! – буюрди атаман. Шундан сўнг атаман ёнидагиларнинг бирига мурожаат этди:

– Карвонга хужум қилмаймиз! Шэнбинлар нақ тит-питимизни чиқариб ташлашади.

– Карвоннинг ўзидаям қўриқчилар оз эмас экан! – дея атаманнинг фикрини қувватлади иккинчи қароқчи.

Бироз вақт ўтгач, ғорга Ань-ин ҳовлиқиб кириб келди:

– Асир йигит ўқиш-ёзишни билар экан!

– Хўш, нима бўпти?

¹ Дянь-юэ – ҳозирги Бирма ва Вьетнам территориясидаги мамлакат.

² У даврда Куньмин ҳали ханлар томонидан босиб олинмаган эди.

– Агар уни менга... ёрдамчи қилиб...

– Хўп, майли, – рози бўлди атаман, – ола қол. Аммо ҳушёр бўл. Қочиб кетмасин тағин!

Ань-ин ташқарига отилиб чиқиб қичқирди:

– Уни ўлдирманглар! Атаман айтди!

Ань-ин қўрқувдан каловланиб қолган асир йигитни улкан чўққи ёнига қурилган ўз чодирига олиб кетди. У ерда Ань-ин тўрт қароқчи билан яшарди. Бугундан бошлаб олтинчи одам ҳам пайдо бўлди.

Тушга яқин қароқчилар дара ичида ҳар томонга тирқираб кетдилар. Узоқдаги қоровулларгина қароргоҳга келиш йўлларини диққат билан кузатиб турардилар. Ань-ин банди йигит билан ёлғиз қолди.

– Нима, сени элчи ўзига котиб қилиб олганмиди?

– Ҳа. Мен бошқа мамлакатларда бўлишни жуда орзу қилардим, – деди Ань-инга тенгдош асир йигит. – Элчи чатишган қариндошим.

Ань-ин ҳам ўзи ҳақида, йўл қурилишидаги исён, у шэнбинлар қиличидан қандай қутулиб қолгани, тоғларда яшириниб юриб, сўнг ўзига ўхшаш қочоқлар билан қароқчилар тўдасига келиб қўшилишга мажбур бўлгани тўғрисида гапириб берди.

– Бу ерда байшанликлар ҳам бор, – деди у сўзининг охирида. – Улар икки йил аввал нунфу эдилар, ҳалол меҳнат қилар, экин экар, солиқ тўлардилар. Энди талончилик, одам ўлдиришга мажбур бўляптилар. Ўз уйларига қайтишга юраклари дов бермайди. Тутиб олиб, умрбод давлат қулига айлантиришларидан қўрқишади!

– Қароқчиликка анча ўрганиб қолгандирсан?

– Мен... мен талончилик ҳам қилмайман, одам ҳам ўлдирмайман... Жонимни сақлаб юрибман, холос. Қароқчилар қўлига шойи ўрамлар тушиб қолса, ўқиб бераман, нима тўғрисида ёзилганини, кимларники эканини аниқлайман. Яна битта қиладиган ишим атаманга овқат тайёрлаш.

Сўнг ёшлар суҳбати яна ўзга мамлакатлар тўғрисида борди.

– Мен Куньмин ҳақида эшитган эдим, – деди Ань-ин, – кеча сендан Дянь-юэ мамлакати ҳам борлигини билдим.

– Мен ҳам яқинда билдим. Бундан тўрт йилча бурун қуёш ботадиган томондаги узоқ мамлакатлардан катта элчи қайтиб келибди. Унинг оти Чжан Цянь дейишади. Чанъандагилар ўша элчидан Чжунгонинг жануби-ғарбида, Куньмин тоғлари орқасида яна бир жуда катта мамлакат борлигини билишибди. Унинг номини Шеньду¹ дейишди. Шу аталмиш ўлканинг аҳолиси – ўша мамлакат одамлари фил миниб юришларни биларкан. Чжан Цянь, шеньдуликлар жанг қилишганда

¹ Шеньду – Иньду, яъни Ҳиндистон.

ҳам фил миниб жанг қилишади, дебди. Ўзи у мамлакатда бўлмаган, аммо кўрган одамлардан эшитган экан.

– Демак, Осмонўғли у ёққа ҳам элчилар юбора бошлабди-да?

– Ҳа, шундай. Биз ўша мамлакатларга, Дянь-юэ билан Шеньдуга кетаётган эдик.

– Агар асиримиз бўлмаганинда, сенга ҳавас қилсам бўлар экан.

– Яхшиям, булар орасида сен бор экансан. Йўқса, жоним аллақачон ер остидаги сариқ булоқлар салтанатида бўларди.

Бир ҳафта ичидаёқ иккала йигит бир-бирлари билан жуда иноқ бўлиб кетишди. Улар хаёлан узоқ ва номаълум мамлакатларга саёҳат қилишиб турарди.

Бир неча кундан сўнг қароқчилар қароргоҳида безовталиқ юз берди. Узоқдаги қоровуллар атрофда қандайдир шубҳали одамлар пайдо бўлиб қолгани тўғрисида хабар қилдилар. Улар қароқчилар яширинган дара йўллари, сўқмоқларни аниқлашга уринар ва тездан ғойиб бўлардилар. Атаман жануби-ғарбга жўнатилаётган элчилар юрадиган йўл хавфсизлигини таъминлаш мақсадида бу томонга яқин орада шэнбин юзлиги юборишлари мумкинлигидан ҳадиксирай бошлади. Қароқчилар қароргоҳни ўзгартиришга қарор қилдилар. Тунда улар тартибсиз равишда янги жойга кўча бошладилар. Кеча зимистон қоронғи, ёмғир севаларди.

Ань-ин отини йўрттириб борар, орқасидан унинг шериги – асир йигит келарди. Соё бўйидаги бурилишга етишганда, улар бошқалардан анча орқада қолганларини билишгач, отлари бошини бошқа томонга буриб юбордилар. Тонг палласи икки дўст Ань-ин ишлаган катта йўлдан Куньмин томонга от суриб кетдилар. Бир ҳафтадан сўнг улар Осмонўғлининг элчи карвонини қувиб етдилар. Икковлон келишиб олганларидек, элчининг қариндош-котиби Ань-инни унга Байшань қишлоғи оқсоқолининг ўғли сифатида таништираркан, шу йигит мени қароқчилардан қутқазиб қолди, деди.

Тайжундафу¹ мартабасига эришган Чжан Цянь нуфузли мулозимлардан ҳисоблана бошлади. Унга ўзи тўплаб келган ва бошқа элчилар келтириб турадиган маълумотлар асосида Осмонўғлига ахборот бериб туриш учун зарур бўлган таклифлар тайёрлаш топширилди. Чжан энди Осмонўғлининг айғоқчиси эмас, балки Осмонтаги ҳукмдорининг узун қўлларидан бирига айланганига амин бўлди!

Гун-сунь Хун Чжан Цянни унга ёрдам бериш топширилган сарой мансабдори билан таништирди. У одам мансабдор-бойлардан бўлиб, хусусий шахсларнинг хазинага маблағ инъом этишларини назорат қи-

¹ Бу мартабанинг даражаси ҳозирда номаълум.

лиш билан шуғулланарди. У бир неча туз конлари ва темир буюмлар ишлаб чиқарувчи устахоналар эгаси, исми Дунго Сянь-ян эди.

– Жанубга юбориш учун элчилар тайёрлаяпмиз, – деб қолди бир куни Чжан Цянь ўша зотга.

– Биздагидек дарахтда жун ўсадиган¹ мамлакатгами?

– Ҳа, Шеньдуга! Осмонўғли у мамлакатга савдо йўли очишни буюрди.

– Осмонўғлининг шон-шуҳрати янада зиёда бўлсин, – хитоб қилди Дунго Сянь-ян. – Савдо Осмонтагининг қудратини яна оширади. Цзи, хоу, чжухоу²... ҳаммалари ҳашаматли саройларида қоринларини қашлаб ётишдан, кайф-сафодан бошлари чиқмай, тушгача шишиб ухлайдилар. Яхшики, Осмонўғли чжухоуларни тиз чўктирди. Етар энди бир замонлардаги ота-боболар ҳисобидан яшаш! Мана ҳозир Осмонтагининг истаган ерида савдо қилиш мумкин! Аммо бу оз! Бизга узоқ-яқин мамлакатлардаги бозорлар ҳам керак!

– Шунинг учун Шеньдуга йўл очилапти-да!

– У мамлакатни эгалласак, карвонини ҳаммадан олдин ўша юртга жўнатадиган элчилар топилиб қолади.

– Сизнинг карвонларингиз энг олдин боради.

– Осмонўғлидан бағоят миннатдормиз!

– Биринчи борадиган элчилар гуруҳи учун одамлар танлашингиз керак! – суҳбатни яқунлади Чжан. – Уларни бу ерга келтирасиз, маслаҳатлашамиз. Айримларини, эҳтимол, Осмонўғлининг ҳузурига олиб киришга ҳам тўғри келиб қолар.

Орадан бир неча ҳафта ўтгач, Наньюэ сари қурилган йўлдан шэнбинлар қўриқчилигида бирин-кетин тўрт гуруҳ элчилар сафарга чиқишди.

Улар Шу ва Цзянь³ ўлкаларининг ерлари, тик баланд, одам оёғи етмаган тоғлар орқали ўтишлари керак эди. Бу қийин, азоб-уқубатли, аммо энг қисқа йўл. Айниқса, бехатарлигини айтинг бу йўлнинг. Цянлар (тибетликлар) ери орқали карвонлар юборилса, бунга маҳаллий аҳоли қандай қарашини номаълум. Шимолроқдан юрилса, хунларнинг қўлига тушиб қолиш мумкин! Чжан ўзининг аччиқ тажрибасини унутмагани! Шу ўлка тоғларида аҳоли сийрак, улар хунлар ҳам, цянлар ҳам эмас, осонгина қувиб юбориш мумкин.

¹ Дарахтда ўсадиган жун-пахта. У даврларда пахта шу тариха етиштириларди, ҳали бир йиллик экинга айлантирилмагани.

² Цзи ва хоу – отадан болага қолиб келаётган зодагонлик унвонлари, Чжухоу эса айрим вилоятларга эга бўлган князлар.

³ Шу ва Цзянь ўлкалари ҳозирги Сичуань худудида бўлган.

Ань-инни қабул қилган элчининг карвони Куньмин орқали ўтиши керак эди. Ўзга тупроққа ўтилган заҳоти карвоннинг йўлини қўллари-га ўқ-ёй ушлаган отлиқлар тўсиб олишди.

– Хуанди?! Хуанди?! – деб қичқиришарди улар яқин келмай.

– Йўқ! Хуанди уёқда! – жавоб қилишди ханликлар осмонга ишора қилиб.

Ишбилармон элчи отлиқларга қизил шойи парчалари улашишни буюрди, йўлтўсарлар изларига қайтиб кетишди.

Орадан бир кун ўтгач, тушлик қилиб ўтирган ханликлар устига қаёқдандир камалак ўқлари ёғилди. Уч киши ўлди. Шэнбинлар душманларни тутишга отландилар, аммо элчи уларни тўхтатди, таъқибни ман этди. Тунда карвонга яна ҳужум қилинди, бир неча кишини чавоқлаб кетишди. Шэнбинлар ҳужум қилганлардан ҳеч кимни тутолмадилар. Шу кеча Ань-иннинг дўсти ҳам ўлдирилди.

– Энди сен котиблик қиласан, – дейишди Ань-инга. Элчи карвонининг йўли қадам сайин қийинлашиб борарди, ханликлар Куньминга аранг яқинлашганларида, уларни бош кийимларига пат қадалган отлиқлар қуршаб олдилар. Олишув бошланиб кетди. Ханликлар қуршовни ёриб чиқдилар-да, орқага чекиниб, улкан қоя панасида жамландилар. Маҳаллий отлиқлар нарироқда тўхтаб, алланарсалар деб қичқира бошладилар. Элчи ўз мулозимларидан уч кишига уларнинг мақсадларини аниқлашни буюрди. Маҳаллий отлиқлардан бири, афтидан, уларнинг етакчиси келиб, ханликлар тилида чала-чулпа қилиб бақирди:

– Гаплашамиз, қиламиз! Бошлиқ керак... келсан! Сен қаёққа борарди?

– Дянь-юэга!

– Йўқ!

– Шенвдуга!

– Иньдуга?

– Ҳа!

– Йўқ! Йўқ, орқага! Хуанди!

– Шойи берамиз! Алмаштирамиз!

– Йўқ! Орқага!

– Шойини бекорга берамиз! Олтин берамиз!

– Йўқ! Орқага! Қайт!

Элчи ҳақиқатан ҳам Куньмин орқали Шеньдуга йўл борлигини тушунди. Аммо бу қабила кишилари Хан элчилари карвони ўз ерлари орқали ўтишини истамасди. Демак, бу ёввойилар Чин Ши хуанди шэнбинларининг бу ерларга бостириб келганларини унутишмаган, Осмонўғлини ўз ҳукмдорлари деб танишни хоҳламаяптилар!

– Бошқа иложимиз йўқ! – афсусланди элчи.

Ханликлар орқага қайтишга мажбур бўлдилар. Улар то Шу ерларига етгунларича, тоғликлар изма-из келишди.

Бошқа элчиларнинг йўлларини ҳам маҳаллий қабилалар тўсиб қўйганди.

Элчилар карвони Чанъанга қайтди. Уйларига шон-шуҳрат билан қайтиш умиди барбод бўлган одамларнинг бир қисми йўл-йўлакай тарқаб кетганди.

Ань-иннинг ҳам умиди пучга чиқди – у на Шеньдуни кўрди, на бойлик орттирди. Энди у бошини қаёққа уришни билмасди! Ота-онаси қаерларда юришибдийкин? У туғилган қишлоғининг номи тугул, ҳатто отасининг, лоақал онасининг отини ҳам билмайди. Билганда нима фойда? Ахир, ундан ота-онаси ўз ихтиёрлари билан воз кечишган-ку! Эҳтимол, улар энди ўша қилмишларидан пушаймондирлар? Энди Ань-ин катта йигит бўлиб қолди, ота-онасига фойда етказиши мумкин. Аммо қандай қилиб? Пули бўлганда ҳам бошқа гап эди. Отасининг шапалоқдек ери бор эди, унга ишлов бериш учун ёрдамчилар керакдир ёки ўзи эплай олармикан? У ер уч кишини боқа оладими? Қолаверса, отасининг ихтиёридамикин томорқача? У ота-онаси учун яна ортиқча юк бўлиши турган гап! Айниқса, жон боши солиғини айтмайсизми! Бундай солиққа пулни қаердан олишади? Ҳаммаси яна қайтадан такрорланиши мумкин: Ань-ин ё уйдан кетиши, ёки қул қилиб сотилиши зарур. Ана шу ҳолдагина ота-онасига нафи тегиши мумкин. Модомики, ота-онаси ўз манфаатлари йўлида Ань-иннинг баҳридан ўтган эканлар, у ҳам ихтиёрий қул бўлмайди! Ань-ин қуллик нималигини, ҳайвондек сотилиш хўрликларини яхши билади. Эҳтимол, ота-онаси аллақачон оламдан ўтиб кетгандирлар ёки йиллар давомида тўпланиб қолган қарзларни тўлолмай қулга айлангандирлар. Бордию Ляони излаб топиб, унга хизмат қилиб юрса-чи? Бунга унинг эри қандай қараркин? У Ань-инга уйдан жой берармикин?

Ань-ин қароқчилар тўдасидан қочиб кетганига пушаймон қилди. Қароқчилар орасида бинойидай яшаётган эди-я! Энди у ёққа йўл йўқ, қайтиб борса, ўрناق бўлсин учун Ань-инни шартта дарахтга осишлари турган гап. Агар кечиришларини аниқ билганда Ань-ин ҳеч иккиланмай борарди-да, атаманнинг оёғига ўзини ташлаб, узр сўрарди. Энди у ҳатто қароқчилик қилишга ҳам рози эди, ахир қандайдир йўл билан тирикчилик ўтказиши керак-ку! Қароқчилар ҳам ноиложликдан талончилик қилишга мажбурлар! Байшанга ҳам Ань-ин учун йўл берк. Уни ўғил қилиб олиш ниятидаги чол ҳам қўзғолон пайти ҳалок бўлди. Агар Ань-ин қишлоққа борса, уни тутиб оладилар – яна қуллик ёки

ўлим! Таниш байшанликларнинг ўзлари ҳам уйларига қайтиш иложини қилолмаганликларидан қароқчилар тўдасида тоғма-тоғ, дарама-дара изғиб юришибди.

Нохуш ўйлар оғушидаги Ань-ин Чанъанга қайтаётган элчи карвонни орқасидан беихтиёр эргашиб борарди. Қароқчилардан олиб қочган оти ҳам Куньминдаги тоғликларнинг камалак ўқиға дучор бўлди. Нима қилиш керак? Карвон ортидан Чанъанга борсинми? Улар-ку ўз уйларига қайтишяпти, Ань-ин-чи, у қаёққа боради? Элчидан бирор нарса илтимос қилолмаса. Бирдан у байшанлик чолнинг сўзларини эслаб қолди: “Қочоқ тоғларда танҳо яшириниб юрмай кўпчилик орасида бўлгани хавфсизроқ!” Чанъанга боравериш керак – бошқа йўл йўқ!

Шаҳарга кириш олдидан элчи Ань-инга:

– Мен билан бирга юравер. Сени катта бир мансабдорга котиб қилиб қўяман, – деди.

У элчининг отхонаси ёнидаги қазноқда уч кеча тунади. Тўртинчи кун эрталаб элчи Ань-инни хукмдор саройига етаклаб борди. У Ань-инни хужрачада қолдириб, ўзи катта хонага кириб кетди.

– У жудаям хуснихат, – мақтади элчи Ань-инни. – Чамамда қишлоқ оқсоқоли бўлган отаси уни ёшлигиданоқ саводли устоз қўлиға топширган. Ҳозирча хизматингизда бўлиб турсин, кейинроқ мени бирон мамлакатга юбораётганларингда бирга олиб кетаман.

– Оддий қишлоқ оқсоқолиям ўғлини саводли қила оларкан-да, таажжуб, – ҳайрон бўлди мансабдор. – Майли, қани, кирсин-чи!

Хизматкор Ань-инга ичкари киришни ишора қилди. Йигит остона ҳатлабоқ даҳшатда қотиб қолди: гиламлар, ранго-ранг шойи матолар билан безалган хонада ўзининг хўжайини, яъни Ляонинг отаси Дунго-Сянь-ян ўтирарди! Ғазаби қўзиган Дунго ўрнидан ирғиб турди-да, қулининг юзига шапалоқ тортиб юбориш учун қулочини ёзди-ю, аммо шу заҳоти ўзини тийиб, қайта жойига ўтирди. Сўнгра зўрма-зўраки кулимсиради. Чунки Дунго энди одатдаги жўн қулдор эмас, балки катта мансабдор эди! У ҳар жиҳатдан Осмонўғлиға тахассуб қилмоғи даркор! Осмонтагидаги катта мансабдор ўзини тута билиши, ақл билан иш юритмоғи зарур.

Дунго хизматкорга бош ирғагани, хизматкор ташқари чиқди-да, икки шэнбинни бошлаб кирди. Ань-инни олиб кетдилар. Эртасига Дунго Сянь-ян уни қимматбаҳо совға-салом ва ўн чоғли қул билан бирга хазинаға топшириб юборди. Дунго ҳар йили хазинаға мана шундай инъом бериб турарди. Ҳадя этилган қулларнинг кўзлари атрофига дарҳол нина билан зангори белги чизиб қўйдилар. Шу тариқа Ань-ин ту-ну – давлат қулиға айланди.

Гун-сунь Хун элчиларнинг қайтиб келганлиги ҳақида У-дига ахборот бераркан, Осмонўғлининг нафсониятига тегмаслик учун гапни эҳтиёткорона бошлади:

– Куньмин аҳолиси ҳамда тоғлик бошқа ёввойи қабилаларда ҳукмдор йўқлиги сабабли, улар йўлтўсарликка мойилликлари сезилиб қол-япти.

– Наньюэ билан Миньюэ Осмонтагига қўшилганидан сўнг тоғликлар ювош бўлиб қолишади! – деди хотиржам қиёфада У-ди. – Улардан наридаги мамлакатлар бизга яқин, тоғнинг шундайгина орқасида бўлсалар ҳам, ҳозирча олислик қилиб туришибди.

– Ҳам яқин, ҳам узоқ қўшни! – деди Гун-сунь Хун. У бу гапи билан Осмонўғлининг пардали фикрини англаганлигини билдирди.

– Элчиларимиз Шеньдуга ҳозирча Дася орқали қатнаб туришсин.

Тўққизинчи боб

ҚУЁШНИНГ БИР КУНЛИК ЙЎЛИ

Ғарб мамлакатлари ҳақида Чжан Цянь тўплаб келтирган маълумотлар Осмонўғли саройидагиларнинг дунё тўғрисидаги тасаввурини ўзгартириб юборди. У-дининг ўзига ҳам, унинг олий мансабдорларига ҳам Лунси-Цзинь-чжэндан то Цунлин¹гача бўлган ораликда бир неча майда давлатлар борлиги, улардан шимолроқда, хунларнинг ғарб томонида Усунь, Кангюй, Довон, Катта Туячи, Яньцай² жойлашганлиги аён бўлди. Чанъаннинг ғарбида, Пиёзли тоғларнинг орқа томонида эса, Тош дарвозадан пастроқда Цзибинь³, Дася, Аньси, Тяочжи ва бошқа ерлар ястаниб ётади, цянларнинг жануб томонида, Куньминдан нарида Шеньду жойлашган.

Бу мамлакатларда турли тилларда сўзлашадиган халқлар яшайдилар. Уларнинг бир қисмигина бир-бирларининг тилларига тушунадилар, холос. Урф-одатлари ханликларникидан бошқача. Улар ўзаро аҳил, айни вақтда ихтилоф ҳам йўқ эмасди. Ўтмишда айримлари уришиб ҳам турганлар. У давлатларнинг ҳар қайсисида олтин, кумуш, марварид, дур, ёқут, қаҳрабо, мрамор, рангли ойна, арғумоқлар, филлар, қўтослар, товуслар, мусаллас, беда, ёнғоқ қабилар мавжуд бўлиб, уларнинг акса-

¹ Цунлинъ – “Пиёзли тоғ” демақдир. Ғарбий Тяньшань ва Шарқий Помирда ёввойи пиёз ўсгани учун Хан элчилари у ўлкани шундай атаганлар.

² Яньцай – Аланлар. Каспий денгизининг шарқий қирғоғидаги кўчманчи халқ.

³ Цзибинь – ҳозирги Афғонистон территориясидаги давлат.

ри Осмонтагида йўқ, бўлса ҳам жуда оз ёки бошқача. Демак, дунё фақат Чжунго, хунлар еридан, Цянь тоғларию жанубий денгизларга бориб тақаладиган ерлардангина иборат эмас. Дунёнинг катта қисми ғарбда экан! Шарқда эса Сарик денгиз шимолида жойлашган Чаосянь Осмон-тагида кўшиб олинмай қолган, холос!

Жанубда илгари Чин Ши хуанди кўл остида бўлган Наньюэ билан Миньюэ бир йил-икки йил ичида Осмонўғли тасарруфига ўтади, бунга шак-шубҳа йўқ! Демак, дунёнинг эгаллашга арзигулик қисми кун ботиш томонда, ғарбда! Катта-кичиклиги, қанақалиги бир қадар маълум ўша мамлакатлардан нарида ҳам яна бошқа халқлар, қабилалар, давлатлар борми? Агар бор бўлса, уларнинг урф-одатлари, тиллари қанақа? Бойликлари, куч-қудратлари нимадан иборат, уларда кхун-сяньчжэ камончилар кўпми ёки озми? Осмонўғли билан унинг синчков мансабдорларида ҳали бу ҳақда ҳеч қандай маълумот йўқ.

Осмонўғли, унинг аркони давлати ҳеч қачон дунё тўғрисида кенгайиб бораётган тасаввур билангина овуниб қолган эмас. Дунё ҳақидаги тасаввур тор бўлган пайтларда уни кенгайтириш учун, кенгайганда эса, уни янада аниқлаштиришга доимо интилганлар. Хан сулоласининг олтинчи императори Лю Чэ, яъни У-ди бешинчи бўғим бобокало-ни – сулола асосчиси Лю Баннинг хунлар билан тузган “сулҳ ва қариндошликка асосланган” битим¹ини амалда аллақачон унутиб юборганди. Бу ҳақда гоҳ-гоҳ хунларни ғафлатда қолдириш учунгина шунчаки гапириб қўйилади, холос. Хан хонадонларидан шаньюйларга қайлиқликка бериб туриладиган маликалар ҳам ўзаро муносабатларни яхшила-лай олмадилар. Маликаларнинг қалини эвазига олинадиган отлар Хан кўшинларини учқурроқ қилиш мақсадида фойдаланилаётганини хунлар ҳам чамаси сезардилар. “Қариндошликнинг фойдаларидан бири шэнбинларни қайта қуроллантириш учун вақтдан ютиш эди. Хан кўшинининг асосини энди оғир қуролли суворийлар ташкил эта бошла-ди. Шэнбинлар танга-танга тарзда ясалган жез совут киядиган, узун найза, камалак ҳамда сопи жез бўлса ҳам тиғи темир қилич билан қуролланадиган бўлдилар. Отларга ҳам совут кийдирила бошланди. Енгил қуролланган шэнбинларни алоҳида елдимиз юзликлар, мингликларга бирлаштирилди. Қадимдан Чин, сўнг Хан кўшинининг асосини ташкил этиб келган пиёдалар янги ихтиро этилган ўзиотар камалак билан қуроллантирилди. Ўзиотарни ўқлаш учун жангчи чалқанча ерга ётиб, оёқлари билан ёйни таранг қилиши керак бўларди. Камалакка зарур пайти ўқни осонгина мўлжалга отадиган мослама ўрнатилган-ди. Камалак билан мослама ишлатилмайдиган вақтларда бўлак-бўлак

¹ Бу битим милoddан илгариги 198 йили Модэ-шаньюй билан тузилган эди.

қилиниб, яшириб қўйиларди. Ўзиотарнинг ўқи узоқдан отилганда ҳам ҳар қандай қалқон ёки совутни тешиб ўта оларди. Бу янги қурол “қуда” хунлардан мутлақо сир сақланарди. Шунингдек, Хан қўшинлари бир ли масофадан ҳам узоқроққа катта тошларни улоқтира оладиган палахмонлар билан ҳам қуроллантирилганди. Пиёда шэнбинларнинг ҳам очиқ жангда ва қамал пайтларида душманга талафот етказиш қудрати сезиларли ортганди. Шу тариқа Осмонўғлининг шэнбинлари ўз зиммаларига юкланган “буюк” вазифани ўташ учун “сулҳ ва қариндошликка асосланган битим” паноҳида яхшилаб тайёрланган эди.

Чжан Цяннинг сафардан қайтишидан бир йил илгари қайта қуролланган Хан қўшинлари синаб кўрилди: хунлар Урдусдан шимолга сиқиб чиқарилиб, Гўби қумликлари сарҳадига истеҳкомлар қурилиб, деворлар мустаҳкамланди. Сўнг орадан уч-тўрт йил ўтгач, хунларга қарши янги шиддатли ҳужум бошланди. Шу муносабат билан Чжан Цянга “элчилик” касбини ўзгартиришга тўғри келди. Осмонўғли уни Сяовэй¹ лавозимига тайинлаб, машхур ҳарбий саркарда Вэй Цин қўмондонлигида хунларга қарши отланган қўшин билан шимолга юборди. Чжан Цянь ўтлоқ ва сувли йўлларни яхши билгани учун қўшинлар осонгина олға силжиди. Айни вақтда хунларга қарши атоқли ҳарбий саркарда Хо Цюйбин қўшинлари ҳам шиддатли ҳужумга ўтди. Натижада хунлар ўз ерларининг катта қисмини бой бериб, шимолга чекиндилар. Бу юришлардаги хизматлари учун Чжан Цянь бованхоу унвони билан тақдирланди.

Келаси йил бованхоу Чжан Цянь илгаригидан ҳам юқорироқ вайюй лавозимига тайинланиб, қўмондон Ли Гаун-ли билан бирга Юбэйпин (ҳозирги Хэбэй вилоятидаги Юнпинфу)дан хунларга қарши чиқди. Ли Гуан-ли билан Чжан Цянь икки томондан келиб, хунларни қуршаб олишлари керак эди. Чжан Цянь қўшини йўлда оёқлари чилвир билан боғланган от, шунингдек ердан калласи чиқариб кўмилган ҳўкиз ва қўйларни учратди. Демак, хун шаманлари ирим-сирим билан фалокат йўллашган! Бу хавфдан ўзни асраш ва хунларнинг жодусини ўзларига қайтариш учун Чжан Цян у йўлдан қайтиб, бошқа, чет йўлдан юриши натижасида белгиланган жойга кечикиб келди. Оқибатда Ли Гуан-ли қўшини Хинган тоғ этакларида хунлар қуршовига тушиб қолди. Қўшиннинг катта қисми ҳалок бўлди. Чжан Цянь қўшини ҳам талафотга учраб, унинг ўзи зўрға қутулиб қолди.

Осмонўғли қаттиқ ғазабланди. У, эҳтимол, тахтга ўтирганидан бери биринчи марта шахсан ўзи жиноятчини жазога ҳукм қилиши бўлса керак. У-ди кишанланган Чжан Цянни ҳузурига келтиришни буюрди-да, ундан ҳеч нарса сўраб ҳам ўтирмай ҳукмини айтди:

¹ Сяовэй – ўрта даражадаги ҳарбий унвон ва лавозим.

– Хотини авлодига сотилган малъуннинг боши кесилиб, Осмонтагидан ташқарига чиқариб ташлансин. Танаси итларга берилсин!

У-ди Чжан Цянни тақдирлаш ва мартабали лавозимларга тайинлашда қандай сокин улуғворлик билан сўзлаган бўлса, ҳозир ҳукмини айтганда ҳам ўшандай совуққон, хотиржам, ғазабини ташга чиқармай гапирди.

Янги чэнсян Бу Ши жаллодни чақирришга шайланди.

– Жаллод бироз туриб турсин! – деди Чжан Цянь аста босиқ овозда. Сўнгра У-дига ўгирилиб, унинг юзига умрида биринчи бор тик қаради. Чэнсян сесканиб кетди, у “ўлим олдидан Чжан бирон одобсиз гап айтиб юбормасайди”, деб қўрқди. Чунки ҳаммага, жумладан, Чжанга ҳам Осмонўғли ҳеч қачон ўз сўзидан қайтмаслиги, айниқса, ҳукмини бекор қилмаслиги маълум эди. Демак, Чжан Цянь, албатта, қатл этилади. Ҳа, ўладиган ҳўкиз болтадан тоймас!

– Бир оғиз гапим бор. Кейин майли...

– Гапир.

– Мен ўлимдан қўрқмайман. Ҳозиргиси билан ажал йигирма биринчи марта гирибонимдан олиши! Осмонўғли ҳукми билан ўлиш мен учун шараф! Яхшики, сунну тутқинида зиндонга ташланиб, чириб кетмадим, Самоцзян¹ даҳмасидаги қузғунларга ем бўлмадим. Довон тоғларидан дарага улоқтириб юборилмадим, Усунь ўрмонларидаги бургутлар гўштимни хомталаш қилмади!

– Бу бизга маълум!

– Айтмоқчи бўлган гапим бошқа. Дасяда жаҳонгашта савдогарлардан Аньсидан кейин, Тяочжидан ҳам нарироқда Лицзянь² борлиги ҳақида эшитгандим. Келганимдан бери маълумотларни аниқлаб, таққослаб, аниқ хулосага келдим: Лицзянь жуда буюк давлат, у ғарбнинг энг нариги томонидаги Қирғоқсиз сув³гача бўлган ерларни ҳам забт этиб, кемалар уч ой юрадиган денгиз⁴ни мамлакат ичкарасидаги қўлга айлантриб қўяёзган бўлиши керак. – Чжан атайин бўрттириб гапиришга ўтди. – Лицзяннинг шарқий қисми Аньсининг ғарбига деярли туташ, дейишади. Лицзянь ҳукмдорининг мақсади Аньсигача бўлган ерларни қўлга киритиш бўлса керак. Улар ҳам чинликларга ўхшаган одамлар⁵. Лекин улар биздан новчароқ. Шу сабабдан Лицзянни Дачин (катта Чин) деса ҳам бўлади. Чин билан Дачин икки буюк давлат!

¹ Самоцзянь – Самарканд.

² Лицзянь – Рим, сўнг Рим империяси.

³ Қирғоқсиз сув – Атлантик океани.

⁴ Ўртаер денгизи.

⁵ Ўша даврдаги Хитой сайёҳлари тасаввурича гўё римликлар чинликларга ўхшар экан.

Чжан Цянь ютиниб, гапиришдан тўхтагани. Бу Ши ҳайрон бўлди. У маҳқум элчи билан бўлаётган суҳбат нима билан тугагани билмасди.

– Дачин, – яна сўзлай бошлади Чжан, – кунботар томондан кунчиқар сари силжиб келмоқда, ўз йўлидаги барча майда ва катта қабилалар, давлатларни бўйсундирмоқда!

– Биз кунчиқар томондамиз, улар кунботардалар. Демак, Чиндан Дачингача бўлган масофа қуёшнинг бир кунлик йўли! – деб юборди бехтиёр У-ди.

Бундай ҳолатни Бу Ши биринчи кўриши эди. Одатда, Осмонўғли биров сўзлаётганда луқма ташламас, ҳар қандай гапни ҳам шунчаки эшитиб қўя қолар, ҳеч нарса ажаблантирмасди уни. Сўнг бафуржа мулоҳаза юритгач, қисқа жавоб қилар, бундай жавоб “ҳа” ёки “йўқ” дан, гоҳо бош қимирлатишдан ёки бир-икки оғиз топшириқ беришдан нари ўтмасди.

Чжан Цянь ўзининг Осмонўғли даражасида фикрлашига яна бир бор ишонч ҳосил қилди. У анча дадилланиб давом этди:

– Ғарбга янада кўпроқ аҳамият бермоғимиз лозим! Суствлашсак, Дачин Аньсини ҳам қўлга киритиб олиши турган гап! Айни вақтда, улар билан келишиб, икки ёндан боравермоқ даркор. Шундагина оралиқдаги давлатларга тез путур етади. Қуёшнинг бир кунлик йўлидан кўпроғи Чинга тегиши шарт! Чин ипаги Дачинга, яъни Лицзянгача борадиган Узун йўл¹нинг кўп қисми бизнинг қўлимизда бўлмоғи лозим!

Тахтда ўтирган У-ди, унинг ёнида қўл қовуштириб турган Бу Ши, қўлларига кишан урилган Чжан Цянь учовлон Хан Хитойи билан империяга айлана бошлаган Рим давлати ўртасида ҳали тақсимланиб улгурилмаган “чўзиқ” дунёни бўлишиб олиб, Узун ипак йўлини ханлар манфаатига бўйсундирмоқ, жаҳонга Хитой таъсирини ўтказиш орзусига берилиб, чурқ этишмасди. Фикрдошларнинг мавқе жиҳатдан ҳозирги тафовутлари ҳам хаёллардан кечаётган ширин орзулар қаршисида сариқ чақага ҳам арзимасди! Кутилмаган, одатдан ташқари вазиятда “бош элчи” ҳавола этган маълумотлардан катта хулоса чиқарилган эди! Бу хулоса даҳшатли қатл қутқуси таъсири билан маҳқум “элчи” миясида ногаҳон пайдо бўлдимми ёки муғомбир ва пухта айғоқчи ҳар эҳтимолга қарши сақлаб келаётганмиди буни? Тўғриси айтганда, Чжан Цянь ҳеч қачон “пуф, сассиқ” даражага тушиб қолмас, доимо бирор зарур чора кўриб кўярди.

Чжан Цяннинг бу чораси У-дини юмшатди, албатта. Лекин Осмонўғли сир бой бериши мумкин эмас! У-ди Чжан Цянни ҳарбий саркарда-

¹ У даврда ҳали “Буюк ипак йўли” номи йўқ бўлиб, бундай ном кейинча ғарбда келиб чиққан.

ликда гуноҳкор деб билса ҳам, лекин унинг айғоқчилигига яна бир бор қойил қолганди. “Демак, Чжанни ҳарбий саркарда қилиб тайинлаш нотўғри бўлган, ундан фақат айғоқчи сифатида фойдаланаверган маъқул”. Аммо бу хато асло тан олинмайди. Осмонўғли ҳам хато қиладими ҳеч жаҳонда?! Балки чэнсянни жазолаш керакдир? Сираям ҳожати йўқ!

Унда нима қилиш тўғрироқ бўлади? Ўйлаб кўриш керак! Чжан Цянь ўз хатосини, яъни Ли Гуан-ли қўшини билан учрашиладиган жойга кечикиб борганининг сабабини ҳам деярли Осмонўғли каби тушунган эди. Унинг хаёлига “Демак, бу гуноҳнинг ярми Осмонўғлининг ўзида” деган фикр ҳам келди. Чжан Цянь Осмонўғли даражасида фикр юрита олишига узил-кесил амин бўлди. Фикрлаш, ўзни тута билиш, иродалик жиҳатидан бир-бирларига жуда ўхшаш бу икки шахс – Хан империясининг атоқли давлат арбоблари ҳозир рўпарама-рўпара турардилар. Улар ўрталаридаги маълум муштаракликни ҳам тушунишаётганди. Лекин бири, қўрққанидан, иккинчиси, ўзига бошқа бирон шахснинг бирор жиҳатдан бўлса ҳам тенглигини тан олиши мумкин эмаслигидан бу ҳақиқатни очиқ айтолмасдилар.

У-ди ўрнидан турди-да, индамай ён бўлмага кириб кетди. Бу Ши бироз иккиланиб тургач, Чжан Цянга мурожаат этди:

– Саройдаги хонангиздан ҳеч қаёққа чиқманг!

Бу Ши ҳозир Осмонўғли ўз буйруғини бекор қилмаслигини яхши биларди, айти вақтда, Чжан Цянни ўлдириб юбориш фикридан воз кечганини ҳам тушунганди. Демак, ҳозир тўғри йўл топиш унинг, чэнсяннинг, яъни бош вазирнинг иши! Агар кейинча У-дининг фикри ўзгарса, ҳамма ғазаб Бу Шининг бошига ёғилади, агар ҳозирдагидек қолса, Осмонўғли ундан янада хурсанд бўлади. Бундай вазиятни ўз вақтида, нозик тушунган кишигина чэнсян бўла олиши мумкин...

Орадан бир неча ой вақт ўтди. Юан-шу¹ эрасининг биринчи ва иккинчи йиллари ўртасидаги қаҳратон қиш бошланди. Хунлардан тортиб олинган шимолдаги сарҳадга жойлаштирилган шэнбинлар совуққа чидамаётгани, ем-хашак етишмаслигидан отлар қирилаётгани ҳақида устма-уст хабарлар кела бошлади. Хабарларнинг бирида қандайдир одобсиз сяовэй “Яхшики, хунлар ҳужум қилишмаяпти, ҳозир уларнинг биргина юзлиги ҳам бизнинг бутун бошли минглигимизни тирқиратиб юбора олади”, деб зорланган эди. Осмонўғли бу хабарга алоҳида эътибор берди.

Чилла чиқиб, тўқсон бошланган бир куни камдан-кам бўладиган давлат кенгаши ўтказишга қарор қилинди. Вэйянгун саройига казо-казо мансабдорлар тўпланишди: дахунлу-элчиларни бошқариш

¹ Милоддан илгариги 122–121 йилларга тўғри келади.

маҳкамасининг бошлиғи, юйши дафу-бош назоратчи, дасима-бош қўмондон, ҳарбий маҳкама бошлиғи, цзянвэй-ҳарбий саркардалар, жухоу-ўлкалардаги князлар, шунингдек, камарларига ёзув тахталари осиб олган бир қанча бошқа мансабдорлар йиғилдилар. Кенгашга келганлар орасида “хунларнинг адабини берган” Вэй Цин, Хо Цюй-бил ва Шенвду режасини ишлаб чиқишда фаол иштирок этган янги амалдорлардан Кун Цзинь, Дунго Сянь-ян ҳам бор эдилар. Кенгашнинг мақсадини Бу Ши батафсил баён қилди. Кенгашда Осмонтагининг шимолий чегарасида хунлар анчагина нари улоқтириб ташлангани қайд этилди. Айни вақтда, шимол иқлимининг кейинги йилларда кескин совиб бораётгани тўғрилигига икки нарса далил қилиб кўрсатилди: биринчидан, қаҳратон совуқда чорва қирилаётгани, бутун-бутун қўтонларни қор босавергани сабабли юечжилар ҳам бу ўлка шимолини хунлар билан таллашиб ўтирмай, Қангюйнинг нариги томонига, Гуйшуй дарёси атрофларига қўчиб кетгани ва бу ёққа қайтиб келишдан воз кечгани қайд этилди. Иккинчидан, бутун қиш ичи хунлар яқинидаги шэнбинлардан келган хабарлар шимолий чегара томон қаттиқ совиб кетаётганини кўрсатиши ҳам кўзда тутилди. “Одобсиз” сяовэйнинг бемаъни хабари атайлаб тилга олинмади. Кенгашда ҳарбий ишга алоқаси йўқ кишилар ҳам борлиги учун “ортиқча гап” тарқаб, бу хунлар қулоғига етиб бормаслигини таъминлаш мақсадида асосий сабаб баён этилмади. Бу ҳали отлари, айниқса, учқур отлари кам шэнбинлар билан хунларни узоқ шимол чўлларида таъқиб этиш хатарлилигидан иборат эди. Шарқий хунларнинг нисбатан кучлилиги ҳақида оғиз очилмади. Чунки буни тан олиш хунларни руҳлантириш деган гап эди. Устига-устак, лапашанг Ли Гуан-ли билан хоин Чжан Цянь мағлубиятини эсга олиш умумий сафарбарликка раҳна соларди.

– Шимол қаҳратон совуқ. Бизга иқлими мўътадил, ўтроқ ғарб керак! – дея кенгаш ишига якун ясади Бу Ши. – Сюнну Ғарбдан доимо мадад олиб туради. Уларнинг ўнг қўлини қирқиб ташлаш керак! – У-дининг мазкур бир неча оғиз сўзида Хан империясининг узоқ йилларга мўлжалланган сиёсатининг моҳияти ва мақсади белгиланганди.

– Ишни Лунсининг ғарбида жойлашган майда давлатларни бўйсундиришдан бошлаш керак! – Осмонўғлининг ноёб фикрига изоҳ берди Бу Ши. У Ғарбга юриш қилиш ҳақида очикдан-очиқ баралла гапирди, чунки у тахт таллашиб, ўзларининг ғарбий аймақлари билан душманчилик даражасига етай деб қолган шарқий хунларни тинчлантиришни кўзларди.

Кўп ўтмай, кенгаш қарори амалда қўллана бошланди. Баҳорнинг охирларида Хо Цюй-бин қўшинлари Ўрдуснинг ғарби-шимолида Шо-

фан шаҳри атрофида, Линьжун ясси тоғларидаги Ғарбий Девордан ўтиб, хунларга қаттиқ зарба берди. Хунлар Наньшань (жанубий тоғлар) бўйлаб таъқиб остига олинди. Натижада, хунлар ўзларининг жанубдаги иттифоқдошлари – тибетлик кянлардан ажралиб қолдилар. Ханлар Наньшань ва Хонғай тоғлари орасидаги пасттекисликка суқилиб кирдилар. Хунларнинг ўнг қўлига Хан ханжари санчилди!

Айни вақтда, хунлар орасида ишлаётган “холис чинжинлар” енг шимариб, астойдил ишга тушиб кетдилар.

Чжан Цянь сафардан қайтаётиб, хунлар тутқини бўлган йили шаньюй вафоти натижасида Шарқий ва Ғарбий хун аймақларининг тахт учун ўзаро курашидан фойдаланиб, ханлар шарқий хунларни Ўрдусдан қувиб чиқарган эдилар. Бундай шароитда ғарбий хунлар шарқий хунларга кўмаклашмаган, аксинча шарқий аймақлар хони Хючжуйнинг кучсизланишини истаган эдилар. Энди ханлар асосий зарбани уларнинг ғарбий канотига берар эканлар, Хючжуйни бетараф қилишга, ҳатто ғарбий хунлардан ўч олишга ундашар, бунинг эвазига эса, “сизларга ҳужум қилмаймиз”, дея ваъда берардилар. Айни вақтда, Хан айғоқчилари ғарбий хунлар хони Хуншага “яккаланиб” қолганини эслатиб, Осмонўғлига ихтиёрий тобе бўлишни маслаҳат берардилар. Натижада, Хунша юань-шоу эрасининг учинчи йили¹ шаньюйга итоат этишдан бош тортиб, Осмонўғлига бўйсунди. Унинг аймақлари Туячилар илгари яшашган ерларда кезиб юрардилар. Уларни бошқа жойга кўчирдилар. Шундай қилиб, ханлар туячиларнинг ерларини ҳам қўлга киритдилар. Энди жанубий тоғлардан тортиб, то Тузли кўл (Лобнор) гача бўлган ерларда хунларнинг қадами қирқилди.

Орадан бир йил ўтгач, Вэй Цин қўшинлари Хонғай тоғлари яқинидаги қумликда шаньюйнинг ўзини ҳам талафотга учратди. Хунлардан бир неча минг киши асирга тушди. Улар яна нарироққа, шимолга чекинишга мажбур бўлдилар.

Хунларнинг ўнг қўлини қирқиб ташлаш сиёсатининг дастлабки уч йилидаги жанглари ва шаньюй қароргоҳидаги ичдан емирилишлар натижасида хунлар она тупроқларидан ташқари, қадимдан ўз таъсирларида ушлаб келишган ва савдо алоқалари орқали ғалла ҳамда хунармандчилик буюмлари олиб турадиган жанубдаги ўтроқ ўлкалардан ҳам маҳрум бўлдилар².

¹ Милоддан илгариги 120 йил.

² Шу даврдан бошлаб Хитой хунларни, сўнг уларнинг авлодлари бўлган туркий халқлар ва мўғулларни ғарбдаги туғишган эллар билан алоқасини узиб қўйиш сиёсатини юргизиш келди. XVII аср ўрталарида бутун Ғарбий Мўғулистонни, унинг туб аҳолиси жунғорларни қириб ташлаб, Хитойнинг ғарбий мустамлакасига айлантириб олди.

Лунсидан то Тузли кўлгача бўлган оралиқни хунлардан “тозалаш” бу ерларга бадарға қилинган жиноятчи чинжинларни келтириб ўрнатиш билан қўшиб олиб борилди. Милоддан илгариги бир юз йигирма биринчи йилдаги истилодан кейин фурсат ўтказмай Цзиньчен (Ланьчжоу)дан ғарбга томон Чангчэн¹ давом эттирила бошланди.

Чангчэн чўзила боришига кўра, Цзиньчендан ғарбда, дастлаб Цзюцюань, сўнг бирин-кетин Вувэй, Чжанье ва Дуньхуан вилоятлари пайдо бўлди. Бу ерлардаги қадимги туячилар, хунлар ўрнини Чин жиноятчилари, ҳарбий ва маъмурий табақалар эгаллади. Бу ўлкага хитойча “Ганьсу” деб ном қўйилди. Ганьсу “тозаланди”, яъни чинлаштирилди – ханлаштирилди демакдир! Лобнор “Тхучанхай” дея хитойча аталдиган бўлди. “Тозаланган” Ганьсунни шимоли-ғарб томондан қўриқлаш учун Юйминьгуань, жанубдан асраш учун эса Янгуань истехқомлари қурилди. Лекин бу ҳали кам эди! Чунки қуёшнинг бир кунлик йўлидан жуда оз қисмигина Осмонтагига қўшиб олинган эди! Шэнбинлар байроғига чизилган Сарик аждарнинг иштаҳаси эндигина очила бошланди!

Ў н и н ч и б о б

УЗУНДЕВОР ПАНАСИДАГИ ҲАСРАТЛАР

– Уч-тўрт кундан бери овқат анча тўйимлими-а, нима бало, бошлиқларнинг сахийликлари тутиб қолдими дейман? Сяуннуларнинг ҳаром ўлган отлари гўштидан пишириб беришаётганмикин? Ёки назоратчиларнинг сарқит суюқларини қозонга солиб келяпсанми? – кесатди бир йигит қўлидаги бўшаган сопол косани хушбичим ошпазга қайтара туриб.

– Текин гўшт топилиб қолди. Ҳув анави адирнинг орқасида тошбақаларнинг чинжинлар кўрмай қолганлари бор экан. Ҳар куни тўрт-бештасини тутиб келиб, овқатга солиб юбораяпмиз. Индамай еяверинглар, ханликлар!

– Қўрқма мендан, Сяо Тан! Бизни ўз номимиз билан атайвер, “чинжин”, “ханлик” деб нима қиласан, “ярамаслар”² деявер! Ярамаслар эмаклагудек аҳволга тушишган, хотинингни ҳам ёнимизга қўрқмай олиб келаверсанг бўлади.

¹ Чангчэн – “Узун девор” демакдир. Унга ғарбда “Буюк Хитой девори” деб ном берилган.

² Хан ҳукмрон доиралари уйсиз, дайди ва маҳқум йўқсулларни “ярамаслар” деб аташган.

– Қанча ярамаслик қилсаларинг ҳам хотиним сенлар учун тошбақа тутгани кетди!

– Байталинг шаттасини бизга отиб, думини назоратчига бурар эмиш-ку!

– Оғзингга қараб гапир! Хотиним сендан жиркангандан ҳам беш-баттар жирканади назоратчидан.

Дуньхуанга етай деб қолган Чангчэн девор қурилишида ишлаш учун яқиндагина келтирилган “ярамаслар” деб таҳқирланган йўқсуллар ошпаз билан йигит ўртасидаги бу “суҳбат”ни ҳам қизиқиб, ҳам ҳайрон бўлиб тингладилар. Чунки уларга ошпазнинг кимлиги, нега у бу ерда хотини билан яшаши сабаби номаълум эди. Қурилишда икки-уч йилдан бери ишлаётган “ярамаслар” бунинг сабабини билмасалар-да, уларнинг ниҳоятда тинкалари қуригани учун бундай борди-келди гаплар кўнгилларига сиғмасди.

Сяо Тан юқ ҳам қолдирилмай яланган косаларни бўшаган челакларга солди-да, обкашга илиб, кўрғон томон йўналди. Назоратчиларнинг сўкиниши ва узун қамчиларнинг ҳавода визиллаши тушлик тугаганини билдирди. Ҳамма ишга ёпишди, акс ҳолда, ишламаётганнинг боши-кўзи демай қамчи ёғилиши турган гап эди.

Инсон ҳар бир нарсани нисбатан баҳолайди. Чангчэн – Узундевор қурилишидаги меҳнат азоби қанчалик оғир бўлмасин, бу қурилишнинг қандайдир афзаллиги бордай туюларди. Майда жиноятчилар билан бир қаторда ўлимга ҳукм этилиб, сўнг туну (эркак қул, давлат қули)га айлантирилиб, тирик қолдирилган “ярамаслар” ҳам бу ерга келтирилгандан кейин дориломонликка чиққандай бўлардилар. Улар ертўлаларда яшаб, шу атрофда соқчисиз юра олардилар. Қайси бирлари гувалакдан ўзларига уй ҳам қуриб олишган, улар тубэй (аёл қул)лар билан оила қуришга, пичагина экин-тикин қилишга ҳам ҳақлари бор эди. Банди хунлар, кянлар, кичик туячилар, яъни ну-лу (ҳарбий асир қул) Узундеворнинг битган қисмида бироз дам олдирилгач, яна ишга ҳайдаларди. Озгина мудраб олишни ҳисобга олмаганда, уларда ухлаш имкони йўқ эди. Фақат қишда ва қаттиқ ёмғир пайтлари ертўлаларга тушишлари мумкин эди.

Қурилиш туну кун бирдай шиддат билан тўхтовсиз борарди. Чинлик “ярамаслар” хорижий ну-луларга қараганда яна бир “имтиёз”га эга эдилар: улар навбатма-навбат ишлардилар-да, тунда ишлаганлари кундузи, айниқса, кундуз ишлаганлари кечаси хоҳлаган номаъқулчиликларини қилаверардилар. Назоратчиларнинг улар билан ҳеч ишлари йўқ, бир-бирларининг гўштларини ейишса ҳам ҳеч ким ҳеч нарса демасди. Назоратчилар фақат иш пайтигина ваҳшийлашардилар.

“Ярамаслар” қочиб кетиши ҳам парволарига келмасди уларнинг. Асли қочишнинг ўзи бўлмасди. Кимки қочса, катта йўлдан четлаб, қумлик, чўл-биёбонлардан юриши керак, катта йўл атрофида шэнбинлар, соқчилар ғиж-ғиж. Қочган одам овқатсиз, пиёда қанча ерга бороларди?! Қочиш очлик, ёзда сувсиз қолиш, қишда совуқ уриш, яъни ўлим эди. Шуни билатуриб, ким ҳам қочарди?! Мабодо қочиб, Чинга борилса, кўз остидаги кўк чизиқни – давлат қули белгисини яшириб бўлмайди. Бирдан-бир йўл ишлаб-ишлаб, охири ўлиб кетавериш!

Янги келган, ҳали куч-қувватдан қолмаган ёш-яланг “ярамаслар” бошда бироз шўхлик қилиб юришади-да, сўнг ювош-мўмин бўлиб қолишади. Улар шўхлик учун ҳам дармон зарурлигини кўп ўтмай тушуниб қолишади.

Ҳамма аллақачон ишга тушиб кетган бўлса-да, бир чинжин, назоратчиларнинг сўкишлари ва пўписаларига қарамай, жойидан қимирламади. У ўтирган жойида ухлаётганга ўхшарди. Назоратчилардан бири келиб, уни оёғи билан туртди. Чинжин тошга суяниб ўтирган жойидан ерга ёнбоши билан ағдарилди. У қаттиқ тепкига ҳам “парво” қилмади.

– Ўлганми дейман?! – бақирди назоратчи йигирма қадамча нарида турган бошлиғига қараб.

– Девор ичига ирғитиб юбор! Ўзини касалга соладиган муғамбирларга яхши ўрнак бўлади! – ўшқирди бош назоратчи.

Икки назоратчи ағдарилиб ётган чинжинни оёқ-қўлидан кўтариб, девор томон судрашди.

– Бу ишни ярамасларнинг ўзларига қилдириш керак! – буюрди бош назоратчи.

Ишлаётганлар орасида сансалорлик бошланди:

– Ким ёшроқ бўлса борсин!

– Кела қолинглар, ташласак-ташлабмиз-да, ўлган, шекилли.

– Йўқса, ўзимизни улоқтиришади.

– Ўлгани аниқми?

– Йўқ, ўлмаган. Бечоранинг тутқаноқ касали бор.

– Қанақа касал? Ҳолдан тойиб, қимирлолмай қолган-да. Тушликкача ҳам ишлай олмай, назоратчилар кўзидан яшириниб юрганди.

– Ташлаб юбориш керак. Барибир энди ишлай олмайди...

– Ортиқча юк бўлмасайди ҳали.

– Тўппа-тўғри! Овқатни қанча одам ишлаётганига қараб олиб келишади-ку, ахир!

– Жудаям бағритош бўлиб кетибмиз-е. Ўз шеригимизни улоқтириб юбормоқчимиз-а! Назоратчиларнинг ўзлари қилаверишсин бундай қонхўрликни! Бизнинг қандай қўлимиз боради?!

– Нақ Осмон жазолайди-я тирик одамни улоқтириб юборсак! Ҳар биримиз шундай аҳволга тушишимиз мумкин. Бу дунё қайтар дунё!

Сансалорлик авжига чиқа бошлаган эди, қаёқдандир, иш бошқарувчи пайдо бўлиб қолди. Унинг кўрсатмасига мувофиқ иккита назоратчи касални оёқ-кўлидан кўтариб келди-да, тебратиб туриб девор устунлари орасидаги бўшлиққа улоқтириб юбордилар. Заиф қичқириқ эшитилди. Кўп ўтмаёқ девор ўртасидаги бўшлиқ тупроқ, шағал, тош билан тўлди...

Бу ерда қабр шундоққина оёқ остида! Узундевор устунлари орасидаги бўшлиқларни тўлдириш учун тупроқ, тош, ғишт парчалари билан бирга одам жасадлари ҳам ташланарди.

Иш бошқарувчи узоқлашиб кетгач, назоратчилар тишларини ғижирлатиб, қурувчилар бошига қамчи ёғдира бошладилар:

– Агар шэньту келиб қолмаганда, анавинга қўшиб яна икки-учтангни ҳам улоқтирардик. Девор бўшлиқлари ҳаммангга етади!

– Қурилишга яна жуда кўп одам керак! Шунинг учун шэньту бизни аяди, – базўр минғирлаб қўйди кексароқ чинжин.

Ҳақиқатан ҳам бир неча кундан кейин ички Чжунгодан жазога ҳукм этилган янги-янги юзликлар кела бошлади. Уларнинг гапларига қараганда, бу келаётганлар арзимаган айблари учун ўлимга ҳукм қилингандан сўнг афв этилиб, бу ёққа юборилган эканлар. Янги келувчилар учун қатор-қатор ертўлалар қазила бошланди. Тайёргарликка қараганда, бу қиш узундевор қурилишини ёздагидек туну кун тез олиб бориш режаланганди.

Янги келганлар орасидаги бир-икки маҳмадоналарнинг гапига қараганда, аъёнлар Чангчэн қурилиши учун яна қўшимча одам қаердан олинадди, деган савол билан мурожаат қилганларида, Осмонўғли истехзо билан “урушдан олинадди”, дея қисқа жавоб қайтарганмиш. Сўнг узоқ шимолга чекинган хунлар орқасидан қувиб бориб, асир олиб келиш учун қўшин юборилганмиш. Бу мишмишларнинг тўғрилигини яна қўшимча ертўлалар қазилганга киришилгани тасдиқлагандай бўлди. Ҳа, орадан кўп ўтмай, тўп-тўп хун ну-лулар келтирилди.

Кейинги ҳафта ичида чинлик “ярамаслар”га чет эллик ну-лулардан фарқли ўлароқ берилган арзимас енгилликлар ҳам чиппакка чиқди. Улар ҳам хунлар, қянлар каби девор ёнидан силжитилмай қўйилди. “Ярамаслар” бироз мизғиган бўлишади-да, буламиқ тамадди қилгач, қамчилар остида яна ишга ҳайдаладилар.

Қурилишда одам кўпайгани учун Сяо Тан билан унинг хотини Юй овқат пишириб берадиган одамлар сони ҳам икки марта ортди. Улар-

га девор ишида яроқсиз бўлиб қолган битта кекса кишигина қўшимча гўлоҳ қилиб берилди, холос. Ерўчоқ атрофидаги қозонбоши-да овқат пиширилаётган пайти қария Сяо Танга ҳасратини тўкиб солди:

– Мен узоқ Ляодун¹дан бўламан. Бола-чақам агар тирик бўлишса, ўша ёқдалар. Уларни кўришдан умидимни аллақачон узганман. Ўн йилдан бери ту-нуман.

– Илгари уйингиз, ерингиз бўлганмиди?

– Ҳа, бор эди. Бир йил касал ётиб қолиб, қарзга ботдим. Еримни қўшнилар шерикчиликка экишди. Қарзни иккинчи йили узаман деб чирандим, бўлмади. Учинчи йил деганда қарз икки баробар ортди. Судхўр қарз бадалига еримнинг ярмини тортиб олди. Бир йилдан кейин у келиб, яна мендан ҳақ талаб қилди. Мен ҳайрон қолдим. У бамбук тахтачасини кўрсатиб: “Мана, бармоқларингнинг изи!” – деди. “Ахир еримнинг ярмини тортиб олдинг-ку”, дедим. “Эски қарзинг учун ерингни бергансан, бу янги қарзинг тўғрисидаги ҳужжат!” Ўтган гал судхўр мени алдаб, бошқа алоқасиз бамбук тахтачани ўтга ташлаб юборганини тушундим. Судхўр ерингнинг қолган қисмини ҳам, уйингни ҳам тортиб оламан, деб дўқ урди. Менинг кулбам бошқаларникидан дурроқ эди-да! Қишлоғимизда мен энг уста ғишт терувчи ҳисобланаман. Қийин аҳволда қолдим. Агар судхўр еримиз билан уйимизни тортиб олса, қаерга борамизу қандай тирикчилик ўтказа оламиз?! Майли, ўзим нима бўлсам бўлай, аммо хотиним билан қизимни қутқазай, деган фикрга келдим. Таваккал қилиб, тунда судхўр уйига аста кирдим-да, бармоқ изларим тушган бамбук тахтачани ахтара бошладим. Мени тутиб олишди-да, ўғирликда айблаб, тунуга айлантиришди, сўнг Чангчэн қурилишига юборишди. Ўн йил давомида ишлай-ишлай мана шу ерга етиб келдим. Оддий ханлар орасида мендан бошқа ҳеч ким Чангчэнни бошдан-охир кўрмаган бўлса керак!

– Чангчэннинг Цзиньчэндан Дуньхуангача қурилаётган янги қисми узунми ёки Ляодундан Цзиньчэнгачасими?

– Цзиньчэнгачаси, албатта. Биласанми, мен жуда кўп билимдон, ҳисобдон одамлар, амалдорлар билан гаплашдим. Наинки кўрдим, кўп нарса эшитдим ҳам, – деди чол хашакни ўчоққа ташларкан. – Чангчэннинг эски қисми яқин ўн мингли келади дейишади. Янги қисми бўлса, тўрт минглидан ортиқ эмас!

– Шунча узун Чангчэнни дунё яратилгандан бери қуришар экан-да унда? Яхшиям, менда бола-чақа йўқлиги! Агар бўлганда уларнинг умри шу Чангчэнни кўриш билан ўтар экан! Чинжинлар асти девор кўриш учун яратилганми дейман! – шикаста овозда гап қўшди Сяо Тан.

¹ Ляодун ҳозирги Шимолий Корея ёнидаги шаҳар – яриморол.

– Эҳтимол, шундайдир! Аммо билимдон одамларнинг айтишлари-ча, Чангчэн илгари яхлит қурилган эмас. Хоҳласанг, бир бошдан гапириб беришим мумкин.

– Майли. Фақат аввал қозонларга сув тўлдириб қўяй.

Қария ўчоққа қуриган шўра, оқвошларни ташлар экан, ёнаётган оловни узун косов билан кучайтира-кучайтира узундевор қурилиши тарихини ўзи эшитгани-билганича Сяо Танга гапириб берди. Унинг узундан-узун маълумотларининг қисқача мазмуни шундай эди:

Узундевор бошда қадимги Янь, Чжао ва Чин подшоликларининг шимолий чегарасига қурилган узук-узук деворлардан иборат бўлган¹. Чин империяси барпо этилгач, бу деворларни ягона узундеворга бирлаштиришга киритилган. Чин Ши хуанди бу ишга қўшинлардан уч юз минг кишини юборган. Бу камлик қилгач, яна кўп юз минг сонли нулу ва тунулар юборилиб турган. Ҳаммаси бўлиб, беш-олти уч юз минглик қўшинга тенг одамлар ишлаган. Девор қурилиши ўн йил давомида кеча-кундуз тўхтамай давом этган. Ишга юборилганларнинг кўплари ярим оч-яланғоч ҳолда оғир меҳнат азобидан қирилиб кетган. Ҳалок бўлганлар жасади деворнинг ғишт, тошлари орасига тўкилаётган тупроқлар ичига кўмиб юборилавераркан. Узундевор мажозий маънодагина эмас, тўғри маънода ҳам ҳарбий асирлар ва меҳнаткаш чинжинларнинг суяклари ҳисобига қад кўтара борган. Деворнинг баландлиги олти одам бўйи, эни эса ўн отлик ёнма-ён кетаверади даражада қурилган. Ҳар юз-юз эллик қадамда камондан ўқ узиш учун минорачалар қурилган, девор тепасининг ташқари томонида эса, ташқаридан келганларни ўққа тутиш учун арра тишисимон мосламалар – шинаклар ўрнатилган. Деворнинг бир неча жойида яхши қўриқланадиган дарвозалар қолдирилган. Девор номигагина “хунлардан сақланиш учун қурилган” дейилиб, аслида ўша девор панасида пухта тайёрланиб олиб, хунларга ҳужумни кучайтириш, уларни қириб қайтилгач, яшириниш, хунларнинг фавқулодда ўч олиш имконини йўққа чиқариш учун фойдаланиб келинган.

Қариянинг ҳикоясини миқ этмай ўтириб эшитган Сяо Тан охири:

– Гапингизга қараганда, Чин Ши хуанди ҳам ҳозирги Осмонўғли сингари иш тутган экан-да! – деди.

– Секинроқ!.. Шанғиллама! Ҳозирги Осмонўғли Чин Ши хуандидан ўрганган бўлса керак!

Сухбатдошларнинг гапларида жон бор эди.

Хан сулоласидан бўлган Осмонўғли Лю Чэ ҳам шу узундеворни хунлардан тортиб олинган янги ерларнинг шимолий чегараси бўй-

¹ Милоддан илгариги 300–290 йилларда қурилган.

лаб ғарбга чўзишни буюрган эди. Чангчэннинг бу қисми хунлардан ва бошқа қўшнилардан олинган ҳарбий асирлар ва чинжинларнинг суякларини устига қурилиб борарди. Лекин қўшимча чўзилган Узундеворнинг вазифаси янада орттирилганди. Энди у хунларни ўз она тупроғидан абадий қувиш ва узоқ ғарбни, ҳали номи ҳам, одати ҳам номаълум халқларни бўйсундириш учун таянч нуқтаси тарзида фойдаланишга мўлжалланганди.

Орага сукунат чўкди. Ҳар ким ўз хаёли билан банд, индамай куймаланарди. Кекса ту-ну ўтни кавлаштираётди, Сяо Танга зимдан назар солди. У ранги таг-тагидан заҳил бу йигитнинг ёшини аниқлай олмади. Лекин ҳозир кўкимтиллаша бошлаган юзи ҳам Сяо Таннинг қачонлардир жуда чиройли йигит бўлганлигини беркитолмасди. У хушбичим, гавдаси ушоққина эди.

– Хўш, энди сен ҳам ўз тўғрингда гапириб бер! – деди кекса ту-ну.

– Ҳозир гапириб бераман-да! Аммо бир зум ичкарига кириб чиқай.

Сяо Тан хотинига ниманидир тайинлаб чиқди, шекилли, аёлнинг қозон тепасидан қадами қирқилди, ҳатто ертўладан чиқмай қўйди.

– Мен ўн икки ёшга кирганимда, – дея ўз саргузаштини берилиб сўзлай бошлади Сяо Тан, – отам сизга ўхшаб қарзга ботиб қолиб, мени ҳақдорга қул қилиб берди.

– Эҳ, лаънати қарз! – деди бутун вужуди қалтираб чол, – ҳамма ханлар ту-нуга айланамиз, шекилли, қарз дастидан!

– Ота-онамнинг кенжатоёи ва ёлғиз ўғли бўлганимдан, – давом этди Сяо Тан, – мени олиб кетиш пайти уйимиз доду фарёдга тўлиб кетди. Онам билан иккала опамнинг бўзлаб йиғлаганларини эсласам, ҳали-ҳали юрак-бағрим эзилиб кетади. Шу пайт отам қаёққадир ғойиб бўлиб қолди. Эҳтимол, у ўзини тутиб туришга кўзи етмаган бўлса керак. Қизларимиздан хоҳлаганимни ол, дейишса ҳам ҳақдор унамади. Ҳақдорга аёл эмас, қиммат турадиган эркак қул керак экан! Мени бошқа вилоятга олиб бориб, қанчагадир пуллади. Янги хўжайинимда йигирма чоғли қул бор экан. Аёл қуллар шойи тўқишар, эркак қуллар далада ишлардилар. Мендан, ёш бўлганим учун бўлса керак, уй ичидаги юмушларда фойдалана бошлашди. Сув олиб келиш, гулларга қараш, ўтин ёриш, болаларни ўйнатиш менга юкланганди. Болалар “она” деб югуришганда мен ҳам уйда қолган онамни тез-тез қўмсаб турдим. Лекин чорам йўқ эди!

Хўжайиннинг тўрт келини, уч қизи бўлиб, қизлардан иккитаси узатилмаган экан. Келинлар билан қизларга ёқиб қолдим, шекилли, улар мени таллашиб иш буюрадиган бўлдилар. Бу хўжайинга, унинг ўғилларига ёқмади чоғи, мени олдин далага, кейин устахонага юбордилар.

Устахонада кўп бўлмадим. Бир кун мени хўжайин чақиртирди. Унинг олдига киришдан олдин ювинтиришди, яхшилаб овқатлантиришди. Хўжайин “Сенга устахона кўпроқ ёқадими, уй ишларига қарашишми?” – деб сўради. Мен “Уй ишларига қарашиш ёқади”, деб жавоб қайтардим. Хўжайин рўпарасида қўл қовуштириб турган қул-уй хизматчисига “олиб чиқ” ишорасини қилди. Хизматчи мени бошқа хонага олиб кирди-да, пешонамдан силаб, ўпди. Бундай қарасам, хизматчи қулнинг кўзи жиққа ёшга тўла. Ҳайрон бўлдим. У менга бир қултум сариқ сув берди. Ичганимни биламан, бошим айланиб кетди. Ўзимга келиб қарасам, тўшакда ётибман. Тепамда ҳалиги хизматчи қул ғамгин ўтирибди. Чотим қаттиқ оғриётганини сездим. У менга: “Қимирлама, тез тузалиб кетсан, мен ҳам қирқ йил аввал сендай бўлганман”, – деди. Кейин билсам, мени беҳуш қилиб қўйиб, бичиб ташлашган экан. Шунинг учун хизматчи қул менга раҳми келиб йиғлаган, пешонамдан ўпган экан. Шу тариқа умрбод эркак бўлмай қолдим! Ўғил туғилиб, қизлардек ҳаёт кечиришга маҳкум бўлганимдан аччиқ-аччиқ йиғладим. Лекин янги ҳолатимнинг даҳшатини ҳали кўз олдимга тўласича келтиролмаган эканман!

Орадан тўрт йил ўтди. Ёшим ўн саккизга етди. Ўн тўртимдаёқ қизлар, чиройли ёш аёллар кўзимга яхши кўринадиган бўлиб қолган эди. Энди билсам, барвақт уйғонган эканман. Ақлим тўлиша борган сари, ўша ўн тўрт ёшлигимдаги туйғумни тез-тез эслайдиган бўлдим. Лекин қўлим аёл баданига тегса ҳам сесканмайдиган, этим жимирламайдиган бўлиб қолди. Кейинча тушунсам, бу – ахталикнинг натижаси экан! Яна бошқа ҳақиқатни кейинча англаб етдимгина эмас, ўз қулоғим билан эшитдим. Келишгангина йигитча бўлганим учун хўжайиннинг келинлари мени хизматчиликка танлашган экан. Хўжайин уларнинг хоҳишини бажариб, мен бечорани уларга бичиб берган экан! Ана энди нақ “ойимқиз” бўлдим-қолдим. Ўзимнинг қачонлардир эркак бўлганим эсимдан чиқиб қоладиган бўлди. Овозим, қилиқларим ҳам худди аёлларникига ўхшаб кетганди, шекилли. Лекин келинлар ҳамон менга суқланиб қарашарди. Уларнинг ҳирс тўла кўзлари, ишвалари менинг эндиликда фойдасиз бир пайтлардаги эркаклигимни эсимга солиб турарди. Хўжайинлар жўрттага бичиб қўйганлари учун мен аёлларнинг ошқора таманноларига жавобан эркакча тадбир қўллолмай, кўзларим орқалигина лаззатланиш билан чекланардим, холос. Ҳар галги шундайин кўз лаззатидан сўнг менга қаттиқ алам қила бошлайди. Тунлари тўшагимда пиқ-пиқ йиғлаб чиқаман! Бу ҳам ҳолва экан ҳали! Кейин бундан баттар ҳолга тушдим.

Хўжайиннинг ҳовлисида мен учун муҳим икки воқеа содир бўлди. Кекса хизматчи – ахта қул вафот қилди. Унга ачиниб хўнграб йиғладим.

Энди унинг ҳамма ишлари менга қолди. Овқат қилиш, чой дамлаш, ҳатто аёллар ювинишларига сув келтириб бериш, гоҳо уларнинг устиларига сув қуйиб юбориш ҳам менинг зиммамда! Эркак бўлиб туғилган одам учун бундан ортиқ хўрлик бўлмаса керак!

Сўнг иккинчи воқеа содир бўлди. Хўжайиннинг буррак, тиртиқ, нимжон кенжа ўғли уйланди. Унга жудаям зебо, ўн олти ёшлардаги етилган бир қизни олиб беришди. У яна менинг қачондир эркак бўлганимни эсимга солди. Очиғини айтсам, ҳеч қачон ўша кундагидай куймагандим. Наҳотки, бир тасқара шундай жононни бағрига босиб ётса-ю, мен бечора кўзим қуйиб юраверсам! Агар менга олиб беришганда ҳам келинчакни пешонасидан ўпишдан нарига ўтолмаслигимни эслаб, ўзимни тинчлантирдим.

Аёллар навбатдаги чўмиладиган куни бир ойлик янги келинчак ҳам уяла-уяла ювиниш хонасида ечина бошлади. Во ажабо! Қомат ҳам шунақа келишган бўладими! Икки сийна нақ учишга шай қушлардек. Гавда эшилади, бел бир тутам, дуркун болдирлар! Келинчак уялгандан, мен бўлса қарашга ботинолмаганимдан кўзларимизни бир-биримиздан олиб қочдик. Бичилган бўлсам ҳам илгариги эркаклик ҳирсим хиёл кўзғалди, шекилли, этимни титроқ қоплади. Аёлга жинсий эҳтирос билан талпинган эркаклар қандай бахтли-я! Узоқ вақт жим туриб қолиш хатарли бўлгани учун келинчак ювинишга тутинди, мен аста-аста унинг баданига сув қуя бошладим. Сўнг бошқа аёлларга ёрдамлашгандек, унинг баданини ишқалашга киришдим. Келинчак қаттиқ ҳаяжонланар, чамаси, унга менинг ахталигимнинг аҳамияти йўқ, берилиб лаззатланарди. Менинг бўлса, баданим бошқа титрамади. Фақат кўзим олма-кесак терарди, холос! Аёлларни ювинтирадиган кунлари жудаям ирганардим, энди ўша кун келишини кутадиган бўлиб қолдим. Аммо ҳар гал гўзал келинчакни ювинтиргандан кейин кечаси билан ухлаёлмай йиғлаб чиқа бошладим. Уни узоқроқ ювинтиришимни бошқа аёллар сезишди чоғи, пичинг қила бошлашди. Пичинг эшитмаслик, энг муҳими, чақувга қолиб жазо олмаслик учун бошқа аёлларни ҳам яхшироқ ювинтирадиган бўлдим. Барибир аёлларни навбатдаги ювинтириш куни фалокат юз берди. Кенжа келин менга жуда ўрганиб қолган эди. У ҳар нарсани баҳона қилиб, изимдан қолмасди. Гоҳо ўзимга ўзим аёл зотида ақл йўқ экан, деб қўярдим. Мендан нима фойда? Кейин тушунсам, келинчак буррак эри билан ноилож яшаса ҳам, бутун ўй-хаёли менда экан. Оҳ, келинчакнинг ишвали боқишлари! Ўтларга ёқиб қарайди менга! Тортинмай ҳам қўйди. Баданини эздириб ишқалатади. Ажабо! Этим сесканмаса-да, менга ҳам бу жуда-жуда ёқади. Келинчакни сўнгги марта ювинтиришимда, бор таваккал, деб унинг момиқ сийна-

ларини кўксимга босдим! Келинчак бўйнимдан беозоргина кучди. Мен ҳам юзимни унинг юзига босдим. Шу ҳолда, билмадим, қанча туриб қолдик экан, эшик шарақ очилиб кетса бўладими! Қарасам, остонада хўжайиннинг ўртанча келини турибди. У мени ҳар гал ўзи ишқалаши керак бўлган авратларини ҳам ишқалаб қўйишимга имо қилар, мен турли баҳоналар билан бундан ўзимни олиб қочар эдим. Тушунарли, у бизни, тўғрироғи, кичик овсинини пойлаб келган эди! Воқеадан хўжайин дарҳол хабар топди. Ўшанда еган калтагимни фил еса ҳам ўларди! Шундан кейин хўжайин мени солиқ бадалига давлатга топшириб юборди.

– Сенинг дардинг меникидан ҳам баттар экан-ку! – деди қаттиқ ачиниб кекса ту-ну.

– Бу ҳали ҳаммаси эмас! – дея давом этди Сяо-Тан. – Мени тўппа-тўғри Узундеворнинг Цзиньчэндан нариги қадимий аллақайси дарвозаси яқинига олиб келишди. У ерга ҳайдаб келинганлар ўн беш-йигирма чоғли эдик. Оёқ-қўлларимиздаги бир-бирига маташтирилган занжирлар олиб ташлангач, ғишт қўйишга киришдик. Ғишт қуювчи ту-ну-бэйлар бу ерда бир неча юзга етар экан, ту-бэйлар (аёл қуллар) ҳам анчагина бор эди. Бир кун рўпарамда ирғитилган ғиштарни тараётган аёлга кўзим тушиб, хурсанд бақириб юбордим. Аёл ҳам менга отилди. Иккаламиз ҳамманинг олдида кучоқлашиб кўришдик, узоқ йиғлашдик. “Юй, ростданам сенмисан?!” – шивирладим унинг қулоғига. “Ҳа, менман, Тан!” дерди аёл хўрсиниб. Бу, ўша, хўжайиннинг кенжа келини Юй эди! Лекин у энди анча сўлишиб қолганди. Фақат кўзлари ҳамон ўша-ўша! Олдинига пайқамабман: Юйнинг кўзлари остида ҳам машъум кўк чизиқ тортилган эди! Асли айб менда эмас, ҳамманинг кўз остида бор-да бундай чизиқ!

Юйнинг ту-бэйга айланиши сабабини тушунолмасдим. Қандай қилиб, нима учун, ахир у бадавлат одамнинг туппа-тузук қизи эди-ку! Наҳотки, мен сабабли у ҳам қул қилинган бўлса?! Бичилган қул-хизматчи билан кучоқлашса нима бўлибди? Шунинг учун ҳам қулга айлантириладими эркатой кенжа келин?!

Ишдан сўнг бизнинг тақдиримиздан кулиб кўз қисаётгандек милт-милт этаётган юлдузлар тўла тунда Юй мен қувилиб сотилганимдан кейин ўз бошига тушган мудҳиш савдоларни айтиб берди. Юйнинг буррак эри рашк аламида Юйни қаттиқ калтаклабди. Сўнг уни уй ичига қамаб қўйибди. Фақат учта хона ичида юришга рухсат берибди, холос! Бунисига ҳам чидаган бечора Юйни... кейин... Уни ҳам бичишибди! Ажабо, аёлни ҳам бичишадими?! “Нега ундай қилишди?” деб сўрадим. Буррак эри унга очикдан-очик: “Мен нимжонман, сен етилган аёлсан.

Шунинг учун сени бичирдим. Токи бошқа ҳеч ким билан алоқа қилолма. – Мен сени қўйиб юбормайман, чиройли хотини кетиб қолибди, – деган иснодни кўтаролмайман”, – дебди. Юй қонсираб, ўлишига бир баҳя қолибди. Охири у буррак эрини ўлдиришга қасд қилибди-ю, аммо жароҳатлай олибди, холос. Кейин Юйни бу оғир жинояти учун ту-бэй қилиб юборишибди.

Икки бахтсиз қайта топишганимиздан бироз хурсанд ҳам бўлдик. Бирга-бирга ишлай бошладик. Ҳамма бизни эр-хотин деб ўйларди. У ерда кимнинг ким билан нима иши бор?! Юйнинг бўлса, илгариги латофатидан асар ҳам қолмаган, назоратчиларга ундан кўра чиройли ту-бэйлар етарли эди.

Биз ту-ну-бэйларга ер-сувидан ажралган ёки болаларими, отасими қарз бадалига қул қилиб сотиб юборилган, хонавайрон бўлган ўша атрофдаги деҳқонлар ҳам келиб қўшилишди. Улар ҳам қоринларини тўйдириш илинжида Узундеворнинг у ер-бу ерини тузатишда ишлай бошладилар. Кейин ту-ну-бэйлар орасида Узундеворнинг нариги томонига қочиб кетиш ҳақида гап тарқаб қолди. Маълум бўлишича, бу гаплар сафимизга қўшилиб ишлаётган хонавайрон деҳқонлардан чиққан экан! Улар орасида суннулар томонни яхши биладиган, ёшлигида, уруш пайтлари уёқларга борган одамлар бор экан. Улар тунда Узундевор дарвозасини очамиз-да, соқчиларни шартта бўғиб ташлаб, суннулар томонга қочамиз, дейишибди. Биз кўпчиликмиз. Ўн беш-йигирма соқчи бизни ушлаб қололмайди. Узоқдаги шэнбинларни чақириб келгунларича тонг отади, биз бу пайт суннуларга яқинроқ жойга бориб оламиз. Уларга ихтиёрий асир тушамиз, мақсадимизни айтамыз. Суннулар бизни ўлдиришмайди, қул ҳам қилишмайди, чунки уларга қул керак эмас.. Уларнинг ўрдалари, қароргоҳлари атрофида, дарё бўйлари, тоғ этакларидаги ерларга тариқ, сабзи, турп ва бошқа сабзавотлар экамиз. Суннулар бир қисм ҳосилни олиб, бизни ишлатишга рози бўладилар. У ёқда шундай қилиб кун кечирувчи, урушда асир тушиб кетган чинжинлар бор. Биз ҳам бориб уларга қўшиламыз. Шундай қилсак, очдан ҳам ўлмаймыз, қулликдан ҳам қутуламыз!

Кечки пайтлар, ишдан бош кўтармасдан, ҳаммамиз “Шан лю тянь”¹ қўшиғини тез-тез айтиб турардик. Унинг сўзлари ёдимда:

Дунёда одамлар нега паст-баланд, тенгсиз!

Бош олиб кетайлик озод элларга!

Заминдор ер гуручу тариқ – ош; оч доим йўқсул!

Бош олиб кетайлик озод элларга!

¹ “Шан лю тянь!” “Бош олиб кетайлик озод элларга!” Хитой тилидан рус тилига Л.Д.Позднеева таржимаси.

Қозонда ғирт ёвғон бўламиқ, тўнимиз енгсиз!

Бош олиб кетайлик озод элларга!

Айбимиз нимада ? Аҳмоқми ё хожасидан қул?!

Бош олиб кетайлик озод элларга!

Осмон инъомидир бизга тақдир, бахт, турмуш!

Бош олиб кетайлик озод элларга!

Аламзада, эртага кимдан қутасан уруш?!

Бош олиб кетайлик озод элларга!

– Бу қўшиқни Осмонтагида айтмаган бормикин? – чуқур хўрсинди қария.

– Бу маслаҳат ҳаммага маъқул тушди, – гапини давом эттирди Сяо Тан. – Бизга ҳам бу режа жуда ёққан эди. Бизни сийламаган бу ёруғ дунёдан охирги умидимиз шунда эди. Юй билан икковимиз “оила қуриб, эр-хотиндек” яшашга аҳд қилдик. Бир кун тунда оломон дарвозага ёпирилди. Юй кичик тугунчамизни кўтариб олди. Мен қўлимга чўқмор таёқ олдим. Бу менга эркаклигимни эслатди. Чўқморни ишлатиш бичилган, бичилмаганликка қарамайди-да!

Назоратчилар билан соқчиларни ичимиздаги тингчи ҳамма гапдан хабардор қилиб қўйган экан. Оломоннинг боши дарвозага яқинлашган ҳамано атрофдан отлиқ шэнбинлар қилич ўйнатиб келиб, ғалаёнчиларни аямай тиғдан ўтказа бошладилар. Орқадаги ва ёндагиларнинг кўпи ер тишлашди. Юй иккаламиз ўртада эканмиз, қиличдан қочган бечоралар тўс-тўполони паноҳидагина омон қолдик! Тирик қолганларни калтаклаб-калтаклаб, бу ерга олиб келишди. Мана, яқин бир йилдан бери шу ерда ошпазлик қиламиз.

– Бу аёл ўша... Юйми? – сўради чол.

– Ўша бечора, шу!

– Қаёққа қарама ту-ну, ту-бэй, лу-ну, бор-йўғидан ажраган нун-фулар!

– Жуфт яшаш лаззатидан маҳрум ахта қулларни айтмайсизми?! – кўшимча қилди Сяо-Тан.

– Ёшларинг нечада, мана, сен неча ёшдасан? .

– Мен йигирма иккидаман, Юй ўн тўққиз ёшда.

– Шунақа де! Ўттиз беш-қирқларга ўхшайсизлар.

– Юйни уч йил илгари кўрганингизда эди!

– Ҳа, дунёдан шу тахлит ўтиб кетамиз. Жонимиз ерости сариқ булоқлар салтанатига боргандагина роҳат кўради! Бирдан-бир юпанчимиз шу!

Орага чуқур сукунат чўқди. Сухбатдошлардан кимдир гап очмаса, бу жимликнинг охири тубсиз кулфат денгизига туташиб, жами инсон

зоти ғам-андуҳ гирдобига ғарқ бўладигандай туюларди. Жимликни кекса ту-ну бузди:

– Хонавайронлар тез-тез Узундевор ошиб қочишга ҳаракат қилиб турадилар! Ўн йиллик йўл давомида бундай уринишларни кўп кўрдим. Шуни билгинки, Узундевор Чинни сюннулардан сақлабгина қолмай, у чинжинларнинг Осмонтагидан қочиб кетишларига ҳам йўл қўймайди.

– Осмонтаги хонавайронлар, бечораларнинг тузоғи десангиз-чи!

– Уёғини нима деб атасанг атайвер! Ҳа, айтгандай, у кунги норғил “ярамас”, анави шеригинг... хотининг Юй ҳақида нега учирма гап қилди? – савол ташлади чол жиддийлашаётган суҳбат мавзуини алаҳси-тиш учун.

– Нима, сиз ҳам эшитувдингизми?

– Ҳа. Мен ҳам ўша ерда эдим. Оёғимни зўрға судраб боссам ҳам девор қурилишида ишлаётгандим.

– Ўша норғил иккита шериги билан тунда ертўламизга бостириб киришди. Мен бунга ортиқча хафа бўлмадим. Майли, бечора Юй лоақал шу ярамасдан бўлса ҳам лаззатлансин, деб ўйладим. У кетгач, Юй эркак зоти билан яқинлашишни хоҳламайдиган бўлиб қолганини айтди. Бояқиш лаззатланиш ўрнига жуда қаттиқ азобланибди. Кейин мен ярамаснинг қилиғи тўғрисида назоратчига арз қилдим. Назоратчи ярамасни келмайдиган қилиб қўйди. Лекин ёмғирдан қочиб, қорга тутилдик. Баъзан тунда маст бўлиб назоратчининг ўзи келади. Юйни қийнайди. Атиги уч йилгина аввал бечора Юй сувдан қирғоққа чиқиб қолган балиқдек чанқоқ типирчиларди, энди бўлса эркак зотига яқинлашишдан безиллаб қолган.

Бир-икки марта назоратчи келганда ташқарига чиқиб ҳам кетдим. Кейинчалик Юйнинг илтимоси билан чиқиб кетмайдиган бўлдим. Маст назоратчи Юйга азоб берганда, мен унинг пешонасини силаб, азобини енгиллатиб тураман! Назоратчи эркаклик ғуруримнинг энг сўнгги қолдиғини ҳам поймол қилди! Ўзимни ўлдириш, ундан олдин назоратчини ўз қиличи билан чопиб ташлаш фикрига ҳам келдим, лекин Юй ялиниб-ёлвориб мени бу йўлдан қайтарди. Бояқиш ёлғизгинани мен ҳам ташлаб кетсам, ҳоли нима кечади охири?

Сяо Тан охириги сўзларни ўпкаси тўлиб, аранг гапирди-да, кўз ёшларини исқирт енги билан артиб, нари кетди. Кекса ту-ну ер чизиб қолди.

Бироздан сўнг овқатни кўтаришиб кетиш учун назоратчи юборган “ярамас” тушлик вақти бўлганини мудҳиш Узундевор панасида дардлашаётган суҳбатдошларга эслатди. Тушликни кечиктарганлари учун Сяо Тан билан чолни назоратчиларнинг қамчиси кутарди.

Ўн биринчи боб

ЧЖАН ЦЯНЬ ЯНА САФАРДА

Ченсян Бу Ши Осмонўғлининг ғазабига дучор Чжан Цянни гўё яширинча давлат ишларига жалб эта бошлади. У энди Ғарбга бориб келаётган элчиларнинг маълумотлари асосида таклифлар тайёрлар, уларни ўз “меҳрибони ва ҳомийси” Бу Ши орқали ҳукмдорга киритарди. Лю Чэ атайдан ким бу маълумотларни умумлаштираётгани ва таклифларни тайёрлаётгани тўғрисида сўрамасди. Бу Ши эса, Чжан Цянь ҳақида лом-мим демасди. Шу тариқа, Осмонтаги ҳукмдорининг асъаса-дабдабаси янада ортиб борарди!

Негадир бугун Осмонўғли чэнсянни ҳар кунгидан анча эрта йўқлатди. Бу Ши йўл-йўлакай Чжан Цянь кеча тунда тайёрлаган ёзма хулосалар ва таклифларни олиб келишга улгурди, холос.

– Довон, Дася, Аньси, Шеньду – катта давлатлар, – ўқий бошлади Бу Ши Чжан Цянь ёзувларини, – уларнинг аҳолиси ўтроқ ҳаёт кечиради, қимматбаҳо нарсалар у мамлакатларда жуда кўп, аммо қўшинлари нисбатан кучсиз, чин буюмларини эса жуда қадрлайдилар, чунки ўзлари ҳам турли-туман буюмлар ясашда моҳирдирлар. Кўчманчилар Усун, Кангюй, Катта Юечжи кучли қўшинга эга. Уларнинг қўшинларини Шеньдуга ва Ғарб давлатларига юбориш иложи топилса ва турли йўллар билан уларни фуқаромизга айлантиролсак, Осмонтагини яна ғарбга томон ўн минг ли кенгайтириш мумкин бўларди. Тўққиз тил¹ни биладиган тилмочлар орқали уларнинг ханликларникидан бошқача урф-одатларини билиб олиб, Чин таъсирини тўрт денгиз оралиғига ёйиш мумкин².

– Бу маълумотда нима янгилик бор? – сўради У-ди Бу Шидан.

– У давлатларнинг кенглиги, катталигини биламиз... Аммо Довон, Дася, Аньсининг қўшинлари кучсизлиги илгари номаълум эди. Яна... яна Кангюй билан Юечжилар суннуларга қарши чиқишдан бош тортишган эди. Энди уларнинг қўшинларини ёллаш, Шеньдуга, Ань-си ва Дасяга қарши ташлаш! Янги гап шу. Аммо улардан Довонга қарши фойдаланиб бўлармикан? Улар туғишган эллар дейишганди, шекилли?!

Чжан Цяннинг ҳозирги янги таклифини яхшилаб ўрганиб чиқишга улгурмаган чэнсян кутилмаган саволга қониқарли жавоб қайтаролмай, дудуқланиб қолди.

¹ Кўп тил билувчилар, полиглотлар.

² Тўрт денгиз оралиғи – бу ерда Лобнор қўли, Орол, Каспий ва Ўртаер денгизлари оралиғи бўлиши керак. Чжан Цяннинг маълумотларида шу денгизлар тилга олинади.

– Демак, кўчманчи қабилаларни фуқарога айлантириш керак! – овозини кўтармай хитоб қилди У-ди. Унга чэнсяннинг худди ҳозирги қоқиниши керак эди. Ўрни келганда ҳаммани, жумладан, чэнсянни ҳам дудуқлантириб қўйиш Осмонўғлига ихлосни тобора оширади. Чунки ҳамма унинг ақли теранлигига такрор-такрор қойил қолади, таҳсинлар ўқийди. Эҳтимол У-ди бу вазиятни атайлаб вужудга келтиргандир. Хукмдор Чжан Цяннинг таклифларини чуқур ўрганиб чиқишга етарли вақт бермасдан чэнсяндан фикр сўрагани бежиз бўлмаса керак!

“Турли йўллар билан қўшини кучли кўчманчиларни фуқарога айлантириш керак” – мана гап қаёқда! Сўнг уларнинг қўшинини керакли жойга ташласа бўлаверади. Дачинни узоқ, Ғарб денгизи (Ўртаер денгизи)дан бери ўтказмаслик шунга боғлиқ! Бу гал ҳам масаланинг илдизини Осмонўғлининг ўзи топди! Гап маълумотларни тўплашда эмас, уларнинг мағзини чақишда, ишга энг зарур хулоса чиқара билишда! Хулосалар ичидан ҳам асосий, етакчи хулосани ажрата билиш керак! Аммо бунга ҳар ким муяссар бўлавермайди.

Ўз иродасини бошқаларга ўтказа олишнинг бош омили мана шунда-да! У-ди чэнсяннинг яна бир бор тилини қисиб қўйганидан хурсанд қиёфада:

– Чжан чақиртирилсин! – дея буюрди.

Вақт ўтиши гуноҳни эскиртиради, лоақал уни енгиллаштириши мумкин! Гуноҳкорнинг кўрсатажак хизмати ниҳоят муҳим, зарур бўлса, нур устига аъло нур!

Чжан Цянь охириги марта кўл-оёғи кишанлоғли кирган бу хонага – Осмонтагининг энг мўътабар хонасига яна қадам босди. У ўтган гал ўн уч йил Ғарб давлатларида юриб келгач, Осмонўғли хузурига кириш шарафига эришган бўлса, бу сафар худди шу саройдан силжимаё етти йилдан сўнг ўша мўътабар хонага кириб, таъзим бажо этаётганди.

– Бу таклифларни ким амалга ошириши мумкин? – атайдан эгаси номаълум савол ташлади У-ди.

Чжан Цянь Бу Шининг бир дақиқа иккиланиб қолгани, савол шахсан ўзига қаратилганига тўлиқ амин бўлгани учун шартта бундай деди:

– Осмонўғлининг содиқ қули қўлидан келади!

– Усун ҳақида нималар маълум?

– Сюнну орасида бўлганимда, – дея гап бошлади гуноҳи кечирилганини пайқаган Чжан Цянь, – Усун хукмдори “хунмў” деб аталишини эшитганман. Ҳозирги хунмў Лецзяомининг отаси Наньдоуми Ғарбий сюнну ерларида озроқ яйловга, кичикроқ улусга эга экан. Аймоқлар орасида яйлов талаш қирғинларнинг бирида хунмўни ўлдириб, унинг чақалоқ ўғли Лецзяомини ўтлоққа ташлаб кетишибди. Бир неча кун

кейин келиб чақалоқ тириклигини, баданига ёпишган ҳашаротларни қушлар териб ташлаётганини кўришибди. Чақалоқни бўри эмизаётганмиш. Шаньюй ҳайрон қолибди, гўдакни руҳ деб ўйлабди-да, уйига элтиб тарбиялай бошлабди. Лецзяоми улғайгач, шаньюй уни қўшинга бошлиқ қилиб тайинлабди. Йигит бир неча бор жангларда ўзини кўрсатгандан кейин, шаньюй унга отасининг улуси билан яйловларини қайтариб бериб, Ғарбий девор¹ қоровулларини назорат қилиб туришни топширибди. Лецзяоми ўз қўшинини кўпайтириб, атрофдаги шаҳарлар билан ўлкаларни бўйсундириб олибди. Натижада, у бир неча юз минг кишилиқ тажрибали жанговар қўшинга эга бўлибди. Шаньюй вафотидан кейин Лецзяоми янги шаньюйга бўйсунмай, ўз улусини мустақил бошқара бошлабди. Унга қарши юборилган янги шаньюй қўшини мағлубиятга учрабди, шу-шу, сюннулар усунларни тинч қўйибдилар.

Гап шу ерга келганда У-ди қимирлаб қўйгандек бўлди. Чжан Цянь сўзлашдан тўхтаб, Бу Шига саволомуз қаради.

– Хўш, бу эртақдан қандай хулоса чиқариш мумкин? – савол ташлади У-ди.

– Менимча, шаньюй ўзбошимча хунмўни ўлдириб, Лецзяомини “ўғил” қилиб олган. Кейинроқ шаньюй усунларнинг анчагина танобини тортиб қўйган. Сўнг Лецзяомига унинг отасидан қолган улусни бериб, уни итоатда сақлаган. Кекса шаньюй ўлимидан кейин усунлар яна мустақил бўлиб олганлар, – қатъий жавоб қайтарди Чжан Цянь.

– Бундан чиқди, усунлар ҳам аслида сюнну аймоқларидан тарқашган! – хулоса қилди Бу Ши.

– Тўғри, – деди Чжан Цянь, – усунлар ҳукмдорининг лақабига “хун” сўзи қўшиб ишлатилади. Бу сўзга ўша сулола ҳукмдорларининг исмидаги “ми” қўшимчасини тиркаб, “хун-ми”, яъни “хунмў” деб атайдиган бўлганлар. Айтишларича, ўлдирилган хунмўнинг аждоди асли шаньюйлар зотидан бўлган экан. Улар эса хун (кийик) уруғидан бўлгандан, улар қўл остидаги халқ номи ҳам “Хун” бўлиб кетган дейишади, биз уларни “сюнну” деб атаймиз. Бунини аниқлаш қийин!

У-ди сезилар-сезилмас бош қимирлатиш орқали ортиқча гап керакмаслигини билдиргач, салмоқланиб гап қотди:

– Усунларни сюнну билан қайта бирлашишга йўл қўймаслик... уларни фуқаро қилиш, улар орқали Кангюйни ҳам йўлга солиш керак!

– Тўғри, кўчманчилар ичида энг ройиши, бизга яқини Усунлар, – деди апил-тапил Бу Ши суҳбатдан четда қолмаслик учун. У-ди “Шу сабаб ҳамма гап Усунлар ҳақида бораяпти-да”, дегандай унга маънодор

¹ “Узун девор”нинг ғарбий қисми.

қараб қўйди. Бу Ши ўтган галдан бери, Чжан Цяннинг таклифи тилга олингандан бошлаб, Осмонўғли хузуридаги суҳбатда ўз ўрнини тополмаётган эди. Ўтган сафаргиси-ку майли эди-я! Ҳозиргиси сал ноқулайроқ бўлаяпти-да! Чэнсян Чжан Цянни Осмонўғлига фикран ҳам, руҳан ҳам ўзига қараганда яқинроқдек сеза бошлади. Бу унда Чжан Цянга нисбатан ҳасад уйғотаётганди.

– Усунлар бошдан-оёқ Ғарбни, Довонни қўлга киритишда шэнбинларга асосий таянч бўлиши керак! – бемаврид яна гапга суқилди Бу Ши. – Осмонўғлининг хулосасини амалда қандай татбиқ этишни яхши биладиган чэнсян бу гал маълум гапларни такрорлашга мажбур эди. – Шеньдуга ҳам, Дасяга ҳам, Аньсига ҳам Усун отларининг туёғи етиб бориши керак!

Ҳар ҳолда Бу Ши янги гап айтолмаган бўлса ҳам, Осмонўғлининг фикрини ойдинлаштиришга маълум ҳисса қўшгандек эди. Илож қанча, чэнсяннинг насибаси аксари шундай бўлади.

Бованхоу даражасига тикланган Чжан Цянь энди Чжунланцян¹ унвони билан Бош элчи вазифасида Усунга жўнади. Унга ёрдамчи қилиб Осмонўғли ёрлигига эга бўлган кўп сонли элчилар бириктирилди, жуда кўп турли-туман қимматбаҳо совғалар, ўн минг бошга яқин мол-қўйлар берилди. Уларни қўриқлаб, ҳар қайсисига иккитадан от берилган уч юз қуролли ясовул борарди.

Ғарбдан қайтганидан сўнг орадан ўн бир йил ўтгач², Чжан Цянь яна узоқ сафарга чиқди ва шу йилнинг ўзида Музламаскўл³ қирғоғига жойлашган Чигуга, усунлар ҳукмдори – хунмў ўрдасига етиб келди.

Кексайиб қолган хунмў Лецзяоми Бош элчи Чжан Цянни истар-истамас кутиб олди. Қангхада, Катта Туячилардагидек совуқ кутиб олинишга ўрганиб қолган тажрибали Бош элчи бу гал ўзини бошқача тутди. У ҳайрон ҳам бўлмади, жаҳли ҳам чиқмади. Совуққонлик билан қатъий йўл тутди: хунмўга, унинг мулозимлари, уларнинг хотинлари, қизлари, келин-кертакларига қимматбаҳо тортиқлар қилди ва бор маҳоратини ишга солиб, хунмўга Усун Чиндан узоқда эмаслиги, яқин чегарадошлигини, хунлар эса сиқувда эканликларини англатиш ҳаракатида бўлди.

“Хунмўнинг юшмай иложи йўқ!” деган ишонч билан Чжан Цянь Лецзяоми хузурига кирди. Эгилиб салом бергач:

– Агар Осмонўғли бериб юборган тортиқлар сизга ёқмаган бўлса, қайтариб беришингиз мумкин! – деди.

¹ “Жунланцян” – Хунлар нойиби... “Хун” сўзини ханликлар “жун” тарзида ҳам талаффуз этганлар.

² Милоддан илгариги 115 йил.

³ Иссиққўл.

Лецзяоми бунга жавобан муғомбирона жилмайди-да, олтин, ко-сага қўйилган қимиздан хўриллатиб ичиб, катта ёғоч лаганда энди-гина келтирилган, ҳовури чиқиб турган бутун қўй гўшtidан иккала қўли билан узиб олиб ея бошлади. У одатига кўрами ёки атайданми, қора уйнинг тепадаги туйнугига тикилган қўйи гўштни чапиллатиб чайнади. Гўё унинг ҳузурида Хан элчиси йўқдек эди. Кўчманчиларнинг одати, уларнинг меҳмондўстлигини яхши билган Бош элчи ҳам хунмўга тақлидан, қимиз сипқора-сипқора апир-шапир гўшт ейишга киришаркан, тилмочига чиқиб кетишни имо қилди. Чжан Цянь билан хунмў холи қолишди. Элчи усунлар тилида чала-чулпа бундай деди:

– Сизлар... одатлар... биламан. Қўноқ овқат ейди йўқ... қимиз ичди йўқ... гап йўқ...

– Ҳа, шундай! – деди-да, хунмў илжайиб, тери ёстикқа ёнбошлаб олди.

Чжан Цянь косадаги қимиздан охирги хўпламини ичаётганда Лецзяоми йўлбарс тери пўстакка оёқларини баралла узатиб юбориб, хуррак ота бошлаганди. Хунмўнинг иккита ёш соқчиси кириб келишди. Чжан Цянь ўзига ажратилган қора уй томон йўналди.

Лецзяоми Чжан Цяннинг огоҳлантиришисиз ҳам Хан энди Усунга деярли қўшни бўлиб қолганини яхши биларди. Қариндош хунлар шимолга сиқиб ташланган, ғарбдаги қардош аймақлар бошқа томонга кўчириб юборилган... Тортиқларни қайтариб бериш – Хан билан алоқани ёмонлаштириш демакдир! Бундан усунларга фойда йўқ, энг тўғри йўл – жавоб беришга шошилмаслик! “Хан билан муносабатларни ёмонлаштирмаслик ҳам керак, яхшиламаслик ҳам!” дерди ўзига-ўзи хунмў. Тажрибали Хан элчиси Чжан Цяннинг муғомбирлигига Лецзяоми ҳам ўз муғомбирлигини қарши қўймоқчи, аммо буни у бепарво чол, кўчманчиларга хос соддалик ниқоби остида бажармоқчи эди!

Чигу¹да Чжан Цянь бошчилигидаги элчилар қулай жойлашиб олишди. Осмонўғли Чжан Цянь юбориб турган батафсил маълумотлар орқали Усун ҳақида тобора тўлиқроқ тасаввур ҳосил қилиб борарди: “Усунлар қароргоҳи Чиғу Оқсувдан шимолда. Бу қароргоҳда Катта хунмў туради. У Чанъандан саккиз минг тўққиз юз ли масофада. Аҳолиси олти юз ўттиз минг кишидан иборат ёки бир юз йигирма минг уйдир. Камалакчилари бир юз саксон мингдан ортиқ. Ерлари текис, серўт. Бу мамлакат жуда серёмғир, совуқ. Тоғларида игнабаргли дарахтлар, арчалар кўп. Усунлар деҳқончилик билан ҳам, боғдорчилик билан ҳам

¹ “Чиғу – айрим тарихчиларнинг фикрича, Иссиқкўлнинг жанубида, Қорақўл (ҳозирги Пржевальск) атрофларида бўлган. Усунлар тилида “Чиғу” – “қизил” деган маънони билдирган.

шуғулламайдилар¹, чорвалари билан серўт, серсув ерлар ахтариб, кўчиб юрадилар. Одатлари сюннуларникидек. Уларда йилқи жуда кўп, айрим бой кишиларда тўрт минг-беш минг бошдан йилқи бор... Усун энг кучли давлатлардан бири ҳисобланади. Усун шарқда сюнну билан, шимоли ғарбда Қангюй билан, ғарбда Довон, жанубда эса турли ўтроқ эллар билан чегарадош... Катта Юечжилар ғарбга кўчиб кетгач, яйловларининг бир қисми усунларга қолган. Улар орасида айрим юечжи қабилалар яшайди... Қадимда усунлар юечжилар билан ҳозир биз қурган Дуньхуан атрофларида ҳам кўчиб юрган, сўнг бу ерларга, ғарбга силжиб келган... Усунлар иттифоқига турли аймақлар киради. Улар орасида хирхиз деб аталувчи аймақ бор. Хирхизлар усунларнинг энг жанговар уруғларидан... Хирхизларнинг бир қисми шарқда, сюннулар орасида ҳам қолиб кетган дейишади.

Хунмўнинг ўнтадан ортиқ ўғиллари бор. У тўнғич ўғлини тахт меросхўри деб эълон қилган экан. Барвақт вафот этган тўнғич ўғил ўлими олдидан ўғли Гюньсуймини ўз ўрнига тахт меросхўри этиб тайинлашни илтимос қилган. Хунмўнинг раҳми келиб, тўнғич ўғлининг илтимосини қондирган. Бундан хунмўнинг ўртанча ўғли Далу хафа бўлган. У кучли, ҳарбий саркарда бўлиш кўлидан келадиган одам! Далу пайт пойлаб, Гюньсуймини ўлдиришга қасд қилиб юради ва ўз туғишганлари билан ажралиб, алоҳида яшайди. Кекса хунмў набирасига ўн минг камалакчи суворий бериб, ажратиб юборган. Ўз ҳузурида ҳам ўн минг суворий асрайди. Шу тариқа, усунлар давлати номига кекса хунмў тасарруфида бўлса ҳам, амалда у уч бўлакка ажраб кетган ҳисоб. Уларнинг ҳар қайсиси ўзларини хунмў ҳисоблайдилар. Катта хунмў эса Лецзяоми...”

Бош элчи Чжан Цянь Чиғуга яхши ўрнашиб олгач, ўз кўл остидаги элчиларни турли қимматбаҳо тортиқлар билан Дася, Аньси, Тяочжи, Қангха, Катта Юечжи, Лицзянь, Яньцай, Шеньду, Юйтань, Довон ва бошқа Ғарб давлатларига юбора бошлади. Бу элчиларни Осмонўғлининг ўзи “цзянйи” (“айғоқчи”) деб атаган ва уларнинг вазифасини шахсан ўзи белгилаб берган: айғоқчилар асосан турли мамлакатларнинг кўшинлари сони, қуроллари, жанг қилиш усуллари ҳақида ва ҳарбий аҳамиятга молик бошқа маълумотлар тўплаб, кўшни давлатлар, халқлар ўртасига низо уруғини сепишлари, ички келишмовчиликларни кучайтириш орқали уларни кучсизлантиришлари керак!

Элчилар ёнида ўнлаб, ҳатто юзлаб хизматкорлар, соқчилар боришарди. Ҳар йили ханлар бешта-олтидан, айрим йиллари эса, ундан

¹ Чин элчилари усунлар ҳукмрон ерлардаги ўтроқ аҳоли деҳқончилик, боғдорчилик билан шуғулланишини ҳисобга олмаганлар.

ортиқ ана шундай элчилар юборардилар. Айрим хукмдорлар Хан элчиларига аҳамият бермай қўйган бўлсалар, бошқалари чет элликларнинг бундай ёғилиб келишларига шубҳа билан қарай бошладилар. Элчилар узоқ мамлакатлардан етти-саккиз, яқинроқларидан эса, уч-тўрт йилдан сўнг қайтиб келишарди. Бунга фақат йўлнинг узоқлиги, сермашаққатлилигигина сабаб эмас эди. Элчиларнинг вазифаси тез қайтиш эмас! Айрим ханликлар гўё элчилар гуруҳидан қочиб кетиб, ўша элларда қолиб кетардилар. Элчилар “қочоқлар”нинг қайтиб келишини кутиб, борган мамлакатларида яна маълум муддат қолиб кетиш имконига эга бўлишарди. Амалда эса “қочоқлар” хонлар, шохлар, ихшидлар, тархунлар, тудунлар, хоқонларнинг сарой мансабдорлари ўртасида низо уюштиришар, қимматбаҳо совғалар, ваъдалар эвазига Осмонўғли учун таянч нуқталари вужудга келтиришар, кўзланган мақсадни охирига етказардилар. Одатда, Хан элчилари жўнаб кетган мамлакатларда тахт учун ўзаро кураш авж олар, сарой тўнтаришлари юз берарди.

Чжан Цянь элчилардан келиб турган маълумотларни синчиклаб ўргангач, тартибга соларди-да, энг сара маълумотларни дарҳол Осмонўғлига етказарди.

Аньсидаги элчи юборган маълумотлар орасидан “Бу мамлакат хукмдори бизни кутиб олиш учун чегарага юборган мансабдор билан бирга йигирма минг камалакчи суворий келди” дейилган хабарни Бош элчи Осмонўғлига жўнатган маълумотида алоҳида таъкидлаб кўрсатаркан, ўзидан: “Аньси хукмдори бизга қудратли қўшинимиз бор, билиб қўйинглар, демоқчи бўлди”, – дея қўшиб қўйди.

Чжан Цянь Чиғудан чопарлар орқали Чанъанга юбориб турган маълумотлар Осмонўғлининг узоқ ғарб мамлакатларига нисбатан қизиқишини тобора орттириб юбораётганди. Энди элчилар икки марказдан – Чанъандан ва Чиғудан жўнатиладиган бўлиб қолди. Бевосита Осмонтаги саройидан Усуннинг ғарбидаги мамлакатларга юборилаётган элчилар ҳам албатта Музламаскўл қирғоғида тўхтаб ўтарди. Чунки улар учун Ғарбни беш қўлдек биладиган Бош элчининг маслаҳатлари жуда зарур эди! Ахир, Чжан Цянь йўллар, кечувлар, довонлар, даралар ва ҳоказоларни жуда яхши билишидан ташқари, энг муҳими, ўша халқлар урф-одати, хукмдорларининг феъл-атворлари, ҳатто тахт учун очиқ ва зимдан умид боғлаб юрганларни ҳам деярли номма-ном биларди. Чжан Цянь қўниб ўтадиган элчиларнинг нималарга кўпроқ эътибор беришлари кераклигини, нималарни қўшимча ёки такрор аниқлашлари зарурлигини белгилаб берарди. Чунки у ёки бу мамлакат тўғрисида қандай маълумот бору, қандай маълумот чала-яримлиги Бош элчига кундай равшан эди.

Хан элчиларининг чет эл хукмдорлари, уларнинг мулозимлари кўз олдида эътибори кета бошлаганининг ҳамда Осмонўғли юборган совға-саломларга қизиқиш камайиб бораётганининг яна бошқа сабаби бор эди. Дастлаб юборилган элчи тўдалари орасида хизматкор ёки котиб бўлиб борган шахслар Осмонўғли саройидан у ёки бу мамлакатга элчи сифатида юборишларини илтимос қилардилар. Бундай илтимослар кўп ҳолларда рад этилмас, машаққатли ҳамда хатарли олис сафарга бориш ниятидагилардан гуруҳ тўплашга рухсат бериларди. Ҳар нарсага тайёр, ҳамёни қуруқ элчилар ўзлари бораётган мамлакат хукмдорига Осмонўғли йўллаган совғаларнинг ҳам, Хан хукмдорига жавобан қайтарилган тортиқларнинг ҳам бир қисмини ўзлаштириб олардилар. Агар бу тоифа элчилар ўзларига топширилган асосий вазифани яхши уддалаган бўлсалар, уларнинг “майда кирдикорлари” кечириларди. Гуноҳлари катта бўлса, жазоланардилар. Бордию ўз гуноҳлари учун катта жарима тўласалар, улар яна такрор элчиликка юборилавериларди. Бу борада ҳам Осмонўғли “бирдан-бир тўғри йўл” тутганди: ахир, қўли эгри элчилар ўғирлаган молларини тарк этган мамлакатларида қолдирмай, Осмонтагига олиб келадилар-ку! Улар гуноҳларини ювиш учун бойликларни барибир хазинага топширадилар-да! Бошқатдан бойлик тўплаш учун яна бораверишсин элчиликка! Ҳатто, Осмонўғлининг совға-саломларини ҳам ўмаришдан тоймайдиган “азаматлар”гина бажара олишлари мумкин топширилган хатарли вазифани. Ношуд-лапашангларга йўл бўлсин бу иш. Чумчуқ чир этса, юраклари шир этади ундайларнинг. Осмонтаги саройини элчиларнинг обрўйи эмас, улар бажариб келишган ишнинг натижаси қизиқтиради асти!

Ғарб мамлакатларида Хан элчилари тўғрисида тарқалган ва тарқалаётган ҳар хил баланд-паст гаплар Осмонўғлини ташвишга солмасди. Ўша мамлакатларга шэнбинлар қадами етиб боради-ю, ундайин баланд-паст гапларни ханларнинг кескир қиличлари текислаб қўяди!

Ўн иккинчи боб

КЕКСА ХУНМЎҒА ЮБОРИЛГАН ЁШ МАЛИКАЛАР

Улкан Музламаскўл атрофини қуршаб олган тоғ чўққилари ҳамон оппоқ қор билан қопланган. Пастда, водийда эса баҳор. Тоғ ёнбағирлигидаги чодир тикилган тепаликдан кўм-кўк кўл кафтдек кўриниб турибди. Атрофи ям-яшил майсазор, кўп қиррали қизил ипак чодир юқориқоқдаги тепаликдан қаралса, кўк бахмал чойшабга қизил ғум-

барак гул тикилгандек кўринади. Чодирнинг ярим кўтариб қўйилган парда-эшигини енгил шабада тебратади. Чодир ичига оқ туя жун кигизлар устига кўкимтир шойи тўшаклар ёзиқли, ҳар жой-ҳар жойга шойи жилдли ёстиқлар ташлаб қўйилган.

Хунмў Лецзяоми билан Бош элчи Чжан Цянь пахтали момиқ ёстиқларга ёнбошлаб ўтиришибди. Сермулозимат-тавозели Хан хизматкорлари олтин косада қайноқ шарбат олиб киришди.

– Овқатдан сўнг қоқи шарбати ичмоқ ғоят фойдали, – деди Бош элчи хунмўга коса узатиб.

– Қимиз-чи, қимиз фойдали эмасми?

– Қимиз ҳам фойдали. Аммо бу шарбат чакки эмас.

– Оғзим куйиб қолмасайди деб қўрқаман.

Чжан Цянь хунмўнинг тагдор бу гапига жавоб тополмай ютинди. Тўғри, усунлар овқатдан кейин иссиқ шарбат ичишга ўрганмаганлар. Аммо бу қари тулки тўғри маънода айтдимиз ҳозирги гапни ёки ханлар билан яқинлашишдан оғзи куйиб қолишига шама қиялтимиз?

– Тўғри, баҳор фасли одатда қимизга... қизга чорлайди, – деди ниҳоят Бош элчи орага чўккан хиёл жимликдан сўнг.

– Қиз кўзга дори дейишади, – чайналди хунмў.

Яна тагдор гап! Нима демоқчи бу билан туллак?!

Ажабо, нечук хунмў Бош элчининг қочиримини фаҳхламаяпти? Чжан Цянь ниҳоят гапни айлантормасдан, асл мақсадни айтиб қўя қолишга қарор қилди. У бугунги зиёфатни беҳуда ташкил қилмаганди. Усунлар сариқ рангдан кўра, қизил рангни ёқтиришларини ҳисобга олган элчи алоҳида маҳорат билан тикилиб, шинам безатилган қизил ипак чодирни ҳам хунмўга маълум мақсадни кўзлаб тортиқ этганди.

– Аёл зоти роҳатлантириш учун яратилган. Аёл одамларни қариндош ҳам қилади. Агар сиз Хан хонадони маликаларидан бирини хотинликка олсангиз, икки халқ қон-қариндошлик иплари билан янада мустақамроқ боғланарди!

– Кошкийди-я, ёшим лоақал етмишларда бўлганида...

– Сиз ҳали йигитдай бақувватсиз! Бу ерга, сизларнинг юртларингга келганимдан сўнг тушуниб қолдим: қимиз билан қази етмиш икки томиргача кўпиртириб юбораркан. “Қимиз, қази, қиз!” деб бекорга айтишмас экан!

– Барибир малика учун қарилик қиларман. У анча ёш бўлса керак?

– Маликанинг ёши ўн еттиларда, шекилли, агар ундан ҳам ёшроқ бўлмаса.

Хунмў маликанинг ёшини суриштира бошлаганини кўрган Бош элчи асл мақсадга кўча қолди:

– Ҳамон қариндош бўлмоқлик ниятимиз бор экан, бир-биримиздан ийманиб ўтиришга ҳожат йўқ. Агар сизлар Ғарбий сунну ерларини ишғол қилсанглар, Осмонтагига яна ҳам яқинлашасизлар. Ахир, у ерларда етти бўғин ота-бобонглар яшаб келишган-ку!

Бош элчининг мўлжалига кўра, бу гап хунмўни анча қизиқтириши керак эди. Аммо у яхши англамади ёки Чжан Цянь лозим даражада тушунтиролмади. Эҳ, аттанг, тилмоч йўқлиги панд берди-да ҳозир! Бош элчи гап бошлаши ҳамоно хунмў мудрай бошлаганди, энди хуррак овози эшитиляпти... Демак, бу туллак тулкидан яна жавоб олиб бўлмайди!

Чжан Цянь хунмўни Осмонўғли номидан тортиқ этган ипак чодирда қолдириб, ўз қароргоҳи томон йўл олди.

Бош элчидан муғамбирона қутулган Лецзяоми унинг таклифи устида ўйлай бошлади. Хан маликасини хотинликка олиш учун кунчиқар томонга, илгари Хуншабек аймақлари яшаган томонга ўтиш керак! Хан хонадонига нечук керак бўлиб қолди бу? Нега ханлар хунлардан тортиб олинган ерларнинг бир қисмини усунларга беришмоқчи? Нимага алмаштирмоқчилар у ерларни? Бу ўринда жуда қалтис ҳисоб-китоб бор! Агар усунлар илгари Хуншабек аймақлари яшаган ерларга кўчиб ўтсалар, турган гапки, хунлар билан усунлар ўртасида адоват келиб чиқади. Бу ўз-ўзидан ханлар фойдасига хизмат қилади: ўзаро низодан хунлар ҳам, усунлар ҳам заифлашадилар! Заифларни бўйсундириш учун ортиқча ақл керакмас! Ханларнинг мақсади худди мана шу! Хўш, гап модомики шундай экан, кекса Лецзяоми қандай қарор қабул қилиши керак? Агар бошқа илож бўлмаса, У-дига куёв бўлиш мумкин, аммо асло хунларнинг ерига қочиб ўтмаслик керак!

Таҷрибали Лецзяоми қанча зийрак бўлмасин, барибир у Осмонўғлининг мақсадини қисман билолди, холос: Чин ҳукмдори асли усунлардан, уларнинг суворийларидан фақат хунларни тор-мор этишдагина эмас, балки аввало ғарбий ва жануби-ғарбий мамлакатларни босиб олишда ҳам фойдаланмоқчи эди.

Бош элчига бериладиган жавобни Лецзяоми турли баҳоналар билан пайсалга сола бошлади. У навбатдаги учрашувда Чжан Цянга маликага уйланмоғим учун юртдошларим билан маслаҳатлашиб олишим лозим, деди. Қиш эшик қоқиб турибди, элимни бўлса келаси йилги ёздан олдин тўплай олмайман. Келгуси йил ёзида аймақлар билан уруғларнинг бошлиқлари Чиғуга тўпланишганда кенгашга хунмўнинг ўртанча қайсар ўғли Далу келмади, тахт вориси деб расман эълон қилинган, шу боис Сэнцзу, яъни “тахт эгаси” деб юритила бошлаган невараси Гюньсуй бўлса, кекса бобосининг ёш маликага уйланишига қарши чиқди. Кенгашда бу масала бўйича усунлар бир қарорга келолмадилар.

Келаси йил ҳам хунмў Чжан Цяннинг таклифига аниқ жавоб қайтармади. Аъёнларимдан анчагинаси шаньюйга яширин хизмат қилди, уларни лоақал бетараф қилишга эришмасдан туриб, кенгаш чақириб бўлмади, деди Лецзяоми.

– Мен Осмонтагига қайтишим керак. – Қаттиқ ташвишланган оҳангда деди Чжан Цянь. – Осмонўғлининг амри шу!

– Яна бир йил сабр қилинса бўлмасмикин? Одамларимни кузда тўплайман.

– Мен Осмонтаги ҳукмдорининг хизматкориман. Осмон улуғлаган зот раъйига қарши иш тутолмайман.

Лецзяоми ўйланиб қолди. Бир ёқлама кетиб қолмадиммикин? Бемаврид ҳийлам эл-юртим бошига фалокат келтирмасмикин?

Бош элчи йўлга тушганидан уч кун ўтгач, Лецзяоми унинг ордидан чопар юбориб, Чжан Цяндан тўхтаб туришни илтимос қилди. Бош элчи бу таклифга “аранг” рози бўлди. Чжан Цяннинг охириги ўқи нишонга теккан эди! Аммо тарёксиз захар йўқ! Бир ҳафтадан сўнг Чанъанга қайтаётган Чжан Цяннинг карвонида ўз одамлари ва соқчиларига эга хунмў элчиси ҳам бор эди! Шу пайтгача Чжунгода усунлардан ҳеч ким бўлмаганди, ханлар мамлакати тўғрисида хунмў ҳам, унинг аъёнлари ҳам фақат сўзамол Хан элчиларининг гаплари орқалигина тасаввурга эга эдилар. Энди хунмў Чин тўғрисида бевосита ўз одамлари орқали маълумот олмақчи бўлди. Ўзаро алоқалар “қуда-андалик”кача бориб етадиган бўлгани учун Лецзяоми Чжан Цяннинг чорасига қарши ўлароқ, ўз чорасини ҳам кўриб қўйди.

Чанъанда ҳам жиддий ташвишлана бошладилар: усунларни чалғитиш ханларнинг ўзлари учун кўнгилсиз оқибатларга олиб келмасмикин? Ханлар билан усунлар алоқасининг сусайиши уларни хунлар билан яна яқинлаштириб қўяди-ку! Довонга юриш бошлаш тайёргарлиги деярли тугалланган. Шэнбинлар шай туришибди. Усунлар шэнбинларнинг орқа томонида қоладилар, бинобарин, бўлажак жангларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан усунларнинг шэнбинларга нисбатан муносабатларига боғлиқ! Усунлар Хан қўшинининг Довонга қарши юришига халақит бермаслиги шарт. Аммо бу кам ҳали. Хунмўни Довонга қарши озроқ бўлса-да аскар юборишга кўндириш, тўғрироғи, мажбур қилиш керак! Шу тариқа у аста-секин шэнбинларни қўллаб-қувватлаб туришга кўника бошлайди. Демак, Лецзяоми билан тезроқ қариндош бўлмоқ ниҳоятда зарур! Буни пайсалга солиб бўлмади, вақт жуда зиқ. Анави ландовур Чжан нима қилиптийкин у ёқда? Усунларни ғарбий хунлар илгари яшаган ерларга кўчиришдан кўра ҳам уларнинг Довонга қилинажак ҳужумни қўллаб-қувватлашларини таъминламоқ зарурроқ ва

муҳимроқ ҳозир! Демак, хунмўнинг куёв бўлиши учун илгариги шартни – усунларнинг ғарбий хунларнинг ерларига кўчишларини узил-кесил тарзда қўймаслик керак. Усунлар ёрдамида хунларни буткул тормор этишни эса кейинроқ, бафуржа, Довон бўйсундирилгандан кейин, довонликларнинг арғумоқларига минган шэнбинлар бажарадилар! Шундагина усун суворийларининг Осмонўғли кўшинлари билан ён-ма-ён хунлар устига бостириб боришдан бошқа иложлари қолмайди!

Чжан Цянь ҳам аллақачон худди шундай фикрга келган эди. Аммо элчи “Хунмўни куёв қилиш учун усунларнинг хунлар илгари яшаган ерларга кўчиб ўтишлари шарт, деган кўрсатмангизни бекор қилинг!” деб Осмонўғлига қандай айта олади?!

У-ди Чиғудан кеча тунда қайтиб келган Чжан Цянни ўз ҳузурига чақиртириб, унга бундай деди:

– Усунларни кунчиқар томонга кўчириш ҳозир жуда зарурми?

Бош элчи Осмонўғли билан бир хилда фикр юритишига яна бир бор ишонч ҳосил қилгач, усунларни тўлиқ йўлга сололмагани сабабли ҳукмдорнинг ғазабига учрамай омон қолганидан мамнун бўлиб, дадил жавоб қайтарди:

– Буни кейинча қилса ҳам бўлаверар.

– Унда имилламаслик керак!

Эртаси тонг палласи соқчилар тўдаси кўриқчилигида махфий чопар Чиғу томон елди.

Ханлар чопари Лецзяомига Бош элчи номидан тортиқ топширди. Филсуяк сопига учқур кийик тасвири нақшланган бу совға-ханжарни бир пайтлар Лецзяомининг ўзи Чжан Цянга ҳадя этганди. Чопар ушбу совғани бераётиб, ўз хўжайинининг яширин “биродарона маслаҳати”ни ҳам айтди. Чжан Цянь хунмўга дарҳол Чанъанга совчи-элчилар юбориб, Хан маликасини хотинликка сўрашни ўз номидан (мутлақо Осмонўғли номидан эмас) маслаҳат берган эди. Шундай қилса, хунмўнинг ўзи учун ҳам, унинг халқи учун ҳам фойдали бўлиши алоҳида таъкидланганди. “Сизларда ичган тузим ҳурмати, – деганди Бош элчи, – хунлар ерига кўчишларининг талаб қилмасликка Осмонўғлини кўндириб кўраман. Бу охириги имконият. Эҳтимол, сиз меҳмондўст хунмўга “ёрдам” қилиш имкони менга бошқа насиб этмас!”

Ўз “қадрдони”нинг бу “қимматли маслаҳатлари” Осмонўғли ихтиёрисиз берилмаганини Лецзяоми чопар гапни охирига етказмасданок тушуниб етганди. Аммо у Осмонўғлининг усунларни ғарбий хунлар ерига кўчириш ниятидан воз кечишини ўз ғалабаси деб билди. Бинобарин, хунлар билан муносабатларнинг ёмонлашувига баҳона йўқ. Мана энди, ёш маликага уйланса бўлаверади: хунлар билан ҳам, хан-

лар билан ҳам умумий тил топа билиш ўз халқи фаровонлигининг калитидир.

Орадан кўп вақт ўтмай Чанъанга совчи-элчилар келишиб, Хан маликаларидан бирини хунмўга хотинликка сўрашди. Осмонўғли расмият юзасидан сарой аъёнлари фикрини сўраган бўлди. Аъёнлар малика учун катта қалин сўрадилар. Хунмў кўп олтин, кумушлардан ташқари бир неча минг учқур усун отлари бериши керак эди. Қалинлар келтирилгач, У-дининг жияни ван Цяо-дуннинг қизи, ўн тўққиз ёшли бўй етган Си-цзюнь шоҳона тантана билан усунлар хунмўси, тўқсонга яқинлашиб қолган Лецзяомига хотинликка жўнатилди.

Малика Си-цзюнга олий табақа келинларга хос кийим-кечаклар, қимматбаҳо тақинчоқлар берилди. Асл шойи пардалар тортилган, олтин суви юргизилган икки ғилдиракли ёпиқ соябон аравага ўтказилган малика-келинни бир неча юз мулозимлар, ахта қуллар, хизматкорлар кузатиб борардилар. Анвойи шойи газламалар, кийим-кечаклар, олтин, кумуш ва мис идишлар жойланган юклар – келиннинг сепи ортиқли туялар, хачирлар эса, тўй карвонининг охиrhoғида силжирди.

Чиғуда катта тўй базми бошланиб кетди. Тўйнинг охиrhoги, еттинчи кун Си-цзюннинг ипак чодирига куёвни олиб келдилар. Ўн гулидан бир гули очилмаган, оҳудек нозик-ниҳол келинчак қаршисида кўсанамо юзлари тиришиқ, мункиллаган чол базўр бел кўтариб турарди. Лецзяомининг дардчил шилпиқ кўзлари тинимсиз ёшланарди. У келинчакнинг чимилдиғига кириш олдидан белига қистирилган шойи рўмолчаси учи билан кўзларини яхшилаб артганди. Лекин чимилдикда белидаги қистириқли рўмолчани эсидан чиқариб қўйиб, кўзини пўстинининг енги билан бир неча марта артди. Келинчакнинг кўз олди қоронғилашиб, боши айландими, у хиёл чайқалиб кетди. Ёнида хушёр турган икки чўри аёл келинчакни суяб қолдилар. Расм-русумлар тугади. Келин-куёв холи қолганларидан сўнг кўп ўтмай, ипак чодир ичидан куёвнинг баралла хуррак отиши аралаш келиннинг пиқ-пиқ йиғиси эшитила бошлади... Эрталабки нонуштадан сўнг куёв ўз кигиз ўтовига кетганича ёш хотини хузурига орадан уч ой ўтгандан кейингина келди. Шу тариқа келин-куёвнинг ҳар уч ойда бир кўришиши одат тусига кириб қолди.

Чиндан келтирилган моҳир хунармандлар Чиғуда Си-цзюнь учун чоғроқ, аммо ҳашамдор, сербезак ёғоч сарой қуриб бердилар. Ҳар гал хунмў Си-цзюнь хузурига мулозимлари билан келганида, малика уни ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олар, фақат қуш сутигина йўқ зиёфат бериб, базмлар уюштирар, эрига, қаватидагиларга совғалар улашар ва иззат-икром билан кузатиб қўярди.

Лецзяоми Си-цзюнь саройидан чиқиши биланоқ, ўзини тор, қинғир-қийшиқ йўлаклари бор ғор ичидан бир илож қилиб чиқиб олган одамдек сезарди. Кигиз ўтовига кирган заҳоти гиламлар, оқ кигизлар устига чўзиларди. Шундай қилгандагина у ўзини эркин сезар, тўйиб-тўйиб нафас оларди. Лецзяоми Хан тилини билмасдн. Бир йилдан ортиқроқ давом этган “бирга яшаш” давомида эр-хотин бор-йўғи уч-тўртта сўз ёрдамидагина бир-бирлари билан гаплашдилар. Зерикиб, эл-юртини соғинган малика Си-цзюнь¹ қўшиқ тўқиди:

Қариндошим мени ёт элга берди,

келдим раъйига қараб.

Тақдиримда Усун шоҳига

Гаров бўлмоқ бор экан, ажаб!

Юм-юмалоқ кигиз ўтовда,

Егани гўшт, ичгани кўк сут.

Уйқу, ором, мудроқ ҳамроҳи,

Йигитлиги бўлгандир унут!

Эл-юртимни эслаган ҳамон,

Юракларим эриб оқади.

Ёввойи ғоз бўлсам-да унда, майли!..

Вужуд қанот қоқади!

Си-цзюннинг зериккани ва тўқиган қўшиғи ҳақидаги хабар У-диннинг қулоғига етиб борди. Маликанинг кўнглини кўтариш, овунтириш учун у Чанъандан қушлар расми тикилган ажойиб ипак чодир, анвойи шойилар, олтин, ёкут, садаф тақинчоқлар юборди.

Осмонуғли Си-цзюнни Усунда қолдириш фикридан воз кечмаслигини билгач, кекса хунмў малика саройига невараси Сэньцзуни бошлаб келди. Бу гал Лецзяоми ҳеч кимнинг хаёлига келмаган мақсад билан келганди. У Си-цзюннинг пешонасидан оталарча ўпиб, йўтала-йўтала:

– Малика Си-цзюнь! Бугундан бошлаб сен Сэньцзунинг хотини бўласан! Энди сен менинг келинимсан! – деди.

– Аммо... Бизнинг одатимиз...

– Ахир, сен билан мен... иккаламизга аён-ку, Сэньцзу биринчи эринг бўлади!

– Йўқса, бу ишни олти ой кечиктиришни сўрайман...

– Майли, ихтиёринг! Сэньцзу зерикиб қолмайди, у ҳозирча бошқа хотинларининг ўтовига кириб турар.

Си-цзюннинг умиди чиппака чиққан эди. У хунмўнинг вафотидан сўнг ўз юртимга қайтаман, қариянинг куни санокли қолган, деб

¹ Си-цзюннинг бу қўшиғи Гу Баннинг (милоннинг I асри) “Цянь ханшу” асарида келтирилган. Русчага Н.Я.Бичурин таржимаси.

ўйларди. Малика ҳар доим Сарикдарё соҳилидаги боғларда сайр этиб юришни орзу қилар, ҳатто тушларида ҳам ғоз бўлиб Чанъанга учарди. У ерда ўзига муносиб эр топилади! Саройдаги ёш мансабдорлар орасидан кимга чиқишини ўзи хуфия белгилаб қўйиши ҳам мумкин.

Си-цзюнь шойи матога иероглифлар битиб, қариндоши У-дига юборди: “Хунмўнинг хотини бўла туриб, қандай унинг неварасига эрга чиқа оламан?!” Аммо у Осмонўғлидан: “Хан доврўғини кенг жаҳонга таратиш учун ўша халқ урф-одатларига кўникишинг керак!” – деган қисқача кўрсатма олди.

“Малика бўлса ҳам қиз боланинг қисмати шу экан-да!” Си-цзюннинг хаёлига келган биринчи фикр шу бўлди. У хатнинг охирини ўқий олмади. Кўзларидан шашқатор оққан кўз ёшлари ҳарир қўйлагини баданига ёпиштириб юбораётгани учун ҳали эркак қўли тегмаган сийналари янада бўртиб кўринарди.

Сўралган олти ой муҳлат ҳам ўтди. Си-цзюннинг чодирда кенг елкали, навқирон Сэньцзу тунаган биринчи оқшомдан бошлаб, малика зерикмай ҳам, тушида ғоз бўлиб Чанъанга учмай ҳам қўйди.

Кекса хунмў Хан маликаси билан муносабатини ўз кўнглидагидек йўлга қўйгач, Осмонўғлининг Чиғудаги айғоқчиларидан яширинча шаньюй ўрдасига элчи юбориб, хун маликаларидан бирини хотинликка сўради. Усунларнинг Хан билан яқинлашиб бораётганидан безовталана бошлаган шаньюй усунларга ҳужум қилишга зимдан тайёрланаётганди. Хунмў элчисининг сўзлари шаньюйни тинчлантирди. У кўп қистамасданоқ қизларидан бирини “қари тулки”га беришга рози бўлди. Энг эпчил чавандоз йигитларни ҳам оти туёғидан чиққан чанг орасида қолдириб кета оладиган, икки юзи нақш олмадек қип-қизил хун маликаси асъаса-тантана билан Чиғуга кириб келди.

Лецзяоми хун маликасини фурсат ўтказмай ўзининг ўртанча ўғли Далуга хотинликка белгилади. Одатга кўра, расмият учун ўтказилган қизқувдининг охирида Далу оппоққина, лорсиллаган, бодомқовоқ хун маликасини отдан юлқиб олиб, икки қўлида кўтарганича атрофдагиларнинг қийқириқлари остида тўппа-тўғри ўз ўтовига олиб кириб, тизза бўйидан ҳам баланд тўшалган ўриндиққа босди...

Аймоқ ва уруғ бошлиқлари тўпланган катта кенгашда хунмў хун келинни катта малика деб, ханлик келинни кичик малика деб эълон қилди, кекса Лецзяоми Хан маликасининг кўнглини олишга қурби етмаган бўлса ҳам, ҳали ўз халқи хавфсизлигини асрашга ярарди. Усунлар қардош халқ хунлар билан алоқани мустаҳкамлаб олдилар, шунингдек, ханлар билан ҳам умумий тил топгандек бўлдилар. Бу ҳол узоққа чўзилармикан? Ким билсин, келажак кўрсатар...

Ўн учинчи боб

САРИҚ БУЗОҚЛАР ҚОНИ

Чанъаннинг жанубий шарқидаги девордан анча нарида улкан тепалик яққол кўзга ташланади. Тепаликда устма-уст қўндирилиб, томи бурчакларининг учи хиёл тепага қайрилган қурбонлик уйи мағрур қад кўтариб турибди. Бу бино Улуғ Бирлик руҳи – Тай-и шарафига қурилган. Пастроқдаги ёнбағирларда, беш афсонавий аждод – императорлар шарафига барпо этилган қурбонлик бинолари доира шаклида жойлашган: жанубий шарқда Хуан-ди – Сарик император-аждодга, шарқда Чин-ди – Кўк император-аждодга, ғарбда Бай-ди – Оқ император-аждодга, жанубда Чи-ди – Қизил император-аждодга, шимолда Хэй-ди – Қора император-аждодга.

Муқаддас тепалик атрофини ланжун-посбонлар ўраб олишган. Тай-и қурбонлик уйи ичида ҳар қайсиси ўз лавозими ва мавқеига мувофиқ тартибда Осмонтаги асосий саройининг мартабали аъёнлари ўрин олганлар, улар қўлларини кўксиларига қўйиб турибдилар. Ҳеч ким қимир этмайди. Тай жу – бош қоҳин Куань Шу қорамтир-тўққизил рангли кенг ридога чўлғаниб, қурбонлик маросимини бошқаради. Унинг кексаларга хос серажин юзи улуғвор-жиддий. У-ди сарик либосда пастаккина юмшоқ курсида юзини жанубга буриб ўтирибди. Мулозимлар унинг қаршисида юзларини шимолга қаратганча бошлари тик қотганлар. Осмонтаги русуми шундай: ҳукмдор жанубга юзланиб ўтиради, аъёнлари эса Осмонўғлига ўз тобеликларини таъкидлаб, юзларини шимолга ўгириб тик турадилар!

Махсус боқилган қўтосни олиб келдилар. Йигирма уч-йигирма беш торли кунхоу-рубоб садолари янгради. Бу антиқа чолғу асбобини унинг ихтирочиси Хоу ва ихтиро этилган жой-Кун номлари шарафига кунхоу дейилади. Кунхоунинг шикаста куйи, унинг аста таралишига мос тарзда қурбонлик қўтос қони вошиллаб косаларга оқа бошлади... Атрофга турли идишлардаги шароблар, хурмо, сур гўштлар қўйилган...

Куй тинди. Одамлар гўё қотиб қолган эдилар. У-ди қўлини кўксига қўйиб, ибодат бошлади:

– Энг аввало Осмон ўз Ўғлига, биз¹ каминага қимматбаҳо уч оёқли бирикма инъом этди. Биз яхши биламизки, бу учоёқли бирикма бошда улуғ Хуандига тегишли бўлган. Бу муқаддас уч оёқли бирикма

¹ Ибодат пайтида Осмон Ўғиллари “мен” сўзини деярли ишлатмаганлар.

Осмон, Ер ва Инсоннинг бирлиги белгиси эканини биз яхши биламиз. Биз шуни ҳам биламизки, Осмон тахтда ўтирган ҳукмдорни адолатли деб ҳисоблагандагина бу муқаддас уч оёқли бирикма ерда пайдо бўлиб қолади. Биз, ҳукмдор ўғлингиз, сиз Осмон олдида ҳурмат-тавозе билан бош эгамиз!

Ибодатнинг давоми пичирлаб адо этилгани учун бошқалар уни эшитмадилар. Тобиниш охирига етганда, У-ди овозини кўтарди:

– Тай-идан нажот кутамиз! Чжунгони Катта Осмонтаги¹ четларига-ча кенгайтиришда бизга юқоридан мадад келишига умид боғлаймиз!

Куань Шунинг ишораси билан яна чолғу куйи янграй бошлади. Осмонўғлига, унинг улуғ ишларига ривож йўллашни илтижо қилган кўп овозли ибодат садолари чолғу оҳангларига чўлғана-чўлғана обиданинг туйнуги орқали осмонга кўтарилди. Қурбонлик маросимининг охирида гўшт чиқитларини оловда куйдириб юбордилар.

Кейинги кунлари ҳар қайси император-аждод номига мос рангдаги ридо кийиб, Осмонтагининг буюк зотлари сариқ, кўк, оқ, қизил, қора император-аждодлар шарафига қурилган қурбонлик обидаларида ибодат маросимларини ўтказдилар. Беш император-аждод руҳлари учун, уларни ҳамда Бэйдоу – Етти оғайни юлдузлар руҳини қўриқлаб юрганлар учун косалардаги шароблар обидаларнинг бурчакларига тантана билан тўкиб юборилди. Ахир, Бэйдоу руҳи ўлим устидан ҳукмрон-ку!

Чанъан яқинида ибодат маросимлари ўтказилаётган айни вақтда Шанъси, Шэньси ва уларга қўшни бошқа вилоятларда минглаб қуллар йўлларни тозалаш, саройлар ва минораларни, шунингдек, руҳлар, аждодлар шарафига тоғларда қурилган ибодатхоналарни тартибга келтиришга киришиб кетган эдилар. Тайёргарлик ишларининг кўлами ва шиддатига кўра, Осмонўғли яқин кунларда бу томонларга сафар қилиши аён эди.

Вэйянгун саройида муҳим сафарга тайёргарлик қизиби кетди. Чжундафулин – давлатпаноҳ сафарининг бошқарувчиси Осмонўғли чиқиб кетиши эҳтимол тутилган пойтахт дарвозаларини шахсан бориб кўрди. Бирорта ғаразгўй бирор кавакка яшириниб олмасин деб циланлар – отлик соқчилар атрофдаги катта-кичик, қинғир-қийшиқ кўчалар, муюлишларни туну кун айланарди. Чжундафулин – сарой соқчилари ва қўриқчилари бошлиғи, ланжунлин – саройнинг ички дарвозалари соқчилари бошлиғи билан бирга шэнбинлар ва махфий қўриқчилар ўз хизматларини қандай бажараётганларини муттасил текширардалар.

¹ Катта Осмонтаги – у бутун дунё.

Орадан икки ўн кунлик¹ ўтар-ўтмас, тун бўйи бир неча минг ёғоч челақлардан сув сепилган, хумдонларда пиширилган сополлар ётқи-зиқли кўчадан эрта тонгда отлиқ посбонлар кузатувида сариқ мато қопланган икки ғилдиракли хуанъуцзюй – соябон арава сариқ парда-ларини ҳилпиратиб шарқий, энг катта дарвоза томон силжиб борарди. Хуанъуцзюй чап шотисининг учига бунчук – от думи билан патлар сирачлоқли ёғоч даста ўрнатилган бўлиб, бу Осмонўғли ҳокимиятининг рамзи эди. Икки ғилдиракли Сариқ соябон арава – Хуанъуцзюй бутун Осмонтагида бир дона, унда Осмонўғлидан бошқа ҳеч ким юрмайди, юролмайди, юриши мумкин эмас! Уни узоқдан кўрган ҳар бир кимса то арава ўтиб кетгунча ер баравар таъзим қилиб туради. Поёнсиз Осмон-таги бўйлаб қидирилганда ҳам атрофни ярақлатиб, нур сочиб ўтувчи хуанъуцзюйни баралла кўра олган лоақал бирорта қорабош – авом то-пилармикан?!

Шаҳар дарвозаси ташқарисига чиққач, сариқ соябон арава кўм-кўк экинзорлар орасидаги илонизи йўлда илдамлайди. Олдинда ва икки ёнда ёз иссиғида қовжираб кетган қизғиш-тўқсарик тепаликлар кўзга чалинади. У-дининг фикри шу манзарага тортилди: қишда оппоқ те-паликлар баҳорда яшил рангга киради, ёзга келиб эса сарғаяди, сўнг тўқсарик-қизғиш тус олади... Тўқсарик-қизғиш ранг ҳам сариқ-ку!

Тепаликлар йил давомида ўз рангини ўзгартириб туриши У-дига Осмонтагида сулолалар рамзи сифатида ранглар тусланишини эслат-ди. Чин Ши хуанди узоқ сафар ва саёхатлар учун мўлжалланган ўзи-нинг икки ғилдиракли соябон араваси – вэньлянцзюйга олтига оқ от кўштириб юрган пайтларда оқ ранг бошқа ранглардан юқори ва эъти-борли ҳисобланарди. Давлатпаноҳ пойтахтдан узоқда вафот этиб қол-гани учун унинг жасадини ўша соябон аравада келтиришган. Ўшандан бошлаб вэньлянцзюй фақат қабристонга жасад олиб бориш учунгина фойдаланиладиган бўлиб қолди, оқ ранг эса мотам рангига айланди. “Чин сулоласи ҳукмдорларининг насллари, – ўйларди У-ди, – Оқ импе-ратор-аждоддан бошланади, шу боис улар Бэйдоу руҳига қурбонлик қилиб келганлар. Бэйдоу руҳи ўлим устидан ҳукмрон! Демак, оқранг-нинг – мотам ранги бўлиб қолиши Чин сулоласи хонадони учун бахт-сизлик белгиси бўлган экан. Шу сабабли, кўп ўтмай уларнинг ҳукмрон-лиги барҳам еди.

Сариқ ранг ханлар ўртасида хурматга сазоворлиги тасодифий эмас. Чжунго ерлари ўртасида оқиб ўтадиган дарё суви куёш қовжи-ратган унумдор қизғиш-тўқ сариқ адирлар тупроғини ювиб келгани учун ўзи ҳам сариқ рангга киради. Шу сабабдан, узоқ аждодларимиз

¹ Кунлар ҳисобида ҳафталар эмас, ўн кунликлар ишлатилган.

бу дарёни Сарикдарё – Хуанхэ, бу дарё бориб қўйиладиган денгизни эса Сарик денгиз – Хуанхай деб атаганлар. Сарик дарё сувлари менинг фуқароларим ерларига, боғларига, экинзорларига унумдор сарик лойқа – донадор тупроқ етказиб беради! Бу дарёнинг ҳаётбахш сарик сувисиз Чжунгода тирикчилик ўтмайди. Шу туфайли сарик ранг узоқ аждодларимиз замонидан бошлабоқ унумдорлик, ризку рўз рамзига айланган! Ҳа, сарик лойқа – табиат эҳсони, унинг сахийлиги, Осмоннинг бизга бой тортиғи! Нимқизғиш, сарик тупроқ Чжунго халқини боқади, тўйдиради! Шунинг учун ханликлар сарик рангни ёқтирадилар. Шу сабабдан, бизнинг бош аждодимиз Хуанди – Сарик император деб номланмаганмикан?! Ин Чжэннинг “хуанди” – “сарик император” унвонини қабул қилиб, ўзини “Чин Ши хуанди” – “Чиннинг Биринчи сарик императори” деб аталишга эришиши ҳам бежиз бўлмаган! Бу ўринда Ин Чжэн ўз насли аждод – Оқ императордан бошланишини эътиборга олмаган. У-ди араванинг юмшоқ ўтирғичида ястанган қўйи ўтмишни эслашдан тўхтаб, ўз режалари тўғрисида ўйлай бошлади. Мен, Осмонўғли, Сарик либосда фуқароларим кўзи олдида яна икки, уч марта ҳурматлироқ, улуғворроқ, муқаддасроқ бўламан! Осмон саритик учаётган Сарик аждар тасвири бор байроқлар шэнбинларимни улуғ зафарларга янада кўпроқ илҳомлантиради! Сарик ранг бошқа халқларни бўйсундиришда, барча ёввойи элатларни ягона Осмонтагига бирлаштиришда менга кўмаклашади, жуда қўл келади! Осмонтагининг барча бўлғуси ҳукмдорлари менга тақлид қиладилар! Сарик ранг туфайли улар мени ўз хотиралари, ишларида абадийлаштирадилар, муқаддаслаштирадилар!

У-ди аллақачонлардан бери сарик ранг сирини, унинг қаердан бундай қудратли аҳамиятга эга бўлиш сабабини англаб етишга уринарди. Бу ҳақда у аллақачонлардан бери, деярли Чжунго тахтига ўтиргандан буён ўйларди. Ахир, ҳукмронлигининг ўттиз бешинчи йили кечмоқда! У-ди бобосининг улуғ бобоси Гао-ди, у замонлар оддийгина Лю Бан деб номланган зот Қизил император – аждод Чи-ди шарафига қурбонликлар қилганини биларди. Чи-ди ҳарбий қуроолар, уруш пири ҳисобланарди. Шу сабабдан Лю Бан аскарларининг ноғораларига қурбонлик ҳайвонлар қонидан сурттириб, қизартириб оларди. Унинг байроғи ҳам қизил бўлган. Лю Бан қурол кучи билан Чин хонадонини тахтдан ағдарди. Аммо у ўша йиллариёқ Хуанди – Сарик император аждодга ҳам қурбонлик атай бошлаган эди. Ҳа, ҳар жабҳада бўлгани сингари, бу борада ҳам У-ди улуғ ота-боболари бошлаган буюк режаларни охирига етказди! У бундан жуда мамнун, бу билан фахрланади! Унинг амри билан бундан бир неча йил аввал Фень-инь вилоятида ботқоқликлар ўр-

тасидаги доиранусха тепаликларга сариқ тупроқ пушт-паноҳи Хоу-ту шарафига бешта қурбонлик уйи қурилганди. Икки ғилдиракли соябон аравалар силсиласи сариқ соябон арава – хуанъуцзюй бошчилигида мана ҳозир ўша қурбонлик уйлари томон ошиқарди.

Куз бошланиб қолган бўлса-да зиёратгоҳ – серқамиш ботқоқлик дим, кўланса ҳидли эди. У-ди аъёнлари қуршовида жандао-ботқоқлик устидаги тўшама орқали эҳтиёткорона бир-бир босиб, биринчи тепаликка ўтди. Бош қоҳин Куань Шу алоҳида, ҳатто Чанъан атрофидагидан ҳам зўрроқ ҳафсала билан сариқ тупроқ ҳомийси Хоути шарафига ўтказилаётган қурбонлик маросимини бошқаришга киришди. Чунки ботқоқликдаги бу қурбонлик уйлари унинг таклифи билан бино қилинганди.

Маросим олдиндан белгилаб қўйилганидек адо этилар, иштирокчиларнинг барчаси сариқ ридода эдилар. Қурбонликка фақат сариқ бузоқлар билан ҳўкизлар сўйиларди. Куань Шу кўрсатмасига кўра, қурбон этилган сариқ бузоқлар билан ҳўкизлар гўшти маросим охирида иссиқ бўз ерга кўмилиб, ризку рўз манбаи сариқ тупроққа инъом этиларди. Маросим ҳар бир тепаликдаги қурбонлик уйида бир кундан, жами беш кун давом этди.

Пойтахтга қайтиш олдидан У-ди бош қоҳин Куань Шуни ҳамда камарига олтита муҳр босиб юриш мартабасига эришган баланд бўйли, чиройли, ёқимтой Луань Да исмли мансабдорни очиқ чеҳра билан қабул қилди. Луань Данинг камаридаги муҳрлардан бири яшил рангдаги қимматбаҳо тошдан ясалган бўлиб, унда “тяидаоц-зянцзюнь” – “Осмон руҳларига йўл кўрсатувчи ҳарбий бошлиқ” белгилари бор эди.

– Менинг давлатпаноҳим! – мурожаат этди Луань Да Осмонўғлининг “эшитаман” ишорасидан сўнг. – Қурбонлик қилинган тепаликлар узра тунда Осмон ёришиб кетди, ғаройиб самовий нур пайдо бўлди... Унинг ёруғида дўнгликлар устини сариқ туман чулғаб, сўнг... сўнг сариқ туман аста осмонга кўтарилди! У-ди хурсандлигини аранг яшириб, Куань Шуга назар ташлади. Бош қоҳин мазкур ҳодисани қуйидагича таъбирлади:

– Осмон руҳларининг аломати бу! Олий мақсадларни бажарувингизда руҳлар мадаккорингиз бўлғусидир!

Икки таъбирчининг эрталабки кароматидан хурсанд бўлган Осмонўғли энг олий аъёнлари қуршовида Шэнь-си вилоятининг ғарбий шимолида жойлашган Цяошань тоғи томон йўл олди. У ерда Сариқ император – аждод – Хуанди қабрини қурбонликлар қилиб, зиёрат этди.

Хукмдор пойтахтга қайтиб келгач, йил ҳисобини ўзгартиришни буюрди. Хан астрономлари У-ди хукмронлигининг Тайчу (“Улуғ муқад-

дима”) деб аталган еттинчи эрасини ўн биринчи ойнинг биринчи кунидан бошлаш мақбуллигини белгилаб бердилар, чунки қишки кун-тун тенглиги шу кунга тўғри келган эди¹. Хан сулоласининг олтинчи императори У-дининг ҳукмронлиги Цзянь-юань (“Тузишнинг боши”) шиори билан бошланган ва айнаи вақтда У-ди ҳукмронлигининг дастлабки эрасига айланганди. Сўнг Чжунго осмонида улкан ёруғ юлдуз пайдо бўлгани туфайли У-ди ҳукмронлигининг янги, иккинчи эраси – Юань-гун (“Ёруғлик аввали”) бошланди. Сўнг Юань-шо эраси, ундан кейин эса, ов пайти барор рамзи ҳисобланган якка шохли ҳайвон тутилгач, Юань-шоу (“Биринчи ов”) эраси эълон этилди. Гўё қадимги Чжоу давлати замонидаи бери мавжуд муқаддас уч оёқли бирикма – Осмонтаги ҳукмдори ҳукмронлигининг адолатлилик белгиси топилгач, янги эра Юань-дин (“Биринчи уч оёқли бирикма”), сўнг Тай-шань тоғи ва унинг этакларида қурбонлик қилинадиган улкан сунъий тепаликлар вужудга келтирилиши муносабати билан олтинчи эра Юань-фэн (“Биринчи сунъий қурбонлик тепалари”) бепоён Осмонтаги фуқаролари кулоғига етиб борди. У-ди ҳукмронлиги милоддан-милодга ўтган сари турли тоифа киборлар оғзида бу эралар Осмонўғли бошқарувининг навбатдаги адолат ва фаровонлик босқичлари деб баҳоланарди...

Тайчу – Улуғ муқаддима! У-ди бу бирикмага алоҳида муҳим маъно сингдирганди. Чунки ҳукмронлигининг олти эрали, ўттиз беш йил давом этган биринчи босқичи тугаган, иккинчи, энг муҳим босқичи эса, унинг назарида эндигина бошланаётганди. Биринчи босқичда У-ди Осмонтагини узоқ ғарб томонга кенгайтиришга яроқли куч вужудга келтирди, синовдан ўтказди, шай қилиб қўйди. Мана энди, улуғ режа – жаҳонни бўйсундиришни амалга ошира бошласа бўлади! Шунинг учун ҳам янги, еттинчи эра иккинчи ҳукмронлик босқичининг биринчи даврини Тайчу – Улуғ муқаддима деб атади!

Сариқ бузоқлар қурбонлиги сариқ ранг мартабасини янада ошириш йўлидаги тадбирларнинг навбатдагиси эди, холос! Сариқ ранг расмий, империянинг давлат ранги деб эълон қилинди. Шэнбинлар байроғига тасвири туширилган аждар энди оддий аждар эмас, балки Сариқ аждардир. Довонга қилинадиган юриш вақти ҳам белгилаб қўйилди. Довон йўлидаги барча майда давлатлар ва элатларнинг бўйсундирилиши, хунларнинг шимол томонга, янада нарироққа чекинтирилиши аниқ! Бўйсундирилган Довон узоқ ғарб мамлакатларига юриш қилиш учун таянч нуқта бўлиб хизмат қилади. Ҳа, чинакам улуғ ишлар энди бошланади! Сариқ аждар тасвири чизилган байроқлар жаҳон узра ҳилпираяжак!

¹ Бу милоддан олдинги 105 йилнинг 25 декабрига тўғри келади.

Ўн тўртинчи боб

ТАРИХЧИ ЦЯНЬМЭНЬ ВАНХУГУН САРОЙИДА

Навбатдаги ўн кунликни У-ди бир неча яқин қўшни мамлакатлар устидан қозонилган ғалаба шарафига қурилган ҳашаматли Цяньмэн-ванхугун саройида ўтказишга қарор қилди. Одатда, бирон катта, мураккаб масала ҳал этилиб бўлгач, У-ди шу саройга келарди. Бу гал у усунлар билан бўлган алоқаларни бир қадар йўлга қўйгандан сўнг келганди. Шунингдек, узоқ чўзилган зиёрат-сафардан сўнг дам олиш зарурияти туғилганди. Энди у хотиржам: яқин кунларда шэнбинлар Сарик аждар тасвири чизилган байроқларни ҳилпиратиб ғарбга юриш қилганларида, уларнинг орқа томонлари хавфсиз бўлади!

У-ди бугун саройнинг боғ-қовли томонидаги башанг шийпонда хушбўй сандал дарахти билан фил суягидан жимжимадор гуллар нақшинлаб ясалган суянчиқли юмшоқ курсида роҳат қилиб ўтирибди. У ҳозир енгилгина, одми кийимда. Пурвиқор кийимларни эса тахтда ўтирганида, фуқарога кўринадиган пайтларда кияди. Унинг бунда-йин либосдалигини кўрган заҳотлари аъёнлар дарҳол эс-хушларини йиғиштириб оладилар-да... тинчиб қоладилар, ўзга юртликлар эса, Осмонтаги ҳукмдорининг улуғворлигига таҳсин ўқийдилар. Тахтсимон ишланган бу курсини яқинда Осмонтагига қўшиб олинган Миньюэ усталари ясаганлар. Суянчиқли юмшоқ курсининг чап қанотига хиёл ёнбошлаб ўтирган Осмонўғли хаёл сураётгандек кўринади. Эҳтимол, у қаршисидаги манзарани томоша қилаётгандир. Боғнинг нариги бурчагидаги катта дарахтга Миньюэ билан бир вақтда бўйсундирилган Наньюэ мамлакатидан келтирилган иккита улкан фил занжирлар билан боғлаб қўйилган. Филлар бир-бирини яламоқда. Берироқда уруғи ўзининг узоқ ўлкасидан келтирилган ям-яшил бедани чимчиётган Довон арғумоғи қозикқа арқонланган. Чапроқда, филлар қаршисида бундан бир неча ой аввал забт этилган Чаосяннинг шимолӣ ўрмонларидан келтирилган баҳайбат чипор йўлбарс темир қафас ичида тиллари билан ялана-ялана яқинда хун тоғларида эркин чопиб юрган шохли кийикларга иштаҳа билан қараб-қараб қўярди. Шийпонга яқинроқ жойда занжирланган силлиқ жунли иккита баҳайбат қўриқчи ит турарди. Ханларнинг аллақайси янги бўйсундирилган ўлкасидан келтирилган қийғос очилган гуллар билан рақобат қилаётгандек нафис, ранго-ранг, елпиғичсимон думларини тебратган

кўйи йўлакларда товуслар ороланиб одимляпти. Ажабо! Илгари ҳеч ким кўрмаган, ҳатто эшитмаган етти иқлим жониворлари мана энди биргина боғда жамланган, кўчатларию уруғлари турли ўлкалар ва мамлакатлардан келтирилган гуллар, мевали дарахтлар, манзарали ўсимликлар бўй чўзган. Осмонўғлининг қўли нечоғли узайгани, Хан хонадонининг бойлиги нақадар ортгани, Осмонтаги битмас-туганмас қудратга эга бўлганидан нишона бу! Маликаларнинг саройларида тўлиб-тошиб ётган жавоҳирлар, дурлар, садафлар, ёқут ва ҳақиқлар... антиқа ҳайвонлар шохидан, суюқларидан ясалган безакли буюмлар, тақинчоқлар, идишлар... бўйсундирилиб, қоп-қора қақшаган мамлакатлар ва ўлкалардан келтириляётган қуш патларидан тикилган кийим-бошлар, жиҳозлар... Булар бари Осмонўғли саъйи ҳаракатларининг самарасидир!

Эҳтимол, ҳозир Осмонўғли шуларнинг ҳаммаси тўғрисида ўйлаётгандир... Ҳаммадан кўра У-дининг ўзи жуда яхши биладики, ўзга мамлакатлар бойликларини қўлга киритиш, уларни етказиб келиш озмунча харажат талаб қилмайди! Ўзга ҳукмдорларни Хан қарамоғига илинтириш, совға-саломлар юбормоқ, тўхтовсиз элчилар юбориш, сон-саноқсиз шэнбинларни боқиб-кийинтирмоқ, қуроллантириш, истеҳкомлар қуриш, Узундеворни янада ғарбга чўзиш... ҳаммаси жуда кўп харажат эвазига бўлган, ҳозир ҳам шундай бўляпти. Эҳтимол, маблағ етишмай қолганда жонбошига олтин билан тўланадиган оғир солиқлар устига яна шароб сотганлик учун олинадиган йиғим белгилашга “розилик” бергани, туз ва темир сотишни давлат қўлига олиш, кумушдан танга зарбланиш, муомалага тери пулларни чиқариш ҳақида буйруқ бергани, уй ҳайвонлари, кемалар, ҳатто икки ғилдиракли юк араваларидан хирож олиш тўғрисида фармон имзолагани тўғрисида ўйлаётган бўлиши ҳам мумкин ҳукмдор! Балки яна қандай янги солиқ, йиғим, бож, хирож ўйлаб топиш устида бош қотираётгандир у. Йўқ, бу Осмонўғлининг иши эмас! Бундай нарсалар ҳақида ўйлаш – мансабдорларнинг, чэнсян – биринчи маслаҳатчи, яъни бош вазирнинг иши! Улар ўйланилган, тарозуга солинган, пухта таклифлар олиб келсалар, маъқуллаб қўйса, бас. Ҳукмдор, айниқса, Хан ҳукмдори – Осмонўғли масаланинг майда-чуйда томонларига аралашмаслиги керак! Ҳукмдорнинг улуғворлиги, салобати шуни тақозо этади! Мансабдорлар, чэнсян ўйлаб топган солиқларни ундиришда етарли даражадаги қаттиққўллик кераклигини бир-икки оғиз беозоргина таъкидлаб қўйиш – бошқа гап! У ҳолда нималар ҳақида ўйлаётган бўлиши мумкин ҳозир Осмонўғли? Ҳукмдор бу саройда икир-чикирлар ҳақида эмас, балки улуғ режалар тўғрисида ўйлаши мумкин! Чунки Цяньмэнь-ванхугун

саройи – оддий иш жойи эмас, балки ором олиш ва фикрлаш даргоҳи! Осмонўғли одатда улуғ режаларининг кўпчилигини шу саройда ўйлаб топган! Шунинг учун бу саройга аъёнлар ҳар хил “бачкана” таклифларни кўтариб келолмайдилар. Бу ерга гоҳ-гоҳ чэнсян ва Осмонўғлининг ўзи йўқлатган бир-икки киборгина қадам қўйиши мумкин.

Саройнинг мусаффо ҳавоси, дид билан парвариш қилинган гулзорлари, боғи, ҳашаматли бинолар, безаклар, ариқчаларда шарқираб оқаётган сув... буларнинг ҳаммаси Осмонўғлини шеъроятга чорлайди. У шеърларининг талайгина қисмини шу саройда ёзган. Мана, ҳозир у яқинда ёзган қасидасини кўздан кечирмоқда. У-дининг нигоҳи ўзига жуда ёқадиган бир неча сатрлар устида тўхталди:

*Сариқ тимсоҳ-аждар буралиб,
Илон бўлиб учар кўкларга...
Омонлик ва тўқлик келтириб,
Қанот қоқар кенг уфқларга.
Танга-танга пўсти ранглари,
Равшан этар борлиқ жаҳонни...
Тарихчилар тили-ла десак:
Осмон амрин бажаргучига
У қанотли отдир, беғубор.
Не қилмоқчи эканин
Осмон изҳор этмас сўз ила зинҳор¹.*

Омонлик ва тўқлик Сариқ тимсоҳ-аждар “буралиб-буралиб” учган жойдагина бўлади! Осмонўғлининг қатъий ишончи шундай! Ҳа, у бугун Цяньмэнь-ванхугун саройига шу ишончга алоқадор иш боисидан бир зотни чорлаган.

Нарироқдаги панада Осмонўғлининг ҳар бир ҳаракатини, ҳатто киприк қоқишини ҳам зийрак кузатаётган ахта қул-хизматкорлардан бири У-ди рўмолчасини аста силтаб, ишора қилиши ҳамона бино ичида кутиб турган мулозимга “марҳамат қилиб кириш” мумкинлигини билдирди.

Сарой мунажжими, марҳум Сима Таннинг ўғли, қирқ ёшлар чама-сидаги мулозим Сима Цянь шийпонга яқин келиб, ер баравар таъзим бажо келтирди. У-дининг “ўтир” ишорасидан сўнг, Сима Цянь ҳукмдор қаршисидаги, Хўтон зумрайдан ясалган пастак курсичага яқинроқ жойга тиззаси билан чўккалади.

Ақлли, атрофлича билимдон ва зийрак Сима Цянни У-ди ўзига яқин тутарди. Шу туфайли уни мамлакат бўйлаб қилиб турадиган сафарларида бирга олиб юрарди. Сима Цянь тарихий воқеалар юз берган

¹ Хитойчадан русчага А.Адалис таржимаси.

жойларни ўз кўзи билан кўрар, халқ оғзидаги афсоналар, ривоятларни ёзиб олар, суюкка, тошга, шойи ўрамларга ёзилган қадимий қўлёзмаларни кунт билан ўрганарди. У ҳатто Кун-Цзи туғилган ўлкада ҳам бўлиб, унинг шарафига қурилган муқаддас ибодатхона обидасини кўрган, зиёрат қилганди. Яқинда Осмонўғли Сима Цянни тайшигун – сарой тарихчиси мансабига тайинлаганди. Бу ёш тарихчи шу кунларда бир юз ўттиз бобдан иборат “Ши цзи” (“Тарих қайдномалари”) асарини – хитой тарихшунослигига асос бўлган буюк китобни ёза бошлаган эди. Сарой аъёнлари ўртасида Сима Цянга ҳавас қилувчилар бўлганидек, ҳасад билан қаровчилар ҳам оз эмас. Чунки бу ёш тайшигун Осмон ўғилларининг улуғ ишлари таъриф-тавсифини келажак авлодларга етказиб бериш шарафига муяссар бўлаётганди.

– Қайдномалар нима бўляпти? – сўради У-ди.

– Ёзиляпти, давлатпаноҳим. Муҳтарам отам тўплаган ҳужжат-маълумотлардан ҳам фойдаланяпман, – эҳтиётлик билан жавоб қайтарди Сима Цянь.

– Отангни ҳурмат билан тилга олишинг яхши!

– Ҳа, авлиё Кун-цзи таълимотига амал қилмоқ бурчимиз. У зотнинг: “Хукмдор – хукмдор, фуқаро – фуқаро бўлиши, ота – ота, ўғил эса ўғил бўлиши керак!” деган доно ўғитлари ҳар чоқ ёдимда. Ёзилмиш тарих китобига ҳам ушбу ҳикматни сингдириш бурчим: хукмдорга содиқлар номини шарафлайман.

– Ёзувларинг бир қисмини кўздан кечирдим. Қолганини ўзинг ўқиб бер-чи!

Сима Цянь зумрад курсидаги ярим ёйиқли, расмсимон белгилар орқали юқоридан пастга қараб сўзлар битилган шойи ўрамларини эҳтиётлик билан кўлига олиб, ўқий бошлади:

– “Қадимги Чжунгода Ли-вандан норози бўлган халқ исён кўтарганда...” – Бу ерини қолдир! Ли-ваннинг ўғлини чэнсян қандай қилиб яшириб қолгани тўғрисида ёзилган жойидан ўқи!

– “Ли-ваннинг ўғли, тахт вориси Цзин отасининг чэнсяни Шао Гуннинг уйига яширинди. Исёнчилар чэнсяндан Цзинни ташқарига олиб чиқишни талаб қилдилар. Шао Гун ўз ўғлини “Мана Цзин!” деб ғазабланган оломон кўлига топширди. Шу ондаёқ исёнчилар уни тилка-пора қилиб ташладилар. Шу тариқа чэнсян тахт ворисини ўлимдан қутқазиб қолди!”

– Етарли! Бу фидойилик барча учун ўрнак бўлиши керак!

Хукмдор хаёлга чўмди. Сима Цянь сукунатни бузишга журъат этолмай, жим турарди.

У-ди Кун-цзи таълимоти хусусида ўйга толганди. “Хукмдор хукм-

дор бўлиши керак... Ўғил ўғил бўлиши!..” Хукмдорга ўғиллик бурчи, ўғиллик садоқати! Қандай қилиб Кун-цзи бундан деярли тўрт юз йил муқаддам олтинчи Хан хукмдори фикрини, хоҳишини шунча аниқ ифода эта олган? Ҳақиқий авлиё экан у улуғ зот! Каромат ҳам бунчалар теран бўладими!

Осмонўғли Сима Цянга назар ташлади. У гапни давом эттиришга ижозат берилганини тушунди. Тайшигун бугун айтмоқчи бўлган гапларининг ҳаммаси хукмдорга ёқиб тушишига шубҳа қилмаса-да, нимадан гап бошлаш маъқуллигини билмасди. У фикран ўз ёзувларини кўз олдига келтирарди.

– Баъзи бировлар Осмонтаги фақат Чжунго ерларидан иборат деб ўйлашади, – ишончсизроқ оҳангда гапира бошлади Сима Цянь. – Йўқ, Чжунго – Осмонтагининг ўрта қисми, холос. Осмонтаги – аслида бутун дунё! Демак, борлиқ жаҳон, бутун Осмонтаги ханликларники бўлиши керак!

У-ди тарихчининг сўзларини жимгина тингларди, аммо унинг хурсанд экани равшан эди. Тайшигун дадилроқ давом этди:

– Осмонўғли фақатгина Чжунго хукмдоригина эмас, у зот – Катта Осмонтагида яшовчи барча халқларнинг ҳам пушти паноҳидир! Барча бошқа хукмдорлар Осмонўғлига совғалар келтириб турадилар...

– Уларнинг совғалари – бождир, бож тўловчилар эса, менинг ўғилларим! – Сима Цяннинг гапини бўлди У-ди.

– Шундай деб ёзаман “Тарихий қайдномалар”га!

Бу гап Сима Цянь учун янгилик бўлди. Демак, Осмонўғлининг бошқа мамлакат хукмдорларига юборган совғаларини оддий совға деб билиш, уларнинг Осмонўғлига юборган совғаларини эса бож деб баҳолаш керак. Илгарилари майда давлат ван (подшо)лари вилоятларнинг князларини цзи, яъни ўғилларим деб атаганлар. “Ўғил қилиниш” – “тобе қилиниш”, “қарам қилиниш” маъносини англатиб келганди Чжунгода. Энди эса, ўзга юртлар хукмдорларини ҳам Осмонўғлининг “ўғиллари” деб аташ зарур! Сима Цяннинг ёзилажак китоби Хан сулоласининг олтинчи императори У-ди жаҳоннинг жуда катта қисмидаги хукмдорларни “ўғил қилиб” улгурган деб келажак авлодларга етказиши керак!

Ногаҳон очилган янгиликдан тўлқинланган, У-дининг имо-ишорали рухсати билан Сима Цянь бошлаган фикрини давом этгирди:

– Яқинда Цзя Ининг “Го Чин лунь”¹ китобини такрор ўқиб чиқиб, ундаги сўзларнинг чуқур маъноли эканига яна бир бор амин бўлдим: “қўлга киритиш бошқа-ю, уни сақлаб қола олиш бошқа!” Чин Ши ху-

¹ “Го Чин лунь” – “Чиннинг хатолари тўғрисида”.

анди авлодлари қўлга киритган ҳокимиятни, мол-мулкларни ушлаб қололмадилар, уларни сақлай, асрай билмадилар. Катта бобонгиз улуғ Гао-дининг меросхўрлари, биринчи галда сиз, менинг давлатпаноҳим, қўлга киритилган ерлар, вилоятларни сақлаб қололдингизлар, уларни янги-янги ўлкалар, мамлакатлар ҳисобига сезиларли кенгайтирдингизлар...

У-ди қимир этмай, қотиб ўтирарди, у ҳатто киприк ҳам қоқмаётгандай эди. Тарихчи одатига кўра гапираётган пайт четини хиёл қайтариб шойи ўрамини ўзидан нари суларкан, фикрини якунлади:

– Буларнинг ҳаммаси тянь-тунга мувофиқ олдиндан белгилаб қўйилган!

Тянь-тун!.. Тянь-тун – Осмон томонидан олдиндан белгилаб қўйилган дунёвий тарғибот. Қанчалар теран маъноли муқаддас тушунча! Осмонўғлининг қаршисида қимтиниб ўтирган, буюк ишларни қоғозга туширишдан бошқа нарса қўлидан келмайдиган тарихчи чуқур маъноли тянь-тун тушунчасини ўз вақтида эсга солди. Осмон иродасини амалга ошириш – Осмонўғли ва унинг буюк ота-боболари зиммасига юкланган, бу – уларнинг, унинг иши! Тянь-тун маъносини, сирини, моҳиятини... У-ди ўз идроки, ақл-заковати, юраги, ҳиссиёти, Осмон берган фаросати билан англаб етади... Сўнг у хаёлида шаклланган улуғ режа, мақсад, йўл-йўриқни ўз иродаси, амри, қобилияти, истеъдоди, маҳорати, тажрибаси, меҳнати, кураши, қатъияти, тадбиркорлиги, топқирлиги, хушёрлиги билан амалга оширади! Сарик аждар байроғининг ғалабасини тянь-тун олдиндан белгилаб қўйган! Осмон иродаси билан пайдо бўлган бу байроқ остига Ғарб, Жануб, Шарқ ва Шимолнинг барча майда ва ўртача халқлари, қабилалари, элатлари бирлашадилар! Уларнинг тиллари ҳар турлилиги, урф-одатларининг ҳар хиллиги мутлақо аҳамиятсиз. Ягона Осмонтагида уларнинг ҳаммаси бир турли, муштарак бўлиб кетадилар, ўзаро низоларни бартараф этиб, умумий осойишталик лаззатидан баҳраманд бўладилар, халқлар посбони, дунёвий тартибот асровчиси ва кўриқчисининг мулки янада кенгайиши, қудратининг орта бориши учун меҳнат қиладилар, хизмат этадилар, аскар етказиб берадилар... Осмонўғли шунга аминки, тянь-тун белгилаган дунёвий тартибот адолатли, бундай тартиботни ер юзида барпо этиш ва ҳимоя қилиш – мовий осмон остида рўй беражак буюк ишларнинг энг маъқули, энг шарафлисидир!

У-дининг кайфиятини зимдан кузатиб турган Сима Цянь Осмонўғлининг чеҳраси ниҳоятда очилиб кетганини сезди. У-дининг ўзи ҳам Сима Цяндан бунга яширмади, чунки деярли ҳеч бир кимсага қилинмайдиган бу “эҳсон” орқали Осмонўғли тарихчига алоҳида топ-

шириқ бераётган эди. Тянь-тунда белгиланган дунёвий тарғиботнинг Хан даврида амалга оширилишини, турмушга татбиқ этилишини Сима Цянь кўп сонли шойи ўрамларга битадиган ёзувлар орқали келажакдаги минг, беш минг, ўн минг йиллар давомида бир-бирига тўхтовсиз ўрин бўшатиб турадиган авлодлар силсиласи билсин, ўқисин!

Модомики, Хан хонадонининг истиқболи порлоқлиги Осмон томонидан олдиндан белгилаб қўйилган экан, У-ди – Осмонўғли, ўзининг ҳақиқий отаси – Осмон ҳукмдорининг иродасини бажаради... У-ди фикран Осмонга назар солди. Ҳа, унга маълум, Олий Осмон ҳукмдори Цзи-гуннинг муқаддас макони Темир қозик юлдузи атрофида. Унга яқинроқ жойда, Бэйдоу – Етти қароқчи юлдузлари ёнида Тай-и – Улуғ Бирлик руҳи ва Тянь-и – Осмон Бирлиги руҳи яшайдилар. Понёнсиз бўшлиқларда эса, осмон фаришталари учиб юради. Гоҳ-гоҳ улар ерга тушиб турадилар. Кимга бахт юлдузи кулиб боқса, уларга дуч келиб қолади ва агар у кишига Осмон фаришталари назар солса, ўлимдан мутлақо қутулади, абадий яшайди. Осмонга кўтарилиб кетади, фариштага айланади. У-ди муқаддас одамота-аждод император Хуанди ўлмаган, у фаришта бўлиб, Осмонга кўтарилиб кетганига ишонади. Аёнлари унинг либоси билан бош кийимини дафн этганлар, холос, шу туфайли ерда Хуандининг қабри, мақбараси мавжуд! У-ди жанубий денгизлар ўртасида жойлашган муқаддас Пэнлай тоғларига бир неча марта коҳинлар билан авлиёларни юборди. Чунки у ерга Осмон фаришталарининг тушиб туришлари қадимдан маълум. Бир гал У-дининг ўзи ҳам сабри чидамай ўша тоғларга яқинроқ борди. Руҳларга хизмат этувчи коҳинлар билан авлиёлар Осмонўғлига “муқаддас тоғ бу ердан узоқда бўлмаса ҳам, у доимо қалин булутлар билан қопланиб турганлиги учун уни кўриш имкони йўқ” лигини айтдилар. Осмон фаришталари шарафига зўр қурбонликлар қилинса, уларни тўрт денгиз оралиғида учратиш мумкинлиги таъкидланди. Ахир, фаришталарнинг изларини қуруқликда, миноралар устида ҳам учратганлар-ку!

Осмон фаришталарини Чжунгода учратиш чоралари кўрилди. Агар уларнинг назари тушгудек бўлса, У-ди Хуанди сингари боқий зотга айланади! У ҳолда ўн иккитагача етказиши мумкин бўлган барча хотинларини ҳам, саккиз тоифали ҳамёстиқ аёлларни ҳам, кўнгли яқин сирдош-узукдош сарой хонимларини ҳам, бутун Осмонтагини ҳам тарк этиб, ўзининг ҳақиқий отаси Цзи-гун – Олий Осмон ҳукмдори ҳузурига кўтарилса бўлади! Цзи-гун У-дидан рози бўлади, чунки у тянь-тунга боғлиқ барча улуғ ишларни сидқидил амалга оширди ва оширмоқда. У-ди хаёлан ўзини Олий Осмон ҳукмдори қаршисида кўраркан, умрида

илк бор ўзини ҳисобдор шахс сифатида сизди. Негадир эти хиёл жи-
мирлаб, сесканиб кетгандай бўлди. Нега? Бошқа ҳамма ишлар сингари
Осмонга кўтарилишнинг ҳам ўз мавриди бор-да ахир! Бунга ортиқча
ошиқмаса бўлади...

Осмонўғли хаёл суришдан тўхтаб, сергакланди. Унинг рўпарасида
тиз чўккан кўйи тарихчи ўтирарди.

– Яқин орада шэнбинлар узоқ Ғарб мамлакатларига йўл оладилар,
– деди суҳбатни яқунлаб У-ди. – Бу ҳақда ёзганинда унутма: тарихчи-
нинг иши давлат ишларига аралашиш эмас, балки воқеаларни Осмон
иродасига мос баён этиш!

Хукмдор нима талаб қилаётганини Сима Цянь яхши тушунди.

Осмонўғлининг Цяньмэн-ванхугун саройидаги бугунги ҳордиқ
чиқариб, фикрлаши бевосита кўшни ҳамда олис бошқа халқлар билан
бўлган муносабатларни ханлар манфаати нуқтаи назаридан талқин
этишни йўлга солиб юборишга қаратилганди.

И К К И Н Ч И Қ И С М

ДОВОН НИШОНГА ОЛИНДИ

Биринчи боб

ҚАСИДА БАҒИШЛАНГАН ОТЛАР

Бу отларга миниб, ўлим билмас мамлакатларга етиб олса бўлади.

Қадимги хитой афсонасидан

Чиғуда Чжан Цянь кекса хунмўни Хан хонадони билан дўстлик ва қариндошлик ипларини боғлашга кўндириш учун уринаётган пайтлар шэнбинлар бирин-кетин Гуши, Лоулань ҳамда Тарим дарёси ҳавзасидаги бошқа кичик давлатларни бўйсундириб улгурган эдилар¹. Аммо шэнбинларнинг ғарбга янада нарироқ силжишларига отлар камлиги халақит бера бошлаганди. Шу туфайли айрим ҳарбий саркардалар, айниса, хун отларидан учқурроқ отларни етарли тўплаб олгунга қадар ғарб юришини тўхтатиб туриш ҳақида расман таклиф киритишдан ҳам тап тортмай қўйган эдилар. Қимматли совғалар билан кўп сонли элчи гуруҳлари Аньси, Янь-цой ва бошқа мамлакатларга юбориларди. Довонга шу қадар кўп элчи гуруҳлари борардики, тарихчи таърифи билан айтганда, “бирининг елкасидан иккинчисининг кўзи тоймасди”, яъни улар деярли қорама-қора борардилар. Бепоён Осмонтаги бўйлаб ҳамма ерда қурбонлик пайтлари тойлар ўрнига ёғоч отлар “сўйиладиган” бўлиб қолганди. Хан мамлакатига отларни келтиришга кенг чўллар, саҳроларда изғиб юрадиган хун суворийлари халақит бериб туришарди. Хан карвонлари хунларнинг кўзини шамғалат қилишга қанча уринмасинлар, лекин барибир аксари қўлга тушиб қолардилар. Қаттиқ қийинчиликлар билан келтирилган отларни Осмонўғли шахсан, бино-

¹ Милоддан аввалги 109-108 йиллар.

барин, у билан бирга бутун сарой аҳли кўздан кечирарди. Агар олиб келинган отлар кўп бўлса, от кўриги шаҳар деворидан ташқаридаги отчопарда ўтказиларди. Бугун ҳам одамлар отчопарга эрта тонгдан тўплана бошладилар. Ҳамманинг оғзида бугун Довондан келтирилган учқур отлар кўрилармиш, деган гаплар.

Ўттиз олти от кўшилган, тантаналар пайти фойдаланиладиган Фацзя деб номланган икки ғилдиракли соябон аравада виқор билан ўтирган У-ди Чанъаннинг жанубий, Тайбайшань чўққиси рўпарасидаги дарвозасидан чиқиб кетди. Бу дабдаба Осмонтагида отлар етишмаслигини ниқоблаш учун ҳамда учқур отларни янада кўпайтириш чоралари кўриляпти, холос, деган фикрни қора халққа тушунтиришга хизмат этиши керак. Осмонўғлининг соябон араваси олдидаги ланжунлар – шахсий кўриқловчилар бекорчи ҳамда овсарларни четга суриб борардилар. Ҳукмдордан қолиб кетмаслик ҳамда одоб доирасидаги масофада бориш учун чэнсян Гун-сунь Хэ безатиқли, лекин ҳашамда фацзядан жўнроқ икки ғилдиракли шахсий соябон аравасида олдинма-кетин кетаётганди. Ундан кейин Осмонўғли билан унинг чэнсянни суиқасдлардан муҳофаза этувчи қуролли, суворий цилан-соқчилар гердайиб жилардилар. Улар кетидан қирқдан зиёд безалган икки ғилдиракли соябон араваларда сарой аъёнлари боришарди.

Узоқдан Осмонўғлининг безатилган кўркам соябон араваси ярқираб кўриниши ҳамоно майдонга тўпланган сяоминь, яъни авом тиз чўқди-да, ер баравар таъзим қила бошлади. Соябон арава ёнига дарҳол ёғоч пиллапоя келтириб қўйган икки хизматкор ёрдамида У-ди бафуржа ерга тушди-да, таъзим бажо келтирган одамлар ёнидан пурвиқор, беписанд қадам ташлаб ўтди. Гўё унинг ён-верида одамлар эмас, тўнкалар думалаб ётгандай эди. “Букилган мана шу елкалар устига оёқ босиб, Осмон отларда бутун Ғарбни бўйсундирса бўлади!” деган фикр кечди Осмонўғлининг хаёлидан. Мамнун У-дининг лаблари четидагина табассум пайдо бўлди, лекин бу табассумни ҳеч ким сезмади, ҳисоб. Осмон танлаган зотнинг соқчилари ҳам, атрофдаги мулозимлар ҳам ҳукмдорга тик қарашдан ҳайиқиб, кўзлари ер чизарди. У-дига жонли ҳасса вазифасини ўтаётган хизматкорлар бошлари эгик бўлгани учун Осмонўғлининг оёқлари, қўл учлари, кийими барини кўрардилар, холос. Бош кўтариб қарашга деярли ҳеч ким ботинолмасди.

У-ди тўрт томони очиқ баланд шийпонга мрамар пиллапоя орқали кўтарилди-да, юмшоқ курсига ўтирди. Шийпоннинг кунгай томонига сарғиш товланиб турадиган шойи парда тортилганди. Гун-сунь Хэ билан яна бир неча киборлар Осмонўғлидан пойгакроқда давра қуриб жойлашдилар. Бошқалар улар орқасида кичик курсиларга ўрнашди-

лар. Мазкур курсиларга сирилган шойиларда Осмонўғли ҳокимиятининг рамзи ҳисобланган сарғимтил товланиш йўқ эди. Узоқда, отчопарнинг нариги томонида сяоминь – оддий одамлар ерда ўтиришар, тик туришарди.

У-ди ўзининг ҳар бир ҳаракатини диққат билан кузатиб турган чэнсянга қараб аста бош силкитди.

– Бошлайверинглар! – Гун-сунь Хэ Осмонўғлининг ишора-амрини нарироқда буйруқ кутиб, шай турган мулозимга етказди.

Довон отларининг кўриги бошланди. Шэнбинлар нўхталанган тўртта арғумоқни якка тизгинда етаклаб, ўртага олиб чиқишди. Отлар қулоқ чимириб, безовта пишқирарди. Жониворлар бундай кўп одамни биринчи бор кўраётганди чамаси. Отларни айлантриб гоҳ олд томонидан, гоҳ ёнлама, гоҳ орқа томондан кўрсатдилар. От кўригидаги шэнбинлар юмушини ўрта даражадаги ҳарбий амалдор – сяовэй бошқарарди. Кўриқдан ўтган отларни сяоминга, қора халққа ҳам кўрсатиш учун майдоннинг нариги томонига олиб кетдилар. Сўнг калтабақай, қизғиш танли хун отини кўриқ ўтказилаётган жойга етаклаб келиб, кўндаланг турғазди. Ҳамманинг диққати учқур Довон арғумоғида елиб келаётган чавандозга тортилди. Арғумоқ тўппа-тўғри хун оти устидан чаққон сакраб ўтди. Аъёнлар орасида кўтарилган “офарин” хитоби узоқдан кўз тикиб турган оломон қийқириғи билан аралашиб кетди. Шу пайт чавандоз арғумоқни қайтариб, бошқа ёлдор, бақувват қора от устидан сакратиб ўтди. Довон арғумоғи шаънига айтилган мақтовларнинг адоғи йўқ эди.

От кўригининг якунловчи қисми бошланди. Пойгада ҳар хил насл отлар иштирок этиши керак эди. Узоқда чанг кўтарилди. Маррага ҳаммадан олдин бошда кўрсатилган тўрт Довон арғумоғи деярли баробар етиб келди, сўнг аньси, улар орқасидан яньцай отлари пайдо бўлди. Бақувват, лекин калта оёқли биққи хун отлари орқада қолиб кетган эди.

Тайпу яқинлашиб, чэнсянга мурожаат этди:

– Пастда, нарироқда бир савдойироқ одам турибди. Мен шоирман, дейди. Лояндан келганмиш. Довон отлари тўғрисида қасида ёзганман, шуни ўқиб берсам, деяпти.

– Майли, ўқисин! – буюрди жавобан У-ди.

Шийпон ёнига бўйчан, қотма кишини бошлаб келишди. Тўхтовсиз таъзим бажо келтираётган шоир Осмонўғли ҳамда унинг кибор аъёнлари қаршисида ўзини ноқулай сезарди. Чэнсяннинг ишораси билан шоир сийрак соқолини силкитиб, баланд овозда, қироат билан ўқий бошлади. Қасиданинг мазмуни қуйидагича эди: бошда Осмон қудрати

билан Осмонтаги яратилди. Унинг тахтига навбати билан Осмон Ўғиллари ўтирардилар. Осмонтаги гуллаб-яшнаб борарди, жаҳон бойликлари унга оқиб келарди, бари ажойибот-ғаройиботларни қўлга кириштиш Осмонтаги учун чўт эмасди. Аммо ханликлар Осмон отларгагина эришолмасдилар. Ниҳоят, Осмонўғлининг элчиси, жасур Чжан Цянь Осмон тоғлар¹га етиб борди. У тоғларда, нақ булутлар остгинасида мусаффо тоғ ҳавоси уфурар, зилол сувлар шарқираб, куврак му-су² ўсган жойларда шаньма³лар ирғишлаб юрарди. У отларни “тоғ отлари” дейиш камлик қилади. Улар чиндан ҳам Осмон отлар! Ниҳоят, Осмон отлар Осмонтагига келтирилди. Осмон отларнинг териси ҳам ўзгача, қизил рангда, қон рангида! У отлар абжир, хипча, узун оёқли, қўлтиқлари тагида кўзга кўринмас қанотлар бор. Осмон отлар ўлим йўқ мамлакатларга олиб кета олади. Уларга минган чавандоз ҳар қандай елдириш ёвни қувиб етади, ҳар қандай учқур ёвдан қочиш қутулади!

Ҳамма ҳайрон эди: нега шундай ажойиб, мўъжизавий Осмон отлар улуғ Осмонтагида эмас, бевош Довонда тарқалган?! Бунда ҳам чуқур маъно бор! Осмон иродаси бу, Довон Осмонтагининг яйлови бўлсин, довонликлар ханликларнинг йилқибоқарларига айлансин!

Осмон отларнинг аксарияти ним қизил-сарғиш рангли. Бу отларга минган шэнбинлар Сарик аждар байроғини жаҳон узра тикажак!

У-ди хиёл бош силкиб қўйди, демак, қасида ҳукмдорга ёқди. Гунсунь Хэ ёнида ўтирган тайчан – расм-русумлар нозирига алланарсаларни уқдирди. Шоирнинг эгнига шойи либос ёпилгач, у бугундан эътиборан Осмонўғли саройида қолади, дея эълон қилинди.

Осмонўғли чэнсян ва бошқа бир неча аъён-мулозимлар қузатувида шаҳарга қайтди. Аммо негадир аксари бошқа амалдорлар ўз жойларида қолдилар.

Сяоминлар қаршисига отлар кўриги бошланишидан анча олдин ёғоч-тахталардан баландгина сўри ясаб қўйилганди. От кўриги тамом бўлгач, жарчи сўрига кўтарилди-да, энг муҳим жиноятчилар устидан чиқарилган ҳукми баланд овозда ўқиди. Ундан нарироқдаги одамлар орасида турган бошқа жарчилар сўридаги жарчининг ҳар бир сўзини барчага эшиттириш учун дона-дона қилиб, овозлари борича такрорлашарди. Бош жарчи сўри ёнига ҳайдаб келинаётган маҳбусларга қўлини бигиз қилиб қичқирди:

– Одамлар! Мана фитначилар! Булар бир неча йил илгари Жануб йўли қурилишида ишдан бўйин товлаб, исён кўтарганлар! Бу ғала-

¹ Хитой сайёҳлари Ўрта Осиё тоғларини “Осмон тоғлар”, яъни “Тянь-шань” деб атаганлар.

² Му-су – беда.

³ Шаньма – тоғ отлари (шань – тоғ, ма – от).

муслар шэнбинлардан қочиб яширинганлар-да, ўғирлик, босқинчилик қила бошлаганлар! Йўлдан озган бу ярамаслар ҳозир сизларнинг кўз олдиларингда қатл этиладилар! Бу шайтон йўлига кирганларга сабоқ бўлсин!

Жарчи гапиришдан тўхтади. Соқчилар маҳкумлар тўдасини қамчилай-қамчилай, сўри яқинида тўхтадилар. Икки томондан ёлдор хун отлари қўшилган икки юк араваси келтирилди.

Жаллодлар кексароқ, озғин жиноятчини ерга босиб туриб, бир оёғини бир аравага, иккинчи оёғини иккинчи аравага маҳкам боғладилар. Аравалар икки томонга силжий бошлади. Ингроқ, сўнг қичқариқ эшитилди... тупроқ қон билан бўялди. Отлар юклари оғирлик қилгандек таққа тўхтаб қолди, аммо шу он тушган қамчи зарбидан олға силжишга мажбур бўлди жониворлар. Маҳбуснинг танаси қоқ иккига бўлинди... Нариди турган иккита бошқа жаллод тез келиб, қонга беланган тана нимталарини замбарга солдилар-да, оломон олдидан олиб ўтиб кета бошладилар. Замбар тагидан чак-чак қон сизиб борарди. Маҳбусларнинг яна бирини ажратиб, берироқ олиб келдилар. Унинг кўзини боғлаб, оёқ-қўлларини чилвир билан чапараста қилдилар-да, эгнидан жулдир кийимини юлқиб олиб, нари улоқтирдилар. Банди деярли яланғочланганди. У чўпдек озғин, қовурғаларини санаса бўларди. Бақувват, мушаклари ўйноқлаётган жаллод маҳбуснинг биқинига шошмасдан ботирган йўғон ўткир пичоқни қовурғалар орасидан юқорига тортди. Маҳкум жон аччиғида бўкирарди. Унинг оғзини бошқа жаллод қўли билан беркитди. Маҳбус қон сачратиб питирларди. Каззоб жаллод чап қўлини жароҳат ичига тиқиб, ўнг қўлидаги пичоқ билан маҳбус қовурғасининг юқорисини кесгач, катта гўшт бўлагини суғуриб олди... Атрофга қон тизилларди. Хушсиз, жон бераётган маҳбусни биринчи қатл этилган жиноятчи нимталари солинган замбарга жойлаб, оломон олдидан уларга кўз-кўз қилиб олиб кетдилар. Теваракдаги одамларнинг баданлари жимирлаётган бўлса-да, улар ҳайрон бўлишмасди. Зеро, чанъанликлар бундай “томоша”ни биринчи марта кўрмаётгандилар!

Жарчи қатлини бошқараётган мансабдор ҳузурига чақиртирилди. У қайтиб келгач, қичқирди:

– Осмонўғли олий фармони билан қолган жиноятчилар афв этилди!

Маҳбусларни олиб кетдилар. Оломон тарқала бошлади.

Шийпон пиллапоясидан тушиб бораётган амалдор ёнидаги аъёнга шивирлади:

– Сиз қулингиз Ань-инни танидингизми?

– Таниганда қандоқ! – жавоб қайтарди Дунго Сянь-ян. – Унинг элчи гуруҳингизга келиб қўшилишидан олдин қароқчилик қилганини ўзим аниқлаттирдим-ку!

– Яна омади келибди-да!

– Жудаям унчалик эмас! Осмонўғли уларни шэнбинлар билан Довонга юбориш учун қатл эттирмади.

– Осмонўғли қолганларни афв этгани сабабини энди тушундим!

– Ҳамма нарса олдиндан режалаб қўйилган: ҳарбий хизматга яроқсиз икки маҳбусни қатл этиб, бошқаларини қўрқувга солиш. Улар ҳам барибир ўлишади, аммо бу ерда эмас, анави узоқ мамлакатларда!

Иккинчи боб

САРИҚ ДАРЁ СОҲИЛИДАГИ БОҒ

Бу боғ Довон боғларига тақлидан барпо этилганди, Осмонўғлининг бош боғбони элчилар карвони билан Довонга бориб, Осмонтагида йўқ мевалар, узум ва сабзавотларни қандай парвариш қилишларини шахсан кўриб келганди. У-ди “Довон боғи”ни кўришни шу бугунга белгилаганди. Боғбонлар кўплаб хизматкорлар, қуллар ёрдамида ҳукмдор келишига боғни бир неча кундан бери зўр бериб тайёрлаётгандилар.

У-ди дарахтлар, гуллар орасидаги илонизи ғиштин йўлкада аъёнлар, мулозимлар билан савлат тўкиб бир-бир одимларди. Бош боғбон мева дарахтлари тўғрисида алоҳида-алоҳида изоҳ бериб бормоқда. Ажойиб меваларга маҳлиё боғ кўриги иштирокчилари йўл-йўлакай анжир, анордан татишгач, пайкал тепасида кечки бодринг мазасини кўришди. Куврак, барра бедани томоша қилар эканлар, улар яқинда бўлиб ўтган от кўригини эсладилар-да, Осмон инъоми бўлмиш му-су ҳақида фикр алмашдилар. Бу борада ўзларини билимдон ҳисоблаган аъёнлар Осмонўғли ҳузурида одоб сақлаб, овозларини кўтармай, эҳтиёткорлик билан бир-бирларига, айниқса, беҳабарларга Довон отларининг учқурлиги сири худди шу му-суда, деб тушунтирардилар. “Му-су жуда тўйимли озуқа, аммо уни еган отлар семириб кетмайди, – дейишарди улар, – дон йилқини семиртириб юборади, шунинг учун сунну отлари сергўшт, кучли, лекин учқур эмас!”

У-ди навнихол ёнғоқ дарахти ёнида тўхтади.

– Ёнғоқ мағизи жуда тўйимли, унинг мойи фойдали, – изоҳ берди бош боғбон.

Осмонўғли аъёнларига маъноли назар ташлаганди, ҳеч ким чурқ этмади.

– Бу дарахт ёғочидан қилич-ханжарларга пишиқ соп яшаш мумкин, – деб қолди қутилмаганда У-ди.

Гун-сунь Хэнинг дилидан Осмонўғли бу тўғрида қаёқдан билсайкин, деган фикр кечди. Демак, хукмдорнинг ҳатто мен, чэнсян ҳам билмайдиган хабаркашлари бўлса керак-да! Айтилган янгиликка олампа-ноҳнинг ҳеч қачон ҳайрон қолмаслигининг сири мана шунда! Ажаб-ланмаслик – бу зотнинг туғма фазилати эмас асти!

Гун-сунь Хэ ўзининг ҳам бу тўғрида воқифлигини исботламоқ ниятида дарҳол гап қўшди:

– Довонда “Болта сопини ўзидан чиқариш керак!” деган мақол бор.

– Айни муддао! Майли, соп уларнинг дарахтларидан бўлаверсин, аммо қилич ўзимизники бўлиши керак! – асл мақсадини тўкиб солди Осмонўғли.

Ғарқ пишган узум токига яқинлашилганда бош боғбон яна тилга кирди:

– Манави ток новдалари бошда кўм-кўк эди, ним жигарранг, яъни сарғишрангга киргандан кейингина мева бера бошлади.

– Ҳосилга кириши учун ҳатто ток новдалари ҳам сариқ рангда бўлиши шарт экан! – ўз донолигини кўрсатмоқ учун фурсатдан фойдаланиб қолмоқчи бўлди Гун-сунь Хэ.

Бошқа аъёнлар ҳам фикр билдира бошладилар:

– Хуллас, Довонда неки бўлса, сариқ рангга кириши лозим!

– Нафақат мева-чева, Довоннинг ўзи ҳам сариқ тус олмоғи даркор!

Шу билан боғ кўриги тугади ҳисоб. Барча дастурхон ёзиқли кенг хонтахта қўйилган баланд шийпонга кўтарилди. Кумуш лаганларда турли нав узумлар, анжир, анор, бодринг, ёнғоқ қўйилганди; олтин кўзачаларда мусалласлар. Зодагонлар гиламлар устидаги шойи кўрпачаларга бир-бир чўкишди. У-ди атрофига парқу ёстиқлар қўйилган баландроқ ўриндиққа ўтирди.

Боғнинг ғир-ғир шабадали баланд жойига қурилган шийпондан Сариқ дарё – Хуанхэнинг йирик тармоғи Вэйхэ дарёси кўриниб турарди.

– Бу боғ Сариқ дарёни мисоли Довонга яқинлаштиргандек бўлди, – деди зиёфат устидаги суҳбатни бошлаб бериш мақсадида чэнсян Гун-сунь Хэ.

– Аксинча, эҳтимол Довонни Сариқ дарёга яқинлаштиргандирмиз! – гапга аралашди ўзини кўрсатиб қўймоқ ниятида янги аъёнлардан бири Дунго Сянь-ян.

Довон мусалласи зодагонларни анчагина кайф қилдиргани сезила бошлади.

– Ток новдалари Довондан келтирилган бўлса ҳам нечун мусаллас довонликларникига ўхшамайди? – сўраб қолди туйқус У-ди.

Бу савол шунчаки, оддий савол эмаслигини ҳамма тушунди. Осмонўғли барчага маълум ҳақиқат, яъни ханликлар ҳали Довон узумидан мусаллас тайёрлашни яхши ўрганолмаганликларини эслатмоқчи эмасди албатта. Орага сукунат чўкди. Ҳатто, Гун-сунь Хэ ҳам нима дейишини билмасди.

– Бунинг сири сувда! – ўз саволига ўзи жавоб қайтарди У-ди.

Осмонўғлининг нияти маълум бўлди. Чэнсян шу заҳотиёқ ҳукмдорнинг фикрини кенгроқ изоҳлашга киришди:

– Довон сувларини бу ёққа олиб келиб бўлмаслиги аниқ. Бирдан-бир чора – Довонга кўшин тортиб бориб, унинг дарёлари, сойлари ёқасига ханликларни жойлаштирмақ лозим!

– Ана шунда Довон сувларига қонган узумдан тайёрланган мусаллас Осмонтагига оқиб келаверади! – яна луқма ташлади Дунго Сяньян. Гун-сунь Хэ истеҳзоли жилмайиб, Дунго Сяньяннинг луқмасини ортиқчага чиқарган бўлди.

– Ҳарқалай, савдогарман-да, ҳар нарсада сезилиб қолади бу, – ўзини оқламоқчи бўлди Дунго.

– Ҳа, баракалла! – пича юмшади чэнсян. – Янгидан кўшиб олинаниган мамлакатларга савдогар кўзи билан қараш унча...

Шу пайт сал наридан “Ушланглар уни!”, “Тириклай ушланглар!” деган қичқириқлар эшитилди. Атрофда шай турган лунжунлар шийпон томон чошиб келаётган одамга ташландилар-да, уни қуршаб, тутиб олдилар. Ҳозир, Осмонўғли шу ердалигида унинг боғига кириб келолган одам ким бўлиши мумкин?! Шунча соқчилар, шэнбинларга чап бериб, бу ерга қайси йўл билан қандай қилиб келолди у?!

У-дининг ишораси билан қўлга тушган ўн саккиз ёшлар чамасидаги йигитни шийпон ёнига келтирдилар.

– Сен кимсан, қаердансан? – сўроққа тутди йигитни Гун-сунь Хэ.

– Мен Осмонўғли ҳузурида турибманми? – саволга савол билан жавоб қайтарди тутқун.

– Ҳа, сен Осмонўғли боғига бостириб кирдинг!

Йигит иккита бақувват соқчи қўлидан чиқиб, Осмонтаги ҳукмдорига таъзим қилишга зўр бериб уринар, соқчилар бунга имкон бермасдилар.

– Бўш қўйинглар! – буюрди чэнсян.

Соқчилар йигит пешонасини ерга теккизишига имкон беришди. У ер баравар таъзим қилиб, қаддини ростлагач, дангал бундай деди:

– Мен Довон узумини кўриб, ундан татимоқчи бўлувдим, одамлар мўъжиза дейишяпти Довон узумини.

– Қандай киролдинг бу ерга?

– Девор тагидаги сопол қувурдан ўтдим. Қувурда бугун сув йўқ экан.

– Отинг нима, қаерлик бўласан?

– Отим Чжэн Чжэ. Қаерда туғилганимни ўзим ҳам билмайман. Дарбадарман.

– Осмонўғли бугун шу ердалигини билармидинг?

– Йўқ, билмасдим. Бу боққа худди шу бугун кириб, Осмонўғлини кўрганимдан жудаям хурсандман. Биламан, мени ўлдириб юборасизлар. Майли, бир бошга бир ўлим!

Чэнсян У-дига савол назари билан қаради.

– Майли, узумдан бу ерда ҳам, Довонда ҳам тўйиб есин, – деди аста У-ди. Осмонўғлининг бу илтифотидан аёнлар ҳайрон бўлишди.

– Осмонўғли бир қошиқ қонингдан кечди! Шэнбин бўлгин! – деди Гун-сунь Хэ йигит ўз қулоғи билан эшитсин учун овозини кўтариб. Сўнгра у соқчиларга юзланиб буюрди: – Уни бўшатишлар! Майли, тўйгунича узум есин!

Учинчи боб

САЙМАЛИТОШ ЁДГОРЛИКЛАРИ

Қорли чўққи этагига туташ кўм-кўк ёндамада улкан ёнғоқ дарахти қад кўтарган. Юлдузларнинг водийдагига нисбатан тоғда ёрқинроқ порлаши тоғ осмонининг қорамтир тусдалигидан бўлса керак. Ёнғоққа яқинроқ жойга жуншолча ташланган, унинг устида тери дастурхон ёйиғли. Алланималар ҳақида суҳбатлашаётган уч киши негадир бери-роқда, майса устида ёнбошлашганди. Ёввойи райҳонларнинг атридан тўйиниш учун шундай қилишганмикан улар? Эҳтимол, иштаҳани карнай қилган сўлим тоғ оқшомида овқат пайти сипқорилган бир-икки сонач қимиз кайфи билан ҳамсуҳбатлар бу ерга келиб қолган бўлишлари ҳам мумкин.

– Шундай қилиб, неварани уйлантириб қўйиш вақти етди, – деди гапига якун ясаган оҳангда оқ гулли дўппи кийган чол.

– Ҳа, албатта! Сиз бу болага ҳам ота, ҳам бувасиз, – маъқуллади иккинчи қария. – Эзгу қониғ¹ йўлида бел бойлабсиз, бу дуруст!

Суҳбатнинг жиддийлигига кўра қимиз меъеридан ортиқ ичилмаганди.

Суҳбатдошининг фикрига қўшилган қария – мезбон. У ҳар йил эрта баҳордан то кеч кузгача шу Кўгарт довори² атрофидаги яйловларда ўз йилқиларини боқади. Унинг икки ўғли, келинлари, жўжабирдай набиралари бор. Ёнғоқ дарахтининг нариги томонидаги ясси тепаликка тикилган тўрт ўтовдан бирида қария кампири билан бошқа икки ўтовда ўфиллари бола-чақаси билан яшашарди. Ўтовларнинг тўртинчиси ҳам жиҳозлаб қўйилган, лекин унда ҳеч ким яшамайди. У ўткинчи-кеткинчи, қўниб ўтувчилар учун. Манзилга етолмай кеч қолган йўловчилар бу ўтовда тунаб кетишади. Депара³ беги чолнинг бу ишини маъқуллаган. Бек катта йўл атрофидаги бу яйловларни шу мўйсафидга бериб қўйган. Набирасини уйлантириш ҳақида гапирган чол – меҳмон. Унинг бу ерда биринчи бўлиши эмас. Чол илгари ҳам икки-уч бор келган: бирида йўқолган йилқиларни ахтариб келиб, тунаб кетган. Иккинчи марта мезбон мўйсафид қизларидан бирини чиқарганда узоқдан-узоққа бўлса ҳам тўйга келган. Яна алланарса баҳонаси билан ҳам келган эди. Мана бу сафар эзгу ният билан келиб, меҳмон бўлиб ўтирибди.

– Чегарадаги Йу кенти бозорида йилқини кўпроқ тамғага⁴ оладақан бўғанмиш, деб эшитувдим, – деди меҳмон. – Менам ўткан-кеткан кўнуқ⁵лардан тинглаганим бор. Бир сотиқчи⁶ бурунда эки йилқига овуштирадиқан олтин тамғани энди бир йилқига берадақан бўған, дувди. Шу гап туври чиқар. Узоқ кунчиқар томондаги юрт хони кўп отлар сотиб олаётқанмиш. Шу учун хунлар Йу бозориға от опкемай қўйипти. Ўшанчун от қиймат бўп кетипти. – Оббораётқан йилқиларди сотиб, ўрниға келинға анчагина кийим-кечак, тақинчоқ олса бўлар эканда, – хурсанд бўлди меҳмон, сўнг давом этди: – Бу тўрт йилқи камлик қилармикан, деб ўйланиб келаётган эдим. Сал камлик қип қолса, тенгу тўшлари ичида неварга ўксимасин, деб эҳтиёт қиласан эканда!

Гап шу ерга келганда узоқдан момақалди роқ гумбурлагани эшитилди. Лекин суҳбатдошлар тепасидаги юлдузлар ҳамон чарақларди.

¹ Қониғ – мақсад.

² Фарғона тоғ тизмасининг ҳозирги Жалолобод шаҳари юқорисидаги довор.

³ Депара – атроф, район.

⁴ Тамға – пул, тамға босилган олтин ёки кумуш. “Тамға” (“дамға”) сўзи кейинчалик “танга”, “данга”га айланиб кетгай.

⁵ Кўнуқ – кўниб ўтувчи, меҳмон. Ҳозирда кўп туркий тилларда бу сўз “кўноқ” тарзида ишлатилади.

⁶ Сотиқчи – савдогар, тужжор.

Осмон шишадек тиниқ эди. – Югир, улим! Йилқиларди кўраға қаманглар, инингдиям чақир! – буюрди қария суҳбатни мириқиб тинглаб ўтирган катта ўғлига, кейин меҳмонга юзланди: – Сўйлашиб қолиб, кўккаям қарамапмиз. Довушиға қарағанда сел ёвади.

Чолнинг икки ўғлига меҳмон чолнинг набираси Бургут ҳам қўшилди. У катталар суҳбатига аралашмаслик учун бўлса керак, мезбоннинг кенжа ўғли Қўшоқ билан ўтовларининг орқасидаги майсазорда нима биландир машғул эди. Бу икки ёшнинг гапи гапига жуда тўғри келиб қолганди. Уларнинг ёшларида ҳам унча катта фарқ йўқ. Бургут ўн саккиз-ўн тўққиз, Қўшоқ эса, ўн тўққиз-йигирма ёшларда кўринади. Учовлари йилқиларни тезлик билан кўраға қамадилар. Йигитлар ҳазиломуз куч синашиб кўришди. Бургут иккала оға-инини баравар кучоқлаб, даст кўтарди-да, айлантириб яна ерга қўйиб қўйди.

Ёшлар ўтов томон қайтишганда ёмғир анча жадаллаган эди. Кексалар аллақачон очиқ ҳаводаги жойни йиғиштириб қўйиб, ўтов ичида чордона қуриб ўтиришарди. Бургут улар ёнидан жой олди, мезбон йигитлар эса, болаларини ёмғирдан ичкарига ҳайдаётган хотинларига ёрдамлашгани ўз ўтовлари томон бурилдилар. Шу пайт чақмоқ чақнаб, тоғ чўққиларидан тортиб то пастдаги жилға ўртасида қаққайган харсанггача ёритиб юборди. Момақалди роқнинг даҳшатли овози энди нақ ўтов устида гумбурларди. Ўқтин-ўқтин кучаяётган шамол селни худди силтаб-силтаб қўяётгандек туюларди. Чўққи ёнбағирлигидан оқиб келаётган ёмғир суви кўп ўтмаёқ ўтов тикилган майдончанинг икки томонидан пастликка шарқираб оқиб кета бошлади. Сел дўлга айланди. Ўтов узра тапир-тупир овозлар эшитила бошлади. Ўрик данагидек, ҳатто ёнғоқдек-ёнғоқдек муз парчалари ердан зарб билан сакраб, ўтовнинг қия очиқ эшигидан ичкарига отилиб кирарди. Ёнғоқ дарахтининг катта шохи қарсиллаб синиб тушди. Бироздан сўнг дўл яна селга айланди. Оқаётган сел сувининг қаттиқ шовуллаши энди ўтовга жуда яқин жойдан эшитиларди. Аёл кишининг фарёдли овози келди. Шу пайт Бургут эшикка отилди. Унинг орқасидан қариялар ҳам чиқдилар. Қўшоқ билан хотини иккита ёш болаларини биттадан қўлтиқларига қисиб, қариянинг ўтовига олиб кириб кетишарди. Уларнинг ўтови жойида йўқ эди! Унинг ўрнида катта сув оқими ҳайбат билан шовуллаб оқиб ётибди. Наҳотки, қария шунча тажриба билан ўтовларни сувнинг йўлига тиккан бўлса?! Ёзнинг бу фаслида ҳар йил ўтовлар худди шу майдончага тикилади-ку! Демак, бу йил об-ҳаво ҳар йилгидан бошқача келган.

Эркаклар қолган уч ўтовини сақлаб қолиш, агар бунинг иложи бўлмаса, ёш болаларни олиб чиқиб улгуришга шайланиб ташқарида

турардилар. Ҳозир ҳеч кимнинг ақлига бундан бошқа чора келмасди. Мезбон чол осмонга қараб нуқул “тез ўтиб кетади” деб қўярди. Ёмғир пасая бошлади. Энди чақмоқ узоқ-узоқдаги қоялар узра ёлқинланарди. Момақалди роқ гумбурлаши ҳам ўтов тепасидан нарироқ кетгандай бўлди. Ўтовлар орасидан оқаётган сув камая бошлади. Демак, хатар ўтиб кетди. Мезбон бу ерларда ёмғир, дўл кўп ёғса ҳам бу яқин ўртада бунақа кучли ва даҳшатли довул бўлганини эслай олмаслигини меҳмонга айтарди. Меҳмон ҳам суҳбатдошининг гапини маъқуллар, “бизди томонлардаям бундақа офат кам бўлади”, деб қўярди. Ёмғир тинди, лекин шамол ҳамон тўхтамасди. Шу пайт сел ёғаётганда думини қисиб инига кириб кетган итларнинг хуриши эшитилди. Отлар безовта кишнаб юборди. Яна ҳамма эркаклар ташқарига отилишди. Йилқилар қўрадан чиқиб тўзиб юрарди. Қўйлар атрофга тумтарақай қочиб кетганга ўхшайди. Нима бўлганига бирдан тушуниш қийин эди. Кимдир “бўри тушганга ўхшайди”, деб қичқирди. Келинлардан бири ўтовдан камалак олиб чиқди. Лекин зим-зиё тун қоронғилигида камалакни қаёққа, нимага отишни аниқлаб бўлмасди.

Бургут Қўшоқни бошлаб, жилға томон шошилди. Унинг қулоғига элас-элас бўғилаётган қўй овози эшитилгандай бўлганди. Икковлон шарпа изидан илдамладилар. Узоқдан чақнаган чақмоқ ёруғида йигитлар қўй олиб қочаётган бўрини аниқ кўришди. Бўри улардан ўн беш-йигирма қадам олдинда қўйни елкасига ўнгариб борарди. Бургут ёндамаликни ҳисобга олиб, тепа томонга интилди. У ташқарига чиқаётганда қўлига ўтов керагасига суякли чўқмор илиниб қолганди. Чақмоқ навбатдаги чақнаганда Бургутнинг бўрига етишига уч-тўрт қадам қолган эди, холос. Бошига урилган жез чўқмор зарбидан бўри гандираклаб йиқилди. Унинг тишлари беихтиёр қўй кекирдагини қўйиб юборди. Қоронғида чўқмор яна икки-уч марта бўрининг умуртқасига тушди. Йиртқич бир бор ҳамла қилишга уриниб кўрди. Лекин шу пайт Қўшоқ кўтариб отган катта қиррали тош бўрини узил-кесил ҳолдан кетказди. Сўнг икковлон бўрини ўлдириб, ўтов ёнига олиб келдилар.

Қора булутлар сийраклашиб, яна якка-дуikka юлдузлар кўрина бошлади. Қўрадан яна бир бўғзи ғажиб ташланган қўйни топдилар. Йилқилардан бири қир томонда нобуд қилингани маълум бўлди. Демак, от тепа томонга қочгани учун тез чополмай, бўрилар ҳамласига чап беролмаган. Йилқиларни, қўйларни ҳайдаб, зўрға қўраларга киритдилар.

Сахархез бўрилар қайтиб келиб қолишидан эҳтиёт бўлиш учун мезбоннинг тўнғич ўғли Тўлан ухламай айланиб юрадиган бўлди. Бошқаларга ўрин тўшалди. Бургут хиёл ўйланиб ётгач, уйкуга кетди,

бобоси эса, гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига ағдарилар, ҳеч уйқуси келмасди. У келин тушириш учун зарур кам-қўст битганига кўз текканидан ачинарди. Нобуд бўлган йилқи уники эди.

Тонгга яқин ташқарида яна итлар ҳура бошлади. Тўланнинг “ҳа, келаверинглар” дегани, итларни тинчитиши ҳамда отлар туёғининг дупури меҳмон қулоғига чалинди. Сўнг мезбон чолнинг “бай, бай жуда уюб кетибсизлар-ку” деган сўзлари, кўпчиликнинг оёқ шарпалари ўтовга яқин жойдан эшитилди. Меҳмон ўрнидан аста туриб, набирасини уйғотди. Бургут сакраб тураркан, “яна нима бўлди?” дегандай бобосига қаради-да, тез кийина бошлади.

– Қўнуқлар келишди-ёв чамамда, – дея чол набираси билан ташқарига чиқди.

Нотаниш меҳмонлар билан одатга кўра қўл бериб омонлашдилар. Келганлар ўн чоғлик киши эди. Саломлашиш пайтидаги қисқача суҳбатдан маълум бўлишича, улар чегарадаги Йу кентидан келаётиб селда қолган йўловчилар экан, манзиллари ҳали олис бўлгани учун йўл четида кўринган ўтовларга бурилишибди.

Мезбон меҳмонларга пиширилган иссиқ сут таклиф қилди:

– Шамоллашга даво пишган сут. Ичинглар! Йўқса, йўталиб қоласизлар.

Меҳмонлар сут ичмасликларини айтиб, қайнатилган сув сўрадилар.

– Ҳа, айтгандай, сизлар қоқи шарбат ичасизлар-а?

– Қаёқдан биласиз? – сўради меҳмонлардан бири.

– Сизларнинг одаминглар ўтовимда тез-тез қўниб туришади.

– Топдингиз! Биз чинжинлармиз. Ўзимизни ханликлар ёки ханлар деб ҳам, чинликлар деб ҳам атаймиз, сизлар бўлса бизни чинжинлар дейсизлар.

Кўп ўтмай, ханликлар мезбон нариги ўтовлардан олиб чиққан пўстинларга ўралиб, юмшоқ кигизлар устида чўзилдилар-да, чошгоҳгача қотиб ухладилар.

Довонликлар йўловчиларни иззат-икром қилдилар, топган-тутганларини улар олдига қўйдилар. Аммо меҳмонлар негадир кетишга шошилишмасди. Улар ўтов эгаларини гапга сола бошладилар.

– Биз элчи карвонимиздан ажралиб қолдик, – гапни айлантира бошлади тилмоч. – Осмонўғлининг элчиси Яо Дин-Хан тунда селга ҳам қарамай, тўппа-тўғри Эрши¹га ўтиб кетди. Элчи қаватида жуда кўп чинжинлар бор. Биз расм чизувчилармиз. Шойи матоларга турли хил

¹ Қадимги Фарғона давлати Довоннинг пойтахти Эрши харобалари ҳозирги Андижон вилояти Марҳамат тумани марказида.

ҳайвонлар расмини чизамиз. Қояларингиздаги расмларни кўрмоқчимиз. Бу тўғрида кўп эшитганмиз...

– Ҳа, ундай расмлар Саймалитошда бор. Менинг улим Қўшоқ эрта тонгда ўша ёққа кетди. Билганида, сизларниям эргаштириб оларди.

– Ҳечқиси йўқ, етиб оламиз. Ёки ўша ерда кўришамиз у билан. Бизни отларимиз анча ҳориб қолди. Сотиладиган отлар йўқми?

Ўтов эгаси меҳмон чолга қаради. У калласини тасдиқ маъносида силкиди. – Топилади, – деди мезбон чол шундан кейин.

Меҳмон чол уч отини, ўтов эгаси ҳам ўз отларидан иккитасини ханликларга сотишди. Кумуш пулларни мезбон чол кампирига олиб кириб берди, меҳмон эса пулини белбоғига ўраб, яктаги ичидан белига боғлаб олди.

Узоқ юртдан келган расм чизувчилар ҳақида эшитиб, қўшни овулдан келган бир тўда йилқичи йигитлар билан бирга ханликлар Саймалитош томон йўл олдилар.

Йу кенти бозорига бориш ҳожати қолмаганидан фойдаланиб, Бургут уларга қўшилди. У бирйўла Саймалитошдаги донғи кетган расмларни ўз кўзи билан кўрмоқчи бўлди.

Ханликлар йўлдаги биринчи довондан ўтиб, Кўгарт ва Ўвек дарёлари қўшилган жойда тўхтадилар. Ханликларнинг бошлиғи тилмоч орқали сўради:

– Бу тоғларда яна қандай яқин довонлар бор?

– Анчагина бор: Қалдама, Урумбош, Қизилсув...

– Бизни ўша ёқларга олиб боролмайсизларми?

– У ёқларда расмлар йўқ. Ўз кўзимиз билан кўрганмиз.

– Эҳтимол, кўзинглар тушмай қолгани бордир. Тоғинглар жуда баланд, осмонўпар экан! Ажойиботлар кўп бўлса керак.

Ханликларнинг бошлиғи зўр бериб йилқичи йигитларни ром қилишга тиришарди.

Ханликлар довонларнинг ҳаммасини бир-бир кўздан кечирдилар. Улар отда, пиёда юришиб, сойлар, ирмоқлардаги кечувларнинг чуқур-саёзлигини билиш учун уёққа-буёққа ўтиб кўрдилар, йилнинг қайси фаслларида тошқин бўлиши, қайси вақтларда сув озайиши, яқин атрофда кўприк солишга яроқли дарахтлар бор-йўқлиги, йўл бўйидаги қояларнинг қаерларида харсанг қулаши, йўлларнинг қаерида кўчклар бўлиб туриши билан қизиқдилар. Хотинларига ёки қаллиқларига бу хушмуомала, доим кулимсираб турадиган меҳмонлардан шойи рўмолчалар, бошқа ғаройиб совғалар олган йилқичи йигитлар дилида заррача шубҳа бўлмаса ҳам, чинжинларнинг бошлиғи нақадар қизиқувчанликлари “сабаб”ини айтиб қўйишни лозим топди: “Мамлака-

тимиздан савдо карвонлари келганда, кўчкига дучор бўлмасликлари, жилға, сойлардан ўтолмай, узоқ туриб қолмасликлари керак!" Ўзларини расм чизувчилар деб таништирган бу ханликлар савдо карвонлари учун эмас, балки шэнбинларнинг силжишига қулай йўлларни аниқлаётганликларини содда йилқичи йигитлар хаёлларига келтирмасдилар. Учинчи куни ханликлар йўлбошловчилар етакчилигида Кургак дово­нига жўнадилар. Йўл Ўвек жилғасининг чап қирғоғи бўйлаб тоғнинг шарқ томони сари юқори кўтарила борарди. Жилғаларнинг дарёга қуйилиш жойларида жазирама ёзда ҳам эримай қолган қор уюмлари ёнидан ўтиб бораётган ханликлар ям-яшил қўлотлар¹га, қўлотларда эркин ўтлаб юрган қўй-эчкиларга, улоқларга, йилқиларга суқланиб қарардилар.

Ханликлар диққатини йўлнинг чап томонида пайдо бўлган манзара жалб этди. Қирнинг бир қисм ёнбағри қачонлардир дарага ўпирилиб тушиб, ҳайбатли жарлик ҳосил қилганди.

– Бу жар ҳам Осмон жар экан! – ялтоқланди “рассомлар” бошлиғи мезбонларга янада ёқиш учун.

– Буни жар дейилмайди, жар саёзроқ бўлади. Бундай жойни бизда зов дейилади. Бу – Кўк зов!

Довонликлар тилини анчагина яхши ўрганган тилмоч чамаси бу сўзни ханча таржима қилолмай пича қийналди. Кўк зов рўпарасидан ўтилгач, ёлғизоёқ йўл ўнг томондаги қир бўйлаб тик кўтарила бош­лади. Бироздан сўнг ханликларнинг пастга қарашга юраклари дов бермай қолди. Агар от мункиб йиқилса ёки бирор киши эгардан қуласа, парча-парча бўлиб кетиши турган гап эди.

– Мана, тов пиёзлари, – деди йилқичи йигитлардан бири, қир ёнбағрида уя-уя ўсиб ётган ёввойи пиёзларни кўрсатиб.

– Пиёзли тоғлар шу экан-да! – деди ханликлардан бири.

– Йўқ, у тоғлар бошқа! Бу ерда ҳам пиёз бор экан! – гап қўшди бошлиқ “рассом”.

– Бу товларди бизданам яхши билар экансиз! – мақтади меҳмонни содда йилқичи йигит.

– Эшитганман, холос. Пиёзли тоғ бошқа ерда бўлса керак, деб ўйлайман. Бу тоғларни ҳам шундай деса бўлаверар экан! – гапини тузатмоқчи бўлди бошлиқ “рассом”, гарчи йилқичи йигитларнинг саволида ғараз йўқлиги, ўзлари содда, самимийликларини билиб турган бўлса-да.

Йўл каттароқ ирмоққа айланган Ўвекнинг ўнг қирғоғига ўтганда довонга кўтарилиш янада тиклаша бошлади. Отлар чарчаб, қаттиқ хансирарди.

¹ Қўлот – қирлар ўртасидаги яйлов.

– Йўлди ғади¹ қип бос! – буюрди чечан йилқичи олдинда бораётган шеригига. Йўловчилар охирги қирдан ошиб ўтганларидан сўнг, йилқичи йигитлар отларга дам бериш учун тўхташ зарурлигини айтдилар. Кургак довонига кўтарилиш олдидан чечан йилқичи ханликларга юзланди:

– Энди йўлни шошмай босамиз. Олдимизда дамиқ бор.

– У нима?

– Нафас олиш қийинлашади. Ҳаво етишмайди! Шунини бизда дамиқ дейди!

Довон тепасига кўтарилган чечан йилқичи мешдаги сувни отининг қоптолига қуйиб юборди. Сув икки ёнбағир томон жилдираб оқди.

– Ана, кўрдиларингми? Бу ер сувайирғич! Одамди бир елкасига ёққан ёгин Кўгартға, ундан Қорадайраға, бошқа елкасига ёққани Йенчу Ўғузга оқиб кетади!

Кургак довони ғарб томондан чўзилиб келган қирнинг кўндаланг қир билан бирлашган еридаги эгарсимон хиёл пасайиброқ қолган жойидан иборат эди. “Сайёҳлар” довоннинг шимол томонига қарадилар. Уларнинг кўз олдида шарқдан ғарбга чўзилиб кетган водий ястаниб ётарди. Олисида Йенчу Ўғуз дарёси қорамтир чизиқдек кўзга чалинди. Йилқичи йигитлар ханликларни довоннинг нариги, Йенчу Ўғуз кўринган томонига бошладилар. “Рассомлар” терскай томондаги эримай қолган қорлар устидан ўтиб, кенг жилғанинг юқорисига тушдилар. Уч томонидан чоғроқ қирлар билан қуршалган бу баланд текислик гўё бир томони очик қолдирилган табиий кўрғон эди. Унинг “деворлари” – қир сиртларидан иборат. Бу текисликка юқоридан қулайдиган омонат тошлар ҳам йўқ. Чунки бу жилға баланд учта қирнинг туташган жойидаги оралиқда! Текислик ўртасида ясси дўнглик ҳам бор. Шу дўнгнинг нишабида тўқ жигаранг силлиқ харсанглар ястаниб ётибди. Бу харсанглар қачонлардир юз берган кучли зилзила пайти атрофдаги қирлардан қулаб тушган бўлиши керак.

– Мана, ўша сизлар кўрмоқчи бўлган Саймалитош! Сувратлар метинминан тошга сайиб ишланганидан бу ерди “Саймалитош” дейдилар! Айтдик-ку, расмлар Кургак довонини қоқ бели ёнида деб.

Ханликлар ясси дўнглик устига чиқишгач, нарироқда харсангтошларни тарашлаётган икки кишини кўриб қолдилар.

– Қўшоқ, биз ҳам келдик! – кафтларини карнай қилиб қичқирди Бургут кўлида чекич билан тошлар устида қаддини букиб ишлаётган

¹ Ғади – илонизи йўл босиш.

йигитга. – Чинжинлар тошларга сен чекичлаётган расмларди кўрмоқчиймиш. Қўшоқ бошини кўтариб, дўнглик устидаги отликларга қаради.

– Мана, кўраверишсин!

Тилмоч шерикларига тушунтирди: “Саймалитош – тошга сайиб, санчиб ишланган” дегани экан. Ханликлар бошлиғининг илтимоси билан Қўшоқ қўлидаги темир чекичнинг учли томонини тош устига қўйиб туриб, болғача билан унинг иккинчи учига, гирд кесилган томонига ура бошлади. Тошга ўйилган нуқталардан қандайдир чизиқлар вужудга келар, улар бирлашиб, алланарса яралаётгандек бўларди. Қўшоқ бугун эрталабдан бошлаган архар расмини чекичлаш-чизишни давом эттирди... Кўп ўтмай ҳайвон оёғининг ярми ҳосил бўлди.

– Йилқичилар қўлидан бундай иш келади деб ўйламагандим... Моҳирлиги бизникилардан қолишмайди-я, – деб қўйди ўзига ханликларнинг бошлиғи.

– Бошлиқларинг нима деяпти? – сўради довонликлардан кимдир.

– Ҳозир расмларни чекичлаб чизмайдилар... улар қадимда чекичланган бўлса керак деб ўйловдим деяпти, – гапни ўзгартириб таржима қилди тилмоч.

– Тўғри, эскилариям бор. Локин улар тошларга қачон чекичланганини ҳеч ким билмайди. У расмлар жудаям бурунги замонларда чекичланган бўлса керак... Хоҳласаларинг, кўрсатамиз!

– Шунинг учун келганмиз-да! – деди ханларнинг бошлиғи.

Қўшоқ ханликларни бир расм ёнидан иккинчиси ёнига олиб ўтиб юриб, узоқ вақт кўрсатди. Расмлар асосан турли ҳайвонлар тасвирига бағишланганди. Бир харсанг сиртида бир-бирига тиркалган икки архар, бошқасида узун якка шохли қўтоссимон бошқа ҳайвон, учинчисида кийикларни қўриқлаб юрган ит тасвири чекичлаб ишланганди.

“Меҳмонлар”нинг расмларга бу қадар қизиқиб қарашидан Қўшоқ мамнун бўлса-да, уларнинг айримлари расмларни қизиқмай, шунчаки томоша қилаётганлари, айниқса, саймали, нуқтали расмларнинг маънисига унча етмаётганларини сизди.

Ханликлар мезбон чолнинг ўтовига қоронғи тушгандагина қайтиб келолдилар. Эртаси эрталаб меҳмон мўйсафид “Пулим йўқолиб қолди” деб зорланди. Мезбон чол ҳайрон бўлди, сўнг дўстини: “Бизда ҳеч қачон ўғирлик бўлмаган, балки тушириб қўйгандирсиз, койинманг”, – деб тинчлантиришга уринди.

Ханликларнинг бошлиғи ўз одамларининг тугунлари, қоплари, бор-йўғини тинтув қилдирди. Ҳеч кимдан йўқолган пул топилмади. –

Тўғриси айт, Чжэн Чжэ, сен ўмармадингми? – ханликларнинг бошлиғи ўз одамларидан бирини қист-бастига олди.

– Ишонмасангиз, мана, тагин ҳаммажойимни титиб кўришин! – аччиғланмай, бамайлихотир жавоб қайтарди Чжэн Чжэ.

– Сендан бошқа ким ўмариши мумкин? Ўғрилигинг пешонангга ёзиб қўйилган! Осмонўғли боғига ҳам ўғринча киришдан тап тортмагансан! Негаям қўшишдийкин сени гуруҳимга?!

– Нега қўшганларини мен қайдан билай? Аммо мени Довонга юборишларини Осмонўғлининг ўзи буюрган!

Жаҳли чиққан Бургут тишларини ғичирлатиб, уёқдан-буёққа юриб депсинар, нима қилишини билмасди. Мезбон чол отларидан яна иккитасини ханликларга сотиб, пулини меҳмон дўстига берди.

– Барибир, – деди у меҳмонга пулни бераётганда, – қадрдоним бўлғонингиз учун тўйга тортиқ қилиш ниятим бор эди. Ахир бу ота-бобомиз удуми-ку!

Кейинги тунни меҳмон қария набираси Бургут билан мезбон чолнинг ўтовидида ўтказди. Тунда ханликлар ётган ўтовдан кимдир аста чиқиб, катта ёнғоқ дарахти томон юра бошлади. У атрофга аланглаб, ёнғоқнинг қачонлардир ажралиб тушган шохи тагидаги кавакка қўл суқди-да, ниманидир қидиргандек бўлди. Сўнг ўша одам писа-писа ўтовга қайтди. Қоронғида у шеригининг оёғини босиб олди.

– Ярим тунда нега дайдиб юрибсан, Чжэн Чжэ? – жеркиди уйқули овозда оёғи босилган ханлик.

– Ҳожатга чиққандим...

Эрталаб ханликлар яна тоғлар орқали ўтадиган йўлларни суриштира бошлади.

– Йенчу Ўғуз¹ дарасидан Ҳайлома²га борса бўладими? – сўради ханликларнинг бошлиғи.

– Йўл-ку бор-а, – жавоб қайтарди Қўшоқ, – аммо айрим ерлари жудаям тор. Икки отлик юрса сиғмайди. Биттадан ўтиш керак бўлади. Йўл атрофларида қалин дарахтзор, чакалакзорлар бор. У ерларда йиртқич ҳайвонлар кўп, жинлар ҳам бор. Бир гал ўша ерда ов қилган эдим, нақ йўлбарсга ем бўлай деганман. Тўнғизтўқайда йўлтўсарлар ғиж-ғиж. Йўл Тўнғизтўқайдан ўтади. Айтишларича, йўлтўсарлар атамани йўлбарсдек абжир эмиш. Атаман унаштириб қўйилган суюклисини ҳийла билан тортиб олган бадавлат киши кўрасига ўт қўйиб, кейин йўлтўсар бўлиб кетган дейишади. Шу сабабли у ихшид³ одам-

¹ Йенчу Ўғуз – Норин дарёсининг қадимги номи.

² Ҳайлома – Кетмонтета, ҳозирги Тўхтағулнинг қадимги номи.

³ Ихшид – Довон ҳукмдори шундай аталган.

ларини, бекларни кўргани кўзи йўқ, амалдору элчиларни жуда ёмон кўрармиш.

– Ҳозирда ҳам ўша йўлдан қатнаб туриладими? – янада қизиқсинди ханликларнинг бошлиғи.

– Бундан ўн-ўн беш йиллар олдин қатнов бор эди. Мен ҳам ўша йўл орқали Ҳайломага бориб келганман. Йўлтўсарлар пайдо бўлгандан бери ҳеч ким қадам босмай қўйган.

Ханликлар ўзаро алланарсалар тўғрисида фикрлашиб олишгач, ўтов эгалари билан илиқ хайрлашиб, Эршига йўл олдилар.

Меҳмонларни жўнатгандан сўнг мезбон чол ўғлининг ёлғон гапиргани, ханликларни йўқ нарсаларни айтиб чўчитгани учун унинг гуноҳини кечиришни сўраб Ахурамаздага илтижо қилди. Қария билан унинг ўғли Кўшоқда ханликларга нисбатан аллақандай ишончсизлик пайдо бўла бошлаганди. Хўш, нега бу меҳмонлар тоғлардаги барча довлар, йўллар, сўқмоқларгача эринмай суриштиравердилар?!

Тўртинчи боб

ДАҲШАТ ИЛА ЙЎҒРИЛГАН СЕВГИ

Кўгарт довонидан қайтишда Бургут билан бобоси Шихит бозорига киришди. Чол тўй учун зарур нарсалар харид қилди. Ўз қишлоқларига қайтишгач, Бургут олиб келинган ҳақиқ маржонни чўнтагига солди-да, севгилисининг уйи томон шошилди. Қишлоқнинг энг чиройли қизи Ойтуққан энди уники, фақат уники! Унга ҳеч ким кўз олайтиролмади. Шубҳага ҳеч қандай ўрин қолгани йўқ. Бундан бир неча кун олдин бобоси билан қўни-қўшнилардан уч-тўрт оқсоқол бориб Ойтуққаннинг ота-онаси розилигини олиб келишди. Одат бўйича улар рози бўлмай иложлари йўқ, чунки Бургут ҳамма шартларни бажарди: пойгада қизни қувиб етди, отига ўнгариб олди, бошқа удумларни ҳам адо қилди. Энди гўзал Ойтуққан энг абжир чавандоз Бургутга унаштириб қўйилганини қишлоқдаги ҳамма билади.

Улар энди илгаригидек авлоқдаги сув бўйида учрашмасдан, берирокда, қишлоқнинг четроғида кўришишса бўлаверади. Лекин Бургутга ҳам, Ойтуққанга ҳам биринчи учрашув жойи жуда-жуда ёқиб қолган. У ерда баландликдан тушадиган шаршара шабадаси Ойтуққаннинг кокилларини майин тебратади, ҳовурсимон, тўзғиқ сув заррачалари шундай забардаст бўлишига қарамай суюклисини кўрганида беихтиёр

терлаб кетаверадиган Бургутнинг қўлларини селгитади. Отилиб тушаётган сув шовқини йигитнинг қовушиқсиз сўзларини Ойтуққанга эшиттирмай қўя қолади. Бу сўзларнинг тўлиқ эшитилиши шарт эмас. Чунки севишганлар ўртасида ўзларига маълум атиги уч-тўрт жумла ишлатилади, холос: “Нега кеч келдингиз?”, “Ҳали вақт эрта-ку!”, “Янаги гал нимани баҳона қилсам экан?” Ойтуққан шаршара қирғоғидаги арча ёнида туришни жуда ёқтиради. Қиз гўё “кимнинг қомати келишганроқ, меникими ёки арчаникими?” демоқчидек таманноли боқади.

Бургут Ойтуққанни севиб қолганидан бери наздида қўрқоқ бўлиб қолгандек. Қизга тикроқ боқишга ҳам юраги дов бермайди. Илгарилари у қишлоқдаги бошқа қизларга тортинмай ҳазил қилаверарди. Энди-чи? Энди Ойтуққанга дадилроқ бирон гап айтишга уялади! Қишлоқ қизлари нозиккина Ойтуққан шундай забардаст, чўрткесар Бургутни қай йўл билан мулойим, уятчан қилиб қўйганига ҳайрон бўлишарди.

Бугун эса Бургутнинг кайфияти ўзгача. У Ойтуққаннинг бўйнига ҳақиқ маржонни ўз қўллари билан тақиб қўяди-да, қизни бағрига тортиб яноқларидан бўса олади. Ойтуққан хафа бўлмасмикин? Ахир, бошқа қизларни Бургут пана жойда учраб қолса, шартта ўпиб олганида хафа бўлишарди-ку?! Ёки улар тил учида шундай қилишармиди?! Бургут яқинда уйланган тенгқуридан бу тўғрида сўраб олмаган экан. Йигит шундай ширин хаёллар билан қизнинг уйига етганини ҳам сезмай қолди.

Ҳамма тоғ қишлоқларидагидек бу ерда ҳам йўл пастроқдан, сой ёқалаб ўтарди. Сувнинг икки томонидаги боғлар, ёнғоқзорлар ичида қишлоқнинг пахсали, синчли гувалак уйлари жойлашган. Ойтуққанларнинг уйи йўлдан сал четроқда, лекин олисда эмас. У ерда сой сувининг шарқираган овози эшитилиб туради. Ҳар гал Бургут йўлдан қўшиқ айтиб, ҳатто хиргойи қилиб ўтганида Ойтуққан эшитмай қолган эмас. Бургут фақатгина биттаю битта қўшиқни билади, уни ҳам Ойтуққанни чақириш учун баҳона сифатида айтади. Чунки севгилисини чақиришнинг энг қулай йўли шу. Йўлдан кимлар қўшиқ айтиб ўтмайди! Мана ҳозир ҳам Бургут ўша қўшиқни аранг эплаб айта бошлади:

*Севиб қолдим ол ёноқ қизни,
Оти экан шамолдек учқур.
Етолмасдан, сўрадим кўнглин,
Ўзи экан қушлардек қочқир.
О, ҳавойи гул қиз юраги,
Мен керакми ёки арғумоқ?!
Ёлвормоқдан, қўшиқ айтишдан,
Зорланишдан бўлдим-ку адоқ.*

*Секинроқ чоп, тез тўй қилайлик,
Ёв келмоқда, турмайди кутиб!
Сен ёнимда бўлсанг мададкор,
Қиличлашай, ўзни унутиб!*

Авваллари ҳеч ким аҳамият бермаган бу қўшиқнинг сабабини кейинги пайтларда қизнинг қўни-қўшнилари тушунишиб қолишганди. Қўшиқни эшитгандан сўнг Ойтуққан шаршара ёнига бормай қолган эмас!

Бургут талайгина кутди. Ойтуққан келавермади. Балки, энди келишга уялаётгандир? Эҳтимол, унаштирилган қиз тўйгача учрашмас? Буни ҳам Бургут суриштириб кўрмаган экан. Балки қиз касал бўлиб қолгандир? Эҳтимол, Ойтуққан анави кунги селда қолиб касал бўлгандир? Агар шундай бўлса, ҳозироқ Бургут Ойтуққанларнинг уйига тўғри боради-да, уни ўзи тузатади. Энди у селда қолиб шамоллаган одамни тузатишни билади: чол айтганидек, касалга устма-уст пишган қайноқ сут ичириб, иссиқ ўраб қўйилса, дард буткул арийди. Анови чинжинлар қайноқ сут ичмай чакки қилишди.

Ёки бирор бошқа фалокат юз берганмикин? Бу шубҳадан Бургутнинг юраги “шув” этиб кетди. Бу ҳақда ортиқча ўйлагани ботина олмади. Бироз шу алфозда тургач, ихтиёрсиз, шаршара сўқмоғига қаради. Қоронғилик анчагина қуюқлашиб қолган эди. Шу кунларда ой шом егани учун кеч кўтариларди. Сўқмоқда кимнингдир қораси кўринди. “Ана, Ойтуққан келяпти!” дея ўйлаган Бургут ўша томонга интилди. Яқин бориб қараса, сўқмоқ ёқасидаги синиб кетган дарахтнинг танаси экан. Наҳотки Бургут сўқмоқнинг ёқасидаги худди шу ерида ўзи минг марта кўрган дарахт танасини таний олмади, уни ҳар келганда кўрарди-ку! Нега унинг кўзига синиб кетган дарахт танаси Ойтуққаннинг гавдаси бўлиб кўринди?! Бургутнинг ёдига Кўгорт довоида хайрлашаётган мўйсафидларнинг “яхши аломат бўлмапти” деган сўзлари тушиб кетди. Ҳа, бу ҳам яхши аломат эмас! Бургутнинг юраги қафасдаги қушдай типирчиларди. У ўзини бир лаҳза ҳолсизлангандай сизди. Сўнг оёқлари уни беихтиёр қишлоқ томон олиб кетди. Бир неча қадам босгач, қуввати илгаригидан уч-тўрт баробар ортиб кетгандай туюлди. Назарида, агар керак бўлса, рўпарада кўринаётган чўққидаги қояни ҳам даст кўтаришга кучи етадигандек эди. Ноаниқ шубҳадан туғилаётган ғазаб Бургутни номаълум интиқомга чорларди.

У Ойтуққаннинг ҳовлиси рўпарасига жадал етиб келди. Тўппа-тўғри Ойтуққанларнинг уйига кирсамикан? Йўқ, бу беодоблик бўлади! Эҳти-

мол, қиз кўшиқни эшитмай қолгандир? Бургут яна кўшиқ айтмоқчи бўлди, лекин энди унинг кайфияти бузилган эди. Томоғи қирилгандек туюлди. Шу пайт йўл ёқасидаги булоқча ёнида ўтирган кимдир:

– Бургут, болам, сенмисан? – деди. Рўпарасида ўтирган кампирни кўрмагани учун Бургут яна ҳайрон бўлди.

– Ашулангни эшитиб чиққунимча аллақачон ўтиб кетиб бўлган экансан. Орқангдан чақирсамам эшитмадинг. Сени қайтарсан деб, пойлаб ўтирувдим.

Кампир – Ойтуққанларнинг кўшниси. Бургут уни шу булоқ атрофида кечки пайтларда кўп учратган. Бургутнинг дардини яхши биларди. Аммо нега Бургутни кутяпти бу кампир?!

– Ҳа, момо! Мана, келдим, – деди Бургут хаёлини йиғиштириб олишга уриниб.

– Сен ўзингни босолсанг, бир гап айтаман, – деди кампир, – Ойтуққан уйида йўқ. Ота-эналариям аллақаяққа кетишди.

– Қаёққа кетди... Нимага кетди?

– Қишлоқда ҳар хил гап. Қандайдир бир киши... йўқ, йигитминан... йўғ-е, биров опқочиб кетипти.

Кампир атайлаб ўзини йўтали тутганга солиб, томоғини қира бошлади. Бургут кампирни “Гапиринг, яна нима биласиз”, деб қистамади ҳам, унинг атайлабми, чинданми йўталаётганини сезмади ҳам. У бир нуқтага тикилиб турар, лекин кўзлари ҳеч нарса кўрмасди. Гапни яна кампир давом эттирди:

– Бошқа бировлар, қизди отаси яширинча узоқдаги бир тувушқанига бериварипти, дейишади. Ойтуққан йўқолган кечаси эртасига кўшним ўзи ҳаммага “қизимди тунда ўғирлаб кетдилар, босқинчилик қилиб”, деб юрди. Энди ўзиям, бола-чақасиям йўқ, кўринмайди.

– Қайси кечаси? – сўради Бургут ниҳоят ўзига келиб.

– Сен йўғингда катта сел ёвди, бўрон бўлди. Момақалди роқ гумбурлади, дарахтлар ўшанданам синиб кетди, шекилли. Ўша кечаси!

Бургут аллақаяққа дир чопиб кетди. Кампир: “Қаёққа, шошма, тўхта!” – деганича қолаверди.

Йигит катта йўлга юрмасдан, сўқмоқ билан ўз уйи томон кетди. Йўлда қир томонга бурилди, кўк чипор отини ўт чимдиётган жойидан ушлаб, белбоғи билан нўхталади-да, миниб уйига келди. Энди уларнинг бор-йўғи тўртта отлари қолганди, холос. Минишга ярайдигани иккита: бири бобоси учун, иккинчиси Бургутники. Бу от учқурликда қишлоқда биринчи. Йилқилари кўп одамларда ҳам бунақа от йўқ. Ўтган йили бу чипорни чол тўртта отга алиштирмаган “Бургутга бундан дамроқ от тўғри келмайди”, деб.

Бургут четлари четан девор, қисман чангал босиб кўра қилинган ҳовлисига кириб, бобосини ғамгин, эзилган ҳолда кўрди. У букчайган, ғурракдек кўнишиб ўтирарди. Демак, ҳамма гапдан чолнинг хабари бор. У Бургутга қарай олмади, ёш тўла кўзларини кўрсатгиси келмади ёки ўзини тутолмай йиғлаб юборишдан кўрқди. Қарилик ўз кучини кўрсатаётган эди. Унинг асаблари ғазабдан Бургутникидек таранглашиб эмас, аксинча бўшашиб кетаётганди. Чол аламини аёллар сингари йиғидан олишга ҳозирланаётгандек эди. Бургут бобосининг ниҳоят чўкиб бораётганини яққол сизди.

– Ота, – деди бобосига Бургут, – сиз уйда бўлиб турунг. Мен кўшни қишлоқларди, узоқ-яқинди қидираман. Албатта, топилади.

– Хўп, болам... ўзингга эҳтиёт бўл!.. Уҳ! – чол ўзини тутолмай, ўксиниб-ўксиниб йиғлай бошлади.

Бургут отни эгарлади. Босма айилни қаттиқроқ тортиб юборди, шекилли, Чипор Бургутга қарамоқчидек бошини ёнига қайирди.

– Кунимга ярайдақан вақтинг келганга ўхшайди, дўстим! – деди йигит отига қараб.

Сўнгра Бургут ханжар осигли тасмани белига боғлади. Тери ўқдонни эгарнинг ўнг томонига, бўктирмага яқинроқ маҳкам тиркади-да, камалакни елкасига осиб олиб, отга минди, бобосига “хавотирланманг”, деб тундаёқ қишлоқдан чиқиб кетди.

Қизил Унгур ва Қора Унгур сувлари кўшилиб, Тентаксой тармоғини ташкил этган жойга келганда Бургут қайси томонга юришни билмай тўхтади. Ойтуққанни қаёққа олиб кетганларини ҳеч ким билмасди. Бу воқеадан ҳеч қандай из қолмаганди. Нима қилиш керак, уни қаердан изласа экан? Бургут Ойтуққаннинг сув боши томондаги қирнинг нариги бетида, Йенчу Ўғуз дарёси бўйидаги овуллардан бирида қандайдир қариндошимиз бор, мени келин қилишни мўлжаллаб ҳам юришган, деганини эслади. У Қора Унгур суви ёқалаб юқорига йўл олди.

Йигит йўлида бораркан, Ойтуққаннинг ҳозирги аҳволини кўз олдига келтиришга ҳаракат қилди. Қиз ўғирланганига тўрт кеча-кундуз тўлиб, бугун бешинчи тун бошланди. Унинг эшитишича “олиб қочиб” эмас, “ўғирлаб” кетилган қизни аввал хотинликка олинади, сўнг у кўниккач, тўй қиладилар. Демак, Ойтуққан уч-тўрт кундан бери бировнинг хотини, номусига тегиб улгуришди! Бечора қандай чидадийкин бу ҳақоратга?! Унга ташланган ярамаснинг кўлларини тишлаб, чайнаб ташлагандир. Ойтуққанни ҳам калтаклагандирлар. Ёки ўзини дарёга ташлаб ҳалок бўлдимикан?

Эртаси кун ботишга яқин Бургут Ойтуққаннинг қариндошларини топди. Лекин улар ҳеч нарса билмасдилар. Қариндошларнинг ўғил-

ларидан бири билан бир ҳафта-ўн кун мобайнида Бургут тоғнинг шу атрофдаги қишлоқлар, овуллари кезиб чиқди. Ойтуққандан ном-нишон йўқ эди. Йигит яна қишлоғига қайтиб кетди. Бобоси ёнида бир кеча тунади.

Қишлоқда янги гап тарқалганди. Ойтуққаннинг ота-онаси келиб, қолган-қутган кўч-кўронини олиб, водийдаги Селат кенти атрофидаги қишлоқлардан бирига кўчиб кетганмиш. Ойтуққан ҳам ўша қишлоқда эмиш. Уни ёши элликлардаги қишлоқ юзбошисига хотинликка беришганмиш.

Бургут эртаси ўша қишлоқни излаб топди. Ойтуққаннинг ота-онаси ҳақиқатда шу ерда эканлар. Улар Ойтуққанни номаълум кишилар ўғирлаб кетишганини айтиб, йиғлашди. “Қаёққа олиб кетишганини билмаймиз, атрофни излаб тополмадик, ўз қишлоғимизда турғусиз бўлдик, уятга қолдик, деб бу қишлоққа кўчиб келдик” дейишди. “Юзбошига қизини берган” деган гап нотўғрилигини исботлаш учун Бургутни қишлоқ оқсоқолининг уйига олиб бордилар. Ойтуққаннинг бу ерда ҳам йўқлигини билгач, Бургут яна ўз қишлоғига қайтишга мажбур бўлди.

У энди ўзини қаерга қўйишни билмасди. Хаёлига нохуш ўйлар кела бошлади. Ёдига беихтиёр Қушоқ айтган гаплар тушди. Кўгарт довони атрофидаги Тўнғизтўқайда йўлтўсарлик қилаётган йигит аламидан севгилисини тортиб олгани... уни алдагани... ҳақорат қилгани учун юзбошини ўлдириб, кўрасига ўт қўйиб юборган!.. Энди... энди Бургутнинг ҳам унаштириб қўйилган қаллиғини ҳийла билан тортиб олдилар! Нима қилиш керак? Наҳотки у топилмайди?! Ойтуққанни ўғирлаб кетган, уни хўрлаган, ҳақоратлаган махлуқни қандай қилиб ўлдирса алами чиқади: бўғиб ўлдирсами, чопиб ташласами? Уларни топиш керак, албатта, топиш керак! Наҳотки, у энг севимли малагини қўлдан бой берган бўлса?! Ойтуққаннинг нозик билакларидан бошқа одам ушласа-я!! Эҳтимол, унга аллақачон ит теккандир!

Бургут кечалари ухлаёлмайдиган бўлиб қолди. Эрталабга яқин кўзи салгина илинади-да, яна ўрнидан туриб кетади. Кўзи илинган бир кечаси у туш кўрди: Ойтуққан дарёда оқиб кетаётганмиш, Бургут ҳам ўзини сувга ташлабди. Ойтуққан Бургутнинг бўйнига осилиб олибди. Бирдан иккаласини ҳам гоҳ наҳанг, гоҳ арслонга ўхшайдиган баҳайбат махлуқ келиб, ютиб юборармиш. Бургут чўчиб уйғониб кетди. Унинг кўнглида аллақандай шубҳа уйғонди. Нега Ойтуққаннинг ота-онаси Бургутни юзбошиникига қўярда-қўймай, қистаб олиб бориб кўрсатишди? Уларнинг гапига Бургут шубҳа қилгани йўқ эди-ку?! Нега энди улар бундай қилишди?!

– Ота, мен яна ўша қишлоққа бораман... бормасам бўлмайди!.. – деди Бургут бобосига.

– Юрагим сезиб турибди... биз энди бошқа юз кўришмаймиз. Сен қайтиб келганча, мен тамом бўламан.

Бургут бобосини кучоқлаб олди. Чол пиқ-пиқ йиғлади:

– Ўзингди босганинг маъкул эди, ўғлим! У ёққа бормагин, барибир қаллиғингни тополмайсан. Кўгарт довонида юз берган аломатлардан юрагим сезган эди бахтсизлик бўлишини. Ўша даҳшатли, бесаранжом тунда бўрилар отимизди новут қилгани бежиз бўлмади. У от энаси қорнидалигида сени тўйингга атаб қўйилган эди! Ўша отди қони тўкилди-ми – бахтсизлик бўлиши аниқ!

– Ота, ахир тушунинг, мен курк товукдай ўз катагимдан нари бормай ўтиролмайман бу ерда! Ойтуққанни ўғирлаб кетган ярамас қўлимга тушса, ўша кунги бўридан ҳам баттарроқ бўғиб ташлайман!

– Эшит, гапти ҳаммасини сенга айтиб берай... Ўша куни эртасига тунда белимдаги пулларди ўғирланишиям яхши аломат эмас эди!

– Ўғирланган?! Ким ўғирлаган бўлиши...

– Ўша чинжинларди биттаси. Кечаси, уйқимда кимдир белбоғимди, липпамди пайпаслаётгандай бўлди. Бу кўниқти уйқусираш одати бор экан, деб ўйлабман. Эрталаб билсам...

На Бургут, на бобоси довонликлар орасида бировнинг нарсасига биров қўл уриши мумкинлигини хаёлларига келтирмасдилар.

– Нега буни менга ўша ерда айтмадингиз?

– Атайлаб айтмадим. Билганингда, уларминан дўппослашардинг, хунук ишлар бўлармиди!

– Эй, ўша ярамас ўғрилар! Мен уларди довонма-довон, жилға-ма-жилға етаклаб юрибман-а! Билганимда, кекирдагини узиб олардим! Ўшаларди деб қишлоққа кеч келдик. Ойтуққанни изи йўқолди. Энди қаердан излай, қаердан топаман уни?!

Бобосининг зорланишига қарамай Бургут яна Ойтуққаннинг ота-онаси турган қишлоққа, Тентаксойнинг этагига йўл олди. У қишлоққа етиб борганида, Ойтуққаннинг ота-онаси ўз уйларида йўқ, фақат майда болаларгина бор экан. Болалар ота-оналари пастга, сой бўйига кетишганини айтишди. Қишлоқ одамлари ҳам ўша томонга югурардилар. Бургут илдамлади. Юзбоши кўрасининг рўпарасида, сой бўйида одамлар тўпланган. Қирғоқда аёл кишининг чарм ковуши билан қизил дурра ётарди. Дурра Ойтуққанники. Бургут билан охирги марта учрашганда ҳам қиз шу дуррада борган эди шаршарага. Ўша ерда дуррасини ечгану сўнг уйига етганча ҳам қайтиб бошига солмаганди. Ойтуққаннинг онаси дурранинг бир учини кўзига сурта-сурта айтиб йиғларди.

Бошқа аёллар ҳам пиқ-пиқ йиғлашарди. Аниқ бўлди: Ойтуққан ўзини сойга ташлаб ҳалок бўлган!

Бургут кўрган тушини эслади. У отини етаклаб, сой этагига йўналди. Чуқурроқ жойларда сувга тушиб, Ойтуққанни излаб кўрди. Тентаксой Қорадарёга қуйиладиган жойгача борди. Ойтуққаннинг жасади ҳам унга насиб этмаган экан, тополмади. У тушга ишонарди. Ойтуққанни, эҳтимол, балиқлар ютиб юборгандир. Эҳтимол, у Қорадарё тубида ер тишлаб ётгандир. Йигит энди Ойтуққанни тирик учратишдан ёки унинг жасадини топишдан бутунлай умидини узди. Бу ёруғ дунёда яшагиси келмай қолди. У ҳам ўзини дарёга ташлагиси, Ойтуққан билан дарё тубида ёки балиқлар қорнида кўришгиси келди. Дарёга яқин борди, қирғоқда хаёлга чўмиб чўққайиб ўтирди. Бечора бобосининг куни нима кечади? Ким унга кўмаклашади, ўлса, ким унинг суякларини остадонга элтиб қўяди?! Эҳтимол, унинг тақдирида ҳам шу ёлғизлик бордир?! Шу пайт думи билан пашшаларни ҳайдаб, калласини силтаётган оти келиб, унинг елкасидан туртиб, искаланди. Бургут уйқудан чўчиб уйғонган одамдай ўзига келди. “Эҳ, қадрдон Чипорим, сен шу ердამисан?! Ойтуққанни ҳалок қилган қотилни топмай, ундан ўч олмай туриб, ўзини сувга ташлаш – ақлсизлик!”

Бургут яна Ойтуққаннинг ота-онаси яшаётган қишлоқ томон от йўрттирди. У йўл-йўлакай ўйлаб борарди: Ойтуққан бу қишлоқда йўқ эди-ку! Қаердан келиб қолди? Ёки топиб олиб келишгандан кейин номусига чидамай, ўзини ҳалок қилдимиз? Бургут шу саволларга жавоб топмай қишлоқдан кетолмайди. Ўтган гал мени алдашмаганмикан?! Унинг хаёлига умрида биринчи марта бировга ишонмаслик фикри келган эди. Наҳотки, Ойтуққаннинг ота-онаси билан юзбошининг гаплари ёлғон бўлса? Ҳақиқатни аниқлаш керак! Шу сабабдан у Ойтуққаннинг ота-онаси ёнига тўппа-тўғри бормайдиган бўлди.

Қоронғи тушганда Бургут қишлоқнинг четидаги кўрага етиб келди. Дарвозани тақиллатди. Ичкаридан йўталиб, бир кекса одам дарвозага яқинлаша бошлади.

– Кел, болам! – деди у йигитни иззатлаб. – Киравер ичкарига. Кўнуққа ўхшайсан. Бу ерликлар дарвозани тақиллатмай кираверишади.

Бургут отини бойлаб, уйга кирди. Чол тул келини, тўрт-беш ўғилқиз набиралари билан яшар экан.

– Улингиз... – саволни қандай беришни билмай тутилди Бургут.

– Э, болам! Сен сўрама, мен куймайин. Улимди ўлдириварган, яшшамағирлар, – деди чол хўрсиниб.

– Сабаб?

– Юзбошига бўйин эзмагани учун. Уни ҳашаригаям бормасди, товдағи молларига хашагам ўришмасди. Гапиниям қайтараверар эди. Бир кун улим юзбошини кичик инисиминан тепишган экан. Шуни қас-тиға ғаррамди устидан йиқилиб тушди, деб ўлтириваришди. Ёлғиз ки-шини тиннағини ўстирмайди бу яшшамағир.

Гап марҳум эри ҳақида бораётганига ҳалидан бери қулоқ солиб ўтириб, ўчоқда овқат пишираётган келин Бургутга сўз қотди:

– Бу ўтган йили бўлғон. Ғарам ёнидан ўтиб бораётгон қўшнилари-миз кўриб қолибди. Оғзи-бурнидан қон келиб ётгон экан. Тезда уйга олиб келдик, қонларини ювдим, артдим. Дори-дармон қилғон бўлдик. Кечаси жон берди. Ғарамдан итариб юборгандан кейин, ердаям боши-га тепишган бўлса керак, дейишди одамлар. Бу етимларни энди нима қиламан; кийгизиш, егизиш керак буларга!

Бева келин кўз ёшларини енги учи билан артиб-артиб гапираркан, Бургутга зимдан яхшилаб назар соларди. Сўнг у деди:

– Иним, ҳали сизди юзбошини янғи хотини ўзини сувға ташлағон жойда кўрдимми?

– Ваҳ...ҳ...ҳ! – деб ўрнидан туриб кетди Бургут. – Айтинг, опажон, тез айтинг, қандай қип Ойтуққан уни хотини бўп қолди?!

– Сизди отингиз Бургут эмасми?

– Ҳа. Ўша Бургут, айтинг тез! – Ойтуққан сиз тўғрингизда айтиб берган. Оғзидан қўймай гапирарди сизди. Эрим йўқлиғидан, – дея гап-ни узоқдан бошлади чолнинг келини, – мен тоғ томонда боқилаётган қишлоғимиз подасига қўшиб юборилғон тўртта-бешта молларимиз-дан хавар оғани борувдим. Ўшанда юзбоши обориб қўйғон яш келинди кўриб қолдим.

Чолнинг келини ўзи билган, қўни-қўшни хотинлардан эшитган гапларни бир-бирига улаб, воқеани батафсил айтиб берди: ота-онаси Ойтуққанни “Кўниқликка борамиз”, деб қишлоққа қаттиқ сел ёққан кечаси олиб келишган; Бургут чавандоз, абжир бўлса ҳам, етимча йўқ-сул, ҳеч кими йўқ деб, Ойтуққанни унга беришга илгари кўнгиллари бўлмайд юрган. Ойтуққан бошқа кишига эрга чиқишга қаттиқ қарши-лик кўрсатгандан сўнггина уни Бургутга беришга аранг рози бўлган эканлар.

Юзбоши тоғ қишлоғига саёҳатга бориб турган пайтларда “илгари-ги яшаган жой бўйича ҳамқишлоқликдан”, “қадрдонликдан” деб улар-нинг ҳовлисида тўхтар, совға-саломлар олиб борар, Ойтуққаннинг чиройли қиз бўлиб етилиши ёшлигиданоқ кўриниб тургани учун юз-боши ишни пухта қилиб, унинг ота-онасини бундан ўн йил олдиндан бошлаб қарзга ботириб келган. Шу жумладан, катта узум пайкалини

ҳам насияга берган экан. Бу узумзор асли Ойтуққаннинг онаси ота-боболарига тегишли бўлиб, уларнинг суяклари шу ер четига дафн этилган экан¹. Хотин: “Ота-боболарим суякларини бировга қолдирсам, арвоҳлар мендан норози бўлади”, – деб туриб олгач, эри рози бўлишдан бошқа илож тополмаган.

“Қиз Бургутга бериладиган бўлди” деган хабарни эшитгандан сўнг юзбоши тез чора кўрган. Қизнинг ота-онасига: “Ё бергу²нгизни бера-сиз, ёки қизингизни”, – дея туриб олган. Ойтуққаннинг ота-онаси ўйланиб қолишган. Сўнг улар қизимизни юзбошига берсак, қарздан қутулибгина қолмаймиз, шу билан бирга бойиб ҳам қоламиз. Ахир, катта-катта узумзорлари бор одамлар Чин мамлакати билан бошланган, тобора ривожланиб бораётган майиз, узум шарбати, мусаллас савдоси оқибатида тез бойиб боряптилар-ку, деган фикрга келганлар.

Бева келиннинг гапи шу ерга келганда Бургутнинг хаёлига “Чин қандай юрт экан? Қаёққа қарасанг, ўша чинликлардан чиққан бошоғриқ гаплар!” деган фикр келди.

Ойтуққаннинг ота-онасига юзбоши бир ҳафта олдин хотини отдан йиқилиб ўлганини айтган. Оқибатда Ойтуққаннинг ота-онаси қизларини камбағал Бургутдан кўра юзбошига беришни маъқул кўришган. Натижада, Ойтуққанни юзбоши кўрасига мажбуран келтириб берганлар, тўйни юзбошининг илгариги хотинининг маъракаси ўтиб бўлгандан кейин қилишга келишганлар. Бу ишлар енг ичида олиб борилган. Буни Ойтуққаннинг ота-онаси билан юзбоши билганлар, холос. Ойтуққанга эса “тушунтириш”, “кўниктириш” заруриятидан айтганлар. Ойтуққан юрагини бироз бўлса-да ёзиб олиш учун ўзи билган ҳамма гапни чолнинг келинига айтиб берган.

Ойтуққанни дурустроқ эгиб олишни кўзлаб, уни Эршига, Хан элчиларига бериладиган зиёфат пайти рақс тушишга олиб кетилаётган аёлларга кўшиб юборганлар. У қайтиб келгач, бу ишинг учун Бургут сени ўлдиради, деб узоқ яйловдаги ўтовга яшириб қўйганлар. Ойтуққаннинг кўз ёшлари, ёлвориши ёрдам бермаган. Қиз ўзини сувга ташлашдан бир кун олдин уни қишлоққа олиб келганлар.

Бургутнинг бошига яна чўқмор тушгандек бўлди: “Бу чинликлар нима истайди биздан? Ким уларни чақириб келди?!”

Чолнинг келини ҳадиксираб, бу гапларни биров эшитиб турма-яптимикиан, дегандай эшикка қараб-қараб айтиб берди.

¹ Зардўштлик эътиқодидагилар, айниқса, қишлоқларда жасадларни (суякларни) ўз ери четига дафн этганлар.

² Бергу – қарз.

– Уёғини сўрасанг, улим, – деди чол. – Юзбоши илгариги хотининиям ўзи ўлдиртирди, янгидан уйланиш учун.¹ “Отдан йиқилди” дегани уни найранги. Иккита каллакесарди қайдандир товиб кеп, йигит² қип олғон. Ўшаларга мўйлов қиса, иш тамом, юзбоши ёмон кўрган одам кетаверади қулағини ушаб.

– Отамди айтғони тўғри, – деди келин, – юзбоши илгариги хотинидан туғилган боллардиям ўзини катта акасиникига обариб қўйган янғи хотинминан бемалол ўйнаб-кулай деб. Энди сизга айтмасам бўлмайди, иним. Ойтуққандиям томағига пичақ тақаб юриб мажбур қилди-да!

Гап шу ерга келганда Бургут ортиқча тоқат қилолмай, шартта ўрнидан туриб, ханжарини суғурганча ташқарига отилди. У ҳовлига чиқиши билан “тўхта” деган товуш эшитилди.

– Оббо! Каллакесарларини юзбоши бу ерғаям юварған экан-да, бу йигитди келганини қаёқдан била қолди? – деди чол дарча ёруғидан мўралаб.

Шу пайт ташқарида икки киши Бургутга ташланар, Бургут эса кўзини чироқ ва ўчоқдаги ўт қамаштиргани учун уларни яхши мўлжалга ололмас эди. Бир зум ўтгач, юзбошининг йигитларидан бири қорнини икки қўллаб ушлаган кўйи деворга суялиб йиқилди. Иккинчиси қочишга ҳаракат қилди. Бургут унинг орқасидан қувиб етганди, юзбоши йигити орқага қайрилиб, ханжар билан ҳамла қилди. Бургут унинг билгидан маҳкам ушлаганди, ханжар ерга сирғалиб тушди. Сўнг Бургут душманини ер тишлатди.

Чолдан отни ташқарига олиб чиқиб туришни илтимос қилган Бургут қишлоқ томонга чопиб кетди. Бироздан сўнг юзбоши кўрасида аланга кўринди. Бургут келиб, отини минди-да, пишган овқатга ҳам қарамай, тандирда ёпилган нондан иккитасини қўйнига солгач, қоронғида тоғ томонга от қўйиб кетди.

Юзбоши кўраси ёнаётганда айрим қўшнилари ўзларини кўриб-кўрмаганга солиб, бошқалари эса, “олов қаҳрига учраган одамга ён босиш гуноҳ”, деган баҳона билан ёрдамга келмадилар. Юзбошининг акаси, икки ўғли билан етиб келганида кўранинг ярмидан кўпи ёниб бўлган, ёнғин авжида эди. Эртаси юзбошининг жасадини чала куйган ёғочлар тагидан топдилар. Баданида тиғ изи йўқ эди. Бўғиб ўлдирилган бўлса керак.

¹ У даврда хотин устига хотин олиш кенг тарқалмаган эди.

² Йигит – ясовул маъносида.

*Бешинчи боб***ҚИЗҚУВДИ***Кўнгли бор қизнинг оти секин чопади.***Қадимги кўчманчилар мақоли**

Эрши кентининг ташқи деворидан уч-тўрт чақирим четроқда жанубга бурилиброқ кетган тоғ этагидаги майдонда тонг ёришиши билан карнай-сурнай, ноғора садолари янгради. Йигитлар, қизлар, ёш келинлар эгарлари орқасига попуклар тақиб ясатилган учқур отларга миниб, карнай овози келаётган томонга ошиқиб жўнардилар. Катта ёшдаги кишилар ҳам отларини эгарлай бошладилар. Афтидан, бугунги қизқувди томошасида одам жуда кўп бўлади. Ахир, бугунги тўйлардан биттаси бошқачароқ-да! Довон мамлакатининг ҳукмдор ихшиди Муғуванинг бош вазири, ўнг қўл беги Мўдтой тўнғич ўғлини, қўшин бошлиғи бўлишга ҳозирлик кўраётган ўттиз олти ёшли Чағрибекни уйлантирмоқчи! Қадимги одатга кўра Чағрибек марҳум хотинининг синглисига уйланмоқчи. Қаллиқнинг отаси Ғунонбек – Довоннинг энг эътиборли бекларидан, бадавлат кишиларидан. Одамларнинг айтишларича, бу икки бек – Мўдтой билан Ғунонбек куда-андачилик иплари узилиб кетмасин, уни янада мустаҳкамроқ қилайлик, дейишибди. Бу галги қизқувдини кетма-кет келадиган элчиларнинг навбатдагиси билан Чиндан келган шойи матога расм солувчилар ҳам томоша қилармиш ва ўша жойнинг ўзида отларни, одамларни расм қилиб чизармиш деган овозалар тарқалганди.

Эршида бошқа кентларга қараганда аҳоли кўп бўлгани учун айрим кунлари бу ерда бир эмас, бир неча қиз “қувиларди”. Бугун ҳам худди шундай бўлади. Майдонда беш-олтита отлиқ қизлар тўдаси кўринарди. Улардан сал нарироқда отлиқ йигитлар тўпланиб турардилар. Қайси қизни қувишни томоша қилиш ҳақида бир тўхтамга келмаган томошабин йигитлар гоҳ у, гоҳ бу тўда томон от қўйиб ўтардилар. Одатда, ҳар қайси қизни уч ёки тўрт йигит қувади, атрофдагилар эса, уларга “қувлашишади”, яъни отда чопиб юриб томоша қиладилар. Улар айни вақтда қувиш шартларини назорат ҳам қилиб борадилар. Бирваракай уч-тўртта қиз от қўйиб қочиши ҳам мумкин: гоҳо бир қизни қувиб бўлишгандан кейин иккинчиси “қочиши” мумкин. Бу қизларнинг ихти-

ёрида. Одатда, қизнинг кўнгли нариги тўдадаги йигитлардан бирорта-сида бўлса, унинг “қўли бўшаши”ни кутади-да, сўнг от қўйиб “қочади”. Қизнинг ўртоқлари от чопиб томоша қиладилар.

Теварак-атроф кафтдай кўриниб турадиган тепаликка Эршининг казо-казолари, улар билан бирга ханликлар ҳам кўтарилдилар. Ясовулар уларнинг отларини пастга етаклаб кетдилар. Отлиқ ва пиёда томошабинлар ясси тоғ этаги ёнбағирларидан ўрин олдилар.

Чағрибек укалари ва уч-тўрт ўртоқлари билан ҳеч қайси қизлар тўдасига яқинлашмай турарди. Бўйчанроқлиги, абжир, муомалада дилкаш, тадбиркорлиги, чўрт кесиб гапириши Чағрибекка отаси Мўдтойдан, катта-катта кўзларининг юм-юмалоқлиги ва пирпираб туриши онасидан ўтган. Сабза урган қора мўйлови ўзига жуда ярашади. Айтишларича, “унинг ўша барра мўйловига борман-да” деган қизлар анча-мунча топилади. Уч укасидан кенжаси, Чағрибекка жуда ҳам ўхшагани унинг ёнидан жилмас, бошқа икки укаси эса, от қўйиб, уёқ-буёққа ўтишар, қайси тўдада қайси қиз борлигидан акасига хабар етказиб туришарди. Чағрибек бу тўрт оға-инининг тўнғичигина эмас, айни вақтда ҳарбий ишга энг салоҳиятлиси ҳам. У укаларига жуда меҳрибон, инилари эса Чағрибекни қаттиқ ҳурмат қилишади. У укаларига отаси Мўдтойдан кам ғамхўрлик қилмайди. Ота ҳам бошқа ўғилларига ҳарбий ишни ўргатишни асосан Чағрибекка топшириб қўйган.

Одамлар майдонга деярли тўпланиб бўлишди. Тоғлар ортидан уфқни шафақ рангга бўяган куёш кўринай-кўринай деб қолди. Карнай садолари тинди. Демак, ҳадемай қизқувди бошланади. Чўзиқ сурнай овози янгради. Кейин ноғора чалинди. Йигитлар отларини шайлай бошладилар. Карнайнинг биринчи чўзиқ овози янграши ҳамано уч тўдадан битта қиз от қўйди. Унинг ортидан йигитлар тизгин бўшатдилар. Икки тўда қизлар типирчилаётган отларининг тизгинини маҳкам тортиб турардилар. Тўдадаги икки қиз кимни, қайси йигитни кутаётган экан?

– Отингни қамчилайвер, ўртоқжон, – деди тўриқ отли қиз бугунги “қочоқ” дугонасига. – Бекни оти биз томонга чопкиси келмаяпти, шекилли.

Қизқувди пайти нималар бўлмаган, нималар бўлмайди дейсиз! Йигит илгари мўлжалга олган қизи у ёқда қолиб, бошқасини қувиб етиши ҳам мумкин ёки аксинча қиз бошқа йигит қувганда отини секинлаштириб қўйган ҳоллар ҳам бўлади. Аммо бу гал қизлар кутишган “тасодифлар” юз бермади.

– Ҳув, ана бек кутган тойчоқ келяпти, – деди бошқа қиз майдонга қириб келаётган отлиқ қизларни кўрсатиб.

Кечикиб келаётган қизлар майдонга кирар-кирмасданоқ от кўйдилар. Атрофда пойлаб турган йигитлар кўп экан, улар қизлар кетиданоқ отларига қамчи босдилар. Чағрибекнинг укалари биринчилар қаторида боришарди. Учинчи қаторда эса, Чағрибек еларди. Қизнинг оти ниҳоят учқур экан, йигитларнинг кўпи орқада қолиб кетишди.

Учқур отдаги қизнинг ёши ўн саккизда. Унинг исми Гулчечак. Эрши ёнидаги Арғуон кентида яшайдиган суру-суру кўйи бор Ғунонбекнинг бу кенжа қизи кўпроқ вақтини Арғуонсой бўйидаги боғларда, гуллар ичида ўтказса ҳам, отда чопишга ниҳоятда моҳир. Бурноғи йили эгачиси туйқус вафот этганидан сўнг поччасига тегиши бир қадар ноқулай бўлса ҳам Гулчечак Чағрибекка “отини қувдириш”га кўп қийнамасдан, розилик берибди. Бошқа аёл келиб, жианларига ўғайлик қилмасин, деганмиш Гулчечак, қабилдаги гаплар оғиздан-оғизга ўтиб юрарди. Яна бировлар, Гулчечакнинг “розилик” беришига фақат шу сабаб бўлмаса керак, ахир Чағрибек ҳарқалай ихшиднинг ўнг қўл беги ўғли-ку”, деб изоҳлардилар бу тўй боисини. Унинг устига, дейишарди, одамлар, Чағрибекнинг ёши йигирма етти-йигирма саккиздага ўхшайди, ҳеч ким уни ўттиз олтида демайди! Агар Чағрибек хоҳласа, бошқа донгдор бекларнинг қизларини қувиши мумкин, Довонда Гулчечакдан гўзалроқ бек қизлари ҳам йўқ эмас!

Одамлар шу тахлит оғизларига сиққанича гапириб турганларида елиб бораётган Гулчечак билал Чағрибекнинг отлари орасига учқур қашқа отли йигит кириб борди. Унинг кимлигини ҳеч ким билмасди. Орқада келаётган Чағрибекнинг укалари ҳам, ўртоқлари ҳам уни танимадилар. Демак, у бу атрофдан эмас. Қиз орқага қайрилиб қаради. У Чағрибекдан бошқа йигит келаётганини кўриб, отини Чағрибек қувиб етишига ўнғайроқ томонга буриб юборди. Шу аснода нотаниш йигитнинг оти оёқ остидан чиқиб қолган чуқурчага чап бердими, тўғрига ўтиб кетиб қолди. Энди Чағрибек Гулчечакнинг орқагинасида елиб борарди. Нотаниш йигит ҳамон қувиб келарди. Чағрибек қиз ёнгинасига етган ҳам эдики, нотаниш йигит Гулчечакнинг чап томонидан айланиб ўтиб, у билан баробарлашай деб қолди. Чағрибек отини қаттиқ ниқтади, арғумоқ янада тезлашди. Чағрибек Гулчечакка баробарлашар-баробарлашмас, қиз ўзини ўнг томонга ташлаётгандек кўринди. Чағрибек тизгинни кўйиб юбориб, икки қўли билан Гулчечакни эгар устидан юлқиб олди, қиз унинг оғушига кирди. Нотаниш йигит Гулчечакнинг эгари қошидан қўлини тортиб олаётганини Чағрибек ўз кўзи билан кўрди. Гулчечакнинг нега Чағрибек томонга ташлангани маълум бўлди: нотаниш йигит бир лаҳза бўлса ҳам аввал қувиб етиб, унинг қўли қиз эгари томон чўзилган заҳоти Гулчечак ўзини Чағрибек томон ташлаган!

Отларнинг тизгинлари тортилди. Гулчечак ўз отига ўтиб олди.

Чағрибек нотаниш йигитга разм солди. Унинг бўйи-басти от устида энгашиб чопаётганда унча сезилмаган экан. “Ҳар елкасида биттадан одам ўтирса бўладиган” давангир бу йигитнинг узун қўллари, агар узатса, оти устидан ерга етгудай эди. Энди бурала бошлаган тик қўнғир мўйлови уни янада савлатлироқ кўрсатарди. Чағрибекнинг орқадан етиб келган укалари билан ўртоқларидан иккитаси нотаниш йигит устига от солиб, уни қамчилай бошладилар. Нотаниш йигит хужумчиларнинг иккаласини ҳам шартта эгарларидан юлиб олиб, баравар ерга улоқтирди. Чағрибекнинг жўралари яхшилаб ўч олмоқ ниятида нотаниш йигитни қуршай бошладилар.

– Тўхтанглар! Жирилламанглар! Бу азамат йигит экан! – деди бақриб Чағрибек.

– Майли, қўяверинг, бек! Йигитчалар бир куч синашиб олишса ёмон бўлмайди, – деди нотаниш йигит.

– Мендан олдин сен қувлаб етдинг, – деди қизариб-бўзарган Чағрибек. – Аммо қизни эгардан мен юлқиб, ўз отимга ўнгардим! Сен эмас!

– Ютуқ, бек, сизди фойдангизга. Мен шунчаки қирчанғим оёғини бир синаб кўрдим, холос.

– Отни камситма. У зотли арғумоқ! Тўйга кел.

– Раҳмат, бек! Албатта, келаман тўйларингга! Агар хафа бўлмаган бўлсанғиз.

Гулчечак Чағрибекка қараб беихтиёр жилмайди. Бу табассумда “хайрият-эй!” деган маъно бор эди. Қиз бошқаларнинг қараб туришгани эсига келиб, қизарди-да, отини нарироққа ҳайдади.

Бу орада қолиб кетган томошабин чавандозлар етиб келишди. Улар орасида Гулчечакнинг ўртоқлари – арғуонлик қизлар ҳам бор эди.

Чағрибек шубҳали ютуқдан бир оз ўнғайсизланган бўлса ҳам ҳар ҳолда уйланишнинг биринчи шартини бажарганди. Кувёнинг қаллиқ билан иккинчи “беллашуви” бошланди.

Иккинчи шарт отда чошиб кетаётиб, қиз ёйдан узган ўқни уриб тушириш эди. Буни биринчи шартни бажарган йигит қилиши керак. Агар иккинчи шарт бажарилмаса, яна “қизқувди” қайтадан бошланади. Чағрибек бу шартни осонгина дўндирди.

Учинчи шарт – бир неча йигит-қизлар гувоҳлигида ертўлада қиз билан олишиб, уни йиқитиш. Бунинг учун майдоннинг кент томондаги четида махсус ертўла бор. Атрофда турганларнинг қийқириқлари остида Чағрибек билан Гулчечаклар тўдаси ертўлага кириб кетди. Бир неча ханликлар ҳам ёшлар билан бирга ертўлага кирдилар. Кураш бошланди. Ертўла туйнугидан тушиб тургап каттагина доира шаклидаги қуёш

шуъласида ҳамла қилаётган йигит ва ундан ўзини мудофаа қилаётган қиз гавдалари лип-лип ўта бошлади. Кўзлари ярим қоронғиликка ўрганган ёшлар олишувни энди яққол кўришарди. Чағрибек қизнинг ўнг билагини чап қўли билан маҳкам ушлаб, иккинчи қўлини Гулчечакнинг нозик белига ташлади. Оҳиста тортилаётган қиз “қаршилиқ кўрсатиш учун” бўш қўли кафтларини йигитнинг кўкрагига тиради. Олишувда яктаги сурилиб, яланғоч тўшида юмшоққина нозик қўлча босилган Чағрибекнинг вужуди аллақандай жимирлаб, кўзлари тиниб кетгандек бўлди. Қизни ўзимга янада тортсам, шу латофатли қўлчалар озор чекиб қолмасмикин, деган истиҳоладами ёки ҳозирги ҳолатнинг узоқроқ давом этишини хоҳлаганиданми, ҳарқалай, у қизни ярим энгаштирган, ярим кучоқлаган кўйи туриб қолди. Гулчечак ҳам ўзини алланечук беҳол сезар, йигит кўкрагига босилган қўли титраб, бутун вужуди ёнарди. Эҳтимол, унинг қўли эркак киши баданига биринчи бор текканидан шундай бўлаётгандир! Атрофдан янграган: “Қаллиқ куёвдан кучлига ўхшайди!”, “Ҳа, бўш келма!”, “Қаттиқроқ торт!”, “Ҳа, бўл, пишиб қолди!” – қабалидаги хитоблар Чағрибекни сергаклантирди. У қараса, ертўла туйнугидан тушаётган ёруғлик Гулчечакнинг қирмизи юзи, момикдек сийналарини ёритарди. Кўйлаги кўкрак кесимидан кўринаётган қора хол, оппоқ бадани кўпроқ диққатни тортиш учун яратилгандай. Қизнинг от устида турмакланган қирқ кокили ёзилиб кетиб, белларидан кучиб турган Чағрибек билаклари оша тушиб силкинарди. Қайрилма қошлар, жон ўртагувчи тим қора киприklar... Қизни йиқитиш учун жисмоний куч ишлатишга ҳожат қолмаганди. Агар яна бир дақиқа йигит Гулчечакнинг кўзларига тикилиб турса, қиз ўз-ўзидан йиқилиши турган гап! Чағрибек Гулчечакни оҳистагина ерга йиқитиб, бағрига босди... Одатга кўра, шу пайт бошқалар ташқарига чиқиб кетдилар. Бир-бирларини чимчилаб кетаётган қизлардан бири қоқилиб кетиб, ертўла зинасида тиззалаб қолди. Нариди бораётган бир йигит бажонидил унинг тирсагидан ушлаб, турғазиб қўйди. Кимдир: “Ертўлага тушганда ҳамма қизларниям оёқлари қалтираб кетармиш” – деганда, йигитлар қийқириб кулдилар. Кўп ўтмаёқ Чағрибек билан Гулчечак ҳам ташқарига чиқишди. Улар отлари томон кетишаётганда ертўладан чиқаётган ёшларни томоша қилиб турган кексалардан бири завқланиб кетди:

– Аёл тўйдан кейинги бир умрдағи муччиларди барини ертўлада уни йиқитган пайтингдағи бир жуфт ўпишга алмаштирмас эмиш!

Эртаси оқшом Мўдтойнинг ҳовлисида тўй базми авжга минди. Ўлан, ёр-ёр, келинни гулхан атрофида айлантириш, қўлини унга босиш, салом қилдириш ва бошқа удумлар адо этилди. Қиз томондан келган қудағайлар ҳам ортиғи билан зиёфат қилинди.

Кенг ҳовлининг қоқ ўртасига иккита мўмиқ¹ кўмилиб, уларга мис чўзим уланган-да, ушбу мосламалардаги илиқли каллакунжалар машъал қилиб ёқилган. Вақт-вақти билан кунжараларга чўмиқда зиғир ёғи қуйиларди, ҳовли ёп-ёруғ эди. Кўплаб сўрилар қўйилган. Сўрилардан бирига келин дугоналари билан, иккинчисига куёв жўралари билан жойлашди. Иккита катта сўрини бирлаштириб, ихшид бошлиқ Арк беклари, қўшни кентлардан келган беклар билан элчилар учун жой қилинди. Бошқа меҳмонлар гуруҳ-гуруҳлари билан жойлашдилар. Чолғучи-қўшиқчилар учун ўртароққа сўри қўйилган эди. Довоннинг эътиборли бекларига мослаб тўкин дастурхон тuzалган. Йирик-йирик жез сихларда кетма-кет пиширилган бугун қўй гўшти келтириб турилди. Олтин, кумуш ва чертса жарангловчи сопол кўзачаларда келтирилган анвойи асл шароблар зиёфат иштирокчиларини яхшигина сархуш қиларди.

Элчилар учун тўй маросими жуда мароқли туюлди, лекин улар бир нарсага ҳайрон эдилар. Гоҳо ашула, ўйинлар тўхтайдиди-да, икки-уч киши бир-бирларига қараб алланарсаларни айтишса, бошқалар гуриллаб кулиб юборадилар, гоҳо кулги қийқириққа айланиб кетади.

– Бу қандай удум?

Тилмоч элчининг кўзидан кўриниб турган бу саволни “таржима” қилди:

– Буни чандишма² дейилади!

Чандишма нима эканлигини элчиларга тушунтиришга ҳаракат қилдилар. Аммо улар ўзларича “Ҳа, энди бу ҳам бир удум экан-да”, деб қўя қолишди.

Элчи Яо Динь-Хан Довоннинг мартабали беклари орасидан ўрин олганди. У гоҳ арғумоқларни, гоҳ мусалласни, гоҳ маъносига етмаган бўлса ҳам чандишмани мақтарди. Элчининг сергаплиги, сертабассумлиги шунчаки ниқоб эди, холос. У тўй маросимини икир-чикиригача камоли диққат билан кузатарди.

Навбат яна ўйинга келганда икки ёш йигит шўх куйга қўл-оёқларини силтаб-силтаб, ҳаммадан бошқача ўйнадилар. Бу ўйин элчилар диққатини ҳам тортди! Уларнинг саволига ясовул беги Қундузбек бундай жавоб қайтарди:

– Бу йигитчалар Хўтанариқ³ қишлоғидан тўйга келган қўнуқлардан.

¹ Мўмиқ – узун хода.

² Чандишма – аския.

³ Хўтанариқ – ҳозирги Андижон шаҳрининг ўрнидаги қишлоқ, шу номдаги ариқ ҳозир шаҳар ўртасидан ўтади.

– Юйтянь?¹ Улар бунда... қаердан келган? – сўради Яо Динь-Хан тилмочнинг кўмагини кутиб ўтирмай.

– Хўтанни шэнбинлар ўтган йили босиб олганларидан кейин, улар буёққа кўчиб келишган, – деди Кундузбек элчининг кўзига тикилиб. – Биз жой кўрсатдик. Улар катта сойдан ариқ чиқариб, қишлоқ қуриб олишди. Бу ариқни ҳамма “Хўтанликлар ариғи”, “Хўтанариқ” деб атайдди. Булар биз билан туғишкан эл. Сизлар яхши биласизлар, улар билан биз бир тилда гаплашамиз.

Кент бегининг “чоғир ичайлик” деб қисташи ҳамда ўйиндан кейин баланд овоз билан айтилган ашула элчи жонига оро кирди. У олдидаги қадаҳда турган шаробни охиригача сипқарди. Яо Дин-Хан ўзини атайлаб кайфи ошиб бораётган қилиб кўрсатишга ҳаракат қила бошлади: ханликларнинг ҳар бир ҳаракатини зимдан кузатаётган ясовул беги Кундузбекнинг гапидан кейин, элчи ўзини мастликка солишни маъқул кўрганди.

Хизматкор келиб, Чағрибекнинг қулоғига шивирлади:

– Кечирасиз, бек! Ясовулбоши менга ишонмади.

– Унинг ўзи қани? – кескин сўради Чағрибек.

– Уни ясовулбоши ташқи дарвозаданоқ қайтариб юборди. Сен ўзингча бошлаб келяпсан, Чағрибек бу тайини йўқни тўйига чақиртирмайди, биласанми, бу ерга кимлар келган, – деб мени силтаб ташлади. Сизга арз қилиб келгани кўрқдим. Аммо кечикиб бўлса ҳам айтмасам бўлмайди.

Ҳозир ясовулбошини чақириб койишнинг вақти эмас. У йигитни топиб бўлармикан? Бордию топилганда ҳам базм охирига бошлаб келинадими? Тўйдан кейин ноғора бўлмасмикин унда? “Яхши бўлмади, – ўйлади Чағрибек. – Агар у базмга келганида, тилини тиярди. Энди бўлса, бекнинг қаллиғини мен аввал қувиб етганман, деб бирор ерда лақиллаб қўйиши мумкин!”

Эрталаб кент кўрғони дарвозаси олдида чалинган карнай овози тобора узоқлашиб борарди. Ҳа, бугун Чағрибек билан Гулчечаклар тўйининг учинчи, охирги куни. Бугун оломон учун сайил “қизқувди” майдонида бўлади. Карнайчилар аравада ўша майдонга кетишяпти. Карнай-сурнай орқасидан, олдинма-кейин чавандозлар, пойгада қатнашмоқчи бўлган ёш-яланглар боришарди. Улар йўлда кўринган таниш-билишларини ҳам “Юринглар, улоққа, пойгага борамиз”, деб ундашар, “Мени отимди чопишини бир кўриб қўясизлар”, дея мақтанишарди.

Совринчилар пойганинг паккаси ёнидаги баландликка кўтарилдилар. Бу ерга кентнинг алломалари, кент беги билан Яо Дин-Хан бош-

¹ Юйтянь – Хўтоннинг хитойча талаффуз этилиши.

лиқ элчилар келишган эди. Карнай-сурнай, ноғора садолари остида пойга бошланди. Учкур отлар майдон чангини осмонга кўтарди. Паккада турган совринчи “Қашқа тўриқ биринчи!” деб қичқирди. Совринчи Гулчечакни ҳаммадан аввал қувиб етган нотаниш йигит олди.

Пойгадан кейин отларга дам берилиб, кураш бошланиб кетди. Турли кент, қишлоқлардан келган номдор паҳлавонлар зўр бериб олишишар, ғолибларни томошабинлар олқишлашарди. Ёш болалар қулоқчўзма бошлаб юборишди.

Ниҳоят улоқ бошланди. Совринчининг олдидаги улоқни чавандозлар орасига олиб бориб ташладилар. Атрофдан отлиқлар келиб қўшила бошлади. Менман деган чавандозлар ўртага киришга уринар, айримлари улоқ ётган ерга яқин боролмас, улоққа эгилганлари устига бошқалари от солар эди. Тажрибали улоқчилар йиғиндан ташқари чиқишарди-да, отларни чоптирганча тўдага ёриб киришар, эндигина улоқни кўтарганларида бошқалар этиги билан тепиб, улоқни тушириб юборишарди. Улоқчилар олғовга ўтишга ҳам мажбур бўлардилар, яъни учта-тўртта бақувватлар ўзаро келишиб олишиб, баробарига от солишар, бир-бирларини қўллаб, бошқалардан тўсишар, шериклари улоқни ўнгариб чиқишига имкон берардилар. Мана уч-тўртта чавандоз худди шундай қилишди. Улоқни ўнгариб олган чавандозни ёнидан иккитаси, орқасидан биттаси бошқалардан қўриқлаб боришарди. Қоида бўйича, майдонни айланасига чопиб келиб, сўнг улоқни паккага, совринчининг қаршисига ташлаш керак эди. Сон-саноксиз улоқчилар олғовчиларни қувиб кетдилар. Нотаниш бир улоқчининг шериги йўқ, ёлғиз ўзи эди. У худди шундай пайтни пойлаганди. Олғовчилар шерикларини қуршаган кўйи чопишаётганда нотаниш улоқчи уларни ён томондан тўсиб от қўйди. У орқадаги қўриқловчининг отини суриб, четга чиқариб юборди-да, ўнг қўриқловчи билан улоқ ўнгарганнинг ўрталарига ёриб кирди. Уларнинг отларини икки томонга ажратиб юборгач, улоқчи тақимидаги улоқнинг олдинги оёғидан тортганди, улоқ суғурилиб чиқди-да, улоқчи ерга кулади. Нотаниш чавандоз ҳеч кимга тутқич бермай, улоқни олиб келиб, совринчининг олдида ташлади. Томошабинлар: “Яша, азамат!”, “Балли!”, “Отангга раҳмат!”, “Ана оту, мана йигит!” – дея уни олқишладилар.

Ханликлар пойгани, улоқни томоша қиларканлар, асосий диққатни отларга, уларнинг бақувватлиги, тез чопиши, тўда ичига ёриб кириши-ю, чиқиб кета олишига қаратдилар. Яо Дин-Хан улоқ тўғрисида Чжунгодаёқ эшитганини бекларга айтиб, жилмаярди. У пойгада ҳам, улоқда ҳам ғолиб чиққан қашқа тўриқ отга қизиқиб қолди. Чунки Довонга келган ва келаётган барча элчилар сингари Яо Дин-Хан ҳам энг

учқур, зотли отлар учраганда бирор марта уларни қўлдан чиқариб юбормаслик ҳақида топшириқ олган эди. Нафсиламр, шэнбинларга шундай учқур отлар керак асти!

Пўконлигига қарамай, юриш-туришда чаққон Эрши кентининг беги Сиртлонбек тўриқ қашқа эгасини ўз ҳузурига чақиртирди:

– Отинг нима? – сўради у нотаниш улоқчи йигитдан.

– Қамчи.

– Қаерлик бўласан?

– Тар дарёси юқорисидан, Селат кентини нариги ёғидан.

– Отингни сот. Биз уни Чин элчисига тортиқ қиламиз!

– Бек! Ахир, бу от мени қанотим! Майли, мен худди шундақа бошқа от олиб келиб берай.

– Отингни баҳосини ошироқчимисан?

– Йўқ, бек.

– Барибир оламиз уни! Бекорга гапни кўпайтиряпсан!

– Унда, ўлсам ҳам отимни бермайман!

– Қани, бермай кўр-чи, берасан! Йўқол!

Ханликларни фақат яхши отларгина эмас, бошқа нарсалар ҳам қизиқтиришини Довон бекларига билдириб қўймоқ учун Яо Дин-Хан улоқ охирида бундай савол берди:

– Қизқувдида ҳамма бараварига от чопавермас экан. Бу яхши. Улоқда бўлса, ҳамма бирданига от солади, уни кўриш жуда қийин. Ҳар гал ўн-ўн бештадангина улоқчи иштирок этса бўлмайдими?

– Элчига яхшилаб тушунтиринг, – деди Қундузбек тилмочга, – бизнинг ўйинларимизди ҳаммасиниям ўз маъноси бор. Қизқувди аёлларимизди чаққонликка ўргатади: улар ҳам отда яхши юра олишлари, от елдираётганда орқага ўгирилиб туриб, душманга камалакдан ўқ ота билишлари керак! Улоқ – жанг ўйини. Жанг пайти ҳамма баравар от солади, ур-сур, бос-бос бўлади! Жанг йўқ пайтлари ёвға қирғин солишни отларимизам машқ қилади, ўзимизам!

Яо Динь-Хан бундай батафсил изоҳ учун миннатдорчилик билдириб, илжайса-да, аммо юзи ўзгариб кетди, кайфияти бузилди.

Кеч тунда, тўшакка чўзилиш пайти ҳам унинг қулоғи остида Қундузбекнинг қочиримлари жарангларди: “Улоқ – жанг ўйини... ёвға қирғин солишни машқ қиладилар...”

Қизқувди – аёллар от чопиб бораётиб душманни ўққа тутиш машқи!..”

О л т и н ч и б о б

ХАЧИР КАРВОНИ

Қачонлардир чўққидан қулаган қоя чуқур жарлик тепасида маҳкам ўрнашиб қолган. Йўл шу ерга келганда ниҳоятда торайиб, кескин бурилади-да, учбурчак ҳосил қилади. Бурилишдан ўтган биринчи отлиқ орқасида келаётган учинчи отлиқни кўра олмайди. Бу ердан туялар эҳтиётлик билан, отлар, хачирлар эса, секинлаброқ ўтади.

Ой ёруғида йўлга тушган карвоннинг бир қисми жарлик тепасидаги шу тор учбурчак бурилишдан ўтганида энг охир келаётган қоровулни кимдир шартта хачирдан юлқиб олди-да, ёнига осилган ханжари билан қиличини жарликка, ўзини йўлга улоқтирди. Сўнг унинг қўлоёғини боғлаб, оғзига латта тикқач, йўл ёқасига ташлаб қўйди. Уйқусираб бораётган иккинчи қоровул шарпадан хушёр тортди-да, хачирдан тушиб, шериги ёнига шошилди. Нوماълум йўлтўсар охирги хачирдаги хуржунни ирғитиб юборганди, хуржун бориб қоровулнинг, қиличига илашиб қолди. Қароқчи шу пайт ёндан бориб, йўловчига қилич билан ҳамла қилди. Қиличга чап бериб, жарлик қирғоғига бориб қолган қоровул белига тушган тепкидан пастга қулади. Унинг қулаётгандаги додлаши туялар бўйнидаги қўнғироқларнинг жаранг-журунги натижасида бурилишдан анча нари кетиб қолган карвонбоши билан бошқа савдогарларга эшитилмади.

Охирги икки туяга ҳар хил моллар юкланганди. Ундан олдиндаги икки туяда эса, моллардан ташқари, кажаваларда иккитадан тўртта қул бўлиб, улар икки эркак ва икки аёл эдилар. Қулларни карвонбоши кетма-кет туяларга миндирмай, орага мол ортилган хачирлар киритар, ҳар тўрт-беш туядан сўнг қоровул қўярди.

Эркак қуллар туя устида кетаётиб, номаълум йўлтўсар билан иккинчи қоровулнинг олишуви ва қоровул жарга қулаб кетганини кўрдилар, олдиндаги туяда кетаётган аёл қуллар эса, қулаганнинг овозини эшитдилар, холос. Қуллар тўсатдан юз берган бу фожиага таажжуб аралаш бефарқлик билан қарадилар. Йўлтўсар туялардаги бойликларга қўшиб қулларни ҳам олиб кетиши мумкин эди. Нима фарқи бор?! Барибир улар бировнинг мулки! Савдогар кимгадир сотади, эҳтимол, у одам яна бошқасига ўтказади. Улар сотилса ҳам, ўғирланса ҳам барибир эмасми?! Айни вақтда қоровулнинг ўлимига улар “ажаб бўлди” дегандек қарадилар. Фақат фожиа фавқулодда юз бергани учун аёл

қуллар қўрқиб кетишганди. Улар аёллик қалби билан бир дақиқа қул эканликларини унутгандилар.

Йўлтўсар туялар ёнидан ўтиб келиб, эркак қулларга қўли билан “тушинглар” ишорасини қилди. Қуллар бир-бирларига ҳайрон тикилиб қолишди. Шундан сўнг йўлтўсар қиличини ўқталиб, пўписали имлади. Қулларнинг бирига ойдинда бу номаълум одамнинг башараси қандайдир танишроқ кўринди. У эслади. У буни кундузи Селат бозорида кўрган эди. Ёш, бақувват, бўйчан йигит. У қуллардан бирини сотиб олмакчи бўлганди. Лекин пули етмагани учун карвонбошидан дакки эшитиб, изза бўлиб кетганди. Мана энди, у сотиб ололмаган қулини ўғирламоқчи.

Қулларда кўп ўйлашга фурсат йўқ эди.

– Тушаверайлик! – деди улардан бири йўлтўсар тушунмайдиган тилда. – Агар у бизни ўлдирмоқчи бўлса, ўлдириб қўя қоларди-ку!

– Бизни узоқ мамлакатларга элтиб сотса-чи?!

– Гапига кўнмасак, шартга ўлдиради-қўяди. Унда ҳеч қачон уйимизга қайтиб боролмаймиз ахир!

– Рост айтасан, Зоал, зап калланг ишлайди-да! Ке, унда туядан туша қолайлик.

Иккала қулнинг оёқлари бир занжир билан ёнма-ён боғланган эди. Улар секин-секин силжиб, юриб кетаётган туя кажавасига осилдилар. Кейин туя тўхтамагунча тушиб бўлмаслигини йўлтўсарга имо-ишоралар билан тушунтирдилар. Қароқчи йигит иккала қулни шартта кўтариб олиб, йўл четига қўйди. Улар навбатдаги бурилишга яқин келиб қолган эдилар. Туялар ўтиб кетди. Йўлтўсар қоровулларнинг эгасиз келаётган хачирларидан бирини ушлади-да, қулларни унга мингаштириб ўтқазди. Кейин хачирни орқага етаклади. Йўлга улоқтирилган қоровул боғлиқ қўл-оёғини бўшатиб олиб, ётган жойидан берироқда, йўл четида қисилиб турарди. Йўлтўсар унга “кетавер” деб имлади. Қоровул оқсоқлана-оқсоқлана карвон орқасидан юриб кетди.

Нарироқ борилгач, йигит қулларни йўлдан юқорига қараб кетган сўқмоқдан бошлаб, дарахтга боғлоқли от ёнига етаклаб борди. Кейин у шартта отга минди-да, хачирни олдига солиб, илдам ҳайдади. Улар тоғдаги илонизи сўқмоқ бўйлаб анча юқори кўтарилиб қолганларида пастдаги йўлнинг сўқмоқ бошланадиган жойига ўн беш-йигирма чоғли отлиқ ва пиёда одамлар келиб тўхтадилар. Улар ўзаро алланарсалар тўғрисида баҳслашардилар. Чамаси, карвон қоровуллари олиб кетилган қулларни топмоқчи эдилар. Улар сўқмоқ бошида бироз тараддудланиб туришгач, яна орқага қайтиб кетишди. Улар назарида икки қулнинг ўғирланиши – карвондаги бой савдогарларни қўлга тушириш

учун кўйилган тузоқ эди. Чунки қароқчилар савдогар, мулкдорлар учун олинадиган тўлов қуллар нархига нисбатан бир неча баробар ортиқ туришини яхши биладилар. Нима тахминга борганларидан қатъи назар, ҳарқалай, карвон соқчилари тоққа кўтарилишга журъат этолмадилар.

Номаълум йигит хуржундан эгов олди-да, қуллар оёғидаги занжир ҳалқасини қирқиб ташлади. Қуллар бироз енгил тортдилар. Лекин ҳамон уларнинг дили ғулғулада эди. Бу ёғи нима бўларкин? Қулларнинг Парфиёна томондан эканларини билиб олган йигит қаёқдандир эшитган форсча сўзни эҳтиёти шарт хитоб қилди:

– Озод! Озод!

Қуллар биринчи марта ўз халоскорларининг овозини эшитдилар. Наҳотки, бу қароқчи уларнинг халоскори бўлса?!

Улар яна йўлга тушдилар. Энди йигит олдинда, хачирга мингашган қуллар эса орқада борардилар. Йигит қўл-оёқлари бўшатирилган қуллардан ҳадиксирамасди. Демак, унинг ёмон нияти йўқ. Қуллар анча хотиржам тортгандек эдилар. Аммо... аммо бу йигит уларни қаёққа, нима мақсадда олиб кетаётган бўлсайкин?..

Таъби хира карвонбоши Шихитда молларнинг ҳаммасини очдирмади. У ирим-сиримларга ишонарди. Йўлда кайфият бузилса савдо унмайди, деб у шундай қилди. Эртаси барвақт карвон Эршига жўнади.

Бозор майдонига яқин Арғуон дарвозаси ёнидаги карвонсаройга кириб келинган, карвонбоши молларни омборларга яхшилаб жойлатди-да, хачирлар эгасига кира ҳақини берди. Карвон Бақтрадан чиққан эди. Тоғ йўли ниҳоят оғир ва машаққатли бўлгани учун кира ҳақи бошқа йўллардагига қараганда ортиқроқ туради. Карвонбоши, менинг қулларим учун ким ҳақ тўлайди, деб ўтган тунда олиб кетилган хачир эвазига пул бермади. Киракаш оғринди. Лекин жарликка қулаб ўлган қоровул товонини унинг бола-чақаларига бериб юбориш тўғрисида ҳеч ким оғиз очмади.

Бақтра билан Эрши ўртасидаги йўл Помир-Олой тоғлари орқали ўтгани учун унинг талайгина қисмида то Ўш кентига етгунча чақир тошлар устидан юришга тўғри келади. Туялар бу йўлда яхши юрولмайди. Шу туфайли бу йўлдан махсус киракаш хачир карвони қатнайди. Сахро ва чўлда сувсизликка туядан чидамлироқ юк кўтарадиган ҳайвон бўлмаганидек, тоғ йўлида хачир ҳам беназир. Чақир тошли тор тоғ йўлида туяга кўп юк ортмайдилар. Сабаби, оғир юкли туянинг оёқларини чақир тошлар қаттиқ жароҳатлайди. Туя оёғини эҳтиётлаб, устидаги оғир юкни осилма харсангларга уриб олади-да, фалокат юз беради.

Карвондаги туялар карвонбошиники. У чақир тошли йўллар бошланганда туялар оёғига кигиз боғлатиб қўйди. Текис йўллардагина туяларга оғир юк ортиш, кажаваларга савдогарларни, қулларни ўтказишга рухсат берди. Карвонбоши Довондан нари, кунботар томондаги яна қанча-қанча юртларга бормоқчи. Йўлнинг бу қисмида туя иш беради. У туяларсиз карвонбоши бўлолмай қолади. Шунинг учун у не-не машаққатлар чекиб бўлса-да, туяларни тоғ йўлидан олиб ўтиб келган эди.

Эртаси эрталаб карвонбоши зарбоф тўн кийиб, салобат билан Довон ихшидининг саройи – Аркка йўл олди. Орқасидан бораётган икки хизматкорнинг қўлларида биттадан чиройли гуллар нақшланган қутичалар бор эди. Бошқа бир хизматкор янги либослар кийдирилган қулни ҳайдаб борарди.

Ясовуллар карвонбошини ўтовсимон, катта юмалоқ хона эшиги олди эргаштириб келдилар. Карвонбоши иккала табақасига кийиклар, архарлар, узун оёқли учқур отлар сурати ўйиб ишланган баланд эшикдан ичкари кириб, тахтда ўтирган ихшид қаршисида бош эгди. Турли мамлакат ҳукмдорлари саройларида бўлган, тажрибали карвонбошининг нигоҳи Бадахшон ложувардидан ясалган антиқа тахтга тушди. У билан ёнма-ён ҳукмдор ҳузурига кирган Қундузбекнинг ишораси билан карвонбоши қўлларини кўксига қўйиб, ихшиднинг тиззаларига бошини теккизгудек такрор таъзим бажо келтирди. Сўнгра у ихшиднинг чап томонига, ўнг қўл бек Мўдтойнинг рўпарасига чўк тушганди, бек ишора қилгач, гиламдан бемалолроқ жой олди. Ясовулбеги Қундузбек Мўдтойнинг ёнига ўтирди.

– Карвон йўлларининг ғамхўри ихшидга Парфиёна ва Бақтриёнадан совғалар келтириб эдик, – деди карвонбоши эҳтиром билан.

Ихшиднинг нигоҳидаги маънони сезган Қундузбек тахтачани ёғоч болғача билан уч марта тиқиллатиб урди. Соқчи-ясовул кириб, қўл қовуштирди.

– Тортиқлар келтирилсин!

Хизматкорлар қутичаларни келтириб, Муғуванинг оёғи остига астагина қўйдилар. Қутичаларнинг биридан карвонбоши Нусай¹дан сотиб олган ажойиб қадаҳни олдилар. Ҳунарманднинг моҳир қўли фил суягидан шохсимон эгма қадаҳ, суякнинг иккинчи ингичка учидан ажойиб қанотли махлуқнинг олдинги оёқлари ва калласини ишлаганди. Иккинчи қутичадан Бақтриёна қумуш лаганларини олдилар. Лаганларнинг ўртасида устига иккита жангчи ўтириб олган филнинг бўртма тасвири бор эди.

¹ Нусай – Парфиёнанинг эски пойтахти. Унинг харобалари ҳозирги Туркманистон ҳудудида.

Антиқа буюмларга иштиёқманд Қундузбеккина ўзга юртлик савдогарнинг тортиқларини мароқ билан кўздан кечирди. Ихшид шунчаки назар ташлаш билангина чекланди. Ўнг қўл беги Мўдтой расмият юзасидан лаганлардан бирини қўлига олиб, орқа-олдига кўз югуртирди-да, қайта қутичага солиб қўйди.

Тортиқларга Довон ҳукмдори билан ўнг қўл бегининг бундай лоқайд қарашлари карвонбошини бир қадар ранжитди. Зукко савдогар уларга зимдан яна бир бор разм солди. Ихшид Муғува соч-соқолига оқ оралаган бўлса-да, анча тетик ва яшамол кўринарди. У чап қўли билан дам-бадам бўлиқ соқолини силаб қўярди. Одати шундай, шекилли. Ихшиднинг кўзлари тўқ-мошранг. Кўзлари ботик, қарашларидан анчайин қатъият сезилиб турарди. Тақир, юмалоқ бошида тож! Ўнг қўл беги Мўдтой¹ ўрта бўйли, кушбурун, абжир, ҳаракатчан кўринади. Соқол қўймаган, аммо ярашиқли, учлари хиёл эгик қўнғир мўйлови бор.

– Парфиёнада Ўрабаз исмли бир қул сотиб олиб эдим. У моҳир хунарманд, ёғочни силлиқ йўнади, темирчилик ишларини яхши билади. Улуғ ихшид, шу тортиқни ҳам қабул этсангиз! – деди карвонбоши ўрnidан туриб, қўл қовуштираркан, ярим таъзим қилиб. Бу совға орқали у яхшироқ эътибор қозонмоқчи эди. Яна олдингидай лоқайдлик сезилди. Тортиқ-қул ҳақида лоқал бирор оғиз сўз айтмади Довон ҳукмдори.

– Ўзингиз кўрган эллар ўртасидаги савдо йўллари ҳақида сўзлаб берсангиз яхши бўларди, – деди Муғува.

Карвонбоши келтирилган совғаларга бу қадар лоқайд муносабатда бўлинса-да, Довон ихшиди меҳмонни дарҳол қабул қилгани сабабини шундагина тушунди. – Илгари кўрган мамлакатларимдан бошлайми, ёки...

– Бақтриёна билан Парфиёна оралиғидаги йўллар тўғрисида биз унча-мунча биламиз. Улардан наридаги юртлар ҳақида гапира қолинг!

– Мен Бобилда туғилганман. Эламнинг бош шаҳри. Сўз орқали форслар пойтахти Тахтижамшидга бориб турардим. Йўлнинг қарама-қарши томонига ҳам қатнаганман. Экбатан², ундан то юнонларнинг Эгай денгизи бўйидаги шаҳри Эфесгача борганман. Суздан Эфесгача бўлган йўлни “шоҳ йўли” дейишади. Шоҳли Искандар подшолиги қулагач, бу ягона йўл хароб бўлди. Натижада, моллар учун тўланадиган бож жуда ортиб кетган. Мен бу йўлдан худди шу олағовур пайтлари қатнай бошладим. Бундан бир неча йил бурун Парфиёна подшоси Фро-

¹ Хитой манбаларида Мугува билан Мўдтой “Мугуа”, “Моцай” тарзида (русча транскрипция) кўрсатилганлар.

² Экбатан – ҳозирги Ҳамадон ёнидаги қадимги шаҳар.

ат юнонлардан Бобилни тортиб олгач, кўхна шоҳ йўли яна жонланди. Бу гал сизларни юртларинг... Довонга Гекотампил, Нусай, Марғиёна¹, Бақтриёна орқали келдим.

– Ўтган йилги Нусайдан келган сотиқчиам Парфиёна Румо ерларига чўзилиб бориб қолаёзди деб эди, – деди Муғува Мўдтойга қараб.

– Худди шундай, улуғ ихшид! – деди карвонбоши савдогар. – Карвонлар энди Парфиёнадан то Румо² ерларига чўзилиб бора олади... Сўнг... сўнг ундан нари кунботар сув томондаги элларга ҳам ўтса бўлади, дейишади. Лекин ҳали у юртларга бориб савдо қилаётган карвонларни мен учратганим, эшитганим йўқ.

– Кўп ўтмай, Узун карвон йўли Довонда кесишади. Румодан то Чингача, Бобилдан Хваразейм³гача қатнайди қўп сонли карвонлар бизди кентлар, депаралар орқали ўтади! – деб қўйди ўзига-ўзи гапиргандай Муғува.

Муғува тахт суянчиқларига тирсагини қўйган қўйи бир нуқтага тикилиб, жим қолди. Карвонбоши ихшид бошлаган гапини давом эттиришини кутарди. У Муғуванинг буткул хаёл денгизига чўмганини билмасди. Ихшиднинг фикр-зикрини банд этган режадан ўнг қўл беги Мўдтой билан ясовулбеги Қундузбеккина яхши хабардор эдилар. Шу сабабдан улар ҳукмдорга халақит бермаслик учун лом-мим демай, сукут сақлаб ўтирдилар. Карвонбоши ҳам ихтиёрсиз вазиятга бўйсунди. Кейинги йилларда Довон ихшиди Муғува асосий карвон йўллариинг ўз мамлакати орқали ўтишига эришиш чораларини кўришга киришганди, зеро шундагина Довон мамлакатининг бойлиги кўпаяди, қудрати ҳам ортади. Шу орқали Довон ихшиди Муғувани барча мамлакатларда танийдилар, биладиларгина эмас, савдо йўллариинг ҳомийси сифатида тан оладилар. Буларнинг ҳаммаси унинг тахтини мустаҳкамлайди, шон-шуҳратини оширади! Мана ҳозир ҳам ихшид йўловчи савдогарлар, элчилар, сайёҳлар, элма-эл тентиб юрадиган дарбадарлардан Узун йўл тўғрисида эшитган, билганларини эсга келтириб ақл тарозисидан ўтказишга уринаётибди. Турли тилларда сўзлаган бу тоифа одамларнинг гапларига қараганда, бу Улуғ ва Узун Карвон йўли гоҳ-гоҳ кесилиб қолар, барҳам топар, маълум вақтдан сўнг яна тикланиб, ягона Узун йўлга айланиб турарди. Бунинг эриши орқали ўтиб турган карвонларнинг дам озайиб, дам кўпайиб туришидан билса бўлади.

Довон ихшидига яна шу нарса аёнки, Румо билан Парфиёна ўзаро жанг арафасида бўлсалар-да, улар ўртасида ҳозирча савдо алоқалари

¹ Гекотампил – Нусайнинг ғарбидаги шаҳар; Марғиёна – ҳозирги Марв вилояти.

² Румо – Рим.

³ Хваразейм – Хоразм.

узилмай туради. Бунга учинчи, воситачи мамлакат савдогарларининг фаолияти ҳам бирмунча ёрдам беради.

Улуғ савдо йўли кунботар томонга тобора ичкарилаб борарди. Бундан бир неча йил аввал узоқ кунчиқар томондаги буюк Чин мамлакатидан биринчи бор элчи Чжан Цяннинг келиши Муғувани хурсанд қилганди. Шундан сўнг ўзларини Хан деб атовчи Чин билан Довон ўртасида илк савдо алоқалари ўрнатилганди. Демак, Румо билан Парфиёнадан бошланган карвон йўли Довон орқали, фақат Довон карвон йўллари орқалигина Чин савдо йўли билан қўшилиши мумкин! Ахир, Довоннинг Чин билан бўлажак ва бўлаётган савдо алоқалари эндигина шаклланиб, ривож топиб келаяпти-ку! Шундай қилиб, кун чиқадиган денгиз қирғоғидан бошланиб, қуёш ботадиган катта сув қирғоғигача бориб тақаладиган Улуғ карвон йўли Довон кентлари ва қишлоқлари орқали ўтади! Иккита Улуғ карвон йўли – Румо билан Чинни боғлайдиган Узун йўл, Ҳинд билан Хваразейм оралиғидаги нисбатан қисқароқ йўл кесишган Довонда. Бундан омадли бошқа бирор мамлакат бормикан дунёда?! Довон мамлакатининг толейи кулгани яна шундан маълумки, унинг атрофини юксак чўққилар, улкан доvonлар ҳамда қор ва муз билан қопланган Осмонўпар тоғлар ўраб туради. Бу бошқа ҳеч қайси юртда йўқ. Чинликлар бу тоғларни бекорга Тянь-шань – Осмон тоғлар деб атамаганлар! Қайси йўлдан юрилса ҳам Довон мамлакатига келиш учун ёзда ҳам қор эримайдиган, ҳатто муз билан қопланган доvonларни босиб ўтиш керак бўлади. Шунинг учун бу мамлакат Довон дейилади, яъни доvonлар мамлакати ёки атрофини доvonлар қуршаб турувчи мамлакат – демакдир. Унинг тоғлари – одам зоти ўтиши мумкин бўлмаган тош деворлари улуғ Ахурамазда иродаси билан яратилган! Шу пайтгача ҳеч ким Довонга қилич кўтариб келолган эмас! На Қуруш, на Доро, на шохли Искандар киролган эмас бу ўлкага! Бу диёрга на Румо, на Парфиёна лашкари кела олади! Чин эса, қўшин етиб келолмайдиган олис масофада! Чиннинг кўплаб элчи гуруҳлари бу узоқ, машаққатли йўлда овқат етишмай тез-тез ҳалок бўлиб туради. Агар Чин бу томонга қўшин юборгудек бўлса, ҳолдан тойган шэнбинлар йўлини ўтиб бўлмас тоғлар, тик ва сирғанчиқ доvonлар тўсади. Довонни босиб олиш, забт этиш мумкин эмас! Демак, бошқа мамлакатлар, ўзга давлатлар Довон билан Довон орқали савдо қилиш тўғрисидагина ўйлашлари мумкин, холос! Ахир келган ва келаётган Чин... Хан элчиларининг барчаси худди шуни тасдиқлаптилар-ку! Довон ихшиди улар айтмасалар ҳам буни яхши билади!

Карвонбоши беихтиёр томоқ қириб юборди. Ихшид қаршисида ўтирган беклар билан меҳмон савдогарга қаради. “Ҳа, айтгандай, – деб

қўйди ичида Муғува, – ўзга юртлик карвонбошига ижозат бериш керак!”

– Яна қандай гапингиз бор бизга?

– Арзимаган икки оғиз гап.

Карвонбоши кўпни кўрган, анча-мунча воқеа-ҳодисаларга дуч келиб, бошидан не-не можароларни кечирганди. У талайгина шоҳлар, хонлар, ихшидлар қаршисида тиз чўкиб, таъзим бажо келтирган, турли мамлакат ҳукмдорлари этагини тавоф этиб, ҳатто қароқчилар тутқинида ҳам бўлган, бир неча марта босқинга, талонга учраган, Селат билан Шихит кентлари оралиғидаги тоғ йўлида кеча оқшом юз берган ҳодисани одатича майин, ихшиднинг ғурурига тегмайдиган қилиб баён этди.

– Мен ишонаманки, – деди у гапини яқунлаб. – Бу номаъқулчиликни бир-иккита оч ишёқмаслар қилган. Бундай одамлар ҳамма юртларда топилади. Аммо бу кўнгилсиз воқеани карвон йўллари ғамхўри улуғ ихшидга билдирмасликни ўзимга эп кўрмадим. Эшитишимча, катта-ми-кичикми ножўя ишларга ўз вақтида чора кўриб қўйиш зарур деб билар экансиз, улуғ ихшид!

Карвонбоши эгилиб таъзим қилганича орқасига тисарила-тисарила эшикдан чиқиб кетди.

Муғуванинг юзи ўзгариб, афти буришди. У қовоқ уюб ясовулбеги Қундузбекка қаради:

– Ўзга юрт карвонлари Довонга келишдан безмасликлари даркор!

– Қароқчини, албатта, топамиз! Бошқа ҳеч ким йўл тўсгани журъат этолмайди! – деди Қундузбек.

Е т т и н ч и б о б

БОЗҒОНЛАР ОВОЗИ

– Яна бир марта отай ошиқларди, – ялинди ўйинда ютқазиб қўйган қиморбоз шерикларининг истехзоли қаҳқаҳалари остида.

– Йўқ, Жувдар, аввал қарзингни уз, сўнг ошиқларга қўл узатасан!

– Оббо, ҳеч вақом қолмади, деяпман-ку!

– Бўлмаган гап! Қарзингни узишга ярайдиган энг яхши нарсанг ҳали турибди ўзингда! У адоғ ҳам бўлиб қолмайди!

– Нима экан у?! Сандон билан бозғонни айтаяпсанларми?

– Йўғ-э! Бозғонингам, сандонингам ўзингга сийлов.

– Нимани айтаяпсанлар бўлмаса?!

– Хотинингни келишгангина, дўндиқлигини ҳамма билади!

– Ҳўш, хотиним чиройли бўлса сенларга нима?!

– Ўзингни кўпам соддаликка солаверма, Жувдар! Кечқурун хотинингни олиб келасан. Эрталаб қайтариб олиб кетасан. Бирон ери камиб, ейилиб қолмайди. Эҳтиёт қиламиз. Шу билан қарзимдан қутулдим деб ҳисоблайвер!

– Яна улфат, ўртоқ эмиш булар! Ярамастар! Энди тушундим кимларминан ҳамтовоқ бўлганимди!

– Ихтиёр ўзингда ё хотинингни олиб келасан, ёки ўзингни дарахтга боғлаб, сўқимга боқиладиган тана сингари олдинга кўк беда ташлаб кўямиз. Қиморда ютқазган қарзини тўлолмаса бошига нима кун тушини ўзинг яхши биласан-ку!

– Биламан...

– Билсанг, бўпти-да! Ади-бади айтишмасдан, келтира қол хотинингни.

Жувдар жаҳл билан ташландиқ чолдевордан ташқарига отилди.

– Биз тўрттамыз, у бўлса танҳо! – валақлашарди қиморбозлар. – Ҳаргал уни ютиб қарзга ботираверамиз. Охири хотинини олиб келиб, қарз узишга кўникиб қолади. Бу бизгаям ёмон эмас, Жувдаргаям ортиқча зарар келтирмайди! А, лаббай, нима дединглар?

– Хотиниям Жувдар қиморда ютқизса жаҳли чиқмайдиган бўлиб қолади!

Қиморбозлар тиззаларига уриб-уриб, қийқириб кулардилар. Улар наздида нақд бўлиб қолган ўлжани қўлга киритиш гашти наша кайфиди янада ошираётганди.

– Бошда битта-биттадан кирамиз жононни ёнига.

– Аввал мен кираман, кейин сен...

– Ҳеч қайси ярамас хотиним ёнига биринчи бўлиб ҳам, охириги бўлиб ҳам киролмайди! – ўшқирди Жувдар ташқаридан. – Мана, олинглар! Бу нарсалар қарзимдан икки баробар ортиқ туради.

Жувдар қиморбозлардан бирининг ҳовучига ложувард, ҳақиқ маржонларни зарда билан ташлади-да, орқасига қайтиб, шахдам қадамлар билан чолдевордан узоқлашди.

Эртаси эрталаб темирчи уста Жувдар растадаги устахонасида иш билан машғул бўлди. Дили хуфтон эди. Кўшни дўконлардаги ҳамкасблар ҳайрон бўлишарди: нега Жувдар бугун камгап, қош-қовоғи осилганми?

Чироқ ёқса кўнгли ёришмаётган Жувдар ҳатто дўконига яқинлашишгаётган Чин элчиларига ҳам парво қилмади. Унинг заҳари қайнар,

босқон остига ўтда қизитилган гоҳ у, гоҳ бу темир асбобни қуйишни шогирдига жеркиб буюрарди. Ҳатто, бир-икки марта жаҳл билан босқонни қуруқдан-қуруқ уриб юборди.

Ханликлар раста бўйлаб устахоналарни томоша қила-қила, шошмай келардилар. Улар дам у, дам бу уста билан суҳбатлашардилар-да, болға, қисқич, омбирларни қўлларида синчиклаб кўргач, ўзларининг мамлакатларида қандай темирчилик асбоблари борлиги тўғрисида гапириб берардилар. Мана, улар Жувдарнинг устахонаси рўпарасига келиб тўхтадилар. Салом-алиқдан сўнг ханликлар Жувдар тайёрлаган сувлуқ, айил тўқаси, қуйишқонга қопланадиган увулдириқ, темир билан жездан ясалган найза учларини кўздан кечира бошладилар.

– Сувлуқни сунну... хунлар ўйлаб топишган, – деди ханликлардан бири довонча гапиришга тиришиб. – Эҳтимол, сизлар улардан, хунлардан ўргангандирсизлар.

– Билмайман! Мен сувлуқ қилишни отамдан ўрганганман, отам бобомдан ўрганган, – гапни кесиб, қисқа жавоб қайтарди Жувдар.

Устанинг гап оҳангига парво қилмаган ханлик яна уни саволга тутди: – Найза учларини кўпроқ темирдан ясайсизларми, жезданми?

– Буни устакалон Туронболға¹ билади!

– Довон темиридан ясалган найза учлари пишиқроқми, бошқа мамлакатлар темиридан ясалганларими?

– Темирни қаёқдан олиб келинганини мен суриштириб ўтирмайман! Олиб келишганидан айтган нарсаларини ясаб беравераман. Менга пулини кумушминан тўлайдилар, уни қора кунимга яраб қолар деб беркитиб қўяман. Гап тамом! – зарда билан гапини тугатди Жувдар. У яна нимадир деб жеркимоқчи эди, лекин ўзини босди.

Бу ханликлар кетма-кет саволлари билан уста Жувдарнинг жонига тегдиларгина эмас, ҳатто унинг ярасини баттар янгилашди ҳам. Жувдар уларнинг саволларига жавоб қайтараётиб бир йил амалтақал жамғарган бор-будини ўтган тунда бой берганини беихтиёр эшлашга мажбур бўлганди. Қандай шармандалик-а! Эшитганлар нима дейишади энди? Садқаи улфат, ўртоқ кетишсин, аблаҳлар! Жувдар тўппа-тўғри келиб, хотинига бўлган гапни оқизмай-томизмай айтди. Ўтган оқшом хотини уни, улфатларини қарғаб, йиғлади: “Мени ким деб ўйлаяпсан? Ўлсам ҳам ундай ҳақоратга йўл қўймайман. Ўзинг боргин-да, бўйнингдан бойлатиб, олдингга кўк беда ташлат. Бутун кентга шарманда бўл!” Жувдар: “Мен сенга ундай қил деётганим йўқ, ўзинг бошқа бир иложини топиб, мени қутқар бу ҳақоратдан. Ўлсам ҳам ҳеч қачон қўлимга ошиқ олмайман энди!” – дея ёлворди хотинининг

¹ Болға – устанинг лақаби.

оёғига йиқилиб. Хотини ота-онаси тортиқ қилган ва шу пайтгача бир илож қилиб сақлаб келаётган ложувард, ҳақиқ маржонларини эрига олиб чиқиб берди. Негаям ханликлар саволига жавоб қайтараётиб “олган кумуш тангаларни қора кунимга сақлаб қўяман” деб юборди ўзи?! “Ҳа, кўнглингда бори дилингни тирнаб турса, салгаёқ тилингга кўчар экан-а!

Ханликлар бошқа, кўшни устахоналарга ўтиб, қилич-ханжарларнинг жез билан темирдан қандай ясашиши, ўтда қанча вақт, қандай тобланиши, қайси дарахтлардан соп йўнилиши билан қизиқа бошладилар.

Бугун ҳамма нарса, ҳатто болға одатдаги жойига эмас, бошқа ерга қўйилиши ҳам Жувдарнинг жаҳлини чиқарарди. Уста яна ишга берилиб кетди. Унинг ўн тўрт ёшли шогирди Рахшанак паст бўйли, қисик кўз ханликлар орқасидан анграйиб қарагани учун ёғоч челакка туртишиб кетиб, ундаги сувни Жувдарнинг оёғига тўкиб юборди.

– Ҳай овсар! Иш пайти анграйма! – шогирдини жеркиб, койиди уста.

Рахшанак ўзини йўқотиб қўйди. Жувдар бир қўлида қисқич билан қип-қизил чўғ бўлган темирни сандон устига қўйди-да, шогирдига катта болғани узатиб юборишини буюрди. Эсанкираб қолган Рахшанак ўртанчи болғани уста қўлига тутқазди. Жаҳли чиққан Жувдар болғани улоқтирди-да, шогирдининг юзига шапалоқ тортиб юбормоқчи бўлди. Рахшанак шапалоққа чап бераман деб юзини устанинг иккинчи қўлидаги чўғ бўлиб турган темирга уриб олди. У шу заҳотиёқ эси оғиб, йиқилди. Қўшни усталар йиғилишди. Туронболға ҳам етиб келди. У Жувдарга ўқрайганди, уста кўзини қаёққа яширишни билмай, ерга тикилди. Сув сепиб, силкитиб Рахшанакни аранг ўзига келтирдилар:

– Ҳой, Тўхтар, бу ёққа кел! – Туронболға растадан ўтиб бораётган шоп мўйлов ясовулни чақирди. Ясовул Туронболғага кўшни эди. Шу сабабдан устакалон унга ўз ўғлидек бемалол иш буюраверарди. – Сен уйингга кетаяпсанми? Замбарни бир томонини ушла. Манави болани уйимга олиб кетамиз.

Жувдар Рахшанакни бурноғи йили кентнинг Қуба дарвозаси яқинидаги карвонсаройдан топиб олган эди. Бола отасининг аллақачонлар вабо касалидан ўлиб кетгани, онаси эса бундан икки йил муқаддам оламдан ўтганини айтганди. Етим қолган Рахшанак оч-яланғоч гоҳ узоқ қариндош аёлнинг уйида, гоҳ кўни-кўшниларикида тирикчилик ўтказиб юрган. Ўн иккига кирганда у Гесой¹ орқали ўтаётган карвонга эргашиб, Эршига келиб қолган ва бу ерда дайдиб юрган.

¹ Гесой – ҳозирги Косонсой ёнидаги қадимий шаҳар.

Рахшанак Туронболганинг уйида икки ҳафтача яшади. У ўзини тузалган ҳисоблаб, Жувдарнинг устахонасига келди. Туронболға болани кўриб қолиб, яна қайтариб юборди. “Юзинг яхши тузалиб кетмагунча ишлама!” дея койиб берди уни.

Бир неча кундан сўнг тунда Рахшанак тасодифан Туронболға билан хотини аста гапиришаётганларини эшитиб қолди:

– Бу етимчани шунча кун олиб турганимиз ҳам етар, – деди Туронболганинг хотини. – Ўзимизда ҳам тешик томоқлар оз эмас.

– Яна бирор ҳафта сабр қил. Бироз яраси битсин, кейин уни бирор та раҳмдил темирчи дўконига шогирдликка жойлаб қўяман. Ўша одам унга жой ҳам беради.

Рахшанак эрта тонгда қаёққадир ғойиб бўлди. Туронболға устахоналардаги шогирд болалардан беш-олтитасини Рахшанакни қидиришга юборди. Кентдан уни тополмадилар, Гесойга бораётган карвон билан ўз юртига кетиб қолган бўлса керак, деган қарорга келдилар.

Саккизинчи боб

ЗУМРАД КЎЗЛИ ТОШТУЯ

Ер остпидаги бу ғорсимон унгур деворлари кумуш ғишлардан бино этилгандек.

У ерда чўк тушган зумрад кўзли тоштуйя бор.

Кони Гут ҳақидаги афсонадан

Тиккага келган ёз қуёши борлиқни аёвсиз қиздирмоқда. Икки ғилдиракли аравалар, от туёқлари чангитган эгри-бугри йўлда қирқямоқ кийимли йўқсуллар тўдаси имиллайди. Улардан ўн беш-йигирма қадамча орқада икки ёш ясовул эринчоқлик билан одимлашяпти, учинчи, ёши сал каттароқ ясовул эса, энг охирида от миниб олган. Улар бандиларни ҳайдаб кетишяпти. Маҳбусларни ҳайвонлар сингари тўртта-тўртта занжирлаганлар. Уларнинг ёнида бир ўспирин ҳам бор. У гоҳ орқада қолади-да, югуриб бориб ясовулларнинг кўрсатмасини маҳбусларга етказди, гоҳ йўл четида учраган ариқлардан дўпписи тўла сув олиб, занжирбанд бечораларга тутади. Дўппи йиртиқ бўлгани учун маҳбусларга икки-уч ютимгина сув етиб келади, холос. Ташналиклари қонмаган бандилар ўспириннинг ҳўл дўпписини юзлари, бўйинларига босадилар.

Улар бундан уч кун илгари Эршидан чиқиб, кунботиш томонга йўл олган эдилар. Маҳбуслар қаттиқ ҳолдан тойишган. Фақат улардан иккитасигина тетикроқ кўринади. Булар биринчи тўртта занжирбандлар ичида. Тажрибали бош ясовул бу икки бақувват маҳбусни атайдан биринчи тўртликка қўшган. Уларга қараб, орқадагиларнинг қадамини бироз илдамлатиш осонроқ бўлади. Ҳали қувватсизланмаган бу икки тутқун йўлга чиқишдан бир кунгина олдин Эрши зиндонига солинган эдилар.

Йўловчилар энди адирдан хиёл қиялаб тушган тошлоқдан борардилар. Сал олдинроқда йўлни кесиб ўтган саёз, суви ўйноқлаб оқаётган ариқча кўринди. Бандилар оёқларига мадор киргандек қадамларини тезлатдилар. Ариқчага етиб боргач эса шартта ўзларини ташлаб, юз-қўл, оғизларини чая-чая сувдан ютоқиб ича бошладилар.

– Ким рухсат берди сенларга?! – ўшқирди пиёда ясовуллардан бири. – Мана, мана, ярамаслар! – дея у маҳбусларнинг бошига қамчи ёғдира бошлади.

Биринчи қўшовдаги иккита ҳолсизланмаган ёш маҳбуснинг бири, забардаст ясовулнинг қўлидаги қамчини шартта юлқиб олди-да, уни йўл четига улоқтирди. Маҳбус қамчини силтаб тортганда, ясовул чайқалиб кетганди. У жаҳлда қиличини суғуриб, “бебош” маҳбус томонга ташланди. Можарони кўриб турган бош ясовул тез келиб, қилич тутган ясовулни четга тортди:

– Ўзингни бос. Бу давангир – йўлтўсар. Уни тириклай етказиб бориш топширилган. Ундан эҳтиётроқ бўлишимиз керак!

– Ие, шунақами ҳали?! – ҳайрон қолди ясовулларнинг гапини эшитиб турган ўспирин.

Шохлари тарвақай баҳайбат тол тагига етишганда, бош ясовул тушлик қилишга ижозат берди. Бу ерда сув ҳам бор эди. Довонликлар кинна киришига ишонардилар. Шунинг учун ясовуллар маҳбуслардан нарироқда, тескари ўтириб тамадди қила бошладилар. Маҳбуслар кирчир халталари, белбоғлари ёки қопчаларидан моғорлаган нон бурдаларими, бир-икки сиқим талқонми олиб ковшанардилар. Давангир маҳбусгина ҳеч вақоси йўқлигидан чўп синдириб, ерга қараб ўтирарди. Зиндонга тушгандан бери маҳбуслар унга ҳам қоқиштириб зоғора-зуғара бериб тургандилар. Аммо бугун эрталабдан бери йигит туз тотган йўқ. Бояги ўспирин унинг олдига келиб, белига боғлоқли иккита арпа нонни олди-да, биттасини синдириб, қоқ ярмини унга узатди.

– Мана, сизга, ако. Олинг!

– Яхши! Майли, сени нонингни еймиз, йигитча! – кулимсираб нонга қўл узатди маҳбус. – Отинг нима? Сен қаёққа кетяпсан?

– Номим Рахшанак, – жавоб қайтарди ўспирин иккинчи нонни яна белбоғ ўрнидаги латтага ўраб, белига боғларкан. – Бунисини эртага еймиз. Мен кентлар, овулларни кезиб юришни яхши кўради. Ҳамсоямиз ако Тўхтардан илтимос қилдим, мени ҳам ёнида оливолди. Йўлда сизга мен ёрдам қилади, дедим.

Ўспирин суғд тилида гапирувчи довонликлардан экани маълум бўлди. – Тўхтар деганинг ким у?

– Отлиқ ясовул-да, ако Тўхтар. У бош ясовул. Ўйламангки, у ёмон одам! Мен юзимни оташга уриб олиб, беҳуш йиқилганда, у мени замбарда уста калонникига олиб келган.

– Ясовулди яхшиси борми?! Юрагим сезиб турибди, биз қайтиб келмаймиз олиб кетаётган жойларидан, – уларнинг гапига аралашди бошқа ўрта ёшли маҳбус.

– Сизлар қочасизлар, мен ёрдамлашаман! Сўнг... сўнг бирга йўл тўсамиз, қароқчи бўламиз!

Рахшанакнинг сўзларини эшитган уч-тўрт маҳбус ночоргина жилмайишиб қўйишди. Эҳтимол, улар ҳам ўзларининг содда, беғубор болаликларини эслашгандир.

– Ако, сизни номингиз нима? – сўради Рахшанак ўзига яқин тута бошлаган давангир маҳбус йигитдан.

– Қамчи!

– Қамчи?! Ўша сизми?.. Сиз ихшидни ўнг қўл беги ўғлини тўйида...

– Ҳа, ўша менман...

– У ерда мен сизни узоқдан кўрдим. Одамлар гапиришди: сиз Довонда биринчи улоқчи! Қандай яхши, сиз яна йўлтўсар!

– Кейинроқ ҳаммасини тушунтириб бераман. Сен ҳали ҳеч нарсани билмайсан.

– Ако Қамчи, мен ҳар вақт сиз билан... сиз билан бирга бўламан!

Занжирбанд маҳбуслар юзларини қуёшга қаратган қўйи яна йўлга тушдилар. Лаққа чўғ офтоб гардиши ҳолсизланиб бораётган бандиларнинг юзига аланга пуркаётгандек эди. Бугун эрталабдан бошлаб Рахшанакдан дўпписида сув келтиришни тўхтовсиз илтимос қилган кексароқ маҳбус кечга яқин оёғини кўтариб босишга ҳам мадори қолмади. Уни на сўкиш, на пўписа жойидан қўзғата олмади. Бош ясовул ҳовуз бўйидаги садақайрағочлар тагида тунаш ҳақида буйруқ беришга мажбур бўлди.

Тунда дармонсиз кекса маҳбус жон берди. Унинг жасади ҳам ортиқча юк бўлди. Ахир, зардўштлар ўликни тўғри келган жойга кўмиб кетолмайдилар-ку, бундай қилиш муқаддас тупроқни таҳқирлаш бўлади! Жасад суяқларини этдан ажратиб олиш учун яқин орада дахма топилармикан? Бош ясовулнинг йўлни яхши билиши мушкулни осон қил-

ди. Бу ердан нарироқдаги тошлоқ тепалик устида дахма, ундан ҳам сал наридаги катта қишлоқ ёнида остадон бўлиши керак. У ерда ҳойнаҳой гўрков ҳам топилади. Аммо у ергача тириклигидаёқ ҳидлана бошлаган бадбўй бемор жасадини ҳозиргидай иссиқда қандай олиб бориш мумкин? Замбар бўлса йўқ. Қайси маҳбус жасадни орқалаб юришга кўнади? Ниҳоят, жасадни Қамчининг ёнидаги ёш йигит елкасига чилвир билан боғлаб қўйдилар. Йигитнинг мен ўликдан қўрқаман, касалдан жирканаман, дея увалло ёлворишлари фойда бермади. У уч-тўрт марта қамчи егандан сўнг бўйсунушга мажбур бўлди. Дахма жойлашган тепаликка етилгач, баджаҳл ясовул йигитни сўқмоқдан тепага ҳайдади. Бошқа маҳбуслар икки ясовул назорати остида пастда, йўл бўйида қолдилар. Йигит тепага инқиллай-синқиллай зўрға чиқиб боргач, устидаги жасадни ясовул ёрдамида аста тушириб, атрофи тизза бўйи тош “тахтачалар” билан ўралган дахмага қўйди. Қушлар дахмага қўниши учун энди йигит ҳам, ясовул ҳам нарироқ кетишлари керак эди. Йигит жойидан қимирламади.

– Нарироқ кет дахмадан, деяпман! – ўшқирди ўзи анча узоқроқдаги катта тош панасига ўтиб олган баджаҳл ясовул. Йигит ҳамон жасад ёнида қимир этмай турарди. Ясовул сўкиниб, яқин келди-да, йигитнинг бошига қамчи сопи билан туртди. Йигит ясовулга ташланиб, шартта унинг кекирдагидан маҳкам сиқди. Ясовул жонҳолатда ханжарини қинидан суғуриб олиб, йигитнинг биқинига... Аммо ясовул кечиккан эди. Зум ўтмай улар иккаласи қиррали харсангтошлар дўппайиб кўринаётган жарликка қуладилар. Ясовул билан йигит олишаётган пайти дахма тепасида кенг қанот ёзиб айланаётган қузғунлар эндигина парчаланган жасадлар сари шўнғиди...

Тепалик устида юз берган олишувни занжирбанд маҳбуслар ҳам, ясовуллар ҳам кўрдилар.

– У йигит бизга ўхшаган қуёнюрак эмас, мард экан-ку! – деди маҳбуслардан кимдир.

– Уни хотини ҳам, бола-чақаси ҳам бўлмаса керак-да! – аста эътироз билдирди бошқа банди.

– Тутқинликда хор-зор кун кўргандан кўра шундай қилиб қўя қолган маъқул! – овозини баралла кўтариб заҳарханда қилди яна бир маҳбус.

Ясовуллар ўзларини маҳбусларнинг гапини эшитмаганликка солиб қўя қолдилар. Аммо энди улар анча хушёр тортиб қолган эдилар. Дўқ-пўписа, сўкишлар, айниқса, маҳбуслар бошида қамчи ўйнатиш анча камайди. Қош қорайганда занжирбанд маҳбуслар Усрушан тоғ тизмаларидан оқиб тушадиган дарё водийсидаги тик қирғоқда қад

кўтарган Қанд кентининг баланд, мустаҳкам деворлари тагига бориб тўхтадилар. Кент қалъаси ўн беш-йигирма одам бўйи баландликдаги қоялар устига қурилган эди. Қалъага дарё томондан чиқиш ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас. Бошқа-уч томондан ҳам унга кўтарилиш ниҳоятда қийин. Бу баланд қоя-пойдевордаги қалъа гўё дарё устида осилиб тургандек: табиат билан одамлар томонидан дарё қирғоғига моҳирона қурилган. Қалъа деворлари қоя шаклига қараб, эгри-бугри тикланган. Қоянинг ташқарига туртиброқ чиққан жойларига учта минорача ўрнатилган бўлиб, ўқ узиш учун ичкаридан қулай шинаклар қолдирилган. Ташқаридан келган ёвнинг бу қалъага бостириб кира олиши амримаҳол¹.

Ясовул бошлиғи қалъага кириб кетгач, бир киши нон олиб чиқди. Маҳбусларга биттадан ёпган нон бердилар. Улар дарё сувларидан тўйиб-тўйиб ичиб, бир қадар дам олган бўлдилар, ўзларига келиб, хийлагина тетиклашишди. Бу “илтифотлар”нинг сабаби тутқунларга номаълум эди. Ҳозир бу маҳбусларни қизиқтирмаётганди. Фақат Қанд беги билан унинг ясовулларигина маҳбусларга кўрсатилган “марҳамат”нинг ҳақиқий сабабини билардилар. Эршидан маҳбусларни ҳайдаб келган ясовуллар ҳам уларни оғир ишда ишлатиш учун бу ёққа олиб келишганини билишарди, холос.

Маҳбуслар қалъа дарвозаси ёнидаги дарчасиз каттагина қоронғи хонада тунадилар. Уларни Қанд бегининг ясовуллари қабул қилиб олган бўлсалар ҳам ниманидир кутиб, жойларидан силжитмасдилар. Дарёнинг этагидаги текисликда жойлашган бошқа қалъа томондан ўн чоғли маҳбусларни ҳайдаб келиб, қўшганларидан кейингина кўпайтирилган ясовуллар гуруҳи уларнинг ҳаммасини кунботиш томонга, тоғ оралиғига ҳайдаб кетдилар.

Кечга яқин маҳбусларни Довон водийсини жанубдан қуршаган қорли тоғдан алоҳида Жомончўл номли тоғ тизмаси дараларидан бирига олиб кирдилар. Бу ерда тоғ ёнбағирлигида ўйиб ишланган, ёғоч ва шохлар бостириқли, тепасига тупроқ аралаш шағал ташланган ертўлалар кўринарди.

Келтирилган маҳбусларни санаб қабул қилиб олгач, уларни занжирдан бўшатдиларда, икки-учтадан ертўлаларга бўлиб юбордилар. Рахшанак Қамчининг орқасидан ертўлалардан бирига кирди. Ертўланинг тор, лекин пишиқ эшигидан ичкари кирган заҳоти Камчи беихтиёр остадонни эслади. Бу ертўланинг остадондан фарқи тўрдаги бур-

¹ Бу ва бошқа қалъалар қолдиғи Исфара дарёсининг чап қирғоғида ҳозир ҳам кўзга ташланиб туради. Улар Исфара водийсининг ягона соқчи – қалъалари тизмасини ташкил этган.

чакда тош устига қўйилган эшма пиликли қора чироқнинг хира мил-тиллаётгани, холос, деган фикр кечди йигитнинг хаёлидан.

Қамчи ҳам, Рахшанак ҳам нима қилишларини билмай, ўртада тик турардилар. Ертўланинг қоронғи бурчагидан хаста одамнинг заиф овози эшитилди:

– Янги келтирилганлардан бўлсанглар керак-а? Похол тўшалган томонга чиқинглар! Тагига қамиш босилган, камроқ зах тортади.

Бироздан сўнг ертўлага яна беш-олтита одам киришиб, улар ўзларини похол устига ташладилар. Ҳозир ишдан қайтган бўлишса керак. Бу одамлар ертўлада анча вақтдан бери яшасалар керак.

Хаял ўтмай ташқаридан:

– Овқат тайёр! – деган овоз эшитилди.

Одамлар оёқларини аранг судрай-судрай ертўлалардан чиқиб, овоз келган томонга юра бошладилар.

– Сизларам боринглар, овқат беришади. Менга ёнимда ётадиган қўшним олиб келади. У ҳозир ташқарида, эҳтимол, қозон ёнида бўлса керак, – деди бетоб ётган одам Қамчи билан Рахшанакка.

Уларга ҳам бир косадан буламиқ ва биттадан суви қочган нон беришди. Бу кутилмаган илтифот эди. Рахшанак ва Қамчи бир неча кундан бери иссиқ овқат ейишмаган, тўғрироғи, тўйиброқ овқатланмагандилар. Оғизлари бу қадар тез иссиқ овқатга тегишини хаёлларига ҳам келтирмагандилар.

Ертўлада эскидан яшовчилар овқатдан сўнг уйқуга кетдилар. Қамчи билан Рахшанак йўл чарчоғига қарамай, ухлай олмадилар. Тирикликларидаёқ мурда ҳиди кела бошлаган эски маҳбусларни чақавериш “жонига теккан” ертўладаги кана билан битлар янги келган тоза “ўлжалар”га дув ёпишганди.

– Ако Қамчи, бу ердан тезроқ қочиб кетмасак бўлмайди! Сиздан ҳам кишанларни олиб ташлашди-ку! Энди қочиш осон! – пичирлади Рахшанак.

– Шошилма! Бир-икки кун уёқ-буёқни билиб олайлик, йўлларниям аниқлайлик. Кейин, албатта, қочамиз!

– Қанча тез бўлса, шунча соз!

– Бироз сабр қил! Сени ўзимга ука... Энди сен менинг укамсан!

– Уйқуларинг келмаяпти-а? – гапга аралашди бетоб киши. – Кейинчалик кўникиб қоласизлар. Бизам дастлаб келган кунлари ухлай олмаганмиз. Аммо бу ердан қочишни хаёлларингга ҳам келтира кўрманглар! Нима учунлигини сўнг тушуниб қоласизлар. Маслаҳатимга кўнинглар!

– Нега энди қочмаслик керак? – бидирлади Рахшанак.

– Биз шунчаки ҳазиллашяпмиз, холос. Ухлаёлмай валақлашиб ётибмиз-да, – деди Қамчи Рахшанакни аста туртиб.

Тонг ёришар-ёришмас назоратчилар ертўлалардаги маҳбусларни уйғотдилар. Нонуштадан сўнг маҳбуслар дара боши томон биринкетин йўл олдилар. Йўл тамом бўлган жойда, тоғ ёнбағрида каттагина унгур кўринди. Қамчи билан Рахшанак ҳам одамлар қаторида юқорига кўтарила бошладилар. Уларнинг олдида бораётган одамлар Рахшанакнинг назарида унгурга эмас, гўё бирон афсонавий баҳайбат махлуқнинг очиқ турган оғзига кириб, йўқ бўлиб кетаётгандек эдилар. Қамчи билан Рахшанак ҳам уларга иш кўрсатиши керак бўлган эски маҳбус орқасидан унгур ичига киришди. Чамаси бу одам ертўладагиларнинг ишбошиси бўлса керак. Улар унгур оғзидан ичкарига бир неча қадам босишгандан кейин ёғоч шоти зиналарини пайпаслай-пайпаслай нимқоронғиликда уч-тўрт одам бўйи пастга тушдилар. Сўнг паст томонга оғиброқ борадиган йўлакчада бошларини тепага уриб олмаслик учун энгашиб юра бошладилар. Бирдан уларнинг кўзига каттагина саҳн ташланди. Саҳннинг тўрт бурчагида пиликли қора чироқлар ёниб турарди. Саҳннинг шифти ярим доирасимон кўринди.

– Ўртага қара, ўғлим, – деди ишбоши Рахшанакка. – Ана, чўктирилган туя ётибди. Уни томоша қил бир лаҳза бўлса ҳам!

Чиндан ҳам кенглик ўртасида тоштуя гўё тиз чўкканди. Унинг кўзлари ялтирарди. Рахшанак тоштуя ёнига келди-да, унинг бошини қўллари билан силади. Туянинг кўзлари бирдан сўниб қолди. Рахшанак нарироқ бориб, тоштуяга қаради: кўзлар яна нур соча бошлади. Маълум бўлдики, тоштуянинг кўзлари зумраддан эмас! Темир парчасида сайқалланган оддий тош кўзлар қорачироқ нурларини акс эттирарди.

Силлани қурита-қурита аста келадиган ўлимга маҳқум маҳбусларнинг бир неча авлоди сайқаллаган бўлиши керак бу туя кўзларини. Ажабо! Ҳатто шу ерда ҳам, абадий зимистон қоронғиликда ҳам одамлар ҳаётни севишган, гўзалликка интиланлар, дид ва меҳрлари, ижодкорлик хусусиятларини йўқотмаганлар-а! Ҳолбуки, бу зулмат қафасдан қутулиб чиқиш имкони мутлақо бўлмаган. Бошда унча-мунча йилтиллаган умид учқунлари ҳам бу зах, қўланса ҳидли қоронғиликда сўниб битиши керак эди! Ижодкорлик ва ихтирочилик маҳсули бўлган тоштуяга қанчалаб одамлар хираллашиб бораётган кўз нурлари, сўнаётган ҳаётларининг тафтини бахш этганлар. Улар тоштуяни қандайдир бир эзгу, афсонавий муқаддас жонзот тарзида тасаввур этганлар. У бечоралар манави машғум, зулмат қафасда ўз қисматларига алоқасизлигидан қатъи назар охир-оқибат эзгулик, қабиҳлик устидан ғалаба қозонишига астойдил ишонганлар. Ҳа, инсон ишонч орқали ҳар қандай тўсиқни енгиб ўтишга қодир!

Тоштуяли сахндан сўнг ғор йўлаги нисбатан майда бир неча йўлакчаларга бўлиниб кетган. Маҳбуслар шу йўлакчаларга бўлиниб-бўлиниб кириб кетдилар. Қамчи билан Рахшанак ишбоши орқасидан борардилар. Ишбоши ўзлари кирган йўлакча юқорироғидаги токчадан пайпаслаб, учта чекич билан учта болғача олди-да, уларни янги келганлар қўлига биттадан тутқазаетиб огоҳлантирди:

– Ишдан кейин бу асбобларни шу токчада қолдириш керак. Агар ташқарига олиб чиқсанглар, ўзингларга жуда ёмон бўлади!

Ичкарилаб яна бироз юрганларидан сўнг ишбоши Рахшанакка юзланди:

– Сен, йигитча, бир неча қадамдан сўнг деворга бориб тақаласан. Ўша ер йўлакчанинг охири. Чекич орқасига болға билан уриб, тошларни кўчиравер. Шу тариқа темир қазийсан. Кечга яқин кўчирган парчаларингни олиб кетишади. Бу йўлаклар билан йўлакчаларнинг ҳаммаси чекичда темир қазиб олинганидан кейин ҳосил бўлган. Ўн-ўн беш ота-бобо, эҳтимол, ундан ҳам ортиқ замонлардан бери одамлар бу ерда мана шундай иш билан шуғулланиб келадилар.

– Одамлар деганда бизга ўхшаган... кишанлаб келтирилган... одамларни назарда тутяпсизми? – ҳайрон бўлиб сўради Қамчи.

– Ҳа, маҳбусларни айтяпман. Эҳтимол, бошда авахта қилинмаганлар ҳам ишлашгандир. Бу ҳақда аниқ ҳеч нарса билмайман. Сиз билан иккаламиз пастга тушамиз, – деди у Қамчига.

Ишбоши Қамчи турган жойдан уч-тўрт қадам нарироқда муюлиш ёнидаги пастга кетган тешикка тушиб ғойиб бўлди. Муюлишдаги хира қорачироқ ёруғида тешик Қамчининг кўзига оёқ остидан чиқиб қолган кудуқ оғзидек кўринди.

– Эҳтиёт бўлинг! Бу ерда пастга зинапоя бор. Баландлиги олтиетта одам бўйи келади. – Ишбошининг овози гўё ер қаъридан келатгандек эшитилди. – Бу ердан йиқилган одам кейин ўрnidан туролмайди!

Қамчи ҳам пастга тушди. Улар ишбоши билан иккаласи ярим эгилиб, секин-секин олдинга силжидилар. Кўп ўтмай, йўлакча иккига ажралди. – Мана, етиб келдик. Сиз нариги йўлакчада ишлайсиз, мен манавинисида...

– Нимага темир бунақа тор йўлакчаларда қазилади?

– Улуғ Ахурамазда темирни қандай яратган, қандай жойлаштирган бўлса, ўшандай қазиб олинади-да.

– Биз турган жойдан пастдаям темир борми?

– Билмадим. Эҳтимол, бордир. Нариги томонда бундан ҳам паст йўлаклар бор эмиш. У томонга умрбод қамалганларни киритиб юбо-

рар экан. У ёқда сизга ўхшаган бақувват йигитлар ҳам икки йилдан ортиқ чидаёлмайди, дейишади¹.

– Қандай жиноят қилганларни авахта қилишаркан у ёққа, пастки йўлақларга?

– Одам ўлдирганларни, қароқчиларни.

Қамчининг этлари жимирлаб кетди. Ахир, уни ҳам “сен, йўл тўсгансан, қароқчисан”, деб тутиб келишди-ку! Нега бўлмаса, уни нариги томондаги энг паст йўлақларга қамашмади?! Қамчининг йўлтўсар, қароқчи эмаслигини ўзлари билишса керак. Ундай бўлса, нима учун авахта қилишди? Арғумоғини Чин элчисига беришдан бош тортгани, кент бегининг гапини иккита қилгани учун! Қизқувди пайти ихшид саройидаги бекларнинг иккита мишиқи ўғилларини эгардан юлқиб олиб, ерга отиб юборгани учун ҳам ўч олишаётган бўлишлари мумкин. Наҳотки, ўша куёв йигит (Унинг отини Чағрибек дейишувди) кўнглида кир сақлаган бўлса? Кўриниши, сўзларидан анча инсофли одамга ўхшовди-ку! Қамчи унга нима ёмонлик қилди?! Фақат келиннинг отини қувиб етди, холос, лекин буни бошқа ҳеч ким кўргани йўқ. Қиз ўзини ўша Чағрибек қучоғига отди-ку! Унга, тоғ йигити, йилқичи Қамчига эркаталтанг, бек қизи нимага керак?! Шунинг учун у “қизни мен қувиб етдим”, деб даъво қилмади, бу ҳақда ҳеч кимга оғзини очмади! Қамчи келиннинг отини қувиб етиб, унинг эгари қошидан қўлини тортиб олаётганини Чағрибек ўз кўзи билан кўрган бўлса керак. Эҳтимол, у Қамчи эгар қошини ушлаш баҳонасида келиннинг сонига қўл ургандир-ов, деган хаёлга боргандир. Ҳа, ҳа, Чағрибекнинг ҳам қўли бор Қамчини тутиб бу ерга олиб келинишида! Чағрибекнинг тўйи кунлари Қамчи бўйдоқ эди. Мана энди ўтовда хотини қолди. Эҳтимол, у бечора туну кун бўзлаб йиғлаётгандир...

Уни ўзга юртлик савдогар карвонига кўз олайтирган қароқчи сифатида тутиб келганларини йилқичи Қамчи қаёқдан билсин?! Шу йўл билан ясовулбеги Қундузбек ихшиднинг ғазабидан қутулиб қолган эди.

– Сиз узоқ вақтдан бери шу ердамисиз? – гўё уйқудан чўчиб уйғонган одамдай сергакланиб сўради Қамчи эски маҳбус ишбошидан.

– Яқинда бир йил тўлади. Оға-иниларим мени ноҳақ авахта қилинганимни исботлайдилар. Шу умид менга куч-қувват бериб турибди. Баъзан дилимга ғулғула тушади: ака-укаларим мени аллақачон йўлақлар ичида чириб кетди, деб арзи дод қилмай қўйган бўлсалар-чи?!

¹ Тасвирланган ғор – қадимги коннинг излари, йўлақлар билан тоштўя ҳозиргача мавжуд. У Исфара шаҳри атрофида Қирғизистоннинг Ўш вилояти, Баткент туманига қарашли Самарқанддек қишлоғининг шарқий томонида. Халқ ривоятига қараганда, Қўқон хонлиги даврида оғир қамоқ жазосига ҳукм этилганларни шу ғорга юборганлар. Маҳбуслар у ердан деярли тирик чиқиб кетолмаганлар. Шу туфайли бу ғорни халқ “Кони гут”, яъни “Ўлим кони” деб атаган.

Қамчини бу ерга олиб келганларига бир ҳафтадан кўпроқ бўлди. Рахшанак билан иккови шу атрофни зимдан кўздан кечириш режасини туздилар-да, уни амалга оширишга кириша бошладилар. Рахшанак маҳбус бўлмаганлиги учун икки кундан сўнг конда ишламай қўйди. У ошпазга гўлоҳ бўлиб олди... Буни Рахшанакка Қамчи ўргатганди.

Навбатдаги кечалардан бирида маҳбуслар одамларнинг қичқириб, сўкинишлари, итларнинг безовта ҳуриб, ириллашларидан уйғониб кетишди. Назоратчилар ертўлаларга ҳовлиқиб кириб, маҳбусларни дағдаға билан ўринларидан турғазиб, қайта-қайта санадилар. Сўнг яна ҳамма тинчиди. “Биров қочганга ўхшайди!” деган фикр келди Қамчининг хаёлига.

Эрталаб иш бошлаш олдидан маҳбусларни дахма сифатида фойдаланилувчи чакалакзор орасидаги майдончага олиб келдилар. Иккита ясовул замбарда итлар пийпалаб, ғажиб ташлаган тунги қочоқни келтиришди.

У зўрға нафас оларди. Бўйнидаги занжирларини узишга шай итларни бўшатиб юбордилар. Итлар бир-бирларига ириллаб, замбардаги маҳбусни зум ўтмай тилка-пора қилиб, чапиллатиб ея бошлади. Одам гўштига ўрганган бу итлар учун ўликдан кўра тирикка ташланиш иштаҳалироқ эди.

– Қани энди, ҳамма ишга киришсин! – маънодор ўшқирди назоратчилардан бири. Бошлари эгилган маҳбуслар унгур томон жимгина йўналдилар. Қамчи билан Рахшанак ертўладаги касал маҳбуснинг улар келган биринчи тундаги огоҳлантиришини эсладилар: “Бу ердан қочишни хаёлларингга ҳам келтира кўрманглар... Нима учунлигини кейин тушуниб қоласизлар!”

Тўққизинчи боб

КЕЧИККАН МАРДЛИК

Рахшанак йўлда учраган йилқичилар, қўйчибонлардан сўрай-сўрай ниҳоят Қамчининг туғишганлари яшайдиган ўтовга етиб борди. Қорли чўққига туташиб кетган тоғ ёнбағридаги чоққина текисроқ майдончада кўм-кўк майса устига тикилган учта ўтовнинг биридан Рахшанакнинг овозини эшитиб, қадди-қомати келишган ёшгина аёл чиқди. Унинг майда ўрилган сочларига осилган кичкина-кичкина қўнғироқчалар аёл ҳар қадам ташлаганда силкиниб, майингина жанранг-журинг овоз чиқарар, жувон кўринишидан келинчак эди. Демак, Бўтакўз, Қамчининг хотини шу!

– Келин аяча! Мен Қамчи ако олдидан келди. У мени сизга юборган.

– Хайрият-эй, у тирикми?

– Тирик... тирик! Қамчи ако сизга омонлик йўллаган!

Бўтакўз Рахшанакка интилиб, уни қучоқлаб юзларидан ўпаркан, ўзини йиғидан тўхтатолмасди:

– Тўғри айтяпсанми? Ҳамма нарсани яратган Ахурамаздага минг қатла шукр!

Бўтакўз Рахшанакни ўтовга етаклаб кирди, унинг олдига қайна-тилган гўшт қўйиб, меҳмон қиларкан, эри тўғрисида тўхтамай сўрарди:

– Уни қийнашмаяптими, у жойга қандай қилиб олиб боришди, у кон бу ердан жудаям узоқми? Нариги ўтовда унинг отаси, қайнотам яшайди, у киши ҳозир йўқ, бир ҳафтача олдин ўғлимни қидириб топа-ман, деб чиқиб кетган.

– Қандай топа олади ако Қамчини? Конни қаердалигини ҳеч ким билмайди, яқин атрофда қишлоқ ҳам йўқ, ўтов ҳам! – жиддий оҳангда ахборот бера бошлади Рахшанак.

– Биз тезроқ жўнашимиз керак! Ҳозироқ қайнотамни укаси, амаки янгамминан қирдан тушиб қолишади. Улар мени у ёққа юбормай қўйи-шади!

– Сиз нима дейди, Бўтакўз опача?! Сиз у ёққа бормоқчи?! У ерда бит, кана бисёр. Битга зах ертўлага ўн-ўн икки эркак маҳбус қисилиб ухлайди!

– Майли, ҳечқиси йўқ! Мен сизларга тамоқ пишириб бераман, йир-тиқ-ямоғинларни тикиб юрарман.

Рахшанак ади-бади айтишиб ўтириш ортиқчалигини тушунди. У ўзини анча улғайиб қолгандек, ҳатто эру хотин садоқатини англаб етадигандек ҳис этди. Йигитча Бўтакўзга энг зарур кийим-кечак, ун-ча-мунча озиқ-овқатларни хуржунга тездагина жойлашда ёрдамлашди. Қисқа вақт ичида Рахшанак Бўтакўз учун туғишгандек бўлиб кетганди.

– Рахшанак, сен менга энди ини бўлдинг!

– Ако Қамчи ҳам худди шундай деган.

Ўтов орқасида ўйнаб юрган ёш болаларга Бўтакўз: “Мен Қамчи акангларни олдига кетдим, истаб овора бўлишмасин”, – деди-да, эркак-ча кийиниб, отга минди. Рахшанак эгар орқасига мингашиб олди.

Қиём пайти улар водий сари чўзилиб кетган тоғ этагига етиб олдилар-да, от бошини Тар дарёси оқими бўйлаб пастга кетган сўқмоққа бурдилар. Кечувдан ўтиб олганларида росмана қоронғулик чўккан эди. Улар дарёнинг ўнг қирғоғи томон бироз юришгач, тобора торайиб бораётган ва тез-тез икки-учга бўлиниб кетаётган илонизи йўлакчадан баландликка кўтарила бошладилар. Сўнг сўқмоқ гоҳ пастга, гоҳ яна ба-ландга кўтариларди. Бора-бора сўқмоқ тугади, энди улар тиконли чака-

лакзорлар оралаб от бошини тўғри келган томонга буриб борардилар. Ярим кечага бориб ой дарахтлар орасидан юқорига кўтарила бошлади. Йўловчилар адашиб қолганларини тушундилар. Бўтакўз тизгинни тортди, от қулоқларини чимириб тўхтади. Яшинда ярми куйиб кетган дарахтда қўниб ўтирган бойўғлининг ваҳимали сайроғи эшитилди. Узоқда чиябўрилар улирди. Бир жойда тўхтаб туриш юриб кетаётгандадан ҳам кўрқинчлироқ кўринарди. Йўловчилар қалин дарахтзор оралаб аста силжий бошладилар. Улар салқин дарахт шохларидан эҳтиёт бўлиб бошларини эгар устига эгиб олган эдилар. Дарахтлар орасидан тушиб турган ой нурлари отнинг оёғи остида узун йўлакчадай бўлиб йилтиради.

– Сув... ирмоқча! – деди Бўтакўз кўрқаётганини яшириш учун.

Дарахтсиз очиқ сайхонликка чиқилганда от пишқирди.

– Нариди ўтовлар кўринади! – севиниб кетди Рахшанак.

– Тўхта! Жойингдан қимирлама! – сайхонлик четидаги дарахтлар тагидан эркак кишининг овози эшитилди.

Бўтакўз тизгинни тортди. Овоз келган томондан уларга бир киши шошилмай, афтдан, эҳтиётлик билан яқинлашиб кела бошлади.

– Биз адашиб қолдик, – деди Рахшанак овозини йўғонлаштиришга ҳаракат қилиб.

– Эгардаги ким?

– Мени опачам! – жавоб қайтарди Рахшанак. У шошиб қолганидан Бўтакўзни эркак киши қилиб кўрсатишни унутганди.

– Бу ерда аёллар борми? Бир кеча тунаб кетсак девдик, – сезилар-сезилмас қалтироқ овоз билан деди Бўтакўз.

– Аёл ўз оёғи билан етиб келиб турибди-ку, яна қандай аёл сўрайсан, ойимтилла?! Отдан тушинглар, йўқса, ҳозир камалақдан ўқузаман.

– Ҳўп, тушамиз. Аввал ёйингизни нари олинг, – деди Бўтакўз ясама итоаткорлик билан ва Рахшанакка “ёйни узат” ишорасини қилди.

– Айтганингни қиламан, ой юзли сулув, қоронғида юзингни кўрмаётган бўлсам ҳам овозингдан дўндиқлигинг билиниб турибди!

Номаълум одам ёйни нари олди. Рахшанак пайтдан фойдаланиб, эгар орқасига тиркаб қўйилган ёйни олиб, аста Бўтакўзга тутқазди. Бўтакўз эпчиллик билан ёй камонини тортиб юборди. Номаълум одам қўлига теккан ёй ўқидан қуролини “ваҳ” деб ташлаб юборди. Фурсатни қўлдан бой бермаслик учун йўловчилар эндигина от бошини орқага бурмоқчи бўлишганди ҳамки, номаълум кимсалар уларни ўраб олишди-да, эгардан ағдариб ўтовлардан бирига олиб киришди. Ўтов ичида текис қирқилган ғўла устида қорачироқ милтилларди. Банди этилганлар кўзи ўтов тўрида ёнбошлаб ётган кишига тушди. Бўтакўз беихти-

ёр “вой” деб юборди.

– Кўрқма, синглим! – деди тикланиб ўтириш учун кўзғалган ёш давангир йигит. Бўтакўзнинг бўғин-бўғинларигача бўшашиб кетди. Қорачироқнинг хира ёруғида давангир йигит Бўтакўзга эри Қамчи бўлиб кўринганди. Ҳа, бу йигитнинг бўй-басти, юз тузилиши Қамчига жуда ўхшаб кетарди. “Ёнбошлаб ётишиям худди Қамчиникига ўхшайди-я”, кўнглидан ўтказди Бўтакўз. Йигит гапини давом эттирди:

– Нима қилиб юрибсизлар бу ерларда тунда? Қаёқдан келяпсизлар, қаёққа борасизлар? Агар шунчаки йўлдан адашиб қолган бўлсанглар, қўйиб юборамиз.

Бўтакўз йилқичилардан шу атрофларда йўлтўсарлар галаси пайдо бўлганмиш деб эшитганди. Демак, улар тунда адашиб, одамлар кундузи ҳам ҳайқишадиган Тўнғизтўқайга кириб қолишган!

– Эр...римни ёнига кетаётгандим...– деди Бўтакўз уялинқираб. У “эрим” сўзини биринчи бор талаффуз этгани яққол сезилиб қолгани учун орқада турган йўлтўсарлар бу муғамбирликдан қаҳ-қаҳ кулиб юборишди. Давангир йигит шерикларига қаттиқ ўқрайганди, калакаомуз кулги дарҳол тўхтади. Демак, бу йигит уларнинг атамани. Бўтакўз Рахшанак билан йўлтўсарлар қароргоҳига келиб қолишганига тўла амин бўлди.

– Эринг қаерда? – сўради босиқ овозда атаман.

– Қанд конида, ўша зиндонда, – Бўтакўз ўрнига Рахшанак жавоб қайтарди. – Ер остида темир қазийдилар. У ердаги қоронғиликда зумрад кўзли тоштуя бор. Ман унга минган!

– Эринг нима ёмонлик қилганди?

– У ҳам йўлтўсар бўлган! – деди фахрланган оҳангда Рахшанак. – У бутун бошлиқ карвонни талаган! Ким бировлар уни таниб қолган, сўнг уни тутиб олдилар. Қамчи ако қочиб кетмоқчи. Ман ҳам у билан йўлтўсади! Бу иш манга жуда-жуда ёқади!

– Бас қил ёлғонни, Рахшанак! Бировлардан эшитган гапларингни валақлайверма! – Бўтакўзнинг жаҳли чиқди.

– Йўқ, ёлғон йўқ! Буни ман бош ясовулдан эшитган! Ако Қамчи бу гапларни ман унга айтганда кулди, холос.

– У ҳеч қачон йўлтўсар бўлмаган! – деди қичқирар даражада Бўтакўз.

– Буларнинг қўлларини ечинглар! – буюрди атаман ва Бўтакўзга юзланди: – Карвонга мен босқин қилганман. Менинг отим Бургут. Анавиларни иккитаси ўша карвондан. Энди биз кўпчиликмиз!

– Тўйимизгачаям ҳадиксираб юрарди эрим. У Эршида арғумоғини қайсидир юрт хонининг элчисига беришдан бош тортган экан...

– Чин деган юрт хони элчисига бўлса керак, эҳтимол, – хиёл аса-

бийлашди чоғи Бургут.

– Ҳа, ўшандай деб эди, шекилли... Ҳа, ҳа, Чин! Қандайдир бек “отингдиям берасан, жонингдиям!” деган экан. Мана, шундай фалокат юз берди!

– Қамчи акони эндигина, – бидирлаб қўшимча қилди Рахшанак, – келиная ўтовига олиб келишганда тўй кечаси уни тутиб олиб кетган эканлар, Қамчи ако... Қамчи ако... – Рахшанак “Қамчи ако келин аяни бир марта ўпиб олишга ҳам улгурмаган экан”, дейишга уялиб, тўхтаб қолди. Бўтакўз уялганидан кўзини ерга тикди. “Яна ўша чинжинлар, – ғазаб билан хаёлга чўмди Бургут. – Довонда уларга нима керак, нега улар бу ерда ҳамма нарсага тумшуқ тиқаверадилар?! У чувалиб кетган хаёлларини тўплаб олиб, кескин бундай деди:

– Ҳозир жўнаймиз! Эрингни қутқарамиз! Ўлсам ҳам бу ишни қиламан! У мени деб, менинг ўрнимга авахта қилинган!

Тунда ўтов эгалари йўлдан адашганларни ёлғиз қолдириб, ташқарига чиқиб кетдилар. Уларнинг чаққон ҳаракатлари, гап-сўзларидан тонг ёришгунча қароргоҳдан чиқиб кетишга ҳозирлик кўраётганлари сезилиб турарди. Чунки қоронғида серқатнов йўлга чиқиб олиш керак, кўпчилик ичида ким йўлтўсарлигини ажратиб бўлмади.

– Ако Қамчи “Ман ҳам йўлтўсар бўламан” деганимда устимдан беркорга кулган. Кўрдингизми, йўлтўсарлар қандай яхши одамлар?

– Уларнинг ҳаммаси яхши эмас! Атамани яхши экан.

Ёшгина йўлтўсар ўтовга сопол лаганда қайнатилган гўшт билан кул юқи кўмач нон олиб кириб, тунги меҳмонлар олдига қўйди-да, индамай чиқиб кетди. Кўп ўтмай, атаман ўтовга кириб келди. Атамандан кўрққанлариданми ёки унга нисбатан пайдо бўлган ҳурматданми Бўтакўз ҳам, Рахшанак ҳам беихтиёр ўринларидан туришди.

– Ўтиринглар! Йўлга тушиш олдидан овқатланиб олиш керак. Йигитча, қорнинг анчагина очиб қолган бўлса керак? – Рахшанакка эркалатиш оҳангида гап қотди-да, Бургут унинг ёнига ўтирди. – Сен йўлтўсар бўлмоқчимсан?

– Хоҳлайман! Хоҳлаганда қандоқ!

– Йўлтўсар бўлиш учун аччиқ-аччиқ қалампир чайнашинг керак! Мениям қаллиғимни тортиб олганлар. Уни Ойтуққан дейишарди. У сени опангга... келин аянгга жуда ўхшарди.

– Сиз ҳам Қамчи аюга жудо ўхшайди!

– Ойтуққанни ўлдирдилар. Мени ҳам ўзимни-ўзим ўлдиришимга олиб келдилар. Ана ундан кейин йўлтўсар бўлдим.

Бургутга шериклари ҳамма нарса шайлигини билдирдилар. Осмон гумбазида ҳали Етти қароқчи юлдузлари сўнмасдан қароқчилар йўлга

тушдилар...

Йўлга тушганларининг тўртинчи куни қароқчилар кон жойлашган тоғ тизмаси этакларига етиб келдилар. Улар чўпон кийимларида Тангибоши дарасига кирдилар. Рахшанак маҳбуслар ётадиган ертўлалар қаерда жойлашгани ҳамда соқчилар қаерларда туришини айтиб берди. Ўзи эса, гўлоҳга ёрдамчи бўлишни яна хоҳлаб, қайтиб келган бола бўлиб кўриниш баҳонасида тўппа-тўғри кон иш бошқарувчиси турган жойга равона бўлди. Рахшанак маҳбусларга қароқчилар назоратчиларга ҳужум қилган пайт уларнинг отларига мингашиб қочиб қолиш кераклигини айтиши, бу ишни жуда тез, Қанддан қўшимча ясовуллар ёрдамга келиб улгурмасдан олдин қилиш зарурлигини уқдириши керак эди.

Тун қоронғилигида йўлтўсарлар ертўлаларга бостириб киришди. Ҳаммаёқ бўм-бўш эди: ясовуллар ҳам йўқ, ҳатто итлар ҳам ҳурмади. Бургут аста чақиришга мажбур бўлди

– Қамчи, Рахшанак! Қаердасизлар?!

Эски ертўла ёнида ҳассали одам қораси кўринди.

– Сизлар уларни олиб кетиш учун келдингларми?

– Ҳа! Қамчи, Рахшанаклар қани?

– Қамчи кеча кетган бу ердан, Рахшанакни ўлдиришди. Тезда қайтинглар орқангларга, бу ерда тўхтаманглар! Ҳозироқ Қанддан ясовуллар келиб қолиши керак. У ёққа хабар қилинган.

– Бизни алдамаяпсанми? Гапинг тўғрими? – сўради ғазабланиб Бургут.

– Алдаётганим йўқ. Қамчини отаси келиб, қутқазиб кетди. Рахшанак қийноққа чидолмай, келишларингизни айтиб қўйди...

– Бошқа маҳбуслар қани?

– Уларни кон ичидан олиб чиқмадилар, унгур яхшилаб кўриқланяпти. У ёққа борманглар, фойдасиз. Барибир ҳеч кимни қутқара олмайсизлар.

– Ертўлаларда яна кимлар бор сендан бошқа?

– Бир-иккита оғир касаллар бор. Уларни қўзғатиб бўлмайди. Кераги ҳам йўқ. Мен зўрға ҳасса ёрдамида чиқдим.

– Форга.. конга кириш йўли қаёқда?

– Юқорида, хув ана!

Қароқчилар ўша томонга ташландилар. Уларнинг бошига ёй ўқлари ёғилди. Ҳужум қилувчилардан бир одам ярадор бўлди. Йўлтўсарлар кон оғзи – унгурни кўриқлаётган ясовуллардан иккитасини қулатдилар. Қароқчилар касал маҳбус гапининг тўғрилигига ишонч ҳосил қилгач, уни отга мингаштириб, қир томонга шошилдилар.

Қароқчилар қутқазишган касал маҳбус эртасига Конда нима содир

бўлганини батафсил айтиб берди. Қамчининг кекса отаси Эршига келиб, ўғлини қаёққа юборганларини билиб олган. У Қанд кентига келиб, ясовуллар бошлиғига анча-мунча кумуш ҳамда миниб келган учқур арғумоғини берган. Ясовуллар бошлиғи Қамчини авахтадан яширинча қутқазиб юборган. Қамчи Рахшанакни ўз ўтовида, Бўтакўз ёнида учратаман деб ўйлаган.

– Қамчи менинг уйимгаям боради, тириклигимни айтади. Қариндошларим мени қутқазиб олишга ҳаракат қилишлари керак эди, – деди касал маҳбус гапининг охирида. – Мен ертўлада энг кекса эдим, Қамчи мени ҳеч қанақа айбсиз авахта қилинганимни билган.

Лекин кекса маҳбус ҳамма гапни айтмаганди. Рахшанакни оғир қийноқдан сўнг чала ўлик қилиб, коннинг энг пастки, учинчи қаватига ташлаган эдилар. У ёқдан ҳалигача ҳеч ким тирик чиққан эмас. Шу туфайли Рахшанак ҳали тирик бўлса ҳам уни ўлди деб қўя қолганди кекса маҳбус. Рахшанакнинг ўлиши аниқ, уни қутқазиб мумкин эмас! Бунини қароқчиларга тушунтириб бўлмайди. Шунинг учун кекса маҳбус гапни қисқа қилиб, “Рахшанак ўлдирилди!” деб қўя қолганди. Бўтакўз Рахшанакка куйиб-куйиб йиғларди.

– Синглим! Бас қил! Йиғинг юрагимни эзиб юборяпти! – ёлворди Бургут.

“Ажабо, шундай раҳмдиллик билан бу йигит қандай йўлтўсарлик қиларкан?” ўйлади Бўтакўз кўз ёшларини артиб.

Йўл Тўнғизтўқайга бурилиб кетадиган жойдаги кечувга келганда Бургут шерикларидан бирига буюрди:

– Бу сингилни ўз ўтовига элтиб қўй. Ёнингда манави маҳбусам борсин. Агар бу сингилни эри қайтиб келмаган бўлса, маҳбусни қайтариб келасан. Ёлғон гапиргани учун жазосини берамиз!

Ясовулбеги Қундузбек конга бўлган ҳужум ҳақида ихшидга ахборот берди:

– Биз ҳали тутиб улгурмаган бир неча йўлтўсар ўз шерикларини кон ичидаги йўлаклардан қутқазиб олишга уринибди. Ясовуллар уларни тўзғитиб, ҳайдаб юборишибди. Йўлтўсарлар биргина касал маҳбусни олиб кетибдилар, холос. У маҳбус эндигина уйига бориб, итваччаларини қучоғига олган экан, газандани қисқич билан қимчигандек тутиб келиб, конга қайтардик. У ёрнинг энг пастки йўлаклари ичига киритиб юборилди. Коннинг ҳамма тешикларига қўшимча соқчилар қўйилди.

– Бу воқеа Хан элчилари қайтиб кетмаган кунлари юз берганида, улар карвон йўлларида ҳам бундай тартибсизликлар бўлиши турган гап, деб биз билан савдо-сотикни фойдали бўлишига шубҳаминан қарардилар, – ташвишли оҳангда писанда қилди ихшид.

Ўнинчи боб

КУНИ БИТГАН ЭЛЧИ

*Ҳокимиятга ортиқча ҳирс қўйиш –
шайтонга хизмат қилиш билан баробардир.*

Жэн Сюань.

Хитой мутафаккири, II аср

Шу пайтгача ҳеч ким танимаган-билмаган, аммо бундан бир неча кун илгари Довонга элчи қилиб тайинланган Чжэ Линни Осмонўғли зўр дабдаба билан қабул қилди. Сарой аъёнлари ҳасадларини аранг яшириб, зоти паст бу шахсга шу қадар эҳтиром билан қаралаётганига ҳайрон бўлардилар. Ҳукмдор ҳузурида ёзилган дастурхон атрофида Чжэ Лин Чжан Цянь билан ёнма-ён ўтириб, чэнсян Гун-сунь Хэ билан тортинмасдан, бамайлихотир гаплашарди. У-ди унинг бундай беодоблигини сезмагандек эди. “Агар бошқа бирор кимса Осмонўғли ҳузурида ўзини шундай тутса, – ўйлашарди мулозимлар, – аллақачон калласи танасидан жудо қилинарди!”

Зиёфат охирида ҳатто Осмонўғлининг ўзи Чжэ Линга гап қотишни лозим топди:

– Довон ҳукмдори қўрқоқми, ботирми эканини синаб кела оласанми?

– Менга бу иш унча қийин эмас! – дадил жавоб қайтарди Чжэ Лин. У астойдил ўзини Осмонтаги ҳукмдорининг яқинларидан бири деб ҳисоблай бошлаганди.

У-ди Чжан Цянга маънодор қараб қўйди, у эса хиёл кулимсирагандек бўлди. Чжан Чжэ Линни ташқарига етаклаб чиққач, унга Довонда ўзини қандай тутиши кераклигини эринмай узоқ тушунтирди.

Элчи Чжэ Лин Эршига етиб келиши ҳамоно Довон бекларидан ихшид билан дарҳол учраштиришни талаб қила бошлади. Шу кунларда Муғува тоққа чиқиб кетган эди. У қорли тоғ чўққилари бағридаги кўм-кўк ўтлоқларда янги, ўткир қимиз ичишни яхши кўрарди. Ёнида борган беклар, аъёнлар ўртасида бир ўтиришда ким кўп қимиз ича олиш ва бир қўй ғўштини еб юбора олиш беллашувлари ташкил қилар ва одатда бундай мусобақаларда Муғуванинг ўзи ютиб чиқарди.

Шунингдек, у асов отларни совитишни ҳам яхши кўрарди. Ёши улғайиб бораётганига қарамай, Муғува совитилмаган яйдоқ отга ирғиб минарди-да, уни арғамчи нўхта билан бошқариб, тўқим босишга тайёр қиларди. У ирғишлаб, шатта солган, ёлини хурпайтирганча кўкка сапчиган отлардан йиқилган бекларни калака қилишдан роҳатланарди.

Эршидан келган чопар Муғувага Чиндан бетоқат элчи келганини ва у ихшид билан дарҳол учрашишим лозим, деяётганини айтди. Яо Дин-Хан қайтиб кетганидан бери ўтган икки йил мобайнида Чиндан карвон ҳам, элчи ҳам келмаганди. Шу сабабли Муғува Хан элчиси ташрифидан хурсанд бўлди. “Эҳтимол, Яо Дин-Хан, ўз ваъдаси устидан чиқиб, Хан ҳукмдорига Довон билан савдо алоқалари ўрнатиш фойдалилигини айтгандир, – ўйлади у. – Бу галги элчи доимий карвон йўли барпо қилиш тўғрисида биз билан шартлашиб олиш учун келган бўлиши керак!”

Аркнинг шифти доиранусха, ўтовсимон катта хонасига атоқли Довон аъёнлари тўпланишди. Муғуванинг чап томонида, тахтга яқинроқ жойда ихшиднинг укаси, тахт вориси Нишон¹ жой олди. У айнан акаси Муғувага ўхшайди: Нишон ҳам Муғува сингари кенг елкали, гавдаси йўғон, аммо бўйи акасиникидан хиёл пастроқ, қўй кўзлари эса Муғуваникидек кўкимтир эмас, қорароқ.

Ўнгқўлбеги Мўдтой бурама қора мўйлабларини хиёл силаб қўйгач, бундай деди: – Элчи бизга каттагина олтин қўғирчоқ от, яна бир неча қоп кумуш тортиқ олиб келибди. Хан ҳукмдори бизни Митра²га сиғинишимизни яхши билади-да!

– Кумушлар бадалига элчилар биздан нима сотиб олмоқчи эканлар? – сўради Муғува.

– Фақат осмон отлар! Битта ҳам жўн от олмаймиз! – дағал ва кескин жавоб қайтарди Чжэ Лин.

Элчининг бундай қўпол жавобига ҳамма ҳайрон қолди. Ханлардан келган элчиларнинг ҳеч қайсиси ўзини бундай тутмаган эди. Одатда, улар ҳар доим, ҳатто бемаврид бўлса ҳам илжайиб турардилар.

– Бу тўғридаги гапни эртага давом эттирамиз, – деди Муғува ўрнидан туриб.

Оқшом ихшид аъёнлари билан кенгашди.

– Яо Дин-ханга Осмон отларни сотмаймиз, деб аниқ айтган бўлишимизга қарамай, бу галги Хан элчиси энг камида юзта арғумоққа яраша кумуш олиб келибди. Илгариги ваъдамиздан қайтишимиз керак-

¹ Нишон Хитой манбаларида Чжишань тарзида юритилади.

² Митра – зардўшларнинг маъбудларидан бири бўлиб, у от шаклида тасаввур этилган.

ми? – Бекларга маслаҳат солди ихшид.

– Юзтасини сотганминан арғумоқларимиз озайиб қолмайди-ку-я. Аммо бу билан уларди кўзи тўймайди-да! – бош чайқади ўнгқўлбеги Мўдтой.

Эртаси Муғува элчига деди:

– Осмонўғли тортиғини қабул қилдик. Бизам йигирмата арғумоқ тортиқ қиламиз. Аммо биттаям сотмаймиз!

Чжэ Лин тилмочнинг таржимасини эшитиб бўлгач, ўрнидан силтаниб турди-да, олтин қўғирчоқ отни итариб юборди. Қўғирчоқ ағанаб тушди. Кейин у алланарса деб ғудранди-да, кеккайганича хонадан чиқиб кетди. ...

– Нима деб ғудранди у? – сўради Мўдтой тилмочдан.

Тилмоч аниқ бир нима деёлмай, чайналди:

– Сўкинди...

“Элчининг бу қилиғи учун Довон ҳукмдори у билан келган барча ханликларни қиличдан ўтказиши мумкин!” деган фикр кечди тилмочнинг хаёлидан. У аста:

– Чжэ Лин бу ёққа келишдан олдин катта назоратчи бўлган... – дея олди, холос.

Хан элчисининг қўрслиги ва беодоблигидан Довон бекларининг қаҳри келди. “Ҳозироқ унинг калласини олиш керак!” дейишарди баъзилар қизишиб. Бошқалар то Хан ҳукмдори узр сўрамагунча бу тўнка элчини зиндонда сақлаш керак, дердилар. Муғуванинг сабр косаси тўлиб-тошаётганди. Ўнгқўлбеги Мўдтой ихшидни бирон чора кўришни эртага қолдиришга аранг кўндирди. Эрталаб анча ўзини босиб олган Муғува бошқа бекларни чақирмасдан Мўдтой билан холи кенгашди. Ўнгқўлбеги ўз фикрини асослашга уринди:

– Ким билсин, Хан ҳукмдори атайдан ўз элчисига ғавғо чиқариб қайтишни буюргандир. Довонга ҳужум қилишга баҳона излаётгандир-да! Яхшиси, уни қўйиб юборайлик. Ахир, “элчига ўлим йўқ”лиги эларо қоида-ку. Эҳтиётсизлик қилиб, маломатга қолмайлик тағин!

Ихшидлик ғурури таҳқирланган Муғува ўнгқўлбегининг фикрини тушуниши осон бўлмади. Мўдтой ихшидга Хан ҳукмдори узр сўраш учун бошқа элчи жўнатса керак, шунда икки мамлакат орасида ўрнатила бошланган савдо алоқалари узилиб қолмас, қабилида маслаҳат берди. Бундан Муғува пича юмшагандай бўлди.

Ханликлар негадир қопларда келтиришган кумушларни ҳам олмасдан йўлга тушдилар. Элчилар гуруҳидан иккита ханлик қочиб кетиб, Довонда қолишга қарор қилганмиш, деган гап тарқалди. Улар Чжэ

Линнинг беандишалигидан ғазабланиб, шундай қилишганмиш. Сўнг улардан бирини – моҳир ўймакорни Нишон, иккинчиси – тажрибали боғбонни Эрши кентининг беги Сиртлонбек ўз уйларига хизматга қабул қилдилар.

Орадан бир неча кун ўтгач, чегарадаги Йў кентига яқин жойда ўз мамлакатларига қайтиб кетаётган Хан элчилари гуруҳига қандайдир йўлтўсарлар тўдаси ҳужум қилиб, ханликларни қириб ташлабди, деган овозалар тарқалди. Элчи Чжэ Линнинг ҳам ўлдирилганлиги маълум бўлди. Фақат учтагина чинжин қочиб кетолганмиш, дейишарди одамлар. Довон бекларининг кўпчилиги юз берган ҳодисадан хурсанд эдилар. Аммо ўнгқўлбеги Мўдтой, ясовулбеги Қундузбек ва яна бир неча беклар воқеалар оқимининг бундай тус олишидан ташвишлана бошладилар.

Эршидан Йу кентига чақирлар¹ юзлигини юбордилар. У томонларда ҳатто йўлтўсарларнинг изини ҳам тополмаганларидан кейин, чақирлар қайтишда Тўнғиз тўқайга кирдилар. Юзликдан фақат биргина ошпаз тирик қайтиб келолди. Бошқалар йўлтўсарлар пистирмадан туриб узган ёй ўқларидан ҳалок бўлгандилар. Ғазабланган ихшид йўлтўсарлар устига бешта юзлик чақирлар жўнатди. Улар уч томондан қириб, чакалакзор, дарахтзорларнинг энг қалин жойларини ҳам титпит қилиб чиқдилар. Аммо ҳеч кимни тополмадилар. Йўлтўсарлар Тўнғиз тўқайни тарк этишиб, Олой водийси орқали Сурхоб дарёсининг этагига борибдилар-да, тоғ мамлақати Раштга ўтиб кетибдилар, деган овозалар тарқалганди. Чақирлар юзлиги қириб ташлангандан кейин ихшид йўлтўсарлар билан жиддий шуғулланишини билган атаман ўз тўдасини Довондан олиб чиқиб кетган бўлиши керак, деган фаразлар ҳам бор эди.

Ўнгқўлбеги Мўдтойнинг маслаҳати билан Довон ихшиди Дунь-хуандаги Хан нойиби орқали Осмонўғли У-дига рўй берган фожиа юзасидан таассуб билдиргач, Чжэ Линнинг элчи гуруҳига ҳужум қилган йўлтўсарлар тўдаси битта қўймай қириб ташланганини маълум қилди. Савдо карвонлари йўли хавфсизлиги айтилди.

Довон тоғларига биринчи қор ёғди. “Энди Хан элчиларини келаси йил ёзидан олдин кутиб бўлмайди. Қиш давомида Хан ҳукмдори анча жаҳлдан тушади”, деган хаёлга борди Довон ихшиди. У ҳали ўз умидидан воз кечмаганди.

¹ Чақир – Довон аскарлари, сўзма-сўз “чақирилган” демакдир.

*Ўн биринчи боб***ТАХТ ВОРИСИ**

Муғува йўлтўсарлар ўлдириб юборишган элчи Чжэ Лин хуни учун бир неча юз арғумоқ ва минглаб қорабайир беришга ҳамда элчи келтирган кумуш пул, олтин қўғирчоқ отни қайтаришга ёки шулар ҳисобидан ҳам чинликларга ёққан моллар юборишга рози эканини эрта баҳорда иккинчи бор савдогарлар орқали Чин аъёнларига билдираркан, улар бу ҳақда Осмонўғлини хабардор қилишларини айтди.

Наҳотки, Осмонўғли фожиага доир Довон ихшидининг узрини қабул қилмаса?! Одатда, бундай воқеалар содир бўлиб туради, аҳоли кўзигагина шовқин-сурон солиниб, норозилик билдирилса-да, зарур пайти икки подшолик келишиб олаверадилар-ку! Бу оддий ҳақиқатни Осмонўғлининг билмаслиги мумкин эмас! Ахир, баъзан озик-овқат етишмаган Хан элчи гуруҳлари йўл ёқаларидаги овлоқ овулларни талон қилишади-ку! Демак, ёзгача, албатта, Чин элчилари келишади! Яна савдо алоқаларини яхшилаш чоралари ҳақида келишиб олиш, Ғарб билан Шарқни, Румо билан Ханни боғловчи Узун йўлни Довон тупроғи орқали ўтказишни қатъийлаштириш мумкин! Бунга ҳеч ким ва ҳеч нарса халақит беролмайди! Бир неча йилдан бери ясовулбегининг нўноқлиги оқибатида тишга тегиб келган ва ниҳоят Довон билан Чин ўртасига совуқчилик тушишига маълум даража сабабчи бўлган йўлтўсарлар тўдаси ҳам қуритилди. Қароқчилар Довон тупроғидан қувиб юборилди, энди улар ўзга юрт тоғ-тошларида қирилиб кетадилар. Ёзда келадиган Чин элчилари билан бўладиган музокарада бу ҳам карвон йўлларининг тинчлигини мустаҳкамлаш учун кўрилган қўшимча чоралардан бири тарзида баён этилади!

Ўнгқўлбеги Мўдтой, ясовулбеги Қундузбек ва улар атрофидаги икки-уч беклар элчи Чжэ Линнинг ўлдириб юборилиши қандайдир сирлироқлигини сеза бошлашгач, анча ташвишга тушиб қолган эдилар. Улар бошда “Чин элчиларини йўлтўсарлар талаб ўлдирдилар”, деган гапларга ишонган бўлсалар ҳам зимдан ўтказилган тафтиш бу фикрни тасдиқламади. Бу ҳақда Мўдтой ихшидга айтиб кўрган эди, ундан “ўлган илоннинг бошини кўзғашдан нима фойда?! Ким ўлдирса ҳам бизнинг тупроғимизда бўлди бу номаъқулчилик, биз жавоб беришимиз керак, уларни ўлдирганлар йўлтўсарларми ёки Чжэ Линнинг дағаллигидан хафа бўлишган бекларми, бунинг аҳамияти йўқ, қабилида-

ги қатъий жавоб олди. Чўрт кесиб ташланган бу гапдан сўнг Мўдтой кўнглидаги шубҳани ихшидга гапиргани ботинмади. Бунинг сабаби фақатгина Мўдтойнинг ботинмаганидагина эмас эди. Мўдтойнинг кўнглидаги шубҳа анча қалтис бўлганидан ташқари, бу ҳақда у ҳеч қанақа далилга эга эмас эди. Мазкур сирли воқеанинг бир учи Аркка бориб тақаладигандек туюларди.

Нишон акаси Муғуванинг “Чин биздан жуда узоқда, у биз билан савдо қилишдан нари ўтолмайди” мазмунидаги ишончини ўрни келди дегунча кучайтирар, лекин “меъёрини ошириб юбориш”дан эҳтиёт бўларди. Чжэ Линнинг ўлдириб юборилганлиги ҳақида у ихшид ҳузурида шахсан сўз очмас, бошқа беклар билан учрашганда ҳам тилини тийгувчи эди. Агар бу хусусда гап очилса, бир-икки оғиз умумий сўздан нари ўтмас, йўлтўсарларни шу пайтгача гумдон қилолмаган ясовулбеги, Селат ҳамда Шихит депара бекларига танбеҳ бериш билан чекланарди, Йў кенти бегининг лапашанглигини таъкидлаб қўйишни ҳам унутмасди.

Нишон Қундузбекни койиганда жуда эҳтиёт бўлар, авайлаб гапирар, фожиада унинг деярли айби йўқлигини эслатиб, расмият учун ясовулбегини тилга олиб қўярди, холос. Чамаси, Нишон Қундузбекни ўзидан узоқлаштиришни истамасди, аксинча уни ўз таъсирида сақлашга интилаётгандек эди. Ахир, ясовулбеги тахт вориси – бўлажак ихшиднинг яқин одами бўлиши ортиқчалик қилмайди-ку! “Ясовулбегига ҳам, – ўйларди Нишон, – тахт ворисининг ишончли одамларидан бўлиш ҳам зарур, ҳам шараф. Бу ҳақиқатни билмайдиган анойилардан эмас Қундузбек!” Бинобарин, тахт вориси ўзининг яширин, узоқни кўзлаган режаларини амалга оширишда Қундузбекка катта ўрин белгилаб қўйган эди. Вақти келганда ясовулбеги Нишонга нима учун кераклигини, қандай юмуш бажаришини билиб олар, тўғрироғи, унга қандай вазифа адо этиши билдирилади. Ҳозирча ясовулбеги Нишоннинг одамлари пайига тушмаса, бас!

Чжэ Лин гуруҳидан қочиб қолган чинжинни тахт вориси ўз хизматига олишининг туб сабабини Довон бекларига тушунтириш керак: дағал бир элчининг тасодифан ўлдирилиши оқибатида Хан билан алоқалар ёмонлашиб кетмаслиги, Осмонўғлининг яна бошқа элчи юбориши учун замин тайёрлаш мақсадида шундай қилинди!

Ўймакор чинжин ўз хўжайини учун ҳовли ўртасига тўрт томони очиқ, тепаси ёпилган бино қуриб берди ва бундай бинони Чинда “шийпон” дейилишини айтди. Шийпондаги тўрт устуннинг ҳар қайсисига ўймакор биттадан аждар суратини ўйиб ишлади. Бирида Сарик аждар Довон арғумоғини қувиб бораётгани, иккинчисида – унга етиб олга-

ни, учинчисида – чирмашиб олгани ва тўртинчисида арғумоқни судраб кетаётгани тасвирланганди. Бу суратларнинг кўчма маъноси устанинг ўзигагина аён эди. Шийпон қурилаётганда чинжин Нишоннинг ўғил-қизлари учун арча билан ёнғоқ ёғочларидан кичик-кичик курсилар, турли ўйинчоқлар ясади. Ўймакор уларни мис, оқ темир, кумуш тангалар билан безатишга алоҳида ҳафсала қиларди. У ўйинчоқларга узоқ юртлардан келтирилган турли безаклар қадарди. Уларни топиб келиш учун уста тез-тез бозорга, карвонсаройга бориб турарди. Ўймакор довонча кийиниб олгани учун эршиликлар уни кўпам бошқалардан ажрата олмасдилар. Билган одамлар “чинжин қул” деб қўя қолишарди. Ўймакор карвонсаройга навбатдаги борганида ўралашиб, узоқ вақт қолиб кетди. Кеч қайтгач, хўжайин билан тунда, ҳамма ухлаганда учрашди ва угю (уйғур) талаффузида бундай деди:

– Мен отамдан шойи ўрамига чизилган битик олдим.

– Ким орқали юборибди битикни? – ҳадиксираб сўради Нишон.

– Карвон туякаши ишончли сюнну... хундан бериб юборибди!

– Шойи ўрами... битикда нималар чизилган?

– Калласиз одам.

– Демак...

– Демак, улар Чжэ Линнинг ўлдирилишини кечирмайдилар. Сўнг битикда бу йил карам ҳосили кам бўлиши, Осмонтаги шаҳарларидан бирида орқалари билан бир-бирларига ёпишиб қолган эгизаклар туғилгани хабар қилинган.

– Бу хабарлардан нимани тушунса бўлади?

– Бекорчи гап булар. Ниқоб, холос. Шойи ўрами бировнинг қўлига тушиб қолса, у эссиз, шундай мато кераксиз хабарларни чизишга сарфланибди, дейиши учун.

Ханлик уста асосий гапни айтишга атайдан шошилмасди. У Осмонўғли режасига боғлиқ ҳамма нарсага Нишоннинг қизиқиш-қизиқмаслигини билмоқчи эди.

– Битикда яна қандай гаплар бор? – тоқатсизлана бошлади Нишон.

– Отам менга ишларимда муваффақият тилабди. У сариқ булутлар бу томонларга келиб, мени бошимга ёмғир бўлиб ёғсин, деб ирим-сирим қилаётгани тўғрисида битибди.

– Бундан нима тушунса бўлади? Сариқ булутлар... демак...

– Ҳа, шундай! Эрта баҳорда шэнбинлар сариқ аждар расми чизилган байроқлар кўтариб, бу томонларга йўл олишади. Ёз ўрталарида Эршига етиб келадилар!

– Ундай бўлса, сизларни чақирларинг... ҳа, шэнбинларинг ҳозир, шу кунларда йўлга тушган бўлса керак?

– Ҳа, шундай. Улар тез орада етиб келишади!

Нишон сукутга чўмди. Чин шаробидан кўра Довон чоғирини афзал кўрадиган ханлик ўймакор хонтахта устида турган олтин кўзачадаги ичимликдан косага куйди-да, қултилатмасликка тиришиб ича бошлади. Тахт вориси битта-битта босиб, ётоғига киргач, чуқур ўйга толди. У бир неча марта ўйлаб кўрган, фойда ва зарари қайта-қайта чамаланган воқеа энди тезда рўй бериши керак, бу борада кескин чора кўришга тўғри келиб қолди. Нишон воқеалар гирдоби унинг ихтиёрига бўйсунмаслигини яхши билса ҳам, лоақал қўяжак қадамини ўз назарида оқлаш учун ҳамма нарсани яна бир бор, бошдан ўйлаб чиқа бошлади.

Мана, унинг ёши ҳам олтмишдан ошай-ошай деб турибди. Салкам қирқ йилдан бери уни ҳамма тахт меросхўри деб билади. Қачон тегади у мерос?! Бу туришда акаси Муғува яна ўн-ўн беш йилда ҳам тахтни бўшатмайди! Акасидан атиги беш ёш кичик Нишонга тахт етмиш-етмиш бешда тегадими?! Эртасига остадонга кириб ётиш учун ўтирадими у тахтга?! Эҳтимол, ўғуш беклари кенгаши тахтни ихшиднинг етмиш беш ёшли укасидан кўра бақувват ўғли Муғўғлонга бера қолайлик, дейишса-чи?! Унда нима бўлади?! Нишоннинг айби нимада?! Акаси бор умрини тахтда ўтириб ўтказса-ю, совуқ олтин, ундан ҳам совуқроқ ложуварддан ясалган, лекин кўз куйдирадиган шу жозиба-ли тахт бечора укага насиб этмаса-я?! Ахир, Нишон ҳам Муғува билан бир ота-бир онадан туғилган-ку?! Довон ихшидлари наслидан бўлишига қарамай бу бечора Нишон наҳотки аввал акаси, сўнг жиянининг оёғи остида бир умр пийпаланиб юраверса? Тахтни аввал катта акага беришни ким чиқарган экан?! Фалонча йилдан кейин тахтга укаси ўтирсин, демаган эканлар-да?! Наҳотки, ака умрининг охиригача тахтда ўтираверса-ю, атиги ундан беш ёш кичик ука тахт бўшашини кута-кута, қариб кетса?! Эҳтимол, кексайгач, ука акадан олдин вафот қилар! Эй одамлар, одамлар! Наҳотки, шуни ўйламаган бўлсалар?! Ҳа, ҳа, бу удумни ҳам, биз каттамыз, деб акалар ўйлаб чиқаришган! Ука бечораларни ўшандаям камситганлар!

Шу ивирсиган Хан элчилари келгандан кейин, айниқса, кейинги тўрт-беш йил ичида Нишоннинг қоронғи кўнгли тубида умид чироғи сал-пал милтиллагандай бўлди. Бу элчилар Нишоннинг мақсадини сезгандек эдилар. Улар ишни аввал Нишонни мақташдан бошладилар. Мақтов кимга ёқмайди дейсиз! Сўнг унинг қулоғига “Аканг сени алдаяпти, бориб-бориб сени қаритгач, тахтни ўғли Муғўғлонга беради”, дея “холисона” шипшита бошладилар. Кейин аста-аста Осмонўғли сени Муғувадан кўра кўпроқ ҳурмат қилади, дейишга ўтдилар. Ва ниҳоят

Саймалитош ёдгорликларини ўргангани келган рассомлар бошлиғи, элчи Яо Дин-хань “Тахт сизники, биз сиз томонда!” деди. Нишон бошда бу сўзлардан чўчиб тушди. Бу гапни тўппа-тўғри бориб, акасига айтадиган, чинликларнинг изини қириб ташлайдиган бўлди. Агар у ўз акасини, айтайлик, захарлаб ўлдирса, боболари, улуғ аждодлари, Довон ихшидларининг руҳи Нишоннинг бошига фалокат ёғдирмайдами?! Қолаверса, у тахт деб шундай меҳрибон акага қўл кўтарадими?! Лекин акасининг меҳрибончилиги, Чин элчилари айтганларидек, муғамбирлик эмасмикан?!

Нишон бир неча кун ўзи билан ўзи фикран курашиб юрди. Акасига бор гапни айтса-чи? Акаси уни, Нишонни тўғри тушунармикан?! “Ниятинг анчагина бузилиб, йўлдан тойиб қолибсан”, демасмикан? У ҳолда нима бўлади? Нишоннинг очиққўнгиллиги бошига бало бўлади! Муғува уни тахтга ўтқазиб ниятидан қайтади! Шу пайт яна аллақадан бадавлат Чин савдогари пайдо бўлди. У ҳам Нишонни мақтади. Чин ипагидан тўқилган ажойиб матолар совға қилди ва акасининг ўғли Муғўғлон Парфиёна подшолари билан тил бириктиришга ҳаракат этаётгани, отаси ўлимидан сўнг улар кўмагида тахтни ўзи эгалламоқчилигини, сўнг Нишонни четга сурмоқчи эканини шипшиди-да, отини ҳам айтмасдан Эршидан тез ғойиб бўлди. “Ҳа, – ўйлай бошлади Нишон, – Муғўғлон тахт ворислигига мендан кўра ўзини муносиброқ деб билади. Бунинг ҳар бир ўнг келган жойда кўрсатишга ҳаракат қилади. Модомики, Муғўғлон Парфиёна подшоси кўмагига таянмоқчи экан, мен Осмонўғли паноҳига ўтаман-кўяман!” Нишон ўз шубҳа-гумонларини акасидан яшириб, ўз қисматини ўзи яратишга аҳд қилди. Бора-бора Нишон акасидан тахтни тортиб олиш, унинг ўғли Муғўғлонни яқин йўлатмаслик ҳақида ўйлайдиган бўлиб қолди. Лекин тахтни қандай тортиб олади?! У ўйлаб, ўйи тагига етолмас эди!

Нишон тахтга ўтирса, нима қилар эди? Муғува ўйлагандек, ундан ҳам зиёдроқ қилиб Узун йўлни Довон орқали ўтказарди. Чин билан савдо-сотикни кучайтирарди. Муғува ўз орзуси йўлига ўз кирдикори билан тўғаноқ соляпти-ку! У Чин билан савдони кучайтирмоқчи-ю, лекин арғумоқларни сотмоқчи эмас! Нишон шу тўғаноқни шартта олиб ташлайди! Чин маликасига уйланади-да, Осмонўғлига куёв бўлиб олади! Қайнотаси паноҳида Парфиёнадан ҳам чўчимайди! Бу ҳақда гапирган Чин савдогарининг гапига у пайт нодонлик қилиб, яхши эътибор бермаган экан! Бу айни тўғри йўл-ку!

Хўш, режа-ку тайёр! Аммо... аммо! Нишоннинг фикри чуваланиб кетар, яна уни зўрға тўплаб оларди. Эй, Ахурамазда! Нега мени ука қилиб яратдинг?!

Тахт меросхўри Нишон чинликлар режасига анчагина ён босиб қолган кунлари дағал элчи Чжэ Лин билан келган ўймакор ва боғбон, худди унинг ўйларида хабари бордай, бу таклиф Осмонўғли саройидан эканини ишонарли далиллар билан қайта-қайта англатдилар. Ажабо! Нега энди ўймакор билан боғбон чинжинлар бу сирни Нишонга ишониб, кўрқмай айтдилар? У унамаганда-чи? Нима бўларди унда? Уларнинг жасадларини дахманинг қузғунлари хомталаш қиларди! Бу икки чинжин Довонга юборганлардан яна бошқача топшириқ олганларини Нишон хаёлига ҳам келтирмаган эди. Аввало Нишон яхшилаб ўрганилган эди. У кўнмай иложи йўқлигини билишарди. Ҳар эҳтимолга қарши Нишон ўзи учун аталган заҳар, лоақал узоқдан отилса ҳам юракка санчиладиган ханжар “содиқ хизматчилар”да шай турганлигини билмасди. Ўймакор чинжин қовоқларнинг бирида най овозига буралиб рақс тушадиган илондан ташқари, заҳарли илонни ҳам тайёр тутарди, майин ипак чилвир ҳам агар керак бўлиб қолса ўз “хўжайини” кекирдагидан бўғиб, овоз чиқартирмай даф қилиш учун эҳтиёт қилинаётганидан ҳам Нишон беҳабар эди.

Чжэ Лин Чинга қайтиш учун йўлга тушган кунлари ўймакор билан боғбон чинжинлар Нишонга одобсиз элчини ё ихшид ўлдириб юбориши, ёки бу ишни тахтга ўтириш илинжидаги одам бажариши мумкин, деган эдилар. Бу шамадан Нишон “Осмонўғли ўз элчисининг Довонда ўлдириб юборилишидан манфаатдор, демак, бу ишни мен қилишим керак!” деб тушунган эди.

Бу гаплар аллақачон орқада қолиб кетди. Ҳозир ҳеч ким Чжэ Линни Нишон яширин жўнатган чақирлар ўлдириб юборган, деб шубҳа қилмайди. Шэнбинлар эса, Довонга яқинлашиб қолдилар! Янги ихшид сифатида бажариши керак бўлган зарур ишлар тўғрисида ўйлаш керак. Нишон вазиятдан фойдаланиб, тахтга осонгина ўтириб олиш, Осмонўғлига кувёв бўлиш, сўнг оту сарпо бериб, шэнбинларни кузатиб қўйиш режасини анчагина пишириб қўйди. Акаси Муғувани нима қилиш керак? Узоқроқдаги кентларнинг бирига бек қилиб юборса-чи? Бу жуда соз, чунки ота-боболари, улуғ аждодлари руҳи Нишондан норози бўлмайди, унинг қилмишидан ғазабланмайди! Кимни ўнгқўлбеги қилиб тайинлаш керак? Албатта, Сиртлонбекни-да! Кундузбек, агар у ўзини яхши тутса, ясовулбеги бўлиб қолавериши мумкин. Бошқалар тўғрисида у сўнг, бафуржа ўйлайди.

Нишон ўз режасидан Сиртлонбекни хабардор қилди. У тахт ворисининг кўзига ҳадиксираб боқаркан, зўраки илжайди.

Ўн иккинчи боб

“ОТАШКАДА ШАФҚАТЛИ!”

Қип-қизил чўғ бўлиб порлаб турган қуёш гўё чўзилиб-чўзилиб ерга яқинлашаётган сарғимтил алангалари учи билан гувалак уйларнинг томлари, деворларини, пишиб ўтиб кетаётган буғдойзордаги бошоқларни, ўроқчиларнинг эгилган елкаларини ялаб-ялаб олаётгандай. Буғдойзордан нарироқда қирқ-қирқ беш чоғли киши олисдаги тоғ томондан ўйноқлаб оқиб келаётган кичикроқ сойга учамаклар солиб, сувни бир қадар дамлантириш билан овора. Афтидан, у одамлар бу ерлик эмас, буғдой ўрувчилар билан улар орасида ҳеч қандай қатнов сезилмайди. Аммо уларни қандайдир ягона кучли қўл бошқараётгандай.

Депара беги фойдаланилмай ётган ерларни ўзлаштириш учун ариқ чиқариб, янгидан бир-иккита қишлоқ барпо қилмоқчи эди. Шу мақсадда у атрофида келган ерсиз, жойсиз одамларга суриштирмай-нетмай жой кўрсатган ва уларни ариқ қазиш, тўғон, сепоя қуриш ишига солиб юборганди. Бошқаларга аралашмай, бир четда, алоҳида тўда бўлиб ишлаётган одамлар ҳам ўзлари қазиётган ариққа сув чиққанда ер олиб, уй-жой қилиш умидида айни ёз жазирамасига қарамай меҳнат қилаётгандилар.

Астойдил ишга берилган бу мусофирлар кечкурун булоқ ёнидаги тераклар тагида гурунглаша бошладилар. Улар бир неча кундан бери шу ерда очиқ ҳавода тунаётгандилар.

– У ёқда ишлар қандай боряпти? Ариқ сал узайяптими? – сўради бўйчан йигит шерикларидан. У мусофирларнинг бошлиғи бўлса керак.

– Анча узайди! – дея жавоб қайтарди ўтирганлардан бири. – Кечки пайт депара бегининг ўзи келди. Ишларинг дуруст, деб бизни мақтаган ҳам бўлди. Сўнг: “Сизларга ер берамиз. Бошпана қуриб оласизлар, уйланасизлар ҳам!” – деди.

– Бу ҳаммаси қуруқ гап! – ташвишли оҳангда гапга аралашди кексароқ озғин киши.

– Ариқда сув оқишиминан депара беги айтган гапини унутади, бизминан ҳеч кимни иши бўлмайд қўяди!

– Унда бекни сўз берган жойига олиб бориб, калласини шартта узамизда ваъдасини унутган ерга олиб келиб кўмамиз! – керилди ёшроқ мусофир.

– Овозингни ўчир! – ўшқирди мусофирлар бошлиғи. – Ёш болага ўхшайсизлар-а! Илгариги қилиқларимизди ташлаймиз, деб сўз бердик-

ми, тамом. Заалди келишини кутамиз нима бўлгандаям. Агар у яхши хабар келтирса, ерам беришади, ҳар биримиз уй-жойам қуриб оламиз, хотинам оламиз, бола-чақалиям бўламиз!

– Эй қудратли Ахурамазда! Гуноҳларимизди ювишимизда ўзинг мадад бер! – Осмонга қараб илтижо қилди бояги кексароқ озгин мусофир.

– Анави қишлоқда бир ёш тул хотин бор экан, кўз тагига олиб қўйдим! – яна мақтанди бошлиқдан дакки эшитган ёш йигит.

– Дон ҳам олишгандирсан ҳали у хотин билан? – ҳазиллашди қайсидир мусофир.

– Нима деяпсан?! Мен атаманни буйруғини ҳечам бузмайман! Ўлсамам!

Эрши аҳолиси оташкадага ошиқарди. Оташкада эшиклари дастлаб кўҳна Хваразейм тупроғида зардўштлар пайғамбари Заратуштра ёққан муқаддас олов Атар-хуррага сиғинувчилар учун доимо очик. Тепаси қуббали катта хонанинг шифтида доира туйнук бор. Оташканинг доиранусха деворларига зардўшларнинг муқаддас китоби “Авесто”дан олинган ҳикматлар тўртбурчакли олтин тахтачаларга нақшланиб, илиб қўйилган. Хонанинг ўртасида, айтишларига кўра, жуда қадимда Хваразеймдан келтирилган олов кечаси ҳам, кундузи ҳам сўнмасдан ёниб туради. Атрофи тарашланган харсанглар билан ўралган ўчоқ ёнида доирасимон ғиштин супа. Тақводорлар супа устига зич жойлашганлар. Супадан жой тегмаганлар эса пойгакдаги узун йўлакчада чўнқайиб ўтиришибди. Чоғроқ ён эшик очилиб, ундан кириб келаётган одамнинг ҳассаси билан бари кўриниши ҳамано гурра ўринларидан турган ибодатчилар қўллари кўксиларида таъзим бажо келтирдилар. Довон мамлаканинг бош қоҳини – заутар шошмасдан, салобат билан қадам ташлаб, супадан анчагина баланд ўриндиқ жойлаштирилган меҳробга яқинлашди. Учи чўзинчоқ кўкимтил кулоҳ ҳамда кенг ва узун жигарранг либос заугарни ниҳоятда савлатли қилиб кўрсатарди. У иккита ёш оташкада ходими ёрдамида оҳиста курсига ўтирди. Заутар имосидан сўнг оташкадада ҳозир бўлганлар супа устига ёзилган дағал жун шолчалар устига чўкка тушдилар. Одам қаторлари ораларига узун, кўкимтил камбар, бўздастурхонлар ёзилди. Ёш йигитчалар тандирнон, мевалар, сопол косаларда иссиқ овқат келтирдилар. Емишларни супадан жой топилмай йўлакчаларда ўтириб қолганларга қўлма-қўл узатдилар. Тамадди пайти заутар тез-тез Ахурамазда, Заратуштра шаънига шараф йўллаб, таомларни пиширган қудратли муқаддас олов учун шукрона айтиб турди. Бошқалар заутарнинг сўзларини такрорлардилар.

Муқаддас олов ёнидаги овқатланиш маросими охирига етганда зардўшт йигитчалар овқатдан бўшаган идишлар, йиғиштирилган дастурхонларни ташқарига олиб чиқиб кетдилар. Одамлар сукут сақлаб турардилар. Барча заутарнинг такбирини кутарди.

– Буюк Заратуштра, – дея паст овозда сўз бошлади заутар, – осмонун эгаси Ахурамазда иродаси билан одамларни бирдан-бир тўғри ишонч йўлига ундади. Бунгача ҳар қайси ўғиш, ҳар қайси аймақ ниманидир тангри деб биларди. У тангрилар девлар деб аталарди. Девлар ўзларини турли ўғишлар, аймақларнинг тангрилари деб эълон қилгач, бир ўғишни иккинчисига, бир аймақни яна бошқасига гижгижлар, қон тўкишга ундардилар. Улуғ Заратуштра уларнинг ҳаммасини лаънатлади, фирибни фош этди. Девлар асли тангри эмас, йўлдан оздирувчи шаккок руҳлар экан, холос!

– Тангримиз – осмон билан ерни яратган Ахурамазда, бирдан-бир пайғамбаримиз – Заратуштра!

Ўтпарастларнинг баланд овозлари оташкада деворларини зириллатиб, баланд туйнукдан осмон гумбази томон кўтарилди.

– Заратуштра, – такбирини давом эттирди заутар, – ягона салтанатга бўйсунини бизга васият қилган! Улуғ ихшидимиз қудратли Ахурамазда иродаси билан бизни бошқариб туради, чорвамиз учун яйловларни асрайди, ариқ қазишни буюради, Довон ерларини инжинслар тажовузидан ҳимоя қилади!

– Қудратли Ахурамазда улуғ ихшидимизни ўз паноҳида асрасин! – илтижо қилишди тақводорлар.

– Девлар қувилган, тўзғитиб юборилган, бебурд қилинган. Аммо улар одамларга ёмонлик қилишдан, зарар келтиришдан воз кечмаган.

Чунки Яхшилик билан Ёмонлик, Ҳақиқат билан Ҳақсизлик ўртасидаги кураш доим бўлган, у бор! Яхшилик билан Ҳақиқат кучлари бошида Ахурамазда, Ёмонлик билан Ҳақсизлик кучлари бошида эса Ахраманю¹ туради. Пуштипаноҳимиз буюк Заратуштра оқибатда Ахурамазда, Яхшилик билан Ҳақиқат энгишини башорат қилиб кетган! – Заутар маърузасини тугатди, тингловчиларнинг мамнунияти чексиз эди.

– Заутар, танҳо сенгина ҳақ йўлга бошлагувчимизсан! – кимнингдир босиқ, салмоқли овози эшитилди. – Оташкада жазогоҳ эмас, гуноҳларни ювиш, тавба маскани, саждагоҳдир! Мен тўғри гапиряпманми?

– Тўғри, – тасдиқлади заутар.

– У ҳолда, сўрашга рухсат бер...

– Гапир!

¹ Ахраманью – кейинча Ахраман деб юритилган.

– Яхшилик билан Ёмонлик бир одамнинг ўзида ҳам, унинг ўй-хаёли, қилмишларида ҳам ўзаро курашадими?

– Ҳа, албатта. Ҳўш, бу сўзларинг билан нима демоқчисан?

– Мени отим Заал. Илгари қул бўлганман, Бақтриёнада туғилганман. Довонга Ёмонлик билан Ҳақсизлик орқасида келиб қолдим. Ҳозир йўлтўсарлар, ҳа, қароқчилар орасида яшайман, улар билан бирга тоғу дараларда яшириниб кун кечираман.

Ҳамма Заалга ҳайрон бўлиб қаради. Ғовур кўтарилди. Заутар узун соқолли иягини хиёл кўтарганди, одамлар жимиб қолдилар.

– Йўлтўсарлар тавба қилишмоқчи, тавба қилдилар ҳам, – давом этди Заал. – Улар энди пешона тери билан кун кўришяпти. Сендан илтимос, ўзинг раҳмдил отамиз, гуноҳимиздан кечиб, биз бечораларни ихшиднинг ғазабидан қутқазсанг. Биз Заратуштра кўрсатган ҳақиқий эътиқод йўлига қайтиш орзусидамиз! Биз оташкаданинг шафқатли лигига ишонамиз, унинг раҳмдиллигидан умидвормиз! Рухимиздаги эзгулик зулм дастидан пайдо бўлган Ёмонликни охир-оқибат ситиб чиқарди. Сен, отамиз Заутар, илтифотингни дариф тутма!

Оташкадага чуқур сукунат чўкди. Фақат ибодатчилар имонини мустаҳкамлайдиган муқаддас оловда ёнаётган ўтинларнинг чирсиллашигина эшитиларди.

– Яна бир неча оғиз сўз айтишга рухсат сўрайман, – дея давом этди Заал заутарнинг кўзларига тикилиб – Орамиздагилардан ҳеч ким ўз хоҳиши билан йўлтўсар бўлган эмас. Биз ҳаммамиз Ёвузлик, Ҳақсизлик, Алдов, Адолатсизлик қурбонларимиз!

– Ўз шерикларинг... қароқчиларни оқлаш учун инсофли, яхши одамларни айблаяпсан! Ўз ҳожасидан қочиб кетган қул, қишлоқ оқсоқоли кўрасига ўт қўйган ёвуз, бизга иноқлик қўлини чўзаётган мамлакат элчиларини талаган, ўлдирган йўлтўсарларнинг гуноҳлари асло кечирилмайди! Сенга кўрсатиладиган биргина шафқат шуки, бу ердан тириклай чиқариб юборилса-да, қатл қилиш Оташкаданинг вазифаси эмас!

Заал эсанкираб қолди. У ўзига келгач, тисарилиб оташкаданинг қуббали хонасидан ташқарига чиқди. Оҳиста ўрнидан турган заутар:

– Эзгуликка эришмоқ учун Муқаддас оловда чиниқиш лозим! – деди-да, ўртадаги думалоқ ўчоқ томон қадам ташлади. Ибодатчилар тисарилиб, унга йўл бўшатдилар. Заутар қўлларини оловга тутиб, исиган кафтларини юзига суртаркан, ўчоқ устига эгилди. Одамлар ҳам унга тақлидан бошларини ўчоқ четидаги йўнилган харсангларга теккудек паст энгаштирдилар.

Оташкадада узоқ вақтгача ўтпарастларнинг Яхшилик, Ҳақиқат, Адолат тантанаси йўлидаги ибодат расм-русумлари давом этди.

Орадан бир кун ўтгач, ариқ қазувчи мусофирлар тунайдиган жойда зиёфат бошланди. Атрофдаги дарахтларга эгарланган арғумоқлар боғлаб қўйилган. Булоқ атрофига тўшалган шолчаларда анвойи башанг кийимли одамлар ўтиришибди. Сал нарида қўй тўштли шўрва қайнар, тол гавронидан ясалган сихларда кабоб пишириларди. Сопол кўзалардан асл нав мусаллас қуйилаётибди.

– Э, буюк Ахурамазда! Фақат ўзинггагина аён ниятимизди холис-лиги! Биз чиндан ҳам Яхшилик йўлига қайтмоқчи бўлдик! Сен ўзинг бу йўлни бизга раво кўрмадинг!

Ёш атаман Бургут умрида биринчи бор узун нутқ ирод этаётганди. Йўлтўсарлар тун бўйи чағирхўрлик, ишрат қилдилар. Маст-аласт одамларнинг ҳайқириқлари, шовқин-сурони узоқ-узоқлардан эшитилиб турарди.

– Ким айтган йўл тўсиш, талаш, зўрлаш ёмон деб?!

– Йўлтўсар, қароқчи – энг омадли одам! Бойлик, шароб, энг яхши овқатлар, чиройли аёллар – бариси ўшалардики! – кайфи тарақ атаман ўз шерикларига шундай таскин берарди.

Тонг ёришганда Бургут ўрнидан кўзғолди. Шериклари ҳам оёққа турдилар.

– Отти опкесин!

Заал ёнгинада ҳозир турган ёш йўлтўсарга имо қилганди, у тезлик билан ёғоч челақда булоқнинг муздек сувидан келтирди. Атаман бошидан мис дубулғасини олиб эгилди, унинг бўйни аралаш қуйилган совуқ сув бошидан ошиб, ёш йўлтўсарнинг оёқларига тўкилди. Бургутнинг кайфи бир қадар тарқади. У эгарга ирғиб минди-да, отга қамчи босди. Арғумоқ елиб кетди. Унинг орқасидан қароқчилар тўдаси тартибсиз от қўйди.

Йўлтўсарлар яқин қишлоқдаги икки бой билан қишлоқ оқсоқолининг уйига бостириб кирдилар-да, мол-мулкани талаб, хотинлари, қизлари, сингилларини зўрладилар. Кетаётиб уларнинг қўраларига ўт қўйиб юбордилар. Бургутга қишлоқ оқсоқолининг ёшгина келинини рўпара қилдилар...

Эрталаб Бургут кайфияти бузуқ уйғонди. У шу пайтгача бирор марта ҳам бировнинг хотини ёки қаллиғини зўрламаганди, ҳар вақт бу гуноҳдан тийинарди. Ахир, худди шундай зўравонлик қилгани учун Бургут бир вақтлар қишлоқ оқсоқолини бўғиб ташлаб, унинг уйига ўт қўйгач, ўзи тоққа бошини олиб кетган эди-ку! Мана энди... бугун тунда унинг Ойтуққанга бўлган севгиси, унга берган ваъдаси поймол бўлди, унинг хотираси таҳқирланди! Бугун Бургут росмана йўлтўсар, ашаддий қароқчига айланганини тан олди.

Ўн учинчи боб

ХАН ҚЎШИНИ ЧЕГАРАДА

*Агар мамлакат яхши қуrolланган бўл-
маса, дарвоза орқасида ҳар доим душман
ҳозир.*

Қадимги Шумер ҳикматларидан
(милоддан илгариги II минг йиллик)

– Хан элчисининг хуни қиммат туради! Буни Довон хишити¹га яхшилаб тушунтириб қўйиш керак!

Осмонўғлининг бу доно сўзлари маъносини ҳаракатчан, аммо У-дининг ўзи сингари хомсемиз чэнсян Гун-сунь Хэ кенгашда қатнашаётган аъёнларга ҳожати бўлмаса ҳам батафсил изоҳлаб берди. Икки юз йигирма етти йил ҳукмронлик қилган Катта Хан императорлари² ичида энг узоқ, эллик уч йил тахтда ўтирган Лю Чэга чэнсян узоқ бардош бериши қийин эди. Салтанатни марказлаштириш, бир гуруҳ аъёнларнигина эмас, буткул ҳукмрон табақаларни алмаштириш, аслзодаларни анъанавий мавқеларидан маҳрум этиш, тинимсиз bosқинчилик урушлари олиб бориш, бунинг учун аввало айғoқчилар юбориб, маълумотлар тўплаш, олинган маълумотларни синчиклаб ўрганиш, бошқа давлатлар билан элчилик муносабатлари ўрнатиш, урушларни дипломатик тайёрлаш, аҳолини қирғинбаротлар “пичоқ суякка бориб етгани учун қилиняпти” дея ишонтира билиш, бошқаришнинг доимий мавжуд долзарб масалалари билан шуғулланиш ҳар қандай жисмоний бақувват, oқил одам учун ҳам oғирлик қиларди. Лекин чэнсянлар ва-зифаси шундангина иборат эмас. Энг oғири Осмонўғли ҳузурида ўзни тута билиш! Бу тушунчанинг маъноси кенг. Олтинчи Осмонўғли тахтга ўтиргандан бери чэнсянликдек oғир юкни базўр тортиб келган, ўзидан кейинги тортиш “насиб этган” арбоблар сингари Гун-сунь Хэ ҳам Осмонўғлининг нима демоқчилигини хиёл ишорадан тушуниши, гоҳ-гоҳгина ним кулимсирашидан, аксарият эса кўз қарашдан фаҳмлаши керак бўларди. Зарур бўлганда Осмонўғлининг кўрсатмалари заминидаги жавобгарликни “ихтиёрий” ўз зиммасига олиши, вазият талаб қилгудек бўлса, у ҳам ўзидан олдинги чэнсянлар сингари “касал-

¹ “Ихшид” сўзининг бузилган талаффузи.

² Катта Хан империяси милоддан илгариги 202 йилдан эранинг 25 йилигача давом этган.

лиги ёки қувватсизланиб қолгани сабабли рухсат сўраши” шарт эди! Осмонўғлининг даккиларидан эсанкираб, бирон масалада мавқеидан пастроқ фикр айтиб юбормаслиги, қалтис ҳаракат қилиб қўймаслиги керак. У-ди бошқалар олдида обрўсизланган чэнсянни ёқтирмайди! Демак, чэнсян бўлмоқ учун Осмонтагини бошқаришдек энг оғир юкни ҳормай-толмай тортиш, доимо хатарга шай турмоқ талаб қилинади. Бунга ҳамма ҳам бардош беролмаслигини Осмонўғли барчадан кўра яхшироқ билади. Шунинг учун бир чэнсян ишдан чиқиб улгурмасдан иккинчисини пухта тайёрлаб боради! Шу тариқа чэнсянлар отнинг тақасидек туёқ билан тош ўртасида едирилиб, эскиси янгиси билан алмашилиб бораверади, “туёқ” эса ўша-ўшалигича қолаверади. Осмон Ўғлининг ҳар доим кенг ва теран, узоқ ҳамда пухта ўйлашга ниманики муҳим бўлса кўздан қочирмай, кузатиб боришга вақти бўлади. У ҳар доим бардам, фикрини чархлаб, тетик туради. Чэнсянликка лойиқ одам Осмонтагида оз эмас, аммо Осмонўғли бўла оладиган одам битта... Лю Чэдан бошқа йўқ! Бинобарин у Осмонтагининг бахти учун ўзини асраши керак! Ҳали қанча-қанча чала ишлар, Осмонтагига бирлаштириб улгурилмаган мамлакатлар, ўлкалар бор!..

Ниҳоят чэнсян изохни қуйидагича якунлади:

– Элчи Шэ Хэнинг хуни Чаосянь ҳукмдори Юкюйни ҳам тортгани¹ни, Лэулань ҳамда Гуш ҳукмдорларининг Ван Кўй хинь-жинлари (сайёҳлари)га қазиган чоҳга улар билан бирга ўзлари ҳам қулаганларини Ғарбда эшитмай қолмаганлар! Афсуски, Довонда ҳам худди шундай бўлди! Элчи Чжэ Лин, у билан борган ханликлар чегарадаги Йу шахри атрофида хиёнаткорона ўлдириб юборилдилар! Ачинарлиси шундаки, гўё бизнинг элчиларни Муғуванинг ўзи эмас, қандайдир қароқчилар ўлдиришганмиш! Шэнбинлар Довонга етиб боролмайдилар, деб ўйласалар керак-да! Акс ҳолда, элчиларимизга қўл кўтармаган бўлардилар.

– Бу фикр Довон бекларида илгари ҳам бўлган, – деди касаллигига қарамай кенгашда қатнашаётган Чжан Цянь. У чэнсян Гун-сунь Хэга яқин жойда ўтирарди.

– Довон дунёнинг нариги четида эмас! У қуёш ботадиган сув бўйигача, Дачингача борадиган карвон йўлининг ўртасида. Бу Узун карвон йўли шимолдан жанубга борадиган карвон йўли билан Довонда кесишади. Бу ўлкани душман ҳукмдорининг қўлида қолдиролмаймиз! Шэнбинлар Довонни забт этишгач, ундан наридаги мамлакатларга учқур Довон арғумоқларида борадилар!

¹ Милоддан илгариги 109 йили Хан элчиси Шэ Хэ уни чегарагача кузатиб келган Чаосянь мансабдорини ўлдирган. Бунинг учун Чаосянь ҳукмдори Юкюй Шэ Хэни қатл этган. Бу воқеа Чаосянни босиб олишга баҳона бўлган.

Осмонўғли фикрининг Гун-сунь Хэ талқин этган охири якуни ана шундай бўлди.

У-ди аста бош қимирлатиб, кенгаш тугаганини ишора қилди.

Эртаси Довон ишлари бўйича бош маслаҳатчи Чжан Цяннинг қаттиқ ётиб қолганини, чап томони, тили фалаж бўлиб қолганини Осмонўғлига аста хабар қилди. Саройнинг энг ўткир нина санчувчи табиблари бир ҳафта давомида қўлларида келган ҳамма чорани кўрдилар, аммо Чжан Цянни лоақал чала-чулпа бўлса-да, тилга киритолмадилар. Хат ёздириш йўлидаги уриниш ҳам бекорга кетди. Табиблар беморнинг хотираси жуда сусайгани, ёзув белгиларини яхши танимаётганини айтдилар. У гоҳ ўзига келар, яна ҳушдан кетарди. Довон масаласи бўйича энг керакли одам энг зарур пайтда ишдан чиққан эди! “Довонга юриш олдидан Чжан Цяннинг чалажон бўлиб қолгани яхшилик аломати эмасди”, деган фикрга келган аъёнлар бирон нарса дейишга тиллари бормасди.

Довонга юриш бошлаш асосан ҳал қилинган бўлса ҳам, қанча шэнбин юбориш ва кимни бош қўмондон қилиш ҳал этилмаган эди. Навбат энди шунга етганда, бу ишда бош маслаҳатчи бўлиши мўлжалланган одам касалланиб қолгани учун У-дининг кайфияти бироз бузилди. Аммо сиртдан қараганда ҳукмдор хотиржам эди. Демак, Осмонўғлининг қарорини амалга оширишга ҳеч ким, ҳеч нарса тўғаноқ бўлолмайди.

У-дининг топшириғига кўра, Гун-сунь Хэ Чжан Цянь дастлаб боргандан кейинги йигирма тўрт йил ичида Довонга бориб келган элчиларнинг Довон қўшинининг сони, сифати, Эрши қалъаси, умуман Довонга оид маълумотларини кўриб чиқди, элчиларнинг тириклари билан суҳбатлашди. Бу ишда Саймалитошни “ўрганиш”га борган элчи Яо Дин-Хан яқиндан ёрдам берди, сўнгра у бош маслаҳатчи этиб тайинланди. Яо Дин-Хан бошқа элчиларнинг маълумотларидан ўз фикрини тасдиқлайдиганларини ажратиб олиб, хулоса қилди: Довон қўшини кучсиз, Эршига ўзиотар камон, палахмонлар билан қуролланган уч минг шэнбин юбориш кифоя. Довоннинг бошқа шаҳарларидан қўшин тўпланиб келгунча, Эрши бизнинг қўлимизда бўлади! Гун-сунь Хэ бу хулосани қувватлади, чунки унинг назарида етти юз отлик шэнбин билан Лэулань ҳукмдорини асирга олингани ҳақидаги тасаввур эскирмаган эди. Аммо Осмонўғли Довонга юбориладиган шэнбинлар сонини бир неча марта кўпайтиришни буюрди.

Айни вақтда Довонга борадиган қўшинга кимни цзян-цзюнь – бош қўмондон қилиб тайинлаш ўрганилаётганди. Хинган тоғлари этакларида Чжан Цяннинг айби билан хунлар қуршовида қолиб, катта талафот кўргандан бери ўтган ўн саккиз йил ичида ҳарбий саркарда Ли

Гуан-ли ўзини анчагина оқлаган эди. Хунларнинг ўнг қўлини кесиб ташлаш учун олиб борилган урушнинг кейинги йилларида қилинган бир қатор жангларда ғолиб чиққан Ли Гуан-ли ҳозир ёши жиҳатидан ҳам, обрўи жиҳатидан ҳам узоқ Довонга юборса бўладиган икки-уч ҳарбий саркарданинг бири ҳисобланарди. Уни ўз вақтида жар ёқасидан олиб қолган ва тикланишига катта ҳисса қўшган жияни Ли Ши яна энг шимариб ишга тушди. Саройнинг эътиборли, гўзал хонимларидан бўлмиш Ли Ши Осмонўғлининг энг яқин “сирдоши” эди. У анча эрка бўлиш билан бирга, давлат ишларида ҳам маслаҳат чиқадиган оқилгина сарой хоними ҳисобланарди. Ниҳоят Ли Гуан-ли бош қўмондон этиб тайинланди. Зукко сарой аъёнлари бу ишда Осмонўғлига яна бир бор қойил қолдилар. Ли Гуан-ли энг муносиб бўлгани учун Довонга борадиган қўшинга цзян-цзюнь этиб тайинлаган бўлса ҳам, Ли Шига унинг илтимоси билан кўрилган тадбир тарзида кўрсатди. Улуғ шахс ҳар қандай ишда ўз донолиги, топқирлиги билан ҳаммани қойил қолдирар экан!

Ишлаб толмас Чжао Ши-чжэн, Лэулань билан Гуш қаҳрамони ханоу Ван Кўй, таниқли саркарда Ли Чжи тегишли вазифаларни эгалладилар. Қарам мамлакатлардан тўпланган олти минг отлиқ шэнбин ва бир неча ўн минг ёш “ярамас”¹ отлиқлардан иборат қўшин тай-чу эрасининг мол йили² Довонга жўнади.

Шу кунлари Чжан Цянь салгина ҳушига келгандек бўлди. Унга Осмонтаги шэнбинлари Довонга жўнаганини аранг тушунтирдилар. Чжан хиёл жилмайди. Довон мусалласи, унинг ширин-шакар меваларини биринчи бўлиб тотган, ҳозир эса қуруқшаб, сўлиб бораётган бу лаблар ўша боғларни оёқости қилиш учун қўшин юборилганидан ўз эгасининг хурсандлигини – унинг ҳаётидаги охириги хурсандчиликни ифодалаётган эди! Унинг нафас олиши тезлашиб, кейин пасайиб қолди. Оғзига тутиб кўрилган силлиқ кумуш парчаси терламади... Лекин унинг фақат бир кўзигина юмилган, иккинчи кўзи очиқлигича тош қотиб қолганди. Бу кўзни силаб кўрдилар, барибир у юмилмади. Чжан Цянни кейинги йигирма йил ичида яхши билган мулозим “Эршига шэнбинлар юборилганидан рози бўлгани учун унинг бир кўзи юмилди, Довон олингандан сўнг иккинчи кўзи юмилса керак”, деди! Агар шу гаплар тўғри бўлса, Чжан Цяннинг иккинчи кўзи очиқлигича қолиб кетмасмикан?!

Сарикдарё соҳилидан ер-кўкни титратиб жўнаган шэнбинларнинг Довонни албатта бўйсундиришларига, Осмон отларнинг ҳаммасини

¹ Сима Цяннинг “Шицзи” асарида “жиноятчи”, “безори”лардан тўпланган шэнбинлар тўғридан-тўғри “ярамас” деб кўрсатилган.

² Милоддан илгариги 104 йил.

олиб келишларига ва Довонни узлуксиз Осмон отлар юбориб турадиган қилишларига Чанъанда шубҳа қолмаган эди. Шунинг учун Ли Гуан-лига “Эрши цзян-цзюнь” (“Эрши фотиҳи”) унвони олдиндан берилиб кўйилди. Осмонўғли бу борада ҳам бошқаларнинг ақлига келмайдиган тагдор тадбир қўлаганди: Ли Гуан-ли Эршини олмасдан қайтмаслиги керак, тўғрироғи, қайтолмайди! Қўшин йўлга тушган кунлари Гуан-дун (ҳозирги Шаньси) вилоятдан кўтарилган чигиртка галалари қуёшни тўсгудек булут янглиғ учиб, учраган экин-тикин дарахт барглари гача еб битирди. Ли Гуан-ли қўшини Дуньхуангача ҳаммаёқни чигирткалар қатронлаб ташлаган, ем-хашаксиз, озуқасиз, чанги осмонга кўтарилаётган йўлдан юришга мажбур бўлди.

Хан қўшини Яншуй дарёсидан ўтгач, “қайсар” шаҳарларга дуч келди. Майда давлатлар аҳолиси шаҳар қалъалари ичига беркиниб олиб, Хан қўшинига озуқа беришдан бош тортди. У шаҳарларни қамал қилиш деярли фойда бермади – аҳоли озуқани баттар яширди, кўмиб ташлади. Хан қўшини келаётгани тўғрисидаги хабар чўл сайғоқлари тезлигида тарқаларди. Аҳоли шаҳарларни ташлаб, бошқа жойларга кетиб қоларди. Фақат тўсатдан бостириб кирилган шаҳарлардагина шэнбинлар озиқ-овқат, озуқа топа олдилар.

Чигиртка ёпирилиб, ҳеч нарса қолдирмаслигини саройнинг фолбин коҳинлари дастлабки кунларда яхши аломат, яъни Хан қўшини Довонни чигиртка галаларидек талаб ташлайди, дея каромат қилгандилар. Кўп ўтмай улар бу кўнгилсиз аломат экан, қўшиннинг иши ўнгидан келмади, деган хулосага келдилар. Бахтсизликнинг олдини олиш учун кўплаб қурбонликлар қилинди.

Бутун ёз шу алфозда йўл юрган қўшин кеч кузда, ниҳоят Оқсой билан Кўкшаал дарёлари қўшилган жойдаги Йу кентига етиб келди. Йўлда майда давлатлар билан бўлган жанглар, озуқа етишмаслигидан сийраклашган Хан қўшинининг кентни узоқ вақт қамал қилишга мадори қолмаганди. Ли Гуан-ли кентга тўсатдан бостириб киришга қарор қилди.

Қамчи хотини Бўтакўз билан бирга Йу кенти қалъасига киришлари ҳамоно, шаҳар дарвозалари шошилинич ёпилди. Чақирлар кентни қуршаган деворлар, минораларга кўтарилиб, ўқ узиш учун мўлжалланган шинаклар ёнига жойлаша бошладилар. Кун кечга яқинлашиб борарди. Кексалар билан ёш болалар гувалак, пахса уйлар ичига яшириндилар. Жарчилар томоқлари қирилиб, барча эркак-аёлларни уйларида ёй, қилич ва найза олиб чиқишга ундардилар.

– Минораларга, шинакларга кўтарилинглар! Дарвозалар томонга илдамланглар! – деб бақаришарди улар.

Қамчи отларни таниш хонадоннинг отхонасида қолдирди.

– Агар тирик қолсак, отларни сўнг олиб кетармиз бу ердан. Ҳозир уларни сотиш тўғрида гапирмасагам бўлади, – деди у хотинига.

– Арзонроқ бўлсаям, уларни Селат бозорида сотиб юборсагам бўларкан. Кўпроққа пуллаймиз, деб мана энди... Болаларимиз уйда қолиб кетишди! Бизсиз уларди ҳоли нима кечади энди?! – эрини койий кетди Бўтакўз.

– Ваҳима қилаверма! Қирқ йил қирғин бўлсаям, ажали етган ўлади, деб бекорга айтмаганлар. Ахурамазда тақдирингга ёзмаган бўлса, тирик қоласан!

– Юрагим сезяпти – бир балога дучор бўламиз. Ўтган тунда хосиятсиз туш кўрдим.

– Ҳозир сени тушларингди маъносини суриштириб ўтириш вақти эмас! Анавини қара, аёллар биз кирган дарвоза томонга боряптилар. Бор санам уларминан, мен нариги девор тепасига чиқаман. Отларимиз ёнида учрашамиз.

Қамчи тор, қинғир-қийшиқ кўчалардан зир югураётган одамлар ичига аралашиб, кўздан йўқолди. Ёй кўтарган Бўтакўз паришон қиёфада дарвоза томон йўналди. Гира-шира қоронғуликда ундан сал нарироққа қаттиқ зарб билан алланарса гурсиллаб тушди, у ердан қийқириқ эшитилди. Бўтакўз қадамини тезлатди. Бир неча одам тил тортмай ётарди.

– Девордан ошириб тош отяптилар! – деди кимдир.

– Ким қоронғида яхши кўрса, минорага чиқсин! – буюрди минорадан яна аллаким.

Бўтакўз деворга тиралган ёғоч шотидан юқорига кўтарила бошлади. Унинг орқасидан яна бир неча одам шотига тармашишди. Бўтакўз ташқаридан деворга илашишга уринаётган сон-саноқсиз душманларни кўрди. Душман дарвозани очиб кириш учун зўр бериб интилаётганди. Довонликларнинг ёй-ўқларидан ўнлаб шэнбинлар қулади, аммо улар тўхтамай дейишмасди. Кўп ўтмай, Бўтакўзнинг ўқдони бўшаб қолди. У атрофга аланглади. Шинак атрофида ўзидан бошқа ҳеч ким қолмаганини, атрофидагиларнинг ҳаммаси тўнтарилиб, мукка тушиб ўлиб ётишганини билди. Шэнбинлар девор устига деярли чиқиб қолаётдилар. Пастдан дарвозага оғир ходаларнинг гурсиллаб урилиши, синаётган тахталарнинг қарсиллаши, одамларнинг қичқириқлари эшитилди. “Ёв босиб кирди!” деган фикр кечди Бўтакўзнинг хаёлидан. У тезда шоти ёнига келиб, апил-тапил пастга туша бошлади. Бўтакўзнинг оёғи ерга тегар-тегмас, тепадан шотини ағдариб юбордилар. Бўтакўз орқаси билан қулади. У ерга эмас, бировнинг устига тушгандек бўлди.

Бўтакўзни кимдир кучли қўллари билан маҳкам ушлаб, қучоқлаб олди. Унинг юмшоқ кўкрагига қандайдир қаттиқ нарса ботди. Бўтакўз ўзини бўшатиб олиш учун чиранар, тепинар, зўр бериб олдинга, ёнига силтанарди. Иккита шэнбин чилвир билан унинг қўл-оёқларини маҳкам боғлаб, жанггоҳдан нарига олиб кетишди.

Шэнбинлар шериклари жасади устидан юриб бўлса ҳам тунда бир неча кўчани ишғол қилдилар, аммо кент аҳолиси, чақирларнинг қаршилигини синдира олмадилар. Тонгга яқин жанг яна авжига чиқди. Ли Гуан-ли ўзига тобе саркардалар қуршовида кент қўрғонининг энг баланд минорасига чиқиб, пастда бўлаётган қирғинни кўздан кечирди. Хан саркардалари турган минора яқинида найза жанги қизирди. Совут, мис дубулға кийган забардаст довонлик чап қўлидаги қалқон билан шэнбинлар найзасидан ўзини ҳимоя қилар, ўнг қўлидаги узун найзани ўқталиб, чинжинларни у ёқдан-бу ёққа гала-гала қувларди. У Ли Гуан-лининг кўзи олдида бир неча шэнбинни найза санчиб қулатди.

Ли Гуан-лининг ёнидаги саркардалардан бири минорадан туриб довонликни ёй-ўқи билан қулатишни таклиф қилди. Цзян-цзюнь “тура тур” ишорасини қилди. Чунки у Довон жангчисининг нимага қодир эканини билмоқчи эди. Довон уруши эндигина бошланаётганда душман тўғрисида ҳозиргидай бевосита маълумот олишга қўшин бошлиғи ҳаммавақт ҳам муяссар бўлавермайди-да ахир.

Довонлик найзаси синиб кетгач, шартта қиличини суғурди-да, уни ўраб олган ханликлардан ўзини ҳимоя қила бошлади. У қараса, қалқонга ҳожат йўқ. Шундан сўнг қалқонни зарб билан шэнбинларга қараб отганди, бир чинжин қулади. Довонлик қилич сопини икки қўллаб маҳкам ушлаганча, турган жойида гир айланган кўйи, яқин келган шэнбинлардан яна учтасини ер тишлатди. Минорадан мўлжалга олиб узилган ўзиотар ёй ўқи кекирдагини тешиб ўтгандан сўнггина довонлик чақир ҳалок бўлди.

Тушга яқин жанг тугади. Чегарадаги чоғроқ Йу кенти забт этилиб, жами аҳолиси қириб ташланди. Кўчалар, ҳовлилар, ариқларда ҳалок бўлган довонликлар билан шэнбинларнинг жасадлари қалашиб ётарди.

Кўп сонли соқчилар билан бир гуруҳ ҳарбий саркардалар қуршовида кентни кўздан кечираётган цзян-цзюнь Ли Гуан-ли бир ҳовлининг эшиги ёнида беихтиёр тўхтаб қолди. Остонада килич билан чопиб ташланган беш ёшлардаги бола ётар, унинг ёнида эса иккита шэнбин ва довонлик аёл (эҳтимол, уй бекаси, боланинг онаси бўлса керак) жасадлари устма-уст қалашганди. Аёл қўллари шэнбинлардан бирининг кекирдагида қотиб қолган, ҳатто ўлим ҳам у қўлларни ёв гирибонидан

ажратолмаганди! Иккинчи шэнбин кўкрагида чуқур санчилган Довон ханжарининг сопи кўриниб турарди. “Улар болани чошиб ташлаганлар, боланинг онаси эса шэнбинларни ўлдириб, ўзи ҳам ҳалок бўлган, – деган фикр кечди цзян-цзюннинг хаёлидан. – Ажабо, қандай қилиб бир аёл киши иккита эркакка бас келолдийкин?”

Тун бўйи оғир, ташвишли ўйлар Ли Гуан-лига уйқу бермади. Бир жангчи ўн кишига бас келадиган, ҳатто аёллар шэнбинларни ўлдира оладиган мамлакатни забт этиб бўлармикан? Энг четдаги чегарадаги кичик шаҳарчадаёқ кўшиннинг ярмиям қолмаган бўлса-я! Нима қилиш керак?!

Собиқ ўғри Чжэн Чжэ жангда ўзи каби афв этилган жиноятчилар ўнлигини бошқарарди. Бўтакўзни ўша асир олган, аммо кўп ўтмаёқ қовуғидан ярадор бўлгани учун сулув асирага яқинлашолмасди. Чжэн Чжэ ўз шэнбинларига Бўтакўзни бошқа ҳеч ким кўрмасин учун уни ичкаридаги қоронғи хонага яшириб қўйиш, едириб-ичириб, чиройига пу-тур етказмасликни буюрди.

Чжэн Чжэ ўнлигига (улардан ҳозир олти киши қолган эди, холос) ажратилган ҳовли тилмочлар жойлашган уйнинг ёнида эди. Тилмочлар орасида гаогюй (уйғур)лар, хунлар билан довонликларнинг тилини ўрганаётган бир неча ханликлар бор эди. Бош тилмоч, ўттиз беш-ўттиз олти ёшлардаги узун бўйли, келишган Йўлбарсбилка довонлик асира аёл тўғрисида хабар топгач, ханлик Ань-ин билан маслаҳатлашишга қарор қилди:

– Мени одамларим яширилган довонлик гўзал аёлни пайқаб қолишибди...

– Қаерда экан?

– Нариги, кўшни ҳовлида.

– Яхши, сен анчадан бери ўзингникилардан хотин топиб олишни орзу қилиб юрибсан.

– Ҳамма гап шунда-да. Цзян-цзюндан илтимос қилсак... шунга ҳаракат қилсак...

– Сенга ёрдамлашгани мен ҳам бирга бораман.

Цзян-цзюннинг шахсий соқчилари ичида тилмочларга таниш буцуй-соқчи бор эди. У ҳам Йўлбарсбилка билан Ан-инни Ли Гуан-ли ҳузурига дарҳол киритиб юборолмади. Буцуй ичкаридаги эшик орқасига ўтиб, ким биландир (эҳтимол, соқчилар бошлиғи бўлса керак) узоқ вақт гаплашди. Кейин уни аранг кўндирди, шекилли, қайтиб чиққач:

– Киришлар. Аммо гапни чўзманглар! – деди. Илгариги кент беги саройчасининг ўймакор эшигидан ичкари киришган тилмочларнинг

кўзи деворлардаги, эшик табақаларидаги отлар, кийиклар, архарлар тасвирига тушди. Бундан атиги бир неча кун илгари ҳам кент беги шаҳар аҳолисини қабул қилган каттагина хонада цзян-цзюнь ўтирарди. Одатда, ҳар доим хотиржам, тетик кўринадиган Ли Гуан-ли бугун паришон, чарчаган, уйқусизликдан ланж эди. Унинг эгнидаги қавима кўкимтил шойи либос товланар, белига эса тўқима сербар ипак камар боғлаб олганди. Кириб келган тилмочларнинг назарида цзян-цзюнь совуқ еб титраётгандек туюлди.

Йўлбарсбилка билан Ань-ин барабар эгилиб, таъзим қилдилар.

– Қандай юмуш билан келдинглар?

– Ўнбоши доvonлик аёлни асир туширибди. Мен уни хотинликка олмоқчи... олсам девдим. Агар ўнбошига буюрсангиз...

– Тортиб олмоқчимисан?

– Тўплаган олтинларимни ҳаммасини бераман...

– У маҳаллий аҳолидан. Ундан доvonликлар тилини яхшигина ўрганса бўлади, – гапга аралашди Ань-ин.

– Демак, у биттангизга хотин, иккинчингизга тил ўргатувчи бўлади! Шундайми?

– Ҳа, шундай! – бир қадар ўнғайсизланиб жавоб қайтарди Ань-ин.

– Ўнбоши жинояти учун ҳукм қилинганларданми ёки отлиқларданми?

– Ҳукм қилинганлардан! – деди шартта Ань-ин, сўнгра жим бўлиб қолди. Чунки унинг ўзи ҳам шундайлардан эди...

– Яхши, ола қолинглар!

Иккала тилмоч ҳам ишлари ўнгидан келганини тушундилар: агар асира “отлиқлар” деб номланган шэнбинларнинг ўнбошиси қўлида бўлганида қарам юрт шэнбинларини хафа қилмаслик учун доvonлик аёлни тортиб олишга рухсат бермасди. Яхшиямки, асира ханлик жиноятчининг қўлида!

Цзян-цзюннинг буйруқларини бажарилишига масъул сяовэй ёнида иккита соқчи шэнбинни олиб, тилмочлар ҳамроҳлигида асира яширилган ҳовлига жўнади. Улар ўз вақтида келган эканлар. Чжэн Чжэ иккита шэнбин ёрдамида асирани қаёққадир судраб кетаётганди. Аёл жон-жаҳди билан қаршилиқ кўрсатарди. Унинг кўйлаги далвай-далвай йиртилиб кетган, оппоқ бадани кўриниб турарди. Цзян-цзюннинг соқчилари келганларини кўриб, Чжэн Чжэ билан унинг икки шэнбини саросималаниб тўхтадилар. Бўтакўз ҳовли дарвозасидан кириб келганларга ҳанг-манг, айни вақтда ҳайиқиб қарай бошлади.

– Синглим, биз сени қутқазгани келдик! – деди Йўлбарсбилка чала доvonча тилда.

Бўтакўз Йўлбарсбилканинг гапини дарровда англаб етмаган бўлса ҳам, она тилидаги гап унга далда берди. У карахт уйқудан чўчиб уйғонгандек қиёфада йиғлаб юборди.

– Банди аёл тилмочлар қўлида бўлади, уларга керак экан. Цзян-цзюнь буйруғи шундай! – деди сяовэй.

– Бермайман! Цзян-цзюнь хузурига ўзим бораман! Бу менинг ўлжам! – деди муштини сиқиб Чжэн Чжэ.

– Агар каллангдан жудо бўлишдан қўрқмасанг боравер! Буйруққа бўйсунмаганинг учун сени ўнбошилиқдан бекор қиламан!

Сяовэй шу топдаёқ Чжэн Чжэнинг ўрнига бошқа шэнбинни ўнбоши этиб тайинлади.

– Олиб кетаверинглар аёлни! – деди янги тайинланган ўнбоши тилмочларга юзланиб.

– Юр бизминан, синглим, – дея Бўтакўзни нарироқдан чақирган Йўлбарсбилка яқинлашиб, аёлнинг тирсагидан тутди-да, уни дарвоза томонга ундади.

Йўлбарсбилка билан Ань-ин Бўтакўзни ўзларининг кичкинагина пастак хоналарига бошлаб келдилар. Бўтакўз қачон “бор, энди уйингга кетавер”, дейишларини кутарди. Ювиниб олиш учун унга сопол тоғора, кўзачада сув, кийинишга Хан шойисидан кийим-бош келтириб бердилар. Бўтакўз шойи кийимларни кийишдан бош тортди. Йўлбарсбилка аранг аллақадан Довон бўзидан тикилган нимдош кўйлак топиб келди.

– Мени қачон бу ердан қўйиб юборасиз? – сўради Бўтакўз халоскорининг кўзига тик боқиб.

– Шошилма! Барибир сени йўлда худди ановиларга ўхшаган ярамаслар тутиб олишади. Эршига йўл олганимизда, уйингга ўзим элтиб қўяман.

– Мен кентга чиқишим керак. Эримни излаб топаман.

– Нималар деяпсан?! Эркакларингдан бирортаси ҳам тирик қолмаган-ку, ахир!

– Эримнинг ўлигини бўлсаям топишим керак! Барибир чиқаман ташқарига! – туриб олди Бўтакўз йиғлаб.

– Ҳамма жасадлар қўкшаал дарёсига улоқтириб юборилган!

– Ярамаслар! Тоза сувди ифлослабдилар-да. Бу қилмишларингга Ахурамазда сизларди қаттиқ жазолайди! Олов пуркаб жизғинак қилади ҳаммаларингди!

– Ахурамазда чинжинлар устидан ҳам ҳукмрон деб ўйлайсанми?

– Тангринглар ким ўзи?

– Кўк тангри!

– У бизди ҳам тангримиз!

– Ўшанчунам мен сени қутқардим-да ўзимизникисан деб!

– Унда, нимага сиз уларминан?

– Кейин тушунасан. Мен уйғурман. Чинжинлар бизни гаогюй дейишади. Мен туғилган жойда чинжинлар ҳам яшашарди. Мен уларни тилини ёшлигимдан биламан. Шунинг учун улар мени тилмоч қилиб олишди.

– Хотин, бола-чақангиз қаёқда қолди?

– Менинг ҳеч кимим йўқ. Ҳеч қачон уйланган эмасман. Бутун умр ўзимизникилардан учратиб қолсам уйланаман, деб юрган эдим. Мана, сен топилиб қолдинг!

– Ҳа, мана нима учун мени анови баттоллар қўлидан ажратиб олган экансиз. Уйимга кетишга йўл қўймаётганингиз сабабини энди тушундим! Йўқ, ҳеч қачон бундай бўлмайди. Эй, эссиз болаларим-эй! Ҳозир йиғлаб-йиғлаб мени интизор кутаётгандирсизлар?! Мен бўлсам, бу ерларда саргардон... Йўқ, мен бу қафасдан яқинда қутулиб, сизларди ёнингизда бўламан! Эй, улуғ тангрим Ахурамазда! Кўмак бер менга, қутқаз бу тутқиндан, бу ердан... бу кўринмас занжирларни парчалаб чиқиб кетишимда ўзинг куч ато эт!

– Тинчлан, куйинма! Мени кўмагимсиз бу ердан чиқиб кетолмайсан, – деди Йўлбарсбилка ҳар бир сўзни чертиб-чертиб. – Агар болаларингни кўриш ниятинг бўлса, сўзларимга қулоқ сол! Мен сенга фақат яхшилик истайман!

– Мен сиздиям, бошқа бировдиям хотини бўлолмайман, яхшилаб эшитиб олинг!

– Сен ҳали ёшсан. Эринг ўлдирилган. Кимгадир эрга чиқишинг...

– Ўламан, аммо ҳеч қачон!

– Яхши, мен сабр қиламан. Сен тинчлан, сўнг ўйлаб кўрарсан. Аммо бу ҳовлидан ташқарига чиқа кўрма! Дарвозадан бошингни чиқарган заҳотинг тутиб олишади-да, қуёндай бўғиб олиб кетишади. Мен сен билан бир том тагида яшаб турсам, чинжинлар назарида бир ўринда ухлаётгандек бўламиз, улар сени менинг хотиним деб билишади. Йўқса... Кўриб турибсан-ку, бу ерда аёл дегани анқонинг уруғи...

Бўтакўз бошқа гапирмади. Йўлбарсбилка кигиз устига қовума тўшак ташлади-да, унинг бир четига чўзиларкан, устига чопонини ёпиб олди. Бўтакўзга ёпиниш учун юпқа шойи кўрпачани қолдирди. Қорачироқ пилиги ёниб бўлиб, ўчди. Бўтакўз Йўлбарсбилкадан ҳадиксираган кўйи ўрnidан туриб, оёқ учида уй деворининг тепароғидаги даричага яқин келди. Одамлар тақдирига бефарқ қарайдиган ой ҳам совуқ тунда ёлғизликдан азоб чекаётгандек хира нур сочарди. Ҳеч қачон Бўтакўзга

ой бу қадар рангпар кўринмаганди. Эҳтимол, ҳозир ўғлим ҳам, қизим ҳам бу ердан жуда узоқдаги тоғ овулида худди шу ойга қараб туришгандир, мени соғиниб, йиғлашаётгандир? – ўйлай бошлади Бўтакўз. – Эҳтимол, чол қайнотам болаларимни ухлатиб, устларига ўзининг иссиқ пўстинини ташлаб қўйгандир? Қамчи ҳозир қасрда экан, қани уни жон-дилидан суюдиган ўша вафодор эри? Наҳотки, у чиндан ҳам ўлган бўлса, жасадини дарёнинг совуқ суви узоқ-узоқларга оқизиб кетган бўлса? Нима, Бўтакўз энди эрини бошқа ҳеч қачон кўролмайдими? Наҳотки у мана шу чўрткесар уйғурнинг хотинига айланса? Бўтакўзни у раҳмдиллик қилиб эмас, ўзи учун қутқазиб олган экан-да? Бу уйғурни ўлдириб, қирма-қир бўлса ҳам уйига, болалари ёнига жўнаб қоларди-ю, аммо... афсуски, бу совуқ башарали уйғур ҳақ, у тўғри гапни айтяпти. Агар у бу ердан якка чиқса... Яхшики, уйғур инсофли экан, унга ташланмаяпти, уни зўрламаяпти. Зўрламоқчи бўлса, Бўтакўз уни ўлдириб ташларди... Кейин нима бўларди? У ҳеч қачон болаларини ҳам, овулини ҳам кўролмасди!

Ой ботиб, уй ичидаги қоронғилик янада қуюқлашди. Бўтакўз совуқдан қалтираётганини сезди. Йу кенти баланд тоғда жойлашган, бу ерда куз эрта тушади. Бўтакўз тахтасиз даричанинг рўпарасидаги бурчакка бориб ўтирди. Шэнбинларнинг тажовузидан кўрқув, ҳар бир нарсадан, ҳар кимдан ҳадиксираш кейинги кунларда Бўтакўзга уйқу бермаган эди. У фақат кундузлари хиёл мудраб оларди-да, кечалари мижжа қоқмай чиқарди. Чарчоқ ўз кучини кўрсата бошлаганди. Бу уйғурга ҳам ишониб бўлмаса-да, ҳар ҳолда унинг ёнида, бу ерда Бўтакўзнинг хавотирини, ҳадиги бир қадар пасайди. У бурчакда қисилиб ўтирган кўйи, уйқуга кетди. Эрталаб уйғонганида оёқлари шойи кўрпача билан ўраб қўйилганини кўрди. Тепасида эса, уйғур термилиб турарди. Аммо барибир Йўлбарсбилка Бўтакўзга илгаригидек ёқимсиз, совуқ бўлиб кўринди.

Ўн тўртинчи боб

ЖАНГСИЗ БОШЛАНГАН УРУШ

Шу кунлари Довон ихшиди Сўх дарёсига қурилган тўғонни бориб кўрмоқчи бўлаётганди. Тўғон яқинида унинг шаънига кўрғон қурилган бўлиб, Муғқўрғон дея аталганди. Икки депарага сув тақсимлаш пайтлари тартиб сақлаб турадиган ясовуллар ўша кўрғонга жойлаштирилганди. Илгарилари сув дастидан тез-тез жанжал, муштлашишлар

бўлиб турар, ҳатто баъзан қон ҳам тўкиларди. Тўғон мустаҳкамланиб, кўрғон қуриб битказилгандан сўнг, сув тақсимотидаги келишмовчиликлар баргараф этилгандек бўлди. Муғува буни ўзи кўрган чоранинг самараси деб ҳисобларди.

Муғува Эршида тахт вориси, укаси Нишонни қолдириб, донгдор беклар қуршовида Муғўғлон кенти орқали Довоннинг ғарбида жойлашган депараларга йўл олди. У қазилаётган ариқлар, тўғонларни кўздан кечирмоқчи. Айни вақтда, Муғува ўзининг халққа яқинлигини, тўғрироғи, халқпарварлигини намойиш қилиши керак. Муғуванинг назарида фуқаро мушкулини осон қилиш зарур тадбир. Умуман, ҳар қандай ҳукмдор кези келганда ўзини халқпарвар, халқнинг отаси қилиб кўрсатиш имконидан фойдаланишни унутмайди! Ҳатто, фуқаро бошига солган кулфатини ҳам ҳукмдор шу халқнинг манфаати, оёйишталиги йўлида кўрилаётган зарур чора, деб кўрсатади.

Ихшид сафардалигида Нишон деярли ҳамма вақтини Аркдаги саройда Эрши кенти беги Сиртлонбек билан бирга ўтказди. Улар ҳеч қачон чикмасдан, ҳеч кимни қабул қилмасдан алланималар тўғрисида узоқ суҳбатлашишар, кенгашардилар. Уларнинг махфий кенгашини рухсатсиз, ҳовлиқиб кирган эшикоғаси бузди:

– Чопар! Иккита... Йу кентидан... У ерда чинжинлар! – хабар қилди эшикоғаси нафаси бўғзига тиқилиб.

Нишоннинг бадани жимирлаб кетди. Аммо у ўзини дарров тутиб олди.

– Чопарлар қаерда? – хотиржам сўради у.

– Шу ерда, эшик орқасида.

– Киришсин!

Остона ҳатлаган чопарлар таъзим бажо келтиргач, ерга тиз чўкдилар. Уларнинг қўллари ҳамон кўксиларида эди. Узоқ йўл азоби, чарчоқдан чопарларнинг кўзлари қизариб киртайган, юзлари заъфарон эди.

– Гапиринглар! – буюрди салобат билан Нишон.

– Улуғ ихшид! Бизди ўнбоши юборди. Йу кентини чинжинлар қуршаб олган. Шунини сизга билдиришди буюрди.

– Сизлар... Чинжинларни ўз кўзларингминан кўрдингларми?

– Биз ўзимиз кўрганимиз йўқ. Биз Йу кентидан ярим кунлик йўлда... берида эдик. Бизди ёнимизга кентдан ярадор бўлган чопар келди.

– Йўлтўсарлар бўлишмасин тагин?

– Қайдам. Ўнбоши бизга буюрганини, у ёқдан чопар келганини айтяпмиз.

Нишон зимдан Сиртлонбекка назар солди, унинг юзида мамнун табассум жилваланарди. Тахт вориси қовоғини уйиб олди. Наҳотки Сирт-

лонбек ниқобланишни ҳам билмаса?! Фаҳмлаб қолишлари мумкин-ку, ахир! Одамлар уни бекорга чивир демас эканлар-да!

Ўзини ўнглаб олган Сиртлонбек ҳам Нишонга ўхшаб қовоқ уйда-да, ўзини зўр ташвишга тушгандек кўрсата бошлади.

– Бу хабар тўлиқ аниқланмагунча Аркдан ташқарига чиқмайсизлар! – буюрди Нишон чопарларга.

Эшикоғаси чопарларга “юринглар” маъносида имо қилиб, ташқарига йўналди. Чопарлар унинг орқасидан эргашдилар.

Нишон Сиртлонбек билан холи қолгач, олтин тахтнинг ён суянчиғига тирсагини тираб, кўкрагини баландроқ кўтарди. Унинг герда-яётганини фаҳмлаган Сиртлонбек мўлтониликка ўтди.

– Чопар сизни ихшид деб ўйлади! Бу яхши аломат! Адолат қарор топишига оз қолди!

– Секинроқ! Подадан олдин чанг кўтарма! Ҳозир бундан кейинги режаларимизни пухталаб олишимиз керак! Орқага қайтиш йўқ энди! – деди ўйланиброқ, буйруқ оҳангида Нишон.

Сиртлонбек билан маслаҳатни бир жойга қўйган Нишон ўнбоши юборган чопарларнинг хабарини текшириб, аниқлаб келиш учун эртага эрталаб Йу кентига чопарлар юборишга қарор қилди. Нишон юборадиган чопарлар ҳамма нарсани ўз кўзлари билан кўриб келишлари керак, йўл-йўлакай тарқаган овозаларни тўплаб, ярим йўлдан қайтиб келолмайдилар. Нишон аниқ маълумотга эга бўлгачгина, акаси Муғувага чопар юборади. Ихшид йўлдалигидаёқ Нишон тахтни эгаллаган бўлади!

Нишон кўрган барча эҳтиёт чораларга қарамай, Йу кентини шэнбинлар эгаллагани ҳақидаги хабар бутун Довон бўйлаб яшин тезлигида тарқалган эди. Бу шумхабар ихшид тўхтаган Водил аҳолиси қулоғига ҳам етиб келди. Мутува атиги уч кун илгари катта чинор тагида дам олиб, бу қадимий қишлоқнинг қоқ ўртасидан ҳайқириб оқадиган сойнинг муздек сувлари тошдан-тошга урилиб, кўпириб, шовиллаб тез оқишини завқ билан томоша қилган эди. Ҳаммаёқ осойишта, тинч эди...

Шу пайтгача водилликлардан ҳеч ким лоақал бирор марта бўлса-да Хан кишисини кўрган эмасди. Бошқа қишлоқлар аҳолисидек водилликлар ҳам ханликлар тўғрисида турли-туман, ҳайратомуз гаплар эшитишган, ханликлар чинжинлар ҳам деб аталармиш, улар паст бўйли бўлар эканлар, нуқул кулиб гапирармишлар, илону бақаларни еяверарканлар, чинжинларнинг кўзи иккита эмас экан, пешоналари устида битта, катта кўзи бормиш... Илгари ҳеч кимга маълум бўлмаган ўша сирли халқ ҳа йўқ-бе йўқ энди Довонга бостириб келаётганмиш!

Безовталанган водилликлар одатда муҳим ишлар ҳал этиладиган чинор тагига тўпландилар. Соё бўйидаги супалар устига тўшалган

бўйраларда кексалар, ўрта ёшлилар чордона қуриб ўтирдилар. Ёшларнинг бир қисми супалар четига омонатгина чўкишди, бошқалари – жой тегмаганлари эса тикка турардилар. Ханлар тўғрисида ҳар ким ўз билганини ўртага ташлади.

– Айтишларига қараганда, бизни юртга яъжуж-маъжужлар ёпирилиб келаётганмиш, – гап бошлади ёши қирқлар чамасидаги мўйловли одам.

– Йўқ, Жўра, ундай эмас! – эътироз билдирди бошқа кимдир. – Яъжуж-маъжужлар одамлар эмас. Улар чигирткага ўхшаганроқ махлуқлар бўлса керак. Чинжинлар минг қилсаям одамлар-ку, ахир!

– Яъжуж-маъжужлар одамга ўхшаб юрадиларам, чигиртка сингарни учадиларам, – деди супа ўртасида ўтирган чол. – Улар йўлда нима учраса еб-ямлаб келаверадилар. Яъжуж-маъжужлар қадами етган жой тақирга айланади, ҳеч нарса қолмайди. Яъжуж-маъжужлар суяклардиям еб кетаверади. Энг орқада келаётганлари, ҳеч нарса қолмагани учун, тошлардиям кемираверади!..

– Яъжуж-маъжужлар худди мана шу чинжинлар-да! – бўш келмади Жўра.

– Ундай бўлса, Жўра, қани уларди йўлига чиқ, кўрамиз, сени суягингниям еб кетишадими ё йўқми? Ўшанда сенга айтамин чинжинлар яъжуж-маъжужми, йўқлигини! – ҳазил қилди кимдир. Ўтирганлар орасида енгил кулги кўтарилди.

– Ҳозир ҳазилди вақти эмас, – деди жиддий оҳангда бошқа чол. – Тез орада ихшид қайтиб, Эршига ўтиб кетса керак. Модомики чинжинлар Йу кентини босиб олган эканлар, қирғин бўлиши турган гап! Тезроқ буғдойларди ўриб, йиғиштириб олиш керак, йўқса...

Водилликлар экин-тикинни йиғиштириб, қиш тараддудини кўрмоқ, кеч куз, эрта баҳордаги ёғингарчиликларда чакка ўтмаслиги учун уй томларини сувашга неча кун зарурлигини чамалаб кўра бошладилар. Яқин орада водилликларни қуролланиб, тез отланинглари, дея чақириб қолишлари мумкин эди.

– Чинжинлар Йу кентидан бери ўтолмайдилар. Эрон шоҳлариям, шоҳли Искандарам Довонга яқин келганлар-да, сўнг орқага қайтиб кетишга мажбур бўлганлар. Водий ичкарисига киришга уларди юраги дов бермаган! – ўз фикрини айтди суҳбат бошлангандан бери жим ўтирган ўрта ёшли қорасоқол киши.

– Чинжинлар жуда кўп дейишади, улар форсларданам, шоҳли Искандар халқиданам кўп эмиш, – гапга гап улади ҳамқишлоқларига буғдой ҳосилини тезроқ ўриб олиш ҳақида эслатган чол. – Мен яқинда Муғўғлонда бўлганимда бир савдогарди учратиб, уминан гаплашдим.

У дунёни ҳамма жойида бўлган экан, Қашғардаям. Унинг айтишича, чинжинлар шунчалик кўп эмишки, агар ҳар биттаси биттадан нина ташлаб ўтса, қудуқ тўлиб кетармиш!

Сўнг гап ханликларнинг сон-саноксизлиги тўғрисида борди.

– Эшитишимча, чинжинларди бош кентидан эрталаб бизди сойданам каттароқ дарё оқиб чиқар эканда, тушга яқин қуриб қоларкан. Бу дарё уларди эрталабки ахлатларидан пайдо бўлар экан.

– Улар жуда қайсар бўлармиш. Жангга бораётганларида у ёқ-бу ёққа бурилмай, тўппа-тўғрига кетаверармишлар, йўлда учраган ариқ, сой, дарё, жарликларга тушиб ўлганлари устидан босиб ўтиб кетаверарканлар.

– Жуда соз! Бизда жарликлар, дарёлар оз эмас.

– Айтмадимми, улар яъжуж-маъжужларданам баттарроқ деб, – гапини маъқуллади Жўра пайтдан фойдаланиб.

– Сен бошда, одамлар эмас, яъжуж-маъжужлар келяпти девдинг. Қайсарликда сен чинжинларданам ўтиб тушасан асти!

Яна енгил кулги кўтарилди-да, ҳамма бирдан жим бўлиб қолди. Сойнинг нариги қирғоғидаги йўлдан ихшид бир неча мулозимлари билан ўтиб кетаётганди. Муғува пешонасида катта оқ қашқаси бор саман арғумоғида, унинг орқасидан эса беклар учқур отларда елиб борардилар. Водилликлар ихшидга таъзим бажо келтирдилар. Аммо ташвишли, оғир ўйга толган Муғува уларни кўрмади. Эгарда ҳам тахтдаги каби бемалол, беҳадик ўтирган Муғува Ханга боғлиқ ҳамма воқеаларни хаёлидан бир-бир ўтказиб борарди. Хан мамлакатидан келган биринчи элчи Чжан Цянга алоқадор нимаики бўлса, эсида яхши сақлаб қолганди. Элчининг гапига қараганда, у Довонга туячиларни, ханликларча айтганда, юечжиларни қидириб келиб қолган ва бу ердан хоқон ўрдаси томон жўнаб кетган. Чжан Цянь Ханнинг Довон билан фақат савдо қилишдан бошқа мақсади йўқ деб ишонтиришга уринди, ишонтирди ҳам. Ундан кейин келган элчилар худди шу фикрни тасдиқлаганлар. Аста-секин Хан билан савдо алоқаларининг йўлга қўйила бошлангани ҳам тўғри. Бу йиллар мобайнида Хан мамлакатига борадиган карвон йўлининг барқарор ва қулай бўлишини таъминлаш учун Муғува талайгина чоралар кўрди: ҳар бир кўним жойда тунаш учун қўриқланадиган бекатлар, дарёлар ва сойлар устига кўприклар қурдирди, йўл бўйига жойлашган кентлар оралиғида чопарлар орқали доимий алоқа ўрнатди. Бу ишлари учун Хан элчилари уни кўкларга кўтариб мақтадилар. Улар Хан ҳукмдори ҳам худди шундай қилаётгани, қилажагини билдирарканлар, Осмонўғли бошқа майда эл ҳукмдорларини Узун карвон йўлини мустаҳкамлаш учун қўлларидан келган ҳамма ишни қилишга

ундаётганини айтдилар. Афсуски, бурунги йили кўрс элчи ўлдирилиши ўзаро муносабатларга путур етказди. Наҳотки кераксиз қон тўкишнинг олдини олиб бўлмаса?! Бордию бу шумхабар нотўғри бўлса-чи? Эҳтимол, Йу кентига йўлтўсарлар тўдаси хужум қилгандир? Муғува ҳамон Хан Довонга бостириб келишига, кела олишига ишонмасди, тўғрироғи, ишонишни хоҳламасди. Довон душман келолмайдиган, босиб ололмайдиган мамлакат, деган ишонч унинг онгига чуқур ўрнашиб қолганди. Худди шу ишонч важдан у ўз вақтида Ханга элчилар юбориб, унинг қўшини тўғрисида маълумот тўпламаганди. Муғува ҳам бошқа жуда кўп ғарб ҳукмдорлари сингари Хан тўғрисида унинг элчилари айтишган маълумотлар орқалигина биларди. Мана энди у ҳайрат бармоғини тишлаб, аттанг қилипти. Хан қўшини қандай қуроллангани, қай тартибда, қандай усулда жанг қилиши тўғрисида ҳеч нарса билмас экан-ку! У аниқ билган бирдан-бир маълумот шундан иборатки, чинжинлар, уларнинг шэнбинлари эгарда зўрға ўтира оладилар, бинобарин, улардан кўпи жанг пайти от бошқаришга жуда нўноқ. Улар минган хун отлари чопишда Довон арғумоқларидан орқада қолиб кетади. Хужум қилган ёв қўшини тўғрисида у билган маълумот шундангина иборат! Ихшид ўзича, зора шэнбинлар хужуми тўғрисидаги хабар ёлғон чиқса, дея умид қилишдан бошқа иложи йўқ эди. Ўйлаган сари ўйининг тагига етолмасди Муғува. Шубҳа-гумонлар ич-этини тирнарди: нега укаси Нишон унга дарҳол чопар юбормади? Эҳтимол, у аллақачон ҳеч қандай шэнбин-пэнбин хужум қилмаганини аниқлаб улгургандир? Йу кентига Чжэ Лин элчилари гуруҳидаги ўлдириб юборилган ханликларнинг кийимини кийиб олган йўлтўсарлар хужум қилган бўлишлари мумкин. Кент беги шошиб қолиб, уларни Хан қўшини деб ўйлаган эмасмикан?! Кент беги у йўлтўсарларни товукхонага кирган тулкиларни қувгандек тумтарақай қилиб юбориш ўрнига ўзи қўрғонга писганда, бу ёққа чопар юборган бўлса керак. Қўрққанга қўша кўринади, деганлари шу-да!

Муғува Эршига, ўзининг Арк саройига олдиндан чопар юбормай, тўппа-тўғри кириб келди. Нишон акаси келаётганидан энг сўнгги нафасда хабар топгани учун уни баланд қуббали, катта, ўтовсимон хона эшиги олдидагина қаршилай олди.

– Тўғримми шу? – ҳатто саломлашмасданоқ сўради ихшид.

– Ҳа, тўғри, шекилли...

– Нега менга чопар юбормадинг?

– Бу ҳақда мен... фақат одамлар оғзидан... эшитдим, холос, – дудуқланди Нишон. – У ёққа юборган чопарларим ҳали қайтгани йўқ.

Худди шу пайт етиб келган чопарлар отдан сапчиб тушиб:

– Йу кенти чинжинлар қўлида! – дея ахборот беришди.

Муғува ҳам, Нишон ҳам чопарлардан бошқа ҳеч нима сўрамадилар. Ҳаммаси аён эди. Муғува юзи билан соқолини қайта-қайта силаб қўйди. У тамом бўшашиб, ичкарига, катта хонага кираётганида қалқиб, эшик тирқишини ушлаб қолди.

Ўнгқўлбеги Мўдтой ихшид билан бирга келган эди. У Муғувадан уч-тўрт қадам орқада қолиб, чопарлардан сўради:

– Яна нима биласизлар?

– Уларди отлиқ чақир... шэнбинлари кент атрофида изғиб юришибди экан! У ёқдан қочиб келганлар гапига қараганда, рўпара келган довонликларди тутиб олиб: “Қаерда ғалла, отларга ем, хашак бор, айтасан” деб қийнаётганмишлар. Одамларди иссиқ кийим-бошлариниям тортиб олиб қўйишяптикан.

Мўдтой ичкарига, ихшиднинг ҳузурига кирди.

– Менам шундай деб ўйлагандим, – деяётган эди шу пайт Муғува укасига қараб. – Иккаламизам нари борганда, бир-икки тўда йўлтўсарди қилган босқини бу деб билган эканмиз... – Сўнг ихшид Мўдтойга мурожаат этди: – Қани, ўнгқўлбеги қандай фикрда?

– Барча кентлар, депараларга дарҳол чопар юбориш керак. Беклар бу ёққа чақирларди, ясовулларди жўнатсин. Ўзлари эртага кенгашга етиб келишсин.

– Нишон ўзи юборган чопарлар қайтиб келишини кутиб, кенгаш чақирмаган экан, – Муғува укасининг қилмишини яна бир бор оқламоқчи бўлди.

Янаги кун Довоннинг ҳамма кент, депара беклари тўпландилар. Кенгаш қисқагина бўлди. Довондаги ҳар бир хонадондан биттадан чақир юборишга келишилди. Чақирларнинг ҳар учтасидан биттаси уч кун ичида кечикмасдан Кўгарт довонига етиб боришлари лозим, ихшид пойтахтга қайтиши биланоқ улар ёв йўлини тўсиш учун юборилган илғорга бориб қўшилишлари керак. Жўнатилаётган чақирларнинг ҳар ўнтасида биттадан ўтов, ҳаммаси учун энг камида бир ойлик озиқ-овқат ғамланган бўлиши шарт. Селат беги ўз минглигини Қашғар йўлидан уч қўним нарига юбориши зарур. Чақирларга юзбошилар, ўнбошиларни депара, кент бекларининг ўзлари тайинлашлари мақсадга мувофиқ деб топилди. Қўшинбоши, мингбошиларни депара беклари, уларнинг ўғиллари, укалари ичидан тайинлаши керак. Ўн минг чақир бошлиғи – туман оғаларни кенгаш тайинлайди. Аммо бундан олдин одатда Қўшинбоши сайланади.

Анъанага кўра жанг-жадал пайтлари ихшиднинг ўзи ё унинг ўғилларидан, ёки укаларидан бири Қўшинбоши бўларди. Агар ихшиднинг яқин қариндошлари орасида бу борада лойиғи топилмаса, ихшид

Ўғиши (қабиласи)даги бошқа бирорта уруғ бегини, буни ҳам имкони бўлмасагина ноилож бошқа ўғишдан қўшинбоши сайланарди. Чунки бошқа ўғишдан чиққан қўшинбоши тахтни эгаллаш ҳаракатига тушиб қолган ҳоллар бўлиб турарди. Бунга асло йўл қўйиб бўлмайди! Чунки тахтни бошқа бировга олдириб юбормаслик ёвни она тупроқдан қувиб чиқаришдан кам аҳамиятга эга эмас! Бу гал Муғуванинг тахтдан кўнгли тўқ эди. Унинг ўзи ҳам, укаси Нишон ҳам, ўғли Муғўғлон ҳам қўшинбоши бўлиши мумкин. Муғлар насли ҳеч кимга тахтни бой бериб қўймайди!

Чамаси, Муғува қўшинбошилиқни зиммасига олмоқчи эмас. Бундай жавобгарликни у укаси ёки ўғлига топширмоқчи. Хўш, қайсини-сига? Беклар ихшиднинг фикрини билолмаётибдилар. Муғува ҳар доим алоҳида, ўзига хос мулоҳаза юритарди. Унинг режалари дуруст натижа берган пайтлар беклар ихшидни кўкларга кўтариб мақтардилар. Бу гал ҳам ихшид тўғри қарор қабул қила олармикан? Муғува ҳар учалалари – мавжуд ва бўлажак икки ихшиднинг режа-тадбирларини бирлаштириб, бир мақсадга йўналтирмоқчи! Шунинг учун агар бу гал қўшинбошилиқни Нишон бажарса, маъқул иш бўлади. У тахт вориси, демек, акасидан, Муғувадан кейин тахтни эгаллайди. Бинобарин, қўлга кирай деб турган тахтни қаттиқ ҳимоя қилади, жон-жаҳди билан ёвни қувиб солишга уринади. Муғўғлон эса ҳозирги ихшиднинг содиқ ўғли, Нишондан кейинги тахт вориси сифатида аждодларидан мерос ҳокимиятни эгаллаш учун, муқаддас тахтни қутқазиб қолиш йўлида шердек олишади. Унинг ўзи, Муғува эса ихтиёридаги ихшидлик ҳокимиятининг бор кучини қўшинни тайёрлаш, таъминлаб туриш ишига сафарбар қилади. Шунингдек, Муғува ҳар қайси бекнинг оёқ олишини хушёр назорат қилиб туриши зарур, токи улар тахтга кўз олайтирмасинлар ёки уларнинг айримлари ажралиб чиқиб, алоҳида ихшидлик барпо этишга уринмасинлар. Ахир, Довон яқиндагина – Муғуванинг бобоси, аристойлар ўғишининг бошлиғи давридагина, у улуғ зотнинг теран заковати туфайли ягона ҳокимиятни тан олувчи яхлит мамлакат бўлиб шаклланди-ку! Арғу ўғишининг бошлиғи ўнгқўлбеги Мўдтой ихшид бўлиб олиш ниятида эмаслигини ким аниқ айта олади?!

Сўғдийлар¹чи? Улар доим ажралиб чиқиб, ўз бекларидан бирорта-сини ихшидликка кўтариб, Қанд ёки Гесойни ғарбий Довоннинг бош кенти, пойтахти қилиб олишни чамалаб юрадилар. Туячилар, шунингдек, кейинги эллик-олтмиш йил мобайнида анча кўпайишиб олган уйғурлар, яқинда келиб қолган бошқа уруғлар... аристойларни ҳам, арғуларни ҳам қўллаб-қувватлашлари, сал баҳона билан уларнинг ёнини

¹ Сўғд – Зарафшон дарёси ва Қашқадарё воҳаларида жойлашган давлат.

олишлари мумкин. Улар учун бу иккала ўғиш баб-баробар яқин, қариндош. Агар ўртада тахт талашуви бўлмаганда аристойлар билан арғулар бир эл, бир халқдай яшардилар. Аристойлар сўғдийлар билан оға-ини бўлиб, улар билан аллақачондан бери қуда-андачилик қилиб, аралашиб кетишган. Модомики, Довон олақуроқ ўғишлар, уруғлар, элатлардан иборат экан, ихшиднинг вазифаси қўл остидаги беклар тизгинини бўшаштириб юбормай, маҳкам ушлаб туриш! Шундай қилганда, фақат шундай қилгандагина, душманни қувиб юбориш ҳам, тахтни қўлдан бой бериб қўймаслик ҳам, мамлакатни олғир, бебош беклар парчалаб юборишларига йўл қўймай бутунлигича сақлаб қолиш ҳам мумкин! Муғува ўз уруғи, болалари, неваралари, чевараларининг Довон тахтада имкон борича узоқроқ ўтиришлари учун замин яратиш кетиш тўғрисида бош қотириши керак!

Муғуванинг фикрлаш доираси қабилачилик-уруғчилик анъаналари билан чекланиб қолгани учун ука акага қарши чиқиши, ҳатто қўл кўтариши мумкинлигини хаёлига келтиролмасди. У Довонга кўз тиккан душмanning ниҳоят маккорлигидан, турли қабила беклари орасидагина эмас, ҳатто бир қориндан талашиб тушган ака-ука ва ниҳоят, ота билан ўғил ўртасида ҳам низо келтириб чиқара олишидан мутлақо беҳабар эди. Энг суюклилиги боис тахт вориси этиб белгилаган укаси Нишон – аждодлар руҳини ҳурматламай, хиёнат қилишгача бориб етади деб ўйлаши мумкинмиди Муғува? Кенгаш муҳокама учун ортиқча вақт кеткизиб ўтирмай, душман босқини муҳлатига Нишонни қўшинбоши этиб сайлади. Арғу ўғишининг бошлиғи, ўнгқўлбеги Мўдтойнинг тўнғич ўғли Чағрибек кенгашда қатнашаётган барча бекларнинг розиликлари билан қўшинбошининг ёрдамчиси қилиб тайинланди. Арғуларнинг қиличбозлик, камон отиш, умуман моҳир жангчиликлари ҳаммага маълум. Бу жиҳатдан улар бошқа довонликлардан устун турадилар. Мўдтой ўғилларининг жанг сирларини ўрганишларига алоҳида ҳафсала қилган, Чағрибек саркарда бўлиб етишаётганди. Довоннинг донғи ҳатто Чингача этиб борган учқур отлари ҳам даставвал арғуларда, уларнинг тоғларида урчитилган. Қадим замонлардаёқ байталларини ёввойи тоғ отлари билан чатиштириб, дастлабки узун оёқли учқур отлар, кейинчалик Осмон отлар номини олган тулпорларни кўпайтиришни арғу ўғишидагилар урф қилгандилар. Шу сабабдан бу отлар арғу отлари маъносида арғумоқлар дейилади.

Кенгаш ясовулбеги Қундузбекни, Эрши кенти беги Сиртлонбекни, Мўдтойнинг иккинчи ўғли Қарчиғайбекни ва яна тўртта депара бекларини ҳали тўпланмаган қўшинга туманоға (ўн минглик бошлиқлари) этиб тайинлашга розилик билдирди. Қўшинбоши Нишон, шунингдек

Чағрибек, Қундузбек ва Қарчиғайбеклар кенгаш тугаши биланоқ кейинги бир кечаю кундузда тўпланган ҳали кам сонли чақирлар бошида Кўгарт довони ва Селат йўли томонга жўнаб кетдилар. Қолган туманоғалар лоақал икки мингтадан чақир тўплаганларидан сўнггина улар орқасидан етиб боришлари керак. Бугун Довон шэнбинларни Йу кентида ёки Кўгарт довонининг нариги томонида – Йенчу Ўғиз дарёси бўйида тўхтатиб қолиш, қандай бўлмасин душманни Эршига киритмаслик чорасини кўришга бел боғлади. Қўшинбоши Нишон Йу кентини босиб олган Хан қўшинининг келиши кутилган катта Кўгарт йўлидан юрди. У билан бирга Қундузбек борарди. Икки минг чақирлар бошида Чағрибек укаси Қарчиғайбек билан Селат орқали Ойтол-Олойкўл йўлидан боришди. Уларга Селат бегининг бир минг чақирлари ҳам қўшилди. Чағрибек Қашғар чегарасидаги Олойкўлгача етиб бориши лозим эди. Аммо унинг фикрича, душман фақат Кўгарт йўлидан юриши керак, чунки у энг яқин йўлликдан ташқари қулай эди. Чағрибек ҳар эҳтимолга қарши бир мингликни чегарагача бориш учун юборди-да, ўзи икки минг чақир билан Селат кенти яқинида тўхтади. Бундай қилиш, вазият тақозо этса, Шихит кенти юқорироғидаги тоғ сўқмоқлари орқали жадал Кўгарт йўлига ўтиб олиб, дарҳол жангга кириш имконини берарди. Нишондан кўрсатма олганида Чағрибек унинг раъйига қарши ҳеч нарса демади, ҳарбий тажрибаси йўқ одам билан тортишишни лозим кўрмагани учун шундай қилди. Қолаверса, қўшинбошининг буйруғига қарши чиқиш беклар кайфиятига ёмон таъсир кўрсатиши мумкин. Олойкўл йўлидаги чақирларни жангга кириш имконидан маҳрум қилиш мақсадида Нишон атайлаб уни ўзидан нари сурмоқчи бўлгани Чағрибекнинг хаёлига келмаганди.

Нишон Хан қўшинига нисбатан кўп кучга эга бўлишни хоҳламасди. Агар чақирлар шэнбинларни енгилса, ўйларди Нишон, бутун Довон мени олқишлайди, номим оғизларда дoston бўлади. Аммо бу билан тақдирим ўзгармай, илгаригича қолаверади. Муғува ўз укаси билан фахрланиб, ўша-ўша тахтда ўтираверади, мен бўлсам илгаригидек ихшиднинг ўлимини кутишдан бошқа иложим қолмайди... Шэнбинларнинг ғалабаси ҳам хавфли. У ҳолда, ханликлар Нишон билан умуман ҳисоблашмай қўйишлари мумкин, тахтга ройишроқ беклардан бирортасини ўтқазадилар-қўядилар! Демак, шундай қилиш керакки, шэнбинларнинг қўли хиёлгина баланд келсин-да, уларнинг ўзлари сулҳ тузишни таклиф этсинлар. Фақат шундагина Нишон тахтга ўтира олади! Сўнг у, Нишон ханликлар иташганча арғумоғу бошқа нарсаларнинг ҳаммасини беради. У Осмонўғлининг олий ҳокимиятини тан олади ва шэнбинларни силлиққина кузатиб қўяди! Майли, Хан

хукмдори уни “ўғлим” деб атасин, бунинг нимаси ёмон?! Аммо нега шу пайтгача ханлик серваъда ҳомийлардан махфий хабар йўқ? У хизматга қабул қилган, элчилар тўдасидан қочиб қолган ўймакор чинжин ҳам нега лом-мим демайди? Ахир у ханликларнинг айғоқчиси, улар билан Нишон ўртасидаги ишончли алоқачи-ку! Унинг, Нишоннинг ўзи мустақил, ўз ташаббуси билан ҳаракат қилиши учун ханликлар нима қилмоқчилигини, уларнинг навбатдаги режаси қандайлигини билиб олиши зарур...

Нишон “содиқ хизматкори”ни ҳузурига чақириб, буйруқ оҳангида:

– Ўзингникилар ёнига бориб, ҳамма нарсани билиб келасан! – деди.

Тунда ханлик ўймакор иккита ишончли чақир билан яширинча Йу кенти томон йўл олди. Бир ҳафтадан сўнг у яна тунда, чақирларсиз бир ўзи Нишоннинг чодирига аста кириб келди.

– Гапир! – тоқатсизланди Нишон.

– Шэнбинлар қишни ўша ерда ўтказишади. Бу ёққа баҳорда келадилар. Қўшин бошида цзян-цзюнь Ли Гуан-ли келибди.

– Яна нима?

– Шэнбинларга озиқ-овқат етишмаяпти. – Муғамбир айғоқчи бу ҳақиқатни Нишондан яширмасликни маъқул деб билди. Чунки у айтмаса ҳам бу тўғрида барибир яқин орада маълум бўлади-да, “хўжайини” унга ишонмай кўяди.

– Шэнбинлар кўп сонлими?

– Жуда кўп. Шунинг учун озиқ-овқат етишмаётган экан. – Айғоқчи кентни ишғол қилишдаги жанг пайти Йу қалъаси атрофига етиб келган шэнбинларнинг аранг ярми қолганини беркитди.

Бу хабар Нишонни қаноатлантирди. Шэнбинлар кўп, аммо уларга озиқ-овқат етишмаяпти! Демак, улар билан келишиш, умумий тил топиш мумкин...

– Сен билан бирга кетган чақирлар қани?

– Улар заҳарландилар. Эски овқат ейишган, шекилли.

– Жуда бошлабсан. Бор, дамингни ол!

– Бу гапнинг ҳаммаси эмас.

– Хўш, нима дейсан тагин?

– Манави сизга!

Айғоқчи кичкинагина шойи ўрамини қўлида ушлаб турарди. Уни ёйган Нишон юқоридан пастга қаратиб чизилган иероглифларни кўрди.

– Нима бу битик?

– Бу ёрлиқ. Довон тахти сизга берилгани тўғрисида. Ёрлиқни Осмонўғли номидан цзян-цзюнь Ли Гуан-ли ёзган.

Нишон иероглифларга суқланиб қаради, қинғир-қийшиқ шаклчаларга кўз югуртириб чиқди-да, гўё уни биров кўриб қоладигандай, апил-тапил зарбоф либосининг ички чўнтагига тикди.

Тахтга тезроқ эришиш йўлида ҳар қандай қабиҳликдан тоймайдиган бу шуҳратпараст ихшидликни ўз элининг ашаддий душмани кўлидан олишдек разилликдан жирканмайдиган даражага бориб етганди. Нишон ҳатто Хан лашкарбошиси Довон тахтини ўзгага инъом қилиб юбора олишига ҳам шубҳаланмай қўйганди. Агар бордию душман шундай қилган тақдирида Нишон элу юртини ёвлар оёғи остида пайҳонлаш, муқаддас тупроқни булғалатиш, мустақил давлатни барбод этиб бўлса-да тахтга эришишни ният қилиб олганди. У ихшидликни ўғишдош, уруғдошларини ёвга тиз чўктириб бериш, керак бўлса, меҳрибон акасининг жасади устидан юриш эвазига олмақчи эди.

Агар қўшинбоши хоин бўлмаганида, у Йу кентидаги аҳволни тўғри, тўлиқ ўрганганида эди, Довоннинг тетик қўшинлари ҳорғин-юпун, моддий кўмакдан маҳрум, руҳи тушкун шэнбинларни тор-мор келтириши ва Осмонўғлини Довонга қўшин юборишдан олдин “яхшилаб ўйлаб кўрадиган” қилиб қўйиши мумкин эди!

Нишон Эршига юборган маълумотда “Хан қўшинини Йу кентида қишлашга мажбур қиляпмиз, ҳозир жанг қилиш ўринсиз, кўп қурбон беришга олиб келади, аранг қишлаб чиққан юпун ёв қўшини билан баҳорда жанг қиламиз, уларни Йенчу Ўғуз қирғоқларида учратиб, дарё сувига чўктирамиз, биз, албатта, енгамиз”, дея Муғувани ишонтирди.

Ўн бешинчи боб

ЗЎРАКИ КУЛГИ

Кунлар ўтиб борарди. Йўлбарсбилка Бўтакўзга гапирди, ялинди-ёлворди, бошқа йўл йўқлигига уни ишонтиришга уринди. Лекин барибир Бўтакўз унга хотин бўлишга рози бўлмади. Шунда ҳам Йўлбарсбилка зўрлашга уринмади. Бўтакўз бу уйғурнинг яхши одамлигига амин бўлди, аммо унинг жудаям бўшанглигига ҳайрон қоларди. Нега Йўлбарсбилка Бўтакўзга зўравонлик қилмаяпти? Ахир, улар бир хонада, ёнма-ён, битта кигиз устида тунайдилар-ку? Эҳтимол, у жинсий алоқага яроқсизу, бошқаларга ўзини аёл билан яшаётган қилиб

кўрсатмоқчидир?! Кутилмаганда хаёлига келган бу фикр Бўтакўзни суюнтириб юборди, лабларида беихтиёр табассум пайдо бўлди. Йу кенти дарвозасидан кириб келганидан бери ўтган кейинги бир ой (Бўтакўзнинг назарида бу муддат бир неча ўн йилдай туюларди) мобайнида аёл биринчи марта жилмайганини эслади. Ўша куни йўлда Бўтакўз жуда кўп кулганини хаёлидан ўтказди. Эри Қамчи унга ҳар хил ҳазил-хузуллар қилиб кулдирганди. Кўп қулишнинг хосияти бўлмади-да! Меъёрсиз асал – охири захар, деб беҳуда айтишмаган. Эҳ, қаерларда бўлсайкин Қамчи? Наҳотки ростданам тирик бўлмаса? Бўтакўз умрбод унга хиёнат қилмайди. Яхшиямки, Ахурамазда иродаси билан анави уйғур... яроқсиз бўлиб чиқди. Бўтакўз шундан жуда-жуда хурсанд. Агар Йўлбарсбилка қутқариб қолмаганида унинг ҳоли, ким билсин, нима кечардийкин?

Кечалари, ҳатто кундузлари ҳам аёлларнинг атрофдаги ҳовлиларда, уйларда шэнбинлар қийноғи, ҳақоратидан нолишлари, йиғилари, дод-войлари, илтижоларини Бўтакўз тез-тез эшитиб турарди. Ҳа, Йўлбарсбилка унга ҳақиқатни гапиради ҳар доим! Шу уйғур бўлмаган-да аллақачон унинг номуси булғанар, ҳатто ўлган бўларди, ҳеч қачон болаларини, овулини, қариндош-уруғини кўролмасди! “Бордию уйғур асли анавиндай... бўлмаса-чи?!” Бўтакўзнинг хаёлига шундай фикр келса-да, аммо бу фикр энди унча даҳшатли туюлмасди.

Қишнинг совуқ кунлари бошланди. Ўчоқдан қозон туширилгандан сўнг кўп ўтмай туйнук уй ичидаги бор иссиқни тортиб кетди. Тун бўйи бурчакда чўққайиб ўтириш ёки кигизнинг бир четида қимтинибгина ухлаш азобга айлана бошлади. Ичкарида бор-йўғи иккитагина кўрпача билан тилмочнинг чопони бор, холос. Кигиз жудаям эски, иссиғи йўқ ҳисоб.

Изғиринли қор ёғаётган тунда девордаги очиқ даричадан кирган шамол қорачироқни ўчириб қўйди. Қоронғида Йўлбарсбилка индамайгина Бўтакўзнинг билакларидан ушлаб, уни оғушига тортди, аёл қаршилиқ кўрсатмади... Шу-шу Бўтакўз узундан-узоқ қиш тунларини Йўлбарсбилканинг ҳикояларини эшитиб қисқартирадиган бўлиб қолди. У кўп нарсани кўрган, мароқли ҳикоячи, сўзамол суҳбатдош экан. Йўлбарсбилкадан Бўтакўз умрида биринчи марта ханлар, хунлар, кянлар, кунчиқар томондаги бошқа халқлар тўғрисида, уларнинг расм-русумлари ҳақида – чинжинларнинг сут ичмаслиги, кянларда хотинлар бирваракай бир нечта эр билан яшашлари, Қорақурум тоғлари ортида фақат аёллар подшоҳлик қиладиган халқ борлиги тўғрисида эшитди. Йўлбарсбилканинг ҳикоялари орқали Бўтакўзга

хунлар илгари чинжинлар ишғол қилган ерларда яшаганлари, бошқа жуда кўп нарсалар маълум бўлди. “Бу кишига бекорга “билка” лақаби қўйишмаган экан”, деб ўйлади Бўтакўз. Тилмоч ушбу лақабга лойиқлигини яна бир бор исботлади. У оқилона йўл тутиб, доволлик аёл қалбини забт эта билди. Яна қандай аёлни денг? Ёшгина, момикдай, сарвқомат, исми жисмига монанд Бўтакўз аёлни! Майли, у тул бўлса бўлар! Жангу жадал тугагандан сўнг Бўтакўзнинг болаларини ёнларига олиб келишади, Бўтакўз Йўлбарсбилкадан ҳам ўғил-қизлар кўради! Иккалалари тотув умргузаронлик қила бошлашади. Бўтакўз ҳалок бўлган эри билан кечирган кунларини гўё тушида кўргандек хотирлайдиган бўлиб қолади, кейин бутунлай унутиб юборади. Йўлбарсбилка ҳам қирғин-баротли, адолатсиз бу дунёда танҳо яшаш азобидан тоабат қутулади.

Тоғда кеч бошланадиган баҳорнинг дастлабки шабадалари эса бошлаганидаёқ шэнбинлар йўл тадорикига тушиб қолдилар. Болалари билан тез орада дийдор кўришиш умидида Бўтакўзнинг дили ёришиб кетди. Аммо шэнбинлар у туғилиб ўсган тупроққа, унинг овулига, унинг уруғлари устига бостириб бораётганларини эслаб, бирдан дилига ғулғула тушди. Болаларининг тақдири нима кечиши безовта қиларди уни.

Йўлбарсбилка одатда кун бўйи қаёқлардадир қолиб кетарди, оқшом келиб, “Атрофдаги ҳамма жой титкилаб чиқилди, аммо ғалла ҳам, от ҳам топилмади!” деб қўярди.

Бугун у тушдаёқ келиб, хурсанд бўлиб деди:

– Шэнбинлар орқага, Ханга қайтадиган бўлишди! Цзян-цзюнь ўтказган катта ҳарбий кенгашда шундай қарор қилинди.

– Мен-чи? – апил-тапил сўради Бўтакўз.

– Эр қаерда бўлса, хотин ҳам ўша ерда-да! – тўлиқ ишонч билан жавоб қайтарди Йўлбарсбилка.

– Йўқ, ҳеч қачон! Ўлсам ҳам у ёққа бормайман! – чинқириб юборди бор вужуди титраб Бўтакўз.

– Тинчлан. Шэнбинларни қайтиб кетаётгани яхши эмасми?! Юртинг тинч бўлади, болаларинг омон қолади.

– Мени алдаяпсиз!

– Сени алдаб, хотинликка олиш учун Чиндан бутун бошли қўшин бошлаб келгандирман балки?! Шэнбинларни силласи қуриб бўлди, улар энди бир қадам ҳам олдинга силжий олмайдилар. Қўшин Эршига бориш-бормаслигини, орқага қайтиб кетиш-кетмаслигини кузда ҳали цзян-цзюннинг ўзиям билмасди! Нима, сен Хан қўшинини Эршига боришини истайсанми?!

– Мен ҳеч нарса истамайман! Уйимга қайтсам бас! – Бўтакўз хўрсиниб йиғларкан, юзини қўллари билан беркитиб олди.

– Ҳозир бунини ҳечам иложи йўқ. Сени уёққа қўйиб юбормайдилар. Бош тилмочнинг хотини сиримизни айтиб қўяди, деб эҳтиёт қиладилар...

Йўлбарсбилка ўз ишлари билан қўшни ҳовлига, тилмочлар олдига чиқиб кетиб, қайтиб келганда хона эшиги ичидан беркитилганди.

– Эшикни оч! Нега эшикни тамбалаб олдинг?

Жавоб бўлмади. Йўлбарсбилка девордаги бузуқ дарича ёнига келиб, оёқ учида кўтарилди-да, ғира-шира қоронғи хона ичига назар солди. Бўтакўз шу пайт тахланган кигиз, кўрпачалар устидан девор тоқчасига кўтарилишга уринаётганди. У нима қилмоқчи? Нега жавоб бермайди? Йўлбарсбилканинг юрагига ғулғула тушди. У эшик тўғрисида келди-да, орқага тисарилиб туриб, бор кучи билан эшикни тепди. Икки-учта тахта синиб тушди. Тилмоч синган тахталарни нари улоқтириб, Бўтакўзга ташланди. Аёл шифтдаги тўсинга боғланган арғамчи сиртмоғига бўйнини суқаётганди. Йўлбарсбилка шартта Бўтакўзнинг бўйнидаги сиртмоқни олиб ташлади-да, хотинини кўрпачалар тахлами устига ётқизди.

– Нимага мени кутқазиб қолдингиз?! Мен тутқун бўлиб яшашни хоҳламайман!

– Яхшиям, ўз вақтида етиб келибман, бахтимдан ўргилай! Агар сал кечиксам, сендан умрбод айрилиб қоларканман! Унда мен ҳам ўзимни ёнингга осиб қўя қолардим!

Йўлбарсбилка Бўтакўзнинг юзи, лабларидан ўпа бошлади. Бўтакўз юзига тилмочнинг иссиқ кўз ёшлари томганини сезди. Уни деб йиғлаётган эркакни умрида биринчи бор учратганиданми ёки яна бир марта тирик қолгани учунми, балки тилмочнинг бундай меҳр-оқибатига миннатдорчилик билдирибми (бунини сўз билан айтишга унинг ғурури йўл қўймасди) Бўтакўз ҳўнграб йиғлаган кўйи Йўлбарсбилканинг бўйнидан маҳкам қучоқлаб олди.

– Бошқа бундай қилма! – ёлвора бошлади Йўлбарсбилка. – Йўллар хатарсиз бўлгунча, карвонлар қатнай бошлагунча чинжинларминан бирга орқага қайтмасак бўлмайди. Қасам ичаман, сени алдаётганим йўқ, алдамайман ҳам! Кейин иложини топаман, сенминан, албатта, Довонга қайтиб борамиз! Қани, менга қара-чи, Бўтакўзим! Оҳ, кўзларинг чинданам бўталоқ кўзларидай қоп-қора, чиройли. Исмингни топиб қўйишган экан!

Шэнбинлардан ташкил топган қўшин қолдиқлари Чжунгога судралиб қайтаётганди. Қирчанғи эшакка миндириб қўйилган бош тилмоч-

нинг хотини Бўтакўз тилмочларнинг юклари ортилган чўлоқ-мўлоқ хачир-эшаклар қаторида борарди. Энди у ихтиёрини Йўлбарсбилканинг қўлига топшириб қўйган, ҳамма нарсада унинг кўмагига умид боғлар, нима деса, сўзсиз бўйсунарди. Қандайдир ички овоз Бўтакўзга доно, тўғриси, содиқ, уни Қамчидан кам севмайдиган шу киши нима деса, ўшанга кўниш кераклигини уқтирарди. Қамчи билан бўлган муомалада Бўтакўз аксари Довон аёллари сингари чўрткесар, мағрур, эрка эди. Бу ерда у ўзини таниёлмаётганди. Бўтакўз ўзини қафасга қамаб қўйилган кушдек сезарди. Бу қафас, шубҳасизки, уни ташқи хавф-хатардан сақларди, аммо мутлақо тутқин қилиб қўйганди! У хоҳлаган ишини қилолмас, кўнглига келган гапни айтолмасди.

Эшакдаги йиртиқ-ямоқ кўрпачалар устида ўтириб кетаётган Бўтакўз ўксиниб хўрсинар, юм-юм йиғларди. Қани энди мағрур, ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан кўрқмайдиган, ғинг деганнинг таъзирини бериб қўядиган шаддод Бўтакўз?! Ҳозир у қирчанғи эшак устида ночор, боши хам, дард-дунёси қоронғи, ёлғизлик ва жудолик ҳисси ич-ичини кемириб бораётганидан сал нарсага дув-дув кўз ёш тўкишга тайёр, заъфарон қиёфада тебрана-тебрана боряпти. Назарида анча қариб, букчайиб қолгандек эди.

Ўтган йил баҳорида сариқ аждар суратли байроқлар ҳилпиратиб Довонга юриш бошлаган шэнбинларнинг ҳар ўнтасидан аранг иккитаси тирик қолганди. Сийраклашган юпун қўшин қолдиғи чегарадаги Дунь-хуан қалъасида тўхтади, “Эрши фотиҳи” унвонини оқлай олмаган цзян-цзюнь Ли Гуан-ли Чжунго сари янада ичкарироқ силжишга ботинолмади. У шу ердан туриб, Чанъанга узундан-узун ёзма ахборот жўнатди. Жавоб келавермагани вазиятнинг оғирлашаётганини, бу ердаги тўхташ узоқ бўлишини кўрсатарди.

Орадан кўп ўтмай, цзян-цзюнь Осмонўғлига Довонга янгидан қўшин тортиб бориш таклифи киритибди, деган гап тарқади. Бўтакўзнинг дилидаги сўниб бораётган умид учқунлари янгидан алангаланиб кетди, у ўз эл-юртига қайтиш иштиёқи билан ёнарди. Шу кунларда Бўтакўз ўзи, болалари тўғрисида кўпроқ ўйлайдиган бўлиб қолганди. Хан қўшинининг Довон устига янги юриши Бўтакўзга болалари билан дийдор кўришиш имконияти яратадигандай туюларди. Бу босқин халқи бошига қанчалар бахтсизлик келтириши тўғрисида ўйламаётгандек эди. Бўтакўз яна ўзига оро бера бошлади: илгаригидек яна қоп-қора, қалин сочларини майда қилиб ўрар, Йўлбарсбилка аллақадан амал-тақал топиб келган кумуш упани юзларига суртарди. Ҳа, Йўлбарсбилка бу гал ҳам ҳақ бўлиб чиқди, у доно одам! Бўтакўз ўзи сезмаган ҳолда тилмочга шундай ўрганиб қолдики, агар эри уйга қай-

тиб келавермаса зерикадиган, уни кўмсайдиган бўлиб қолди. Унинг хотирасидаги Қамчи қиёфаси хиралашиб бораётгандек эди. Аммо Бўтакўзнинг ўз болалари – тўрт ёшли қизи, уч ёшли ўғлига бўлган қайноқ муҳаббат бир нафас бўлса-да сусаймасди!

Кунлардан бирида Йўлбарсбилка Бўтакўзни ўзининг эски қадрдонларидан бири, таниш кянникига меҳмонга олиб борди. У кян ҳам ханларда тилмочлик қилар, ўз ватандошларининг бир гуруҳи билан Дунь-хуанда яшарди. Бўтакўз уч эр билан яшайдиган ўзидек ёш кян аёлини кўрди. Шу кечадан эътиборан Бўтакўз бордию Қамчи тирик бўлса унинг қаршисида ўзини гуноҳи йўқдай сеза бошлади. Кянларнинг бошда шармсиз кўринган русумлари энди Бўтакўзга эриш туюлмайдиган бўлиб қолганди. Аёл мазкур русумни биринчи бор Йу кентида Йўлбарсбилканинг оғзидан эшитганида шунчаки эртак бўлса керак, дея аҳамият бермаганди. Ҳолбуки, Йўлбарсбилка бор гапни айтган экан. Бўтакўз янги эрида Қамчига ўхшаш томонларни излай бошлади. Аёлининг назарида тилмоч ҳам Қамчидай забардаст, келишган, кучли эди... Бўтакўз Бургутнинг ҳам кўйиб кўйгандек Қамчига ўхшаганлигидан ҳайратга тушганини эслади. Йўлбарсбилка ростгўй, алдам-қалдамни билмайди, бу томони худди Қамчининг ўзгинаси-я! Йўлбарсбилканинг ёши сал каттароқ, аммо у Қамчига қараганда ҳам, Бургутга қараганда ҳам кўп, жуда кўп нарсани билади. Агар Қамчи тирик бўлганида ва уларда ҳам кянлардагидек русум кўлланганида Бўтакўз Қамчи билан ҳам, Йўлбарсбилка билан ҳам, Бургут билан ҳам яшайверарди. “Вой, нималар деяпман ўзи?! Шармандалик-ку!” деб юборди Бўтакўз овоз чиқариб. Кейин яна хаёлга берилди. Эркаклар аёл зоти қонида хиёнат бор, деганлари рост бўлса керак, эҳтимол. Ҳа, уятсиз! Агар Қамчи тирик бўлса, Бўтакўз унинг ёнига борарди, фақат у билан яшарди. Йўлбарсбилка-чи?! Бўтакўзга шунчалар суяниб қолган, астойдил кўнгил кўйган у бечора нима қилади?! Ахир, у ёлғизнинг бу ёруғ дунёда Бўтакўздан бошқа ҳеч кими йўқ-ку! Бўтакўзнинг фикрлари чалкашиб, кўз олди қоронғилашиб кетди, ўзини кигизга ташлаб пиқ-пиқ йиғлай бошлади.

“Демак, – чэнсян Гун-сунь Хэ цзян-цзюнь Ли Гуан-ли ахборотидаги охирги сўзларни овозини пасайтириброқ ўқий бошлади, – шэнбинлар жангдан кўра кўпроқ очликдан ҳалок бўлдилар. Оз сонли кўшин Довонни бўйсундиrolмайди!”

Шу пайтгача қимир этмай, ҳатто киприк ҳам қоқмай ўтирган У-ди бирдан қандайдир безовталана бошлади: гоҳ йўтали қистаётганга, гоҳ ҳаво етишмаганидан нафаси қисаётганга ўхшарди. Ҳайрон бўлган Гун-сунь Хэ Осмонўғлига бир қараб кўйди-да, кўзларини яна ерга тик-

ди. У-ди бўғзига тиқилиб келаётган ҳавони осонроқ чиқариб юбориш учун иягини юқори кўтаргач, зўрма-зўраки қиқирлаб кулишга уринди. У-ди Гун-сунь Хэ Осмонўғли ношуд Ли Гуан-ли устидан куляпти, деб ўйлашини истарди. Аммо У-ди ҳозирги ҳолатини кўзи ўткир, зеҳнли чэнсяндан яшира олмади. Гун-сунь Хэ Осмонўғлининг бундай ўзини тугулмай қолишини биринчи бор кўриши эди. У-дининг беназир совуққонлиги қаёққа кетди?! Гун-сунь Хэ илгари шахсан кўрмагани билан ҳукмдорнинг бундай асабийлашиши учинчи марта содир бўлаётганини яхши биларди. Биринчи марта Осмонўғли ўша, омади келмаган Ли Гуан-ли Хинган тоғи этакларида хунлар қуршовига тушиб қолиб, қўл остидаги шэнбинларни тўла нобуд қилганида шундай кайфиятга тушганди. Иккинчи бор бугунгидай нафас қисиши шу йил ёзида Чжао По-ну қўмондонлигидаги йигирма минг кишилиқ қўшин хунлар томонидан асир олингани тўғрисидаги хабар келган пайт рўй берганди. У ҳовлиқма саркарда душман кучларини яхши билмай туриб, хунлар ерига анча ичкарилаб кетгани учун қуршовга тушиб қолган эди. Унинг қўшинидан ҳеч ким қайтиб келмаганди. Ўзига ортиқча бино қўйиш мана шундай оқибатларга олиб келади! Чжао По-ну мақтовлар, олқишларни кўтаролмади. У Лоулань ва Гуш ўлкаларини бўйсундирганлиги учун берилган сюнь-цзян-цзюнь унвонини олгандан сўнг босар-тусарини билмай қолди. Мана энди омадсиз Ли Гуан-ли кўша-кўша Довон арғумоқларини ҳайдатиб келиш ўрнига Дунь-хуандан қулоч-қулоч ахборот жўнатиш билан кифояланыпти...

– Сиюй¹ нойибига чопар юборилсин! Юй-мэн истехқомига яқин келишга журъат этган ҳар бир қўрқоқнинг калласи узиб ташлансин! – буюрди бир қадар ўзига келган У-ди ҳамон ҳирқираётган овозда.

Чанъанда Довон юриши барбод бўлганининг тафсилотлари тўғрисида миш-мишлар тарқалди: Бўлян минорасини култепага айлантирган ёнғин ва чигирткалар ёпирилиши ёмон аломатлар эди. Шэнбинларнинг мол йили ғарб томон силжиши ҳамда Чжан Цяннинг шу кунлари вафот этиши ҳам хосиятсиз! Шэнбинларнинг бешдан бир қисмигина қайтиб келибди, кўпчилиги очликдан ўлганмиш, талай шэнбинлар жангда ҳалок бўлишибди. Бу ишлар учун Ли Гуан-ли осилар эмиш... Бундай миш-мишлар бутун Осмонтагига тарқалганди. Осмонўғлининг узунқулоқ исковичлари бирорта мишмишчини жиноят устида қўлга туширолмадилар. Аммо анчагина шубҳага олинганлар қатл этилдилар.

У-ди “иғвогарлар”ни бир ёқли қилгач, ўзини яна илгаригидек совуққон тута бошлади. Гўё энди чэнсян ҳамда бошқа аъёнларни қаттиқ

¹ Сиюй – ҳарбий ўлка. Дунь-хуан ва увдан ичкарироқдаги Юй-мэн истехқом-шаҳарлари шу ўлкада жойлашган.

ғазаблантираётган миш-мишлар ҳукмдорнинг қулоғига етиб келмаётгандек эди. Бундай майда-чуйдалар билан тегишли одамлар шуғулланишлари керак!

Шу кунларда Осмонўғли деярли ҳеч кимни ўзига яқин йўлатмасди. Ҳукмдорнинг навбатдаги тадбири қандай, нимадан иборатлиги сир бўлиб қолаётганди. Сарой, бутун Чанъан, ҳад-худудсиз Осмонтаги ҳукмдорининг амрини кутарди. Айниқса, Ли Гуан-ли интиқ эди, чунки унинг тақдири қил устида турарди. Ҳатто, соҳибжамол жияни Ли Ши хонимнинг ҳам ҳозир қўлидан ҳеч нарса келмаса керак. Ли Гуан-ли жиянидан ёрдам кутмасди. Уни фақат бир нарсагина – Осмонўғли юз берган мағлубиятнинг ҳақиқий сабабини тушуниши, яъни лақма элчилар тасвирлаганларидай Довон ҳимоясиз мамлакат эмаслигини англаб етишигина қутқаза олиши мумкин.

Иттифоқо Осмонўғли хузурида кенгаш чақириб қолинди. Унда барча аъён-мулозимлар, цзян-цзюнлар қатнашишди, фақат биргина Ли Гуан-ли йўқ эди. Чэнсян Гун-сунь Хэ У-дининг ишораси билан кенгашни очди.

– Осмонўғли аъёнлар ҳамда цзян-цзюнлар қандай фикрдаликларини билмоқчи. Довонга янгидан қўшин юбориш керакми ёки ҳожати йўқми? – деди у.

Ҳеч ким лом-мим демасди. Чэнсян Дунго Сянь-янга назар ташлади. Сарой ишларида анчагина тажриба орттирган, бадавлат бу аъён хотиржам ўрнидан турди-да, орқага икки қадам тисарилгач, У-дига таъзим қилди:

– Осмонтагининг равнақи, гуллаб-яшнаши учун савдо зарур. Аммо карвон йўлларида осойишталик ўрнатилмаса, савдо ҳақида гап бўлиши мумкинми? Фақат шэнбинларгина йўлларда осойишталик ўрнатишга қодирлар!

Кўплар унинг нима таклиф қилганини тушунмадилар. Довонга қарши юриш бошлаш керакми ёки йўқми?

Қотма, ғайратчан Дэн Гуан ўрнидан турди. Эллик ёшлар чамасидаги бу мансабдор шижоатли, чўрткесар эди. У агар Осмонўғли Довон юришини давом эттириш ниятида бўлса, кенгаш чақириб ўтирмасди, ҳукмдор Довон юришини тўхтатиш тадбирини аъёнлар зиммасига юклатмоқчи, деган мулоҳазага борганди дилида.

Ўзни кўрсатмоқ, ҳукмдор олдида янаям ҳурмат қозонмоқ имкони яти туғилиб қолганидан хурсанд бўлган Дэн Гуан ўзига хос дадиллик билан фикр билдирди.

– Катта қўшин Довонга бир йилда етиб бора олади! Йўлда чарчаб борган шэнбинлар душманнинг бардам кучлари билан жанг қилишга

мажбур! Агар уруш ёзда тугаса-ку яхши, ammo қишгача чўзилиб кетса-чи? Унда нима бўлади? Довонни бўйсундиришни ҳозирча тўхтатиб туриш керак! Ҳамма кучни сюннуларга қарши ташлаш керак. Улар яна бош кўтариб қолдилар. Чжао По-ну кўшинининг ҳалок бўлганини унутмайлик!

Нечук Дэн Гуан бундай дейишдан кўрқмади Осмонўғли ҳузурида?! Ҳеч ким Чжао По-ну кўшинининг ҳалокати тўғрисида оғиз очишга журъат этолмаётганди-ку?!

Йиғилганларнинг юз-кўзларидаги ҳайронликни сезган Дэн Гуан эсанкираб қолиб, ранги оқариб кетди. У атрофидагиларга кўз югуртирди, ammo улардан ҳеч ким Дэн Гуаннинг кўзига тикка қарамас, ҳамманинг нигоҳи ерга қадалганди. У-ди ҳайкалдек қотиб жим ўтирарди. Буни яхши аломат деб билган Дэн Гуан тетиклашиб гапини давом эттирди:

– Ғарб мамлакатлари, Довон билан ҳам биз йигирма йилдан ортиқроқ вақтдан бери савдо-сотиқ қилиб келамиз. Узун йўлдаги савдо-сотиқни Довонни бўйсундирмасдан ҳам давом эттирса бўлаверади. Карвон соқчилари кўпайтирилса бас!

Кенгашда қатнашаётганлардан айримларнинг хаёлига: Дэн Гуан Довон юришини тўхтатиш зарурлигини дадил айтяпти, демак, у нимадандир хабардор... "Эҳтимол, чэнсян унга шипшитиб қўйган бўлиши..." деган фикр келганди.

– Осмон отлар бизга жуда қимматга тушяпти! – деди Дэн Гуандан кейин сўз олган аъён, – Довон арғумоқларини қўлга киритиш учун биз бир неча марта кўп сюнну отларини йўқотяпмиз!

Кенгашда сўзлашни хоҳловчилар бошқа топилмади. Тажрибали аъёнлар Осмонўғли узоқдан бери режаланган Довон юришидан осон воз кечишига ишонмасдилар. Довон орқали ўтадиган йўллар ханликларга фақат савдо-сотиқ учунгина зарур эмас. У йўллардан шэнбинлар ғарб мамлакатларининг ерларини забт этгани борадилар.

Бу – Осмонўғлининг азалий орзуси! Ғарб забт этилса, ханликлар кўпдан-кўп қуллар, олтин, беҳисоб қимматбаҳо буюмлар, учқур отларга эга бўладилар, ипак, темир савдосидан битмас-туганмас наф кўрадилар, дунёда Хан ҳокимиятини ўрнатадилар! Бўйсундирилган мамлакатларнинг саройларига Хан қудратининг рамзи Сариқ аждар тасвири нақшланади. Бундан воз кечиб бўлмайди!

Чэнсян Гун-сунь Хэ кенгашга яқун ясамади. Демак, бу гал Осмонўғлининг ўзи бир неча оғиз сўз айтиб қўя қолса керак.

– Агар биз ўртамиёна Довонни бўйсундирилмасак, – салмоқлаб гапира бошлади У-ди, – Ғарб ҳукмдорлари нима деб ўйлашлари мумкин?

Дася, Аньси, бошқа давлатлар бизни хурмат қилмай қўядилар! Усунь билан Луньту элчиларимизни писанд қилмайди, уларни яхши кутиб олмайди. Ўзга ерлик ҳукмдорлар устимиздан кулишгача бориб етишлари мумкин! Узун йўл бошқалар қўлига ўтиб кетади! Биз Довонни бўйсундиришдан олинадиган нафларнинг баридан маҳрум бўламиз, бизда ҳеч қачон арғумоқлар бўлмайди. Шэнбинларни Довоннинг Осмон отларига миндирмасак, сюннуларни тўлиқ бўйсундириш, Ғарбни забт этиш мушкул... – У-ди гапиришдан тўхтади. Аъёнлар Осмонўғли яна бирор нарса дермикин ёки шу билан гапини тугатдимикин, деган қиёфада жим ўтирардилар. У-ди қўйидагича қўшимча қилиб қўйди:

– Осмонтаги шон-шухратини бир неча сюнну қирчанғиларига алмаштирмоқчи бўлганлар цзян-цзюньлар кенгашида жазога ҳукм этилмоқлари даркор.

Соқчилар Дэн Гуан ва уни қувватлаган аъённи дарҳол олиб чиқиб кетдилар. Ажабо! Осмонўғли жазони ўзи белгилаб қўя қолмай, ҳарбий кенгашда ҳукм этилишни талаб қилгани сабабини зийрак аъёнлар дарҳол тушунишди. У-ди шу йўл билан Довон уруши ҳақидаги тишга тегаётган миш-мишларга чек қўймоқчи, уларнинг тарқалиш сабабини юриш давом эттирилишига қарши аъёнлар зиммасига ағдармоқчи. Бу жуда оқилона тадбир! Миш-мишлар ёлғон экан, уларни жазога тортилажак анави нобакорлар тарқатишибди, қабилидаги фикрга келади барча. Бу гал ҳам Осмонўғли улуғ ҳукмдорга хос йўл тутди. Ҳа, дарҳақиқат, ҳеч ким ҳеч нарсада Осмонтаги ҳукмдорига тенг бўлмайди, уни Осмон танлагани бежиз эмас!

– Довонга цзян-цзюнь қилиб кимни юборамиз? – туйқус савол ташлаб қолди У-ди.

Ҳамма кўзини ерга тикиб, дами ичида чурқ этмасди. Дэн Гуаннинг қисматидан кейин ҳеч ким бирор нарса дейишга ботинолмасди. Сукунат анчагина чўзилди.

– Ғалаба мағлубиятни, мағлубият ғалабани тайёрлайди, – деди ниҳоят У-ди. – Агар биз бошқа одамни цзян-цзюнь қилиб тайинласак, у йўлларни, Довон қуролларини узоқ вақт ўрганишига тўғри келади. Ли у ёқда бўлди. Довон юриши аччиқ-чучугини тотди. Ўтган галдаги мағлубияти янги юришда ғалабанинг гарови бўлади!

У-дининг бу қарори кенгашдагилар учун кутилмаган бўлди. Модомики, Ли Гуан-ли кенгашга чақирилмаган экан, демак, Довонга бошқа одам цзян-цзюнь бўлиб боради, деб ўйлаганди кўпчилик. Ҳукмдорнинг гапини эшитган аъёнлар Осмонўғли бирдан-бир тўғри қарорга келди, деб билдилар. Агар Осмонўғли “Ли бир марта ўзини ҳам, бизни ҳам шарманда қилди. Бир бор муваффақиятни қўлдан бой

берган одам, бошқа жасорат кўрсатолмайди” деса, бу ҳам энг оқилона, бирдан-бир тўғри фикр бўларди! Кенг Осмонтагида доим ва ҳар қандай шароитда фақат бир киши тўғри фикрлай олади, у ҳам бўлса, Осмонўғли! Бошқаларнинг иши одоб сақлаб, жим туришдан иборат!

Келаси кун Осмонўғлининг буйруғи билан Чанъанда Улуғ Ягона Тайи руҳига етти кунлик қурбонлик маросими бошланди. Ҳар кун қурбонликка аталган буқалар, қўчқорлар, тўнғизлар сўйиларди. Уларнинг қонлари билан фэнь-гу – ҳарбий ноғоралар бўяларди. Шу ноғоралар садоси остида шэнбинлар душман қонини тўккани борадилар. Қурбонлик маросимининг охириги куни жуда тантанали ўтди. Қурбонгоҳда Осмонўғли билан бош қоҳин Куань Шу ҳозир бўлдилар. Улардан тегишли масофада, орқада энг эътиборли аъёнлар қатор тизилиб турардилар. Бу ердаги улуғ зотларнинг ҳаммаси сариқ либос кийишганди. Муסיқа чалиниб турарди. Ихчам жуссали, қадди хиёл букчайган Куань Шу Осмонтагининг “ажойибот яратувчи” байроғини жанговарона кўтарди-да, унинг йўғон-йўғон тўмтоқ учли тиканлари бор сопи юқоригоҳдан озғин қўллари билан пастга босиб, байроқ учини олдинга қаратди. Шойи матонинг икки томонида куёш билан ой, ўртасида Шимолий чўмич¹ юлдузлари – Бэйдоу ва учроғида юқорига учаётган Сариқ аждар тасвирлари ипак билан тикилганди. Бэйдоу – Шимолий чўмичнинг учи томонидаги учта юлдуз Тянь-и деб аталиб, Тай-и – Улуғ Ягона руҳ найзасининг ўткир учи ҳисобланарди.

Куань Шу байроқ учини ғарб томонга буриб, уни найза билан ҳамла қилаётгандек силтаб-силтаб қўя бошлади. У байроқни ҳар силтаганда Осмонтагининг эътиборли аъёнлари бараварига қичқирардилар:

– Довонга! Довонга! Довонга!..

Бир неча кундан сўнг отлиқ ва пиёда шэнбинлардан ташкил топган кўпнинг кишилиқ қўшин ғарбга йўл олди. Худди шу йўлдан илгариги йили борган Эрши цзян-цзюнь қўшинидан камлик қилмаса ҳам бу шэнбинлар фақат катта қўшиннинг илғори эди, холос. Улар асосий кучларга йўл очиб боришарди.

Тай-чу эрасининг учинчи йили, яъни куён йили² ханликларнинг олтмиш минг кишилиқ қўшини Дуньхуандан узоқдаги, Осмон тоғлар орқасига яширинган сирли Довон мамлакатига қилинаётган иккинчи юришга отланди. Чўпонлар, отбоқарлар, ошпазлар, карвон туялари, хачирлар, эшакларни ҳайдовчилар, савдогарлар, табиблар, қўшинга хизмат қилувчи бошқа жуда кўп одамлар бу ҳисобга кирмасди. Шэнбинларни ҳамма зарур нарса билан таъминлаш учун юз мингдан зиёдроқ

¹ Шимолий чўмич – Етти қароқчи юлдуз туркуми.

² Милоддан аввалги 102 йил.

хўкизу кўтослар, ўттиз мингга яқин от, бир неча ўн минг хачир, эшак, туя ва эшаксимон отлар ажратилганди. Шэнбинлар орқасидан кўшимча озиқ-овқат, қурол-яроғ, ўзиотар ёйлар юкланган карвонлар борарди. Махсус ажратилган одамлар гуруч, тарик ва бошқа дон-дунлардан овқат пишириб, қуришиб, шэнбинларга етказардилар. Хан тарихчисининг ифодасига кўра, Чжунгонинг еттидан бир қисми кўшин орқасидан борарди! Довонга йўл олган ханликлар сони юз мингга яқин эди. Шэнбинларнинг мингликларига сяовэй унвонидаги элликдан ортиқ ўрта мартабали ҳарбий саркардалар бошчилик қиларди. Чжао Шичэн цзюньчжэн лавозимида қолган эди, хаохоу Ли Чи билан хаохоу Ван Кўй эса олдинги сафардагига қиёс қилиб бўлмайдиган миқдорда кўпайган кўшинга мутасадди этиб тайинландилар.

Кўшин Яньшуй дарёсидан ўтар-ўтмас, шарқ томондан шамол ҳайдаб келтирган булутлар осмонни қоплаб олди. Отлар, бошқа ҳайвонлар туёғи остида қақраб ётган қизғиш тупроқли ер чангини бўрон осмонга кўтариб чиқариб, булутларга аралаштириб юборди. Осмон қуюқ, сарғиш, тумансимон нам чанг билан қопланди, шамол ҳайдаётган булут тўдалари орасидан гоҳ-гоҳ ўтиб турган қуёш нурлари ҳам энди кўринмай қолди. Ҳаммаёқни сарғиш қоронғилик босди. Улигансимон ҳуштакли овоз чиқариб қутураётган сарғиш-қорамтир бўрон Кўкшал тоғларидан ошиб ўтиб, Довон томонга интилди... Ялтироқ жигарранг-сарғимтил либосли шэнбинлар Сарик аждар тасвири чизилган байроқларни кўтариб, бўрон орқасидан йўлга тушди...

Чанъанда хунлар қардош халқ – довонликларни қўллаб-қувватлашлари мумкинлигидан ҳадиксираган эдилар. Довонга қилинган юришни барбод қилиш учун хунлар Осмонтагининг Цзиньчэндан Баркўлгача бўлган шимолий чегарасига ҳужум қилиб қолишининг олдини олиш мақсадида бу ерга ханликлар бир юз саксон минг кишилик кўшинни олдинроқ олиб келиб жойлаштирган эдилар. Шунингдек, Осмонўғлининг куёви хунмўга ҳам тўлиқ ишониб бўлмайди. Ахир, усунлар довонликлар билан қон-қариндош! Хунлар Гўби қумликлари ва Алашан чўли орқали ўтиб, Узундеворнинг бу қисмини бузиб ташлаб, ўзларининг эски, жанубдаги иттифоқдошлари кянлар билан бирлашишлари ҳам мумкин. У ҳолда, улар шэнбинларнинг йўлини тўсиб қўядилар. Натижада, Довон юриши яна мағлубият билан тугайди! Осмонўғлини бу юриш тақдири шу қадар безовта қилдики, шу кунлари бутун сарой тинчлик нималигини унутди. Шимолда, Узундевор ташқарисида, кейинги йилларда хунлар, туячилар ва бошқа аймақлардан тортиб олинган ерларда шошилиич равишда янги Цзюйянь ва Сючжуй уездлари ташкил қилинди. Чжунгонинг ички вилоятларидан бу ерлар-

га байсинлар – оддий меҳнаткаш ханликлар, жинойтчилар, ҳарбийларни келтириб жойлаштирдилар. Янги уездлар аҳолиси қуроллантирилди.

Шу тариқа ханликлар анча узоқдаги бошқа янги ерларни босиб олиш учун юборилган қўшин хавфсизлигини таъминлаш баҳонасида яқиндаги ўзга халқлар – қўшни давлатлар ерини қўшиб олдилар.

Довонга қилинган иккинчи юриш бутун империяни ҳаракатга келтирди.

Биринчи китоб тугади.

ИККИНЧИ КИТОБ

ҚУВИЛИШ

БИРИНЧИ ҚИСМ

ЭРШИ ҚАМАЛИ

Биринчи боб

БАРБОД БЎЛГАН ИШОНЧ

Хан қўшинининг чегарадаги Йу кентидан орқага қайтиб кетишини Нишон дарҳол ўзи кўрган чораларнинг натижаси дея баралла жар сола бошлади.

Кеч кузда ўнгқўл беги Мўдтой номига чэнсян Гун-сунь Хэдан хат келди. Осмонўғлининг биринчи маслаҳатчиси “Чэ Лин элчи гуруҳини қириб ташлаганлари учун шэнбинлар Йу кенти аҳолисидан ўч олиш мақсадидагина юборилган эдилар”, деб ёзган эди. Нишоннинг “содиқ хизматчиси” унга хат Довон ҳукмдори ва бекларини ғафлатда қолдириш учун ёзилганига ишора қилди. Демак, шэнбинлар яна келадилар! Нишоннинг деярли сўлиб бўлаёзган умид чироғи яна қайта чарақлади!

Ихшид Муғува хат боисини ўзича: Хан ҳукмдори Довонни босиб олиш мумкин эмаслигини англаб, дарз кетган муносабатларни қайта тиклашга шошиляпти, деб тушунди. Содир бўлаётган воқеалар ихшиднинг бу фикрини тасдиқлар, ўзига ишончини янада мустаҳкамларди. Ҳар қандай душман Довон учун хавfli эмас! Юртимизни қор ва муз билан қопланган тоғ доvonлари, қақроқ, бутун-бутун карвонларни ҳам кўмиб ютиб юборадиган кўчма барханли саҳролар, жангари кўчманчи қабилаларни узоқ Хандан ажратиб туради. Бордию Ли Гуан-ли шэнбинлари Довон ичкарасига кирганларида ҳам, барибир улар чуқур, тезоқар Йенчу Ўғуз дарёсига фарқ бўладилар ёки Кўгорт доvони яқинидаги қоялардан қулаб турадиган харсанглар тагида қолиб ҳалок бўладилар... Ли Гуан-ли Йу кентидаёқ агар ичкариласа, уни нима кутаётганини англаб, тез орқага қайтиб кетгани унинг ўзи учун яхши бўлди. Ли Гуан-ли зеҳли, фаросатли саркарда бўлса керак!

Ҳа, Хан қўшинининг Довонни босиб олиш учун уриниб кўриши Муғуванинг қон-қонига сингиб кетган ишончини – душман Довонни босиб олиши мумкин эмаслиги тўғрисидаги қатъий ишончини улкан ва даҳшатли синовдан ўтказди! Ихшиднинг ишончи бирдан-бир тўғри ишонч эканлигига энди ҳеч ким шубҳа қилолмайди!

Довоннинг депаралари билан кентларидан тўпланган чақирлар ёзнинг охирида, Гунь-сунь Хэдан хат келишидан анча олдин уй-уйларига тарқатиб юборилган эдилар. Беклар куз охиридаёқ (қишни-ку гапирмаса ҳам бўлади) Довон йўллари душман қўшини учун тақатақ берк бўлади, деб ишонардилар. Довоннинг бир четигагина қадам босган Хан қўшинининг изи қиш бошланишидаги ёққан биринчи сийрак қордаёқ босилиб кетди. Қиш ўртаси ва кейинроқ ёққан қорлар эса, Хан қўшини яқинлашганда туғилган ташвишларни кўмиб юборди. Қорлар эригач, борлиқни майсалар қоплади. Бепарво Муғува баҳорда ҳам чақирларни тўплаттирмади.

Ихшиднинг бепарволиги, хотиржамлиги барча доvonликларга юққан эди. Ҳамма вақт душман босқинига қарши зарур чоралар кўриб, қўшинни, аҳолини нияти бузуқ ёвга зарба беришга тайёрлаш салтанат тепасида турганларнинг иши бўлиб келган. Оддий одамлар эса кундалик меҳнат, оила, бола-чақа ташвиши билан банд бўладилар. Модомики, ихшид чақирларни куздаёқ тарқатиб юбориб, баҳорда ҳам қайта тўплатмаган экан, демак, аҳоли ташвишсиз, безовта бўлмай яшайвериши мумкин. Ўткир найза-қиличларни ғилофлаб, болалар кўзидан нарироқ, эшик пиромонларига беркитиб ташлаган чақирлар подаларини тоғ ёнбағирларидаги яйловларга ҳайдаб кетдилар, деҳқончилик қила бошладилар.

Ёзнинг иссиқ кунлари бошланди. Далаларда, боғларда иш қизиб кетди: деҳқонлар билан боғбонлар экинларини, мевали дарахтларни суғориш, томорқаларини чопиш, ўтоқ билан банд эдилар. Уларнинг бирдан-бир ташвишлари қандай бўлмасин кўпроқ ҳосил олиш, мўлроқ хирмон кўтариш! Бундай иссиқ кунлари одатда беклар билан зодагонлар тоғлардаги салқин-соя жойларга чиқиб кетиб, зилол сувли, шарқироқ жилғалар ёқасида қорли чўққилар томондан эсган ёқимли шабадада роҳатланишар, қимизхўрлик қилардилар.

Муғува ҳам тоғ бағирларига чиқиб кетиш ҳозирлигини кўриб қўйган эди. У Эршида, Арк кўрғонида қўшни Таркан беги Бўрибекнинг келишини кутаётганди. Ихшид бу йилги иссиқ ёз кунларини узоқ қариндоши, Қангҳа тудунига тобе, аммо Довон билан яхши муносабатдаги Таркан беги билан бирга хушманзара, хушҳаво тоғ қишлоқларининг бирида ўтказишга қарор қилганди. Муғува думи ихчам боғланган, оқ

кўпик қоплаган тўриқ отда Арк қўрғонининг куббали дарвозаси олди-га етиб келган чопарни кўриб ҳайрон бўлди. Эгардан тушибоқ ичкарига отилиб кирган чопарнинг сўзлари уни саросимага солиб қўйди:

– Тезроқ... мени ўтказиб юборинглар! Душман бостириб келяпти!

Шу пайт Арк ташқарисида негадир қўрғон деворларини синчиклаб кўздан кечираётган ихшид хузурида пайдо бўлган чопар олдин айтган гапига базўр бир-икки оғиз сўз қўша олди, холос:

– Чинжинлар... Улар Селат кентини четлаб... бу ёққа... тўппа-тўғри бу ёққа!..

– Нишон! – Муғува негадир чопар кетиданоқ етиб келган укасининг номини тилга олди.

Нишон ўзини ташвишли қилиб кўрсатишга уринарди. Бундай қилиш асти унинг учун ҳозир унча қийин эмас эди. Чунки ҳақиқатан ҳам Нишонни ташвишсиз деб бўлмасди. Ҳозир тахт тақдири ҳал бўляпти ахир! Ҳушёр бўлиб туришга тўғри келади. Бундан буёғи нима бўларкин? Нишон асл мақсадга эришиш учун нималар қилиши керак?

Тезлик билан ихшид хузурига ўнгқўлбеги Мўдтой, ясовулбеги Қундузбек ва бошқа аъёнлар чақиртирилди. Заутарни кутишарди. Ниҳоят у ҳам ҳассага таянганча бир-бир одимлаган кўйи етиб келди. Ҳамма ўрнидан турди. Заутар ихшиднинг ёнидан жой олди. Муғува анча хушини йиғиб ола бошлади. У эндигина гапиришга оғиз жуфтлаганида соқчилар бошлиғи кириб келди:

– Яна чопар келди... Янги Далварзин бегидан!¹

Ихшид бош қимирлатиб, “кирсин” ишорасини қилди. Чопар эгилиб таъзим бажо келтиргач, деди:

– Чинжинлар бостириб келишяпти! Сон-саноқсиз! Селат қуршаб олинган деган гаплар тарқаган. Мен бу ёққа... Эршига жўнаётганимда Янги Далварзинни қуршовга олаётган шэнбинлар... бир-бирлари билан... икки томондан қўшилай деб қолгандилар. Уларнинг кўпчилиги тўппа-тўғри бу томонга йўл олаётганди!

Чопар чиқиб кетди. Беклар ихшиднинг нима дейишини кута бошладилар. Аммо Муғуванинг калласидаги ўйлар яна чуваланиб, чалкашиб кетганди. У нима дейишини, ишни нимадан бошлашни билмасди. Ўнгқўлбеги зимдан заутарга қаради. У иягини сал кўтаргандек бўлди, узун оппоқ соқолларининг учи хиёл силкинди. Демак, бу муҳтарам зот Мўдтой гапиришини маъқуллайди. Бундай қалтис вазиятда ўнгқўлбеги ҳукмдор юкини енгил қилиши керак, зеро у салтанатни бошқаришда ихшиддан сўнг иккинчи шахс.

¹ Қадимги Далварзин харобалари Андижон вилоятининг Ойим қишлоғи ёнида. Янги Далварзин – ўша харобалар ёнидаги кент.

– Кенгаш чақириб ўтирмаймиз! Барибир улгуролмасак керак, – гап бошлади Мўдтой. – Ўтган йилги кенгаш тўхтами ўз кучида. Уни ҳеч ким бекор қилган эмас! Нишон – қўшинбоши, Чағрибек – ўринбосар! Ҳамма кентлар, депараларга чопар юборамиз. Човушлар¹ билан чақирларни тездан Эршига юборсинлар! – Мўдтойнинг овозидаги қатъият тобора кучаяётганди. – Тоғларга чиқиб кетган бекларгаям хабар бериб, тездан ўз кентлари, депараларига қайтиб келиб, чақир тўплашларини буюрамиз. Туманоғалардан Қундузбекминан Сиртлонбек шу ерда. Қарчиғайбегам Эршида. Қолган туманоғалар ҳали-замон етиб келишлари керак.

Шу пайтгача Муғува бош қимирлатиб, Мўдтойнинг гапларини овоз чиқармай маъқуллаб ўтирганди, у энг охирида икки оғиз сўз қўшиб қўйди:

– Чопарларди тезликминан!..

Қундузбек шартта ўрнидан туриб, ихшид кўрсатмасини бажармоқ учун ташқарига йўналди.

Бирин-кетин юборилган учта чақирлар юзлиги ханликлар қўлга киритган Янги Далварзин кентига ярим йўлдаги тезоқар Оқбўйра сойининг қирғоғида учрашди. Улар кечув қидираётган кўп сонли шэнбин тўдаларига дуч келдилар. Ханликларнинг йўлбошловчиси адашиб, кечувни нисбатан чуқур жойдан кўрсатган, шекилли, шэнбинлар ўзларини тезоқар оқимга ташладилар. Фурсатдан фойдаланган чақирлар ҳужумга ўтдилар. Уларнинг ёй-ўқлари сувдаги шэнбинларни қийрата бошлади. Чап қирғоққа чиқишга интилаётган ханликларни найза ва қиличлардан ўтказдилар. Шэнбинларнинг йўл танламай, тўғри келган жойдан юраверишлари ҳам довонликларга анча қўл келди. Ханликлар ўз кучларига ортиқча ишонган эдилар, довонликларнинг учтагина юзлиги мингта шэнбинни шошириб қўйди. Жанг қизиб, дарё ҳалок бўлганлар жасади билан тўлиб-тошганди, наҳр юқорисидан номаълум отлиқлар тўдаси ҳайқирганча бостириб келиб, жангга киришиб кетдилар. Шэнбинлар қуршовга тушиб қолмаслик учун орқага чекиндилар. Чақир юзликлари сойдан тез кечиб ўтиб, тартибсиз қочаётган ханликларни қува бошладилар. Соининг юқорисидан келган отлиқлар шэнбинларнинг йўлини тўсиб чиқдилар. Чинжинлар апил-тапил ўзларини чап томондаги қалин қамишзорга урдилар. Шу пайт тўқайнинг икки томонидан тутун бурқсий бошлади. Шэнбинлар қопқонга тушиб қолишган, довонликлар уларни ботқоқли тўқайга қисиб, қамишзорга ўт қўйиб юборгандилар! Орқага чекиниш йўли кесиб қўйилган эди. Ўраб келаётган олов ҳалқасидан қутилиб чиққан шэнбинлар шу

¹ Човўш – беклар ҳузуридаги доимий аскарлар. Улар ясовуллик вазифасини ҳам бажарардилар.

захоти чақирлар қиличига дуч келардилар. Ханларнинг минглигидаги аксари чинжинлар, ёнаётган тўқай тутунидан нафаслари қайтиб ёки оловда куйиб ҳалок бўлдилар. Қамишзорга ўт қўйилишига қадар тўқайдан қочиб чиқишга улгуролган бир неча ўн шэнбинларгина ўз қўшинларининг асосий кучлари сафига етиб келолдилар. Довонликлар ханликларнинг минглиги устидан тўла ғалаба қозонган бўлсалар-да, ўз юзликларининг ҳам ярмидан ками қолганди, холос. Жанг оқибати, Хан қўшини илғори ҳақида ахборот бериш учун довонликлар дарҳол Эршига қайтдилар.

Шэнбинларнинг қаноти ва орқасидан қўққис хужум қилиб, чақирларга ёрдам берган номаълум отликларнинг жанг охирини кутмай қаёққадир ғойиб бўлганига ҳамма ҳайрон эди. Айрим чақирлар, улар йўлтўсарлар бўлишса керак, деган хаёлга бордилар. Уларнинг кийимлари турли-туман, қимматбаҳолиги шу фикрни тасдиқларди. Кийимлар ўзга юртлик савдогарлар ва довонлик бой кишилардан тортиб олинганлиги яққол кўриниб турарди. Шунингдек, мададкорларнинг жангарилиги қароқчиларникидек: дадил, эпчил ва топқирлик билан хужум қилишди. Қамишга ўт қўйганлар ҳам ўшалар! Бу фақат йўлтўсарларнинггина қўлидан келади!

– Йўлтўсарлар четроқда келаётган чинжин юзликларини талаб, кийим-кечаклари, қуролларини олмоқчи бўлганлару бизни кўриб, қочиб қолдилар! – изоҳ берди чақирлар юзбошиси. У жангдаги ғалабани ўз ютуғи қилиб кўрсатмоқчи бўлди.

Эршида ҳозир бўлган човушлар Арғуон кенти томон йўл олиб, Чилустун тоғи билан Арғуонсой оралиғи ҳамда Ўш йўлида Арғуонга киришдаги Айирмочтош қисғини эгаллай бошладилар. Бола-чақаси билан нари-бери хайрлашаркан, қуролланиб келганлар ўнлик, юзлик, мингликларга шошилишча бирлаштирилиб, Арғуонсойнинг Эрши томонидаги чап қирғоғига ясоққа¹ тизиларди. Чопарлар борган захоти отланиб, Ассака, Қуба, Неқат² ва бошқа яқин кентлардан етиб келадиган чақирлар ҳам шуларга қўшилишлари керак! Бу тўпланаётган туманга Эрши кентининг беги Сиртлонбек бошчилик қилади. Чақири ҳали тўрт мингдан ошмаган бу туманнинг вазифаси – суви ўйноқи Арғуонсой ва унинг харсангли қирғоқларидан фойдаланиб, Хан қўшинининг ўнг қанотидаги гуруҳларни (агар улар Қундузбек билан Қарчиғайбек туманларини четлаб ўтсалар) Эрши томон ўтказмаслик! Ёв қўшинининг асосий кучларини Чилустун тоғи ва Арғуонсойнинг ўнг қирғоғи оралиғидаги тақирда ясовулбеги Қундузбекнинг беш минглиги ва Айирмочтош

¹ Ясоқ – саф.

² Неқат – ҳозирги Новқат.

қисигида Қарчиғайбекнинг тўрт минглиги тўсиб, жанг қилиши керак! Чағрибек таклиф этган бу режани кўшинбоши Нишон ҳам, Мўдтой ҳам, ихшид ҳам маъқулладилар. Чунки ўйлашга вақт йўқлигидан ташқари, ҳеч ким бошқа бирон режани таклиф этмади! Ҳозир эса, қандай қилиб бўлмасин душманни, лоақал, уч-тўрт кун шу ерда ушлаб туриш керак! Бу орада узоқдаги, айниқса, кунботишдаги кентлардан кўплаб чақирлар етиб келишади. Унда Довон ўзини, албатта, ҳимоя қила олади!

Тушдан кейин ихшид ўнгқўлбеги Мўдтой ва соқчилар ҳамроҳлигида тўқнашув эҳтимоли бор майдонни кўздан кечирди.

Одатда, ҳар доим юзидан ишонч барқуриб турадиган Муғува ҳозир касалмандрок, иродаси букилгандек кўринарди: нима қилиш кераклигини Мўдтой белгилар, ихшид эса ўнгқўлбегининг кўрсатмаларини маъқулларди, холос. Кўшинбоши Нишон, Чағрибек, Эршида ҳозир бўлган туманоғалар аллақачон Чилустун тоғининг шарқий-шимолий ёнбағирликлари томон жўнаб кетган эдилар. Улар душманни Арғуон кентидан анча нарида, Чилустун тоғлари этакларида тўхтатиб қолиш учун барча зарур чораларни кўраётгандилар.

Олдинга юборилган илғор юзликлардан келган чопарларнинг ҳаммаси бир оғиздан сон-саноксиз Хан кўшинининг бостириб келаётгани тўғрисида хабар берган эдилар. Чопарлар фикрича, душман кучлари кечга яқин Арғуонга етиб келиши мумкин. Шунинг учун ихшид Эрши ҳимоясини кучайтиришни кекса заутарга қолдириб, ўзи ўнгқўлбеги билан бирга Арғуон-Чилустун йўналишига шошилишга етиб келган эди.

Аммо ёв кўшини ҳамон кўринмасди. “Демак, душман қандайдир ғовга дуч келган. Улуғ Ахурамазда бизга ғамхўрлик қилмоқда!” деган фикр ўтди Довон ҳукмронларининг хаёлидан. Ботқоқли тўқайда мағлубиятга учраганидан сўнг душман саркардасининг фикри ўзгарганидан улар беҳабар эдилар. Хан саркардаси Эршига бор кучларини тўплаб ҳамла қилиш мақсадида то Селат билан Янги Далварзин кентлари тўлиқ ишғол қилинмагунча сабр қилиб туришни режалаганди.

Довон учун, айниқса, Муғува учун даҳшатли бўлган, аксари бекларни, аҳолини саросимага солган кун ўтиб кетди. Чилустун тоғи яқинида душман қораси кўринмади. Қош қорайгандан бошлаб, бутун тун бўйи бу ерга Эршидан, Неқатдан, Ассакадан, Кубадан ва бошқа яқин-атрофдаги кентлар, депаралардан чақирлар билан човушлар узлуксиз келиб туришди. Арғуонсойдан наридаги Оқбўйра сойи қирғоқларида ҳам душмандан дарак йўқлигини чопарлар келиб айтиб турардилар. “Ахурамаздага шарафлар бўлсин, у чинжинларни йўлда тўхтатиб, жанг тайёргарлиги кўришимизга вақт ато қиляпти!” деган фикр такрор-такрор ўтарди ихшиднинг хаёлидан.

Асабий, хатар кутилган навбатдаги кун ҳам охирига етди. Довон қўшини жангга тайёрланарди. Чақирлар ясоғига ўзгартишлар киритилди. Ёйчилардаги найза, қиличлар ўрнига ўқ билан тўлдирилган ўқдонлар берилди. Узун найзали чақирлар, фақат қилич билан қуролланган човушлар камончилар сингари алоҳида-алоҳида ясоқларга ажратилдилар. Энди ҳар бир ясоқ фақат бир хил қурол билан жанг қилиши керак. Камончилар ёв устига ўқ ёғдириб бўлиб, орқага тисарилишганда узун найзали чақирлар душманга ташланиши зарур. Улар олға силжиётган пайт камончилар сурункали ўқ узиб, душманни бош кўтармасликка мажбур қилиб турадиган бўлди. Сўнг жангга қалқонларни пана қилиб, қилич ушлаган човушлар билан чақирлар киратдилар. Зарур бўлганда ишлатиш учун ҳаммага ханжар ва катта-катта пичоқлар берилди. Ясоқлар кенг-кенг ораликда жойлашди. Бу эркин ҳаракат қилишга имкон беришдан ташқари, чақирларни душман кўзига кўп сонли қилиб кўрсатарди.

Шунингдек, бошқа бир қатор чоралар кўрилди. Чилустун тоғи ёнбағирларига кўзи ўткир кузатувчилар қўйилди. Чакалакзорлар, шўра-буталар орасига, харсанглар панасига камончилар пистирма қурдилар. Чақир ясоқларининг орқасида кексалар, ўрта яшар аёллар, ўсмирлар гуруҳ-гуруҳ жой олди. Бу қуролсиз довонликларда карнай, сурнай, ноғоралар бор эди. Бу ҳам узоқдан ханликлар кўзига Довон қўшинини сон-саноксиз қилиб кўрсатади. Мана энди бир қадар кўрқмай ёвни кутса бўлади. Чилустун тоғи ёнбағрининг қулайроқ баланд жойида ихшид билан ўнгқўлбеги учун ихоталанган кузатиш нуқтаси тайёрланди: У ердан эҳтимол тутилган жанггоҳ кафтдек кўриниб турарди.

Ихшид Муғуванинг руҳи бир қадар кўтарилгандек бўлди. У яна ўзини бошқарув тизгинини қўлда ушлаб турган, жанг қилишга қодир қўшинга эга ҳукмдор сеза бошлади.

Тунда ихшид чодирини ёнига чопар от қўйиб келди. У чинжинлар Оқбўйра сойининг ўнг қирғоғига етиб келиб, тунаш учун тўхтаганини айтди. Демак, душман эртага эрталаб шу ерда бўлади!

Муғува яна чуқур, изтиробли ўйга толди. У ханликларнинг мақсадини олдиндан пайқашда янглишди. Бу янглишиш довонликлар учун қимматга тушиши мумкин. Ихшид ўз фикрида қаттиқ туриб олди, қайсарлик қилди. Оқибатда, мана, ноҳақ бўлиб чиқди. Энди унинг ноҳақлиги ҳаммага, барча бекларга, бутун Довонга аён! Ҳализамон бошланаяк қирғинбарот нафаси сезилиб турибди. Ёв қўшини бостириб келаятгани ҳақидаги хабарни энди бирон ваҳимачи чопарнинг муболағаси ёки тайинсиз кишилар тарқатган миш-миш деб бўлмайди! Кўрс элчи Чэ Линнинг ўлдирилишига боғлиқ англашилмовчиликни тинч йўл

билан бартараф этиш йўлидаги бари саъй-ҳаракатлар бутунлай пучга чиқди! Унинг Довонга ёв қўшини бостириб келолмаслиги борасидаги азалий ишончи дарз кетган, барбод бўлган эди.

Иккинчи боб

ТОҒ ЭТАГИДАГИ ҚИРҒИН

Довонликларнинг қадимий анъаналари – фақат тўй-томошалардагина чалинадиган карнайлар овози бугун тонгда қандайдир бўғиқ янграрди... Балки карнайчиларнинг ғазаб-аламлари томоқларига тиқилиб, равон куй чалишларига халақит бераётгандир?

Қўшин апил-тапил жангга шайланди.

Илгари номаълум бўлган, гоҳ чинжинлар, гоҳ ханликлар, ханлар дея аталган халқ нега энди довонликларга қарши лашкар тортиб кел-япти?! Бу ердаги тоғлар, водийларда нима керак ўзи уларга?!

Узоқдан, Оқбўйра сойи томондан майдонга кириб келаётган Хан қўшини қисмлари қораси кўриниши ҳамано яна карнай садолари янгради. Бу гал қисқа-қисқа чиқаётган карнайлар ғат-ғути жўр ноғоралар так-тумига қўшилиб, отлари депсинаётган довонликларни ҳарб-зарбга ундарди! Сурнайлар мислсиз хунрезлик даракчиси ўлароқ ҳазин нола қиларди...

Карнаю ноғораларнинг сеҳрли даъватлари таъсирида доимо улоқ-пойгаларга хусн берган Довон арғумоқлари, қорабайирлар пишқириб депсинар, олдинги оёқлари билан кўкка сапчиб тоқатсизланарди. Карнаю сурнай, ноғоралар садоси Довон лашкари, унинг орқасидаги аҳолини, каттаю кичик ҳамма-ҳаммани ҳаракатга келтирганди. Тоғ этагидаги тепаликда турган Муғува, Мўдтой, Нишон, Чағрибек ва уларнинг атрофидаги бошқа бекларнинг дубулға, совут ҳамда камарларидан тортиб, то арғумоқларнинг умилдириқ, юганлари устига қопланган олтин, кумуш тангачаларгача, чақирлар отларининг айилларидаги тўқа, тизгинлардаги безаклар ҳам барвақт тиғ уриб чиқаётган ёз қуёши ёғдусида ярқирайди. “Бутун Довон ёвга қарши оёққа турди!” – ғурур билан хаёлидан ўтказди Муғува.

Қўшинбоши Нишон акаси ихшидга бир қараб олгач, олтин қоплама юлғун сопли қамчини ҳавода силтади. Шу лаҳзада карнайлар чўзиқ наъра тортди. Қўшиннинг олд қисмидаги камончилар тўдаси ёв томон от қўйди. Туманоға Қундузбек найзачилар, қиличбозларнинг ясоқлари қаршисида у ёқ-бу ёққа от чоптириб ўтаркан, гоҳ қилични ҳавода

ўйнатиб, гоҳ найза санчишни ўргатаётгандек ҳаракатлар билан алланарсаларни уқдирарди.

Довон камончилари Хан қўшини илғорига яқинлашишгач, йўл-йўлакай, тўрт-бештадан ўқ уздилар. Босқинчилар ҳам худди шундай қилдилар. Ҳар икки томондан қурбонлар бўлди. Эгасиз қолган отлар тевааракка сар-сари тирқиради. Шу пайт довонликлар туйқус бурилиб, орқага қайтдилар. Қалқонлари билан бош ва елкаларини пана қилишган чақирлар чекинаётиб, ёнбошдан ўқ узарканлар, таъқиб этаётган шэнбинларни қийрата бошладилар. “Қочиб кетаётган” камончиларнинг икки қанотидан хужумга берилиб кетган ханлар илғори рўпарасидан узун-узун найзали довонликлар ҳамлага ташландилар. Чинжинлар таъқиб қизиғида дастлаб буни пайқамай қолгандилар, кейин сергакландилар-да, қопқонга илинганларини англадилар. Лекин фурсат бой берилгани учун босқинчилар икки ёндан қисиб келаётган Довон найзачилари билан олишишга мажбур бўлдилар. Учқур отлардаги яхши қуролланган, абжир довонликлар шэнбинларнинг анчагинасини ер тишлатдилар. Бундай зарбага дош беролмаган шэнбинларнинг илғори тартибсиз чекина бошлади. Довонликларга худди шу керак эди! Улар босқинчиларни қувиб етиб, бир-бир қиймаладилар.

Бу кун бошқа тўқнашув бўлмади. Аммо Хан қўшинининг асосий кучлари жуда яқин келиб қолган эди. Чилустун тоғларидаги кузатувчилар яқинлашиб келаётган ғаним қўшинининг сон-саноқсизлигини айтишди! Буни баландроқ кўтарилишган ихшид, Мўдтой, Нишон, Чағрибек ва бошқа беклар ҳам кўришди. Чегарага яқин депаралардан келган чопарлар, тоғ ёнбағридаги кузатувчиларнинг маълумотлари, кўз чамаларига кўра, Довон саркардалари душман йигирма беш-ўттиз мингдан кам эмас, деган хулосага келдилар.

Дуньхуандан чиқишдаёқ Ли Гуан-ли қўшинни ўттиз мингдан икки бўлакка бўлиб, икки йўлдан юборган эди. Бундай қилиш йўл-йўлакай шэнбинларга қўшимча озиқ-овқат топиш, отлар, ҳайвонларни ўтлатишга қулайлик туғдирарди. Цзян-цзюнь Ли Гуан-лининг ўзи Олойкўл-Селат йўлидан келаётган хаохоу Ван Кўй билан изма-из мингта буцую (шахсий соқчилар) ҳамроҳлигида келарди. Иккинчи, Ли Чи бошчилигидаги қисм эса, Йу кентини ишғол қилгач, Кўгорт довони орқали юриши керак эди. Ли Чи негадир Йу кентидан мўлжаллангандан ортиқроқ ушланиб қолди. Шу важдан Хан қўшинининг бир бўлагигина Арғуон кенти ёнидаги Чилустун тоғ этагига етиб келган эди, холос. Цзян-цзюнь то Ли Чи етиб келгунга қадар довонликлар қўшинининг “қовурғасини синдириш”га қарор қилгани учун Ван Кўй қисмлари чақирлар билан жанг бошлаб юборганди. Селат билан Янги Далварзин

кентларини забт этишда, илғор мингликларнинг икки марта енгил жангида кўрилган уч минг кишилик талафотдан сўнг Эршига таҳлика сола бошлаган чинжинлар йигирма етти мингдан ортиқ эмас эди. Демак, Довон саркардаларининг тахмини ҳақиқатга жуда яқин! Аммо улар Хан қўшинининг яна шунчаси бошқа йўл билан келаётганидан беҳабар эдилар!

Юлдузлар чарақлаётган тунда Арғуон кенти яқинидаги Айирмачтош ёнида Довон саркардаларининг ҳарбий кенгаши бўлди.

Туманоғалар билан мингбошилар қадимги рассом арғумоқларнинг пайдо бўлиши тасвирини ўйиб ишлаган Айирмачтош бағридан оқиб чиқаётган булоқ атрофидан жой олдилар. Беклар ўзлари кўп марталаб кўрган тошдаги арғумоқлар тасвирига бу гал мутлақо бошқача кўз билан боқаётган эдилар. Уларнинг наздида “арғумоқлар ҳам жанг”га тортилганди. Ихшиднинг хаёлидан ҳам “ханликлар бизнинг арғумоқларни эгаллаш учун келдилар-ку” деган фикр ўтди. “Йўқ, арғумоқларни уларга бермаймиз, босқинчиларни юртимиздан қувиб чиқарамиз!” деб қўйди ўзига-ўзи Муғува ясси харсанг устига тўшалган кўрпачага ўтираётиб. У кейинги уч кеча-кундузда нимадан бўлмасин далда олиб, дадилланишга ҳаракат қиларди.

Бу юлдузли тунда қирғоққа, ўртадаги харсангтошларга урилиб оқаётган Арғуонсой сувларининг оромбахш шовуллаши, соф тоғ ҳавоси ҳарбий кенгашдан кўра кўпроқ шеърхонликка чорларди! Аммо бу кечада термалар, ўлан, қўшиқ, ёр-ёрга беҳад ишқибоз Довон йигитларини ўша, ўзларига маъқул удумлардан абадий воз кечишга олиб келадиган режа муҳокама қилинаётган эди! Кейинги уч кун ичида, айниқса, бугунги тўқнашувда юзлаб, эҳтимол, минглаб довонликларнинг ёстиғи қуриган эди.

Кенгашга тўпланган беклар ханликлар билан очиқ майдонда, тоғ этагидан нарироқда олишиш биз учун фойдали эмас, чунки чақирларга нисбатан бир неча марта кўп шэнбинларни у ерда тўхтатиб қолиб бўлмайди, деган фикрга келдилар. Ёвни Арғуонга яқин худди шу ерда, туташ икки қир оралиғидаги майдонда тўхтатиш керак. Қоялар, харсанглар орқасига яшириниб олган камончилар душманни бемалол қийратадилар. Душман худди шу йўл орқали юради, Арғуонни четлаб ўтмайди. Зеро, чинжинлар орқаларида бўйсундирилмаган кентни қолдириш хавфлилигини яхши биладилар. Душман Арғуоннинг Эршига энг яқин кентлигини, албатта, назарда тутаяди! Ёв Эршига Оқбўйра, Арғуон сойлари этагидаги қамишзор қирғоғи ёқалаб ўтадиган тор йўл орқали юрмайди. У ер қўшин юриши учун хавфлилигини элчи ниқобидаги айғоқчилар аллақачон аниқлашган. Бунинг устига, босқинчилар Оқбўйра

қирғоғидаги тўқайда бундан икки кун илгари минглик илғори куйиб ҳалок бўлганини ҳам унутишмаган... Демак, бутун кучни Арғуонга келиш йўлларида, кент теварагида тўплаш керак. Кенгашда қатнашаётган бекларнинг деярли ҳаммалари фикр билдирганларидан сўнггина шундай хулосага келинди. Анъанага кўра, ҳарбий масалалар муҳокама қилинадиган кенгашда беклар ихшидга ўз мулоҳазаю таклифларини эркин айта олардилар. Аммо ихшиднинг укаси Нишон Қўшинбоши лавозимида бўлишига қарамай, негадир гапга аралашмай, жим ўтирарди. Унинг бундай қилишига ҳайрон бўлган беклар, Нишон ҳали аниқ бирор фикрга келмаган бўлса керак, шунинг учун у ҳозирча бошқалар таклифини эшитиш билангина кифояланяпти, деб ўйлардилар. Аслида эса, Нишон бошқа сабабдан сукут сақларди. У ҳозиргача ханликларнинг қўшинбошиси билан алоқа ўрната олмаган, нималар қилиши, қандай чора кўриши зарурлигини билмасди.

Тунда довонликлар Чилустун тоғининг шимолий-шарқидан ҳамма кучларни жануб томонга кўчириб, Арғуонсойнинг чап қирғоғида жойлашган чақир гуруҳларини кўпайтирдилар.

Хан қўшини кузатувчилари тонг паллада ўнг ва сўлда, ёнбағиру текис майдонларда – ҳамма жойда Довон чақирлари ғижғижлигини кўрдилар, ҳамма томондан карнай овозлари келаётганини эшитдилар. Кузатувчилар цзян-цзюнга Довон қўшини илгари эҳтимол тутилганидек кам сонли эмаслигини хабар қилдилар: улар йигирма беш-йигирма олти мингдан кам эмас, ўзлари учун қулай ерга жойлашиб олганлар. Олдинги сафлардаги минглик сяовэйлари ҳам айна шундай дейишди. “Демак, – ўйлай бошлади Ли Гуан-ли, – ҳар бир кун ғанимат. Бошқа кентлардан мадад етиб келишига имкон бермай, довонликларни дарҳол тирқиратиб юбориш керак! Бундай катта қўшин тўплашга қачон улгуришди улар? Ли Чи етиб келгунга қадар ҳал қилувчи жангни тугаллаш керак! Йўқса, у нима деб ўйлаши мумкин? Агар довонликларни бу ердан чекинтиролмасам, цзян-цзюнь ҳам менсиз ҳеч иш чиқаролмабди-да, дейди!

– Қўшин жанг бошласин. Довон камончиларини қувишда эҳтиёткорликни унутмаслик керак! Улар ўзларини қочаётган қилиб кўрсатишади! Узун найзали чақирлар ҳаммадан олдин нишонга олинсин! – буюрди цзян-цзюнь Ли Гуан-ли хаохоу Ван Кўйга.

Хан саркардалари қўшиннинг бир қисмини довонликлар тунда деярли ҳимоясиз қолдириб кетишган дара ичкарасидаги қамишзордан ўтган йўл орқали олиб боришга қарор қилдилар.

Чилустун тоғи билан Арғуонсой оралиғидаги очиқ майдонда ханликларнинг оғир қуролли отлиқлари билан Довон гуруҳлари тўқнаш-

ди. Кўп ўтмаёқ ўтган галдаги сингари довонликлар шэнбинларни ёйлардан ўққа тутдилар-да, босқинчилар найзали отлик чақирлар зарбасига дучор бўлишларини кўзлаб, орқага қоча бошладилар. Аммо бугун довонликларнинг ҳийласига учмаган шэнбинлар Довон камончиларини астойдил қувишмай, ўзларини таъқиб этаётгандай қилиб кўрсатмоқчи бўлдилар. Довонликлар отлари бошини тоғ томонга бурдилар. Шэнбинлар бошдагидек шошмасдан, ўқ уза-уза улар орқасидан қувиб бора бошладилар. Тоғ этагига яқин боргач, чақирлар туйқус орқага қайтиб, камонлардан ўқ уза-уза шэнбинлар сари от қўйдилар. Шэнбинлар бошига рўпарадан, ён томондан ҳам сон-саноқсиз ёй-ўқлари ёғила бошлади. Довонликлар бу гал чинжинларни янги қопқонга туширгандилар! Ханликлар талай талафот бериб орқага чекиндилар. Ушбу йирик тўқнашувда ҳам довонликларнинг қўли баланд келди!

Маълум вақт жанг-жадал тўхтаб қолди. Довон билан Хан қўшинларининг асосий кучларини ҳамон Чилустун тоғи ажратиб турарди. Довонликлар майдонга душман жангчилари чиқишини кутардилар. Шэнбин саркардалари эса, бу пайт Ўш йўлидан келиб, икки қир туташган қисикдан ёки тоғ билан сой ўртасидаги текислик орқали тазийқ қилиш режасини тузишаётганди.

Офтоб найзадан оққандагина ханликлар яна Арғуонсой томондан босиб кела бошладилар, аммо бу гал улар тоғ этагидан нари, майдоннинг сойга яқинроқ жойидан келардилар. Соининг нариги қирғоғидан узилаётган ёй ўқлари шэнбин гуруҳларини пароканда қилиб юборолмасди. Босқинчилар қалқонларни пана қилиб, ўз навбатида чақирларга ўқ уза-уза йўлларида давом этардилар. Довон кузатувчилари чинжин гуруҳлари зич ва кўп сонли эканлигини хабар қилдилар. Чақирлар ханликларни текис майдон ўртасида учратдилар-да, одатдагидек ёв бошига ўқ ёғдиришгач, орқаларига қайтиб, “қоча” бошладилар. Довонликларнинг ҳийласини тушуниб қолишган шэнбинлар таъқибга берилмай, турган жойларида орқадан ўқ узиш билангина чекландилар. Довоннинг совутли, от миниб, мис дубулға кийган, узун найза, қилич ва ханжарли чақирлари ёв сари ташландилар. Ханликлар ҳам пешвоз кела бошладилар. Орадаги масофа анча қисқаргач, шэнбинлар камонлардан ўқ узишга киришишди. Босқинчиларнинг ўзиотар камалак ўқлари чақирларнинг қалқон-совутларини бемалол тешиб ўтарди. Довон гуруҳларининг сафи сезиларли даражада сийраклашиб борарди. Ниҳоят, улар орқага чекинишга мажбур бўлдилар. Довонликларнинг учқур отлари тез орада чақирларни хавфсиз маррага элтиб қўйди. Ханликлар ошиқмай, отларини йўрттириб, Арғуонсой ёқаси ва текис майдон ўртасидан, тоққа яқинлашмай босиб келардилар. Нима

қилиш керак? Қай йўл билан шэнбинларнинг ўзиотар камонларига бас келиш мумкин?

Туманоға Қундузбек қўшинбоши ўринбосари Чағрибекнинг маъқуллаши билан шошилиш чора кўрди. Беш жойга тўрттадан карнайчи тўплаттириб, улар отларга миндирилди. Карнайчилар чақирлар қуршовида душман гуруҳлари сари от қўйдилар. Йигирмалаб карнайларнинг наърасидан қулоқлари қоматга келган шэнбинлар сафида саросима бошланди, босқинчиларнинг бундайин ғат-ғут овозга ўрганмаган отлари ҳуркиб, шатта ташлаб каловланарди. Бунингсиз ҳам отда яхши ўтиролмайдиган чинжинлар эгардан қулашар, ерда тупроққа қоришиб ётардилар. Душман саросимасидан фойдаланган чақирлар, босқинчиларнинг сафига қуюндай ёриб кирдилар. Аёвсиз хунрезлик бошланди: найза, қилич, ханжарларнинг совут, дубулға ва қалқонларга урилишидан чиққан шақир-шуқур товушлар, жондан жудо бўлаётганларнинг инграши, қичқириғи, нолали фиғонлари, отларнинг жон аччиғида кишнаши билан аралашиб даҳшатли суронга айланди. Омон қолиб сарсари чопаётган отларда ярадор, ўлган, қўл ё оёқсиз, қонга беланган гавдалар судралиб борарди. Нисбатан оз сонли, аммо учқур, забардаст отлардаги чақирлар ўзларидан бир неча марта кўп, лекин пана от минган шэнбинлар билан ҳаёт-мамот жанги олиб борардилар. Мислсиз тўкилаётган (тўғрироғи, қуйилаётган) қондан жанггоҳдаги тупроқ қорамтир-қизил балчиққа айланди, тошли, заранг қирғоққа сингимаган ирмоқ-ирмоқ қон сойга оқиб тушарди. Ўйноқи Арғуонсой суви қип-қизил рангга бўялди. Ажабо! Томирдалигида ўзаро кушандалик уйғотган инсон қони сойга қуйилгач, нифоқсиз, иноқ оқяпти! Сойдаги бу қоннинг қайси улуши ханликларники-ю, қайси улуши довонликларникилигини фарқлаб бўлмасди. Нечук бу қон томирдалигида мурасасозлик қилмадийкин?!

Найзалар, қиличлар қайрилиб, букилди, синиб ишдан чиқди, жангчилар қўлида энди ханжару пичоқлар қолди, холос. Олишув пичоқлашиш, чавақлашишга айланиб, қош қорайгунча давом этди. Цзиньнао – ханликларнинг занг овози эшитилди, бу шэнбинларнинг жангдан чиқишларига ишора эди. Кетма-кет карнайларнинг чўзиқ овози ҳам янгради. Муҳорабачиларнинг тирик, шикастланмаганлари жанггоҳда сон-саноксиз қурбонлар қолдириб ўз қароргоҳларига қайтдилар. Чинжинлар йиртилган, далвай-далвай, Сарик аждар тасвири бор мато байроқ, мудофаачилар эса учига от думи боғланган узун ёғоч туғ кўтариб олгандилар. Бу қонли тўқнашувда на шэнбинлар, на довонликлар устун келмадилар, ҳар икки томон минг-минглаб талафот кўрди, холос.

Тунда ҳар иккала қўшин қароргоҳида саркардалар кенгашдилар.

– Эртага чинжинларнинг асосий зарбасини Ўш йўли томондаги қи-
сиқда кутиш керак. Улар Арғуонсойни кечиб ўтишга ҳам уриниб кўра-
дилар! – Қўшинбоши ўринбосари Чағрибек душманнинг навбатдаги
режасини ўзича мана шундай чамаларди. Хатар кучайган сари нисбатан
ёш, ҳали тажрибасиз, қўшинни бошқаришда нафақат мустақил, ҳатто
ўзидан юқори лавозимлилар – ихшид, ўнгқўлбеги (у отаси бўлса-да),
қўшинбоши рухсатисиз бир қадам ҳам босолмайдиган Чағрибек ҳар-
бий саркардалик санъатида тажрибали, номдор, етук цзян-цзюнь Ли
Гуан-ли билан беллашишга интиларди. Кенгаш қарори ихшид маъқул-
лагандан сўнг барча беклар томонидан қабул қилингани учун асаблари
ниҳоят таранг саркардаларнинг ғала-ғовурида Чағрибекнинг мулоҳа-
заси аҳамиятсиз қолиб кетди. Бундай қалтис пайтларда ҳали беклардан
бирон афзаллигини кўрсатмаган Чағрибекка тўла қулоқ солинмаслиги
табиий, унинг ўткир зеҳни, ҳарбий маҳорати эътиборсиз қолганди.

Душман қароргоҳида эса, аҳвол бутунлай бошқача эди.

– Довон қўшини унча кўп сонли эмас! Бизни ўзимизнинг лақма
кузатувчиларимиз, баъзи енгилтак сјовэйларимиз ҳисобдан адашти-
ришди, – деди довонликларнинг ҳарбий ҳийласидан анча ташвишга
тушган, тажрибали цзян-цзюнь Ли Гуан-ли кенгаш охирида. – Бу қо-
воқбошларни шэнбинларнинг олдига солиб, жангга ҳайдаш керак.
Шундагина улар душман жангчилари тугул, улар узган ўқларни ҳам
тўғри санашни ўрганиб олишади!

Ли Гуан-ли унинг йўлини оз сонли Довон қўшини тўсганини бил-
гач, жуда катта ташвишга тушди. Бордию довонликлар кўпроқ қўшин
тўплай олсалар нима бўлади? Яна ... Яна ўтган галдагидекми?! Йўқ,
бўлиши мумкин эмас! Цзян-цзюнь хаёлига келган бу мудҳиш фикрни
нари улоқтириб, ўзини бошқа нарса билан чалғитишга ҳаракат қила
бошлади. “Бош тилмоч – угюга узоқ йили Йу кентида ўша асира шэнбин
ўнбошидан тортиб олиб берилганми-йўқми? – дея суриштира бошла-
да у буцўйлар бошлиғидан. – Кейинги пайтлар шэнбинларга кўпроқ
тариқдан овқат қилиб берилиптими ёки гуручданми?..”

Ли Гуан-ли шу йўл билан иккинчи Довон юришининг келажаги
тўғрисида ўйлашни бас қилиб, бугунги, долзарб чораларни кўришга
киришди. У саркарда Чжао Ши-чэнга Ўш йўлида кетаётган минглик-
лар ҳузурига бориб, бугун, албатта, довонликлар кучайтирган гуруҳ-
ни тор-мор этиб, Арғуон кентига киришни буюрди. Ван Кўйга эса,
Арғуонсой ёқалаб олға интилаётган шэнбинларни бошқариб, кечга
томон қандай бўлмасин кентга яқин жойдаги ёғоч кўприкни эгаллаш-
ни топширди.

Чилустун тоғи этагида бошланган ҳарб-зарбнинг учинчи куни эрталабданоқ ҳар иккала тўқнашувчилар томонга жанг майдонидан жасадларнинг димоқ ёргудек қўланса ҳиди тарқала бошлади. Айирмачтош тепасида олишувни кузатиб турган Довон саркардалари ора-лараридаги энг ёш Чағрибекнинг фарази тўғри чиққанига ишонч ҳосил қилдилар. Ҳақиқатан ҳам, Чағрибек тахмин қилгандек, шэнбинлар Ўш йўлидан қисиктомонга мўрмалахдай ёпирилишар, қалқонларини пана қилиб, Арғуонсойнинг этагидан ҳам бостириб келаётгандилар.

– Бу ерда тўрталамиз нима қиламиз?! Чағрибекни иниси Қарчиғайбекка ёрдам қилиш учун қисикқа юборайлик, – деди Мўдтой. Ўнгқўлбеги одоб юзасидан қўшинбоши Нишонни ҳам жанггоҳга йўллайлик демаган бўлса-да, Муғува унинг фикрини англаб етди. Ихшид ҳукмдорларга хос буйруқ оҳангида хитоб қилди:

– Нишон Сиртлонбекнинг ёнига боради!

Тоғ тепасида энди ихшид, ўнгқўлбеги иккалалари холи қолишди. Улар жанг боришини кузатишлари, чопарлар орқали қўшиннинг ҳар учала гуруҳи билан алоқада бўлиб туришлари керак.

Чағрибек шэнбинлар энди тоғнинг камончилар жойлашган қисмига яқин келишмаслигини пайқагач, тунда бир гуруҳ чақирларни Арғуонсойнинг чап соҳилига, эртанги жангда ёвни ўнг қанотидан ўққа тутиш учун кўчиртирди.

Нишон бориши олдидан Сиртлонбек туманига Эршининг нариги, этак томонидаги кент ва депаралардан уч мингга яқин чақир келиб қўшилди. Улар ҳам ҳали жангга кирмаган тўрт минг чақирлар ёнида Арғуонсой қирғоғи бўйлаб жойлашдилар. Бор-йўғи саккиз минггача чақирлар тумани Арғуонсойнинг тик қирғоғидан тўсиқ сифатида фойдаланиб, Эрши йўлини тўсиб турарди. Эртанги жангда улар босқинчиларнинг ўнг қанотига камон ўқи ёғдиришлари керак! Қундузбек билан Қарчиғайбек туманида бошдаги тўққиз-ўн бир минг чақирдан икки кунлик жангдан кейин олти-саккиз мингга етар-етмас одам қолган эди, холос! Аммо улар тўсадиган йўллар анча тор! Чақирларнинг камлигини Чилустун, Айирмочтош тоғлари билдирмай турарди! Бу тоғлар довонликларни соф ҳаво, сўлим манзара, сув, майса, мева билан таъминлашдан ташқари, ёвга қарши курашда ҳам кўмак берарди! Довонликлар ўзларини тоғсиз тасаввур этолмасликлари шундан бўлса керак!

Жангнинг йўналиши асосан Чағрибек олдиндан айтгандек бўлди: шэнбинларнинг бир гуруҳи сой ёқалаб, Арғуон кенти томон интилди. Иккинчи, катта гуруҳи эса, сойдан кечиб ўтишга урина бошлади. Сойнинг нариги томонидан ёғилиб турган ёй ўқлари уларни сойдан ке-

чиб ўтиб, Эрши томон силжиш режасидан воз кечишга мажбур қидди. Чинликларнинг ўзиотар камонлари ҳам қисман сойнинг нариги томонидан туриб ўқ узаётган довонликлар билан банд бўлди. Оқибатда яна ўтган галдагидек, Қундузбекнинг чақирлари кўп талафот кўрмай, шэнбинлар сафига ёриб кирдилар. Қон тўкиш кечагидан ҳам шафқатсиз тус ола бошлади.

Қарчиғайбек бошчилигидаги чақирлар тор қисикни кўп талафот бериш ҳисобига бўлса ҳам тушгача ўз қўлларида сақлаб турдилар. Шэнбинлар қисикнинг икки четидаги тоққа астойдил тармаша бошлашгач, чақирлар тартиб билан Арғуон кентининг нақ тепагинасидаги иккинчи қисикқа ўрнашиб, янги ғов ҳосил қилдилар. Шу пайт Қундузбек човушлари ҳам Чилустун тоғларини ташлаб, Айирмочтошга ўрнашган эдилар. Чинликлар олға силжиш муваффақиятидан хурсанд бўлишга улгуришмаёқ қулай маррани бой бериб кўйганларини тушундилар. Чилустун билан Айирмочтош ўртасида кенгроқ дара бўлиб, чақирларнинг бир қисми Чилустуннинг ёнбағрида қолдирилган эди! Иккала тоғдан шэнбинлар устига камон ўқлари ёғила бошлади. Шэнбинлар Чилустун тоғида қолган чақирларни битта ҳам қўймай қириб ташлашлари мумкин, бу турган гап, аммо харсанглар панасига беркинган ҳар битта чақир боши эвазига юқори тармашишга мажбур саккиз-ўнта шэнбин қурбон бўлиши турган гап!

Чилустун тоғининг тепа қисмида қадимда одамлар яшашган каттагина ғор борлигини, камончилар у ерга яшириниб, қутулиб қолиши мумкинлигини чинликлар билмас эдилар¹. Карнайлар наъра тортса, тоғдаги камончилар ўқ узишдан тўхтаб, отлиқлар хужумга ўтадилар. Карнай иккинчи марта чалинганида жангдаги чақирлар чекинишиб, камончилар ўқ ёғдиришга киришадилар. “Сўзловчи” бу карнайлар шэнбинларниям қонларига ташна қилиб юборганди. Арғуонсой билан Айирмочтош ўртасидаги оралиқ кенг эмас, Ўш йўлидаги иккинчи қисик ҳам жуда тор! Шэнбинлар бу туришда “қопқон” дарада жанг қилишга мажбур! Бундай вазиятда Довоннинг шу оз қўшини ҳам шэнбинларнинг тамом тинкаларини қуритиб, икки ҳафтасиз бу ердан олға силжиб бўлмайди!

Тунда довонликлар қароргоҳида яна кенгаш бўлди. Қўшинбоши Нишондан бошқа ҳамма худди шу ерда Хан қўшинини узоқ ушлаб туриш, тинкасини қуритиш, сўнг олис кентлардан чақирлар етиб келишгач, босқинчиларни қувиб юбориш режасини маъқуллади. Нишоннинг бугун тили чиқиб қолиши сабабини ҳамма, шу жумладан, акаси Мутува ҳам Арғуонсойнинг нариги қирғоғидаги Сиртлонбекнинг етти

¹ Бу ғор ҳозирда ҳам мавжуд.

мингли тумани “бир қарич ҳам” орқага чекинмаганини Нишон ўз хизмати қилиб кўрсатаётганига йўйдилар. Чунки Нишон биринчи марта бундай қилмаётганди. Қўшин бошида пайдо бўлган кескин ўзгаришнинг ҳақиқий сабаби бошқа нарсада эканини ҳеч ким хаёлига келтиролмасди! Нишон бошқалар қатори Хан қўшинини худди шу ерда узоқ тўхтатиб туриш мумкинлигини тушунганди, албатта. Уни безовта қилаётган, бинобарин, кескин ўзгартирган ҳам худди мана шу бўлади! Агар Хан қўшини бу ерда узоқ ушланиб қолса, Довоннинг бошқа кентларидан чақирлар етиб келишгач, шэнбинларни Эршига киритмай, қувиб юборишлари мумкин. У ҳолда, яна ўша... ўша... аҳвол! Кимга керак бундайин тахтсиз тантана?! Яхшиси, Эршига чекиниш, қамалда туриб битим тузиш, тахтни эгаллаш! Ажабо, қайсар, маҳмадона Чағрибекдан иш чиқадиганга ўхшайди! Уни қўшинбоши қилса бўлади, бунини у эплайди! Ҳамма гап уни Нишон ўзига ром қила олишида! Мўлтони Сиртлонбек нари борса ўртача одам! Ҳа, ишнинг буёғи, сўнг... кейин ҳал бўлар! Ҳозир эса, қўшинни Эршига чекинтириш чорасини кўриш керак!

– Арғуонсойнинг суви камая бошлади! Бу йил қурғоқчилик бўлишини унутмаслик керак! Бирор ҳафтадан кейин сой суви анча пасаяди, унда Чин қўшини сойдан осонгина кечиб ўтиб, тўғри Эршига йўл олади! Бизнинг қўшин иккига бўлиниб қолади. Сойнинг бу юзидаги чақирларимиз Айирмочтошни кучоқлаганича қолаверадилар! Унда биз ютқазамиз, аттангни баҳоси арзон бўлиб қолади!

Нишон акаси ҳамда қисман ўнгқўлбеги Мўдтойга ўз фикрини ўтказишга ҳаракат қила бошлади.

– Сойнинг суви камайиб кетгунча Куба, Муғўғлон, Қанд, Гесой, Чуст кентларидан чақирлар етиб келишади! – гапни чўрт кесди ихшид. Орага оғир жимлик чўкди. Сукунатни шиддат билан от қўйиб келган чопар бузди:

– Улуғ ихшидим! Яна бошқа қўшин... Уям Чин чақирлари... Кўгортдан ўтиб... Қорадарёни нариги қирғоғида. Эрта тонгда буёқда!..

Нишондан бошқа ҳамманинг қўл-оёғи, бутун вужуди бўшашиб кетди... Орага чўккан аламли жимлик сўнгида Мўдтой Муғувага зимдан нигоҳ ташлади. Унинг сўзсиз розилигини олгач, ихшид номидан бундай деди:

– Шовқин-суронсиз Эршига қайтиб, тонг отгунча дарвозаларни маҳкам беркитамиз!

Ихшид индамай ўрнидан қўзғолди...

Учинчи боб

ДЕВОРДАН УЧҲАН ЮЛДУЗЛАР

Қуёш Чилустун тоғи узра уч найза бўйи юқори кўтарилганда Эршининг ташқи кўрғонини қуршаб олишга улгурган Хан қўшини саркардалари Кичик Олой тоғ тизмасидаги довонликлар Жингиртепа деб атайдиган дўнгликка кўтарилдилар. Бу ердан Арғуонсой тоққа яқинроқ келиб, яна изига қайтган жойдаги “ёв шаҳар”, унинг ички-ташқи деворлари, миноралар ва шинаклар, кўчалар ҳамда муюлишлар, бошқа биноларга нисбатан бир неча баравар баланд Арк, уйларнинг лой томлари, ҳовлилар, ҳовузлар, беда ғарамлари, боғлоқли отлар, у ёқдан-бу ёққа безовта юришаётган одамлар – ҳамма-ҳаммаси кафтдек кўриниб турарди. Хуллас, қамалдаги шаҳар мудофаасининг мустаҳкам ва заиф жойларини бемалол кўриш мумкин.

Ажабо, нега Эршини қурган довонликларнинг узоқ аждодлари буни назарда тутмаганикинлар? Эҳтимол, улар ҳам Муғува сингари, ёв келиб, Эршини қамал қилиши мумкинлигига ишонмаган бўлсалар керак. Довон ягона бир ихшидликка бирлашганга қадар ўғишлар ўртасида гоҳо рўй бериб турган тўқнашувларда Эршининг жойи тоғ этаги, баланд тепалик яқинидалиги кўпда панд бермаган бўлса керак. Турли ўғиш одамлари тепадан қарамасдан ҳам икки томонидан сой оқиб ўтадиган бу яшил кентнинг ҳар бир кўчасини, ҳар бир чорраҳасини жуда яхши билганлар. Қўшни ўғишлар Эрши қалъасига яқинлашиб, орада бўлиб ўтган можаролар натижасида бу кентда яшайдиган Аристой ўғиши билан енгил тўқнашув келтириб чиқарган ҳоллар ҳам ора-чора бўлиб турган, лекин улар уч-тўрт кундан сўнг ярашиб, қайтиб кетардилар. Қардош ўғишлар орасидаги келишмовчиликлар тез барҳам ер, Довоннинг бошқа кентлари сингари Эрши ҳам ҳеч қачон узоқ вақт катта куч билан жиддий қамал қилинган эмасди. Бу ҳақда довонликлар “дунё пайдо бўлгандан бери юз берган ҳамма воқеаларни биладиган” қарияларнинг ҳикояларидан эшитганлар, холос.

Эрши пойдеворига дастлабки тошларни терган Аристой ўғишининг қадимги аждодлари эҳтимол шаҳарни атрофи мевали дарахтлар, токзорлардан иборат шу жойга – кўм-кўк тоғ этагига қуришни афзал кўргандирлар. Кент атрофини ташқи-ички деворлар билан ўраб, мустаҳкам қалъа қурган бўлсалар ҳам, шаҳарнинг мудофаа сирларини тажрибали душманнинг ўткир кўзларидан яширинадиган даража-

да ниқоблай олмаганлар! Эҳтимол, улар вақти келиб шундай эҳтиёж туғилиши мумкинлигини хаёлларига келтира олмаган бўлсалар керак. Эҳтимол, қадимги довонликларнинг шаҳар қуришдаги тутумларида ҳарбий заруриятни ҳисобга олишдан кўра кўпроқ гўзалликка интилиш – кентни кўм-кўк қир бағрига, жўшқин сой қирғоғига, чаманзор кучоғига ўрнатиш зарурати ҳукмронлик қилган бўлса керак! Ҳа, ҳар соҳада бўлганидек, кентлар, қишлоқлар барпо этишда ҳам довонликлар ота-боболар изидан боришиб, юксак дидлилиқ кўрсатишган!

Ли Гуан-ли уч йил олдин юксак унвон олишига сабабкор бўлган шаҳарни биринчи бор бугунгина кўриб турибди! Ҳа, у Осмонўғли иродаси билан Эрши цзян-цзюнь, яъни ҳали бўйсундирилмаган Эршини бўйсундирган цзян-цзюнь, деб эълон қилинди. Ли Гуан-ли Осмонтагидаги энг юксак ҳарбий мартабалардан бирига ушбу узоқ, Чанъандан олти ойли йўлдаги, ҳозир унинг шэнбинлари исканжага олишаётган шаҳар туфайли эришди, тўғрироғи, эришмоқчи! Ҳа, энди у ҳақиқий “Эрши цзян-цзюнь” бўлади! Ўтган мол йилидаги Йу кентидан қайтиш “доғи”ни ҳам ювади, Чанъандаги баъзи бир, йўғ-е, бир талай ҳасадгўй, бахил Цзо цзян-цзюнь¹ларнинг орқаваротдан “олинмаган шаҳар истилочиси” қабилида кинояомуз берган лақабларидан ҳам қутулади! Осмонтагидаги ҳамманинг оғзида номи дoston бўлади! Бунинг учун рўпарадаги шаҳарни ишғол этиш, кулини кўкка совуриш, одамларини тиз чўктириш, ер ўптириш керак! Шундай қирғин солиш керакки, қон кўлмаклари сатҳида жасадлар қалқисин, эршилиқларнинг тирик қолганлари шэнбинларнинг ялоқхўр итларига айлансинлар!

Моҳир саркарда, катта тажрибага эга, ёши олтмишларга бориб қолган, бошқа ханликларга нисбатан бўйчанроқ, қотма, сергак, вазмин-тадбиркор Ли Гуан-лига Довоннинг бош шаҳрини бўйсундириш, баъзилар ўйлагандек осон эмаслиги аён эди. Довонликлар билан Ли Гуан-ли Йу кентида, Янги Далварзинда, Селат билан Арғуон ёнида тўқнашиб кўрди. Тахминий ҳисобларга қараганда, довонликлар ер остидаги сариқ булоқлар ёнига кирган ҳар уч шэнбин эвазига иккитадан қурбон бераётгандилар, холос.

– Ду ёки уларча кент олдин яхши ўрганиб чиқилиши керак. Шундан кейингина уни бир ҳамла билан олса бўлади! – деди Ли Гуан-ли Эршини кўздан кечириб чиққач. Хан ҳукмронлари ўз пойтахтларини “гинши” (“пойтахт”) деб аташар, бошқа мамлакатлар пойтахтини эса камситиб, “ду”, яъни “қароргоҳ” дердилар. Улар тасаввурида кенг Осмонтагининг, яъни борлиқ дунёнинг пойтахти битта бўлиши керак, қолган мамлакатлар эса ўлкалардан иборат. Демак, уларнинг марказ-

¹ Цзо цзян-цзюнь – Йирик Бош кўмондон.

ларини “ду” – “қароргоҳ” дейиш лозим. Хан қўшинининг цзян-цзюни Эршини Довон мамлакатининг эмас, балки Довон ўлкасининг қароргоҳи, дегани ҳам мана шундан.

Ли Гуан-ли қўшин саркардалари ҳамроҳлигида қуршовдаги шаҳар атрофини отда айланаётиб, унинг ташқи деворини синчиклаб кўздан кечирди. Бош дарвоза рўпарасидаги тоғ ёнбағрига кўтарилгач, қўмондон буцўйларнинг бошлиғига буюрди.

– Чодиримни шу ерга тикдир!

У бир неча қадам нари боргач, ахборот бериш учун шай турган сяовэйни қўл ишораси билан ёнига чақирди:

– Вайчэн¹ни узунлиги қанча чиқди?

– Уч минг икки юз қулоч! – жавоб қайтарди сяовэй ушлаб турган шойи парчасидаги ёзувга қараб.

– Довонга келиб-кетиб турган элчиларнинг маълумотлари ҳам шундай. Айниқса, Чжан Цяннинг гапи жуда тўғри чиқди. Унинг ёзма ахборотларида Эрши вайчэни саккиз ли узунликдалиги аниқ кўрсатилган, – қўшимча қилди паст бўйли, миқти, тепа сочи тўкила бошлаган цзюньчжэн Чжао Ши-чэн.

– Ҳар қулочга учтадан, бир бор ўраб олишга тўққиз ярим-ўн минг шэнбин! Демак, бир текис беш қатор қуршашга эллик минг! Шэнбинларни шундай зич қўйсақ, довонликлар тиззалари қалтираб, мадорсизланади! – овоз чиқариб ҳисоб-китоб қиларкан, цзян-цзюнь сяовэйга буюрди:

– Гапиравер!

– Вайчэн девори яхлит лой бўлақларидан қалин урилган, уни ўзлари “пахса” деяр эканлар. Баландлиги етти пахса, ёнма-ён икки қатор! Ҳар юз қулочда биттадан, жами ўттиз иккита минораси бор. Бурчаклардаги минораларнинг бўйи деворлардан икки баравар баланд. Довонликларнинг хоу²лари ўша ерга жойлашган.

Сяовэй мавжуд тартибга мувофиқ саркардаларнинг ўзлари кўриб-билган нарсаларни ҳам лўнда, аниқ айтишга тиришиб, гапида давом этди:

– Деворнинг икки узун томонида чуқур хандақлар бор! Хандақларга сув тўлдирилган. Сув билан пойдевор ораси уч одам бўйи!

– Уч одам бўйи? Қайси одамлар бўйини назарда тутяпсан? – шартта гапни бўлди цзян-цзюнь сяовэйга синовчан тикилиб.

– Албатта, ханликларни назарда тутяпман-да! – жавоб қайтарди сяовэй ўзини йўқотиб қўймай.

¹ Вайчэн – ташқи девор. Бу сўз ўрнига қараб “ташқи шаҳар” маъносида ҳам ишлатилади.

² Хоу – камончилар.

- Тўғри ҳисоб қилибсан. Давом эт!
- Соё томон то девор тагигача қамишзор, балчиқ... ботқоқ!
- Маълумотларинг дуруст, – суҳбатга якун ясади Ли Гуан-ли.

Цзян-цзюнь кўрсатган ясси дўнглик тепасига эпчил буцўйлар хунларникига ўхшаш ўн олти қиррали ипак чодир тикдилар. Чодир узра узун ёғочга қадалган Сарик аждар расми бор катта шойи байроқ қилпирай бошлади. Даҳшатли аждарнииг бесўнақай оғзи қамалдаги кентга қараб турарди. Ли Гуан-лининг чодир, атрофига цзюньчжэн Чжао Ши-чэн ҳамда иккала хаохоу: Ван Кўй билан Ли Чи чодирлари тикилди. Эршини қуршаб турган қўшиндан отлиқ, пиёдалар – мингбоши ва юзбошилар, буцўйлар, оддий шэнбинлар саркардаларнинг чодирлари томон қатнаб туришарди. Ханликларнинг қуршови ҳамда қатновига мамнун боқаётган Ли Гуан-ли назарида бу одамлар тизмаси ўз ўлжасини бўғиб, ҳолдан тойдираётган баҳайбат аждарни эслатарди. “Тез орада Сарик аждар Эршини ютиб юборади, – ич-ичидан хурсанд бўлди Ли Гуан-ли. – Қопқонга тушган довонликлар бундай кўп, уюшган шэнбинларнинг зарбасига дош беролмайдилар”.

Ли Гуан-ли ёнида одоб сақлаб турган саркардаларга савол назари билан қаради.

– Менда йигирма беш минг шэнбин, Ёу кентини қамал қилишга қолганлар билан бирга йигирма тўққиз минг шэнбин бор. Йўл-йўлакай жангларда минг киши йўқотдик, шундан саккиз юзи Ассака ёнида, Эршига келаётган мадад куч билан тўқнашувда қурбон бўлди, – деди бўй-басти, қадам босиши билан цзян-цзюнга жуда ўхшаб кетадиган Ли Чи. Кўплар уларни қариндош бўлишса керак, деб ўйлашарди.

– Бизда йигирма икки минг киши қолди, – деди шивирлагандек овозда найнов, қотма, бўйин томирлари бўртиқ Ван Кўй. Одатда, кескин, шанғиллаб гапирадиган хаохоу бу гал қимтиниб сўзлаганди. Унинг “менда” ўрнига “бизда” дейишида ҳам алоҳида маъно бор эди. Ван Кўй: “Ўттиз минг шэнбиндан йигирма икки минги мен билан цзян-цзюнь икковимизда қолган”, – демоқчи эди.

– Жами қирқ етти, буцўйларни ҳам қўшганда қирқ саккиз – қирқ тўққиз минг шэнбин!.. Ақл ишлатиб ҳужум қилиш керак! Довонликлар айтишганидек, хандақларни ўликлар билан тўлдириб ўтолмаймиз! – хитоб қилди цзян-цзюнь.

Кентга палахмон тоши отиб турилгани, қалъа минораларидаги камончи чақирлар ўзиотар ёйлардан ўққа тутилгани ҳисобга олинмаганда, қамал бошлангандан бери шэнбинлар қатъий ҳужумга ўтганлари йўқ.

– Улар нима кутишяпти?! Нечук сукут сақлашяпти босқинчилар? – Ҳайрон бўлишарди довонликлар.

Ички қалъанинг тўридаги баланд дўнглик устига қурилган кесма гумбазли Арк томида ўнгқўлбеги Мўдтой билан бирга кент мудофаа-сини бошқараётган Муғува, “ёв нафас ростлаётгани”дан фойдаланиб ўз ҳузурига Нишон, Чағрибек, туманоғалар, яна бир неча бекларни чақиртирди.

Кентнинг дарвозалари ёпилиши олдидан етиб келган, барваста, норғул, кўриниши қуйиб қўйгандек Муғувага ўхшаш Муғўғлон ҳам отаси ёнида пайдо бўлди. Ихшиднинг ўғли ханликлар тажовузи тўғрисида хабар топган ҳамано ўз бошқарувидаги, унинг номи билан аталадиган Муғўғлон кентида чақир тўплашга киришганди. У уч минг чақир билан Ассакага етиб келганида, адир орқали Эршини кунботиш томондан қамал этиш учун келаётган Ли Чи илғори билан тонгда тўқнашиб қолди. Соё билан адир ўртасидаги оралиқ тор бўлгани учун илғор кетидан изма-из келаётган душманнинг асосий қисми қиссиққа интилди. Муғўғлон дарҳол чақирларни Ассака адири қисифининг икки томонига жойлаштирди. У ёвнинг зич гуруҳини қуёш кўтарилгунча тўхтатиб тургач, беш юз киши йўқотиб, икки ярим минг чақир билан Эрши қалъасига кириб улгурди. Агар Муғўғлон чақирлари Ли Чи қисмлари силжишини бироз бўлса-да ушлаб қололмаганда, довонликларнинг Арғуондан қайтаётган қўшини Эрши қалъасига кириб улгурмай, кент йўлини тўсиб қўйган шэнбинлар билан жанг қилишга мажбур бўларди. Ван Кўй қисмлари ҳам изма-из етиб келаётганди. Бинобарин, ҳали тўлиқ тўпланиб улгурмаган, душманга нисбатан тўрт баравар кам сонли Довон қўшини бир ёки икки кунлик жангда мағлуб бўлиши тайин эди. Ли Чи қисмлари Қорадарё бўйига етиб келгач, цзян-цзюнь мавжуд вазиятни ҳисобга олиб, айна шундай режа тузганди. Ван Кўй тунда Эршига чекинган Довон қўшинини қаттиқ таъқиб этмаганининг сабаби мана шунда! Эршига илдам келаётган Муғўғлон минглиklarининг Ассака қисифида Ли Чи илғори билан тасодифан учрашиб қолиши Ли Гуан-Лининг режасини барбод қилди! Баъзан тасодиф инсоннинг шахсий ҳаётидагина эмас, балки бутун бир халқ тақдирида ҳам катта роль ўйнаши мумкин. Бу гал тасодиф бахайр оқибатга олиб келди. Бордию Муғўғлоннинг чақирлари Ли Чи қўшини билан учрашиб қолишмаса ёки душман Ассака қисифига киргандан сўнг етиб келишса, унда... унда... балки... даҳшатли фожиа юз берармиди... У ҳолда бу тасодиф оқибатини тугатиш учун Довон қирларидаги майсалар неча-неча бор қор билан қопланиши, қанча фасллар ўтиши, довонликлар кўп йиллар мобайнида қон йиғлаб, қон қусишлари керак бўларди!..

Ихшиддан бошқа ҳамма тик турарди. Ҳеч ким қулай жойлашишни ўйламади. Тепадан шувуллаб ўтаётган ёй ўқларини томдаги йигирма

чоғли чақирлар қалқонлар ёрдамида қайтариш билан овора эдилар. Ихшид ғамгин кўзларини ердан узмай ўй сурарди. У, чамаси, қандайдир нохуш гап айтмоқчи, шекилли. Ҳозиргидай қалтис, ёв қамали чоғида яхши гап кутиш қийин, албатта!

– Қўшинбошилиқни ўз зиммамга олмоқчиман! – деди ниҳоят оғир сукунатни бузиб Муғува. – Иним Нишон – тахт вориси менга ёрдамчи бўлиб қолади, Чағрибек ҳам!

Яна ҳеч ким лом-мим демади. Аммо ҳамма бу қарорни маъқуллагани сезилиб турарди. Ҳозирги кенгаш чақирилишига вазият оғирлашгани баҳона бўлиб, асл сабаб Нишоннинг ўзбошимчалиги эди. Қўшинбоши Айирмочтошдаги охирги кенгашда қайсарлик қилганди. Унинг Чилустун этақларидаги мудрофаа маррасини ташлаб, Эршига беркиниш фикри вазият ўзгариши натижасида ҳақ бўлиб чиққанини ҳисобга олган ихшид Нишонни кечирганди. Аммо Муғува унинг бугунги “бебошлиги”ни ака сифатида кечирса-да, ҳукмдор сифатида кечира олмайди. Нишон нега ихшиднинг измисиз кент бекларини Эршига чақиртирди?! Кентлар, депаралардаги чақирлар тарқатиб юборилганини билатуриб, нега у “бор чақирлар билан тез етиб келинлар”, дея буйруқ берди?! Тинч пайтлар кентларда қирқтадан юзтагача човуш сақланиши мумкинлигини билмасмиди? Бундай кам сонли одам билан Эрши мудрофаасини кучайтириб бўлмаслигига ақли етмаганми?! Депара, кентлардан чақир тўплашни энди ким бошқаради? Барча кент, депара кентлари Эрши қамалидалар-ку ҳозир?! Тинчлик пайтида ҳукмдорликни яхши эплолмаган одам хатар кезлари, айниқса, кўп қоқинар экан. Ҳа, Муғува ҳозиргача тахтни Нишонга бермай келганди, ҳозир, қамал кунлари ҳам унга қўшинбошилиқни бермаслиги керак экан. Унинг ҳар бир хатоси Довон учун анча қиммат тушадиганга ўхшайди, мана, битта хатонинг оқибати яққол кўриниб турибди!

– Қанча чақиримиз бор ҳозир? – сўради ихшид узоқ давом этган нохуш сукутни бузиб.

Вазият иттифоқо бундай тус олишини кутмаган Нишон эсанкираб қолиб, ҳатто ихшиднинг саволини эшитмади. “Ҳаммаси тамом! Мен яна тахтдаги анави... нинг оёқларини тавоф қилишга мажбурман! Наҳотки?!” Нишон ўз қулоқларига ишонгиси келмасди. Эҳтимол, у бошқачароқ эшитгандир... Муғува саволини жеркиган овозда такрорлади. “Ҳа, бу ҳақиқат экан!” – Нишоннинг бутун бадани жимирлаб кетди. У беихтиёр ўзининг олтинчи, ортиқча бармоғига қаради. Нишон доим ўз тақдиридан нолиган пайтлари шундай қиларди. У бу ортиқча, ярашиқсиз бармоқни ўзининг барча бахтсизликларининг хосиятсиз аломати деб биларди. Ҳа, унга “Нишон” деб ном қўйилиши ҳам мана шу хосиятсиз бармоқ касофати!

Нишоннинг ўрнига жавоб қайтариш-қайтармасликни билмаётган Чағрибек ноилож жим тураверди. Ниҳоят у отасига савол назари билан қараганди, Мўдтой “жим тур” ишорасини қилди-да, ихшиднинг саволига ўзи жавоб қайтарди:

– Кентда ҳозир ҳаммаси бўлиб ўн олти мингга яқин чақир бор. Уларнинг ўн икки мингдан зиёдроғи Айирмочтошдан қайтишган, икки ярим минги Муғўғлон шунқорлари! – ўнгқўлбеги Муғўғлонни ихшиднинг ўғли бўлгани учун эмас, балки у кечикиброқ бўлса ҳам уч минг чақир тўплаб йўлга чиққани, Довон қўшинини очик жойда қуршовда қолишдан қутқаргани учун алқаб тилга олди. – Бир минги кент ичида доимий турадиган чақирлар.

Мўдтойнинг сўзлари ихшидни анча руҳлантирди.

Мўдтой тунда депара беклари олиб келишган икки ярим минг човушлар тўғрисида атайин лом-мим демади. Чунки Нишон мансабдан четлатилган, бу човушлар ҳақида оғиз очиш ўринсиз эди. Айтилмаса ҳам беклар бу ҳақда яхши билардилар.

– Қанча човуш йўқотдик? – ўнгқўлбегига юзланди ихшид.

Мўдтой аниқ жавоб қайтаролмаслигини билиб, Нишонга, сўнг Чағрибекка қаради. Нишон ҳамон гарангсиб турарди. Чағрибек отасининг ишораси билан бундай деди:

– Уч кунлик тўқнашувда уч ярим минг киши йўқотдик. Шундан Қундузбек, Қарчиғайбек туманларидан уч минг чақир, Сиртлонбек туманидан беш юз човуш нобуд бўлди. Муғўғлон йўлда йўқотган беш юз минан ҳаммаси бўп тўрт минг чақир талафот берилди!

– Ёв чақир янги келганлариминан қанча бор?

– Кентни қуршаганлари эллик минггача!

– Қандай билдинг?

– Кент деворидаги ҳар икки минора рўпарасига жойлашган шэнбинларди санаб чиқдик. Бир қатори уч юз-уч юз йигирмадан, тахминан беш қаторда бир минг олти юз шэнбин бор! Ўттиз икки минора оралиғида эллик минг атрофида чинжин турибди!

Чағрибек ютинди-да, отасига қаради. Мўдтой “гапиравер” ишорасини қилди.

– Буни бошқа йўлминанам ҳисоблаб чиқдик. Чилустун, Айирмочтош ёнига келган шэнбинлар йигирма беш-йигирма етти минг эди. Ёвни у ёқдан келганлариям ўшанча бўлиши керак! Ли Гуан-ли қўшинини тенг иккига бўлиб, икки йўлдан юборгани аниқ.

Чағрибек гапиришдан тўхтади. Беклар унинг бу қадар топқирлигига ич-ичларидан қойил қолдилар. Ихшид яна Чағрибекка мурожаат қилди:

– Ёв тўғрисида тагин нима биласан?

– Оқбўйра сойи қирғоқларида, Чилустун бағридаги ўтлоқда ёвнинг озиқ-овқат карвонлари, савдогарлари, қўшимча қурол-яроғ сақловчилари жойлашган. Уларнинг аниқ сонини билолмадик. Икки туманча келар! Уларниям ярми анча бери силжиган бўлиши керак!

Ихшид Чағрибекнинг бу ҳисоб-китобларини, дадил фаразини тинглаб, қўнгли бироз бўлса-да ёришгандек бўлди. “Ёш бўлса ҳам шундай оғир кунлари ўзини йўқотмабди, баракалла!” деган фикр ўтди унинг хаёлидан. “Чағрибек қаёқда-ю, Нишон қаёқда! Хайрият, ўғлим Муғўғлон уддабурон чиқиб қолди! Афсуски, тахтга ўтириш навбати уники эмас!” Нишоннинг анча-мунча гуноҳларига қарамай Муғува ота-боболар анъанаси: тахтга ворис белгилаш тартибини бузиш фикрини хаёлига ҳам келтирмасди.

– Ҳамма жой-жойига борсин! – буюрди ихшид кенгашни ёпиб.

Бош кент қамалида қолган довонликлар жанг ташаббусини бой беришган, улар душманнинг навбатдаги қадамини кутишга мажбур эдилар!

Қош қорайгунча ҳам жанг суръати ўзгармади. Палахмон тошлари ёғилар, отишмалар гоҳ сусаярди. Ярим тундагина ҳамлалар тўхтаб, икки томон жангчилари уйқуга кетишди. Фақат соқчилар билан қоролулар бедор эдилар.

Ногоҳ ташқи қалъа минораларидаги чақирларнинг шовқин-суронлари эшитилиб қодди. Маълум қилишларича, қалъа деворининг олти жойидан шэнбинлар деворга тармашибдилар. Шу пайт кўрғон ичига палахмон тошлари ёғилиб турарди. Чинликларнинг ўқи миноралардаги чақирларнинг бош кўтаришларига имкон бермасди. Уч-тўрт жойда шэнбинлар қалъа девори устига чиқиб ҳам улгурдилар. Аммо улар кўп ўтмай қайта тушиб кетишга мажбур бўлдилар, бир нечаси девор тепасидаёқ саранжомланди. Ихшид буйруғи билан тунда қалъа девори ичида соқчилик қилиш учун чақирлар ажратилди, улар тун бўйи сергак, жангга шай туришар, кундузларигина ухлашлари мумкин эди.

Душманнинг бу ҳамласи довонликларга катта сабоқ бўлди. Улар бунгача умуман тунги жангни кўришмаган, ҳатто эшитишмаганди ҳам.

Эрши қамалининг иккинчи куни бошланди. Жангнинг бугун ҳам кечагидек ўлда-жўлда бўлиши эрталабданоқ сезилиб турарди. Демак, чинжинлар кундузи ҳужумга ўтмайдилар, уларни яна тунда кутиш керак.

Ихшид бекларни фавқулодда кенгашга чорлади.

– Наҳотки, чинжинларнинг одати кундузи дам олиб, тунда жанг қилиш бўлса?! Кимда қандай фикр бор бу ҳақда? – савол ташлади ўртага Муғува.

Беклардан бирортаси миқ этишмади. Орамизда ҳеч ким ханликларнинг ҳарбий санъатини билмайди, деб ўйлашарди улар.

– Ўлган шэнбинлар оғзида ёғоч парчалари борлиги аниқланди, – деди узоқ сукутдан сўнг Қундузбек.

У кейинги кунларда анча ўзини олдириб қўйганди.

– Тунда кент қалъаси тагига товуш чиқармай келиш учун шундай қилишган, – гап қўшди беклардан кимдир.

– Улар кундузлари, қаттиқ хужумга ўтганларида ҳам шундай қилдилар, – эътироз билдирди Чағрибек.

– Буни қаердан биласиз? – сўради Сиртлонбек.

– Уларди жанг йўриқлариминан илгариям қизиққанман, бизга келган элчилар, йўловчилардан суриштириб билганман.

Орага яна жимлик чўкди.

– Гапираверинглар! – зардаси қайнади ихшиднинг.

– Билишимча, улар яна кечаси хужум қилишлари аниқ, – деди ўнг-қўлбеги Мўдгой. – Тунги жангда биз ваҳимага тушиб, эсанкирай бошлаганимизни чинжинлар пайқаб қолишди.

– Тун қоронғилигида улар оз талафот билан кентга кириб олишлари мумкин, – қўшимча қилди Қундузбек.

– Нима, сиз шэнбинлар кент ичига кириб олишларига ишонасизми? – нафратлангандек луқма ташлади Сиртлонбек.

– Мени нотўғри тушундингиз, бек! Биз ўша чинжинларингиз Довонга қўшин тортиб келадилар деб ўйламаган эдик, мана, кўриб турибсизки, улар босиб келишяпти! – заҳарханда қилди Қундузбек.

– Нега мени чинжинларим бўлар экан?! – хитоб қилди аранг ғазабини босиб Сиртлонбек.

– Ҳозиргачаям уйингиз тўридан чинжинга жой бериб ўтирибсиз-ку!

Нишон хўмрайиб, жим ўтирарди. У Қундузбек билан Сиртлонбек ўртасида адоват бошлангандаёқ этигининг учига тикилганча, бошини кўтармас, ўзини обрўли бекларнинг ўринсиз можароларидан уялаётгандай кўрсатмоқчи бўлар, аслида, ўнғайсизланаётганини яшириш учун кўзларини беклардан олиб қочаётганди.

Нишон тахт вориси бўлгани учун Қундузбек шартта юзга айтолмай, унга пинҳона таъна тоши отмаяптимикиан?

– Асосий мақсаддан чалғиманглар! – деди буйруқ оҳангида ихшид.

– Ёв тағин тунда, албатта, хужум қилиб кўради. – Яна фикр билдира бошлади Чағрибек. – Аммо чинжинлар доим шундай қила олиш-олмасликлари бизга, ўзимизга боғлиқ.

Ҳамма Чағрибекка тикилди.

– Қандай қилиб... Нега энди? – чайналди беклардан кимдир.

– Иккиламчи тунлари кентга яқинлашолмайдиган қилиб қўйишимиз керак шэнбинларни!

– Хўш, нима чора кўрсак чинжинлар тунда ҳамла қилмайдиган бўлишади? Жудаям бошимиз қотиб қолди. Ҳозирам бу ерга худди шу... – Неқатнинг кекса беги Элбек фикрини охирига етказа олмади. Тоқатсизланаётган ихшид шартта унинг гапини бўлди:

– Чағрибек, давом эт, қулоғимиз сенда!

– Душман, чамамда, бош дарвоза томондан хужум қилади, чунки у ёқда хандақ ҳам, ботқоқлик ҳам йўқ. Шэнбинлар худди ўша ерга ёпириладилар. Улар бошқа жойда муваффақият қозонолмасликларини жуда яхши тушунишади. Чунки ўқ ёмғири остида ботқоқли қамишзордан ўтиб келиб, суви ярим хандақ кечиш, найза-қиличлар зарбини қайтариб, деворга тармашишнинг ҳечам иложи йўқ. Душман бизни ваҳимага солиш учун мумкин қадар шовқин-сурон кўтаради, ҳамма томондан хужумга ташланади. Асосий зарбани эса, бош дарвоза томонга қаратади, девор ошиб ўтиб, дарвозани ичкаридан очишга уринади.

– Қаёқдан олдинг бу гапларни? – ҳайрон бўлди Элбек. Бу гал Муғува кекса бекка тўғаноқлик қилмади. Чунки унинг миясида ҳам айнан шу савол айланаётганди.

– Мен... Мен ўзимни ёв ўрнига қўйиб кўрдим... Агар мен... йўқ... Агар Эрши ўрнида душман кенти бўлиб, мен уни қамал қилсам, худди шундай, ҳозир ўзим айтгандай қилардим. Чинжинлар саркардасининг ҳам лоақал менчалик ақли бордир ахир!

Беклар Чағрибекнинг фикрига қўшилиб, бош дарвоза мудофаасини кучайтиришга қарор қилдилар.

Кенгаш тугаб, ҳар ким ўзи учун белгиланган жойга йўл олди.

Қош қорайиши олдидан бош дарвоза томондаги баланд минорада туриб, тунги жанг тайёргарлигига раҳбарлик қилаётган Чағрибекни пастда заутар кутаётганини айтишди. Чағрибек дарҳол пастга тушиб, нуроний заутар билан саломлашаркан, хаёлидан “Шундай хатарли пайтда мўътабар зот нега келдийкин бу ерга? Ҳали замон шэнбинлар хужум қилиб қолишлари мумкин-ку, ахир!” деган фикр кечди.

– Уста Туронни билсанг керак? – деди заутар, ўнг томонида турган одамга бош ирғиб:

– Ҳа, эшитганман. Ўша уста сизмисиз?

– Худди ўзиман, ўғлим. “Волга” лақабим ҳам бор.

– Буниси, – заутар соқоли учини хиёл чапга бурди, – Ўрабаз.

– Биламан, у кишиям уста, Бобилдан бўладилар.

– Тўғри, мени бобиллик савдогар Яо Дин-Хан бу ерга келган Йили ихшидга тортиқ қилган эди. Ихшиднинг қулиман.

– Анави уста Жувдар, у ҳам яхши темирчи, – таништирди заутар учинчи одамни.

Чағрибек тоқатсизланаётганини аранг яшириб турарди. “Оббо, ҳозир кимлар биландир танишадиган пайтми-а? Ҳар дақиқа ғанимат-ку ахир!” Заутар Чағрибекнинг дилидагини сезгандай гап ташлади:

– Бу усталар улуғ Ахурамазда иродаси билан душман бошига ирғитиладиган юзлаб машъалалар ясашибди. Уларни ўзинг кўришинг мумкин. Мен бора қолай. Ибодатга кечикяпман. Оташкадада яратган тангридан ёвуз чинжинлар бошига бало-қазо ёғдиришини илтижо қиламан.

Чағрибек нарироқда тайёрлаб қўйилган машъалалардан бирини қўлга олиб кўздан кечира бошлади.

– Увадасига нима куйдинглар?

– Тиниқ мой¹ куйдик, – жавоб қайтарди Туронболға.

– Шунча тиниқ мойни қаердан топдинглар?

– Ихшиднинг устахонасидан.

– У ерда битта машъалани ёқиб кўрдик. Чақмоқ учқуни теккан заҳоти алангаланиб кетди! – деди уста Ўрабаз.

Юзбошилар билан ўнбошилар машъалаларни дарҳол миноралардаги шинаклар ёнидаги чақирларга тарқатишди. Чағрибекнинг кўрсатмаси билан йигирматача машъала пастда қолдирилди.

Ярим тунда шэнбинлар ҳаракатга тушиб, қамалдаги кент сари палахмон тошлари, камон ўқлари ёғила бошлади. Шэнбинлар кент қалъасига ҳамма томондан ёпирилганларида, катта дарвозага яқин миноралардаги мудофаачилар босқинчилар сари лов-лов ёнаётган дастлабки бир неча машъалаларни улоқтирдилар. Паст ёришганидан фойдаланган довонликлар чинжинларни камонлардан ўқ узиб бир-бир ер тишлата бошладилар. Чағрибекнинг тахмини тўғри чиқиб, шэнбинлар фақат бош дарвоза томон интилишар, деворга илмоқ ташлаб илинтирмоқчи бўлардилар.

– Машъалаларни ерга ташламанглар, деворларга ўрнатиб қўяверинглар! – қичқирди чақирлардан кимдир.

Деворга шошилинич ўрнатилган ўнлаб машъалалар теварак-атрофни кундузгидек ёритиб юборди. Шэнбинлар қаёқдан келишаётгани, улар деворнинг қай ерига кўпроқ тирмашаётганлари, асосий зарбасини қайси жойга бермоқчиликлари яққол кўриниб турарди. Ниҳоят машъалалар девор тагида писиб-қимтиниб юришган шэнбинлар томон улоқтира бошланди. У ер ҳам ёришиб кетгани учун мудофаачилар

¹ Қадимда нефтни шундай деб атаганлар.

ҳамладаги ханликларни бемалол қийратишга киришишди. Бош дарвоза билан чап бурчакдаги минора оралиғида шэнбинларнинг деворга чиқиб олган каттагина гуруҳи довонликларни пастга қулатдилар-да, қуйи тушиб, кент ичида пайдо бўлишгач, довонликлар билан юзма-юз олиша бошладилар. Буни кўришган қоронғи томлардаги довонликлар қўлларида найза, қилич, ханжар билан босқинчилар устига бир-бир сакрашиб, уларни қийратишга киришишди. Девор оша ичкари тушишга улгурган чинжинларни отда бостириб келишган довонликлар шафқатсиз қирғин қилишарди.

Отлиқ довонликлар олачалпоқ қоронғиликда ўнлаб ўз шерикларини ҳам беҳос тиғдан ўтказсалар-да, девор ошиб ўтган ёв тўдаларига аёвсиз зарба беришдан тўхтамасдилар.

Айни вақтда девор шинаклари, чап минорадаги мудофаачилар юқорига тармашаётган чинжинларни камонлардан ўққа тутишни янада кучайтиргандилар. Деворнинг ўнг ва сўл четидан ҳамлага ташланган чақирлар қилич, найза, ханжар билан ханликларни қиришар, икки томон аскарлари аралаш-қуралаш бўлиб кетганди. Девор ичкарисига ҳам, ташқарисига ҳам икки ёқдан тармашган жангчилар қулаб тушишарди.

Тонгга яқин душман ҳужуми тўхтади.

– Лаънати машъалалар халақит берди. Ўйлаб топганларини-чи касофатларнинг! Кундуздай ёритиб юборишди-я ҳаммаёқни, худди девор орқасидан юлдузлар учиб чиққандай-а! – тўнғиллади Чжао Ши-чэн. У ўз мағлубиятини Ли Гуан-ли олдида мана шундай оқламоқчи бўлди.

Тўртинчи боб

МАНМАНЛИК ОҚИБАТИ

Салтанатнинг айшидан кўра қулфати кўпроқ.

Донолар ҳикматидан

Қамалнинг учинчи ва тўртинчи кунлари ҳам жанг суст ўтди. Кентга фақат кундузларигина палахмон тошлари, камон ўқлари отилиб турди. Довонликларнинг ташқари билан алоқалари мутлақо узилиб қолган. Сиртга ҳеч кимни чиқариб бўлмаганидек, ичкарига ҳам бирон маълумот киритиш иложи йўқ эди. Арк ичидан кавлаб борилаётган лаҳим мўлжалдаги масофанинг ярмига ҳам етмаганди. Шэнбинларнинг навбатдаги макрлари ҳеч кимга маълум эмас. Хўш, нега босқинчи-

лар тунлари ҳамла қилмай қўйишди? Ёки бундан иш чиқишига кўзлари етмай қолдими? Эҳтимол, яна бошқа бирон ҳийла ҳозирланаётгандир? Шуниси аниқки, чинжинлар шиддатли ҳужумга тайёрланишяпти. Аммо бу ҳамла кундузи бошланадими ёки тунда рўй берадими ҳозирча аниқ эмас. Асосий зарба деворнинг қайси ерига қаратилиши ҳам номаълум. Чағрибек бу борада бир тўхтама келолмай қийналарди. Хўш, нимага кўпроқ аҳамият бериш керак? Душман режаси қандай? Ҳаммаси жумбоқ, кони азоб.

Ниҳоят бешинчи куни зимистон тунда ханликлар пайдар-пай ўқ ёғдиришни бошласалар-да, лекин қалъа деворига тармашмадилар. Довонликлар улоқтиришган машъалалар ёруғида шэнбинлар девор ёқалаган узун хандаққа уч-тўрт қулочли ходалар, сомон тўла қоплар, шох-бутоқ боғламлари ташлаётганлари кўзга ташланди. Демак, ёв хандақнинг ҳар ер-ҳар ерини кўмиб, девор сари қулай йўл очмоқда. Босқинчилар кейинги уч кун ичи шундай ҳийла ўйлаб топишибди-да! Шэнбинларнинг пишиқ-пухта ўққа жуфтлаштирилган ғалтакларда учи темир қопламали узун-узун хода ташиётганлари ҳам кўриниб қоларди. Демак, улар деворни бузишмоқчи!

Тонг ёришар-ёришмас шэнбинлар довонликларга тушунарсиз сўзларни қичқиритишган кўйи шовқин-сурон билан шиддатли ҳужум бошлашди. Хандақларнинг бир неча жойида тайёрланган “кўприклар”дан ўтишган чинжинлар минора тешиклари, девор шинаклари томон ёғдирилган ўқлар панасида деворбузар ходаларни қалъа яқинига келтира бошладилар. Бу гал босқинчилар ҳар тўрт томондан мўрмалахдай ёпирилиб, деворга кўтарилиш пайдан бўлишарди. Уларнинг нияти – бунингсиз ҳам нисбатан кам сонли довонликлар узундан-узун девор мудофааси чизиғида ёйилишиб, сафлари сийраклашишига эришмоқчи эдилар. Ихшид Муғува душманнинг айни шу макрига учди. У ҳеч ким билан кенгашмай, ғаним ёриб ўтишига қулайроқ жойлардаги зичроқ ўрнашишган чақирларни девор мудофаасига жалб этиш тўғрисида буйруқ бериб юборди. Соё томондан ачима қамишзор орқали ҳужум қилишаётган шэнбинларни девор устидаги камончилар бемалол тўхтатиб тура оладилар, деб ҳисоблаган беклар ҳам ихшиднинг раъйига қарши ҳеч нарса деёлмай, қатъий берилган буйруқни бажаришга мажбур бўлдилар.

Душман дарҳол Муғуванинг бу хатосидан фойдаланди. Бирваракай икки қарама-қарши томондан “кўприклар” орқали олдинга интилган ханликлар катта талафот беришларига қарамай, деворга ёпирилдилар-да, одам бўйидан баландроқ, бир йўла уч-тўрт киши кира оладиган ўпирилма ҳосил қилдилар. Шу тариқа ёв кент ичига кира бошлади. До-

вонликлар мадад куч тўплаш билан овора бўлаётганларида чинжинлар ўпирилмани янада кенгайтиришга улгурдилар. Шафқатсиз хунрезлик бошланди. Чошгоҳга қадар мудофаачилар чинжинларни уч марта хандақнинг нариги томонига улоқтириб ташладилар. Аммо ёв қайта-қайта кент ичкарисига бостириб кираверди. Олишув шу қадар беаёв давом этардики, хандақ дам сайин жасадлар билан тўлиб борарди.

Довонликлар шэнбинларни тўртинчи марта сиқиб чиқарганларида ички қўрғоннинг тўрт дарвозасидан иккитаси ёпилибди, деган гап тарқади. Шэнбинлар яна кент ичига ёриб кирдилар. Жанг энди ташқи кент кўчаларида тобора ичкарилаб борарди. Чақирлар ички кентнинг ҳали ёпилмаган дарвозаларига етиб олишни чамалаб жанг қилардилар. Улар агар бу дарвозалар ҳам ёпилса, чекинадиган жой қолмаслигини яхши билишарди. Кўп ўтмай, довонликлар орасида умидсизлик кайфияти кучая бошлади. Қундузбек олиб келган бир неча юз чақирлар чап томондаги девор ўпирилмасидан шэнбинларни сиқиб чиқариб, у ерга катта ўт ёқилиши натижасида чинжинлар кент ичига киролмаётганлари ҳам умумий аҳволни ўзгартира олмади: довонликлар орасида дам сайин тушкунлик кайфияти кучайиб борарди.

Қуёш ботишидан анча олдин ички кентнинг қолган иккита дарвозаси ҳам тақа-тақ ёпилди. Бу ҳали жанг қилишга қодир чақирларни бутунлай саросимага солиб қўйди. Ҳар хил мишмишлар тарқалди: туманоға Сиртлонбек ўз қўл остидаги беклар билан бирга асирга олинибди; яна бошқа депара, кент беклари ҳам душман қўлига тушиб қолишибди; бир неча минглик бошлиқлари, юзбошилар асир тушишдан кўра ўзларини чавақлашни афзал кўрибдилар...

Ихшид буйруғига мувофиқ кўпчилик беклар ўз чақирлари билан бирга ички кент қўрғонига кириб улгурган эдилар.

Қуёш тоғ тизмаси орқасига ёнбошлаган сари ташқи кентдан кўтарилаётган аланга ички кент деворини, минораларни, Арк гумбазини тобора кучлироқ ёритарди. Ички кент дарвозалари беркитилганида пайдо бўлган саросималик ўрнини душмандан шафқатсиз, мардонавор ўч олиш ҳисси эгаллади. Ички кент қўрғонининг ташқарисида – ёнаётган, қулаётган ташқи кент ичида қолган довонликлар учун фақатгина бир йўл қолган эди: охирги томчи қонлари қолгунча жанг қилиб, шараф билан ўлиш! Ёш гўдаклари найза учига илиниб, оловга итқитилаётган эршиликлар, ихшиднинг ношудлигидан ташқарида кўмаксиз қолган чақирлар ёв билан шердай олишишар, шэнбинлар улар билан юзма-юз жанг қилишга ботинолмай тирқираб нари қочардилар.

Довонликлар душман тилмочларининг “асирга тушинглар, тирик қоласизлар!” деган даъватларига қулоқ солишмасди. Ўлимни бўйин-

ларига олиб қўйишган чақирлар синиқ найза, кемтик қиличлар билан ғаним устига ташланишар, қуролсизлар эса қўллари, ҳатто тишлари билан босқинчилардан ўч ола-ола ўзлари ҳам қурбон бўлардилар.

Тонг отишига яқин култепалар, тутаб ётган харобалар орасида баланд бинолар қуршовидаги Арк қад кўтариб турган ички кент ханликларнинг кўзига қандайдир сирли ва олиб бўлмас истехком бўлиб кўринди, шаҳарнинг деворлари янада баландроқ, узунроқ ва қалинроқ бўлиб кетгандек эди!

Ҳаммаёқни чала куйган минглаб жасадларнинг бадбўй ҳиди тутиб кетганди.

Эрталаб иккала томон ҳам кўрган талафотларни ҳисоблай бошлашди. Цзюньчжэн Чжао Ши-чэн кечаги жангда беш мингга яқин шэнбин йўқотилганини цзян-цзюнга билдирди. Бу ханликларнинг Чилустун билан Арғуон ёнидаги уч кунлик олишувда кўрган талафотларига тенг эди! Довонликлар уч мингга яқин чақирдан маҳрум бўлишди. Ички кент дарвозалари ёпилгандан сўнг ташқи кентда ҳимоясиз қолдирилиб ҳалок бўлган болалар, аёллар, кексалар билан касаллар бу ҳисобга кирмайди.

Эршиликлар беҳад ғазабда эдилар: дарвозаларни бундай бемаврид ёпишга ким буйруқ берди? Ахир, чақирлар яна анча вақт душманни ички кент дарвозаларига яқин келтирмай ушлаб тура олардилар-ку, бу фурсатда ташқи кент аҳолиси ичкарига кириб олса бўларди! Нима сабабдан шунча беклар асирга тушиб қолишди? Бундан кейин ҳам шундайин хом-хатала буйруқлар берилаверса, оқибати нима бўлади? Душман ички кентга қувиб киритиб, қамалда қолган одамлар орасида норозилик кучайиб борарди. Кечаги жангнинг мусибатли тугаганидан барча афсусланиб, орияти кўзирди. Бунда ҳамма ихшидни айбдор деб биларди.

Тушга яқин Чиндан олтин от келтирган элчини ҳам ихшиднинг яширин буйруғи билан ўлдириб юборишган экан, деган миш-миш тарқала бошлади. Демак, чинжинларнинг Довонга қирғинбарот келишларида ҳам ихшиднинг ўзи айбдор! Кечга яқин миш-мишлар янада кучайиб кетди. Муғуванинг укаси Нишон ҳам акаси ихшиддан норози экан, дейишарди одамлар чекка-чеккадан.

Тунда Оташкадага, заутар ҳузурига депаралар, кентларнинг омон қолган беклари, туманоғалар яширинча кела бошладилар. Ўртадаги доим ёниб турадиган олов алангаси заутардан хиёл пастроқда ўтирган Нишон, Мўдтой ва Қундузбекларнинг юзини ёритаётганди. Тахт вориси Нишон ҳарчанд хурсандлигини яширишга уринса-да, барибир эплай олмасди. Унинг омади келган, шекилли. Кейинги машъум кун-

ларда ихшид кўшинбошилиқни ўз кўлига олган, шу сабаб юз берган муваффақиятсизликда ҳеч ким мансабидан четлатилган Нишонни айбдор ҳисобламасди. Ихшиднинг ўғли Муғўғлон ярадор бўлиб ётибди, у халақит беролмаслигидан Нишон жудаям хурсанд. Кент мудофасига доир зарур ишлар билан банд Чағрибекнинг яширин кенгашда йўқлиги ҳам Нишонни хотиржам қилганди. Муғувани кенгаш пайти чалғитиб туриш учун бошқа кентлар билан алоқа ўрнатиш режасини баён этиш баҳонасида унинг ҳузурига иккита бек жўнатилган. Энди бу гал Нишон ўзининг азалий ниятини амалга оширишида унга ҳеч ким ва ҳеч нарса тўсқинлик қилолмайди!

Таклиф этилганларнинг ҳаммаси тўпланиб бўлишгач, заутар аста гап бошлади:

– Довон ҳалокат ёқасига келиб қолди! Уни қутқариш сизларнинг кўлларингизда! Муғува ўғишлар билан уруғлар ишончини оқлай олмади. Бизга бошқа ихшид керак... Ҳозир ёв исканжасидамиз! Шошилинч чора кўрмасак бўлмайди!

Заутар гапини тугатди. Беклар ғовур-ғувур қилиб заутарнинг фикрини маъқуллашди. Шу пайт баногоҳ Нишон тилга кирди:

– Ҳамма хато аввало акамнинг манманлигидан! У кейинги вақтларда қайсар бўлиб қолди! Агар акам менминан кенгашиб иш тутганда, Хан элчиси Чэ Лин ўлдирилмаган бўларди. Худди шу воқеа, мана, бошимизга қандай балолар келтирди! Акам ички кент дарвозаларини ёптиришдаям ҳеч кимминан кенгашмади, менминанам.

– Ички кент дарвозаларини шошилинч ёпилишига чинданам ихшид айбдор. Аммо Чин элчисини ким ўлдиртириб юборганини текшириш, аниқлаш керак! – луқма ташлади Кундузбек.

Беклар яна ғовур-ғувур кўтаришди.

– Ихшид ўзи буюрган элчини ўлдиришни! – жириллаб ўшқирди Нишон.

– Ким буюрган бўлса, ўша жавобини беради, – деди аста, аммо қатъий овозда заугар. – Шу қилмиш оқибатида ёв устимизга кўшин тортиб келди.

– Худди шундай! Ҳақ гап! – қичқиришди беклар.

– Тахт Муғувани жудаям ҳаволантириб юборди! – гапини давом эттирди заутар. – Унинг кўзи кўр, қулоғи қар, ақли заиф бўлиб қолди. Муғува тахт суянчиғига битилган: “Тахт одамни бузади” ҳикматини кўп марта ўқиган бўлса ҳам кеккайиш балосидан қутула олмади! У барча сирларимизни Хан элчиларига ошкор этди. Беғамлигини ташламади. Юртимизга ҳеч ким кўшин тортиб келолмайди, деяверди қайсарлик билан. У ҳеч кимнинг сўзига кирмади, кенгашига юрмади. Иш

билмаслиги оқибатида чақирлар кузда уй-уйларига тарқатиб юборилди, улар баҳорда қайта тўпланмади. Ихшид ўтган гал Йу кентига мадад юбормади!

Кекса заутар узоқ гапиролмади. Унинг ҳансираб, тўхтаганидан фойдаланган Нишон барча айблар, хатоларни акаси Муғуванинг зиммасига юклашга, ўзини оқлаб кўрсатиб, тахтга ўтиришида беклар қўлаб-қувватлашларига урина бошлади.

Яширин кенгаш ўтказиш зарурлиги тўғрисида заутарга маслаҳат берган ҳам Нишон эди. Заутар мен томонда, оташкада обрўйдан фойдаланиб, бугун тахтга ўтираман, деб ишонганди у. Бундан кейин қилинажак барча ишлар икир-чикиригача режалаб кўйилганди. Босқинни қандай тўхтатиб-тугаллашу қай йўл билан Осмонўғлига куёв бўлиб олиш... Шу сабабли Нишон кенгаш бошидаёқ ич-ичидан шод бўлаётганди, худди шу боис кўпол элчини ўлдириб юборишда унинг дахлдорлигини Қундузбек шаъма қилганида қўрқиб кетиб, заутар Қундузбекнинг сўзларини маъқуллагандай туюлганда ҳайрон бўлди. Нишон ҳозирги кенгаш асли ундан яширин чақирилганидан мутлақо беҳабар эди! Нишоннинг калласига ҳам кенгаш чақириб фикри келиб, заутарга мурожаат этганида, эҳтиёткор чол дарҳол ўзини унинг фикрига қўшилгандай қилиб кўрсатганди. “Ҳа, энг ишончли йўл шу, – деганди ўзига-ўзи заутар. – Нишон ҳам, майли, кенгашда қатнашаверсин. У кўз олдимизда, энг муҳими, қўлимизда бўлади. Гап маълум ерга боргунча, ҳализамон мени тахтга ўтказишади; деган умидда ўзини овунтириб тураверсин!”

– Қамал арафасида депара, кент бекларини Эршига чақириб, уларнинг қўлларини боғлаб қўйиб деган гап эмасми ахир?! Ўша зараркунандани жазолаш керак! – Нишоннинг гапини чўрт кесиб ташлади ўнгқўлбеги Мўдтой.

– Фитна бу! – хириллаб бақирди Нишон кенгаш мутлақо унинг фойдасини кўзлаб чақирилмаганини тушуниб. У ўрнидан қўзғалиб, қўлини белидаги ханжарга олиб борган эди, кучли қўллар тахт ворисининг илгидан тутди-да, елкасидан кимдир маҳкам босди. Ўгирилиб, тепасига қараган Нишон уни бамайлихотир босиб турган иккита мўйловли чақирни кўрди... Улардан бирини Нишон зарб билан силтаб юборди, чақир беклар оёғига қоқилиб йиқилди. Беклар ўринларидан ирғиб турдилар. Бироқ яроғлар ишга солинишгача бориб етмади. Ташқаридан кириб келган чақирлар қаттиқ қаршилиқ кўрсатаётган тахт ворисини олиб чиқиб кетдилар.

Ғала-ғовур босилиб, беклар ўз ўринларига ўтирганларидан сўнг заутар босиқ овозда сўради:

– Тахтга кимни кўтарамиз?

– Мўдтойни! Ўнгқўлбегини, – дейишди бир овоздан беклар.

Ҳокимият шундай, оддийгина алмашди. Заутарнинг ишораси билан Мўдтой ўрнидан туриб, ихшидликни қабул қилишга рози эканини билдирди. Бу оғир вазиятда тахтга ўтириш тантанаси учун вақт ҳам, зарурият ҳам йўқлигини ҳамма тушунарди. Беклар худди шундай якдиллик билан Чағрибекни кўшинбошиликка сайладилар.

Муғува тахтдан туширилгани ҳақидаги хабар яшин тезлигида қамалдаги кентнинг ҳамма кўчалари, муюлишлари, кулбалар, минораларга тарқалди. Аҳоли эски ихшиднинг гуноҳлари тўғрисида оғизга сиққанча гапирар, ҳатто яширин кенгашда тилга олинмаган қусурларни ҳам Муғувага тақардилар.

– Ихшид арғумоқларни чинжинлар харид қилишларига рухсат бермаган экан, шу ваздан улар устимизга кўшин тортиб келишибди!

– Машғалаларга зарур тиниқ мойни бердирмаган экан!

– Ўзининг отларини Арк кўрғонига киритиб олиб, жой қолмагани учун одамларни ташқари кентда қолдираверибди!

Яширин кенгашда иштирок этган беклар бундай гапларнинг кўпини рад этдилар. Аммо казо-казо беклардан тортиб, оддий довонликларгача ҳамма якдил: Муғува ўзига бино қўйгани, манманлиги учун тахтдан туширилди, дер эди.

Бешинчи боб

ҚАНД БЕГИ ОЛГАН ТОПШИРИҚ

Эрши қамалининг саккизинчи куни, эрта тонгда Мўдтой биринчи бор Бадахшон зумрадидан ясалган тахтга омонатроқ... шошилмай ўтирди. Зарур иш билан барвақт келган бир неча беклар янги ихшидни муборакбод этдилар. Мўдтой уларга турли топшириқлар бериб жўнатгач, ўрнидан туриб, нарироқ борди-да, орқасига ўгирилиб, бу оҳанрабо “мўъжиза”га узоқроқдан боқди. Ҳа, у бир умр ардоқлаб интилган орзусига эришди! Мабодо туш эмасмикин бу? Хўш, нега у шунчалар орзиқиб кутган тахтга истар-истамас ўтирди? Мўдтойга қаршисидаги тахт қандайдир хосиятсиздай бўлиб кўринарди. Унда ўтирган олдинги ихшиднинг тақдири ачинарли бўлди. Мўдтойнинг бошига ҳам вақти келиб шундай кун тушмасмикин? Ким ўз тақдирини олдиндан каромат қила олади? Шу пайтгача Мўдтой ўз тақдиридан нолиган эмас, у бек хонадолида дунёга келди. У арғу ўғишининг бошлиғи бўлгани учун ўнгқўлбе-

ги қилиб сайланди, мана энди Довон ихшиди даражасига кўтарилди! Эҳтимол, бўлажак фалокатнинг бошланишидир бу. Қандай шароитда тахтга ўтирилганини унутмаслиги керак. Агар ҳозир ханликлар босқини бўлмаса, Муғува ҳам тинчгина ўтираверарди тахтда. Демак, тахтдан қўрқиш керак эмас, тахт касофат келтиради дейиш нотўғри. Ҳамма касофат, ҳамма бало ташқарида, кент қўрғонининг орқасида! Ёвни ҳайдаш, Довонни душмандан буткул тозалаш керак. Фақат шундагина тахт бахтсизлик келтирмайди! Бордию... бу унинг, Мўдтойнинг қўлидан келмаса-чи?! Унда... Мўдтойнинг уруғ-аймоғигача умрбод... асрлар оша, келгуси авлодлар олдида уятга қолади, шарманда бўлади!

Мўдтой калласини тебратиб афсус чекди. Бу ҳақда кеча, ихшидлиқни қабул қилмасдан олдин ўйлаш керак эди. У кеча ҳам иккиланган эди-ю, аммо заутар, Қундузбек, яна бир қатор обрўли депара, кент беклари унинг тахтга ўтириши ҳозир ниҳоятда зарурлигини таъкидлашди. Заутар Мўдтойга: “Ҳозир Эршида сиздан бошқа Довон кулфатини кўтара оладиган кимса йўқ”, – деди. Буни Мўдтойнинг ўзи ҳам жуда яхши биларди. Шу боис у тахтни қабул қилди. Модомики шундай экан, ҳозирги шубҳаларнинг нима ҳожати бор? Мўдтой хотиржам тортмоқчи бўлар, лекин барибир шубҳа-гумонлар тинчлик бермай азобларди. Мўдтой тахтга ўтирган пайт жудаям қалтис бўлиб, бир томондан, кент қамал исканжасида қолган, мамлакатнинг бир қисми ёв истилосида, иккинчи қисми пойтахт Эршидан ажратиб ташланган. Бундай шароитда нима қилиш мумкин, қандай чора кўриш зарур? Шармандаларча душманга таслим бўлиш керакми? Тиз чўкиб, ер ўпиб ёвдан шафқат сўрасинми?! Мўдтой хаёлига келган бундай фикрдан ўзи уялиб кетди. У ўнгқўлбеги сифатида ҳеч қачон ўз ишончини йўқотмаганди. Қаёқдан пайдо бўлди ҳозирги қатъиятсизлик?

Эҳтимол, унга жами масъулият ўз зиммасида бўлгани учун шундай туюлаётгандир? Наҳотки улуғ Ахурамазда пешонасига умрбод ўнгқўлбеги, Довонда иккинчи шахс бўлишни ёзиб қўйган бўлса? Йўқ, у ихшид бўлиш учун туғилган, унинг ёрқин тақдирида бу мартабага эришиш олдиндан белгилаб қўйилган. Ахурамазда Мўдтойга ақлли ва баҳодир ўғилларни, чақирларни бошқариш, уларга етакчилик қилиш, юртни ёвлардан ҳимоя қилиш, асраш учун ато этган, ўзидан сўнг Мўдтойнинг ўғиллари, набиралари тахтда ўтиришлари керак! Қўрқоқ одам, у нечоғли доно бўлмасин, Довон ҳукмдорлигига лойиқ эмас! Мўдтойга эса қўрқоқлик ёт, у Довон мустақиллиги йўлида жонини ҳам аямайди! Душман билан курашишга қодир, босқинчиларни қувиб юбориш учун ҳар нарсага тайёр, қўлидан неки келса қилади. Мўдтой шахдам юриб бориб, тахт курсисига дадил жойлашди.

У тахтнинг ўнг суянчиғига тирсак тираб ўтирган кўйи яна ўйга толди. Ҳозир Мўдтой ихшиднинг қоқиниш сабаблари хусусида мулоҳаза қиларди. Ўтган тундаги кенгашда Муғуванинг йўл қўйган хатолари тўғрисида гапиришди, аммо ҳеч ким нима сабабдан бундай бўлганини айтмади. Бу тушунарли. Душман қопқа қоқиб турганда, хато сабабларини суриштириб ўтириш кўнгилга сиғмайди. Устига-устак, ким ҳам бу сабаблар тўғрисида ўйлаб кўрибди дейсиз?! Ҳатто, Мўдтойнинг ўзи ҳам заутар билан гаплашганда бу ҳақда оғиз очмади-ку! Лекин Мўдтой анчадан бери, айниқса, бурноғи йили Хан қўшини чегарадаги Йу кентига бостириб келгандан бошлаб Муғуванинг фикрлашида аллақандай чалкашлик рўй бераётганини сеза бошлаганди. Мархум бобосининг текис йўлда отнинг кучини синаб бўлмайди, деган гапининг тўғрилигига Мўдтой аниқ амин бўлди. Янги ихшид бу ҳикматга ўзидан қўшимча киритди: қўшдаги отлар ҳатто равон йўлда ҳам бир-бирининг нимага қодирлигини сезади. Мўдтой деярли ўттиз йилдан бери мамлакатни бошқариш юкини Муғува билан ёнма-ён тортиб келди. Ихшиднинг қай вақт нимани уддалашию, қай ўринда ношудлик кўрса-тиши фақат Мўдтойгагина аён.

Дастлабки йилларда Мўдтой Муғувани доно ҳукмдор деб билар, астойдил хурмат қиларди. Йиллар ўтган сари аста-секин ихшиднинг мулоҳазаларида қусурлар кўзга ташлана бошлади, бора-бора Мўдтой ҳукмдорнинг фикрлаш доираси анча торлигига тўлиқ ишонч ҳосил қилди. Дастлабки элчи Чжан Цяндан кейин Довонга гоҳ иш юзасидан, гоҳ турли баҳоналар билан кўплаб Чин элчилари келаверадиган бўлиб қолгандан сўнг Мўдтой ихшидга элчиларнинг ҳамма гапларигаям ишонвермаслик керак, уларни қабул қилиб туриш керак, албатта, айна вақтда қўшни эллар билан дўстлик алоқаларини мустаҳкамлаш зарур, деб кўрди ётиғи билан. Аммо Узун савдо йўлини барқарорлаштиришга берилиб кетган Муғува унинг сўзларига аҳамият бермади. Ихшид қўшнилари олдида арзир-арзимас мажбуриятлар олиб, ўз қўлимизни ўзимиз боғлаб қўймаганимиз маъқул, қабилида гап қилди. “Уларнинг юрти бизники каби юксак қорли тоғлар билан қуршалмаган, биз эмас, улар ёрдамга муҳтожлар. Нега энди оғримаган бошимизни оғритишимиз керак?!” Муғува қардош Қангха, Усун, Сўғд, Туячи, Алан эл-элатлари билан ўзаро ёрдам алоқаларини менсимади. Абадий музликлар билан қопланган осмонўпар тоғлар Довонни қўшнилардан ажратибгина турмай, айна вақтда ҳукмдорнинг фикрлаш доирасини ҳам чеклаб қўйганди. Ихшид ўз мамлакатининг тарихи, ўз халқи қисмати тўғрисида жуда кам ўйлар, ўтмиш билан ҳозирги кунни боғлаб турган кўзга кўринмас ипларни идрок этишга қодир эмасди. У Довон форс шоҳи

Курушдан ҳам, шоҳли Искандардан ҳам ўзини танҳо ҳимоя қилолган, деб ҳисобларди. Ўзига ортиқ бино қўйиш, манманлик, қайсарлик, беғамлик ханлар тажовузини олдиндан кўра билишига, зарур чоралар қўллашга халақит берди. Мана, ҳозирги кунларни олиб кўрайлик. Биринчи муваффақиятсизлик ихшиднинг иродасини синдирди, олдинги ишончидан ном-нишон қолмади. Охир-оқибат тахтдан маҳрум бўлди.

Мўдтой энди тирсагини тахт суянчиғининг чап томонига қўйди. Унинг хаёли ҳозирги кунга, унинг кечиктириб бўлмас муаммоларига бурилди. Мўдтой умрида биринчи марта маслаҳатчи сифатида эмас, ҳукмдор сифатида иш юритишга тутинди. Борди-ю, Мўдтой тахтга ўтирмаганида ҳам барибир ҳар доимгидек мамлакатни бошқаришдан четда турмас эди. Лекин ҳозир унинг зиммасида ҳокимиятни танҳо бошқаришдек масъулиятли вазифа турибди. Бу мутлақо бошқа гап!

Довоннинг янги ихшиди Мўдтой барча шубҳа-гумонларни енгиб, инсон доимо, айниқса, ҳаёт-мамот курашида беназир фазилат – ўзига ишончдан маҳрум бўлмаслиги даркор, деган фикрдан яна дадиллашди.

Янги ихшид пастдаги болғачани олиб тахтига урганди, зумда қўл қовуштирган эшикоғаси пайдо бўлди.

– Мардонбек қаерда?

– Шу ерда, ташқарида.

– Кирсин!

Қанд кентининг беги Мардонбек Нишон чақиртирган беклар билан бирга Эршига етиб келган, у ҳам қамалда қолган эди. Ёши элликларга бориб қолган Мардонбек забардаст, ниҳоятда абжир, моҳир чавандоз эди. У шопмўйлов, кушбурун, умуман ташқи кўриниши Мўдтойга ўхшаб кетарди. Мардонбек янада пастроқ эгилиб таъзим қилишга улгурмаёқ ихшид гап очди:

– Тунда Эршидан чиқиб кетишингиз керак. Сўнг нима қилишингиз тўғрисида гаплашганмиз. Узоғи билан бир ҳафта ичи шэнбинларга ташқаридан ҳужум бошланиши керак!

...Худди ўша кеча – ихшид алмашинган тунда лаҳимчилар Арғонсойнинг нариги томонидаги қамишзор ичидан тешиб ташқарига чиққан эдилар. Сой билан кент кўрғони орасида ботқоқлик, сойнинг нариги қирғоғи билан қамишзор ўртасида эса кичикроқ сайҳонлик ястанганди. Ўша ёқдан кўнгиллари тўқ чинжинлар сойнинг у томонига соқчилар қўйишмаганди.

Ўн чоғли чақирлар Қанд беги бошчилигида ярим кечаси лаҳимда эмаклаб, қамишзор ичидан чиқдилар. Улар шарпасиз олға эмаклаб кетишди. Мардонбек ўнлик ўртасида борарди. Катта Довон қўшини юришидагидек қатъий тартибга риоя қилинарди: асосий туманларни

ўнгдан ва сўлдан, олд ҳамда орқа томондан қоровул чақирлар кўриқлаб боришди. Мардонбекни ҳам тўрт томондан кўриқлардилар. Ҳа, Мардонбек қандай бўлмасин кунботиш томондаги кентлар билан депараларга шикастсиз етиб бориши шарт! Фақат қамалда қолган Эршигина эмас, балки бутун Довон мамлакатининг тақдири шунга боғлиқ!

Тунги йўловчилар адирлар орасидаги илонизи ёлғизоёқ йўлдан юриб, тонгга яқин шэнбинлар келиши олдидан эгалари ташлаб кетган якка-дука кўрғонларга етиб боришди. Кейин улар юришда давом этиб, ниҳоят Қорадарё қирғоғидаги қамишзорлар орасида жойлашган ҳовлига дуч келдилар. Мардонбек ёнида юрадиган иккита чақирни ҳам отларга миндириб, учовлон кунботар томонга шошилдилар. Қолган чақирлар эса тун чўккач, эҳтиёткорлик билан изларига қайтдилар-да, Эршига лаҳим орқали кириб олдилар. Ниҳоят қамалнинг тўққизинчи куни кунботишдаги кентлар, депаралар билан алоқа ўрнатилганидан кейингина Мўдтой елкасидан тоғ ағдарилгандек ўзини енгил сеза бошлади.

Мардонбек тўппа-тўғри Куба, Муғўғлон кентларига йўл олди. Қандга етиб борган заҳотиёқ кунботар Довоннинг ҳамма кентлари ва депараларига чопарлар юбориб, янги ихшид номидан Қандда чақирилган кенгашга уларнинг келишларини сўради. Нишоннинг ғаразли буйруғи кечикиши натижасида Эршига бормай қолишган беклар билан оқсоқоллар кенгашга етиб келгунларига қадар Мардонбек бу ердан узоқдаги кондан темир ва кўрғошин келтиришни жадаллатиш ва дарҳол қурол-яроғ ясаш кучайтирилишини буюрди. Чилангарлар туну кун ишлай бошладилар. Улар тунлари қорачироқ, мойга ботириб ёқилган тарашалар ёруғида қурол ясашарди. Қанд кентидаги устахоналар гавжум бўлиб кетди, омонат бостирмаларга эски, яроқсиз сифатида ташлаб юборилган сандонлар олиб келиб ўрнатилди. Қурол-яроғ ясаш анча кучайди.

Атрофдаги кентлар, овуллар, қишлоқлар, яйловлардан, қўшни эл ерларида бир неча бор бўлган, йўллар, доволар, даралар, кечувлар, булоқлар бор жойларни биладиган, карвон билан қум барханлари, қақроқ чўлларни кўп марта босиб ўтган сайёҳлар, чавандозлар, йилқичилар, чўпонлар Мардонбекнинг ҳузурига оқиб кела бошладилар. Мард, жасур талайгина йигитлар тўпланишди. Улар қўшни Қангха, Усун, Сўғд, Рашт, Туячи, Алан кентлари, депаралари, овуллари, қишлоқлари, чўл ва тоғ яйловларига хабарчи қилиб юборилди. Қўшни эллар ҳукмдорларига Довон ихшиди номидан чопарлар елишди.

Қўшни юртларнинг оддий кишилари – чўпонлар, деҳқонлар, хунармандлар умрларида биринчи бор ханликлар ва Хан мамлакати, давлати тўғрисида эшитаётгандилар! У халқ, мамлакат номини базўр талаффуз эта олишарди: Чин, чинжин, Хан, ханликлар, Хан одамлари...

Улар тўғрисида илгари ҳеч нима эшитмаганлар, билмаганлар, энди уларнинг сон-саноқсиз қўшини қардош Довонга ёпирилиб келган эмиш! Уларга нима керак экан?! Нега энди улар шунча узоқ, уч ойликми, олти ойликми йўл босиб Довонга келибдилар?! Оддий одамлар бу воқеадан оддийгина хулоса чиқардилар: модомики Эрши қамал қилинибдими, демак, бекларимиз, хонларимиз бизни ҳам Довонга ёрдам беришга чақиради! “Қўшнинг уйига ўт кетса, бировнинг чақиришини кутиб ўтирмайсан-ку!” дейишарди улар. Кўпчилик буйруқ кутмаёқ кўмакка шайланиб, қиличларни ўткирлаш, қалқонларни таъмирлаш, айил, боғларни ҳозирлашга киришди.

Аммо довонликларнинг ўзларида иноқлик етарли эмасди. Қанд кентида чақирилган кенгашга кунботар Довоннинг айрим кентларидан вакиллар келмади. Сигян, Гесой, Чуст ва бошқа бир неча кентларнинг беклари билан оқсоқоллари чопарларга биз ҳеч қанақа янги ихшидни танимаймиз, танишни ҳам хоҳламаймиз, қабилида жавоб қилибдилар. Айрим бекларнинг қалтис кунларда ўзларини бундай тутаётганларига Мардонбек ҳайрон бўлиб, жаҳли чиқарди. У одам оз тўпланган кенгашни тез тугатгач, бир неча мўътабар оқсоқоллар билан кунботар Довоннинг кентлари ва депараларига борди, турли йўллар билан манман беклар, қайсар оқсоқоллар ва бошқа эътиборли кишиларни йўлга солиб, беклари қамалда қолган кентлар, депараларда тезда янгидан беклар сайлашни ташкил қилди. Бу борада Мардонбекка янги ихшид ваколат бермаган эди. Чунки ҳозиргидай чора кўриш зарурати туғилиб қолиши Мўдтойнинг хаёлига ҳам келмаганди. Мардонбек қўрқмай масъулиятни ўз зиммасига олди: ким бек бўлишининг ҳозир нима аҳамияти бор?! Қамалдаги Эршига ёрдам ташкил этиш ҳар қандай “ўзбилармонлик”ни оқлайди!

Мардонбек яширин ерости йўли орқали қамалдаги кентдан чиқиб кетганидан бир неча кун кейин шэнбинлар тоғ этагидаги дарахтлар, чакалакзорлар, қамишлар орасида, довонликларнинг кичик-кичик отлиқ гуруҳлари пайдо бўлиб қолаётганларини кўра бошладилар. Гоҳо сойдан анча наридаги адирлар этагида юзлаб отлиқлар очиқ майдонда у ёқдан-бу ёққа от чоптириб ўтардилар. Тонг паллалари катта-катта отлиқ гуруҳлар Эршини қамал қилган шэнбинлар ҳалқасига анчагина яқин келиб, ханликлар қароргоҳини кўздан кечириб кетаётгандек бўлардилар. Аммо бу сирли отлиқлар ҳужумсиз-несиз учқур отларида чинжинлар кўзидан тез ғойиб бўлишарди.

Шихит, Селат, Янги Далварзин кентлари босиб олиниб, Эрши қамали пайти ташқи кўрғон вайрон этилганидан кейин саросима, ваҳимага тушган довонликлар энди аксинча она тупроқларидан маккор ёвни

қувиб юбориш иштиёқи билан ёнардилар. Улар дилини ишонч туйғуси эгаллаганди. Мудофаачиларга янги ихшиднинг тадбиркорлиги маъқул келгач, унга ишона бошладилар: ҳа, юртимизга қонли панжаларини чўзган сурбет, маккор ханликларни янги ихшид бошчилигида Довон тупроғидан, албатта, ҳайдаб чиқарамиз!

Шу тариқа ҳамма замонлар учун муштарак тарихий ҳақиқат ҳар қандай янги ҳокимият амалда умумхалқ раҳбарлигини уддалай олсагина эътибор қозониши аста-секин тасдиқлана борди.

О л т и н ч и б о б

“ЙЎЛТЎСАРГА ҲАМКОР БЎЛМАЙМИЗ!”

Тунда номаълум уч довонлик лаҳим оғзига келиб, ичкаридаги қўриқчи-чақирларга биз ихшиднинг ўзи билан учрашишимиз керак, жуда зарур гапимиз бор, дейишди. Улар ким, қаерлик бўлишади, қамалдаги кентга кириладиган яширин йўл оғзи худди шу ердалигини қаёқдан билишди, нега энди уларга фақат ихшиднинг ўзи керак, бошқа бирон бек эмас?! Бу саволларнинг биронтасига ҳам номаълум одамлар жавоб қайтаришмади, тўғрироғи, жавоб қайтаришдан бош тортишди. Улар биз кентга, албатта, киришимиз керак, қайтиб кетмаймиз, дея туриб олдилар.

Бутун мамлакатдан айри яшаётган узун, тор, қоронғи ва зах лаҳимда милт этган ёруғликка интиқ, айниқса, шу кунларда Мардонбекдан муҳим, сирли хабар кутаётган ихшид Мўдтой номаълум одамлар талаби тўғрисида эшитиши ҳамано уларнинг кентга киришларига рухсат берди. Номаълум одамларни тўппа-тўғри ихшид ҳузурига олиб келишди. Улардан бири бундай деди:

– Биз Селат билан Шихит атрофидаги тоғларда яширин яшаймиз. Бирорта депарада бизга қурол-яроғ, отлар беришсин! Мингтача йигитлар тўплай оламиз! Агар кунботардаги депара чақирлари рози бўлишса, биз улар олдида келиб, шэнбинларга ташланамиз-да, уларди ҳалқасини бир-икки жойдан узиб ташлаймиз. Сизлар қамалдан қутулиб чиқасизлар! Кейин... кейин бу ярамас чинжинларни тоғларда, қалин қамишзорларда алоҳида-алоҳида бурдаласа, тунда тулки ўлжаси бўлган товуқлардай патларини юлиб ташласа бўлади!

Атаманимиз шу гапни айтгани бизни олдингизга юборди...

– Гапингларга қараганда йўлтўсар бўлсанглар керак, шундайми? – ажабланиб сўради Мўдтой.

– Биз қароқчи бўламиз деб ўйламагандик. Ноилож шу кўйга тушдик. Энди гуноҳларимизни ювмоқчимиз.

– Нечук энди ноилож... Ажабо! Биров мажбур қилдими бу йўлга киришга!

– Ноҳақлик, ҳақорат мажбур қилди.

– Ажабо! Қандай адолатсизлик?!

– Бу жуда чўзиладиган гап!

– Тўғри, ҳозир нима, қандайлигини охиригача суриштириб ўтирадиган вақт эмас, – деб кўйди беихтиёр ихшид.

Номаълум кишиларни кентга киритиш учун рухсат берганида Мўдтой улар қароқчи бўлиб чиқишларини хаёлига келтирмаганди. Улар бирорта кент бегидан яширин муҳим хабар олиб келган одамлар бўлишса керак, деб ўйлаганди. Мана энди Довон ихшиди қароқчилар билан музокара олиб боришга мажбур бўлиб ўтирибди! Қандай сурбетлар-а улар! Наҳотки ихшид қароқчилар билан гаплашишга лойиқ зот бўлса!

Орага нохуш, оғир сукунат чўкди. Қароқчилар жавоб кутишарди. Беклар уларни бошдан-оёқ шубҳали кузатиб туришарди. Хатар сезишган қароқчилар кўлларини қилич ва ханжарларига олиб боришди.

– Кўрқманглар, элчига ўлим йўқ! – деди ройишлик билан Мўдтой. – Сизларни бу ёққа киришларингга ўзим рухсат берганман!

– Агар кўрқоқ бўлганимизда, биз олдингизга келмаган бўлардик! Аммо кўйдек бўғизланиб кетишни истамаймиз! Ахурамаздадан аллақачоноқ йўлбарс ўлимини тилаб кўйганмиз! – дадил жавоб қайтарди қароқчилардан бири. Чамаси у келганларнинг бошлиғи бўлса керак.

Мўдтой эшик оғасига имо қилди. У йўлтўсарларни нариги хонага бошлаб чиқди-да, шу ерда кутиб туришларини айтди. Ихшид ҳузурида беклар қолишди, холос. Мўдтой уларга юзланди:

– Бу йўлтўсарлар жангари, чиниққан йигитлар. Уларнинг ҳар бири ўнта чақир ўрнини боса олади! Аммо... аммо одамлар нима деркинлар? Улар қароқчилар билан ёнма-ён жанг қилишни ўзларига эп кўришармикин ёки ор қилармикинлар? Кунботардаги депара беклари-чи?! Улар бу тўғрида эшитсалар, биздан юз ўгирмасмикинлар? Уларга ҳозир бирор баҳона керак бўлиб турибди ўзи! Ҳарқалай мададдан воз кечишга ҳаққимиз йўқ бўлса-да, ҳозир ҳар ҳолда бу ишни пухта ўйлаб кўришимиз керак. Ҳар бир қадамимизни фойда-зарарини ўлчаб босишимиз даркор. Хато қилишимиз асло мумкин эмас! Беклар нима маслаҳат берадилар?

– Ахир, йўлтўсарларнинг кимлиги ҳаммага аён-ку! Улар ўғрилиқ, талончилик қилишади, уйларга ўт кўйиб, аёлларни зўрлашади. Жиноятчи, қотил ваҳшийлар-ку улар! – ғазабнок гапира бошлади ясовулбеги

сифатида бутун умр йўлтўсарларга қарши курашиб келган Қундузбек. – Чинжинлар босиб келганларидан бери туну кун нима қилса, қандай қилсак чақирлар сони кўпаяркин, деб ўйлайман. Ёвни ҳайдаш учун бошқа беклардек мен ҳам шундай қилишим керак. Аммо... Агар бу йўлтўсарлар чақирлар орасига кириб, аралашиб кетишса, уларни ҳам бузиб юборадилар. Ёмон қилиқ юқимчил бўлади. Менимча, йўлтўсарлардан бугун келадиган озроқ фойда эртага жуда катта зарарга айланиши мумкин.

– Уч йилча олдин йўлтўсарлар оташкадага, заутар ҳузурига вакил юборишган эди. Ўша куни менам у ерда оловни тавоф этаётгандим, – деди кекса Неқат беги. – Улар ўз гуноҳларини кечиришни сўрашганди. Аммо заутар уларнинг тавбасини қабул қилмади. Йўлтўсарларни вакили оташкададан чиқиб кетганидан кейин заутар бизга тушунтирди: ёвузлик ҳомийси, Ахурамаздани ашаддий душмани Ахраманю йўлтўсарларнинг жонини сеҳрлаб қўйган. Ёвузлик, ёмонлик уларнинг суяк-суягига, қон-қонига сингиб кетган! Ҳатто, йўлтўсарлар вафотидан сўнг суякларини ҳам алоҳида остадонда, бошқаларникидан узоқроқда сақлаш керак. Агар йўлтўсарлар ҳоқини бирор чимдими тупроққа тўкилиб кетса, бир кунчалик йўлдаги атрофни булғайди!

Довон аъёнлари кенгашишгач, бусиз ҳам кунботар кентлари, депараларидан келиб қўшилаётганлар ҳисобига кундан-кун чақирлар ортиб бораётибди, йўлтўсарлар ёрдамини қабул қилишга ҳожат йўқ, деган қарорга келдилар. Тахт обрўйига путур етказмаслик керак!

Эшикоғаси йўлтўсарларни яна ихшид ҳузурига бошлаб кирди. Мўдтой уларга узил-кесил хулосасини айтди:

– Сизларни кўмакларингга муҳтож эмасмиз! Йўлтўсарларга ҳамкор бўлмаймиз.

Шу пайтгача ихшид билан гаплашаётган, кенг елкали қароқчи ханжари билан қиличини шартта олиб, гилам устига зарда аралаш ташлади-да, ҳирқироқ овозда бор аламларини тўкиб солди:

– Йўлтўсарлар атамани мана менман! Отим Бургут! Қўлларимди боғланглар, майли, ўлдиринглар мени, жонимга тегди ҳаммаси! Ҳеч ким тавбамизни қабул қилмайди, ҳамма биздан жирканади! Биз чақирларминан бирга-бирга жанг сўраяпмиз холос-ку! Бари довонликлардай биз ҳам юртимиз азизлигини амалда кўрсатмоқчимиз!

Ихшид билан беклар қароқчи-атаманнинг гапини жимгина тинглаб турардилар. Қават-қават дил сўзлари бу ердагиларга ёққан-ёқмаганлигига парво қилмаган Бургут ҳасратини давом эттирди:

– Севгилим Ойтуққанни тортиб олган қишлоқ оқсоқолини ўлдирдим. Ўша қонли сўқмоқ мени йўлтўсарликка олиб келди! Агар чинжинлар йўлимга ғов бўлмаганларида, овулимга кечикмай етиб келардим,

қайлиғимни қутқариб қолардим. Чинжинлар тўйга деб асраган пулимизни ўғирлаб қўйишди. Шундай қилмаганларида... – Бургут хансираб, бир лаҳза тўхтаб олди. – Мени бахтсиз бўлишимда, шу йўлга киришимда ўшалар айбдор! Ўла-ўлгунимча ўч оламан улардан!

Бургут яна алланарсалар демоқчи эди, аммо бўғзига нимадир тиқилиб, ортиқ гапиролмай қолди.

Қундузбекнинг ишораси билан бир неча соқчи чақирлар қароқчилар устига ташланишга шайландилар. Буни сезиб қолган Мўдтой қўлини кескин силтаб, ясовулларни тўхтатди.

Бургут учун ҳозир бошига нима кулфат тушишининг аҳамияти йўқ эди. У қаерда, кимнинг ҳузурида турганини унутганди. Бу қанақаси ахир, одамларга қўшилиш йўлидаги охирги умиди ҳам пучга чиқса-я! Яшашнинг нима қизиғи бор шундан кейин?! Наҳотки Эзгулик билан Ёмонлик ўртасидаги курашда Ёмонлик енгиб чиқса?! Ахир, доно Заал охир-оқибат Эзгулик Ёмонликни енгади, деб ишонтирганди-ку! У Улуғ Заратуштрадан ўқиган экан буни. Заал доимо: “Бургут, сенда эзгулик чуқур томир отган, ёмонлик шунчаки, хиёл юққан, холос, уни таг-томири билан юлиб ташлаш қийин эмас”, дерди. Мана, Заалнинг ишончи ҳам оқланмади!

– Такрор айтаман: элчига ўлим йўқ! – деди ихшид баралла овозда. – Билиб қўй, атаман! Сен шерикларинг элчиси бўлиб келгансан, тирик, шикастсиз чиқиб кетасан!

Демак, ихшид уларнинг кетишига рухсат беряпти! Буни Бургут сархуш одамдек чала-ярим тушунди. Қолган икки қароқчи атаманларининг яроғларини гилам устидан йиғиштириб олишди-да, Бургутни олди-орқасидан қўриқлаган қўйи ташқари йўналишди.

Йўл-йўлакай Бургут бўлиб ўтган яхши-ёмонликларни яна қайта эслай бошлади. У кейинги кунларда бир неча бор шундай кайфиятга тушганди. Тўғри, Бургут Ойтуққанни ўғирлаб кетган қишлоқ оқсоқолини ўлдириб, уйига ўт қўйди. Йўлтўсарлик қилиб, бойлар карвонини талади, қулларни озодликка чиқарди. Қамоқхонага ҳужум қилиб, гуноҳсиз бандиларни қутқарди. Талаган бойликларни бева-бечораларга улашди, инсофсиз бойлардан тортиб олинган кийим-бош, тақинчоқларни қиз узатишга қурби йўқ хонадонларга яширинча ташлаб кетган пайтлари ҳам бўлди.

Бургут бошда шерикларига қаттиққўллик қилди: учраганки аёлларни зўрлаганларни аёвсиз жазолаттирди. Лекин кейинроқ ўзи ҳам зўрлашларда қатнашди, фақат золим, ҳаромхўрларга тегишли аёлларни зўрларди. Қароқчилар ўз гуноҳларини ювиш учун тул аёллар ҳосилларини йиғиштириб олиш, девор уриш, том сувашда қарашар-

дилар. Аммо... эҳ, бу одамлар, одамлар! Бургутнинг кекса бобоси қазо қилганида суякларини остадонга элтиб қўйишга ярамабдилар-а! Бир ҳафта кейин уйига тасодифан келиб қолган Бургутнинг ўзи бажарса-я бу ишни! Қўшнилар бобонг қазосини билмабмиз, дея ўзларини оқлашди. Бургут ўзини бу гапга ишонгандай қилиб кўрсатди. Тўғри, ҳар кимнинг ўз ташвиши бошидан ошиб ётибди. Чолнинг жони узилганини билмаган бўлишлари мумкин, лекин улар асли йўлтўсарларни излаб тез-тез қишлоққа келиб туришадиган ясовуллардан кўрққан бўлишлари керак.

Ҳали бу ҳаммаси эмас! Кўпчилик қароқчилардан жиркангани маълум. Баъзи қашшоқлар ҳам йўлтўсарларнинг кўмагини рад этишган ёки улар кетганларидан кейин берган нарсаларини улоқтириб юборганлар. Оддий халқ: деҳқон, чўпон, ҳунармандларнинг жирканиши сабабли ҳам Заал уч йил муқаддам оташкадага, заутар хузурига тавба қилиб борганди. Афсуски, ўшанда тавба-тазарру қабул қилинмади.

Шэнбинларнинг Довонга бостириб келишлари Бургутда икки хил ҳиссиёт уйғотди. Бир томондан, у қаттиқ ғазабланди. Довон тупроғида чинжинларнинг пайдо бўлиши ҳар гал Бургутга бахтсизлик келтирган. Ҳатто, шэнбинларнинг қандайдир кўрс элчиси бошчилигидаги тўдасини кимлардир йўлда ҳалок этишганда ҳам бу қароқчиларнинг иши дея бир неча юз чақирлар Бургут гуруҳини анча вақт таъқиб этиб юргандилар. Бургут ўз шериклари билан қўшни Рашт тоғларида яшириниб юриб, бу тўқнашувга зўрға чап берганди. Шу йил баҳоридагина Бургутнинг гуруҳи яна Довонга қайтиб келди. Ахир, йўлтўсарлар ҳам одам, улар ҳам юртларини яхши кўрадилар! Бургут қадрдон тупроғидаги тоғлар, даралар, ўрмону дарёлар, сойлар, шалолаларсиз яшашни кўз олдига келтиролмайди! Бу ерлардаги ҳар бир қир, яйлов, дарахт, ирмоқ, булоқ... унинг болалик йилларини, сулув Ойтуққанни эслатади. Ҳозир-чи? Ҳозир очкўз, суқ чинжинлар манави тоғлар, ўтлоқлар, ўйноқлаб юрган арғумоқларни довонликлардан тортиб олишмоқчи! Агар улар ёвуз мақсадларига эришсалар, Хан элчиларини Бургутнинг йўлтўсарлари қириб ташлаган, деган бўхтонни ҳечам кечирмайдилар. Унда Бургут шериклари билан умрининг охиригача йўлтўсар бўлиб қолишга мажбур! Йўқ, бундай қисматга кўникиш мумкин эмас! Демак... Ҳарқалай ўзимизникилар билан келишиш осонроқ-ку! Аммо қандай қилиб?

Худди мана шу боис Бургут шэнбинларнинг Довонга бостириб келганларидан хурсанд бўлди. Мана энди у душман билан жон олиб-жон бериб олишади, кимлигини кўрсатиб қўяди!

Доно Заал Бургутга бундай деганди: “Ихшиднинг ҳузурига тўппа-тўғри ўзинг бор! Уларнинг аҳволи ҳозир жуда танг. Ҳамкорлашиб қамал ҳалқасини узса бўлишини айт. Сўнг Довондан шэнбинларни ҳайдаб чиқаришда биргалашиб курашамиз, дегин. Тирик қолганларимизни гуноҳини кечиришади, чинжинлар билан бўлган тўқнашувларда ҳалок бўлганлар жони осмонга бегуноҳ кўтарилади, Ахурамазда уларни ҳам ўз даргоҳида қабул қилади! Бошқа бировни юборма. Ўзинг бориб ихшид билан холи гаплаш!

Мана, бу чора ҳам натижа бермади. Наҳотки энди одамлар умрбод Бургутдан моховдек жирканиб, ўзларини олиб қочаверсалар?! Наҳотки улуғ Ахурамазда унинг пешонасига тавқи лаънат тамғасини босиб қўйган бўлса?!

Йўлтўсарларга жавоб бериб юборилгач, беклар қамалдаги кент мудофаасига доир долзарб муаммолар билан шуғулланишга киришдилар. Аммо ҳамон уларнинг кўз ўнгидан қароқчилар кетишмасди.

Йўлтўсарлар атаманининг мардлиги Чағрибекни ҳайратга солди. Тўппа-тўғри Аркка келиб, ўзининг кимлигини айтишга қандай ботинолдийкин?! Ноёб таклифини айтмайсизми! Дарҳақиқат, қамал ҳалқаси узиб чиқилса, шэнбинларнинг мадорини қуритиш мумкин. Нега илгарироқ бирортамизнинг хаёлимизга келмадийкин бу? Нега энди кент ичида беркиниб ўтираверамиз?! Душманни ботқоқ қамишзорлар, чакалакзорлар, тор тоғ даралари ичкарисига, тубсиз учирмалар ёқасига эргаштириб бориб, қийратиш мумкин-ку ахир писиб ётавермай! Илгариги ихшид Муғува билан ношуд қўшинбоши ҳечам кўнмасдилар бунга! Бундай режа унинг, Чағрибекнинг ҳам хаёлига келмаганди. Ҳайратомиз ҳарбий ҳийла таклиф этди-я қароқчиларнинг атамани! Ёлғондакам қочиб, ёвни тузоққа илинтириш! Моҳирона таклиф! Қўшилиш керак эди атаманининг фикрига! Зап калласи ишлар экан унинг! Ўзимга ёрдамчи қилиб олардим-у, афсуски, жиноятчи-да... Кимга керак энди бефойда хаёллар? Бекларнинг бари воз кечишди-ку қароқчилар билан ҳамкорликдан! Шахсан ўзим ҳам маъқулламадим ҳамкорликни. Қароқчи, йўлдан озганларга шерик бўлиш гуноҳи азим! Бу ҳақда бош қотириш зарарлиги ҳозирнинг ўзидаёқ кўриниб турибди: мана, асосий ишдан алаҳсияпмиз. Ахир Чағрибек оддий бек эмас, Довоннинг қўшинбошиси, ихшиднинг ўғли ҳам! Йўк, у билан Бургут бошқа-бошқа одамлар! Тақдири азал бу.

Неқатнинг кекса беги ўринда ётиб сира ухлолмасди. Кўз юмди дегунча, қаршисида ўша йўлтўсарлар пайдо бўлишиб, атаман куйиб-пишиб гапира бошлади: “Бек, ахир сиз ақлли одамсиз-ку! Нега ундай

нотўғри йўл тутдингиз? Эшакнинг гўшти ҳаром бўлса ҳам кучи ҳалол, деган халқ ҳикматини яхши биласиз-ку! Ёвимиз умумий, ўткир қилич чақир қўлида бўлди нима-ю, қароқчи қўлида бўлди нима?!” Неқат беги уйқусираб ғудранарди: “Эй, йўлдан адашган мард йигитлар! Мени қўлимдан нима ҳам келарди?! Нима, мисқоллаб йиққан обрўйимга путур етсинми?!”

Қундузбек ўз раддиясига жўнгина далил топди: “Ким-ким, агар мен йўлтўсарлар билан келишиш тарафдори бўлсам, беклар ҳам, ихшиднинг ўзиям нима деб ўйлашлари мумкин эди? Баъзилар, ҳа, ясовулбегининг эскидан қароқчилар билан тили бир экан-да, деган шубҳага боришарди. Оғримаган бошимга қўтир жомашовнинг нима кераги бор? Нима учун ўз вақтида йўлтўсарлар тутилмаганини мана энди тушундик, деювчилар ҳам топилиб қоларди”.

Ҳамма беклар чиқиб кетишиб, бир ўзи қолган Мўдтой туйқус йўлтўсарлар атамани билан бўлган ғалати суҳбатни эслаб, узоқ ўйга толди. Агар арзчига шафқат қилиш анъанаси, ихшидлик улуғворлиги бўлмаганида Мўдтой қароқчиларни шартта дорга остириб юбориши мумкин эди. Аммо... аммо дадил ва мард одамларни қатл этиш инсофдан эмас! Хўш, унда нега Мўдтой таклифни рад этди? Қундузбекнинг фикри билан ҳисоблашгани учунми ёки кекса Неқат бегининг кўнглини ранжитгиси келмадими? Ё заутар ҳам уларнинг гуноҳини кечирмаган экан-ку, деган андишага борилдими? Йўқ, ёлғиз бугина сабаб эмас! Мўдтой тажрибали давлат арбоби сифатида яхши биладики, Қундузбекнинг эҳтиёткорлигида ҳам жон бор: чақирлар орасида бузилиш бошланиши мумкин! Аммо йўлтўсарлар ичида тарбияласа, қайтадан одам қилса бўладиганлариям бор... “Унда, нега, – ўзига-ўзи савол бериб, жавоб олмоқчи бўларди Мўдтой – йўлтўсарларнинг таклифини рад этдим? Ахир шу хатарли кунларда қамалдаги Эрши учун йўлтўсарларнинг жичча ёрдамлари ҳам анчагина асқотарди-ку! Шундайликка шундай-а, бироқ халқ, одамлар, беклар нима дейишади?”

Ҳамма замонларда муайян давр учун мақбул ахлоқ мезонлари мавжуд бўлиб, мамлакат киборлари, ҳатто мутлақ ҳокимлари ҳам ўша мезонлардан ташқари чиқолмайдилар, мазкур мезонлар айрим кимсалар ҳаётидагина эмас, бутун-бутун давлат ва жамиятлар қисматида сезиларли из қолдиради.

Еттинчи боб

ЎЗ ОЁҒИ БИЛАН КЕЛГАН “ТИЛ”

Муғуванинг тахтдан ағдарилганини ханликлар орадан бир ҳафта кейингина билдилар. Бу хабарни улар Довоннинг кунботар томонидаги депаралардан келган отлиқларни тузоққа илинтириш учун пистирмада ётган шэнбинлар қўлига тушиб қолган ярадор чақир оғзидан эшитдилар.

– Демак, довонликлар Осмонўғлининг қаҳрини келтиришга ўзларининг хукмдори сабабчи бўлган деб ҳисоблайдилар! – овоз чиқариб ўйлай бошлади Ли Гуан-ли қамалда қолган кентда юз берган воқеани ўзича баҳолаб. – Янги ихшиднинг режаси қандай? Довонликлар ҳали тўлиқ букиб ташланмаган, деб кўрсатишга уринса керак у.. Аниқ билишимиз керак: ташқаридан келиб, кўринибгина кетишлари қаттиқ қаршилиқ кўрсатишнинг бошланишими ёки улар бу билан ўзларини кучли қилиб кўрсатмоқчиларми? Улар шаҳарни охиригача мудофаа этадиларми ёки нафсониятларига тегмайдиган бирор йўл тутсак, бизни тан олишга рози бўладиларми?

– Бир дунё ваъдалар берган Жи-шан қаерда? Нега у шу вақтгача миқ этмаяпти?! – деди цзюнчжэн Чжао Ши-чэн.

– Акаси тахтдан ағдарилган бўлса, у ҳам дорга осилгандир-да! – жавоб қайтарди хаохоу Ван Кўй.

– Жи-шаннинг қаерда бўлиши аҳамиятсиз! У ўлдирилган бўлса, ана, нариги чодирда овчи тозисидек яланиб Сиртлонбек ўтирибди! Лекин бу ҳақда кейинроқ... ҳозир тахт эгаси билан шуғулланишимиз керак, – саркардалар суҳбатини керакли изга солди Ли Гуан-ли.

– Улар олдига одам киритамиз. Янги ихшиднинг режаси қандайлигини аниқ билайлик. Кейин шунга қараб иш қиламиз.

Минорада туриб ёвни кузатишаётган чақирлар туйқус дарвоза томонга қараб келаётган тўртта ханликни кўриб қолишди. Кўкраклари, бошларини қалқонлар билан тўсиб, учига кўндаланг қилич боғлоқли узун ёғоч кўтарган чинжинлар нималардир дейишарди.

– Тўхтанглар жойингларда! – қичқирди чақирлардан бири.

Шэнбинлар юришдан тўхташди.

– Тилимизни билишади, шекилли! – деди иккинчи чақир.

– Биз элчи, ихшидга! – чинжинлар анча олисда бўлганлари учун гаплари мудофаачиларга аранг эшитилди.

Ихшиднинг рухсати билан кент дарвозаси қия очилиб, ханликлар ичкарига киришди.

– Мен уйғурман, чинжинчасига гаогюй ёки угю, уларнинг тилмо-чиман, – деди келганлардан бири. – Ишонинглар, мен сизларга ёрдам бермоқчиман! Мен сизларни ёнларингда қолишга келдим. Менминан келганлар элчи эмас, айғоқчи! Анависи, – тилмоч чап қўли билан четда ўтирган ханликни кўрсатди, – сяовэй, сизларчасига мингбоши, қолган иккитаси буцую, сизларча, соқчилар.

– Элчиликка келганлар – кўнуқ, – шартта уйғурнинг гапини бўлди Мўдтой. – Довонда кўнуқларди аввал овқатлантирадидлар. Сўнг гаплашиш учун хузуригимизга чақирамиз.

Эшикоғаси келганларни ён хонага бошлади. Мўдтой Хан айғоқчиларига қамалдаги кентда озиқ-овқат мўллигини кўрсатмоқчи эди. Бундан ташқари, ханликлар овқатланишгунча ўзлари маслаҳатлашиб ҳам олишлари керак: уйғур чинжинлардан азият чеккан, шекилли, энди биз томонга ўтиб, собиқ хўжайинларидан ўч олмоқчи, унга ишонса бўлади, аммо барибир сергак бўлиб туришга тўғри келади. Агар уйғур ҳақиқатан бизга ҳамдард бўлиб чиқса, яхшигина ёрдами тегиши мумкин. Қолган айғоқчилар ҳеч нарса билмасликлари учун улар билан умуман гаплашмаслик керак. Қундузбек “элчилар” овқатланишаётган хонага кириб келиб, ихшиднинг ёвуз душман юборган айғоқчилар билан гаплашадиган ҳеч қандай гапи йўқлигини билдиргач, шу заҳотиёқ улар катта дарвозадан кент ташқарисига чиқариб юборилди. Уйғурни ихшиднинг хузурига олиб кирдилар.

Уйғур тахт ўрнатилган гумбазли хона бўсағасиданоқ ер баравар эгилиб, таъзим қилди. Тахт рўпарасида кириб-чиқувчилар учун йўл қолдириб, бир неча беклар ўтиришарди.

– Сени биз томонимизга ўтишга нима мажбур қилди? – сўради Қундузбек уйғурдан.

– Мен Урхун дарёси қирғоғида туғилганман, – деди уйғур. – Ёшлигим Ханғой тоғи этакларидан ўтган. У ерда шэнбинлар хунларга хужум қилган пайти асирга тушиб қолган талайгина чинжинлар яшашарди. Улар тарик, сабзавот экиб тирикчилик ўтказардилар. Ёшлигимдан ханликларнинг болалари билан ўйнаб ўсдим, тилларини биламан. Бундан ўн етти йилча олдин чинжинлар хунлар устига яна қўшин тортиб, шаньюй ўрдасини қуршаб олдилар. Мен ҳам хунлар билан чинжинларга қарши курашдим. Шаньюй енгилди, чинжинлар бизни асир олиб, Чанчэн – Узун девор қурилишига ҳайдаб боришди. Сўнг чинжинлар тилини биладиган бир неча ёш йигитлар қатори мени ҳам Чанъанга олиб кетдилар.

– Қисқароқ қил! – деди Қундузбек Мўдтойнинг кўз қарашидан тоқати тоқ бўлаётганини сезиб. – Кўпам чўзаверма!

– Хўп бўлади, энг зарурини айтаман унда. Бизни чинжинча ўқиш, ёзишга ўргатишди. Кунботардаги эл-юртлар тўғрисида Танъи-фу деган одам гапириб берарди.

– Анави... Танъи-фуми?..

– Ҳа, ўша, юртларингга элчи Чжан Цянь билан бирга келган Танъи-хуннуганъ-фу. Бизларни тилмочликка тайёрлашди. Мен Танъи-фуга ёқиб қолдим, шекилли, мени тез-тез уйига олиб кетарди. Биз анча яқинлашиб, сирдош бўлиб қолганимиздан кейин Танъи-фу менга ёрилди. У Осмонўғлига хизмат қилишга мажбурлигидан ачинди. Кунботардаги юртларга элчи бўлиб кетаётган Чжан Цянга Танъи-фуни тилмоч қилиб юборишаётганда унга Узун карвон йўлини очиш учун бора-япсизлар, дейишган экан. Кейинчалик Танъи-фу Чжан Цянь бошлиқ элчилар гуруҳининг асосий мақсадини тушуниб қолган: улар Осмонўғли Чинга қўшиб олмоқчи бўлган узоқ юртларга борадиган йўлларни аниқлашлари, ўзга ҳукмдорлар орасида келишмовчилик, низолар чиқаришга уринишлари керак экан! Танъи-фу кўзи жуда кеч очилганини такрор-такрор айтди. У кейинги йилларда ўзини ёлғиз сезаркан... Биз суҳбатлашиб ўтирганимизда хонага хотини кириб қолса, Танъи-фу дарҳол гапни бошқа ёққа буриб, Осмонўғлининг ёввойи қабилалар, ўғилларга оталарча ғамхўрлик кўрсатаётганини мақтай бошларди. Хотини ташқарига чиқиши билан Танъи-фу олдин бошлаган гапни давом эттирарди. У менга хунлар, уйғурлар, туячилар, усунлар, довонликлар, қангхлар, аланлар... ҳаммалари туғишган халқ эканликлари, бир-бирларини тилмочсиз тушунишларини, фақат турли шеваларда гаплашишларини жон куйдириб тушунтирарди. Бу халқларнинг ҳаммаси бир илдиздан келиб чиққанини, улар ўртасидаги қонли тўқнашувлар оға-инининг бир-бирини ўлдиришидан бошқа нарса эмаслигини айтарди. Кўк тангри бундай гуноҳни ҳечам кечирмайди! Шунинг учун ҳам Танъи-фу Осмонўғлига хизмат қилганидан афсусланарди. У гуноҳга ботганини, бутун умр янглиш яшагани, ҳозир қартайиб, ҳеч нарсани ўзгартиролмаслигини таъкидларди. Шу сабабдан у менга тез-тез: “Менинг хатоларимни сен тўғрилашинг керак!” – дерди.

– Танъи-фу тирикми? – савол берди ихшид. У уйғурнинг ҳикоясининг кейинги қисмини қизиқиб тинглаганиди.

– Йўқ... Уни ўлдиришган... Кейинча билсам, Танъи-фу битта менгагина эмас, бошқа шогирдларига ҳам дилини очган экан. Ўшалардан биттаси уни сотиб қўйибди. Танъи-фу қайсидир йўл билан бу ҳақда олдиндан хабар топибди. У мени яна уйига чақириб келиб: “Бор, сен ҳам

мен тўғримда гапир. Мени нотўғри йўлга бошламоқчи дегин”, – деди. Мен хафа бўлдим, унамадим. У гапида туриб олди: “Барибир мени ўлдиришади, сен тирик қолишинг керак!” Ўлсам ўламану, аммо устозимни сотмайман, дедим. Танъи-фунинг жаҳли чиқди: “Нодон экансан! Арзимаган нарса билан ўлиб кетмаслик керак! Яқин ўртада одамларга наф етказиб ўлиш имкони келади сенгайм, унда бошқа гап!” Шундан кейин ноилож рози бўлдим...

Уйғур кўзлари жиққа ёшга тўлиб, гапиришдан тўхтади.

– Гапингизга қараганда, Танъи-фу сизни бу ёққа Довонга юборишларини аниқ билган экан-да? – синовчан савол берди Қундузбек.

– У доимо шэнбинлар, албатта, кунботардаги эл-юртлар устига бостириб боришади, тилмочларсиз ишлари битмайди, дерди. Ишончи комил эди бунга. Мени Довонга борасан демаган. Қисматим, Кўк Тангри иродаси билан келдим ҳузурингларга. Сабаби, биз ҳаммамиз – хунлар, уйғурлар, довонликлар ягона халқлигимизга, турли аймақлар, ўғишу элатларгина эканлигимизга ишондим.

– Тўғри, сиз ўзингизникилар томонга ўтдингиз, агар бу...

– ... Агар бу найранг бўлмаса! – Қундузбекнинг гапини охирига етказди уйғур. – Шубҳангиз ўринли, чинжинлар муғамбир, ҳар нарсага қодир улар.

Довон беклари уйғурнинг самимий гапираётганига ишонишса-да, лекин барибир улар бугунгина эрталаб душман мутеси бўлган бу тилмоч панд бериб қўймасайди, дея пича шубҳаланишарди.

– Танъи-фуни қандай қилиб ўлдиришди? – қизиқа бошлади яқингача ҳам ясовулбеги вазифасини бажариб келган Қундузбек. Айни вақтда у уйғурнинг гапларида тўқима жойлар борми-йўқлигини текшириб кўрмоқчи эди.

– Уни тонг пайти ўз ҳовлисидаги Довон ёнғоғи шоҳига осилиб ётганини кўришди. Бундай қонхўрлик фақат хун айғоқчиларининг қўлидан келади, дейишди. Сўнг, Танъи-фудан ўз халқига хиёнат қилгани учун ўч олибдилар, деган гап тарқалди. Ҳатто аллақердан иккита хунни топиб келиб, уларни Осмонўғлининг содиқ хизматчисини ўлдиргани учун деб ошкора дорга осдилар. Танъи-фунинг жасадини иззатикром билан кўмишди. Унинг ўзи тириклигида, менга бундай фирибгарликлар Осмонтагининг биринчи саройида тез-тез учраб туради, деган эди. Шунинг учун Танъи-фуни дафн этиш пайти Хан мансабдорлари тўккан кўз ёшлар мени ортиқча ҳайрон қолдирмади. Танъи-фунинг ўлими фақат кўпи билан уч-тўрт кишинигина қаттиқ қайғуга солган бўлиши керак, лекин ўзимдан бошқа яна кимлар унга ачинганини ҳозиргача аниқ билолмайман.

– Сиз жазодан қандай қутулиб қолдингиз? Уни устидан бориб арз қилганмидингиз? – Қундузбек узлуксиз саволлар билан уйғурни гапда довдираб қолиш-қолмаслигини синаб кўрмоқчи бўлаётганди.

– Танъи-фуни гапига розилик берсам ҳам ваъдамни бажариш ниятим йўқ эди. Шунчаки, уни тинчлантириш учун ёлғондакам кўндим, холос, – деди уйғур, – кейин мендан ҳеч ким Танъи-фу билан орамиздаги гаплар, алоқалар тўғрисида суриштиради. Аммо бу ёққа юриш бошланганда мени синовдан ўтказдилар. Болалигим, ёшлигим кечган Ханғой тоғи этакларига етиб келганимизда менинг қочиб кетишимга “шароит” яратдилар. Мен ўзимни синалаётганимдан беҳабардай тутдим. Шу бугун эрталабгача ҳам мен содиқ ҳисобланардим.

– Улар қўлларига тушиб қолган бекларимизни нима қилишди? – сўради Мўдтой.

– Деярли ҳаммасини қийнаб ўлдиришди... Қай бирларининг қовурғаларини суғуриб олишди, қай бирларининг тиззалари кўзини чақиб ташладилар... Чинжинларга чўт эмас бу. Шундай жазолашади улар.

Аммо Сиртлонбек тирик. Унга, яна аллақайси кентларининг иккита бегига алоҳида-алоҳида ипак чодир тикиб бердилар, уларни буцойлар, сизларча, соқчилар кўриқлаб турибди. Уларни сўроқ қилганда мен йўқ эдим, хунлар тилини хиёл биладиган сяовэй тилмочлик қилибди. Сўнг Сиртлонбек билан цзян-цзюннинг ўзи гаплашди.

– Баъзи бир нарсалар мана энди равшанлашяпти! Вой ярамас-ей! – тишларини ғичирлатди Қундузбек.

– Қанча шэнбин қолди? – биринчи марта савол берди уйғурга Чағрибек.

– Қирқ беш мингдан кам эмас.

– Озроқ бўлиши керак! Ўттиз саккиз-қирқ минг атрофида! – эътироз билдирди Чағрибек.

– Эҳтимол, сиз айтганчадир. Буни биздан сир сақлашади. Тилмочларнинг “тил”га айланиб қолишидан кўрқиб, биздан эҳтиёт бўлишади. Улар ҳақ, мана мен ҳузурингларда ўтириб, нима билсам, ҳаммасини гапириб беряпман.

Ихшид эшикоғасига кўз қирини ташлади. Эшикоға тилмочга “бўлди” ишорасини қилди. Сўнгра улар икковлон тахт ўрнатилган гумбазли кенг хонадан оёқ учида тисарила-тисарила ташқарига чиқиб кетишди.

Саккизинчи боб

“ЎНГМИ БУ Ё ТУШМИ?”

Қамалнинг биринчи куниеқ ханликлар ерости сопол қувури орқали Эршини сув билан таъминлаб турадиган, тоғ ёнбағридан олиб келинган ариқ сувини бошқа томонга буриб юборган эдилар. Бу тадбир ҳали Чанъандан чиқмасдан режаланган бўлиб, уни амалга оширадиган мутахассислар қўшин билан бирга келишганди.

Мана, икки ҳафтадан бери қамалдаги кент сувдан маҳрум. Кентдагилар ихтиёридаги икки ҳовуз сув нарисидан тўрт-беш кунгагина етишини ханликлар яхши билишарди. Асад жазирасидаги сувсизликдай азоб бўлмаса керак. Шу сабабдан цзян-цзюнь шэнбинларни қаттиқ ҳужум қилишга ундамади – беҳуда талафотнинг нима кераги бор? Эрши сувсизликка дош беролмай, эрта-индин таслим бўлади-ку ахир!

Қамалнинг иккинчи ҳафтаси охирида Ли Гуан-ли фикрининг тўғрилигига шубҳа қила бошлади. Аммо у буни бошқа саркардаларга сездирмасликка қарор қилди, чунки цзян-цзюнь Чжао Ши-чэн билан Ли Чининг фурсатни бой бермай ҳужумга ўтавериш тўғрисидаги фикрларини рад этганди. “Менда битта ҳам ортиқча шэнбин, ҳатто ярамас ҳам йўқ!” – деганди Ли Гуан-ли уларга. Довонликлар ҳузурига “элчи” қилиб юборилган айғоқчилар ҳам ҳовузларда сув бор-йўқлигини, агар бор бўлса, қанча қолганини билиб қайтолмадилар, чунки чақирлар кент ичида уларнинг кўзини боғлаб олиб юргандилар. Наҳотки довонликлар даҳшатли сувсизликдан қутулиш иложини топишган бўлишса?! Буни қандай йўл билан бўлса ҳам аниқлаш керак! Яқин атрофдаги энг баланд тепаликдан ҳовузларни кўриб бўлмайди, чунки бу томонни беда ғарамлари тўсиб турибди, қолган уч томонда эса бирорта дўнглик йўқ.

Ли Гуан-ли кентнинг ён томондаги девори устидан ҳовузларни кўриш учун ёғочлардан баланд учамак ясашни буюрди.

Чинжинларнинг ҳар бир хатти-ҳаракатини диққат билан кузатаётган довонликлар душман қураётган учамакдан фақат ҳовузларгина эмас, умуман кент кафтдай кўринишини дарҳол сезишди: тоғ бағридаги тепаликлардан фақат ташқи кентгина яхши кўринарди, ички кентнинг кўпгина жойини бинолар тўсиб қоларди. Энди-чи? Учамакдан ҳамма нарса яққол кўринади-ку! Ҳовузларни амал-тақал тўсиш мум-

кин, аммо бутун бошли ички кент сатҳини чодра билан ёпиш мумкин эмас ахир! Довонликлар чамасига кўра чинжинлар учамак қуришни тун ярмигача тугаллашлари мумкин эди. Демак, эрталаб душман кентни бемалол кузатаверади. Нима қилиш керак?!

Бунинг иложини уйғур топди. У таклиф этган режа ниҳоят қалтис эди, аммо ўша тадбир кўнгилдагидек амалга оширилса, ханликларни ғафлатда қолдириш мумкин.

Кечки пайт ҳаво бузилди. Момақалди роқ бўладиганга ўхшайди... Ярим тунда йигирма чоғли довонликлар лаҳим орқали ташқарига чиқиб, битказиб қўйилган учамак томон йўл олдилар. Ортиқча шарақ-шуриқ бўлмаслиги учун чақирлар фақат ханжару пичоқ билан қуроллангандилар, холос. Улар донг қотиб ухлаётган душманлар орасидан эҳтиётлик билан ўтиб, бир неча қоровул шэнбинларни овоз чиқартирмай гумдон қилишди. Бу қисқа, овозсиз олишувда иккита довонлик ҳам ҳалок бўлди. Қуршов ҳалқа орқасидаги учамак атрофига қоровул қўйилмаган экан: чинжинлар ёнгиналарида тун пайти довонликлар пайдо бўлишини хаёлларига ҳам келтирмаган эдилар.

Довонликлар учамакка кўтарилиб, унинг ёғочларига мис идишларда олиб келинган тиниқ мойни қўйиб чиқдилар. Икки чақир тўнлари билан шамолдан пана қилиб туриб, чақмоқ тошдан ўт чиқардилар. Кўз очиб-юмгунча баҳайбат учамакнинг пастидан баландигача, кўндаланг қоқилган ёғочларни вошиллаб аланга қоплаб олди.

Булутли кечанинг зимистон қоронғисида дарахт учи баравар баноғоқ ловиллаган алангадан юзбошилар билан ўнбошиларнинг капалаклари учиб, ваҳимали қичқира бошладилар. Шу пайт даҳшатли гумбирлаган момақалди роқ шэнбинларни баттар чўчитиб юборди. Гўё бутун Хан қўшини кўрқувдан ўкираётгандек эди. Бу ҳам етмагандек, аждаҳо пуркаган олов янглиғ чақмоқ чақнаб, ёнаётган учамак алангасини туганмасдек қилиб кўрсатарди. Гўё бутун Довон шэнбинларга қарши бош кўтаргану, еру осман олов ичида қолгандай эди. Ҳатто, ёғаётган ёмғир ҳам ўчиролмаётганди ёнғинни.

Бу ерга чошиб келган ханликлар тобора кучаяётган аланга қаршисида иложсиз қолиб, орқага ура қоча бошладилар. Уларнинг ёнғин ёритаётган доирадан ташқари чиқишга юраклари дов бермасди. Ким билсин, қоронғиликда уларни нималар кутаётганикин?! Кент девори атрофида жойлашган қўшинни тамоман ваҳима чулғаб олди: “Қамал қилинмаган кентлардан тўпланган Довон қўшини устимизга босиб келаётганмиш!”, “Тунда ҳужум қилишни довонликларга биз ўзимиз ўргатдик-да!” “Уларнинг мингликлари ёнаётган учамак атрофида жангга киришибди!..”

Цзян-цзюнь Ли Гуан-ли ялангоёқ, бошланг чодирдан ташқарига отилиб чиқди. У дастлаб келтирилган хабарни эшитди-да, дарҳол учамак атрофини ўраб олишни буюрди:

– Ўт қўйганлар кўп бўлиши мумкин эмас! Доирани дадилроқ сиқиб келавериш керак!

Тажрибали саркарда Ли Гуан-ли учамакка довонликларнинг катта гуруҳи товуш чиқармай, яширин яқинлаша олмаслигини яхши биларди. У кийиниб улгургунча учамакка ўт қўйган довонликлар орасида кимдир Хан тилида гапиргани тўғрисида ҳам хабар қилдилар. Улар энг четдаги қоровулларни чинжинча гапириб алдашган. Кейин ичкарига ўта олганлар! Бу ишда хоин тилмочнинг иштироки борлигига Ли Гуан-лида шубҳа қолмади. Аммо улар қандай қилиб қамалдаги кентдан чиқиб, шэнбинларнинг зич ҳалқаси ичига кира олишдийкин? Ахир кент девори билан ҳалқа оралиғида анча масофа бор-ку?! Сой томон эса ботқоқлик... Хан саркардалари довонликларнинг шунча узун ерости йўли – лаҳим ковлаб, қуршов ҳалқаси ташқарисидан, сойнинг ўнг қирғоғидаги даланнинг нариги томони, қамишзор ичидан чиқа олишларини хаёлларига ҳам келтирмаган эдилар. Шэнбинлар тез-тез атрофни текшириб туришар, бирон яширин йўл йўқлигига ишончлари комил эди.

– Эҳтиёт бўлинглар, қуршов ҳалқаси ҳеч ерда узилиб қолмасин, заифлашмасин ҳам! – деди Ли Гуан-ли буйруққа маҳтал туришган Ли Чи билан Ван Кўйга.

Саркардалар буцўйлар кузатувида қоронғиликка шўнғидилар. Момақалдироқ, шаррос ёмғир пайтидаги ваҳима босган, саросимага тушган шэнбинларни тинчлантириш осон бўлмади.

Ёниб битаётган учамакдан анча нарида жасур довонликларни таъқиб этаётган шэнбинлар улар атрофидаги қуршовни қисиб кела бошладилар. Чинжинлар бу атрофни яхши ўрганганлари учун қоронғида ҳам анча дадил ҳаракат қилардилар. Иттифоқо сўқиниш, сўнг инграш товушлари эшитилди, кимдир “ваҳ” деб қулади, ёрдамга чақирган овозлар қулоққа чалинди. Чақмоқ ёлқинида шэнбинлар довонликларнинг қуршовни ёриб ўтиб, тоғ томонга интилаётганларини кўриб қолишди.

– Четлаб ўтинглар! Йўлларини тўсиш керак! Фақат тирик ушлаймиз! – қичқирди шэнбинларга бошчилик қилаётган сяовэй.

Чақмоқ навбатдаги чақнаганда довонликлар яна шэнбинлар қуршовига тушиб қолганларини кўрдилар. Улардан фақат икки киши ташқарида, тоғ томонда қолганди. Сўнг улар дара ичига кириб яширишига улгурдилар. Чинжинлар қуршов ҳалқасини сиқишга шошилмас, эҳтиёт бўлишарди.

– Навбатминан сананглар, бир, икки ... деб! Нечта қолдик экан? – шивирлаб буюрди довонликлар ўнбошиси.

“Ўн икки” дейилгандан кейин ҳеч ким ун чиқармади.

– Қутулиб чиқсак бўлади! Ҳамма баравар бир жойга ёпирилсин! – шивирлаб буюрди яна ўнбоши. – Ҳаммада қилич ёки найза борми?

– Шэнбинлардан тортиб олганимиз бор!

– Ўзларини қиличиминан ўзларини бурдалаймиз! Довонликлар энгашиб, паст томонга силжидилар. Узоқдан момақалди роқ навбатдаги гумбирлаганда улар овоз чиқариб, “ур, ҳа, ур!” дейишди-да, олға интилдилар, бир-икки шэнбин ерга қулади. Чақмоқ чаққанида чақирлар яна ерга ётиб олишди. Шэнбинлар довонликларнинг тор ҳалқадан яна чиқиб кетганларига ҳайрон қолдилар. Аммо шэнбинлар чақирларнинг устига бирдан ташланганларида довонликлар чап беролмай қолдилар, айримлар ердан туришга ҳам улгуришмади. Қилич, найза, ханжарлар ишга тушиб кетди. Довонликлар мардонатор ўзларини ҳимоя қилишар, шэнбинларга ташланардилар. Барибир бешта ярадор, мадорсизланган ёки ўрнидан туришга улгурмасдан олиша бошлаган чақирларни чинжинлар тирик тутиб олдилар.

Тонг палласи, ханликлар қароргоҳи тинчлангач, асирларни сўроққа олиб келдилар. Катта ипак чодир ёнида, очиқ ҳавода бир неча киши ўрин олганди. Уларга яқинроқ жойда қандайдир бир довонлик ҳам ўтирарди. Асирлар ўз кўзларига ишонмадилар.

– Бу Сиртлонбек-ку! Бизди туманоғамиз... Эрши беги! – деб юборди беихтиёр асирлардан бири.

– Бу ерда нима қилиб ўтирибди у? Мен уни ҳеч қачон кўрган эмас эдим. Ҳеч қачон... Илгари Эршига келган эмасман, – деди мўйловли чақир. Унинг кўз ўнгида ўзи туғилиб ўсган гўзал Водил қишлоғи, тезоқар, суви мўл сой бўйидаги азамат чинорлар, соя-салқин жойлардаги супаларда ўз ҳамқишлоқлари билан ўтказган мароқли дамлар, сўлим тунлардаги ширин суҳбатлар... аския-ҳазиллардан завқланиб кулаётганлар гавдаланди. Бурунги йили чинор тагида бўлиб ўтган водилликлар йиғини ҳам эсига келди. Ҳа, ўшанда водилликлар қулоғига чинжинлар тўғрисидаги ҳар хил гаплар, миш-мишлар, хабарлар биринчи бор етиб келган эди. Ўша пайт у Ўу кентига ҳужум қилган чинжинлар яъжуж-маъжужлар-да, деганда ҳамқишлоқлари унинг устидан кулган эдилар. Мана энди катта йўлдан четда, тоғ этагида жойлашган қишлоқ йиғити, содда, ишонувчан, келбатли Жўра, тўртта бошқа довонлик чақирлар билан бирга, қўл-оёғига кишан урилган ҳолда, атиги икки йилчагина илгари ғира-шира, ҳатто чалкаш-чулкаш тасаввур этолган чинжинларнинг ҳарбий саркардалари қаршисида турибди. “Нега энди бирдан қишлоғимни,

унинг одамларини эсладим? Ҳамқишлоқларим билан яна дийдор кўришарманмикан?” – деган ўй хаёлидан ўтди Жўранинг.

Чжао Ши-чэн Сиртлонбекка қаради. У томоқ қириб қўйиб, гап бошлади:

– Ҳм... ҳа! Дунёни ишлари қизиқ бўлар экан-да, ўғишдошлар! Менам ҳеч ўйламагандим бу ерга келиб қолишимни. Илгари чинжинлар ёмон халқ деб ўйлардим менам, энди билсам, улар ҳам одам экан! Сизларам улар билан келишиб олсаларинг бўлади. Ахир, сизларниям уйлларингда бола-чақаларинг, хотинларинг йўлларингга кўз тутиб ўтирибди! Келишдикми?

– Гапингизга тушунмадик, бек!

– Ҳозир кентда аҳвол қандайлигини яширмай-нетмай айтиб беринглар, тирик қоласизлар! Бекорга қўйда сўйилиб кетиш нимага керак?!

– Нимани айтиб берайлик?

– Ҳозир сўрашади! Уларга нима керак бўлса, айтиб бераверасизлар бир бошдан.

– Чжунчэндан... ички кентдан қандай қилиб қайси йўл билан чиқдиларинг? – тилмоч Ли Гуан-лининг сўзларини таржима қилди.

Асирлар жим туравердилар.

– Гапиринглар... бўлмаса, тилларингни шартта кесиб ташлашади! – ўшқирди Сиртлонбек.

– Тилингиз кесилишидан сиз қандай сақланиб қолдингиз, бек? – пичинг қилди асирлардан бири.

– Жавоб беринглар! Ички кентдан қайси йўл орқали чиқдинглар? – овозини кўтарди тилмоч.

– Девордан осилиб тушдик.

– Ёлғон бу! Ҳозироқ ўлдирамиз сизларни! – дўқ урди Чжао Ши-чэн.

– Биламиз!

– Лекин... қандай ўлишларингни билмайсизлар! Хоин тилмоч қаерда?

– Билмаймиз. Ўлган бўлса керак олишувда.

– Бу ҳам ёлғон! Ерости йўли қаерда? Айтсаларинг, кумуш, олтин берамиз. Уйлларингга кетасизлар. Охирги марта гапиряпман! – ўдағайлади Чжао Ши-чэн.

Довонликлар индамай турардилар. Чжао Ши-чэн сяовэйга имлади.

– Биттадан! – буюрди сяовэй буцўйларга. – Аввал анависидан бошла, энг қайсарини торт!

Тўртта шэнбин бараварига ташланиб, Хан саркардаларининг саволларига ёлғон жавоб қайтарган довонликни йиқитишди. Унинг

оёқларини арқон, қўлларини кишандан ташқари чилвир билан боғладилар-да, нарироқдаги бир-бирига маҳкам боғлаб қўйилган иккита хоода устига ташладилар. Икки шэнбин унинг устига чиқиб, қорни ва кўкрагига ўтириб олди, бошқа иккитаси эса арра келтириб, асирнинг оёғига босди... Довонликнинг иссиқ қони тизиллаб, шэнбинларнинг кийимлари ва юзларига сачради. Чақир тишларини маҳкам қисиб, оғир ингради, аммо ёлвормади, оёғининг суяклари ғирсиллаб аррала-наётган пайт хушидан кетди...

Жасадни нари олиб кетдилар. Бошқа асирлар кўзларини ерга тикиб, жим турардилар.

– Энди гапирасанларми, йўқми?

Асирлар илгаригидек индамай, хўмрайиб туришарди.

– Наригисини, четдагини олинглар! – буюрди сяовэй.

Шэнбинлар четдаги асирга яқинлашай деганда, унинг ёнидаги шериги турган жойида қоплондек чаққон сакради-да, иккала оёғи билан арра кўтариб келаётган шэнбиннинг кўкрагига тепди, у орқасида келаётган чинжинга бориб урилганди, иккаласи ҳам ағдарилиб тушди. Қўлдан зарб билан чиқиб кетган арранинг тишлари жаллоднинг юзига ботди, у чинқириб юборди. Қўлида яланғоч қилич билан ташланган буцўй довюрак довонликнинг калласини шартта узиб ташлади. У ихтиёрсиз асирнинг қисматини енгиллаштирган эди! Эҳтимол, довонлик онгли равишда осон ўлимни хоҳлагандир: ваҳшиёна қийноқда жон бергандан кўра тез ўлим афзал-ку!

Қолган довонликларнинг оёқларини ҳам боғлаб ташладилар. Жаллодлар учинчи асир ёнига келиб, кўзларига тикилдилар:

– Айтарсан энди?!

– Йўқ.

Қийноқдан сўнг уни ўлдирмасдан нари элтиб ташладилар. Оёғидан қон вишиллаб оқаётган асир инграр, оғриқ азобидан бошини тебратиб, чайқаларди. “Бир неча зумдан сўнг мен ўламан, – дармонсизланиб бораркан ўйларди у. – Севимли хотиним кимга қолади? Нораства... гўдак ўғлимни ҳоли нима кечади? Уларни ёлғиз ташлаб кетиш нақадар оғир!” У бир вақтлар учраган доно қариянинг гапини эслади. Ўша чол: ўлаётган пайт, агар хаёлинг жойида бўлса, яқин кишиларингни ёмон қилмишлари тўғрисида ўйласанг, ҳаёт билан видолашиш енгилроқ бўлади, деганди. Бадани совиб, сезгилари хиралашиб бораётгани учун оғриқ камроқ билинарди чала арраланиб ташланган асирга. У хотирасидан зўр бериб хотини ва ўғлининг ёмон қилиқларини қидирарди: “Ўша гал хотиним менга хиёнат қилган бўлиши керак, аммо мен унинг гапига ишондим... Ҳа, шундай қилган у! Мен вафосиз хотиндан, рашк

азобидан қутуламан! Ўғлим-чи? У нима ёмон иш қилди? Ахир, у гўдак, ҳали ҳеч нарса қилишга улгурмаган-ку! Ҳаммаси бўлиб, дунёга келганига уч йил бўлган халос-ку!.. Ҳа, топдим! Ундан яхши одам чиқмайди, кўшнимни ўғлига ўхшаган муттаҳам қиморбоз бўлиб ўсади! Ахир, кўшнимнинг ўғли уйини қиморда ютқазиб юборди, бутун оила кўчада қолди. Менинг ўғлим ҳам худди шундай қилади. Яхшики, мен бу ярамасликни кўрмайман, одамлар олдида унинг учун ерга қарамайман! Ундай кунга қолганимдан ўлганим яхши. Менинг жоним доғ тушмаган, покизалигича, аждодларим жонлари ёнига боради... Ҳа, ўша доно қария ҳақ гапни айтган экан, мана, анча енгил тортаяпман. Ҳа, майли энди. Ахир, барибир инсон бир кун ўлади-ку!”

Тўртинчи асир ҳам ундан олдинги довонлик сингари азоблангач, навбат мўйловли Жўрага келди.

– Сен-чи? Сен ҳам оғзингни очмайсанми?!

– Аввал қўл-оёқларимни бўшатишлар! Сўнг гаплашайлик.

Тилмоч Жўранинг сўзларини таржима қилди. Шэнбин саркардаларига қандай бўлмасин қамалдаги кентнинг ташқари билан алоқаси сирини аниқлаш зарур эди. Ли Гуан-ли рухсат ишорасини қилди. Жўранинг оёқ-қўлларини бўшатишди, аммо унинг атрофини шэнбинлар зич қуршаб олдилар.

– Гапир! – талаб қилди сяовэй.

– Биз нариги томондан, – Жўра чап қўлини кентнинг бош дарвозаси томон узатди, – чиқиб, сўнг... сўнг... – йигит ўнг қўли билан ўзига яқин турган шэнбиннинг қиличини шартта тортиб олди-ю уни бир тешида ағдариб юборди.

Забардаст Жўра қўлида қилич билан шердай ташланганди, шэнбинлар атрофга тирқираб кетишди. Жўра чалажон азобланаётган шериклари томон келиб, бирининг юрагига қилич учини тиқиб олди.

– Мениям, тезроқ! – ёлворди тирик ётган довонлик.

Жўра бир айланиб олгач, уни ҳам азобдан қутқазди... Шерикларидан кўнгли тинчиган Жўра энди фақат шэнбинларгагина ташланарди. Чинжинлар бу якка довонлик ҳеч қаёққа қочиб кетолмаслигига ишонганлари учун у билан юзма-юз келиб, астойдил олишишга ошиқишмас, ўзларини эҳтиёт қилиш билан овора эдилар. Устига-устак, цзян-цзюндан охирги асирни ҳам ўлдиришга ҳали буйруқ берилгани йўқ. Эҳтимол, уни яна тирик тутиш керакдир?! Саркардалар кириб олишган Ли Гуан-лининг катта чодир атрофида бақувват довонлик жуссаси ушоқ чинжинларни тирқиратиб юрарди. Чодир ичидан “Ўлдирилган уни!” деган буйруқ эшитилгунча Жўра икки шэнбинни ер тишлатди. Буйруқдан сўнг ҳам уни қулатиш осон бўлмади. Цзян-цзюнь чодирига те-

гиб кетиши хавотирида ҳеч ким йигитга камондан ўқ узмасди. Бундан фойдаланган Жўра яна икки шэнбинни чопиб ташлади. Ниҳоят, чодир ичидан отилган камон ўқи унинг кўкрагидан тешиб ўтди. Жўра қулади. Шэнбинлар уни ходалар устига тортиб, қўлларига арра олдилар... Чунки цзян-цзюнь қолган асирларни фақат шундай ўлдиришни буюрган-ди. Сўнгги нафас олаётган Жўранинг лабларидан охирги сўзлар учди:

– Довон! Она юртим!

Кузатиш учамагининг тунда ёндириб юборилиши, асир довонликларнинг ақлбовар қилмас бардошлари ханликларга шу қадар таъсир қилган эдики, улар ўзлари кўрган воқеага аранг ишонардилар. Цзюнчжен Чжао Ши-чэн, бошини қашиб, нуқул: “Ўнгимми бу ёки тушми?” – деб қўярди.

Шэнбинлар таъқибидан қутулиб кетган икки чақир тонгга яқин кийим-бошлари ивиб, тик қоя остидаги пана ўйдимликка етиб келдилар.

– Шэнбинларнинг бутун бошлиқ юзлигиям бу ерга келишга ботинолмайди, – деди кенг елкали чақир шалаббо кийим-бошларини сиқаётиб басавлат, хушбичим шеригига. – Биз тоғ тизмасидан ошиб ўтдик. Ана Улуғтоғ! – чақир қўли билан юксак баланд тоғни кўрсатди. – Эрши уни орқа томонида қолди!

– Бундан чиқди, биз лаҳим оғзидан тескари томонга кетибмиз-да?

– Ҳа, Полвонтош орқали Ассакани айланиб ўтишга тўғри келади. Бошда шу тор дара бўйлаб паст томонга юрамиз, сўнг пастроқ тоғда бел келади, уни босиб ўтамиз. Ундан кейин тўғри, катта йўлга чиқиб оламиз.

– Бир кеча-кундузда етиб борамизми?..

– Йўқ. Эртага кундузи бирор пастқам ерда яшириниб ётамиз. Янаги тунда лаҳим оғзига етиб борсагам катта гап.

Чақирлар бироз нафас ростлаб, ёввойи мевалардан ейишгач, йўлга тушдилар.

– Биласизми, нима учун шерикларимиз биз илдамлаганда орқамизни ҳимоя қилиб туришди? – деди чақир олдинда бораркан. – Сиз бизга жуда керак одамсиз. Бизнинг ичимизда фақат сиз биласиз чинжинлар тилини.

– Биламан. Яна шунинг учун ҳамки, мен у томондан ўтганман, душман тўғрисида анча-мунча маълумот биламан.

– Тўппа-тўғри, тилмоч! Сизни деб мен шерикларимни чинжинлар қуршовида қолдириб келдим.

– Сизларни чинжинлар тузоғига бошлаш-бошламаслигимни аниқлаш ҳам сизга топширилган! Шундай эмасми?

- Буям тўғри. Хафа бўлманг, шундай синов керак экан-да!
- Тушунаман, биламан!
- Бечора дўстларимиз! Улардан ҳеч ким тирик қолмаган бўлса керак... – чуқур хўрсинди довонлик чақир.
- Тирик қўлга тушганларни эҳтимол ҳозиргача ҳам қийнашаётган бўлсалар керак. Одам қийнашни яхши кўришади чинжинлар. – Шерикларимизни тирик ушлаб олишди деб ўйлайсизми?
- Чинжинлар ҳар вақт тирик қўлга туширишга уринадилар. Ўликдан ҳеч қандай нарсани билиб бўлмайди-да. Мен қуршовдалигимиз пайти ханликлар бу ҳақда гаплашаётганларини эшитганман.
- Бизникилар қанча қийнасаларам барибир ҳеч нарса айтишмайди! Тилмоч билан довонлик анча вақт жим боришди. Уларнинг ҳар бири шэнбинлар қўлига тушиб қолган чақирларнинг чекаётган азобларини кўз олдиларига келтирардилар.
- Ҳа, уларди қисмати шундай экан-да. Нимаям қила олардик биз? – яна чуқур хўрсинди довонлик.
- Тақдирдан қочиб бўлмайди, – деди уйғур. – Тақдир мени довонликлар билан жуда маҳкам боғлаб ташлаган экан. Бурунги йили, чинжинлар Йу кентини босиб олганларида, асира бир довонлик аёлни хотинликка олдим. Эри жангда ўлдирилган эди. У аёл мана шу атрофларда туғилиб ўсган экан. Биз... шэнбинлар яна Довонга келаётганда, Эршига етиб келмасдан олдин йўлда, Йенчу Ўғуз дарёсидан ўтганимиздан кейин, мен уни яширинча ўз овулига жўнатиб юбордим. Ўша ерда, ўтовида унинг қизи ва ўғилчаси қолган экан. Хотиним қўшин орқасидан келаётган юкли отда подачиларнинг хотинлари билан бирга келаётганди. Биз шундай келишдик: тунда хотиним орқада келаётган пода ичига, сўнг чакалаклар ичига яшириниб олади. Қўшин анча нари кетгандан кейин у ўз овулига жўнайди. У ўша томонлардаги ҳар бир сўқмоқни билади. Иложини топган заҳотим довонликлар томонига ўтиб олишга ваъда бердим унга. Сўнг бир-биримизни топиб оламиз, дедим. Унинг овули қаердалигини тахминан биламан ҳам.
- У хотинди эри ўша... Йу кентигаги жанг пайти ўлган дедингизми?
- овози қалтираб сўради довонлик.
- Ҳа, ўлган экан.
- Ўша пайтда менам у ерда эдим.
- Қандай?.. Девор орқасида... кент ташқарисидами?
- Йўқ, ичкарида. Биз дарвозадан кирдигам, кент қамал қилинди. Менам олишдим. Сўнг тунда бир неча довюррак йигитларминан кент деворидан арғамчига осилиб, ўзимизни дарёга ташладик, оқим бўйлаб этакка сузиб кетдик. Фақат иккитамиз тирик чиқиб ололдик қирғоққа,

бошқаларни кучли совуқ оқим олиб кетди. Тоғ сўқмоқлари орқали овулимга қайтиб келиб олдим.

– Хотинингиз, болаларингиз тоза хурсанд бўлишгандир соғ-омон келганингизни кўриб?

– Ҳа, болаларим суюниб сакрашдиларам, сўнг йиғлашдиларам.

– Нимага энди?

– Болаларимди энаси, хотиним Йу кентида йўқолиб қолган эди. Излаб тополмадим. Тўғриси, дурустроқ излабам бўлмади. Ҳарб-зарб пайти ўлган бўлса керак деб ўйладим. Жанг қилиш кўлидан келадиган аёл эди. Девор устига чиқиб, камончиларга қўшилган бўлиши керак. Бизнинг аёллар ёйни эркаклардан ёмон отмайдилар.

Тилмоч индамай борар, ўз хаёллари билан банд эди. Довонлик чақир ҳам бошқа ҳеч нарса демади. Икковлон жимгина йўлда давом этдилар. Тик ёнбағирлик бўйлаб чўпонлар сўқмоғи илонизи бўлиб борарди.

– Сиз уйланиб олган ўша тул хотиннинг оти нима? – сўради довонлик чақир кўққисдан.

– Бўтакўз!

– Унинг ўлган эрини оти-чи?

– Қамчи!

– Эй, сен кўппак! – Қамчи бирдан Йўлбарсбилкага ташланди.

Унинг мушти, тепкисидан ўзини олиб қочган Йўлбарсбилка орқага тисарилди. Қамчи ханжарини қинидан суғуриб олиб, тилмочга ҳамла қилди. Бир лаҳза ҳайрон бўлган Йўлбарсбилка шу довонлик Бўтакўзнинг эри эканлигини тушунди. Бу бақувват чақир уни ўлдириб қўйиши ҳеч гап эмас. Нима қилиш керак? Бу давангир азаматга Йўлбарсбилканинг кучи етмайди. Аммо тилмочни яккама-якка олишувнинг шундай усулларига ўргатганларки, у ханликлар ибораси билан айтганда, ҳар қандай кучли ёввойини ағдариб ташлай олади. Тилмоч ўша усуллардан бирини Қамчига қарши қўллашга қарор қилди. Қамчининг тирсагига чаққон шартта тепиб, кўлидаги ханжарни чиқариб юборди-да, то довонлик нима бўлганини англаб етгунча ўзини унинг оёғи тагига ташлаб, икки ошиғидан қаттиқ тортиб юборди. Чалқанча ағдарилган Қамчи ёнбағирликдан пастга думалаб кетди.

Қамчи ҳушига келиб, кўзини хиёл очганда ўзини туя устидаги кажавада кетаётгандек сизди. Томоғи қақраб кетганди. У:

– Сув! Сув! – дея шивирлади-ю, яна ҳушсизланди.

Қамчи янгидан ўзига келганда, унинг юзига кимдир сув пуркаётгандек туюлди. Кўзини очиб, ўзини тоғ олмаси тагидаги майса устида ётганини кўрди. Унинг ёнгинасида шарқироқ кичик сой оқиб ётарди. Кўёш сойнинг нариги қирғоғидаги қир панасига ўтган эди. Демак,

ярим кунча ўтибди орадан. У тилмочга ташланган пайт, чошгоҳ бўлмаганди. Қамчини бу ерга ким олиб келди? Йигит ўрнидан турмоқчи бўлди, аммо қўзғололмади. Кейин аранг бош кўтариб ўтиргач, атрофга аланглади. Ҳеч ким кўринмади.

– Ҳой, Қамчи! Сизга тоғолча тераяпман! – таниш товуш эшитилди. Қамчи юқорига қаради. Тилмоч унга юқоридан қўл силкитаётганди. “Нега у мени ўлдирмади? Мен уни астойдил ўлдирмоқчи бўлгандим-ку! Наҳотки у мени шу ергача орқалаб келган бўлса?!” Қамчи ўрнидан туришга ҳаракат қилди, аммо чап оёғини қимирлатолмасди. “Чиқиб қолганми нима бало?” Боши, юзи ва қўлларининг ҳар-ҳар жойи шилиниб, қирилиб кетганини, у ер-бу ерида қон қотиб қолганини кўрди. “Демак, ҳушимдан кетиб қолибман. Қанақа чақир бўлдим шундан кейин?! Уят, номус! У мени ўлдириб қўя қолганда яхшироқ бўларди. Ҳеч ким кўрмас, билмас эди, ҳамма мени шэнбин қиличидан ўлган деб ўйларди. Мана энди ўзини ҳимоя ҳам қилолмайдиган ношуд Қамчини анави ярамас тилмоч орқалаб юрибди!”

– Мана, олинг! Есангиз, тезроқ тузалиб кетасиз! – Йўлбарсбилка Қамчига ҳовучида сой сувига чайқаб олинган тоғолча узатди.

– Ўзинг еявер! Нега мени ўлдирмадинг?

– Сиз ҳам, мен ҳам, у ҳам... айбдор эмасмиз! – Йўлбарсбилка Бўтакўзнинг номини тилга олишга ботинмади.

– Сени кўргани кўзим йўқ! Уни ҳаром қилдинг!

– Шошманг, мен сизга ҳамма гапни айтиб берай, кейин тушунасиз.

– Тушунишни истамайман! Ҳеч нарсани билишнйам хоҳламайман! Нимага мени ўлдирмадинг, сендан сўраяпман?! Мен сенга қўлимда ханжарминан ташландим, ўлдиришга қасд қилдим! Сен олиб келдингми мени бу ерга?

– Сиз агар шуни ҳам тушунишга қийналаётган экансиз, қандай қилиб Бўтакўзни аҳволини, азоб чекканини тушуна оласиз?

– Уни отини тилингга олма! Айт, нима учун мени ўлдирмадинг?!

Қамчининг қайсарлиги, қизиққонлиги Йўлбарсбилканинг ҳам бироз жаҳлини чиқарди. У ҳам сенсирашга ўтди.

– Кўриб турибман, сен буни тушунолмайсан! Чунки ҳеч қачон ўзга юртда сарсон-саргардон бўлмагансан, менга ўхшаб узоқ йиллар туртилмагансан, хўрланмагансан. Чинжинлар ҳаммамизни йўқотиб юбормоқчи! Мен ҳам, сен ҳам... уларга сингиб, қўшилиб, аралашиб, йўқ бўлиб кетишимиз керак! Бу дунёда биздан ҳеч қандай из қолмаслиги керак! Мана, нима учун ўзимизни ҳар қандай ярамасимиз ҳам менга уларнинг энг олийжаноб одамидан яхшироқ. Мен улар билан эмас, ўзимизникилар билан, сизлар билан, сен билан... чатишиб, бирлашиб кетмоқчиман!

Сен бу сўзларни маъносини тушуна олармикинсан?! Агар мени қисма-тимда бошқа бировни қиличидан ўлиш бор экан, ўз ажалим билан ўлмаслик тақдиримга ёзилган экан, яхшиси, ўзимизникилар тиғидан ёки ўқидан ўлай! Агар мени ўлдирсанг, қачонлардир барибир аттанг қиласан! Агар улар ўлдирсалар, ҳеч қачон ачинишмайди! Агар сен мени қасддан ўлдириб, хотинимни тортиб олсанг, болаларимни ўстирасан, агар бу ишни мен қилсам, мен сенинг фарзандларингни вояга етказаман! Барибир улар ўзимизда қоладилар, бировники эмас, ўзимизники аталади! Чинжинлар ҳаммамизни йўқ қилиб, хотинларимизни тортиб олмоқчилар, улардан туғилган болаларни чинжин қилиб юборадилар!

Йўлбарсбилка бошқа гапирмади. У кўзини бир нуқтага тикиб, узоқ-узоқларга қараб, қотиб қолгандек эди.

Қамчи ҳам дами ичига тушиб кетгандек тиниб қолди, кўзини Йўлбарсбилкага бошқа тикмади. Орадан хиёл ўтгач, у нарироқда ётган таёққа интилди, эмаклаб бориб, уни қўлига олди. Таёққа суяниб, ўрнидан турди-да, оқсаб, йўлга тушди. Йўлбарсбилка ҳам унинг орқасидан эргашди.

– Бир кўлингни елкамга ташла, бўлмаса, қийналасан! – деди тилмоч Қамчига етиб олгач йигитни белидан кучиб.

Қамчи Йўлбарсбилканинг кўлини силтаб ташлади.

– Йўқса, ма, ханжарингни ол! Ўлдир мени! Энди ўзимни ҳимоя қилмайман.

Қамчи ханжарни олиб, улоқтириб юборди.

Улар сой бўйлаб, пастга тушиб борардилар. “Наҳотки бу ўнгим! Агар туш кўраётган бўлсам, яхши бўларди!” – деб кўярди Қамчи ичида.

Тўққизинчи боб

АЙЁР КАЛАМУШЛАР

Ли Гуан-ли тун бўйи ухлай олмади. Ўтган кеча учамакка ўт қўйган довонликларнинг қамалдаги кент ичидан чиққанликларига ҳеч қандай шубҳа қолмаган эди. Улар қандай қилиб қуршов ҳалқасидан ўта олдиларикин? Ерости йўллари қаерда бўлиши мумкин? Искович лақабли сяовэй бошчилигидаги шэнбинлар юзлиги теварак-атрофдаги жарликлар, чуқурликлар, қамишзорлар ичини тит-пит қилиб ҳам яширин йўл изини тополмадилар. Эҳтимол, довонликлар шэнбинлар бу ерга келишгунга қадар оқиб турган ариқ изидан – сопол қувурлар орқали эмаклаб ёки ўрмалаб чиқишгандир?

– Билинглар-чи, қувурлар ичига одам сиғадими-йўқми? – буюрди Ли Гуан-ли Чжао Ши-чэнга.

Чжао Ши-чэк сопол қувурлар ташқарига чиққан жойга бориб қайт-гач, ҳисобот берди:

– Озғин, ушоқ одам амал-тақал силжиса бўлади қувур ичида.

– Демак, довонликлар ўша ердан чиққанлар-да, ухлаб қолган шэн-бинлар орасидан бемалол ўтиб келишган, – луқма ташлади хаохоу Ли Чи. У атайдан Ван Кўйнинг жиғига теккан эди, чунки қувур ташқарига чиққан ерда унинг, Ван Кўйнинг шэнбинлари жойлашган. Ли Чи бўлиб ўтган кўнгилсиз воқеа жавобгарлигини қисман Ван Кўй зиммасига юкламоқчи эди – учамак атрофида эса ўзининг шэнбинлари ўрин олган эдилар.

Ли Чи яқинлашган довонликлар учамак ёғочларига мой сепиб, ёндириб юборгунларича ҳам унинг шэнбинлари ҳеч нарсани билмаганларидаги айбига Ван Кўйни шерик қилмоқчи эди.

– Ер остида бир неча қадамдан сўнг, – давом этди Чжао Ши-чэн, – қувур бирдан тикка паст кетган. У ердан юқори кўтарилиш асло мумкин эмас!

– Довонликлар у ердан қандай чиқишган? Бунга сира ақл бовар қилмайди! Демак, улар учамак рўпарасидаги орқасини кесиб кетса ҳам билмайдиган шэнбинлар устидан бемалол ўтганлар! – деди пайт пойлаб турган Ван Кўй шу заҳоти Ли Чига.

– Эрши олинсин, кейин гап талашаверасизлар! – шартта саркардаларга танбеҳ берди Ли Гуан-ли.

Энг охирида ўлдирилган мўйловли довонликнинг қувурга сиғиши ҳечам мумкин эмас эди, демоқчи бўлиб турган Чжао Ши-чэн цзян-цзюннинг ҳозирги огоҳлантиришидан сўнг индамай кўя қолди.

– Шэнбинлар орасидан уч-тўртта озғин, ушоқларини танланглар!

Цзян-цзюннинг қисқа, узук-юлуқ буйруқларига ўрганиб кетишган саркардалар бошлиқ нима ниятдалигини дарҳол тушундилар. Учамак ёрдамида бирон иш чиқариш режаси чиппакка чиқди, энди ер остидаги сопол қувурлар орқали қуршовдаги кент ичига киришга уриниб кўриш зарур. Қувур ичидаги сув қолдиқлариям деярли қуриб тугаган бўлиши керак, эмаклаш мумкин. Шу йўл билан кент ичидаги ҳовузларда сув ҳалигача борми, агар бўлса, у яна неча кунга етиши мумкинлигини аниқ билса бўлади! Қувурлар тўппа-тўғри ҳовузларга олиб боради.

– Менда ўшандайлардан... шунга боп биттаси бор, – деди Ван Кўй. – Исми Жэн Чэ. У худди шунақа қувур орқали Осмонўғлининг боғига ҳам ўтган!

– Ўша ердаёқ қўлга тушган у. Ҳозир эса жудаям эҳтиёт бўлиш керак!

Цзян-цзюннинг ҳатто ўша шэнбинни ҳам билганига Ван Кўй ҳайрон қолди.

– Мўлжалланганларни тушираверинглар қувурга! – буюрди ўйлаб-нетиб ўтирмай Ли Гуан-ли. У ҳозирги фикрни фақат бир-бирларига панд беришни ўйлайдиган саркардалар эмас, унинг ўзи топганидан мамнун эди.

Минорадан душманни кузатиб турган чақирлар қуршов ҳалқасининг ички томонида чодир тикилаётганини кўриб қолишди. Нима қилишмоқчи чинжинлар? Қалъага жудаям яқин, ўзларига хатарли-ку чодир тикаётган жойлари?!

Минора тепасига кўтарилган Довон саркардалари ёвнинг навбатдаги бу найрангини англашга урина бошладилар. Ҳар хил тахминлар таклиф этилди.

– Улар қувурга киришмоқчи! – деди Чағрибек босиқ овозда. – Биз улар эндигина битказган учамакни ёқиб юборганимиз, ҳовузларни беда ғарамлари билан тўсиб қўйганимиздан кейин, шу йўлни ўйлаб топишган! Қувур худди ўша, чодир тикилган ердан ўтади.

Довон саркардалари девор устидан пастга тушишгач, суви тугаб, шилимшиқ қурбақа саллаларигина қолган ҳовуз томон йўналишди.

– Қувур оғзини маҳкам беркитиб ташлаш керак, вассалом. Бу ерга етиб келганлари ҳамон таппа босиш ҳам, пистирма қўйиб, тутиб олишам мумкин. Қарши бирор чора кўриб қўйсак бўлмасмикан? – дея дилидагини тилига чиқарди Мўдтой.

– Қанийди, жудаям соз бўларди-я! – деди Қундузбек. – Аммо қандай чора кўришимиз мумкин? Ўйлаб кўриш керак!

– Қувурдан келган шэнбинлар саркардаларига бориб, ҳовузларда сув тугай деб қолибди ёки тамом бўлибди, десалар, улар нима қилишлари мумкин? Бизни раҳм сўраб, таслим бўлишимизни кутадиларми ёки бошқа йўл тутадиларми? – Мўдтой бекларга савол назари билан боқди. Ихшид аъёнларнинг бу ҳақда қандай фикрда эканликларини билмоқчи эди.

Бекларнинг фикри бир жойдан чиқмади.

– Чинжинлар ҳовузларда сув тугаганини аниқлашса, қандай қарорга келишларини кимам биларди? – деди маъюс тортиб Неқатнинг кекса беги. – Ҳар каллада ҳар хаёл! Фол очиб ўтирмай, қувурни деворга яқин жойда, ташқарида шартта беркитиб ташлаймиз. Уларга ҳовузларди кўрсатмаган маъкул! Ўтган сафар душманни юборган одамиминан сўзлашмай жуда тўғри қилдик.

– Чағрибек нима деркин? Ахир у чинжинларди нияти қандайлигини яхши билди-ку! – яна гапга аралашди Қундузбек.

Чағрибек ихшиднинг ёнгинасида турган бўлса ҳам ўз фикри билан банд бўлгани учун қулоғига гап кирмасди, кирса ҳам мазмунига эътибор бермасди. Қундузбек туртиб қўйиб, саволини такрорлагандан кейингина Чағрибек фикрини айтди.

– Агар душман бизда сув тамом бўлганини билса, кентни бир кучли ҳамламинан олишга ташланади. Шундай экан, ўзимизни суви мўл қилиб кўрсатмоғимиз лозим. Унда шэнбинлар сувимиз тугаб, ҳолсизланишимизни кутадилар. Худди шу кутиш муддатидан фойдаланиб қолиш керак.

– Барибир сувсизликка дош беролмаймиз ахир! – деб юборди беихтиёр депара бекларидан бири.

– Биз вақтдан ютишга интилишимиз керак. Кўряпсизлар, кунботар кентлари, депараларидан келаётган чақирлар сони кўпайиб боряпти, – деди жавобан Чағрибек. – Жанг қилувчи томонлар одатда ғанимни ҳолдан тойишини кутади. Нодонгина кучли душманига чамасиз, таваккал ташланади! – давом этди у беклар диққатини тортиб: – Ҳозир биз кучсизмиз, аммо ўзимизни қудратли қилиб кўрсатишимиз керак душманга. Зарур бўлганда кучсиз томонингни кучли қилиб кўрсата билиш керак! Ота-боболаримиз мана шундай йўл тутишган!

Чағрибек ишонч билан мантиқли гапирар, беклар назаридагина эмас, ҳатто ўз отаси Мўдтой тасаввурида ҳам у ёши анча улғайиб, катта тажриба орттирган етук саркарда каби туюларди. Ҳа, дарҳақиқат. Чағрибек шу кунларда сезиларли ўзгарган эди. У туну кун, овқат устида ҳам, ҳатто озгина мизғиш учун ўринга чўзилганда ҳам фақат ўйларди. Ўзини Довон қўшинбошиси сифатида тутар, неки қилмасин, буни душман нуқтаи назаридан ҳам баҳолаб кўрарди. Баъзан ўзини шэнбинлар саркардаси ўрнига қўйиб, кентга ҳужум қилар, сўнг ўз ўрнига – Довон қўшинбошиси лавозимига қайтиб, шэнбинларни кент қалъасидан нари қуваркан, хаёлий жангни бошқаришдаги қусурларини тан олиб, тегишли хулосалар чиқарарди. Хуллас, Чағрибекнинг кун сайин ақл-идроки ўткирлашиб бораётганди.

Чағрибекнинг болалик кезлариданоқ ҳарбий ўйинларга қизиққанни, сўнг отлиқ, пиёда жанг қилиш санъати билан жиддий шуғуллангани ҳаммага маълум бўлса-да, Довон беклари унинг бу борада нимага қодирлигини аниқ билмасдилар. Довоннинг зукко қариялари, ўзга юртлиқ карвонбошилар, савдогарлар, элчиларнинг Эрон шоҳлари, шохли Искандар юришлари, сўғдлик Спантаманўнинг юнонларга қарши олиб борган жанглари, қардош ўғишларнинг ҳарбий усуллари тўғрисидаги ҳикояларини жон қулоғи билан тинглаган Чағрибек фақат мароқланибгина қолмай, муҳим, керакли билимлар ҳам тўплаб борарди. Бу

эшитганлари, уққанлари ҳатто узоқдаги Юнон лашкарбошилари тажрибаларидан ҳам баъзи бир нарсаларни ўзлаштириб олиш имконини берган эди. Туячилар Довонга келганларидан сўнг Чағрибек улардан довонликларникига ўхшаш, лекин барибир маълум фарқи бор жанг қилиш усуллари ўрганди. Бундан ташқари, туячилар шэнбинлар тўғрисида аллақанча маълумотлар айтиб беришди, чунки улар хунлар билан биргаликда ханликларга қарши курашгандилар! Бундан атиги олти йил муқаддам Довонга чинжинлар зулмидан бу ерга қочиб келишган уйғурлар ҳам Чағрибекни шэнбинлар ҳақида анчагина хабардор қилишганди. Шэнбинлар бостириб келиб, кентлари, қишлоқлари забт этилган уйғурлар чинжинларга қарши бевосита жанг қилишганда, ахир! Воқеаларнинг шахсан қатнашчиси, аммо юз бераётган ҳодисани моҳиятан идрок этмаган гувоҳ кимсалар ҳикоясини тинглаб, кун сайин билим ва тажриба орттираётган Чағрибек сўзловчилар баёнидаги ортиқча тафсилотлар, тасаввургагина хос ёки нотўғри талқин оқибати бўлмиш ўринларни улоқтириб ташлаб, энг зарур, ҳақиқатан фойдали фикр-хулосаларни ажратиб олишда малакали бўлиб борди. Беклар кейинги кунларда ораларидаги энг ёш Чағрибекнинг теран идроклилиги, қўшинбошиликка тасодифан сайланмаганини ошкора тан олгандилар. Бугун ҳам худди шундай бўлаётганди.

Атоқли беклар Чағрибекнинг шундай қилайликки, душман кентда ҳали сув мўллигига ишонсин, деган фикрига асосан қўшилишди.

– Тўғри-ку-я, лекин йўқ сувни қандай бор қилиб кўрсата оламиз?! – дегувчилар бўлди.

– Хум, кўза... ҳамма идишлардаги сувларни қисман қайтариб ҳовузга қуямиз! – деди жавобан шартта Чағрибек.

– Барибир бу билан ҳовузларни тўлдириб бўлмас-ов! – иккиланди Неқат беги.

– Ҳовузларни ярмини тошларминан тўлдирамиз, – яна ўринли таклиф киритди қўшинбоши.

– Ҳозир ким уйдаги сувни беради, бусизам ташналикдан тинкаси қуриган одамларни! Бундай қилишам – ўлим, аммо ёв тиғидан эмас, чанқоқликдан! – тагин эътироз билдирди Неқат беги.

– Бир-икки одамни дорга осамиз, қани, бермай кўришсин-чи ўшандаям! – гапга аралашди Қундузбек қизишиб. – Қуйилган сувнинг ҳаммаси сингиб кетмайди, ҳовузлар таги ҳали ҳам селгимаган. Чинжинларга кўрсатиб бўлгандан кейин яна сувни эгаларига қайтариб берамиз. Одамларни огоҳлантириб қуямиз, ваҳимага тушишмайди.

– Ҳовузлардан бирини тунда тўлдириш керак. Эрталабга яқин чинжинлар бу ерга ўрмалаб етиб келишади, – деди Чағрибек.

Ихшид Арк томонга йўл олди. Беклар унинг орқасидан эргашдилар. Тонгга яқин ҳаяжонланган Қундузбек Чағрибекка бари саъй-ҳаракатларга қарамай, ҳовузга қуйилган сув тўпиқ бараваргина бўлганини айтди.

– Наҳотки довонликлар нима фойдаю, нима зарарлигини билишмаса?! – дарғазаб бўлди Чағрибек. Сўнгра у индамай Қундузбек билан бирга ҳовуз томон йўналди. Соқчилар ҳам уларга эргашишди. Узоқдан беклар кўзига ғира-ширада қаторлашиб келаётган одамлар қораси кўринди. Ҳовуз томондан келаётган чақир олтин билан безалган қурол-яроғли бекларни кўриб тўхтади.

– Анавилар ким? – сўради Қундузбек.

– Улуғ зот... заутарни ўзи... сув олиб!.. Икки киши замбарда оташ-қададаги... хумдаги сувди... – дудуқланди бекларнинг саловати босган чақир.

Бу орада қораси кўринган одамлар ёнига бориб қайтган соқчи:

– Ким кўза, ким пақир... кўтариб келяпти... Сув қуяётганлар тобора кўпаяпти, – дея ахборот берди. Беклар етиб келишганда заутар тўла бошлаган ҳовуз ёқасида турарди. Довонликлар идишларидаги охирги томчи сувни ҳам ҳовузга қуйиб, жимгина тарқалардилар. Тонг ёришиб қолганди. Беклар заутарга таъзим бажо келтиришди.

– Етарли! Бошқа керак эмас! – деди Чағрибек. Ҳовуз ёнига етиб келган одамлар орқаларига хурсанд қайта бошладилар. Улар қоқилиб кетиш оқибатида идишлари синиб, сув тўкилмаслиги учун жудаям эҳтиётлаб одимлашарди.

Чағрибек билан Қундузбек ҳовуздан хабардор бўлиб туриш учун бир неча чақирни яширин қолдириб, девор устига, минорага кўтарилдилар.

Чинжинлар, Чағрибек фараз қилганидек, ярим кечага яқин чодир ичида ерни ковлаб, қувурни очдилар. Улар чамасига кўра, бу ердан кент ичидаги энг яқин ҳовузгача олти юз қадамдан ортиқ эмасди. Тонг ёришиши олдидан, довонликлар ҳовузга сув қуяётганларида ушоқ учта шэнбин қувур ичига киритилди. Шэнбинлар овозсиз алоқада бўлиш учун ўзаро белларидан узун ипак чилвир билан боғланишган, эмаклаб, судралиб, тиззада олға силжий бошладилар.

Чағрибек билан Қундузбек бош дарвоза тарафдаги баланд минорага кўтарилганлари ҳамано, шэнбинлар худди ўша қуршов ҳалқаси ичига тикилган чодир томондан кентга палахмон тоши, камон ўқлари ёғдира кетдилар.

– Бизни чалғитишмоқчи, – деди Чағрибек Қундузбекка.

– Довонликларни пандавақи деб ўйлашса керак.

– Йўқ, ҳозир ундай деб ўйлашмайди бизни. Бирор ҳийла ишлатилаётганда душманни алаҳситиш азалий усул.

– Қундузбек! – деди аста Чағрибек хиёл фурсат ўтгач. – Ҳовуз яқинроғига боринг-да, уч-тўрт ёш болани чўмилишга туширтириб юборинг.

– Жуда тўғри! – дея Қундузбек дарҳол минорадан пастга тушиб кетди.

Чўмилишни жудаям соғиниб қолишган, дунё ишларига бепарво болалар ҳовузда гоҳ ўрдак бўлиб, гоҳ балиқдек суза бошладилар. Улар қувур ичидан келган аллақандай махлуқ бошини кўришди-да, чинқирган кўйи ҳовуздан апил-тапил чиқиб, қочдилар. Нарироқдаги чақирга қувурдан одамларга ўхшаш алланарсалар кўринганини ҳовлиқиб сўзлаб бердилар. Хан айғоқчилари сув тўла ҳовузни кўриб кетганларига ишонч ҳосил қилган чақир мамнун илжайиб, болаларни тинчлантирди:

– Каламушлар бўлса керак! Адашгансизлар, кўрганинглар одам эмас, каламушлар!

Чақир узоқдаги овулида кекса отаси, касал хотини ёнида қолган худди шу болалардек ширин-шакар ўғилчаларини эслади.

Ў н и н ч и б о б

НАШАФУРУШ

Эрталаб барвақт Эрши ёнидаги қароргоҳларидан чиққан шэнбинлар Арғуонсой бўйлаб илонизи йўлдан этакка йўналдилар. Сойнинг паст ўнг қирғоғи кета-кетгунча қамишзор. Чинжинларнинг мазкур юзлигига саркардалар учун бирон қишлоқ ёки қўрғончадан лоақал икки-уч хум май топиб келиш топширилган. Шэнбинлар босқиннинг дастлабки пайтлариёқ тортиб олинган майларни исроф қилиб, хумларни синдириб ташлагандилар. Эрши йўлидаги депара, кентларда ғамланган май тугаганди. Бу мамлакатга кирилгандан икки ҳафта кейиноқ асл Довон майини топиш шу қадар қийин бўлиб кетиши хаёлга ҳам келмаганди. Ли Гуан-ли Чанъандаёқ Довон шаробини ёқтириб қолганди. Цзян-цзюнь теварагидаги саркардалар ҳам энди Чин ичимликларидан Довон шаробини афзал кўра бошлагандилар.

Шэнбинлар ниҳоятда ҳадиксирашар, ҳар нафасда довонликларнинг учқур гуруҳлари пайдо бўлиб қолиши мумкин эди. Улар гоҳ қамишлар ораси, гоҳ тоғ томондан хужум қилишарди. Олд томондаги

нарироқ қамишлар орасида буралиб-буралиб осмонга ўрлаётган ним кўкиш тутун кўринди.

– Катта гулхандан кўтарилмаяпти тутун... ўтини қуруқ... – ўзини билағон қилиб кўрсатмоқчи бўлди юзбоши. – Қани, ким якка ўзи қамишзорга кириб, у ерда кимлар борлиги, нима бўлаётганини билиб кела олади?

Ҳеч кимдан садо чиқмади.

– Қўрқаяпсизларми? Довонликлар у ерга пистирма қўйган деб ўйлаётгандирсизлар-да?

– Мен бораман! – деди юзлари билан бўйни чандиқ тўла шэнбин. Тиғ излари эди бу чандиқлар.

– Сен, Жэн Чэ, ярамас бўлсанг ҳам анави кўзлари атрофида кўк чизиқ йўқлардан дурустроқсан! – алқади шэнбинни юзбоши. – Майли, бора қол. Сени ўша тутун чиққан жой рўпарасида, йўлда кутамиз.

Жэн Чэ отини йўрттириб нарироқ боргач, ўнгга бурилди. Кўп ўтмай у белгиланган жойга ялангоёқ, бўз кўйлак-иштонли довонлик чолни ҳайдаб келди.

– Оловни манави ёққан экан! Менга наша чектирди, – ўзининг довюраклиги, кайфи борлигидан мақтаниб талтайди Жэн Чэ.

– Нима қилаётган экан?

– Балиқ шўрвага ўхшаш қандайдир ёвғон пишириб, наша тортаётган экан. Қамишдан қапа қилиб олибди, бир бўлтак ерга экин ҳам экиб қўйибди. Атрофда ҳеч ким, ҳеч нарса йўқ. Роса титкиладим ҳаммаёқни, қурол-пуроли бордир деб. Ғирт аҳмоқ-да! Қочиб кетиш хаёлигаям келмабди. Буни ўша ердаёқ гум қилиб қўя қолай девдим-у, анави кўрқоқларга, – Жэн Чэ кўли билан шерикларини кўрсатди, – кўрсатай деб ҳайдаб келдим, йўқса, ишонмайдилар тутун чиққан жойга ростанам борганимга.

– Ундан сўра-чи, нашадан яна бормикан? – буюрди юзбоши юзлик орасидаги тилмочга. Уйғур юзбошининг гапини таржима қилди.

– Борини сизларнинг чақирингиз тортиб олди.

– Бошқа тополмайсанми?

– Бу ерда йўқ.

– Қаерда бор?

– Эртага эрталаб келтираман.

– Қаёқдан?

– Узоқ қишлоқдан, қариндошларим ёнидан.

– Қишлоғинг қаерда?

– Қуба кенти ёнида.

– От-уловинг йўқ-ку?!

– Қамишзорда яғир эшагим бор, холос.
– Жўна! Эртага эрталаб капангга шэнбин боради.
– Текинга озроқ беришим мумкин. Кўпини шойига, кумушга, олтинга айрибош қиламиз, – деди хотиржам қиёфада чол.

– Савдо-сотик қилмоқчимисан ҳали?

– Бўлмаса-чи!

– Боринглар, отларни ўтлатинглар, – ўшқирди юзбоши теварагида анграйиб туришган шэнбинларга.

Шэнбинлар нари кетишди.

– Қани, бу ёққа чўз-чи, Жэн Чэ!

Жэн Чэ тирноқлари билан майдалаган наша бўлагини оғриниб юзбошига узатди.

– Бор-йўғи шу холосми?

– Бори шу! Бу аҳмоқ чол ёлғон гапиряпти. Икковимиз қапада ҳам чекдик. Фақат мана шу бўлакчани кечқурун наяки қиламан деб олиб қолувдим.

Чол гап нима тўғрисида бораётганини фаҳмлади-да, маъноли кулимсираб қўйди. Юзбоши истехзони дарҳол тушунди. У ўнбошини чақириб буюрди:

– Жэн Чэни ҳаммаёғини титкилаб чиқинглар-чи!

Тўртта шэнбин титкилашга киришиб, Жэн Чэнинг липпасидан тухумдай нашани топиб олдилар. Юзбоши нашани чангаллади-да, ўнбошига буюрди:

– Ёлғончига ўн қамчи урилсин! Бу ҳали сийлаганим. Кўркмай бориб келгани учун кам жазолаяпман.

Қамчиланган Жэн Чэ тишларини ғижирлатиб, нари йўналди. Юзбоши билан ўнбоши йўл четидаги кўм-кўк ажриқ устига ёнбошлаб, наша тутунини ҳузур қилиб қайта-қайта тортишди. Чол улар қарши-сида чордона қуриб ўтирарди.

– Қариндошларинг кўкнор экишадими?

– Экишади.

– Унда, қорадори ҳам олиб кела олар экансан-да?

– Униям эплайман.

Юзбоши ҳамда ўнбоши чол билан ҳар пайса наша ва қора дори учун қанча олтин, кумуш ёки ипак мато беришга келишиб олдилар. Довонлик молини жуда арзон баҳолаганига харидорлар ҳайрон эдилар. “Кўлимиздан қутулиб чиқиб кетиш учун бизни лақиллатмаяптимики?” деган фикр кечди юзбошининг хаёлидан. Эртага эрталаб қапа ёнида учрашишга ваъдалашдилар. Чол кетгач, юзбоши билан тилмоч ҳар гал бундай савдодан қанча фойда кўришларини чамалаб кўришди-да, Ос-

монтагига қанча олтин билан қайтишларини кўз олдиларига келтирдилар. Чунки, кейинги пайтлари қўшинда чекимлик жудаям тахчил, шэнбинлар жичча нашага ҳам бор-будларини беришга тайёр эдилар.

Янаги кун эрталаб юзбоши тилмоч билан қапага борди. Чол уларни кутарди.

– Қариндошларим бу олди-сотдидан қўрқишяпти, – деди чол исқирт бўз латтага ўралган нашани юзбошига узата туриб. – Агар беклар сезиб қолишса, менгаям, қариндошларимгаям ёмон бўлади.

– Бекларингни ҳам, ихшидингни ҳам кунлари санокли қолди!

– Улар мустақкам ўрнашиб олишганмиш кент ичида. Қишлоғимизда шундай дейишяпти. Румодан қудуқчи усталар келишганмиш. Уларни кент ичига бекитиқча киритиб олишибди!

Тилмоч чолнинг гапларини таржима қилаётганда “Румо” сўзини “Дачин”, яъни Рим давлатини ханликлар аташадиган ном билан алмаштирди. Юзбоши қариянинг сўзларига кўпда аҳамият бермади, Унинг бутун фикри-зикри ҳозирги олди-сотдидан кўрадиган фойда билан банд эди. Чол қўрқаётган бўлса керак, дағ-дағ қалтирарди.

– Бир сен олди-сотди қилаётганинг йўқ биз билан. Қандайдир бегинглар ҳам бизга кўмаклашяпти. У шу дарё юқорисида яшаркан. Бизга ғалла, ёғ, жун сотяпти.

– Сизларни одамларингдан бирортаси бизникиларни қўлига тушиб қолса, оғзидан гуллаб қўйса... Унда жуда ёмон бўлади... Менам, қариндошларимам тирик қолмаймиз.

– Шэнбинлар иккиламчи қўлга тушиб қолмайдилар. Улар энди қамишзорларни тинтигани икки-уч юзлик бўлиб чиқарилади. Мен буни кеча катта сяовэй оғзидан эшитдим, биласанми у ким?! У сяовэй цзян-цзюнь чодирига ҳам тўппа-тўғри кириб бораверади! Қани, қўрқмай олиб келавер нашангни!

Қария юзбошининг сўзларига аҳамият бермагандек кўринди. У келтирган моли эвазига берилган бир неча кумуш тангаларни қуёшга солиб, чертиб кўраётганди.

– Кўп-кўп олиб кел. Сен билан лақиллашиб ўтиргани бекорчи вақтимиз йўқ, – деди юзбоши.

Тилмоч юзбошининг гапини таржима қилаётиб, ўзидан ҳам қўшиб кўйди:

– Бу тадбиримизни ҳеч ким ҳидини ҳам билмайди!

– Бизни улуғ Ахурамазда, сизларни ўз тангриларинг асрасин, ишқилиб!

Тилмоч билан юзбоши атрофга аланглашаётганда чол қамишлар ичига шўнғиди.

Қоронғи тушган заҳоти чол йўлга тушди. У илонизи ёлғизоёқ йўлдан борарди. Ярим йўлда унинг қаршисидан бир неча одамлар чиқиб қолишди.

– Хўш, йўл бўлсин?

– Қишлоғимга кетяпман.

– Қаердан келяпсан?

– Ўзимнинг капамдан.

– Терак тагидаги кападанми?

– Ҳа!

– У сенинг капанг эмас. Биз қурганмиз-ку! Қандай қилиб сеники бўлиб қолди?

– Тўғри гапиряпсизлар! Бу атрофни менданам яхши биларкансизлар!

– Айт, нима қилдинг у ерда?

– Балиқ овладим!

– Бор гап шуми?

– Шу!

– Ёлғон гапиряпсан! У ерларда чинжинлар изғиб юришади! Нега улар сенга тегишмади?

– Қайдам...

– Атаман ҳузурига элт бунди. Сайроқи қуш тутибмиз, шекилли!

Йўлтўсарлар чолни худди “уники”га ўхшаш кичкинагина қамиш қапага олиб келдилар. Қорачироқ хира милтирарди. Уч киши қариянинг бу ерга ўзидан олдин етказиб келтирилган нарсаларини бирма-бир кўздан кечирардилар. “Чиндан ҳам йўлтўсарлар, хуржуним кўзларидан нарсаларимни сездирмай олибдилар-а!”

– Бу тангалар чинжинларники! – деди йўғон овозда, қамиш устида ўтирган забардаст қароқчи.

“Улар ҳатто чинжинларнинг пулини ҳам билишаркан! – деган фикр “лип” этиб ўтди чолнинг хаёлидан. – Нима қилсам тўғрироқ бўлади? Бу ерларда юришим сабабини айтсаммикан?”

– Сени отинг Бургут эмасми, ўғлим?

– Худди шундай, отагинам! Қоронғидаям танидингиз-а мени!

– Буларнинг атамани эканлигинг кўриниб турибди. Мендан нима керак сенга? Бу нарсаларнинг ҳаммасини, пулларниям олавер, сенга бердим.

– Йўқ, отам! Нарсаларингиз ўзингизга буюрсин. Биз буюм гадоси эмасмиз. Керагида оламиз, холос. Бу тўқайда нима қилиб юрганингизди яширмай, тўғриси айтиб беринг. Ўзингизни гўлликка солманг! У ёқда ҳозир ҳеч ким балиқ овламайди!

- Сизлар нима қиласизлар бу ерда?
 - Бизам балиқ овлаётганимиз йўқ!
 - Яхши, мен баъзи бир нарсаларди айтиб берай.
 - Нега энди баъзи бирларини, ҳаммасини эмас?!
 - Сизларга керак бари гапни айтиб берсам бўлдим?
 - Тушундик, сен ё ихшид, ёки ясовулбегининг айғоқчисан, – деди чол билан деярли тенгқур Заал. – Сенга ўзингни нашафуруш кўрсатиб, чинжинлар нима қилмоқчилигини билиб туриш топширилган.
 - Оббо, ҳамма нарсадан хабардорсизлар-а!
 - Бундан кейин энди бизни қапагаям кириб турасан! – деди буйруқ оҳангида Заал.
 - Эшитганимдай сизларам чинжинларни қувиб юборишга бел боғлаганакансизлар-да?
 - Сен ҳам биздан жирканарсан?
 - Йўқ. Агар мен ихшид ўрнида бўлсам кўмагинларни қайтармасдим.
 - Нима, гуноҳдан қўрқмайсанми? Заутар тавбамизни қабул қилмади-ку!
 - Эҳтимол, заутар кейин ачингандир бундай қилганидан. Ахир, у ҳамма олдида сизларга қучоғини очолмасди-да!
 - Сен-чи?
 - Мени ишларимни ҳеч ким ҳеч қачон билмайди!
 - Тушунарли! Агар ихшид ёки заутар ўрнида бўлганинда, сен ҳам ўйлаб кўрардинг. Аммо сен яшириқча иш олиб борасан, шу сабаб биз билан алоқада бўлишдан қўрқмайсан. Хўп, бунисига ҳам кўнамиз! Ҳозир бизга сен кераксан!
- Чол йўлтўсарларга чинжинлар билан савдо-сотик алоқаси ўрнатгани тўғрисида сўзлаб бергач, уларга ҳам бу атрофда душман юзликлари пайдо бўлган заҳоти хабар етказиб туришни ваъда қилди.
- Унутманглар, – деди у гапининг охирида, – бундан буён шэнбинларнинг энг камида иккита-учта юзлиги бирга чиқади бу томонларга.
- Йўлтўсарлар чолни энг қисқа сўқмоққа солиб юбордилар, бу йўл билан у сахармардондан олдинроқ кўзлаган жойи – лаҳим оғзига етиб олиши мумкин. У ерда чолни Қундузбекнинг одами кутяпти.

И К К И Н Ч И Қ И С М

ТЕСКАРИ ИСКАНЖА

Биринчи боб

ЎЗИЮРАР ЁҒОЧ УЙЛАР

Одамлар аста одимлашяпти... Уларнинг бошлари ҳам турнақатор тизилиб, оташкадага кетишмоқда... У ерда улуғ Ахурамазда, Олов ҳамда жанг маъбуди Митрага тобиниш, улардан ҳалокат ёқасидаги Довонга нажот сўраб илтижо қилиш учун боришяпти. Бу оғир кунларда ёв исканжага олган кент ҳимоячиларининг руҳини кўтариш энг муҳим вазифа. Ҳозир довонликларга умид ва далда берувчи бир оғиз сўз ҳам мадад бағишлайди.

– Улуғ Ахурамазда Осмону Ерни, Суву Оловни яратди. – Навбатдаги ваъзини бошлади кейинги кунларда овози ҳирқираб қолган заутар ғиштин супачада ўтирган кўйи. – Суви мўл, серунум, ризқ-рўзимиз манбаи она тупроқ Довонни малъун ёвдан асрашда буюк тангри ҳар биримизга ато этган танмучал, куч-қувват, ақл-шижоатдан фойдалана олиш ўзимизга боғлиқ. Эзгулик билан Ёвузлик ўртасидаги мангу кураш шу кунларда бениҳоя кескинлашиб бормоқда! Ёвузлик анави ёқда, – заутар ўнг қўлини кент ташқарисига чўзди, – девор орқасида! Эзгулик бизнинг, сиз билан менинг вужудимизда! – заутар сўзлашдан тўхтаб, Оловни тавоф этаётганларни бир-бир кўздан кечириб чиқди. – Ҳар биримизнинг аждодимиз, – давом этди у, – шу ерга, Довонга дафн этилган! Агар биз... сиз шу муқаддас тупроқни, ота-боболарингиз яшаган, улуғ Ахурамаздани шарафлаган, олампаноҳимиз Заратуштра ёққан Оловни эъзозлаган ерни ёвдан асролмай, ислиқи чинжинлар топташига йўл қўйсангиз... ўз ўғишингиз, уруғингизни тўйдириб келаетган, барча ўтган қавм-қариндошингиз суякларини сақлаётган тупроқни душманга булғаттирсангиз... Одамотадан бери ўтган аждодларингиз руҳи дарғазаб бўлади, сизлардан юз ўгиради! Бутун уруғингиз, аймоғингиз қирилиб битади! Улар тоабат зурриёт кўрмайжақлар!

Сизни ҳам, аждодларингизни ҳам ёдга оладиган зот қолмайди! Рухинглардан Осмонда ота-боболарингиз руҳи юз ўгиради, жирканади, ор қиладилар! Жонларингиз ёв булғалаган, таҳқирлаган осмон билан ер ўртасида даҳшатли қийноқ азобида муаллақ осилиб қолади.

Заутар кексалик дол қила бошлаган гавдасини басавлатроқ кўрсатиш учун кўкси, кифтларини тез-тез кўтариб кўярди. У боқий Олов атрофида қисилишиб ўтирган чақирлар, кексалар, аёлларни фақат сўз билангина эмас, ўзининг бардам кўриниши билан ҳам тетиклантиришга уринарди. Довонликлар бошига офат ёғилган кейинги машъум бир неча кун мобайнида, Сариқ аждар чангалини ёзиб, уларга ҳамла қила бошлагандан бери заутар ваъзини шароитга бирмунча мослаштирганди. Унинг охирги сўзлари оташкададаги ҳар бир одамга алоҳида-алоҳида қаратилгандек эди:

– Одамлар! Улуғ Ахурамазда бандалари, Заратуштра қавмлари, имони бутун довонликлар! Одам боласилигимизни исботламоқ вақти етди! Қайси биримиз ўз отамизнинг ўғли, ўз хотинимизнинг эри, ўз болаларимизнинг отаси эканимизни кент ҳимояси кўрсатади! Ким уясини ўзидан кучлироқ йиртқичга бўшатиб берадиган заиф даррандасимонлигини ҳам, ким болаларини олғир мушукка ем қилиб ташлаб кетадиган сичқондан фарқ қилмаслигини ҳам мана шу бўлажак жанг кўрсатади.

Заутар Эзгулик билан Ёвузликнинг ўзаро кураши тўғрисида қайта-қайта сўзлар экан, тингловчиларни охир-оқибат, албатта, Эзгулик энгиб чиқишига ишонтиришга тиришарди. Дадиллашган одамлар муқаддас Оловда тобланиб, “Овесто” яштларидан айримларини қироат билан такрорлардилар. Ниҳоят, оташпарастрлар орқалари билан юра-юра Олов уйдан чиқдилар, улар ўрнини ташқаридаги навбат кутаётган бошқа довонликлар эгаллашди...

Отхонага кираверишда, чап томондаги ёғоч ғов орқасида, сойишта пайтлар Арк отбоқарлари ухлаб овқатланадиган ўчоқбошида ясовул Тўхтарнинг икки ёш боласи, хотини, кампир онаси истиқомат қилишарди. Тўхтарнинг Туронболға билан қирқ йилдан ортиқроқ кўшни яшаган отаси бурноғи йили оламдан ўтганди. Ихшидга сидқидил қилган хизматларини ҳисобга олиб, қартайиб қолган ясовулнинг суякларини ички кентдаги остадонга, ўз аждодлари ёнига қўйишга рухсат берган эдилар. Ясовул авлодига мансуб ёш чақир Тўхтар оиласининг иши бирмунча ўнгидан келди. Улардан ҳеч ким ички кент кўрғони ташқарисида қолиб кетмади, очиқ жойда, ёв палахмонлари ёғдираётган тошбўрон тагида яшашга мажбур эршиликларга қараганда анча қулай жойлашишди.

Душман Довонга бостириб келгандан бери Тўхтар жонини аямай жанг қияпти. У Чилустуннинг нариги томони ва Айирмочтош атрофида олишганлар орасида ҳам бор эди. Унга бошқалар қатори девор устидан ёв бошига машъала отишни ишониб топширдилар. Тўхтар девор устига чиқолган чинжинлар билан ҳам жанг қилиб, бир неча шэнбинни ер тишлатди, олишув пайти у девор устидан ағанаб ҳам кетди, лекин орадан бир кун ўтгандан сўнг яна оёққа туролди. Бош дарвозанинг чап томонидаги ички кент деворининг энг баланд минорасида туну кун ёв билан жанг қилди. Тўхтар Эршидаги энг мўлжалга урар мерганлардан бири бўлиб, болалигиданоқ ёй отишни машқ қилганди.

Бугун кечга яқин мингбошининг ўзи минорага чиқиб бориб, Тўхтарга: “Сенга бир кун дам берамиз. Бор, бола-чақангни ёнига! Нима қилиш кераклигини сўнг айтамыз”, – деди. Тўхтар оиласи ёнига келди. Болаларини тиззасига ўтқазиб эркалатди, онасини бағрига босиб қучоқлади. Онаси ташқарига чиққан пайт хотинини тўйиб-тўйиб ўпди...

Қоронғи тушгач, отхонанинг нариги бурчагида қорачироқ милтиллади. Қисиниб-қимтиниб ўтирган чоллар, ярадорлар, касаллар, ёш болалар, эмизикли чақалоқлари бор аёллар чироқ яқинида уймаллашиб, паст овозда гурунглаша бошладилар. Ким ташқарида нобуд бўлган чақалоғини, ким чопиб ташланган бетоб онасини, ким дом-дараксиз йўқолган қариндошини эсларди... Оғир, чуқур хўрсинишлар, пиқ-пиқ йиғи овози қулоққа чалинади.

– Яхшиси, оқиндан эшитайлик. Қани у? – гап ташлади кимдир ўртага.

– Мана, шу ерда!

– Яқинроқ келсин бу ёққа!

– Овоз қоронғидаям эшитилаверади-ку, қорачироқ ёруғи, майли, сизларга бўла қолсин! – ҳазил қилмоқчи бўлди оқин. – Мен сизларга бутун бошли халқни форслар шоҳидан қутқазиб қолган ўзимизни чўл йигити Широқ тўғрисидаги қўшиғимни айтиб берай. Биласизлар, у бурни, қулоқларини кесиб ташлаб, ўзини ўғишидан қочиб ўтган одам қилиб кўрсатган. Ёв қўшинини йўлбошловчи сифатида сувсиз қум саҳросига олиб бориб қўйган.

Оқин қўлига дўмбирасини олиб, аста черта бошлади.

– Шундай талотўп кунларда қандай қилиб дўмбирангизни сақлаб қололдингиз? – мусиқани бўлиб сўради кимдир.

– Ахир чақир қуролини йўқотмайди-ку! – деди жавобан оқин.

– Мен ёвни шуминан ураман. Дўмбира – мени қиличим, ўқим, хан-жарим!

– Гапга солманглар оқинни! Эшитайлик!

Оқин ички товуш билан хиёл ҳирқироқ овозда қўшиқ бошлади:

*Ким билибди сени, эй Широқ,
Эл-юрт севар эканинг шунча?!
Халқ ғамидан сени деб йироқ
Ўйлаганлар бор эди қанча!
Шартта кесган қулоғу бурнинг
Ёв ишончин эди баҳоси!
Из соларди томчиган қонинг
Шу йўл, бўлди ёв интиҳоси!
Форслар шоҳи, лак-лак қўшинин
Мардонавор элтдинг авлоққа.
Танҳо ўзинг асир олганинг
Билдилар сўнг тушгач тузоққа.*

Тўхтар тўшалган сомон устида болаларини тиззасига олган кўйи оқиннинг қўшиғини тингларди. Хотини бир нима демоқчи бўлган эди, у қўли билан “тўхтаб тур” ишорасини қилди. Қўшиқ оддий чўпон Широқнинг беқиёс шижоати тўғрисида эди. Оқин қўшиғини давом эттирди:

*Сен туппа-тик ўлим кўзига –
Боқдинг. У кўз эди шоҳ кўзи!
Афсус, ғазаб тўла сўзига
Сен бепарво. Лол қолди ўзи!
Ким билибди сени, эй Широқ,
Эл-юрт севар эканинг шунча?!
Халқ ғамидан сени деб йироқ
Ўйлаганлар бор эди қанча!*

Оқин дўмбирасини аста ёнига қўйди. Одамларнинг гўё ҳамма бор ғам-андуҳлари аригандай эди. Уҳ тортиш ҳам, мунгли йиғи ҳам бошқа эшитилмади...

– Эҳ, бу ярамас оёқлар-ей! Биродарлар, менга амал-тақал бирор қўлтиқтаёқ ясаб берсаларинг! Менам девор устига чиқиб отишаман. Туппа-тузук мерганман, ахир! – деди қора чироқдан анча наридаги бир кекса.

– Қанча чиранманг, барибир Широқ бўлолмайсиз! – луқма ташлади чолнинг гапига жавобан ярадор чақир.

– Гапинг тўғри. Широқ қилганича иш қилолмасам керак. Билиб қўй, ундан кам жафо чекиб ўлмаслик қўлимдан келади! – бўш келмади қария.

– Агар душман қўлига тушиб қолсангиз, бошқача нағма қилиб қоларсиз дейман! – калака қилмоқчи бўлди чолни ярадор чақир.

– Сен, чақир, кўкрагингдан эмас, орқангдан ўқ еган – бўлсанг керак! – заҳарханда қилди қоронғидан кимдир.

Истеҳзоли кулги кўтарилди.

– Топдингиз! Уни елкаси сал-пал шилинган бўлса керак нари борганда! – деди аллаким.

– Кўяверинглар уни! Бизнинг орамизданам Широқлар чиқиб қолади! Ахир уруш эндигина бошланди-ку! – деди чолни калака қилган ярадорга танбеҳ берган одам.

Тўхтар қаттиқ чарчаган бўлишига қарамай, узоқ вақт ухлай олмади. Унинг қулоқларидан “Бизнинг орамизданам Широқлар чиқиб қолади! Ахир уруш эндигина бошланди-ку!” деган гап нари кетмас эди. Бу барча довонликларнинг айни кўнгилларидаги гап!

Эртасига йигирма чоғли, бўлиб ўтган тўқнашувларда ўзини кўрсатган чақирларни, шу жумладан, Тўхтарни ҳам, тўппа-тўғри ихшид ҳузурига олиб бордилар. У ерда бир неча атоқли беклар бор эди. Ихшид чақирларга қарата деди:

– Биз кентни ёв қўлига топширадиган анойилармаслигимизни чинжинларга билдириб қўйиш вақти келди. Душман фақат қилич тилигагина тушунади! Сизлар девор ташқарисига чиқиб, довонликлар йўлбарсдек олишишга қодирликларини кўрсатасизлар! Учамакни ёндириб юбориш ҳали хамир учидан патирлигини билиб қўйишсин бир!

Чақирлар душман учамагини ёндириб юборган довюралардан ҳеч ким қайтиб келмаганини яхши билишарди. Энди ўзларининг қисмати ҳам худди ўшандай бўлиши мумкин! “Улар халқ учун Широқдай ҳалок бўлдилар! – деган фикр кечди Тўхтарнинг хаёлидан. – Аммо уларнинг қисмати, қай йўсин ўзларини қурбон қилганларини ҳеч ким билмайди. Шу учунам улар тўғрисида ҳали қўшиқ тўқиганларича йўқ. Эҳтимол, Довонни ўз ҳаётим эвазига мен қутқазарман! Ўшанда мен тўғримдаям қўшиқ тўқиб айтишади! Бундай ўлим инсон учун шараф! Ахир, заутарам оташкадада ёмонликка қарши курашиб, ўз номингни номусдан қутқарасан, ота-боболаринг руҳлариниям шод этасан, деди-ку! Ҳа, Широқнияма катталар чақиртириб келиб, нима қилиши кераклигини айтган бўлсалар керак! Бундай режани ақлли, ҳурматли кишилар биргаликда ўйлаб топадилар, довюралар уни амалга оширадилар!”

Тўхтар шундай хаёллар билан оиласи жойлашган отхонага қайтди. Кампир онаси деворга бошини суяб, мудраб ўтирарди. Хотини четлари учган мисқозонда бўламиқ пишираётганди. Ўчоқдаги заиф аланга шуъласи сомон устида ўтирган уч ёшли қизчаси билан бир яшар ўғилчасининг юзларида акс этарди. Тўхтар болаларини эркалатаркан, онаси билан хотинига эртага кентдан ташқарига чиқиб, очиқ майдонда

чинжинларга қарши юзма-юз жанг қилажаги тўғрисида астагина шипшитди.

– Нимага энди сен? – сўради жонҳолатда онаси.

– Чунки мен мерганман, эна!

– Сендан бошқа мерган йўқ эканми?! – зорланди онаизор йиғлаб нима деяётганини ўзи ҳам билмай.

– Бор... Уларам менминан бирга чиқишади!

– Менам сизларминан бирга ўламан! – пиқ-пиқ йиғлай бошлади Тўхтарнинг хотини.

– Йўқ, асло! – шартта гапни бўлди Тўхтар. – Мен нима учун чиқяпман ташқарига?! Олишаман... ўлиб кетаман, уруғим, пуштим... болаларим тирик қолсин деб... Сен уларни ўстирасан, деб!..

– Остадон оғзига бориб қолган энангни кимга ташлаб кетмоқчисан?!

– Энажон! Сизнинг суяқларингиз остадонга қўйилмай, шэнбинлар оти топтамасин деб, уларнинг қиличи Чўлпоной сочларини қирқиб ташламасин деб... олишаман... жанг қилишим керак эртага!

– Сенсиз, барибир яшамайман, ўламан, ўғлим!

– Сен, Чўлпоной, ҳали ёшсан, чиройлисан! Яшашинг керак! Керак!.. Мени илдизим... уруғим қуриб битмаслиги учун!.. Сўнг... Мен буни биламан... Кейин, сен... барибир эрга... кимгадир тегишинг керак...

– Тўхтар ўзини тутолмай овози қалтираб, кўзларида ёш филтиллади. – Унда болалар... болаларим... уйинг бўсағасидан ташқарида... янги уйингга сиғишмай... Нима деяпман ўзи?! Болаларимизни жонингдан яхши кўришингни биламан!

– Бошқа эркакка фақат ўлигим тегади! – шу пайтгача ҳиқиллаб йиғлаётган Чўлпоной энди чинжинларни қарғаб, хўнграб юборди...

Тонг пайти Тўхтар қабристонга борди. У ерда кеча Аркда, ихшид хузурида бирга бўлган чақирларнинг кўпларини учратди. Демак, улар ҳам ота-боболарининг суяқлари билан видолашгани келишибди-да. Ҳар ким ўзининг оилавий остадонига тушди. Тўхтар энг четдаги токча яқинига борди.

– Отагинам! – деди у бўғиқ овозда, ўпкаси тўлиб. – Мен келдим, эшитяпсизми? Мени жонимам тез орада сизнинг жонингиз ёнига учиб боради! Аммо мени суяқларим сизнинг суяқларингиз ёнида бўлмайди! Суяқларимни лаънати чинжинлар тепалаб, муқаддас тупроққа қориштириб юборадилар. Бунгача мен ўнлаб, юзлаб чинжинларни ер тишлатаман! Шундай қилишга қасам ичаман!

Тўхтар ўзини ўн-ўн беш ёшга қариб кетгандек сизди. Қуруқшаган кўзларига ёш келмай қўйди, юраги эса гўё тошдек қотиб қолганди. У

остадоннинг тор тешигидан ташқарига эмаклаб чиқди-да, оиласи ёнига йўналди. Йўл-йўлакай унинг хаёлига янги фикр келди: аёвсиз жангда қурбон бўларкан, аждодлар ғазаби, умуман номуссизликдан қутулиш... уруғ-аймоғини ҳалокатдан асраб қолишдан ташқари осмонда онаси, хотини Чўлпоной, болалари жони учун ҳам жой ҳозирлайди! Уларнинг жони осмонга учиб чиққанида Тўхтарнинг жони ёнида тайинли жой бўлади! Бундай шарафга у фидокорлиги, қўрқмаслиги, умрининг қолган қисмидан воз кечиши орқали эришади! Ҳа, тақдир, унинг зиммасига оғир юк ортган экан!

Чўлпоной йиғлаб юриб, арзимасгина нонушта тайёрлади. Болалар уйғониб, моғорлаган қаттиқ нон ея бошладилар. Тўхтар онаси билан хотинининг ўртасига ўтириб, болаларини тиззасига олди.

– Яхшилаб тўйиб ол, ўғлим, қувватлан, жангга кетяпсан-а! – деди бугун эрталабдан ўзини сал қўлга олган она. Тўхтар буламиқдан татинди, талқон билан қаттиқ нон еди. Гўдаклар яна нон сўрашганди, у болакайларга нондан ушатиб берди... Орага нохуш сукунат чўкди. Катталарнинг учаласи ҳам бир нарса тўғрисида ўйлардилар: улар ҳозир охирги марта биргалашиб нонушта қилишяпти. Диллари ғам-андуҳ тўла, йиғлаб юбормаслик учун ҳеч ким чурқ этмасди.

– Дадажон! Шиз кечқуйин менга... укамгаям қизий ойма ойиб кеяшизми? – деди Тўхтарнинг кемшик тишли қизчаси. Чўлпоной эрининг бўйнига осилиб, аччиқ-аччиқ йиғлай бошлади. Кўп йиғлаш, уйқусизликдан мадорсизланган кампир хўрлиги келиб, кифтлари силкинар, аммо кўзларида бир томчи ҳам ёш қолмаганди. Қўрқиб кетган болакайлар баравар чинқириб юборишди. Дили вайрон бўлган Тўхтар ҳам ўзини тутолмай, эркак йиғиси билан ўксиб-ўксиб йиғларди... Ниҳоят кетиш вақти бўлди. Ҳаммалари ўринларидан туришди. Довонликлар одатига кўра, Тўхтар ўғилчасининг оғзига озгина тупуриб қўйди. Шундай қилинса, бола отасини ичкиб соғинмайди! Чўлпоной ўзини эрининг оёқларига ташлаб, маҳкам ёпишиб олди, қизча Чўлпонойга ёпишди. Тўхтар нима қилишини билмай, саросимада тек турарди... Охири у хотинини тирсагидан ушлаб турғазди-да, қизчасини қўлига олиб, Чўлпонойга тутқазгач, эшик томон шошилди.

– Менминан-чи? Менминан хайрлашмайсанми, болам?! – ўпкalandи кампир. Аммо Тўхтар орқасига қайрилиб қарашга журъат этолмади, чунки у ўзини хотини, болалари устига беихтиёр ташлаб юборишдан қўрқарди. Онанинг ўзи бориб, ўғлини бағрига босди, юзи, кўзлари, пешонасидан ўпди. Чўлпоной қуйиб қўйгандай отасига ўхшаш ўғилчасини бағрига маҳкам босган кўйи мўлтираб қолаверди...

Тўхтар ён дарвоза томон йўл олди, кўнгилли довюраклар ўша дарвозадан чиқишлари керак эди. Оиласи билан видолашган Тўхтарнинг дили ғазаб-нафратга тўлганди. Ҳозир у нақд ўлимга кетяпти! Бу ўлим Тўхтарни қақажон болалари, севимли хотини, меҳрибон онасидан то-абад жудо этади, ғамхўри йўқ бола-чақасининг тақдири, ким билсин, нима кечаркин... Лаънати чинжинларнинг касофатидан бу! Биздан нима керак асти уларга?! Ўз юртларида яшайвермайдиларми?! Бевақт ўлиб кетиш жуда алам қилади, аммо илож қанча, ўзга йўл йўқ! Ҳамон менинг ўлимим зарур экан, у душманга жуда қиммат тушади! Менинг ҳаётим эвазига ёв ўнлаб, юзлаб шэнбинларидан маҳрум бўлади.

Тоғ тизмаси ортидан қуёш мўралар-мўраламас Арк томида карнай садолари янгради. Шу заҳоти ички кентнинг бош дарвозаси тавақалари ланг очилиб, ташқарига уйсимон иккита ёғоч қурилма аста силжиб чиқди. Гўё баҳайбат ёғоч сандиқ ҳаракатланаётганга ўхшарди. Бу қурилмалар қамалдаги ички кентга яқинлашиш қулай бўлсин учун шэнбинлар чала ёнган иморат ёғочлари, ағанаган гувалаклардан тозалаб қўйган ташқи кентнинг кўча-майдончалари орқали чинжинлар ҳалқаси томон илгариларди. Имиллаб силжиётган қурилманинг ёғоч деворидаги ходалар орасидан довонликлар отаётган ёй ўқлари шэнбинларни йўл-йўлакай тутдай тўкиб борарди.

Шу пайт қуршов ҳалқасидан анча узоқ, Улуғтоғнинг тик ёнбағрида элас-элас карнай товуши эшитилди. Ҳа, бу кунботардаги Куба, Муғўғлон, Қанд, Гесай, Чуст ва бошқа кент депаралардан Эршига мадад куч сифатида келаётган чақирларнинг карнай овозлари эди! Тоғ томондан бир неча жойда қуюқ чанг тўзони кўтарилди. Бу – учқур отларда ёвга камон ўқи ёғдириб елаётган чақир отларининг туёғидан кўтарилаётган чанг эди! Қамалдаги кент минораларидан, девор шинакларидан, кентнинг баланд-паст томларидан қараб турган эршиликлар кўзига бу чанг уларни қонхўр Сарик аждар комидан қутқазиб олиш учун келаётган эртақлардаги улкан ҳамда дўст дев пуркамиш ғазаб тутуни янглиғ туюлди. Ҳар доимги карнай овози довонликларни ҳеч қачон, ҳатто карнай ихтиро этилгандан бери ҳам ҳозиргидай шодлантормаган, бу қадар руҳларини кўтармаганди! Олис карнай овозлари гўё довонликларнинг юраклари қаъридан отилиб чиқиб, баланд тоғ чўққиларига урилгач, акс-садо берарди. Карнайларнинг наъраси қамалдаги ҳаммани ваҳима чангалидан халос этиб, оёққа турғазганди. Фақат жангчи чақирларгина эмас, кексалар, кампирлар, ҳатто касаллар ҳам ўзларини энди кучлироқ, дадилроқ, чаққонроқ сеза бошладилар. Одамларга кент деворлари, миноралари, дарвозалар ҳар қачонгидан мустаҳкамроқ, қалинроқ, баландроқдек туюларди.

Сандиқсимон ўзиюрар ёғоч уйлар гоҳ ёпирилиб келган шэнбинларга чап бериб, орқага тисарилар, гоҳ яна шэнбинларни қийрата-қийрата қуршов ҳалқасига яқинлаб келарди. Оддий ёйлар тугул ўзиотар ёй ўқлари ҳам йўнилмаган йўғон ходаларни тешиб ўтолмасди. Шэнбинлардан айримлари ўзиюрар ёғоч уйларга яқинлаша олсалар ҳам, аммо бундан фойда йўқ эди. Уйларни қилич ҳам, найза ҳам, ханжару болта ҳам шикастлолмасди. Гоҳ олға, гоҳ орқага силжиётган ўзиюрар ёғоч уйлар шэнбинларни яқинроқ келишга қизиқтирар, айти вақтда, зич қуршовга тушиб қолишдан эҳтиёт бўларди. Чинжинлар анчадан кейин бунни сезиб, бошлари қота бошлади. Хўш, “ажал сандиқлари” нега қуршовдан кўрқяпти? Диққат бериб кузата бошлаган шэнбинлар ўзиюрар ёғоч уйларнинг томи йўқлигини пайқаб қолишди. Шундай сўнг шэнбинларнинг зич гуруҳи совут ва қалқонлар ҳимоясида катта талафотларга ҳам қарамай ёғоч уйларни амаллаб қуршовга олгач, уларнинг тепасига тармаша бошладилар.

– Тўхтар! Ёйларни ташланглар энди! Найзаларни ишга солиш керак! – буюрди ўнбоши ўзга тилдаги бақир-чақирлар орасидан.

– Аравани тагигаям кира бошлашди! – қичқирди довонликлардан кимдир.

– Кираверишсин! Елкаларига, бошларига найза санчинглар! – буюрди хириллаган овозда ўнбоши.

Чинжинлар тобора кўпроқ, қаттиқроқ ҳайқиришарди. Тўхтар арава деворидан ошиб тушаётган шэнбиннинг қорнини ёриб ташлади, шу чоғ ўзи ҳам кўкрагидан жароҳатланди. Шэнбинлар найза ва болталар билан араванинг қоплама ходаларидан бирини кўпориб ташладилар...

– Улуғ Ахурамазда! Болаларимди, уруғимди ўзингга топширдим!.. Уларди... ўз...инг! – деди базўр жон бераётиб Тўхтар.

Шэнбинлар иккала ўзиюрар ёғоч уйларнинг ходаларини буткул кўпориб ташлаб, ҳар бир кулбада ўнтадан довонлик жасадини кўришди. “Ажабо, ниҳоятти йигирмата довонлик икки юздан ортиқроқ ханликни йўқ қилиб юборса-я?!” – ҳайратга тушишди Хан саркардалари.

Қуршов ҳалқасининг ташқарисидан ҳужум қилган чақир гуруҳлари санчма жанг қилиб туриш билан чекландилар. Улар учқур отларда шэнбинлар устига сийрак саф бўлиб ёпирилишар ва ёйлардан ўқ узиб, дарҳол орқага қайтардилар. Таъқиб этганларни эса, йўл-йўлакай аниқ мўлжалга олиб деярли хатосиз қулатардилар. Ўзиюрар ёғоч уйлар жанги асносида учқур отлиқ гуруҳлар қуршов занжири ташқарисидан шэнбинларга икки марта ташландилар. Уларнинг ҳийлаларидан оғизлари куйган чинжинлар довонликларни узоқ таъқиб этмайдиган бўлиб қолишганди. Бугунги жанг босқинчиларни ортиқча ташвишлан-

тирмаган бўлса-да, лекин бу тўқнашув довонликлар ночор аҳволда эмасликларидан, улар шэнбинларни ҳам ичкари, ҳам ташқаридан қисиб келиб, исканжага олиш ниятида эканликларидан дарак берарди! Қамал бошлангандан бери биринчи марта жангни довонликлар бошлагандилар. Ҳарбий маҳорат алломаларининг фикрича, жангдаги ташаббус – ғалаба омилларидан биридир.

Жанг тугагандан сўнг цзян-цзюнь Ли Гуан-ли Чжао Ши-чэн, Ван Кўй, Ли Чи ва сяовэйлар билан бирга ўзиюлар ёғоч уйлар қолдиғини кўздан кечиришди. Маълум бўлдики, уйлар бор-йўғи довонликларнинг атрофига йўғон ходалар қоқилган одатдаги катта икки ғилдирак-ли аравалари экан, холос. Арава ниҳоятда оғирлашгани учун уни қулай қўшилган кўринмас от ҳам зўрға торта олган. Уй секин силжишининг боиси мана шунда. Уйлар деворининг у ер-бу ерида ҳосил қилинган тешик ва ходалар оралиғидаги тирқишлар орқали ташқари кузатилиб, ёйлардан ўқ узиб турилган. Довонликлар оддийгина қурилмадан моҳирона фойдаланиб, икки юздан зиёд шэнбинларни қириб ташлагани Хан саркардаларини қаттиқ ҳайратга солди.

– Жудаям жўн қурилма экан-ку, роса бошимизни қотирди-е! – деди саркардалар ҳайратини ифодалаб Чжао Ши-чэн.

– На сюнну, на юечжи, на усунлар қўлламаганди бундай ўзиюлар ёғоч уйларни! – гап ташлади Ван Кўй.

– Ҳа, бошқа ҳеч ким! – қўшимча қилди Ли Чи.

Фақат Ли Гуан-лигина жим турарди. У саросимадаги саркардалар мулоҳазасидан фикран анча илгарилаб кетганди. Бошқа халқларда бундай қурилма бўлмагани аниқ. Аммо, хўш, нега бу қадар оддий, айни вақтда, самарали қурилма яшаш бошқаларнинг хаёлига келмаган? “Кўчманчиларга бундайин қурилмалар наф келтирмасди, – мулоҳаза қиларди ўзича цзян-цзюнь, – сабаби, бундай қурилмалар секин силжийди, уларда отлиқ душманларни таъқиб этиш ёки улардан қочиш қутулиш мумкин эмас”.

– Ходалар билан ўралган бундай аравалар қамалда қолганлар учунгина қўл келади, – деди надоматли оҳангда Ли Гуан-ли баланд, ўн олти қиррали, сариқ шойидан тикилган сержило чодирига қайтиб келгандан сўнг.

У саркардаларга жавоб бериб юборгач, довонликларнинг ўрмаловчи ёғоч уйчалари тўғрисида ўйлашни давом эттирди. Нафақат кўчманчилар, ханликлар ҳам ихтиро қилишолмаган ахир бундай қурилмани! Ли Гуан-ли Осмонтагидаги урушлар тарихини жуда яхши биларди! Чжунгўнинг ўзида озмунча шаҳарлар қамал қилинмаганми! Жангари Чжангў подшоҳликлари давридан тортиб ҳатто шу пайтгача энг

қудратли давлатларда ҳам бундай қурилмани хаёлга келтирмаганлар! Демак, довонликлар ханликларга нисбатан отда жанг қилиш борасидагина эмас, ихтирочилиқда ҳам анча устун эканлар...

Цзян-цзюнь қаршисидаги душмани шу пайтгача ўйлаган даражада анойи эмаслигини тушуна бошлади.

Ли Гуан-ли қачонлардир Хан қўшинида қўлланилган икки ғилдиракли жанговар араваларни эслади. У Чин ҳали империяга айланмай, тахтда Сяо-Гун¹ ўтирган подшоҳликдангина иборат замонларда давлат арбоби Шан Ян ўтказган ҳарбий ислоҳотнинг тафсилотларини бирма-бир хаёлидан ўткази бошлади. Чин давлатининг қўшини ислоҳотга мувофиқ қайта тузилиб, қайта қуроллантирилган эди. Қўшин таркибига отлик аскарлар киритилганди. Биринж қурол-яроғлар аста-секин темир қуроллар билан алмаштирилди. Шэнбинлар илгариги узун кийимлар ўрнига кўчманчиларники сингари жангга қулай калта либослар киядиган бўлишди. Қўшин айни ўша кўчманчиларники сингари бешлик-ўнликларга эга бўлди. Жангда қўрқоқлик қилган шэнбинлар жазога тортиладиган бўлди. Ислоҳот натижасида Чин подшолиги қўшинининг бошқа ванлар (подшолар) қўшинига нисбатан жанговарлиги ортди. Худди мана шу ҳарбий куч Чинни подшоликдан империяга айлантирганди! Аммо Шан Ян ислоҳоти мукамал, тўғри ўтказилганмиди? Нега Шан Ян ўша пайтгача наслий оқсуяклар ҳарбий қучининг ўзагини ташкил этган икки ғилдиракли ҳарбий араваларни қўшин таркибидан чиқариб ташлаган?! Ҳа, бу Шан Яннинг хатоси, ислоҳотнинг камчилиги!.. Аммо ҳозир шартмикин шу ҳақда бефойда бош қотириб ўтириш?! Йўғон ходалар билан ўралган анави лаънати аравалар кентдан имир-симир чиқиб кела бошласа, нима чора қўрилади? На Чанъаннинг донгдор қуролсозлари ясаган темир қиличлар, на найзалар кор қилмаса уларга! Ҳар қандай совуту қалқонни тешиб ўтишга қодир, хунларнинг додини берган ўзиотар ёй ўқлари ҳам ҳеч нарса қилолмади! Нима, ҳар бир ўлдирилган довонлик учун ўнлаб, йигирмалаб шэнбин қурбон бўлаверадими?! Наҳотки бошқа бирор чора бўлмаса?! Ҳарбий санъат алломаси, тажрибали қўшинбоши цзян-цзюнь Ли Гуан-ли довонликларнинг жўнгина, лекин ҳайратомиз жанговар ихтиросига қарши, унга бас кела оладиган чора тополмай қийналарди.

Хан саркардалари ўрмаловчи ёғоч уйлар қолдиғини кўздан кечи раётганларида кент девори минорасидаги ихшид Мўдтой аёнлари билан бирга уларни кузатиб турганди.

– Қаранглар, жудаям ҳайратланишяпти-е!

¹ Милоддан олдинги 361–338 йиллар.

– Ҳа, бошлари қотмай иложлари йўқ! Бундай қурилмани умрларида биринчи марта кўряптилар ахир! – деб қўйди Чағрибек.

– Ўша дурадгор билан темирчиларни Аркка чақиртиринглар! – буюрди ихшид минорадан пастга йўнала туриб. Саркардалар унинг орқасидан эргашдилар.

– Қаерда ўргангансан бундай аравалар ясашни? – сўради Мўдтой кириб келган Ўрўбаздан.

– Худди шундайларини ҳеч қаерда учратмаганман, – жавоб қайтарди Ўрўбаз ер баравар таъзим бажо келтиргач, қаддини ростлаб.

– Аммо ўз юртимда, Парфиёнада Эрон шоҳларининг жанговар араваларини кўп кўрганман... синчиклаб кўздан кечирганман. Отам билан бирга ўша араваларга узун қиличлар ўрнатганмиз. У араваларам икки ғилдиракли, лекигин ҳеч бир томони ўралган эмасди... Ҳаммаёғи очиқ эди.

– Форслар бундай жанговар араваларда юнонларга қарши кўп марта жанг қилганлар, – қўшимча қилди Қўшинбоши Чағрибек.

– Ундай жанговар араваларни дастлаб ўзимизни бақтриёналиклар ўйлаб топишган. Форсларга қарши қўллаганлар. Форслар ўшалардан ўрганишган! – деди заутар.

Беклар унга ҳайрон қараб қолишди: ҳамма бу муҳтарам зот тарихни яхши билишидан хабардор эди, аммо ҳеч ким унинг турли халқ ҳарбий қуроллари тўғрисида маълумоти борлигини хаёлига ҳам келтирмаганди.

– Форслар шаҳарларни қамал қилганларида, – узилиб қолган гапини давом эттирди Ўрўбаз, – узун хода билан қамишлардан баланд минорасимон қурилма ясаганлар. Ўша қурилмани ғилдиракларга, ғалтакларга ўрнатиб, девор яқинига итариб келтирганлар-да, шаҳар ҳимоячилари бошига ўқ ёғдирганлар. Буларни мен кўпни кўрган одамлардан эшитганман.

– Тўппа-тўғри! – заутар яна темирчи қулнинг гапини маъқуллади.

– Нимага энди сизларни ғилдираги баланд араваларингни ҳам холдалар билан ўраса бўлмайди, деб ўйладим, – деди гапини якунлаб Ўрўбаз. – Туронболға фикримни маъқуллади. Кейин уста Жувдар иккимиз ўша иккита аравани ясадик.

– Балқиб турган бу қуёш тагида ҳеч бир нарса буткул янги эмас! – деб қўйди мамнунлик билан заутар. – Аммо улуғ Ахурамазда ҳар қандай иккита бор нарсадан учинчисини яратмоқ уқувини ҳар кимга ато этавермаган!

Иккинчи боб

ТАШЛАНДИҚ ҚИШЛОҚЛАР

– Шуни унутмангларки, қўшин ортидан илашиб келган текинхўрлар ҳам кунига уч маҳал овқат талаб қилишади! Эртагаёқ уларнинг тенг ярмини уйларига қайтарвориш керак! Ортиқча текин томоқлардан қутулишимиз зарур! Шэнбинларни атрофдаги қишлоқларга наҳор юборилсин: оч одам кўмиб ташланган ғалла ҳидини дарров сезади! Ҳар бир шэнбин ўз овқатини ўзи топиб есин! Довон ариқларида бақа, илонлар тўлиб-тошиб ётибди! Бутазорлардаги ёввойи мевалар тўкилиб, чириб кетяпти!

Ли Гуан-ли ҳузурида ўтказилаётган кенгашдаги ҳарбий бошлиқларга цзян-цзюнь Эрши қамалини давом эттириш ниятидалиги маълум бўлди.

– Довонда қишлаймиз, шекилли! – шивирлади сяовэй ёнидаги ўзи сингари юзбошига. Улар эндигина цзян-цзюньнинг кашталанган кенг чодиридан чиқишганди.

– Ахир у Эршини олмасдан Осмонгагига қайтиб боролмайди-да, – деди иккинчи сяовэй. – Эрши цзян-цзюни унвонини оқлаши керак-ку!

– Тўғри айтасан, Осмонўғли ўтган гал юришдаги мағлубиятни зўрға кечирди. Мабодо бу сафар ҳам шарманда бўлиб қайтсак, нақ ҳаммамизни дорга тортади-я!

– Тўғри, ҳечам кечирмайди! Ўтган гал олти минг киши келган эдик, бу йил Дуньхуандан чиққан шэнбинларнинг ўзиёқ олтиш минг! Карвонлар, савдогарлар, бошқалар билан яқин юз минг...

– Ҳа, йўлга чиққанлар... Ҳозир қанчагина қолдик? Айтишларича, қирқ мингтача, холос! Бунга анави лаънати Йу кентини қамал қилиб турганлар ҳам киради ҳали. Наҳотки, йигирма минг одам йўқотган бўлсак?! Хўш, эвазига нима олдик? Эрши ҳалиям таслим бўлгани йўқ. Довонликларнинг кунботар кентларидан янги-янги мадад юзликлар, эҳтимол, мингликлар келиб турибди!.. Ким билсин уларнинг қанчалигини, қамишзорлар, тоғ дараларида яшириниб юришади.

– Ҳамма гап шунда-да. Цзян-цзюнь эршиликларни очликдан дармонларини қуритиб, таслим қилдирмоқчига ўхшайди. Бундан кейин уларни кунботар кентларини қўлга киритиш учун ҳам шэнбинлар керак-ку!

– Чжао Ши-чэн барча ўлган шэнбинларнинг ҳам, чақирларнинг ҳам кийимларини ечиб олиш керак, деганидан кейин, қишни Довонда ўтказишимизга шубҳам қолмади!

– Тўғри, бу кетишда шундай бўлади ҳам!

Сяовэйлар қуршов ҳалқасига етиб келганларида ҳар қайсиси ўз минглиги томон йўналди. Улар ҳозироқ эртага атрофдаги қишлоқларни тинтиб келиш учун юзтадан шэнбин ажратиб қўйишлари керак.

Тушга яқин шэнбин юзликлари аҳоли ташлаб кетган қишлоққа кирди. Бу ерга ҳали бирорта ханлик қадам босмагани кўриниб турарди. Қишлоқ Қорадарё бўйидаги қамишзорлар ўртасида жойлашганди.

– Ань-ин, Ань-ши, Жэн Чэ! Келинлар, манави ҳовлига кирамиз! – шэнбинларини чақирди ҳирқироқ овозда ўнбоши.

Ўнликдан қолган олтига шэнбин ўнбоши билан бирга ҳаммаси бўлиб етти ханлик отлари тизгинидан етаклаб, гувалак деворли ҳовлига кирдилар. Дарвозадан кираётганда Жэн Чэ отини қамчиллаганди, олға интилган от пастак дарвозанинг тепасини эгар қоши билан ағдариб юборди. Ҳовлида мевали дарахтлар билан узум токи анчагина экан. Шэнбинлар отларни дарахтларга боғлаб қўйиб, гувалақдан қурилган лой томли уйларни, бостирма, отхона, молхоналарни тинтиб чиқишди. Ҳовлидан оқиб ўтган ариқча ёнидаги катта қайрағоч тагида кенггина супа кўзга ташланди. Чинжинлар лоақал бирон қоп бўлса ҳам ғалла топиш умидлари чиппакка чиққач, супа атрофига тўпландилар. Ўнбоши супа устидаги эгалари ташлаб кетган нимдошроқ бўйра устига чиқиб, ёнбошлади.

– Қамишзордан жуда ичкарилаб кетмадикмикан дейман? – ҳадиксираб сўради Ань-ши Ань-индан.

– Ўлгудай қўрқоқсан-да, юрак-пурак борми ўзи сенда? – ўшқирди унга ўнбоши. – Отлиқ доvonликлар Куба кенти, кунботар томондан келишади. Биз Эршини кунчиқиш томонида турибмиз.

Ань-ши жим бўлиб қолди. Жэн Чэ сўкина бошлади:

– Бу дарахтларни нимага экишган, меваси қачон пишади? Нимага манави узум нордон?! Қўли акашак бўлсин экканни!

– Булар эртапишар олма дарахтлари! Уларни меваси сен бу ерга келишингдан олдин пишиб бўлган. Узум ҳали пишгани йўқ, – деди Ань-ши.

Жаҳли чиққан Жэн Чэ калтак билан кўм-кўк узум бошларини савалай бошлади. Ғўр узум бошлари бодраб ерга тўкилди.

– Кўзинг оқиб тушади, Жэн Чэ! – ўшқирди Ань-ши ўзини тутолмай.

– Қўрқитиб бўпсан! Ўзингни бил, ярамас!

– “Ярамас” – сенсан, мен – нунфуман!

– Бас қилинлар! Йўқса, иккалангни ҳам терингни шилиб оламан! – дўқ урди ўнбоши. – Билиб қўй, Жэн Чэ, айниқса, сени аямайман!

– Биладан! Қизил кийимим ярамаслигимни билдириб туради, Ань-ши бўлса қўнғир либосда. Мени кўзларим теварагида кўк чизик

бор, ту-нуман! Ань-ши озод шэнбин. Ўнлигингда менга ўхшаганлар учтамыз, кимлигимизни яхши биламыз!

– Сенларни менга беришганда, ярамаслар исковичликни яхши бажаришади, дейишганди. Сенлар бўлса, бирон егулик топиш ўрнига нуқул гап сотяпсанлар!

– Ўнбошиларни бурни ҳам ҳид олар бўлади!

– Бир кунмас-бир кун нақ тилингни кесиб ташлашади-ёв, Жэн Чэ!

– ...Кейин ўша тилингни кўз олдингда итларга ташлашади, дегин...

Минг шукрки, ихтиёр ўнбошиларда эмас!

– Ўрнимдан туришга эринаяпман-да, йўқса, нақ...

– Ўнбошимиз олижаноб, ҳазилни тушунади. Ҳазиллашиб туриш керак-да ахир.

Ўнбоши билан Жэн Чэ уришиб қолмаганларини кўрган Ань-ши енгил хўрсиниб қўйгач, Жэн Чэга юзланди:

– Хафа бўлмагину, Жэн Чэ, ҳалиги кўрнамаклигинг, кечирасан, ғўр узумларни ер билан битта қилаётганингни кўриб, ўзимни тутолмай қолдим. Айтяпман-ку сенга нунфуман деб, умр бўйи мева кўчати ўстирганман, шоли, буғдой, карам... экканман. Қишлоғимда яхши боғбон ҳисобланардим. Кулбам ёнида бир бўлтак ерим бор. Хотиним билан уч болам қолган уйда. Вой-эй, жудаям соғиниб кетдим уларни! Ишқилиб, тинч ўтирган бўлишсин-да!

Ань-ши болалари, ҳамқишлоқлари тўғрисида ҳеч кимга қизиғи йўқ, ҳатто зерикарли, аммо ўзи учун қадрли икир-чикирларни ҳам қолдирмай гапира бошлади. У ҳозир йигирма саккиз ёшдалиги, саккиз йил муқаддам илк бор ҳарбий хизматга чақирилгани, икки йил хунлар чегарасида бўлгани-ю, бу гал тажрибали шэнбин тарзида бу ёққа, Довонга юборилганини бир неча марта такрорлади. Чоққина хўжалиги ҳақидаги ҳикояси шэнбинлар диққатини тортди. Ань-ши солиқни пул тарзида эмас, ҳосилдан маълум қисмини бериш орқали тўлангани нунфуга қулайлигини алоҳида таъкидлади. “Пул қўлнинг кири, бугун бор бўлса, эртага йўқ. Солиқчи келганда, ёнингда пул бўлмаслиги мумкин. Қаттиқ бир қамчи ейсан-у, югургилаб судхўрнинг уйига бориб қолганингни ҳам билмайсан. Қарзга илиндингми, тамом, узиб бўлсан уни!” – Тўппа-тўғри! – маъқуллади унинг гапини шэнбинлардан бири.

– Судхўр қарз муҳлатини чўзиб бериши учун унинг ерида ишлашинг керак, ўзингни экинларингни парваришлашга вақт қолмайди. Кейин ортиб бораётган қарз бадалига болаларингдан бирортасини бериб юборишга мажбур бўласан ёки ўзинг қулликка тушасан! Мени укам агар тирик бўлса, ҳозир кимларнидир қули.

– Мен шикоят қилмасам ҳам бўларкан унда! – гапга суқилди Жэн Чэ. – Аллақачаноқ бунақа борди-келди ташвишлардан қутулганман! Ҳатто бобом Чин Ши хуанди замонидаёқ қотил сифатида давлат қулига айлантирилган экан. Қарз тўлайвериб ийиғи чиққан катта бобом охири чидолмай судхўрни шартта чавақлаб ташлаган бўлса керак, ҳойнаҳой. Уни суяклари ҳозир Чанчэннинг қаеридадир тупроқ остида ётибди. Ўша қотиллик учун катта бобомни уч авлоди қулга айлантирилган. Тўртинчи авлоддан бўлганим сабабли, у ҳукм менга дахлсиз. Аммо бундан нима фойда? Менда ер ҳам, уй ҳам, пул ҳам йўқ эди! Бошим оққан томонда изғиб юрдим, тиланчилик қилдим, оч-яланғоч қолдим, ўғирлик қилдим... Бир кун охири ночорлик жонимга тегиб, “ов”га чиқдим. Агар “ов”им бароридан келмаса, ўзимни ўлдиришга аҳд қилдим. Хайриятки, ишим ўнгидан келди. Кечки пайт бундай қарасам, йўлда бир қизча тугун кўтариб келяпти. Орқасидан тушдим. Биринчи учраган бутазордаёқ уни тутиб, оғзига шартта латта тикдим-да, пастдаги жарликка судрадим. Тугунчасидаги пиширилган гуручни еб, ўзини зўрладим. Шу пайт жарлик тепасидаги йўлдан одамлар ўтиб қолишди. Бир қўлимни қизчани оғзига маҳкам босиб, иккинчи қўлимда томоғидан бўғдим. Йўқса, йўловчилар сезиб қолишлари мумкин эди. Одамлар узоқлашгач, қўлларимни олиб қарасам, қизча ўлиб бўлибди...

– Ҳой, ростданам ярамас экансан-ку, а! – деди ғазаб билан Ань-ши.

– Авлод-павлоди билан жиноятчилигини ўзи айтиб турибди-ку! – истеҳзо қилди Ань-ин.

– Ўзинг-чи, ўзинг ҳам қизил кафанга ўрангансан-ку, Ань-ин. Кўзинг теварагида меникига ўхшаш кўк чизиқ бор! – писанда қилди Жэн Чэ.

– Тўғри, кийимим ҳам қизил, кўзларим теварагида кўк чизиқ бор. Мени ҳам ярамас дейишади, чунки мен ҳам сен сингари давлат қулиман! Аммо сендай малъун билан ҳатто шолিপоялар мўл, анвойи шароблар сероб осмонга чиқишдан ҳазар қиламан!

– Ана холос, нима бало, ту-нуларга Осмон эшиги бекитиқлигини билмайсанми дейман?! Ундан кўра, яхшиси, буёғини эшит: ўшандан кейин бошқа ўлкаларга қочиб кетдим. Осмонтаги жуда кенг-да ўзиям! Аммо аксига олиб, худди шу пайт Осмонўғли бошпанасиз дарбадарлар ту-нуга айлантирилиши тўғрисида қонун чиқариб қолди. Ту-ну меҳнати мени жудаям эзиб юборди, чунки меҳнат қилиб ўрганмагандим-да. Назоратчилар қўлидан неча-неча марталаб қочдим, бош суқмаган жойим қолмади. Ҳатто шахсан Осмонўғлининг боғига ҳам кириб бордим!..

– Мақтанаверма кўп. Ҳамма билади буни! – ўшқирди ўнбоши.

– Биламан, гапим ғашингни келтиряпти. Аммо билиб қўй: Осмонўғли шахсан ўзи буюрган мени бу ёққа юборишни. Довонда илгари

ҳам бўлганман. Бу ердаги йўлларни яхши биламан, мени тез-тез йўл кўрсатувчи қилиб олишади.

– Олиб қоч-а, олиб қочавер!

– Ҳар қанча мақтансам арзийди, қулликдан қутулиш йўлини топганман-да, ахир! Ёш, бақувват ту-нуларни кунботар мамлакатларга юбориш учун танлаб олиб, агар урушда ўзингларни кўрсатсанглар... қайтиб келгандан кейин... озод бўласизлар дейишди. Тўғри, бундай ваъда бермасалар ҳам мен бу ёққа жон-жон деб келаверар эдим. Назоратчилар қамчиси остида ишлагандан минг марта яхши эмасми бу? Талончилик, одам ўлдириш чўт эмас менга!

– Жуда тўғри айтдинг, Жэн Чэ, – деди ўйчан қиёфада Ань-ин. – Бошқа хунаринг ҳам йўқ ўзи. Аммо ҳайрон қолдирадигани шуки, у ёқда талончилик, босқинчилик, зўрлаш, қотиллик учун ту-нуга айлантирадилар, бу ерда эса худди шундай “хизматлар” эвазига озод қилишади...

– Ань-ин, сени доимо топганинг қандайдир доно гаплар! Бош қотириб нима қиласан?! Айтганларини бажар – тамом!

– Нега бош қотирмасаканман энди?! – бирдан хуноби ошиб кетди ўнбошининг. У шу даражада ғазаблангандики, беихтиёр супадаги ётган жойидан илдам бош кўтариб, чордона қурди-да, атрофидагиларга юзланди:

– На кундуз, на кечаси тинчлик бермайди ҳар хил бўлмағур хаёллар!

– Ҳе, нимасини айтасан, ҳаммамизам... – ачингансимон бош силкиб қўйди Ань-ин.

– Ҳеч қайсинг қийналмагансанлар мендақа!

– Нима гап? Тинчликми ўзи? – сўради Ань-ши.

– Жон бошига олинадиган солиқ илгаригидай эллик олти ёшгача бўлмай, саксонгача деб белгилангандан кейин, – бироз енгил тортгандек қиёфада ҳасратини тўкиб сола бошлади ўнбоши, – қишлоғимиздаги айримлар ота-оналарини бекитиқча гумдон қилишди. Қўшним куппа-кундузи етмиш бешга кирган отасини орқа томондан бошига тош билан уриб ўлдирди. Мен уларникига эндигина ўроқ сўрагани киргандим. Қўшним дарвозани тамбалаб қўйишни унутган экан... Чолни оғзи-бурнидан қоп-қора қон оқиб ётарди. Этим жимирлашиб кетди. Жон талвасасидаги чол ким урганини билмаган, шекилли, ўғлини ёрдамга чақирди. Ўғил карахт бўлиб турарди. Охири чол қимирламай қўйди... Ўғли уни ёнига ўтириб, пиқ-пиқ йиғлай бошлади. Қўшним билан иккимиз ёш болалигимизда, унинг ҳали ёш отаси бизни тиззасига олиб эркалатарди. Дарахтдаги олмани олишга бўйимиз етмаса, ўғли билан мени навбатма-навбат елкасига чиқазиб, олма

тердирарди. Ўшани эслаб, мен ҳам йиғладим. Ҳеч қачон бундай қотиллик қилмасликка онт ичдим. Орадан бир йил ўтди. Лаънати жон боши солиғи яна бир ярим марта кўпайди. Энди миямга ҳам гоҳ-гоҳ отам тезроқ ўла қолсайди, деган фикр келадиган бўлиб қолди! Аммо отам ёши анчага бориб қолган бўлишига қарамай, тиним билмас, томорқамиздаги экинларни тимирскиланиб чопгани чопган, майда-чуйда уй ишларини ҳам бажарар, қисқаси, солиқ пулим ҳали-вери камаядиган эмасди. Бир кун ҳисоблаб қарасам, агар отам яна икки йил яшаса, қарз учун мен қул қилиб сотилишимга тўғри келарди. Унда икки ёш болам, хотиним, отамни ўзини ҳам ҳоллари нима кечади?! Бир куни солиқчилар келиб, уйимизни ёки тирикчилигимиз ўтаётган томорқамизни тортиб олмоқчи бўлиб дўқ-пўписа қилганларида, пичоқ бориб суякка етди. Миямдаги шум ният баттар ғимирлай бошлади. Лекин, қани, қўлим борса отамни ўлдиришга! Бироқ ярим кечаси отам қаттиқ уйкуга кетганда, хотиним иккаламиз болаларни ҳовлига олиб чиқдик. Мен уйга қайтиб кириб, отамни қўл-оёғини аста чилвирда боғладим. Қулбага ҳўл похол олиб кирдим-да, ўт туташтирдим. Ичкарини тутун қоплади, шундан кейин туйнукка похол тикдим-да, эшикни маҳкам беркитдим. Тонг отишга яқин хона ичига кирсам, отагинам жимгина, нафас олмай ётибди... Гўё у ухлаётган эди. “Қон тўкмаганим яхши бўлди!” дедим хотинимга шивирлаб. Аммо ичимдаги қандайдир овоз: “Нима? Барибир эмасми? Сен – падаркушсан! Бундан оғир жиноят йўқ-ку!” – дерди. Бирдан ўзимни тутолмай хўнграб юбордим, ўзимни отам жасади устига ташлаб, фарёд чекдим... Ҳеч ким мендан отанг нимадан ўлди, деб сўрамади ҳам. Энди, айниқса, кейинги пайтларда ҳар кеча отамни тушимда кўриб чиқаман. Отам мени ёнида аллақаяқларга етаклаб кетади, мен бўлса, гоҳ-гоҳ тубсиз зимистон чуқурликка тушиб кетаман... Туш таъбирчиларнинг айтишича, мени жоним ҳам яқин орада сариқ булоқлар кўп ерости салтанатига, отамни жони ёнига тушар экан. Аттанг, аттанг, жасадим ўзга юртда қолиб, довонликларнинг итига ем бўлади энди. Агар мени отамни ёнига кўмганларида... Падаркушдан ер ҳам ҳазар қилса керак!

Ўнбоши хўрсиниб, охирги сўзларини зўрға айтолди. У кўзларидан оқаётган шашқатор ёшни тўхтатолмасди. Озод шэнбинлар ҳам, ўнгиб кетган қизил кийимлардаги қул шэнбинлар ҳам ер чизиб, ғамгин ўтирардилар. Ҳатто, бош қотирмаслик керак, деган Жэн Чэ ҳам бир нуқтага тикилганича жим қолган эди. Супа ва унинг атрофида ўтирганларнинг ҳар бири ўз хотиридаги шунга ўхшаш воқеаларни эслашарди...

– Осмонўғли шэнбинларни кўпайтириш учун солиқларни яна ортиришни буюрибди, деган гаплар юрибди одамлар оғзида. Шу тўғри-

микан? – савол ташлади шу пайтгача гапга аралашмай жим ўтирган озод шэнбин.

Унга ҳеч ким жавоб қайтармади.

Ань-ин ҳам жим ўтирарди. Ахир, у ҳам ўша касофат солиқ қурбони-да! Бошда қарз бадалига бериб юборилган оддий қулга (ну), сўнг давлат қулига (ту-ну) айлантирилган Ань-ин солиқ уруш нишонаси эканини яхши билади. Ҳаммаёқни вайрон қиладиган офат – урушнинг юраги шу солиқ эканини у поймол бўлган ҳаёти, шум толе орқали англаб етган. Ань-ин бари меҳнаткаш ханликлар қатори баҳайбат Сарик аждар оғзидан пуркалаётган олов даҳшатидан қийналар, азоб чекарди. Ҳолбуки, ўзи ҳам худди шу юҳо махлуқнинг кўп сонли панжаларидан бирига айлантириб қўйилганди. Чунки ҳамма оғирлик мамлакат ичида ҳам, ўзга юртларда ҳам шу “панжалар”га, шу “тирноқлар”га тўшади!..

Осмонўғли амри билан юз бериб турадиган воқеалар гирдобини уни қаерларга элтмади?! Шэньдуга юборилган элчилар гуруҳи Куньминдан қайтишга мажбур бўлганда, улар билан бирга Ань-ин ҳам йўлдан қайтиб келган эди. Давлат қулига – ту-нуга айлантирилгандан сўнг, у Куньмин томонга яна жўнатилганди. Аммо иккинчи гал Осмонўғли у ёққа элчи эмас, саркардалар Гў Чан билан Вэй Гуан бошчилигида бир неча ўн минг шэнбин юборганди. Бу кўшин Куньминдаги қабилаларни бўйсундириши, Шэньдуга йўл очгач, яна олға силжиб бориб, жанубий ўрмонларнинг одам ўтиб бўлмас ичкариликларида яшовчи қабилалар ва халқлар ерларини¹ Осмонтагига қўшиб олиши керак эди. У ҳолда сув йўли орқали қирғоқларига гоҳ-гоҳ Фаньюй²дан Хан савдогарлари келиб турадиган мамлакатлар ҳам Осмонўғли тасарруфидаги ўлпон тўлайдиган қарам давлатларга айланарди. Аммо Осмонтаги ҳукмдорнинг бу режасининг амалга ошишига яна ўша ёввойи қабилалар тўсқинлик қилди!

Ань-ин бу йўлни бошдан-охир кезиб чиққан. У ўша юртдаги қабилалар-элатлар ўз озодликлари, мустақилликларини жон-жаҳдлари билан ҳимоя қилганларини, охири улар кўп сонли, яхши қуролланган Хан кўшинининг йўлини мутлақо тўсиб қўйганларини ўз кўзи билан кўрган. Айниқса, ўша пайтларда Ань-ин шахсан кўрган ва эшитганлари тўғрисида чуқур мулоҳаза юритишни ўрганган! Номигагина озод дейилса ҳам аслида мажбуран қувиб борилган шэнбинлар билан жиноятчи “ярамаслар”нинг аксари ўзга юртларда ўлиб кетишни хоҳламай қўйишган. Ундайларни жангга мажбуран, ҳатто қамчи билан савалаб

¹ Ҳозирги Ҳиндихитой ҳудуди.

² Ҳозирги Кантун.

киритардилар. Кутилганидек, Осмонўғли жануб мамлакатларини кейинчалик бўйсундиради, деб эълон қилдилар! Ань-ин кўшин юришини тўхтатишдан бошқа илож қолмаганини тушунганди. Бу ерда, Довонда шэнбинлар ўзларини ўшандай тута бошляптилар. Бу юриш ҳам жануб юриши каби оқибат билан тугамасмикан?! Аммо бу ҳақда ҳеч кимга оғиз оча кўрмаслик керак! Эҳтиётсиз бир оғиз гап учун тилингни кесиб ташлашлари, қовурғангни суғуриб олишлари, тириклай ерга кўмиб юборишлари мумкин!..

Девор ортидаги йўлдан ўтиб бораётган шэнбинларнинг сўкинишлари, отлар дупури катта қайрағоч тагида ҳасратлашаётганлар отларига миниб, ўз юзликларига кўшилиб олишлари кераклигини эслатди. Шэнбинлар янада нари, қамишзор ичкарисига, аҳолиси ташлаб кетган бошқа қишлоққа йўл олдилар. У ерда қўлга киритилган ўлжа шошилинича уй эгалари олиб кетишга улгурмаган икки-уч қоп ғалла бўлди, холос.

Кечкурун юзликлар қароргоҳга қайтаётганда тўсатдан отлиқ доvonликлар гуруҳи хужум қилиб қолди. Сиқув шу қадар қаттиқ ва шиддатли эдики, шэнбинлар пароканда тирқираб, Эрши томонга тартибсиз қоча бошладилар.

Эртасига кўшин табибининг чодирини ёнида элликка яқин ярадор шэнбинлар навбат кутардилар, ярадорлардан, чамаси, икки ошна бошқалардан нарироқда қуйидагича суҳбатлашардилар.

– Айтишларига кўра, кеча биздан бошқа яна иккита икки юзлик атрофга чиққан экан. Олти юз шэнбиндан атиги икки юз элликка яқини қайтиб келибди. Ярадорлар ҳам шу ҳисобга киради.

– Ҳаммаданам биз ёмон адабимизни едик. Энг охириги қишлоқдан чиқиб қайтаётгандик, осмон отлар минган доvonликлар хужум қилиб қолишди. Қисқа олишувдан сўнг улар чекиниб, қоча бошлашди. Биз қувдик. Ногоҳ атрофдан тутунли аланга кўтарилди. Кўл теваараги балчиқ экан. Тузоққа тушиб қолганимизни тушундим. Биз олдин борган қишлоқдаги ғаллани ҳам доvonликлар янаям ичкарироқ қишлоқларга киришимизни мўлжаллаб қолдирган бўлсалар керак. Бу ерда иккинчи марта шундай қопқонга тушимиз. Биринчи марта Эрши йўлида шундай бўлувди. Мен унда илғор мингликда эдим. Уларни анави ирмоғи бор-ку... нима дейишарди уни?..

– Оқбўйра, шекилли.

– Ҳа, Оқбўйра ёнида... У ерда ҳам бизни ботқоқ тўқайга илаштириб бориб, қамишларга ўт қўйиб юборишганди. Иккала сафар ҳам жанг қилмай, жонимни амал-тақал сақлаб қолдим.

– Кимда ақл бўлса, бошини қиличга тутиб бермай, ўзини эҳтиёт қилади!

– Секинроқ! Бирортаси гапимизни эшитиб қолмасин!

– Кўрқма, ҳозир ҳамманинг оғзида шу гап.

– Ҳар ҳолда эҳтиёт бўлган...

– Кейин... кейин нима бўлди?

– Кечами?

– Ҳа, кечагисини айт!

– Отдан... отни бир қамчи уриб, нари ҳайдаб юбордим-да, қамишлар ичига мушукдек эмаклаб кирдим. Кейин гоҳ эмаклаб, гоҳ писиб-энгашиб, тўқайдан чиқиб кетдим. Йўқса, мени ҳам қиймалаб ташлашарди. Довонликлар унча кўп эмас, қирқ-элликта эдилар чамаси. Аммо улардан зўрға қочиб қутулдим. Йўл четида эгасиз от ўтлаб юрган экан, ўшанга миндиму жуфтақни ростладим.

– Қирқта довонлик иккита юзлигимизни тирқиратиб юбордими?

– Бизникилардан кўпи билан ўттиз-қирқтаси қочиб қутулган бўлса ҳам катта гап. Қизиғи шундаки, хужум қилган отлиқлар чақир эмас, довонликларнинг “ярамаслари”! Ўзлари уларни қандай деб аташарди? “Йўлтўсарлар” дейишармиди?..

– Қароқчилар деганими бу?

– Ҳа, шунга ўхшашроқ.

– Улар қароқчилар эканини сен қандай билдинг?

– Тўғрисини айтсам, уларнинг каттасини таниб қолдим. Анави гал, Оқбўйра ирмоғи ёнида уни анча яқиндан кўргандим. Мен билан қочиб қутулган тилмоч довонликлар катта одамларини “атаман” дейишларини айтди. Бу гал ҳам у ёнгинамдан ўтиб кетди, яхшики, қамишлар қалин эди, мени кўрмади. Мен қимирламай, тахта бўлиб ётардим. Атаманинг кўзи қамишлар ёнаётган томонда бўлгани учун мен писиб ётган томонга қарамади.

– Ҳа, ҳозир ким мард, жон қутқазган мард!

Учинчи боб

ЛИ ГУАН-ЛИ ЕР ЧИЗИБ ҚОЛДИ

Қош қорайиб борарди. Осмонни қоп-қора булут қоплаган. Искартопарлар, пашшалар пастлаб учарди. Ҳаво дим, нафас олиш қийинлашиб борарди. Ли Гуан-ли ясси дўнглик ёнбағридаги чодиридан нарида тўшалган гиламчада танҳо ўтирибди. Нарироқдаги буцўйлар зерикиб эснашади. Цзян-цзюнь қамал қилинган Эрши деворлари, қуршов занжиридаги шэнбинларни кузатган кўйи Довон юриши нима билан туга-

ши тўғрисида ўйлаётганди. Бу мамлакат тупроғига қадам қўйилганига, мана, яқинда бир ой бўлади. Аммо уруш бултур бошланган. Бу вақт мобайнида Ли Гуан-ли довонликлар билан бир неча марта тўқнашди, уларнинг кучини синаб кўрди. Довон тўғрисида маълумот тўплади, бир қадар ўрганди ҳам.

Йу кенти тўсатдан, шиддатли ҳужум қилиниб, бир ҳамладаёқ забт этилганди ўтган гал. Натижада, шэнбинлар очдан қирилиб кетмадилар. Аммо довонликлар ўшанда ҳам мислсиз жасорат кўрсатдилар – ҳар бири тўрт-беш шэнбинни даф қилдилар. Шэнбинларнинг бахтига, тоғлар орасидаги бу чегара кент ҳимоячилари кўп сонли эмас экан. Осмонтагидан йўлга чиққан шэнбинларнинг ярмигина аранг кент деворлари тагигача етиб келолганди. Уларнинг ҳам ҳужум пайти омон қолган бир қисмигина кент ичига киролса-да, яна Дуньхуанга қайтиб кетишга мажбур бўлди. Бу гал эса, ўша юриш сабоқларини ҳисобга олиб, қўшин озиқ-овқат билан етарли таъминланди. Агар исрофгарчиликка чек қўйилса, – бу борада цзян-цзюнь қаттиққўллик билан чора кўра бошлади, – ғалладан қийналинмайди. Бундан хотиржам бўлиш мумкин. Аммо бу хотиржамлик алдамчи далда эмасмикан?! Бу кўнгил тўқлик саркардаларни ҳам, унинг, цзян-цзюннинг ўзини ҳам энг қимматли вақтни кент қамалига бериб қўювчи беғамларга айлантдириб қўймадимикан?! Шу пайтгача Йу кентидан ҳеч қандай хабар йўқ! Демак, у ҳам ишғол қилинмаган, акс ҳолда, чопар келган бўларди. Ўша кичкинагина кент тўрт минг шэнбинни банд қилиб турибди! Шундай экан, Довоннинг бош кенти, пойтахти қирқ минг шэнбинни банд этганига ажабланмаса ҳам бўлади. Бошда Селат, Шихит, Янги Далварзин, Ассака ва бошқа кентларни пича қамалда тутгандан сўнг, қаттиқ бир ҳужум билан олишга муваффақ бўлинди. Туйқус ҳамла довонликларни саросимага солиб қўйди, бошда улар эсанкираб қолишди. Аммо кўп ўтмаёқ довонликлар озми-кўпми қўшин тўплай олдилар. Мана энди, улар ички кентнинг баланд, қалин девори кўмагида жон-жаҳдлари билан қаршилиқ кўрсатяптилар. Яна уларнинг олтиштача ўртамиёна ва кичик шаҳарчалари борки, шэнбинларнинг калтабақай отлари ҳали уларга етиб борганича йўқ!

Бу ерда, Довонда бўлган элчилар Эрши қамал қилиниши ҳамон кунботардаги кентлар ажралиб чиқа бошлайди, ҳар қайси депара беги ўз ҳолича, якка-якка қутулиб қолишга ҳаракат қилади. Эрши олиниши биланоқ, уларнинг ўзлари бош эгиб келиб, ханликлардан шафқат сўрайдилар, дея қайта-қайта таъкидлашганди. Хўш, амалда нима бўляпти?! Бошқа кентлар қамалдаги Эршига мадад куч юбора бошладди, хайриятки, ҳозирча оз-оздан. Айғоқчиларимиз истило таҳдиди на-

тижасида қардош ўғишлар билан элатлар ўзаро майда низоларни тўхтатиб, бирлаша бошлашларини ҳисобга олмаган эканлар! Тўғри, Хан айғоқчилари ўз вақтида поёнсиз чўллардаги кунчиқар ва кунботар кўчманчи хунлари ўртасига низо уруғини сепиб, ўз ниятларига эришган эдилар.

Аммо бу ерда, атрофи қорли тоғлар билан ўралган водийдаги бир-бирига яқин жойлашган кентларда яшовчи ўтроқ аҳолили Довонда ундай бўлмади! Мол-дунё, бойлик тўплаш кўйига тушган, мақтанчоқ, ҳарбий ишларда ғирт авом элчилар гапига ишонишнинг оқибати шундай бўлади! Нима сабабдан тажрибали цзян-цзюнь Ли Гуан-ли элчиларнинг ёлғон-яшиқларига лаққа тушди? Ҳеч ким ундан фикр сўрадимми? Бари тадбир-чоралар усиз, Осмонтагининг Биринчи саройида олдиндан белгилаб қўйилганди! Энди айбдорни қидиришга фурсат йўқ. Ҳозир Ли Гуан-ли Эрши цзян-цзюнь – Эрши фотиҳи, неки бўлса, жавобгарликни унга юклашади! Кечикиб бўлса ҳам барибир Эршини қаттиқ бир ҳамла билан олса-чи? Бундай қилса, шэнбинларнинг ярми, эҳтимол, ундан ҳам озроғигина қолса керак. Агар бундан кейини ҳар қайси кент шу йўсинда бўйсундирилса, учинчи шу тахлит ғалабадан сўнг бутун бошли қўшиндан биргина Ли Гуан-лининг ўзигина қолиши турган гап! Қолган олтмиш кентни ҳам бирваракай исканжага олингандагина Эршини узоқ вақт қамал қилиб туришнинг маънисини бўларди. Уларнинг ҳаммасини қамал қилиб туриш учун яна икки юз-уч юз минг шэнбин зарур. Бунча аскар қаердан олинади? Фақат Довон юришини хунлар хавфидан кўриқлаб туриш учун хунларнинг ўзидан яқинда тортиб олинган ерлар чегараси бўйлаб бир юз саксон минг кишилик қўшинни жойлаштиришга тўғри келди. Усунлардан ҳам, содиқ қўшни ҳисобланмиш цянлардан ҳам бемалол хиёнат кутиш мумкин. Угюлар исёнга мойил халқ. Довонгача бўлган олти ойлик йўл бўйлаб жанубда, шарқда, шимолда ханларга душман қанча-қанча қабилалар, элатлар ва халқлар бор! Уларни ҳар доим қўрқувда ушлаб туриш учун катта қўшин даркор! Йўқ, Довоннинг ҳамма кентларини бир йўла қамал қилиш – хомхаёллик, холос!

Ли Гуан-ли ҳамон қамалдаги Эрши дарвозалари бирдан ланг очилади-да, довонликлар чиқиб, менинг оёғим остига ўзларини ташлайдилар, деган умиддан воз кечмаганди. Шундай бўлиши мумкинми ёки бу ҳам энди ақлга сиғмайдиган хомтамаликми? Бу саволга тўғри жавоб топиш учун Ли Гуан-ли довонликлар қийин вазиятларда ўзларини қандай тутганларини ҳаққоний баҳолашга уринди. “Биз улар устига қўққис босиб келдик, – ўйлай бошлади у, – довонликлар эсанкираб қолишди, аммо Чилустун тоғи атрофида жон-жаҳдлари билан

олишишди. Агар Ли Чи бошқа йўл билан ўз вақтида етиб келмаганда, мудофаачилар бизни у ерда яна камида беш-олти кун ушлаб қола олардилар! Ҳа, биринчи зарбадан сўнг довонликлар хиёл чўккаладилар-у, лекин дарров яна ўнгланиб, тик туриб олдилар! Уларни вайчэн – ташқи кент кўрғони ичига қамаб олганимизда, қопқонга туширдик, деб ўйладик. Аммо улар “учар юлдузлар” ихтиро этиб, тагин бўш келишмади! Биз вайчэнни вайрон этдик, энди довонликлар жунчэн – ички кент ичида қамалда қолишди! Шунга қарамасдан, довонликлар унча-мунча ҳаракат қилиб турибдилар! Улар чиндан ҳам кучлими ёки ўзларини кучли қилиб кўрсатмоқчи бўлишяптими? Бизни шунга ишонтирмоқчими?”

Ли Гуан-ли Эршини бир зарб билан олишни хаёлан кўз олдига келтирди: мана, шэнбинлар олға интиляптилар, деворга тармашяптилар, чақирлар билан қиличлашяптилар, душманлари биқинига ханжар санчяптилар... Бирдан довонликларнинг ўзиюрар ёғоч уйлари пайдо бўлди.

“Ҳа, бу фалокат... ходалар билан ўралган аравалар бизни тинкамизни қуритади, – ўйлашда давом этди Ли Гуан-ли. – Ўз кўзингга ишонмайсан киши: наҳотки, ҳар бир аравада ўнтадан довонлик киприк ҳам қоқмай ўлимга тик бораверса?! Жангда аскарни ушлаб турадиган куч – ўлимдан қутулиб қолиш умиди-ку, ахир! Бу довонликлар биттаси ҳам қайтиб кентга киролмаслигини билмаслиги мумкин эмас! Ўшандан бери қамалдаги кентдан ўнга яқин ўрмаловчи уйлар чиқди! Уй ичидигилардан бирортаси омон қолгани йўқ, ҳаммаси бурдалаб ташланди! Шунга қарамасдан, довонликлар яна чиқаверишяпти ташқарига. Қандай одам ўзи улар?! Қанийди-я, шэнбинлар ҳам шундай жанг қилсалар!.. Бу ярамаслар Осмонўғлининг улуғ режаларига бефарқ қарайдилар. Ханни Дачин билан боғлайдиган Узун йўлни эгаллаймизми-йўқми, улар учун барибир, ҳатто улар Осмон отларини қўлга киритишимизга мутлақо қизиқмайдилар! Бу қовоқ каллалар Осмон отларисиз кунботардаги узоқ мамлакатларни бўйсундириш мумкин эмаслигини тусунмайдилар! Ярамаслар яхшироқ жанг қилсин деб, ўнликларга уларни нунфу шэнбинлар билан аралаштириб, бирлаштирдик. Шундан кейин ҳам ҳамон ўнбоши-юзбошилар савалашсагина жангга киришяпти. Шэнбинларни ҳам довонликлардек фидокор... жонбоз... кўрқмас қилиб бўлармикан? Ярамасларни Осмонўғлига сўзсиз итоат этишга ундашгина камлик қилади, шекилли? Уларда нима кучлироқ ўзи – итоат қилишми ёки кўрқишми?! Шэнбинлардан деярли ҳеч ким Осмонўғлини кўрмаган бўлса ҳам, ҳар ҳолда ҳукмдор тўғрисида эшитган, унинг номи қулоқларига чалинган заҳоти тиниб қоладилар. Ҳарқалай, Осмонўғли

бор одам-да! Довонликлар-чи? Уларнинг Ахурамаздасини ҳеч ким, ҳеч қачон, ҳеч қаерда кўрган эмас! У ҳеч кимни жазога тортмайди, ҳеч кимнинг Осмонўғли сингари бировлар орқали бўлса ҳам қовурғасини суғуриб олдирмайди, тирик кўмиб юбортирмайди, Ахурамазда қиёфасини кўрмаганларидан эмасмикан довонликларнинг унга сидқидилдан сиғинишлари? Эчкидан кўра шайтонни суратини чизиш осонроқ, деб бекорга айтмаганлар. Ҳеч ким ҳеч қачон шайтонни кўрмаган, бинобарин, у қандай тасвирланса, ўшандай экан, деб қабул килинаверади. Эчкини эса ҳамма кўрган, билади. Унинг шохини ўрни сал бошқа жойда қилиб чизиб кўр-чи!”

Шубҳасизки, Ли Гуан-ли довонликларнинг фидокорлиги сабабини тўғри тушунишдан узоқ эди. Довонликлар Ахурамазда олдиндан белгилаб қўйганига кўра, Заратуштра такбирларида айтганидек жонлари, аждодлари руҳини булғатмай, пок сақламоқ учун жангга киряпмиз, деб ўйласалар ҳам, аслида ўз оилалари, энг азиз бўлмиш халқ, она тупроқ учун ҳаётларини қурбон қилаётган эдилар. Ли Гуан-ли бутун умри давомида фақат ўзгалар тупроғидагина жанг олиб борган эди. Унинг етакчилигидаги жангчиларнинг аксари қарам ўлкалардан келтирилган, турли жинойтлари учун ҳукм этилган ва мажбуран ҳайдаб келинганлардан ташкил топарди. Бундай шэнбинларга, шубҳасизки, нима учун одамлар бир-бирларини ўлдиришлари, нима учун ўзларининг ўлиб кетишлари кераклиги тушунарсиз бўларди... Шу боис Ли Гуан-ли довонликлар фидокорлигининг туб илдизини тўлиқ англаб етолмасди.

Буцўйлар бошлиғи келиб, Ли Гуан-лининг рўпарасида тавозе билан тўхтади.

– Нима гап?

– Цзюньчжэн тўппа-тўғри бу ёққа келяпти. Уни тўхтатиб, цзян-цзюнь ҳеч ким яқинлашмаслигини буюрган, дедим. У эса, бу менга тааллуқли эмас, деяпти. Менга жаҳл қияпти. Нима қилай?

– Тўғри, уни тўхтатмаслик керак эди!

Буцўйлар бошлиғи орқага тисарилди. Шу пайт унга ўқрайган кўйи пакана, хўппа семиз цзюньчжэн Чжао Ши-чэн ғилдираётгандек Ли Гуан-лининг ҳузурига етиб келди.

– Шу кўппакни гапигаям қулоқ солиб ўтирибсанми? – муғамбирона тиржайди Ли.

– Мен сенга аллақачон айтганман бунинг қип-қизил аҳмоқлигини!

– Хўш, нима гап топиб келдинг?

– Анави ярамас Жэн Чэни чақуви рост бўлиб чиқди. Нашафуруш довонлик чолни тирик тутиб келишди. Юзбоши билан тилмочни

яширган олтинлари топилди.

– Айғоқчи бирор нарса айтяптими?

– Йўқ! Тилини узиб ташласанг ҳам ғинг дейдиганга ўхшамайди!

– Уларни учаласини ўша қапага элтиб, тириклай ўтга ташлаб юбориш керак! Оловда ёнганларини кўпроқ одам – юзбошилар, ўнбошилар ҳам кўрсин! Бошқаларга сабоқ бўлади!

Чжао Ши-чэн ўз чодирни томон йўналди. Уни Синчков лақабли сяовэй кутарди.

“Ҳа! Довонликларни қўшинбошиси анойи эмас! – яна ўй суришини давом эттирди Ли Гуан-ли. – У Чилустун тоғ этагидаги тўқнашувни ёмон бошқармади. Бизнинг юзбоши билан тилмочни қармоққа илинтириб, улардан маълумот олиб туриш, биз қурган учамакни тунда ёқиб юбориш... Энди-чи? Қамалдаги кент ичида босқонлар, болғаларни сандонларга атайдан қаттиқ-қаттиқ урдириб, тақира-туқир овоз чиқартириши-чи! Дарвозалардан анави қурилмалар ўрмалаб чиққан заҳоти қуршов ташқарисидан учқур отли чақирлар гуруҳининг хужум қилиши!.. Буларнинг ҳаммаси ўша бало қўшинбошининг иши!

Бизга қарши бу қадар уқув билан курашаётгани Довон саркардаларини қайсиси бўлиши мумкин? Наҳотки, ола-ғовурдан фойдаланиб, тахтга ўтирган ўша исёнчининг ўғли, айтишларича, анча ёш Чағрибек қўшину мудофаа тадбирларини шу қадар донолик билан бошқара олса?! У номига довонликларнинг цзян-цзюни ҳисобланса ҳам, амалда отасининг чизган чизигидан чиқа олмайдиган муте эмас, шекилли? Нарн борса, яхши қиличбоздир-да, деб ҳисоблаб, хато қилмаётганмикинман? Йўғ-э, бўлиши мумкин эмас! Хўш, унда ким?.. Мўдтойми? Ҳарбий ишда нимани ҳам биларди у? Агар қўлидан урушни бошқариш келганда, бошданоқ Мўдтойни қўшинбоши этиб тайинлашарди. Кундузбек-чи? Бу ҳам эҳтимолдан узоқ. У саройда фисқ-фасод уюштиришгагина уста. Жанг-жадал борасида ҳеч нарсага ақли етмайди. Умр бўйи исковичлар беги бўлиб келган. Уларда яна ким бор? Бошқалари хашакилар! Делара бекларининг кўпи қўлимизга тушди, ҳозир уларнинг танаси ириб оқиб бўлди... Қани, тағин ким қолди эътиборлилардан? Ҳа, анави, нимади... коҳин! Довонликларнинг ўзи нима деб аташарди уни? Зау.. зау-тар! Оёғини зўрға судраб босадиган чол қаёқданам саркардалик қилолсин?!

Довонликлар кўпдан бери ҳеч ким билан тўқнашишмаган. Демак, уларда тажрибали қўшинбоши бўлиши мумкин эмас! Бизни элчилар шундай дейишганди, гаплари тўппа-тўғри. Наҳотки биргаликда шу қадар мохирлик кўрсатаётган бўлсалар? Йўқ, бирор жанг йўқки, шундай қилинган бўлсин. Маслаҳат солиш бошқа гап, мен ўзим ҳам саркарда-

лар фикридан фойдаланаман... Аммо кимдир бир одам, фақат бир одам якунловчи қарор қабул қилиши керак, акс ҳолда, тўхтовсиз маслаҳатдан нарига ўтилмайди. Бундай қилишнинг оқибати маълум!.. Йўқ, Довон саркардаларидан фақат кимдир биттаси ҳақиқий цзян-цзюнь! Аммо қайсиниси?"

Ли Гуан-ли хаёлан Довон саркардаларини такрор-такрор кўз олдидан ўтказди ва ёш Чағрибеккина кўшинбоши бўлиши мумкин деган хулосага келди. Ўз фикрининг тўғрилигига тўлиқ ишонч ҳосил қилиш учун Сиртлонбекни чақириб келишни буюрди.

– Чағрибекларинг қанақа одам? – сўради у шумшайиб кириб келган Сиртлонбекдан.

– Ўзибилармон, мақтанчоқ!

– У ўз ихтиёри... мустақил иш юритган пайтлар ҳам бўлганми?

– Ҳа, Чилустун ҳамда Айирмочтош атрофидаги...

– Отасини гапига қулоқ соладими?

– Ҳа, қулоқ солади. Жангга тегишли гапларда Мўдтой ўғли фикрини кўпроқ қувватлайди.

– Ёши нечада?

– Роппа-роса қирқда.

Ли Гуан-ли бошқа ҳеч нарса сўрамади. Сиртлонбек кўлини қовуштириб, қорни устига кўйганича, янги хўжайинининг амрига маҳтал, ито-аткорона термиларди. Чағрибек тўғрисида яна нимадир кўшиб кўйиш керакмидийкин, деб ўйларди у. Аммо нима кўшимча қилса экан? Гап орасида ўзини ҳам унутмаслиги керак.

– Агар мен унинг ўрнида бўлганимда, тунда сизларга дарвозаларни очиб берардим!

– Агар уларни цзян-цзюни сен бўлганимда, шэнбинлар аллақачон кент деворини бузиб ташлаган бўлардилар!

Ли Гуан-лининг гап оҳангидан уни пичинг қилаётганини сезиб, Сиртлонбек ўнғайсиз жилмайди. Тилмоч цзян-цзюннинг сўзларини таржима қилиш учун оғиз жуфтлаганди, у керак эмас, ишорасини қилди. Ли Гуан-ли Сиртлонбекнинг ашаддий хиёнаткорлигидан ташқари, қуёнюрак кўрқоқлигини ҳам билиб улгурганди. Ахир, Сиртлонбекни шэнбинлар ўликлар тагидан... суғуриб олишди-ку! Туяқуш калласини кумга тиқиб яширингандек, у ҳам ташқи кентда қалашиб ётган жасадлар остига кириб олган экан. Ўтиб кетаётган шэнбинларнинг кўзи чети чиқиб турган қимматбаҳо зарбоф тўн этагига тушган. Улар бу “муҳим чақир”ни оёғидан тортиб чиқариб, тўппа-тўғри саркардалар хузурига олиб келганлар. Сўроқ пайти Сиртлонбекнинг “ўзларининг одами”лиги аниқланган. Унинг ўзи эса, бу шарманда қи-

лиғини ҳийла деб изоҳлади: гўё у шу йўл билан ханликлар томонига ўтмоқчи бўлган эмиш! Унинг бу гапига ишонмасалар ҳам, Ли Гуан-ли Сиртлонбекни ўз қўл остида ушлаб туришни маъқул кўрди. Эрши олингандан сўнг у қўғирчоқ шахс тарзида керак бўлиб қолиши мумкин.

Ли Гуан-ли Сиртлонбек чиқиб кетишига ижозат бергач, Чағрибек тўғрисида ўйлашни давом эттирди.

Ҳа, чиндан ҳам Чағрибек уларнинг цзян-цзюни бўлиши керак. Жуда ёш эмас экан. Ахир, Ли Гуан-лининг ўзи ҳам шу ёшда атоқли цзян-цзюнь бўлиб танилган эди, мана энди у олтмишга яқинлашиб қолаётгани учун қоқина бошлапти! Душман цзян-цзюнининг қирқ ёшда бўлиши ёмон! Шунинг учун у жуда тез фикрлай оляпти! Аммо Чағрибекнинг тўлиқ мустақил эмаслиги – ҳар бир муҳим қадамани отаси, гоҳо ҳатто кексайган заутар розилиги билан босиши бир қадар дуруст. Модомики шундай экан, воқеалар оқимининг бирон-бир муҳим бурилиши пайти Чағрибек тез жавоб чорасини қўллашга улгурмайди!

Ўз хулосасидан мамнун бўлган Ли Гуан-ли ёнидаги ёстиққа ёнбошлади-да, оёқ учида юриб хизмат қилаётган буцўй ҳозиргина келтирган Довон мусалласидан сипқорди. “Яхши, жуда яхши унинг тўлиқ мустақил эмаслиги” дея ўзига-ўзи тасалли берган Ли Гуан-ли бирдан сергакланди. Шундайлиги аниқми? Ўз истагини ҳақиқат деб қабул қилмаяптимиқан мабодо? Довонликлар қўшинбошисининг одатдан ташқари янги-янги топқирликлари натижасида ўзида пайдо бўлган асабийлашиш ва ҳадикни нари ҳайдаш учун ўз-ўзини алдамаяптими?! Ли Гуан-ли Чағрибек ҳавола этган жумбоқни ечиб улгурмасдан, янгиси тайёр бўляпти-ку! Тажрибали Ли Гуан-ли Чағрибекнинг ихтирочилигига базўр жавоб қайтариб улгуряпти. Бу ишда... ёв цзян-цзюнига баҳо беришда янглишиш хавфли! У билан олишиш унча ўнғай кўринмаяпти.

Шэнбинлар чақирларга қараганда илгаригидек икки баробар кўп!

– Тишларини тишларига қўйиб, вазиятни холис баҳолашга уринди Ли Гуан-ли. – Аммо улар цзян-цзюнининг идрок-уқуви меникидан икки марта кам эмас! Мен унга нисбатан бир неча баробар кўп нарса кўриб, билганман. Мен кўп марта жанг қилдим, енгдим ва енгилган пайтларим ҳам бўлди. Ҳа, мен унга қараганда бир неча баробар тажрибалиман! Аммо қўшинбошисининг ҳарбий маҳорати фақат кўп йиллик тажриба билангина белгиланмайди-ку! Чағрибекнинг топқирлиги ва ихтирочилиги, идроки ва уқуви меникидан, атоқли ва донгдор цзян-цзюникидан ҳечам кам эмас, эҳтимол, ортиқ ҳамдир. Афсуски, бу

аччиқ ҳақиқат!.. Мен ақл-иродамни ниҳоят тўлиқ ишга солишим, ҳар бир қароримни такрор ва такрор ўйлаб чиқишимга тўғри келади. Акс ҳолда, уни енгиб бўлмайди! Ахир, Эрши цзян-цзюнь – Эрши фотиҳи Эршини бўйсундирмай Осмонтагига қайтиб боролмайди-ку! Осмонўғли ҳамма нарсани олдиндан белгилаб қўйган... Хўш, нима қилиш керак бу оғир вазифани уйдлаш учун? Маслаҳат қиладиган ҳам ҳеч ким йўқ бу ерда!..

Ли Гуан-ли ақл ва билим жиҳатдан ўзини бир неча атоқли дацзян-цзюньлар – буюк саркардаларгагина тенг кўрарди. Ундайлар бутун Осмонтагида икки-учта, холос. Аммо улар бу ерда йўқ. Демак, бирдан-бир йўл бундан тўрт юз йил олдин яшаган ва ўз фикрларини шойи ўрамларга битиб қолдирган¹ дацзян-цзюнь Сунь-цзига яна бир бор мурожаат қилиш! Ли Гуан-ли буцўйлар бошлиғини чақирди:

– Хат ўқувчини чақир!

Цзян-цзюнь навбатдаги мусаллас косасини ичиб тугатаётган пайт хат ўқувчи етиб келди. У билан бирга келган шэнбин кўлидаги қопқоғига ҳамлага шай Сарик аждар сурати нақшланган қутичани гилам устига аста қўйди-да, орқаси билан тисарилиб узоқлашди.

– Қопқоқни оч! – буюрди цзян-цзюнь.

Хат ўқувчи қутича ичидан ошланган майин тери муқова орасидаги шойи ўрамни олди.

– Ўқи!

– “Энг яхши натижанинг яхшиси – душман кўшинини жангсиз енгиш. Сўнг, жанг қилишнинг энг маъқул усули – ёв режасини барбод этиш; ундан кейинги жойда – ёвнинг бошқалар билан иттифоқини йўққа чиқариш, ундан ҳам сўнгги жойда – душман кўшинини тирқиратиб юбориш. Энг ёмони – шаҳарларни қамал қилиб туриш!..”

– Тўхта! Жуда тез... шошилиб ўқияпсан!

Охирги жумла Ли Гуан-лининг бошига ўткир учли тош билан ургандек бўлди, эти жимирлаб, қўллари титрай бошлади.

– Бошқа ўрамни ўқи!

– “Айрим ҳолларда совуққонлик зарур, айрим пайтларда эса, тез чора кўрган маъқул...”

– Худди шундай бўлиши керак. Бас!

Ли Гуан-лига ҳозирги сўзлар шахсан Сунь-цзининг ўз оғзидан эшитилаётгандек туюлди. Шунинг учун у шойи ўрамларни ўзи ўқимай, хат ўқувчини чақиртирган бўлса керак. Ли Гуан-ли ҳозиргидай оғир кунларда Сунь-цзи билан “маслаҳатлашиш”ни хоҳлаганди. У ҳам аниқ бир нарса демади. Бунинг устига, хат ўқувчи шошилиб Сунь-цзининг ҳозир

¹ “Ҳарбий маҳорат тўғрисида” китоби назарда тутиляпти.

Ли Гуан-лига кераксиз, ҳатто у эшитишни истамаган сўзларини ҳам ўқиб юборди: “Ҳаммасидан энг ёмони – шаҳарларни қамал қилиб туриш!”

Ли Гуан-ли қандай бўлса ҳам бу ҳаққоний сўзларни яна бир бор эшитганидан энди хурсанд бўлди. Ахир, худди шундай аччиқ, аммо ҳаққоний сўзлар учун у дацзян-цзюнга мурожаат этди-да! Ҳа, энг ёмони – шаҳарни қамал қилиб туриш! Сунь-цзи минг карра ҳақ! Аммо ҳозир, Эрши қамалининг учинчи ўн кунлиги ҳам тугаётган пайт илгаригидек совуққонлик, шошилмаслик керакми ёки жадал ҳаракат қилиш маъқулми?

– Агар бу ерда қишлаш фойдали бўлса, совуққонлик керак, йўқ, агар зарарли бўлса, жадал ҳаракат зарур! – деган фикрга келди Ли Гуан-ли.

Хат ўқувчи бошқа керак эмаслигини тушуниб, сездирмайгина цзян-цзюндан узоқлашди.

– “Нима муҳимроқ – кўшинни сақлаб қолишми ёки бу шаҳарни олишми? – сўрарди ўз-ўзидан Ли Гуан-ли маҳкам қисилган муштини қутича қопқоғи устига қўйган кўйи. – Агар қишлашга мажбур бўлсак, кўшинни сақлаб қолиш зарур, акс ҳолда, Эршини дарҳол қаттиқ хужум билан олмоқ даркор!”

Лекин Ли Гуан-ли барибир узил-кесил бир тўхтама келолмади.

Кеч кириб, қош қорая бошлади. Ли Гуан-ли ҳамон ўз жойида қимир этмай ўтирарди. Буцўйлар, хизматкорлардан ҳеч ким унинг ёнига келиб, бирор нарса керакми ёки ўтираверасизми, деб сўрашга журъат этолмасди. Ниҳоят қандайдир кечиктириб бўлмас зарур иш билан келган цзюньчжэн Чжао Ши-чэн цзян-цзюннинг оғир ва чуқур ўйини бўлиб юборди.

– Кейинги кунларда бундан кейин нима қилишимиз кераклиги тўғрисида жуда кўп ўйладим. Аммо бирон-бир қаноатланарли фикрга келолмадим, – зорланди Чжао Ши-чэн. – Фолбинни чақиртириб келсам, нима дейсан?

– Чақиртир!

Росмана қоронғи тушгач, цзян-цзюннинг улкан чодир ичидаги мой сингдирилган тараша чироқлар ёруғида Хан кўшини саркардалари тошбақага қараб фол очаётган чолнинг тушуниш қийин сўзларини зўр диққат билан тинглай бошладилар.

Тўртинчи боб

“КИМ БЎЛДИ У СУВОРИЙЛАР?”

Ли Гуан-ли ўтказган ҳарбий кенгашда агар шэнбинларнинг ярми нобуд бўлиб кетса ҳам қамалдаги кентни қаттиқ ҳужум қилиб, бир ҳамла билан олишга қарор қилинди. “Эрши бўсағасида қишлаш – қўшин учун ҳалокат, ханликлар учун шармандалик!” – дея хитоб қилдилар цзян-цзюннинг фикрига қўшилган сяовэйлар билан хохоулар.

Қамал бошлангандан кейинги бешинчи ҳафтанинг биринчи куни шэнбинлар эрта тонгданоқ қаттиқ қийқирганча кентга ташландилар. Қўрғонга ёпирилиб бориб, деворнинг турли жойларида катта-катта тешиклар очиш, сўнг бирмунча ерини ағдариб ташлаш, дарвозаларни синдириб, ичкарига кириш, мудофаачиларни битта қўймай шафқатсиз қириб ташлаб, ички кент билан Арк саройини тўлиқ эгаллаш топширилганди. Туйқус ҳамма томондан ҳужум бошлаб, фақат олдиндан белгилаб қўйилган маълум жойлардагина деворлар устига чиқиб олиш режаланганди. Агар биринчи ҳамла қайтарилса, янада шиддат билан олға ташланмоқ, шу тариқа то кент тўлиқ ишғол қилинмагунча ҳамла тўхтатилмаслиги топширилган эди. Маълум миноралар оралиғида эса душманни чалғитиб турувчи юзликлар билан мингликларнинг ҳаракат қилиши белгилаб қўйилди. Эршиликлар бу ҳийлани фаҳмлаб қолиши биланоқ, чалғитма ҳужум жойларининг ўзгартирилиши назарда тутилди ва ўша қамалдагилар ортиқча аҳамият бермай қўйган жойлардан қўққисдан деворга тирмашиб чиқиш зарурлиги режанинг энг кучли нуқталаридан деб топилди.

Вайрон этилган ташқи кент харобалари ўртасида баланд қад кўтариб турган ички кент истехкоми шэнбинларга илгаригидан ҳам мустаҳкамроқ кўрина бошлади. Ички кент марказидаги Арк саройининг яна алоҳида қалин, баланд деворли истехкоми бўлиши ва унга фақат мустаҳкам дарвозалар орқалигина кирилишига қарамай, довонликлар ички кент кўрғонини ҳам Арк кўрғони деб атардилар. Бу Арк истехкоми, яъни ички кент кўрғони шэнбинлар бузиб ташлаган ташқи кент кўрғонига нисбатан беқиёс мустаҳкам – қалин ва баланд эди. Баландлиги довонликлар бўйи билан ўлчаганда саккиз, чинжинлар бўйи билан ўлчанса, ўн одам бўйига тенг ички кентнинг тўрт бурчакли девор-истехкоми йирик-йирик хом ғиштлардан қурилганди. Ђиштларнинг ҳар-ҳар жойи очиқ қолдирилиб, уларга тупроқ шибаланган. Истехком деворининг қалинлиги олти қадам бўлиб, тепасида ёй ўқи

узиш шинаклари – махсус қолдирилган усти очиқ тешикчалар бор эди. Ҳар ўттиз қадамда мудофаа минорачалари қад кўтарган. Узун ён томонларида йигирматадан, олд ва орқа томонларида эса, ўн иккитадан, жами, олтмиш тўртта минора бор эди ички кентни ўраб турган қўрғонда. Деворнинг узун томонлари етти юз олтмиш, қисқа томонлари эса, беш юз йигирма қадамдан. Тўртгала томондаги дарвозалар қалин арча ёғочларидан ясалган бўлиб, улар чумоли ҳам ўтолмас даражада зич ёпилади. Дарвозалар тамбаси мустаҳкам.

Арқдаги энг баланд бино тоmidан огоҳлантирувчи карнай овози янгради. Аммо шэнбинлар кент қўрғонига яқинлашиб келаётганларида довонликлар уларни ёйлардан ўққа тутмай турдилар. Душманлар деворга тармаша бошлаганларида уларни қалқонлари пана қилолмаслигини кўрган довонликлар босқинчиларни деярли беҳато қулата бошладилар. Девор қирғоғига, шинакларга илашиб олган шэнбинларнинг қўллари қилич, болталар билан узиб ташланар, таналари бурдаланар, юзлари, кўкракларига найза санчиларди. Чақирлар энди чинжинларнинг деворга ҳужум қилиш усулини яхши ўрганиб олган эдилар: улар деворга яқинлашиб, тармаша бошлаганларида нарироқдан мудофаа миноралари ва шинаклар устига палахмон тоши ёғдириш, ёйлардан ўққа тутиш тўхтатиларди. Худди шу пайт довонликлар ичкаридаги шотилардан қўрғон деворига юқори кўтарилиб, минора тешикларидан отилиб турган ёй ўқларидан омон қолган шэнбинларни қилич, найза ва бошқа яроғлар билан ҳозиру нозир қарши олардилар. Бу гал ҳам худди шундай бўлди. Девордан ошиб, кент ичига туша олган якка-дуқка шэнбинлар шу заҳоти чавақланиб ташланди ёки кўкраги, қорни, бўйнидан ёй ўқи еб ағдарила бошладилар. Девор усти, ёнлари тинимсиз тўкилаётган қондан сирпанчиқ бўлиб кетганди.

Хан саркардалари жангни уч одам бўйи тепалиқдан кузатардилар. Бу кузатув дўнглиги цзян-цзюннинг буйруғи билан довонликлар ёқиб юборган учамак ўрнида барпо этилганди.

– Довонликлар ўқларни тежашяпти! Деворга тирмашганларгагина отяптилар, – деди цзюньчжэн Чжао Ши-чэн.

– Улар сен ўйлагандан ақллироқ чиқиб қолишди, – заҳарханда қилди Ли Гуан-ли. – Иккита буцўйни Ли Чи билан Ван Кўйнинг олдига жўнат. Девор, дарвозаларни учи темир қоплама ходалар билан ура бошлашсин! Алоҳида тайинлашни унутма: темир қопламали ходаларда фақат дарвозаларни урсинлар, деворни ағдаришга биринж учли ходалар ҳам ярайверади!

Чжао Ши-чэн буцўйларга топшириқ бериб улгурар-улгурмас тоғ томондан чанг кўтарилди. Хан саркардалари ўша томонга ташвишли

назар ташладилар. Қуюндай елиб келаётган отлиқ гуруҳлар кент қўрғонига ҳамла қилаётган шэнбинлар устига уч томондан интиларди. Саросималанган шэнбинлар ҳамласи дарҳол сусайди.

– Довонликларнинг елдирим юзликлари! Карнай овозлари чорлади уларни бу ёққа!

– Энди юзликлар эмас, мингликлар! – надомат билан цзюнчжэннинг гапини тўғрилади Ли Гуан-ли.

– Бугун улар тиккама-тикка жанг қилишяпти.

– Лоақал шуни сезганингга ҳам раҳмат...

Жанг кечгача давом этди. Хан саркардалари режаланган ҳеч нарсага эришолмадилар. Ҳатто, шэнбинлар темир учли ходалар билан девор, дарвозаларни уролмадилар ҳам. Отлиқ гуруҳларнинг ташқаридан қилган ҳужуми халақит бериб қолди.

– Ҳужумни биз бошловдик. Аммо довонликлар ҳамма режамизни бузиб юборишди. Жангни ўзларига маъқул изга солиб юбордилар.

Ли Гуан-ли Чжао Ши-чэнга кескин бир нарса демоқчи эди, лекин ўзини тўхтатиб қолди.

Эртасига тонг ғира-ширасида яна тоғ томондан елиб келган чақирлар уйқуси чала шэнбинлар устига ташландилар. Босқинчилар пароканда бўлиб турганларида, кентнинг тўртала дарвозаси баробарига ланг очилиб, ҳар қайси дарвозадан қўшалок-қўшалок ўзиюлар уйлар аста силжиб чиқа бошлади. Кетма-кет пайдо бўлган юзлаб отлиқ чақирлар шэнбинлар ҳалқаси томон интилдилар. Улар ҳалқага яқинлашдилар-да ҳали шайланишга улгурмаган шэнбинларни камонлардан ўққа тутатута изларига қайтарканлар, эгар устида орқаларига ўгирилган кўйи таъқиб этаётган шэнбинларга ўқ узишгач, ўзиюлар уйлар билан кент девори оралиғига кириб олдилар. Уларни қувиб келган шэнбинлар ўрмаловчи қурилмалар ичидан ёғилган ёй ўқларига дучор бўлдилар. Ҳам ташқаридан, ҳам кент ичидан бундай ҳужум қилинишини кутмаган шэнбинлар довонликларнинг режаси асосида бораётган жанг қатнашчиси бўлишга мажбур эдилар. Улар каловланиб қолиб, ташқаридан ташланганлар ҳужумини қайтаришни ҳам, кентдан чиққан отлиқларни девор сари суришни ҳам уддалай олмадилар. Ўзиюлар ёғоч уйлар ичидаги камончилар паноҳида кент ичидан чиққан чақирлар шиддатли ҳамла қилиб, яна орқага чаққон қайтишларини бир неча марта такрорладилар. Аммо ташқи ва ички чақирлар ўзаро бирлашишга ошиқмасдилар.

Аксинча, улар гоҳ бир-бирларига дуч келмайдиган жойлардан, гоҳ иккиёқлама қисиб келиб, “қайчи” усулида ҳужум қилардилар.

– Улар янги ҳийла қўллашяпти! Бизни қуршов ҳалқасининг бирор жойини ҳам бўшаштирмасликка мажбур қилишмоқчи! Қойил! Биз

кентдан чиққанларнинг орқасига ўтиб олиб, йўларини кесиб қўймас-лигимиз учун шундай қилишяпти! – деб қўйди ўзига-ўзи цзян-цзюннинг ёнида турган Чжао Ши-чэн.

Ли Гуан-ли лабини тишлаб, пича ўйлангач, шартта бошини кўтариб буюрди:

– Қуршов ҳалқасида бироз узилиш бўлса ҳам кент ичидан чиққанлар қуршаб олинсин! Агар ташқаридан келганлар узилиш орқали ҳалқа ичидагилар билан қўшилмоқчи бўлсалар, қўйиб берилсин!

Тупроқ тепа тагида шай турган буцўйлар цзян-цзюннинг буйруғини хаохоу Ван Кўй билан Ли Чига етказиш учун шу заҳотиёқ отларига қамчи босдилар.

Кент девори билан шэнбинлар ҳалқаси орасидаги масофа қисқара бошлади. Ичкаридаги чақирлар энди бошдагидек у ёқ-бу ёққа бемалол от қўйиб чопишга қийнала бошладилар, уларнинг ҳар қайси гуруҳини икки ёндан шэнбинлар ўраб кела бошладилар. Бирдан карнайлар наъраси янгради. Дарвозалар очилиб, чақирлар шошмай ичкарига кира бошладилар. Шэнбинлар қуршовни яқунлашга ошиқардилар. Ўрмаловчи ёғоч уйлар уларнинг йўлини тўсиб қўйди, қурилмалар тева-рагида шафқатсиз қон тўкиш бошланди. Девор тепасидаги шинаклар, миноралардан ёғилиб турган ёй ўқлари шэнбинларнинг ҳамласини сусайтирди. Дарвозалар ёпилди. Ташқарида фақат ўрмаловчи ёғоч уйлар, улар атрофида қуролдошлари дарвозадан ичкарига кириб олишларини пана қилиб, чинжинлар билан олишаётган чақирларнинг бир неча ўнликлари қолди, холос. Кўп ўтмай жанггоҳда қалаш-қалаш жасадлар, абжақланган ўзиюрар уйларнинг парчаларидан бошқа ҳеч нарса, ҳеч ким қолмади. Ҳар сафаргидек ёғоч уйлар ичидаги довонликлар ўзларидан ўн-йигирма баравар кўп чинжинларни ер тишлатишди, аммо бу гал уларга кент ичига кирмай, ташқарида қолган фидокорлар катта ёрдам бердилар. Дарвозалар тўлиқ ёпилиб, яна карнайлар чалиниши биланоқ тоғ томондан келган чақирлар таъқиб қилаётган шэнбинларга камонлардан ўқ уза-уза орқаларига қайтиб кетдилар.

Жанг тушдан олдин тугади. Довонликлар кентдан бошқа чиқмадилар, ташқи чақирлар ҳам қайтиб келмадилар. Демак, бир ҳамла билан кентни олиш режаси бугун ҳам амалга ошмади! Хан саркардалари цзян-цзюнь чодирига тўпланишиб, тушлик устида бўлиб ўтган жанг тўғрисида фикр алмаша бошладилар.

– Улар бугун карнай чалмай ҳужум бошлашди. Бизнинг устимизга қўққисдан ташланмоқчи бўлганлар. Мақсадларига эришдилар! – Ҳар доимгидек Чжао Ши-чэн хаёлига келган фикрни бошқалардан олдин ўртага тўкиб солди.

– Биз уларни нима қилмоқчилигини пайқаган бўлсак ҳам барибир ташаббус довонликларда бўлди. Шэнбинларни озгина қисмигина жангга киролди, бошқалари қуршов ҳалқасини бўшаштириб юбормаслик учун бекор туришга мажбур бўлди, – деди ўйчан қиёфада Ли Чи.

Ли Гуан-ли бошқаларнинг гапини чала-ярим эшитар, ўз хаёли билан банд эди: моҳир қўшинбоши жанг майдонидаги ботқоқлик, дарё кўприги, тоғ дараси сингари жой шарт-шароитларидан фойдаланиб, душман қўшинининг бир қисмини бекор туришга мажбур қила олиши азалдан маълум. Аммо қамалда туриб шундай натижага эришиш мумкинлигини цзян-цзюнь биринчи марта учратяптигини эмас, ҳатто ҳеч қачон эшитмаган ҳам! Ич-ичидан душман цзян-цзюнига яна бир карра тан берган Ли Гуан-лида Чағрибекка нисбатан хурмат пайдо бўлди. Аслида ҳамма ҳам ғанимини холисона хурматлайвермайди. Камдан-кам учрайдиган фазилат бу.

– Наҳотки бу ёввойилар бурнимиздан чўп ўтказиб, ўз туяларидек етаклаб юрсалар?! – алам аралаш афсусланди Чжао Ши-чэн.

– Сен, Ши-чэн, ҳали кўп нарсадан беҳабарсан! – деди Ли Гуан-ли. – Яна нима гап?

– Асирларни олиб келинглар!

Буцўйлар Сиртлонбек билан унинг ёнидаги иккита кичик кентларнинг бекларини бошлаб келдилар.

– Бугунги суворийлар кимлигини цзюньчжэнга айтиб беринглар!

– Хотинлар!.. Бизнинг довон аёллари улар! – деди овози титраб Сиртлонбек.

Ли Гуан-ли ўрнидан туриб, ташқарига йўналди. Бошқалар ҳам унга эргашдилар. Чодир ёнида икки шэнбин чоғроқ, қулоқлари чимрилган, ёллари диккайма саман отнинг тизгинидан ушлаб туришарди. Жуганга қадалган тангасимон мис қопламалар от кўзларини хиёл тўсиб қўйгандек. Эгар тўшак четлари попукли. Тизгинлар ҳам одатдагидан камбар, аммо пишиқ бўлиши керак. Отнинг ёллари аёл сочисимон ўрилиб, қизил латгачалар билан шинам боғлаб қўйилган. Эгар қошида кичик, кўринишидан енгилгина, аммо мустаҳкам қалқон илиғлик. Қалқон сирти мис тангачалар билан нафис безатилган.

– Ҳа, бу отни аёл минганлиги кўриниб турибди, – деди умумий сукутни бузиб Чжао Ши-чэн.

Саркардалар диққати отнинг эгари билан чап биқинида қотиб қолган қонга тортилди.

– Қаранглар, – деди Ли Чи отга яқинлашиб, – қон тўқрангли эмас, нимқизил. Ёшгина аёлнинг қони бу!

Шу пайт саркардалардан нарироқда, орқа томонда хириллаган овоз, сўкиниш эшитилди. Ҳамма ўша томонга қаради. Буцўйлар бошлиғи икки қўли билан қовуғини ушлаб букчайди, сўнг чўк тушиб қолди. Асир беклардан бирини икки буцўй маҳкам ушлаб турарди, учинчиси, худди шу бек буцўйлар бошлиғининг белидаги қиндан эпчиллик билан суғуриб олган ханжарни қайтариб олишга уринарди.

– Вой, нонқўр-е! Буларни ҳеч қайсисини тирик қолдирмаслик керак эди! – хуноби ошди Чжао Ши-чэннинг.

– Бу от қизимники! – деди хириллаган, ғазаб тўла овозда бек. – Икки ойгина олдин қизимни Эршига узатган эдим. Бу саманни шахсан ўзим тортиқ қилганман унга. Қиз қувдида қизим шу отда қочган эди. Энди бўлса... Энди, мана, эсиз, ўша қизимни қони от эгарида қотиб қолибди!

– Агар яна бир марта ҳаётингни қайтариб берсак, нима қилардинг? – парвои фалақдек аммо синовчан сўради Ли Гуан-ли.

– Сени ҳам гумдон қилардим! Аттанг, улгуролмай қолдим-да сени ўз қўлим билан нимталашга!

Тилмоч бундай мардона сўзларни таржима қилишга ботинолмай чайналди. Аммо Ли Гуан-ли аниқ таржима қилишни буюрди. Кейин у бек нима деганини эшитиб, ҳайратда қотиб қолди. Ли Гуан-ли умрида ҳеч қачон кўзларига тик қараганича таҳдид қилган одамни учратмаганди. Жангда унга ташланишган пайтлар бўлган, аммо ҳозиргача ҳеч ким унинг кўзларига бақрайиб туриб бундай деёлмаганди. Қолаверса, банди-я бу!

– Шу ерни ўзида чопиб ташланглар буни! Иккинчисини ҳам! – буюрди қалтираб кетган Ли Гуан-ли. У бу билан ғазаби нималарга қодирлигини кўрсатмоқчи бўлса-да, лекин ниҳоятда руҳи тушиб кетганини яшира олмади. “Бу довонликларни қандай енгса бўлади ўзи?!” деган фикр кечди унинг хаёлидан. Буцўйлар дарҳол буйруқни ижро қилдилар... Иккала бекнинг бурдаланган таналари қонга беланиб ётарди. Хан саркардалари чодирга қайтиб кирдилар.

– От ўликлар орасида юрган экан, эгасининг жасадини яқин-атрофдан топа олишмабди. У аёл қаёққа йўқолган бўлиши мумкин? – сўради Ли Гуан-ли кўрқувда тишлари такиллаётган Сиртлонбекдан.

Сиртлонбек шу қадар кўрқиб кетган эдики, тилмоч саволни икки марта такрорласа ҳам у ҳеч нарсани англамади. Бундан Ли Гуан-лининг руҳи бир қадар кўтарилди. Чунки қаршисида дағ-дағ қалтираётган довонлик атоқли бек турарди! “Қанийди-я, ҳамма довонликлар ҳам шунга ўхшаса!” – орзу қилди цзян-цзюнь.

– Бунга Довон мусалласи беринглар!

Хизматкорлар Ли Гуан-лига хижолатли боқишганди, у мусаллас тугаганини тушунди.

– Унда ўзимизни шаробдан келтиринглар!

Сиртлонбек хиёл бадбўй гуруч шаробидан сипқоргач, ўзига келди: “Шароб ичиришди, демак, ўлдиришмайди”. У савол яна такрорланганда қуйидагича жавоб қайтарди:

– Аёллар жасадини жанг майдонида қолдирмайдилар.

– Кентда аёллар кўпми? – қизиқсинди Чжао Ши-чэн.

– Аёллар-ку кўп, лекигин, анови от эгасидақаларидан уч-тўрт минг бор! Довонда ўттиз ёшдан кичик қиз-жувонлар жангга чиқишади. Эми-зикли боласи борларигина уйда қолади. Айримлари қирққа яқинла-шиб қолсаям...

– Чақир эрталаб ўрнидан турганида қўйнидан яна битта камончи чиқар экан-да, – кесатди Чжао Ши-чэн.

– Эркакча кийинган аёллар Чилустун ёнидаги жангда ҳам қатнаш-ганмиди? – Чжао Ши-чэннинг гапини бўлиб сўради цзян-цзюнь Сирт-лонбекдан.

– Ҳа, қатнашишган, Айирмочтошда ҳам.

– Улар қай тарзда жанг қиладилар? Айт?

– Аёлларни биз... улар қирғин бўлаётган, қилич-найза жангига қўйишмайди. Қонли ҳарб-зарбга аёллар заифлик қилишади. Аммо улар от устида кетаётиб камонлардан ўқ узишда эркаклардан қолишмайди-лар. Довон мерганларининг анчагинаси аёллар.

– Ёйдан ташқари яна нима билан қуроллантирилади аёллар?

– Ханжар ёки узун қайрилма пичоқ – ақинақ берилади уларга.

– Қуршовга тушиб қолинса ишлатиш учун шундай қиласизларми?

– Йўқ, аёллар қуршовга тушиб қолишига ҳечам... умуман... йўл қўй-маймиз... қўймайдилар. Аёл гуруҳларини уч томондан ёш, абжир эркак гуруҳлари кўриқлаб юради.

– Ҳа, элчилар тўғри айтишган экан: қизқувди шунчаки эрмак эмас! – деди Чжао Ши-чэн. – Элчиларнинг шойи ўрамларида ўқиганман: ҳат-то янги бўшанган аёллар ҳам белларини маҳкам сириб, отга минавера-дилар. Бизни шэнбинлар бўлса, ҳалигача от минганларида эгар қоши-ни кўллари билан маҳкам тутамлаб оладилар. Мустаҳкам ўтиролмайдилар от устида. Бунақа суворийлардан нима кутиш мумкин?! Яхшиси, уларни жангга пиёда солавериш керак!

– Осмонтагида аёллар кўп, улар йил сайин кетма-кет ўғил туғиб бераверишади. Шэнбинларимиз отда юриб ҳам, пиёда бориб ҳам бутун дунёни забт этадилар! – деди Ли Гуан-ли ёрдамчиси Чжао Ши-чэннинг ўринсиз гапини тўғри изга солиш мақсадида.

Бешинчи боб

ОЗОДЛИК БИТИГИ

Қандай фавқулудда оқибатга олиб келишидан қатъи назар, ҳатто қуршов ҳалқасининг бирон жойи “узилиб” қолишигаям қарамай, кент дарвозаларидан чиққан чақирлар ҳам, ташқаридан келган довонликлар ҳам албатта ўраб олинсин! Цзян-цзюннинг бугунги қатъий фармони ана шундай бўлди. Аммо негадир бутун довонликлар жим туришарди: кент истехкоми томондан ҳам ҳеч қандай шарпа йўқ, ташқаридан келадиганларнинг ҳам қораси кўринмасди. Наҳотки улар узоқдан туриб ғанимларининг фикрини пайқай олсалар?!

– Кечаги ҳийла бугун иш бермаслигини довонликлар жуда яхши билишади! – деди турли хил фараз-тахминларга яқун ясаб Ли Гуан-ли.

– Бугунга қандай найранг ҳозирлаб қўйганлари қизиқтиряпти мени... – деди хавотирланган оҳангда Чжао Ши-чэн.

– Фол очиб ўтирмайлик. Бу девор тагида имирсиланаверишга ортиқча вақтимиз йўқ энди! – кесиб ташлади цзян-цзюнь.

Қатъий ҳужумга ўтилган дастлабки кундагига қараганда ҳам қаттиқроқ қийқириб-қичқирган шэнбинлар кент истехкоми сари ташландилар. Улар шу ҳужум асносида кентнинг миноралари, шинаклар, кўчалар, майдонлар, яқин бинолар томига палахмонлардан тош ёғдира бошладилар, ўзиотар ёйлардан ёппасига ўқ узишни кучайтирдилар.

Шэнбинлар кент девори ёнгинасига етишганда тош ёғдириш тўхтади. Фақат ёй ўқларигина ҳамон шинаклар сари тўхтовсиз шув-шув учарди. Жадал келтирилган енгил шотилар кент деворларига қўйилар, ўнбошилар, юзбошилар кўлидаги ўрма қамчилар қизил кийимли шэнбинлар боши устида қарсилларди. “Ярамаслар” чор-ночор деворга тармашардилар. Улар кетидан нунфу шэнбинлар юқорига интилишарди. Довонликларнинг ёй ўқидан қулаганлар ўрнини янги-янги шэнбинлар эгалларди. Кўллари девор юқорисидаги шинаклар кунгирасига илашган чинжинларни довонликлар қилич, болта, найза, ҳатто пичоқлар билан ағдаришар, кўлларини чопиб, узиб ташлар, қаттиқ жароҳат етказиб, гоҳ девордан ташқарига, гоҳ ичкарига итариб юборардилар. Аммо барибир шэнбинлар деворнинг у ер-бу ерида юқорига чиқиб олдилар. Бундан илҳомланган бошқа ханликлар томоқлари йиртилгудек қичқириб ҳамлани кучайтирдилар, чумолидек ёпишиб, шотилар, ходалар ёрдамида, ҳатто бир-бирларининг елкаларига оёқ қўйиб юқори чиқишга урина бошладилар. Ниҳоят улар учи биринж ва

темир қопламали узун ходалар билан деворнинг айрим жойларидаги ғиштларни, заранг палахсаларни ўпириб ташлашга муваффақ бўлдилар. Довонликлар орасида даҳшатга тушиб, саросималанаётганлар ҳам кўрина бошлади.

Ихшид бош дарвозадан ўнг томондаги энг баланд минорада аъёнлари билан бирга жангни кузатиб турарди.

– Бошлайверамизми? – Чағрибек отасига савол назари билан қаради. Мўдтой бош силкитиб, розилик билдирди. Кўшинбоши соқчиларидан бири дарҳол миноранинг ички пиллапоясидан пастга тушиб кетди. Сал фурсат ўтмаёқ, карнайлар наъраси янгради. Миноралардан чинжинлар томон беҳисоб майда тангалар сочилди. Тангалар орасида тилла ёмбичалар ҳам бор эди. Шэнбинлар нима бўлаётганини аввалига тушунмай туришди. Аммо орадан кўп ўтмаёқ ҳамма томондан чинжинларнинг бақир-чақирлари эшитила бошлади:

– Цянь!

– Чянь!

– Хуанцзинь!

Шэнбинлар бир-бирларини итариб-суриб, қовжироқ кўкатлар орасидан мис, олтин танга, ёмбичалар ахтариб кул ва тупроқ титкилай бошлашди. Довонликлар буларни тек қўйиб, асосий зарбани деворга тармашаётганларга қаратдилар. Душманнинг шиддат билан бошлаган ҳамласи сезиларли бўшашди. Ўнбошилар танга талашиб, бир-бирларини сур-сур қилаётган шэнбинларни бошда қамчилаб қайта жангга солишга зўр бергандилар, кўп ўтмай, уларнинг ўзлари ҳам бир қўлда қамчини пўписа учунгина силкитиб, иккинчи қўл билан тангаларга ташлана бошладилар. Шэнбинлар гўё ҳал қилувчи қаттиқ жангга эканликларини унутишгандек эди. Юзбошилар билан сјовэйлар нечоғли аямай савалашмасин, тангалар йўлида “жонларини беришга ҳам тайёр” шэнбинларни уддалолмасдилар.

Ли Гуан-ли махсус чекиниш белгиси – цзиньнао чалишни буюрди. Тушлик баҳонасида шэнбинларни орқага қайтариб, қуршов ҳалқасидаги доимий жойларига олиб келдилар. Тангага дастлаб ташланганларни йигирма қамчидан савалаб, йиққан танга-ёмбичаларини тортиб олдилар.

Йўлбарсбилка таклиф этган бу тадбир ҳам жуда қўл келганидан ғоят мамнун Довон саркардалари минорадан тушмасданок келгусида нима қилиш кераклиги тўғрисида маслаҳатлаша бошладилар.

– Яна қаердан олтин топса бўлади?

– Агар яна икки кун шу тахлит...

– Хўв анави тилла от қаерда?

– Ханликларни кўрс элчиси олиб келган ўша... тилла отми? Хазинада бўлиши керак.

– Темирчи... усталарга бериш керак, майдалашсин! – буюрди Мўдтой. – Ўша отнинг орқасидан шу уруш келиб чиқди. Энди у бизга хизмат қилсин!

Шэнбинлар “тушлик”дан қайтишга ошиқишмасди. Эҳтимол, улардан айримларини бошқаларга сабоқ бўлсин учун қаттиқроқ жазолаётган бўлсалар керак. Ёки, Хан саркардалари бошқа йўл излашаётгандир, бирон-бир янги чора кўраётгандирлар? Йўлбарсбилка вақтдан фойдаланиб, Довон бекларига Чинда олтин қандай қилиб пулга айлангани тўғрисида сўзлаб берди:

– Илгарилари, уларда кўп гў, бизчасига подшоликлар бўлган даврларда тошбақа косаси, чиғаноқ, дур, марварид, зумрад, кейинроқ қалайи, кумуш айирбошлаш воситаси бўлиб келган. Чин Ши хуанди уларни ман этган, ҳамма нарсани фақат олтинга айирбошлашни буюрган. Мис тангаларни ҳам дастлаб ўша Осмонўғли зарб этган.

– Яхшиям, ўша Осмонўғли шундай қилган экан. Ўқдан ҳам кўпроқ тилла зарба беряпти шэнбинларга! – хитоб қилди Мўдтой.

Қамчи ва дағдаға билан “дадиллантирилган” шэнбинлар яна ёпирилиб ҳужум бошладилар. Ҳаммаёқни қийқириқ-қичқириқ тутиб кетди. Босқинчилар яна эрталабдагидай жон-жаҳдлари билан девор устига чиқишга уринардилар. Шотилар ёрдамида юқорига кўтарилаётган шэнбинларни довонликлар минораларнинг ён тешикларидан камон ўқиға тутдилар. Чинжинларни ҳайратга солгани шу бўлдики, довонликлар марказий тешикларни ёй ўқи ўтмас йўғон ғўлалар билан зич бекитиб қўйишган, бари кучларини деворга тармашаётганларни даф этишга қаратгандилар. Шэнбинларнинг биринчи ҳамласи қайтарилгач, довонликлар яна деворлардан ёмбичалар аралаш мистангалар сочишди. Сяовэйлар, юзбошиларнинг сўқинишлари, “тангапарастлар” саваланилаётгани эшитила бошлади. Шэнбинларнинг бошлари қотиб қолганди: ёмбичалар йиғишсинми ёки олға, девор сари интилганлари маъқулми? Юқоридан тағин танга, ёмбичалар сочилди. Бу гал сочқи кўпайган, офтобда ялт-юлт товланарди. Шэнбинларнинг кўзи қамшиб кетгандек бўлди. Довонликлар сочқиларни кўз-кўз қилгандек, атай осмонга ирғитардилар. Ниҳоят баднафс шэнбинлар тўда-тўдалашиб, ёмбичалар сари ташландилар. Сур-сур, итар-итар бошланди. Баъзилар сочқи талашиб муштлашардилар ҳам.

“Дарахт учидаги чумчуқни ҳам бехато кўзидан ура оладиган” мерган чақир “хомталашчилар”дан анча нарида турган қизил кийимли

шэнбинни камонда мўлжалга олганди, Йўлбарсбилка унинг тирсагидан туртиб юборгани учун ўқ шэнбин боши тепасидан ўтиб кетди.

– У менинг дўстим! – деди кулимсираб тилмоч. – Оти Ань-ин. У яра-маслардан, бошқача айтганда, жинояти учун жазога тортилганлардан бўлса ҳам, қара, аралашмай четда турибди. Ўлармон эмас.

Йўлбарсбилканинг ҳозирги ғамхўр қилиғи минорадагилар диққатини тортди. Ихшид Қундузбекка қараганди, у тилмочни койиб берди:

– У чинжиннинг яхши-ёмонлигининг бизга нима дахли бор?! Биз учун шэнбинлар қанча оз қолса, шунча яхши.

– Душман лоақал биттага камайса ҳам ҳарна!

– У ҳали бизга фойда келтиради! – дадил жавоб қайтарди Йўлбарсбилка.

– Кўрамиз. Бу сизнинг гарданингизда. Қарзсиз!

Ғира-шира тушгунча, занг чалинишига қарамай, шэнбинлар тимириланиб шўра, қулу тупроқ орасидан лоақал биттагина ёмбича топиш умидида изғийвердилар. Улар қош қорайгачгина ҳалқага қайтишди.

Шэнбинларнинг итоатсизлигини кўрган цзян-цзюнь Ли Гуан-ли қаттиқ ғазабга келди...

Саҳар қоронғисида эндигина уйғонган Чағрибекникига уч киши кириб келишди.

– Мен минорага шошиб турибман. Ким экан улар? – сўради соқчидан Чағрибек.

– Туронболға иккита уста билан. Жудаям зарур гап бор дейишяпти.

– Кутиб туришсин. Ҳозир чиқаман.

Чағрибек таниш темирчи усталар билан омонлашгач, марказий минора томон йўл оларкан, уларга ҳам “бирга юраверинглар”, деди.

– Нима гап, уста?

Усталар Чағрибек улар билан йўл-йўлакай гаплашмоқчи эканини тушунишди. Туронболға қўшинбошининг ўнг томонида, бир қадам орқароқда борарди, бошқа икки уста унинг орқасидан кетишарди.

– Жувдар тунда ошиқ ўйнаб, анча олтин буюм ютиб олибди. Яхши-лаб майдаладик. Ўшани олиб келувдик.

Чағрибек Жувдарнинг елкасидаги хуржунга назар солди.

– Наҳотки шундай кунлардаям ошиқ ўйнашса одамлар?

– Бу галги қиморни Жувдар атайлаб ўйнабди. Нимага бундай қилганини анча гапиришга тўғри келади...

– Хулласини айтганда, – ўзини тутолмай гапга аралашди темирчи Жувдар, – мен улардан ифлосликлари учун ўчимни олдим. Бир неча йил илгари мени қиморда қарздор қилиб қўйиб, хотинингни бир кеча-

га бизга берасан, шунда қарзингдан қутуласан, деб икки оёғимни бир этикка тиққан эдилар!

– Ўч олишингиз шу пайтга тўғри келгани ёмон бўлмабди!

– Темирчи Ўрўбазда бошқа нарса...

Туронболға аста йўталиб қўйиб, қадамини секинлатди. Чағрибек тўхтади. У Ўрўбазнинг гапини бўлмай, охиригача диққат билан эшитди. Сўнгра уста айтган таклифни маъқуллаб, минорага қўтарилди. Усталар икки кўзи майдаланган олтин буюмлар тўла хуржунни соқчиларга топширишиб, устахоналарига қайтдилар.

Нонуштадан сўнг, ханликлар кентга қилинадиган ҳужум олдидан қароргоҳнинг ҳар-ҳар жойида қизил ва кўнғир кийимдаги бир неча шэнбинларнинг қўлларини бошқалар кўзи олдида болталар билан кесиб ташладилар. Бу гал гуруҳлар олдига озод, яъни нунфу шэнбинлар қўйилди. Юзбошиларга кимки ерга қўл узатса, шартга калласини узиб ташлаш топширилди. Бу буйруқ ҳаммага эшиттирилди. Шэнбинлар кент девори томон йўл олдилар. Улар яна ўзларига руҳбахш, аммо довонликларни ваҳимага солиш кўзланган ваҳшиёна қийқириқ кўтариб, кент деворига тармаша бошладилар. Улар шотиларда тизилиб, юқорига кўтарилаётган эдилар ҳамки, шу пайт қўққис девор тепасида ёғоч сопли мис кураклар кўринди. Шэнбинлар аянчли бақириб, ўзларини таппа-таппа ерга ташлай бошладилар. Сўнг маълум бўлишича, довонликлар мис куракларда лаққа чўғ биринж, олтин, темир парчаларини шэнбинлар устига ташлаётган эканлар! Эршиликлар илгаригидек девор тагида, деворга яқин жойларда тўпланган шэнбинларни ёйдан ўққа тутишмас, бор кучларини юқорига интилаётган, учи темир қопламали ходаларда деворни ўпириш ҳаракатидагиларни даф этишга қаратгандилар. Лаққа чўғ темир, биринж парчалари тегиб куйгандан кўра, қамчи зарбига чидаса бўларди! Ҳеч қандай чора – на дўқ-пўписа, на қамчи билан савалаш шэнбинларни “руҳлантиролмади!” Ҳамла бўшашиб кетдигина эмас, деярли тўхтаб қолди. Шэнбинлар нарироқдан узаётган ёй ўқлари, отилаётган палахмон тошлари бекорга кетарди: довонликлар энди девор тепасидан қораларини ҳам кўрсатмасдилар. Ўнбоши, юзбошилардан айримлари довонликларнинг қимматбаҳо “совғалари” совиған-совимаганини аниқлашга шахсан киришдилар. Оддий шэнбинлар бошлиқларига бажонидил ёрдамлашиб, қўлларидаги совиған ёмбичаларни келтириб беришарди. Олғирлари эса бу орада топилдиқларнинг маълум улушини чўнтакка солишни ҳам унутишмасди.

Арк томида туриб чалинган карнай овози шэнбинлар ҳалқаси устидан ошиб ўтиб, узоқ-узоқларга таралди. Чинжинлар атрофга аланглаб, безовталана бошладилар. Кўп ўтмай, ханликлар кутгани-

дай, узоқдан, тоғ томондан ва кунботардан чанг кўтарилди. Бир неча минг шэнбинлар отланиб, ташқаридан келаётган довонликларни нарироқда, қуршов ҳалқасидан узоқроқда учратиб, олишув учун илдам жўнаб кетдилар. Кўп сонли бўлмаган довонлик довюраларни чекин-тиргач, отлиқ шэнбинлар ўз жойларига қайтиб келдилар. Кентга янгидан ҳужум бошланди. Деворлар устида, шинаклардан яна мис кураклар кўринди. Юқорига интилаётган шэнбинлар яна куйиб, пастга қулай бошладилар. Тағин узоқдан чанг кўтарилди. Бу гал ташқаридан келаётган довонликларни ҳайдаб юбориш учун мингга яқингина шэнбинлар от қўйиб кетдилар, холос. Аммо довонликларнинг бир неча минглик отлиқлари зарбасига учраган бу гуруҳ катта талафот кўриб, аранг ярим-ёртисигина қочиб жон сақлашга улгурди. Ташқаридан келган довонликлар қуршов ҳалқасига ҳужум қилмай, орқаларига қайтиб кетишди.

– Улар шунчаки, ёлғондакам жанг қилишяпти! Бизни ҳужумдан чалғитишмоқчи! – деди одатдагидек ошиғич фикр билдириб Чжао Ши-чэн. – Ичкарида эса шэнбинлар устига олтин сочяптилар.

– Тўппа-тўғри! – бош силкитиб маъқуллади цзян-цзюнь. – Шунинг учун ҳам сяовэйлар ёнига бор! Довонликларнинг олтин қармоқларига илинаётган юзбошиларнинг каллаларини таналаридан жудо қилдир! Улар қармоқдан қутқаришга арзимаيدилар.

Чжао Ши-чэн буцўйлари кузатувида Ли Чи билан Ван Кўй ҳузурига йўл олди. Кузатув тепалигида Ли Гуан-лининг бир ўзи қолди.

Шэнбинларнинг бугунги учинчи ҳамласидан кейин орага чўккан осойишталик пайти Ўрўбаз билан Туронболға минора тешиги берки-тилган ғўлалар тирқишидан чинжинларнинг тўртинчи ҳужумга ҳозирлик кўраётганларини кузатиб турардилар. Туронболға ихшид ҳузуридан ясовул кутарди. Ясовул Ўрўбаз учун фавқулодда қувончли янгилик олиб келиши керак эди. Туронболға ихтиёридаги мусофир қул дўстини хурсанд қилмоқчи эди. Туронболғанинг бу ниятидан беҳабар Ўрўбаз бошқа хаёл билан банд, у деворга тармашаётган шэнбинлар бошига қай йўл билан лаққа чўғ темир-терсақларни беҳато ағдариш тўғрисида ўйлаётганди. Ўрўбазни пастдаги панада чақирлар кутиб туришибди, у бугун эрталаб ўнбошиликка тайинланди. Ҳозир Ўрўбаз ўзи таклиф этган режани бошқаряпти. Ҳа, қўшинбоши Чағрибек унинг таклифини дарҳол маъқуллади. Ҳализамон шэнбинлар қийқирганча айюҳаннос солиб, яна кент деворига тармаша бошлайдилар. Ўшанда фурсатни бой бермаслик керак! Мис куракли яна анчагина чақирларни Жувдар ҳамда бошқа темирчи усталар – Ўрўбазнинг дўстлари бошқарадилар. Ўрўбаз қул бўлса ҳам, довонликлар билан деярли қариндошдек бўлиб кетди. Уни қул аёл-

га уйлантириб қўйишди, Туронболғанинг ҳовлисида довончасига кичкинагина тўй ҳам қилишди. Ўрўбаз икки фарзанд – ўғил ва қиз кўрди. Бирга ишлаётган усталар Ўрўбазни самимий ҳурмат қилишади. Мана, ҳозирни олинг, ҳозир унинг таклифларига Арк аъёнлари ҳам қулоқ сол-яптилар. Ўрўбаз шу оғир кунларда довонликларга асқотаётганидан бениҳоя хурсанд. Уни ҳеч жойда бу ердагидек қадрламаган эдилар! Қул одам учун бундан ортиқ хурсандчилик бўлиши мумкинми?!

– Бу ердагилардан қайсинлар Ўрўбаз? – сўради минора ичидаги ғиштин пиллапоялар орқали кўтарилган ясовул баланд овозда.

– Манави! Қани, менга бер, уни ўз қўлим билан топширай!.. – деди буйруқомуз оҳангда Туронболға ясовулга қараркан, унинг қўлидаги ошланган тери ўрамни юлқигандек тортиб олиб.

– Ма, ол, Ўрўбаз, бу сенинг озодлик битигинг! Сен энди қул эмас-сан!

Қандайдир англаб бўлмас ғайритабиий куч Ўрўбазни ўрнидан турғазиб юборди. У Туронболғага ташланиб, маҳкам қучоқлади-да, юзларини устанинг юзларига теккизиб, чўлп-чўлп ўпа бошлади... Ўзи-да йўқ хурсанд Ўрўбазнинг кўзларидан маржон-маржон ёш думаларди. Аммо... Аммо шу пайт ногаҳон Ўрўбазнинг Туронболғани қучоқлаб турган қўллари бўшашиб кета бошлади, тиззалари ҳам ҳолсиз букиларди... Атрофдагилар ҳанг-манг қотиб қолишди.

Ўрўбазнинг нақ умуртқасига ўзи отар ёйнинг ўқи санчилганди.

– Лаънати ўқзич ғўлалар орасидан қандай ўтганига ҳайронман. Ажал экан-да! Келиб-келиб шундай пайтда-я, эҳ, аттанг!.. – афсусланди Қамчи. Бу йигит кентга қайтгач, мерганлар ўнбошиси этиб тайинланганди.

– Уни аста пастга олиб тушиш керак! – деди Туронболға.

Шум хабарни эшитиши биланоқ дарҳол етиб келган табиб чуқур санчилган ёй ўқини авайлаб, эҳтиётлик билан суғуриб олди. Ўрўбазни девор тагидаги қамиш бўйрага ётқиздилар.

– Сув! – деди Ўрўбаз қуруқшоқ лабларини базўр қимирлатиб.

– Аркка бирорта чақирни юборинглар. Лоақал сув томизиб қолайлик бояқишнинг оғзига... – шивирлади Туронболға Қамчини четга чақириб.

Ўрўбазнинг ўнг қўлидаги маҳкам ғижимланган тери ўрами қонга беланиб кетганини одамлар эндигина кўришганди. Ёрлиқни олиш учун Туронболға қўл узатганди, Ўрўбаз киприкларини ним кўтариб шивирлади:

– Су...в...в!

Қамчи Арк томонга, чақирнинг йўлига интиқ қаради. Аммо чақир ҳамон кўринмасди.

– Келяпти! – деди минорадан кимдир.

Мис кўзачанинг жўрагини Ўрўбазнинг оғзига тутдилар. Ярадор икки-уч хўплам сувни базўр ютгач, қўли билан кўзачани нари итарди. Уч-тўрт қатра сув унинг қизғиш соқолига томди. Шундан сўнг Ўрўбаз кўкимтил кўзларини феруза осмонга тикди. Кўлини чўзиб:

– Битик! – деди.

Туронболға тери ўрамни ёзиб, Ўрўбазнинг титраётган қўлларига тутқазди. Ярадор ёрлиқни кўзига яқинлаштириб, унга тикилди. Ўрўбазнинг кўзларига чизиқ-чизиқ битилган белгилар кўринди. Аммо уларда нималар дейилганини Ўрўбаз англай олмади. Бироқ бу ёрлиқ унинг, Ўрўбазнинг кулликдан умрбод озод бўлгани тўғрисида экани унга равшан эди. Умрбод! Бу умр энди неча лаҳзаям қолди экан?! Эҳтимол, Ўрўбазнинг хаёлига шу фикр келгандир? Шунинг учун у ёрлиққа тикилаётгандир?! Ўрўбаз мадорсизликдан оғиб кетаётган қўллари билан озодлик ёрлиғини қақроқ лабларига босди, сўнг бу мўътабар, ўзи учун беқиёс мўътабар тери ўрамни доvonликлар русумига кўра кўзларига суртди. Ўрўбаз ўрнидан турмоқчи бўлди. Туронболға билан Қамчи уни суяшиб ўрнидан турғазишди. Ўрўбаз забардаст қаддини ростлади. Унинг қангшари, дўнгроқ қирра бурни, кенг пешонаси, жони узилаётган бўлса-да, ҳамон нур тўла чеҳраси Ўрўбазнинг ҳалол ва ғамхўр, айни вақтда ғурурли, мутелик бегона одамлигини кўрсатиб турарди. У қамалдаги кент девори оша қаёққадир, узоқ-узоқларга боқаётгандек эди. Ўрўбаз мислсиз қаттиқ оғриқни сездирмасликка ҳаракат қилаётгани билиниб турарди. Бир неча дақиқа ўтгач, ярадор инқиллай бошлади. Уни аллақаердан топиб келтирилган кигизга эҳтиётлик билан ётқиздилар. Ниҳоят Ўрўбаз алаҳлай бошлади, доvonликларга тушунарсиз тилда аллақандай сўзларни бир неча марта такрорлади.

– Нима деяпти у? – сўради Қамчи Туронболғадан.

– Қандайдир одамлар номини атаяпти, бизга номаълум мамлакатни эслаётган бўлса керак...

– Одамлар уни Парфиёнадан дейишарди-ку?!

– Бу гап ҳам тўғри! Аммо Ўрўбаз у ерда туғилган эмас. Парфиёнани нариги томонида ҳам жуда кўп юртлар, эллар бор. Ўшалардан денгиз қирғоғидаги биттаси Понт... Понт кулфуруши Ўрўбазни ёш болалигида парфиёналикларга сотган экан. Бола бечора қўлдан-қўлга ўтаверган, охири уни нусайлик бир бефарзанд темирчи сотиб олган. Ўша темирчи болани кулликдан озод этиб, ўзига ўғил қилиб олган! Парфиёнача Ўрўбаз исмини ўша темирчи қўйган экан. У одам Ўрўбазни темирчилик, дурадгорликка ўргатган. Ўрўбаз улғайгач, уйлантириб қўйганлар. Нусайда ҳам унинг хотини, бир ўғил, бир қизи қолган. Парфиёналиклар

билан Бобилда ўрнашиб қолган юнонлар ўртасидаги урушда Ўрўбаз асир олинган-да, яна қул қилиб сотилган. Бобиллик карвонбоши уни бизнинг ихшидга тортиқ қилган... Бу ёғини ўзинглар биласизлар.

– Бундан чиқди, Ўрўбаз дунёни нариги четидан экан-да!

– Ҳа, шундай деса ҳам бўлади.

Ярадор гоҳ ҳушдан кетиб, гоҳ ўзига келарди. Бир сафарги ўзига келганида унинг кўз олдида кенг елкали, узун соқолли отаси гавдаланаркан, бир пайтлардаги ўша машъум кунни эслади: отаси билан тўрт ёшли Ўрўбаз қайиққа ўтириб, уйлари ёнидаги ирмоқ то катта дарёга қўшиладиган жойгача сузиб боришди. Ўрўбаз у дарёлар номини эслай олмайди. Уларнинг қайиғида ёғоч идишлар борлигини элас-элас хотирлайди, холос. Отаси ўрмондаги дарахтлар қавагидан асал йиғиб келгани кетганида қайиқда ўтирган болакай дарё ўртасидан сузиб кетаётган ажойиб кемани анграйиб томоша қила бошлади. Кемадан туширилган қайиқ унинг ёнига сузиб келди. Қайиқда уч киши ўтирарди. Бегона қайиқ Ўрўбаз ўтирган қайиққа келиб тақалгач, ундаги одамлардан бири болакайга гулдор най узатди, иккинчиси қайиқда оёқларини керган кўйи турарди. Ўрўбаз қўл чўзганини билади, шу пайт ўша иккинчи одам болакайни шартта ўз қайиғига тортиб олиб, оғзига апил-тапил қандайдир ҳидли латта тикди. Унинг кўзларини боғлашди. Ўшанда болакай бувисининг дарёларда изғиб юрадиган ўзга юртли қароқчилар ҳақидаги эртагини эслади. Ҳали-ҳали унинг қулоғига соҳилдан узоқлашаётган қайиқ эшкакларининг сувга ботиб-кўтариланган овози эшитилаётгандек туюлади.

Эршига келиб қолганидан икки-уч йил кейин Ўрўбаз негадир яна озод бўлишига ишонч ҳосил қила бошлаганди. Аммо у қулликдан бу галги қутулиши умрининг сўнгги нафасига тўғри келишини хаёлига келтирмаганди. Ўрўбаз тақдирнинг бу қилвирлиги маъносини англамоқчи бўлди, аммо, афсус, кеч бўлганди. У ўзини оёғи юқори кўтарилган алфозда осмонга учиб кетаётгандек сездди...

– Су...в...в!

Ўрўбаз ҳатто кўзача жўмрагидан оғзига қуйилган сувни ҳам ютолмади. У ўзини кент девори устида кўрди. Нариги томонда қандайдир ўрмаловчи даҳшатли махлуқлар бошларини юқори кўтарганча, бесўнақай оғизларини ланг очиб юрарди. Ўрўбазни гоҳ биринчи хотини, гоҳ иккинчи хотини болалари билан бирга уни этагидан ушлаб кент ичига, даҳшатли махлуқлар эса тишлаб, ўз томонига тортарди. Охири у ўрмаловчи даҳшатли махлуқлардан бирининг оғзига ағанаб тушди...

Ўзга юртлик темирчи уста икки қўли билан озодлик ёрлиғини кўксига босганича жим, нафас олмай ётарди...

О л т и н ч и б о б

УЛУҒТОҒДА ТУТУН КҮРИНДИ

– Олтин қум зарралари эмаски – ҳеч тугамаса! Улар икки кундан бери бошимиздан “олтин сочишяпти”. Охири тугар олтинлари!

Ли Гуан-ли ҳақ бўлиб чиқди. Довонликларнинг “олтин ўқлари”ни сабрсизлик билан кутишга одатланиб қолган шэнбинлар бугун лоақал икки тортим наякига етарли ҳам маблағ ишлаб ололмасликларини тушундилар. “Барибир ўлиб кетишга тўғри келади-ку! – дея ўйлай бошлашди шэнбинлар шундан кейин. – Ҳамон ўлиш тайин экан, довонликлар ўқидан ўлган нима-ю, юзбошилар бурдалагани нима, фарқи йўқ-ку ахир?!” Чинжинлар кент деворига тармаша бошладилар.

Довонликлар ўтган кунлардаги сингари девор қирғоғига қўли етган, девор устига чиққан ва чиқаётган шэнбинлар билан курашардилар. Шу сабабли шэнбинлар кейинги кунлари девор тағларида, деворга яқин жойларда тўпланишдан унча эҳтиёт бўлмай қўйган эдилар. Бугун довонликлар худди шуни аниқ ҳисобга олган эдилар. Девор устидан бирданига катта-катта, йўғон ходалар зарб билан юмалаб туша бошлади. Ходалар деворга тармашаётганларнинг ўзларинигина эмас, шотиларни ҳам синдириб, пачақлаб, суриб кетарди, сўнгра наридаги тўпланиб турган, орқага қочаётган шэнбинларни мажақлар, оёқларига урилиб йиқитар, майиб қилиб ташларди. Шэнбинлар отилаётган ёй ўқларидан қалқонлар паноҳида бир қадар жон сақлай олардилар. Аммо баланд девордан зарб билан тушаётган йўғон ходалар балойи азимга айланди. Девор тагидаги тупроқ уюмлари ходаларнинг девордан анча нарига катта тезликда юмалаб бориши учун қулайлик туғдирарди. Сяовэйлар билан юзбошилар анча нарида, ходалар етиб келолмайдиган жойда туриб, кент деворига тармашаётган, ҳамла қилишдан қўрқаётган шэнбинларни савалашар, сўкиб ҳақоратлашар, дўқ, пўписа қилишарди.

– Наҳотки беш кунлик шиддатли ҳужумдан кейин ҳам шаҳарни ололмасак-а?! – асабийлаша бошлади хуноби ошиб Чжао Ши-чэн.

Ли Гуан-ли қовоғини уйиб, сукут сақларди.

– Тутун! Хув анави, баланд тоғ устида тутун кўтариляпти! – дея хабар берди кузатиш тупроқ тепаси қуйироғида турган буцуюй ваҳима солиб.

Ли Гуан-ли гўё буни олдиндан билган қиёфада Улуғтоғ томонга хиёл бурилиб қиё боқди, холос. Шу пайт қамалдаги кентда, Арк саройи

томида карнайлар овози баралла янгради. Чжао Ши-чэн гоҳ кент деворига, гоҳ тоғдаги тутунга қаради-да, тишини ғичирлатиб сўкинди. Ли Гуан-ли унга нохуш нигоҳ ташларкан, ичида: “Нукул вайсайвермай, бундоқ бир каллангни ишлатсанг-чи, махлуқ!” – деб кўйди.

– У ёқда чанг ҳам кўтарилди! Яна келаётган бўлишлари керак. Ли Чига буцую юборайми?

– Ўзининг кўзи бордир ахир?! – заҳарханда қилди Ли Гуан-ли бо-сиқ оҳангда. Аммо барибир унинг кайфияти бузилгани яққол сезила бошлаганди.

Орадан кўп ўтмай, Ли Чи юборган буцую хабар қилди:

– Улар чамаси юзтача! Тилмочлар бу келаётганлар довонликлар эмас, дейишди. Уларни кийимлари бошқача: шундай иссиқ бўлишига қарамай жун кўйлақдалар.

– Жилла қурса бирортасини тирик тутишсин! – буюрди Ли Гуан-ли.

– Биттаси отдан йиқилиб тушган экан, бизникилар тутиб олишибди. Бошқалари тоғ томонга қочиб кетибди. Тутқунни хаохоу ўзи сўроқ қиляпти.

– Бу ёққа олиб келсин!

Буцую от кўйиб кетди-да, салдан сўнг асирни иккита шэнбин билан ҳайдаттириб келди.

– Қаердан келдинг бу ерга? – савол берди Ли Гуан-ли тутқунга. Унинг сўзларини тилмоч таржима қилиб турди.

– Раштдан.

– Қаёқда у?

– Анави тоғлар орқасига... жуда узоқга... – Асир қўли билан Улуғтоғ томонни кўрсатди.

– Сизларни ким юборди бу ёққа?

– Ўзимизнинг бек!

– Жудаям ёшсан-ку! Қанақасига сендан жангчи чиқсин? Нега энди сени улар билан бирга юборишди? – деди Ли Гуан-ли ўспиринга илиқроқ муомала қилиб, ундан керакли маълумотларни билиб олишни кўзларди.

– Мен уларга йўлда қўшилгон. Ман ёмон йигит йўқ! Улар манга “хўб, майли” деб рози бўлгон.

– Сизлар жуда оз экансизлар. Қандай қилиб қуршовимизни ёриб ўта оласизлар?

– Биз олов ёқди. Эршида билди: биз келгон!

– Яна келишадими сизларникилар?

– Келаёпти! Жуда бисёр! Улар Ўш кенти орқали келади. Биз довон ошган, сўқмоқ билан.

Тилмоч асирнинг сўғд тили шеваларидан бирида гапираётганини айтди. Ўспирин алдаётгани йўқ, у тоғли сўғдийлардан.

Ли Гуан-ли “асирни олиб кет”, ишорасини қилди. Унинг кайфияти баттар бузилганди. Довонликларнинг ўз отлиқлари етмаётгандек, энди ҳар тарафдан қўшнилари ҳам кела бошлайди. Узоқ вақт қамал қилишнинг оқибати мана шундай бўлади! “Ҳамма нарсанинг энг ёмони – шаҳарни қамал қилиш!” Фақат кейинги тўрт кун ичида Хан қўшини тўрт минг киши йўқотди! Қолган шэнбинлар сони ўттиз мингдан ҳечам ортиқ эмас!.. Шэнбинлар Довон тупроғига қадам қўйганига бир ойдан салгина ортиқ вақт ўтди, холос, аммо Осмонўғли Ли Гуан-ли ихтиёрига берган қўшиннинг тенг ярми йўқ бўлиб кетди. Лекин ҳамон Эрши бўйсундирилгани йўқ, ташқаридан ҳужум қилиб турган довонликлар сони секин-аста, лекин ҳар ҳолда ортиб боряпти! Нима қилган маъқул энди?.. Эршини таслим бўлишга мажбур қилиш шарт эмас! Уни ер билан яксон қилиш, кулини кўкка созуриш керак, вассалом! Ли Гуан-лини, майли, “Эрши фотиҳи”, демай қўя қолсинлар, уни “Эрши Азроили”, десалар ҳам бўлаверади!

Асир ўспиринни цзян-цзюндан нарироқ олиб кетишди. Довонлик асир бек ўлдириб юборган буцўйлар бошлиғи ўрнига тайинланган янги бош буцўй шай турган икки шэнбинга жоди келтиришни буюрди.

– Жоди нимага керак бўлиб қолди экан? – сўради йўлда шэнбинлардан бири иккинчисидан.

– Қайдам. Цзян-цзюнни отига му-су қирқсак керак.

– Ғирт пўнгбошсан-да! – шеригини калака қилди биринчи шэнбин.

– Ҳеч нарсага ақлинг етмайди. Анави лу-нуни оёғи ёки қўлини қирқамиз.

– У жуда ёш-ку! Ҳали она сути оғзидан кетмаган десаям бўлади! Эҳтимол, бошқа бировнидир?

– Бошқа кимни бўларди?! Агар бошқани бўлса, унда сени-да, Аньши!

– Оғзингдан шамол учирсин-е, Жэн Чэ!

Буцўйлар оёқ-қўли чилвир билан боғланган асирни жоди ёнига олиб келдилар.

– Кўзини боғлаб қўяйликми? – сўради буцўй бошлиғидан.

– Гапни кўпайтирмай, буюрилган ишни қилаверсанг-чи!

Буцўйлар ўспириннинг оёқларини жоди тифига тўғрилаб, ётқи-зиб қўйишди.

– Шэнбин! – деди буцўйлар бошлиғи Ань-шига. – Жодини сен олиб келдинг. Асир оёғини ҳам ўзинг қирқиб ташла! Бошқа шэнбинларни сенга ҳаваси келсин!

Ань-ши жоди тигини ўспирин асирнинг оёғига босди. Атрофга қон сачради. Ань-ши жоди сопини кўйиб юбориб, нари боргач, ғудранди:

– Мен бу ишни қилолмайман! Жанг пайти бўлса, ҳечам иккиланмай чопиб ташлардим уни. Кўл-оёғи боғлоқлик одамни қандай қилиб... бошқа биров қилсин!..

Жаҳли чиққан бош буцой Ань-шини аёвсиз қамчилаб ўшқирди:

– Осмонўғли душманининг оёғини ким қирқа олади?

– Мен!

– Отинг нима?

– Жэн Чэ!

– Кўриб турибман, сен ярамаслардан... ту-ну экансан! Осмонўғли сени қулликдан озод этади, аммо анавига ўхшаш кўрқоқларни ту-ну қилади!

Шэнбинларнинг шу савол-жавоблари асносида асир ўспирин хушига келди: у ўзини ўлим кутаётганини биларди, аммо бу қадар даҳшатли ажал топажагини хаёлига ҳам келтирмаганди. Ўзини отдан йиқилган қилиб кўрсатиб, биз Раштдан келяпмиз, у ёқдан яна жуда кўп отличлар Эршига ёрдамга келаяпти, деб – душманни алдашга рози бўлган пайт ҳам бундай аҳволга тушишини билмаганди. “Рахшанак, сени чиндан ҳам раштлик деб ўйлайдилар. Сенинг шеванг, мовий кўзларинг, маллатоблигинг тоғликларникидай” деганди Мардонбек уни бир неча танлаб олинган ўнлик отличлар билан йўлга жўнатаётиб. Бундайн ўзгача сафар олдидан раштликларга хос кийинган чақирлар кейинги кунлари доvonликлар орасида жуда тез тарқалган ёвқир Широқ тўғрисидаги қўшиқни қайта-қайта айтган эдилар. Айниқса, қўшиқнинг нақоратини ҳар бандидан сўнг алоҳида иштиёқ билан такрорлардилар. Рахшанак ўша нақоратни беихтиёр эслади:

Ким билибди сени, эй Широқ,

Эл-юрт севар эканинг шунча?!

Халқ ғамидан сени деб йироқ

Ўйлаганлар бор эди қанча!

Шижоатбахш бу нақорат мана ҳозир, Рахшанак дардини енгиллаштираётгандек эди! Эҳтимол, Рахшанак шунинг учун ҳам эслагандир ушбу сеҳрли сатрларни.

Рахшанак қўшиқни бошқалардан баландроқ овозда айтишга ҳаракат қилганини ҳам хотирлади. У Широқ янглиғ жасоратга отланаётганидан ниҳоят мамнун бўлганди. Мана энди у ҳам Широқдек ёв қўлида, у ҳам ўз ихтиёри билан келди душманлар орасига! Широқни ҳам Рахшанак сингари қийнаганлар, азоблаганлар! Аммо... аммо саросимага тушиб қолган форслар бу қадар узоқ... ортиқча қийнаб ўлдирадиган

усул ўйлаб топмаганлар, улар Широқни шартта бурдалаб ташлаган-вассалом. Мени-чи?! Шунчалар ҳам йиртқичми бу чинжинлар?! Рахшанак қўққис ўзини ночор ёш боладек сеза бошлади. У ҳозир қачонлардир онасидек суйиб эркалатган Бўтакўзнинг бағрига кириб, шэнбинлардан яширингиси келиб кетди. Рахшанакнинг кўз олдида уни – жаҳлдор темирчи устанинг етим шогирдини юзи куйиб қолганида ўз уйдан жой бериб, ўғлидек парвариш қилган ғамхўр Туронболға гавдаланди. Рахшанак ҳозир ясовул Тўхтарнинг отига мингашиб олиб, унинг белбоғидан маҳкам ушлаганча узоқ-узоқларга кетиб қолишни жуда-жуда истарди. У Қамчи билан Бургут пайдо бўлиб қолишлари иштиёқида беихтиёр атрофга жовдиради. “Агар улар пайдо бўлиб қолишса, мени манави қаттоллар чангалидан қутқазиб олишарди” деган фикр кечди унинг хаёлидан. Кони Гут жаҳаннамидан тасодифан қутилиб чиқолган Рахшанак ажабмас тақдир яна бир кулиб боқса, дея орзу қиларди.

Жэн Чэ жон-жаҳди билан жодини босди. Асир бўғиқ ингради, сўнг маҳкам қисилган тишлари ғижирлаб кетди... Боши чап томонга шилқ этиб тушди, қачонлардир юз берган фалокат асорати – ўнг юзидаги куйик изи яққол кўзга ташланди. Ўтмас жоди тиғи илик суягини кесолмаганди, Рахшанак оғриқ зўридан кўзини хиёл очишга мажбур бўлди. Терга ботган Жэн Чэ амаллаб Рахшанакнинг оёғини қирқиб ташлаганда, ўспирин ҳушдан кетганди...

– Ҳалигача ололмадик бу касофат кентни! – деди Ли Гуан-ли кечқурун чодирда ҳузурига тўпланган саркардаларга. – Бирон-бир шундай чора ўйлаб топишимиз керакки, узоғи билан беш-олти кундан сўнг Эршини ишғол қилайлик... майли, харобаларини бўлса ҳам... Бундан сўнг шэнбинларни бўлар-бўлмас қурбон қилаверишга чек қўйилади. Агар шэнбинлар жиноят қилишса ҳам уларни қатл этишни тақиқлайман! Савалаш билан кифояланилсин!

Хан саркардалари ярим тунгача Эршини тезроқ олиш чора-тадбирларини муҳокама қилиш билан машғул бўлдилар. Ўртага ташланган таклифлардан бирортаси ҳам цзян-цзюнни қаноатлантирмади.

– Сув ишини яхши биладиган анави одамларимиз қаерда? – сўради у Чжао Ши-чэндан.

– Ариқ сувини бошқа томонга оқизиб юборганларми?

– Ҳа, ўшалар. Уларни ҳузуримга олиб келинглар.

Саркардалар ўз чодирларига тарқаб кетишаркан, цзян-цзюннинг ўзи чора ўйлаб топганини, аммо бошқалардан бирор дурустроқ фикр чиқармикан, дея уларни синаб кўрганини тушундилар. Аммо улар цзян-цзюнь қандай чора ўйлаб топганини билишмасди. Сув ишини

яхши билувчиларнинг нима ҳожати бор?! Эршиликлар сувсизликдан қутулишгани, улар ё қудуқ қазиб ёки лаҳим орқали дарё сувига эришганларини наҳотки цзян-цзюнь билмаса?!

Тонг ёришиши биланоқ Ли Гуан-ли саркардаларни яна ҳузурига чорлаб, уларга атрофлича ўйланилган тадбирни баён қилди:

– Икки одам бўйи баландликда кўтарма ариқ қазиймиз-да, унинг тезоқар сувини тўппа-тўғри кентга йўллаймиз!

Хан саркардалари цзян-цзюннинг бу янги режасини катта қониқиш, ҳатто олқиш хитоблари билан маъқулладилар. Шэнбинлар чумолилардек тизилиб, теварак-атрофдан тупроқ таший бошладилар. Душманнинг бу ҳаракатини кузатиб турган эршиликлар кўзи олдида дўнгликлар ёнбағрида қурила бошланган кўтарма ариқ кент девори томон яқинлашиб келарди. Тушга яқин доvonликлар душманнинг мақсадини тушунишди.

Ханликлар кўтарма ариқ қуришни тунда, ойдинда ҳам давом эттирдилар. Янаги кун эршиликлар орасида хиёл саросима сезила бошлади. Ваҳимчиларга баҳона топилди:

– Ўшанда кўрасизлар қирғин нималигини!

– Шунча вақт бардош берилганди, энди бўлса...

– Айтишларича, биз беш кунлик қаттиқ хужум пайти икки мингдан ортиқ чақир йўқотибмиз.

– Қолганимиз тўққиз мингдан ортиқ эмас!

– Қундузбек девор устида паналамай юряпти. Буни қандай тушунса бўлади?

– Кейин шарманда бўлиб... бадном бўлгандан кўра, ҳозир ўлиб қўя қолган маъқул, деса керак-да.

Беклардан баъзилар юз берган бу вазиятда Чағрибекни айблаб бошладилар. Раштликларнинг ёрдамга келиш-келмасликлари номаълум! Чағрибек чинжинларни чўчитмоқчи бўлди. Жони ҳалқумига келган душман энг даҳшатли йўл танлади! Чағрибек ўқталган таёқнинг нариги учидан ханликлар ушлаб олиб, энди ўзимизни бошимизга солишмоқчи! Беклар душманнинг заҳарига қарши тарёк тополмай бошлари қотганди.

Кечқурун беклар ихшид ҳузурига тўпландилар. Улар тахт курсиси рўпарасида бошлари хам ўтиришарди.

– Илиги бўш... шудсиз юзта чақирдан кўра ўнтагина бўлсаям қатъиятли жангчи афзал! – Узоқдан гап бошлади Мўдтой.

– Кўрққанга қўша кўринади. Улуғ Ахурамазда мард, доvюракларгагина мадад йўллайди! – Беклар ҳамон қовоқлари осилганча, ер чизиб ўтиришарди. Ихшид давом этди:

– Сукутинларни тушундим. Улуғтоғда ўт ёқиб, тутун чиқарган одам, шамол тутунни қаёққа буриб юборишини ҳам олдиндан сезмоғи керак эди, демоқчисизлар-да! Тутунни менинг ўғлим, сизларнинг қўшинбошингиз Чағрибек чиқарган! Мен унинг бу тадбирини маъқуллаганман...

Мўдтой гапиришдан тўхтаб қолди.

– Ким айтди сизларга душман ночор... калтафаҳм анойи деб?! – қизишиб гап бошлади Чағрибек бекларнинг кўзига тикилиб. – Ким айтди сизларга топқирлик фақат довонликларга хос-у, душман олма пиш, оғзимга тушлардан деб?! Наҳотки қўл қовуштириб, ер чизиб ўтиришдан бўлак иложимиз йўқ бўлса?! Наҳотки ақлимиз ўтмаслашиб, миямизни занг босиб қолган бўлса?! Наҳотки шунчалар ноқобил бўлсак?!

Қаттиқ танбехдан таъсирланган беклар бошларини кўтариб, қад ростладилар.

– Чинжинлар нари борса деворни ивитиб қулатишди, дейлик, – гапини давом эттирди Чағрибек. – Унда, ташқи чақирлар билан баб-баравар қуршовни бир жойига ташланамизда, ҳалқани узиб, ташқарига чиқиб оламиз. Мардонбекдан тунда чопар келди. Уни қўл остидаги чақирлар беш мингга етибди. Кентдан чиқолсак, янада кўпаямиз, шаҳримиз кенгаяди. Довонда олтмиш минг, ёш аёллар билан ҳисоблаганда етмиш минг чақир от мина олади! Шу вақтгача йигирма минг чақиргина жангда қатнашди. Биз яна қирқ минг жангчи тўплай оламиз. У ҳолда эллик-олтмиш минг кишилиқ кўшинга эга бўламиз! Чинжинлар йигирма саккиз мингдан ортиқ қолган эмас.

– Қани ўша мадад қирқ минг довонлик?! Душман кутиб турмайди-ку ахир, биз уларни битта-иккитадан овулма-овул, кентма-кент... йиғиштириб келгунича! – Чағрибекнинг гапини бўлди кекса Неқат беги.

– Тўғри, мадад довонликларни кутиб турмаймиз! Шэнбинлар бизни қувишади, биз уларни тўқайма-тўқай, тоғма-тоғ, дарама-дара... ичкарига элакиштираверамиз. Пистирмадан, чўққилардан... уларни қира бошлаймиз. Ана унда... ҳар тўқнашувдан сўнг, борки довонликлар ҳатто жанг пайти ҳам орамизга келиб қўшилаверадилар! Ботқоқ қамишзор сўқмоқларида, чакалакзорларда... ҳар бир чақир йўл шароитини яхши билмайдиган... от минишга уқувсиз бир неча шэнбинга бас кела олади! Янаги ёзгача уларга Чиндан мадад куч етиб келмайди. Биз қиш ичи, узоғиминан баҳоргача уларни суробларини тўғрилаб қўямиз. Бу узоққа мўлжалланган режа. Яқин кунлар учунам режамиз бор. Агар биз ҳеч чора кўрмай, қўл қовуштириб ўтирган тақдиримизда ҳам душман кўтарма ариқни кент деворига беш кундан олдин етказиб келолмайди. Шундай қилайликки, чинжинлар ариқни ўн кунда ҳам яқин келтира олишмасин.

– Бу вақт ичида қўшнилари миздан катта мадад кучи етиб келиши керак. Бепарво қараб тураверишмас ахир қўшнилар. Шэнбинлар уларнинг ҳам душмани-ку! – қўшимча қилди Мўдтой.

Беклар Эрши ишғол қилингандан кейин ҳам шэнбинларни тумтарақай қилиш мумкинлигини аниқ тасаввур этишолмасалар ҳам босқинчиларни енгиш ишончи билан тарқалишди.

Е т т и н ч и б о б

ОРИЯТЛИ КЕЛИН

Тонгданоқ қамалдаги кент чумоли уясини эслатарди. Одамлар у ёқдан-бу ёққа тўхтовсиз ҳаракатда эдилар. Курол ясалаётган, чархланётган темирчилик устахоналаридан одатдагидан қаттиқроқ тақир-туқир, жангир-жунгир овозлар атрофга тараларди. Абжир ёш чақирлар бир талай ёй ўқлари кўтариб, миноралар тепасига кўтарилишар, у ердан синиқ ўқ-ёйлар, кераксиз қақир-қуқурларни олиб тушардилар. Одатда жанг ҳозирлиги тунда, душманга сездирмасдан бажариларди. Бугун негадир бу иш атайин кўз-кўзлаб амалга оширилаётгандек эди.

Арка кираверишдаги чоғроқ саҳнда қизлар билан ёш келинлар кент қамали кунлари ўзлари тўқишган ашулани айтишарди. Бу қўшиқ негадир саклар дейилувчи кўчманчи ўғишлар маликаси Тўмариснинг ўғлини ўлдирган форс шоҳи Курушдан қандай интиқом олгани тўғрисида эди.

*Биз Тўмарис қизларимиз, кўзингни оч!
Душман келмас ҳеч бир маҳал куёвликка.
Қизқувдимас, ёвқувди бу, сен ўзинг қоч!
Яраб қолма яна тандир кўсовликка!
У Тўмарис момо қилган тортиқ бу меш!
Тўла унда ғазаб ила қирмизи қон.
Биз кўпчилик, торлик қилару меш, десанг,
Хандақ, жарлик мўлдир бизда, беравер жон!*

Чўлпоной ҳам қўшиқ айтарди, айтарди-да, йиғларди. Унинг кўз олдида ҳамон онаси билан хайрлашаётган, аммо унга, Чўлпонойга қиё боқишга ҳам журъат этолмаган Тўхтар гавдаланарди. Чўлпоной биладики, энди эри тирик эмас, унинг танаси кент ташқарисида тилка-пора қилиб ташланган, топталган. Суяклари бу ердан яқингинада, аммо култепалар орасидаги мажақланган арава синиқлари ёнида ёки абжақ

арава тагида ётибди. Тўхтарнинг жони мовий кўкка учиб кетган, ўша ердан Чўлпонойга қараб турибди, уни кузатяпти. Аммо бундан нима фойда? Ахир, жон тилсиз, қулоқсиз, кўринмайдиган, ушлаб бўлмайдиган... дейишади-ку. “Эҳтимол, малика Тўмарис ҳам мендай бўзлаб йиғлагандир, форс шоҳи Куруш унинг ўғлини ўлдирган-да! Малика Тўмарис Курушнинг калласини қон билан тўлдирилган мешга тиқиб деган экан: “Ол, ич! Тириклигингда тўймагандинг қонга, энди тўй!” Менам эрим учун чинжинлардан қасос оламан!”

Аёлларнинг қўшиғи тугади. Уларнинг ҳар қайсиси ўз дарди билан овора: ким ҳалок бўлган эрини қўмсарди, ким бугун-эрта тўй қилишга ҳозирлик кўраётган қаллиғи бедарак йўқолгани учун куйинади, ким ташқаридан чинжинларга ҳужум қилаётган отлиқлар орасида бошқа кентдаги узоқ қариндошларининг у кўнгил қўйган ўғли ҳам бўлиши мумкинлигини ўйлаб, йигитга омонлик тиларди, ким шу машъум кунлар йўқолган зеб-зийнатларига ачинарди... Чағрибекнинг хотини Гулчечак жангга кирувчи ёш аёлларнинг бошлиғи бўлиб қолганди. У кичик овсини – Шунқорбекнинг хотинига кесатди:

– Зебони билиб олгани қўшиқ айтиш. Отни анави яшшамагур чинжинларчалигам эплаб минолмайди. Сатта эгар қошига ёпишиб олади.

– Гулчечакой, ҳайрон бўлманг. Сўғдийлардан тушган келинларни ҳаммасиям эрлариминан... қалин кўрпа солишни дўндирадилар, холос, – қувватлади Гулчечакни даврадаги қайсидир аёл.

Киноя кулги кўтарилди. Исми жисмига монанд Зебо хижолатдан юзлари анордек қизариб, шаҳло кўзларини ерга тикди. Унинг нозик, оппоқ қўлларига ёш томчилари думалади. Зебо бирон нарса деб жавоб қайтармоқчи эди, лекин муносиб гап тополмай, жимгина даврадан нари йўналди.

– Келинлар, қизлар! Сингилларим! Отинлар айилини маҳкамроқ тортинлар! Тушдан кейин ташқарига чиқамиз! – Гулчечак мулойим, айна вақтда буйруқ аралаш шундай деди-да, атоқли бекларнинг қиз ва келинлари билан бирга савлат тўкиб Арк томон йўл олди. Қолган аёллар кентнинг паст-баланд биноли, тор ва қинғир-қийшиқ кўчаларига бир-бир тарқаб кетишди.

Кўтарма ариқ қураётган чинжинлар кунчиқарга, чорвалари боқилаётган, қўшимча озиқ-овқат олиб юрувчи карвонлари жойлашган томонга безовта, ташвишли кўз тикишга мажбур бўлдилар. У ёқда бир неча жойдан қуюқ қора тутун кўтариларди. Нима воқеа юз берганини билиш учун ўша ёққа чопар юборишга улгурилмасданоқ, Хан саркардалари карвондан келган кўриқчи шэнбинларнинг хабарини тингладилар: – Жуда кўп довонликлар... отлиқлар бостириб келишди. Беда

ғарамлари, пичанларга ўт қўйиб юборишди, донларни олиб кетишди, тўкиб-сочиб юборишди. Мол-ҳолларни чавақлаб ташлашяпти, ҳайдаб кетишяпти. Қуролларни, ёй ўқларини тортиб олишди, қўриқчи шэнбинларни қириб ташлашди...

Ли Гуан-ли бу шумхабарни миқ этмай тинглагач, босиқлик билан, гўё шундай бўлишини аллақачондан бери кутгандай, Чжао Ши-чэнга буюрди:

– Қуршов ҳалқасидан бир қаторини... энг кейин турган шэнбинларни у ёққа, довонликларни ҳайдаб юбориш учун юбор!

– Ахир, икки қаторини ариқ қуришга олдик-ку, энди... қамал қанақасига... нима бўлади? – чайналди цзюньчжэн.

Цзян-цзюнь: “Нима, мен сен айтганларни билмаганимдан шундай буйруқ бердимми?” – дегандай маънода хўмрайди Чжао Ши-чэнга. Шу пайт яна чопар келди.

– Яна нима гап? – тоқатсизланиб сўради Чжао Ши-чэн чопар отдан тушишини ҳам кутмай.

– У ерда ҳамма нарса чалкашиб кетди! Ҳаммаси аралаш-қуралаш! Ўзимизни ярамаслар!.. Ўғирлик учун тў-ну қилинган бўлишса керак улар!

– Нима қилишяпти ўзимизни ярамаслар?

– Юкларни ковлаштириш билан оворалар! Ҳеч ким довонликлар билан бетма-бет жанг қилмаяпти!

– Ўзимизни ҳамма ўғриларимизнинг боши олинсин! – ғазабнок буюрди Ли Гуан-ли ўзи бир неча кун олдин берган қатъий фармонини бузиб.

Карвон ҳамда чорва ёнига юборилган шэнбинлар у ерда довонликларни учратмадилар. Аммо ҳамма ёқда даҳшатли хужум излари қолган эди. Цзян-цзюннинг буйруғи билан шэнбинлар атрофдаги ҳамма пастқам жойлар, жарликлар киндик-кавакларни тинтиб чиқдилар. Ҳеч ким топилмади.

Тўсатдан, ариқ қурилишида ишлаётган шэнбинлар устига тоғ томондан келган бир неча минг отлик довонликлар ташландилар. Шу заҳотиёқ кентнинг дарвозалари очилиб, ичкаридан бир неча минг чақир чиқди. Хан саркардалари довонликларнинг мақсадини тушундилар: улар бир қисм шэнбинларни карвон ҳамда чорвани қўриқлашга алаҳситиб, кент деворига аста яқинлашадилар-да, у ёқдан чиққан чақирлар билан бирлашгач, ханликларни исканжага оладилар!

Ли Гуан-ли карвон ҳамда чорва ёнига юборилган шэнбинлар дарҳол ўз жойларига қайтсинлар, мазмунидаги буйруқ билан у ёққа чопар елдирди.

Довонликлар шу қадар пухта ўйланган хужум қилган эдиларки, шэнбинлар бир варакай етти жойда жанг қилишга мажбур бўлдилар: уч жойда – ташқаридан хужум қилганларга қарши, тўрт жойда – кент ичидан чиққанлар билан. Бу тўдалардан бирон бирини бўлиниб кетган кучлар билан қуршаб олиш мушкул эди. Фақат қилич ва найза билан қуролланган ариқ қурилишидаги шэнбинларгина ўзларини аранг муҳофаза қила олишлари мумкин эди.

Бош дарвозадан чиқиб келган отлик чақирлар, чамаси, ариқ қураётганларда ёй йўқлигини билишган, шекилли, улар шу даражада яқин келдиларки, қайтишда ўгирилиб ёй отган довонликлар ичида аёллар ҳам борлигини чинжинлар яққол кўрдилар.

Бу орада карвон билан чорва ёнидан қайтиб улгурган отлик шэнбинлар довонликларнинг бош дарвоза томондаги гуруҳини уч тарафдан қисиб кела бошладилар. Жанг қиличбозлик, найзабозликка айланди. Аёллар эркак чақирлар ҳимоясида дарвоза томонга чекина бошлашди.

– Ҳой, Чўлпоной, нега дарвозага чекинмаяпсан?! – қичқирди чақирлар ўнбошиси Қамчи. – Нима, жонингдан тўйдингми?!

– Кўркманг! – жавоб қайтарди эркаклар гуруҳига қўшилиш учун интилаётган Чўлпоной. – Отлар туёғи остида Тўхтаримни суяклари ётибди! Эрим учун қасос олишим керак ҳали!

Қамчи отини ниқтаб нари йўналди. Чўлпоной ўқ узди-да, ёйини яна нишонга тўғрилади. Шу пайт у аёллардан бири отдан қулаганини кўриб қолди. Қулаган аёл атрофида қаттиқ олишув бошланди. Афтидан, шэнбинлар ўша аёлни асир олишга интилишарди. Чўлпоной тескари ўгирилиб жанг қилаётган Қамчига яқинлашиб, хатарни дарҳол айтди. Тез етиб келган Қамчининг ўнлигидаги чақирлар ярадор аёлни шартта эгарга олиб, дарвоза ичкарасига йўналдилар. Дарвоза ёпилгандан кейин ҳам ташқарида қолган ўн чоғлик эркак чақирлар шэнбинлар билан қаттиқ олишдилар, улар ёвнинг кўпларини қулатиб, ўзлари ҳам қурбон бўлдилар...

Отдан йиқилган аёл Зебо экан. У Эршида сўғдий оиласида туғилиб, ёшлигидан уй-рўзғор ишлари билан шуғулланиб келганди, от минишни унча кўп машқ қилмаганди. Шу боис ҳам тўй олдидан ўтказилган қизқувди-да Шунқорбек Зебони тезгина қувиб етган ва осонгина ўз эгарига тортганди. Ўшандан бери ўтган беш йил мобайнида Зебо бирор марта эгарга ўтирмаганди. Катта овсини Гулчечак ҳамда аристой ўғиши бекларининг моҳир чавандоз келинларидан бири бугун эрта-лаб кесатиқ гап қилганидан нафсонияти қаттиқ оғриган Зебо асов бир арғумоққа шартта минган эди. Мана энди у эгардан жанг пайти қулаб

тушди. Зебо ерда ётганида шэнбин найзасининг темир учи биқинига қаттиқ санчилди, унинг атрофида кучайган олишув пайти отлар туёғи танасини қаттиқ жароҳатлади. Зебо инграрди. У зўрға ўзига келиб, иккала ўғилчасини ёнига олиб келишларини илтимос қилди. Тимқора кўзли ўғилчалари келишгач, Зебо базўр бош кўтариб, уларни бағрига босди, юз-кўзларидан тўйиб-тўйиб ўпди. Бу унинг фарзандлари билан сўнгги видолашуви бўлди. Шу пайт Зебонинг эри Шунқорбек кент ичида эмас, у ташқарида, бошқа дарвозалардан бири рўпарасида шэнбинлар билан олишаётган чақирларга бошчилик қилаётганди. Шунқорбек от минишга нўноқ, ёйдан ўқ узишда малакаси кам хотини бугун отланиб, кент ташқарисида шэнбинлар билан жанг қилишга шайланган аёллар гуруҳига қўшилганидан бехабар эди.

Шунқорбек кентга қайтиб кирганида Зебонинг жони узилганди. Улуғ Заратуштра марҳум устида кўз ёши тўкишни ман этган бўлишига қарамай, Зебонинг жасади теварагида қариндошлар, дугоналари, келинлар, қизлар тўпланиб, чинжинларни қарғаб йиғлашарди. Эрталаб Зебога кесатган Гулчечак ҳамда бошқа келинлар ўзларини қаттиқ қойирдилар. Гулчечак бошқа аёлларни жангга ундаш учун “Қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит” қабилида иш тутгандим, дея ўзини оқламоқчи бўларди. Зебонинг жасади устида йиғилганлар чинжинлардан шафқатсиз ўч олишга қасам ичишди.

Зебонинг ҳалокати тўғрисидаги хабар қамалдаги кент ичида тез тарқалди. Ўзини ҳам ҳимоя қилолмайдиган, чавандозлик ва ёй отишда тажрибасиз, икки ёш гўдакнинг онаси, беозоргина Зебонинг ҳалок бўлиши одамларни қаттиқ қайғуга солди. Эршиликларнинг нафрат-ғазаби янада ортди. Ҳамма унинг учун қасос олишга аҳд қилди.

Заутар Зебонинг жасади устида дуо ўқиб бўлгач, салмоқли овозда хитоб қилди:

– Зебонинг ўлими ёвга унинг тириклигидан кўра кўпроқ зарба берадиган бўлди!

Саккизинчи боб

КУТИЛМАГАН ЖАСОРАТ

Ли Гуан-ли кечаларнинг ойдинлигини ҳисобга олиб, кўтарма ариқ қуришни тунда ҳам давом эттиришни буюрди. “Ҳар бир кун ғанимат. Довонликларнинг цзян-цзюни бало чиқиб қолди, у ариқни кундузи узайтиришимизга тўсқинлик қилади. У яна бирон-бир мушкулроқ

ҳийла ўйлаб топгунча, ариқни кент деворига етказиб олишимиз керак”, деган қарорга келди Хан қўшинининг бошлиғи.

Шэнбинлар кечаю кундуз, ойдинда ҳам тинимсиз ишлаб, ариқни анча тез узайтириб борардилар. Довонликлар халақит бермай қўйдилар. “Улар бизга бас келолмасликларини тушуниб, саросимага тушиб қолдилар!” дея хурсанд бўлишарди айрим Хан саркардалари.

Ханликлар Эршига яқинлашганлари ҳамоно кентга оқадиган сувни таққа тўхтатиб, ариқнинг зилол суви Арғуонсойга йўналтирилганди. Сувдан маҳрум бўлган эршиликлар ташналик азобига дучор этилдилар. Улар қулоғига фақат олисдаги ариқнинг шарқираши эшитиларди, холос. Бугун ярим тунда, ой ботгандан сўнг тўсатдан ариқ сувининг шарқираши эшитилмай қолди..

– Мардонбекнинг чақирлари вазифаларини бажардилар, – деди Чағрибек кент ичкарасида девор тагига тўпланган юзбошиларга. – Навбат яна бизга!..

Чақир юзликлари арқонларга осилиб, девор ташқарисига тушдилар, чинжинлар қароргоҳида катта ваҳима кўтарилди. Уйқуси чала шэнбинлар аввалига нима бўлганини тушунишмади. Ишлаётганлар тупроққа шағал ташиётган идишлар, замбарларини тартибсиз ташлаб, қиличлар-найзалари турган жойга ёпирилдилар. Шэнбинлар бир-бирларини итариб-суришар, қурол олганлари сур-сурда ўралашиб нари ўтишолмас, бошқалар қурол олишолмасди. Баъзилар ҳатто муштлашишга боришарди. Чақирлар қоронғида яна арқонларда осилиб, кент ичига қайта кириб олганларидан анча кейин ҳам шэнбинлар сўқинишиб, бақирган кўйи у ёқдан-бу ёққа чопишар, камонлардан дуч келган томонга ўқ узишарди. Бундай бошбошдоқлик тонг ёришгунча давом этди.

Тундаги нотинчликдан ухлай олмаган Ли Гуан-лига эрталаб ахборот бердилар:

– Юқорида сув оқиб турган ариқ беш жойда бузиб, текислаб ташланган. Ариқ жарлик, тик ёнбағирликлардан ўтган жойларда қирғоқлар ўпирилган. Сойдан ариққа сув чиқадиган жойдаги учамаклар, сой сувига ташланган тўсиқлар қўпориб юборилган. Сув ариқни бошиданоқ бу томонга оқаётгани йўқ.

– Бузилган, қўпорилган жойларини тузатиш учун неча кун керак бўлади? – сўради цзян-цзюнь ариқ бўйлаб ҳамма жойни шахсан кўриб келган суғориш ишини билувчи ханликлардан.

– Камида олти-етти кун! Олти мингча шэнбин керак бўлади.

Ли Гуан-ли қўзиб келаётган жаҳлини аранг босиб, рўй берган вазиятни совуққонлик билан баҳолашга ҳаракат қилди. Тўрт мингга яқин шэнбин карвон билан чорвани қўриқлаяпти, уларни қимирлатиб бўлмайди.

Беш мингтаси кўтарма ариқ қуришни давом эттириши керак, акс холда, ариқни ҳали-бери кент деворига етказиб бўлмайди. Демак, ўн минг шэнбингина кентни қуршаб туриши керак. Агар довонликлар ҳам ичкаридан, ҳам ташқаридан бир йўла ташлансалар, қамал барбод бўлиши мумкин. Ҳа, худди шундай бўлади, бу турган гап!..

Ли Гуан-ли умрида учинчи марта шундай умидсизликка тушаётганди. Биринчи марта у қўшини Хинган тоғ этакларидида хунлар қуршовига тушиб қолиб, тор-мор қилинганда шундай аҳволга тушганди. Иккинчи марта – бурунги йили чегарадаги Йу кентидан шарманда бўлиб, Осмонтагига қайтишга мажбур бўлганида чорасиз қолганди. Мана, яна энди... бу гал Чанъандан олисдаги Эрши бўсағасида енгилиши тайин бўлиб турибди! У ўзини овунтириш учун дилида: “Бир шэнбинга бир ёй ўқи ҳар доим тайёр”, – деб қўйди.

Кейинги кунларда шэнбинлар ташаббусни қўлдан бериб қўйишган, ўз билганларича жангга ташланишмасди. Аммо бугун чақирлар чошгоҳда ҳам қораларини кўрсатишмади. Хан саркардалари эршиликлар тундаги хужумдан кейин нафас ростлаётган бўлсалар керак, деган қарорга келишди. Демак, чақирларни тушдан сўнг кутиш керак! Дарҳақиқат, тушликдан сўнг карнайлар наъра тортди. Довонликлар хайқириқлар билан ташқаридан от қўйиб кела бошладилар, кент дарвозалари очилиб, ичкаридан ўрмаловчи қурилмалар, улар орқасидан гуруҳ-гуруҳ отлик чақирлар пайдо бўлишди. Узоқ чўзилган, аммо суст жанг бошланиб кетди.

– Қандай бўлишини олдиндан билиб турасан, аммо бундан нима фойда?! – деди кўтарма тепаликдан жангнинг боришини кузатиб турган цзюньчжэн Чжао Ши-чэн фиғони ошиб.

– Умидсизликка тушишга ҳали эрта, жуда эрта, цзюньчжэн! – деди Ли Гуан-ли.

– Уларнинг цзян-цзюни топқир чиқиб қолганини ҳозир ҳамма билади, аммо у ҳамон ёр экан. Эндиги жанглар ортиқча. Бу қон тўкишларсиз ҳам биз қамалдан воз кечишга мажбур бўламиз! – Ли Гуан-лининг гапига қулоқ солмай, дилида борини тўкиб солди Чжао Ши-чэн.

Ли Гуан-ли бирон нарса деб биринчи ўринбосарини қаттиқ койиб ташлаш учун оғиз жуфтлади-ю, лекин ўзини тўхтатиб қолди. “Бошқалар ҳам бунини тушуниши ёмон эмас!” деган фикр лип этиб ўтганди унинг хаёлидан.

– Жангчи охиригача олишиши керак, қатъиятсиз қўрқоққина курашдан олдин чиқиш пайига тушиб қолади, – деди Ли Гуан-ли. У доимо умидини йўқотганларга шундай дегувчи эди.

Ботаётган куёш қуюқ шафақ ранг олган: жанг охирлаб борарди. Шу пайт кент дарвозалари очилиб, ташқари чақирлар ҳамлани кучайтиришди. Бунинг панасида табақалари ланг очик дарвозалардан бемалол, хотиржам ичкарига кириб кета бошладилар. Уларни таъқиб этаётган шэнбинлар бошига миноралардан ёй ўқлари ёғилиб турарди. Орқаларига ўгирилиб, ёйдан ўқ уза-уза охирги довонликлар ҳам ичкарига кириб кетдилар.

Орадан кўп ўтмай, тақа-тақ беркитилиб, танбалаб ташланган бош дарвозани ичкаридан қўриқлаб турган қоровул чақирлар ҳайратда қотиб қолишди: улар қаршисида танишроқ кўринган, ёйлабирдай, зарбардаст ва ялангбош киши кўлида яланғочланган қилич ушлаб турарди. Унинг гавда тузилиши шундайлигиданми ёки бутун умр ўзини шу ҳолда тутишга ўрганиб қолганиданми, ялангбош одамнинг гавдаси чақирлар кўзига анча кеккайган кўринди.

– Дарвозани очинглар, ўғилларим! – деди у одам мулойим, аммо буйруқ оҳангида. – Нима, ихшидларингни танимаяпсизларми?!

– Оч! – деди шартта совутсиз, қалқонсиз ташқарига чиқиш ниятидаги, тахтдан ағдарилган Муғувани қўриқлаб келган иккита ёш чақир дўқ уришиб. Қоровул чақирлар дарвозанинг бир табақасини аста қия очдилар. Муғува шахдам одимлаб, кент ташқарисига чиқди. Унинг орқасидан ҳамроҳлари ҳам эргашишди. Дарвоза дарҳол ёпилди.

– Демак, ихшид иккала ясовулни бир илож қилиб кўндирибди-да, – деди қоровул-чақир шеригига.

– Кўндирган эмас, ишонтирган! Қара, пиёда, совут-қалқонсиз кетяпти. Бир ўзи олишувга чиқди-я. Анави азаматлар ихшидни авахтада қоровуллаб ўтириш ўрнига уминан бирга нақд ўлимга боришяпти! Ана уларни мард деса бўлади!

Муғуванинг қамоқдан ҳайратангиз қочиши, туйқус жасорати тўғрисидаги хабар кент ичида яшин тезлигида тарқалди. Қоровул шэнбинлар бу ҳақда қизиққан одамларга гапириб турганларида бош дарвозага юз чоғлиқ отлик чақирлар етиб келишди. Улар шартта дарвозани очишгач, ташқи кент харобалари ўртасидаги кичкина майдончага, бир неча шэнбинларга қарши найза-қиличлар билан елка-елка жанг қилаётган уч довонлик томон от қўйдилар. Ханликлар бошда пиёда келаётган уч кишини ўзимизникилар деб ўйлаб уларга эътибор беришмаганди. Аммо келаётганлар йўл-йўлакай учраган икки шэнбинни ағдариб ташлаганларидан сўнг, уларнинг довонликлар эканини билиб қолдилар. Дарвозадан чиққан отлик чақирлар Муғува билан икки ёш йигит шэнбинларга қарши олишаётган жойга яқинлашганларида у ерга бир тўда отлик ва пиёда чинжинлар

хам етиб келдилар. Довонликлар билан ханликлар отларини бошини тортмай аралаш-қуралаш бўлиб кетишди. Улар биринчи ҳамлада бир-бирларига кучли зарба берганларидан сўнг, тобора қуюқлашиб бораётган қоронғида ким чақир, ким шэнбинлигини ажратиш қийин бўлиб қолганди. Икки томондан ҳам адашиб ўз шерикларига қилич солиб юбориш ёки найза санчиш ҳоллари бўлди. Ёнма-ён бўлмагунча бир-бирларини билолмасдилар. Ниҳоят найза тугул қилич билан ҳам жанг қилишнинг иложи қолмагач, қўл олишуви бошланиб кетди. Бу ҳол моҳир чавандоз довонликларга қўл келаётганди. Шу туфайли чақирлар ўзларидан икки-уч баробар кўп шэнбинлардан устун кела бошладилар.

Ташланаётган шэнбинларга чап бериб, чақирларнинг авайлаб кўриқлашлари мададида Муғува чинжинларга йўлбарсдек ҳамла қилиб, ҳар ташланганида бир-иккита шэнбинни қулатар, сафдан чиқарарди. Бу авайланаётган одам – Довоннинг илгариги ихшиди эканини чақирларнинг бир-бирларига хитобларидан сезиб қолишган шэнбинлар юзбошиси уни тирик тутишга буйруқ берди. Чунки, бу одамни асир олса энг камида саяовэй даражасига кўтарилиши турган гап! Номини Осмонўғлининг тилига ҳам тушади. Эҳтимол, бу хизмати учун уни бирон вилоятга бошлиқ қилиб юборишар. Шу сабабдан Муғувага найза ҳам санчилмас, қилич ҳам солинмасди.

Олишув тобора қизиқ борарди. Отлиқ шэнбинларнинг навбатдаги қисди-бастига чап бериш учун отлиқ чақирлар нарироқ кўчдилар. Пиёдалар билан улар ўртасида хиёл узилиш рўй берди.

Шэнбинларнинг пиёда гуруҳи ўша ерга суқилиб кирди. Муғувага орқадан ташланган иккита бақувват шэнбин уни чап қўлидан тутиб, белидан қучоқлаб олишди. Муғува қоқиниб кетиб, бир оёғи билан тиззалаб қолди. Шу пайт унинг кўкрагига найза санчилди. Орқасидан етиб келган чақир қиличидан Муғувани қучоқлаб олган шэнбин қулади. Муғува ҳам шилқ этиб йиқилди... Олишув нари сурилди. Кимдир Муғува ётган жойга эмаклаб келаётгандай бўлди қоронғида. Бироздан сўнг жанг яна илгариги жойга кўчди.

– Қамчи! Ихшид бу ерда экан! – қичқирди чақир.

– Мени пана қилиб туринглар! – буюрди ўнбоши Қамчи.

Қамчи қонли қиличини қинига тиқиб, эгардан ерга энгашди. Чавандозлиги асқотди унга. Қамчи Муғуванинг этагидан чангаллаб, от устига олди. Бошқа чақирлар ҳам уни ҳар томондан кўтардилар. Шу кўйи чақирлар Муғуванинг жасадини бош дарвозадан кент ичкарасига олиб кирдилар. Шэнбинлар ҳамласини қайтара-қайтара тирик қолган бошқа довонликлар ҳам ичкарига отилдилар.

Кентда Муғуванинг жасадини отлиқлар қўлидан олишлари ҳамонно жасад калласизлиги маълум бўлди. Жасад бўйнидаги пичоқ изидан пайқалдики, Муғуванинг бошини жуда тажрибали жаллод кесиб олган. Ҳозир Хан саркардалари Муғуванинг калласини кўздан кечираётганларига бу ерга тўпланганлардан ҳеч ким шубҳа қилмасди.

Шом еган ой дўнгликлар орқасидан аста кўтарилиб, қамалдаги кентни хира ёритди. Эршиликлар собиқ ихшид билан видолашдилар. Маълум вақтдан кейин унинг тозаланган суякларини оташкада ёнидаги остадонга қўйдилар. Қамал бўлишига қарамай, Муғувани катта иззат-икром билан дафн этдилар. Заутар дуо ўқиб бўлгач, оташкадага тўпланган бекларга мурожаат этди:

– Бир кечада эл Муғуванинг гуноҳларини эсидан чиқариб юборди. Довонликлар назарида у яна илгаригидек мўътабар чақир, довюрак жангчи, фидойи юрт ҳимоячиси, гина сақламайдиган танги ўғишдош, ғурурли ихшидга айланди! Аммо, беклар, сизлар унинг хатолари... гуноҳини ҳечам эсдан чиқармасликларинг керак! Ихшид учун жасорат майдони кент ташқарисида эмас, бу ерда, кенгаш хонасида! У сизлар билан кенгашиб, оқилона иш тутмоғи лозим эди. Агар у шундай қилганда, ёвни биз бу ерда эмас, нарида, Эршидан узоқда... қорли, музли тик доvonларнинг бирида, лоақал Йенчу Ўғўз бўйида йўлини тўсган бўлардик. Ихшиднинг ақли унинг мардлигига, жасоратига мос бўлмоғи керак. Агар унинг ақли мардлигидан ортиқ бўлса, тўғри тадбир белгилаб олади-ю, аммо белгилаган тадбири... режасини амалга ошира олмайди. Аксинча мардлиги... шижоати юксагу, ақли жўнроқ бўлса, бундай ихшид етилиб келаётган хатарни олдиндан... ўз вақтида сеза олмайди, уни бартараф этиш учун тўғри, тўлиқ чора тополмайди. Унинг мардлиги, довюраклиги татбиқ этиладиган аниқ режа бўлмагани сабабли манманликка айланиб кетади! Муғува узук-тарқоқ воқеалар ипини бир жойга тўплаб, улардан тўғри хулоса чиқара олмади. У қайсар, манманлигича кетди.

Заутарнинг ҳозирги ваъзига айрим беклар ҳайрон бўлишди. Дафн пайти марҳум тўғрисида бундай гаплар айтилмайди-ку, ахир?! Заутар шу баҳонада янги ихшидга қарата гапираётганини, уни бундай хатолардан сақланишга ундаётганини бу беклар тушунишмаётганди.

Заутар гапини тугатгандан сўнг, орага чўккан жимликни кекса Неқат беги бузди:

– Шер боласи қуён йили туғилмайди! Муғува шерюрак эди, аммо ақли эл қатори бўлган. Уни улуғ Ахурамазда шундай қилиб яратган. Сабаби ёлғиз тангрига аён!

Тўққизинчи боб

ГУМДОН ҚИЛИНАЁТГАН БАЙРОҚЛАР

Сариқ аждар сурати чизилган байроқлар енгил шабадада ҳилпирамоқда. Бир ойдан ошдики, бу узун ёғочларга қотирилган байроқлар Эрши атрофидаги қуршов ҳалқаси бўйлаб, ҳар-ҳар жойда, узоқдан товланиб кўринади. Довонликлар учун нотаниш баҳайбат аждарларнинг доим очиқ оғзи кентга қаратилган. Байроқлар шамолда тебранганда гўё йиртқичлар буралиб-буралиб, олға ташланаётгандай туюлади. Аммо довонликлар бу йиртқичларни бош кентларига йўлатмаяптилар.

Ухлаб ётган шэнбинлар орасидан эҳтиётлик билан оёқ учида ўтиб бораётган одамлар қораси булутли тун қоронғисида элас-элас сезилди, холос...

Эрталаб цзян-цзюнь Ли Гуан-лига тунда беш жойда байроқлар йиртиб-тепкилаб ташланганини хабар қилдилар.

– Қароргоҳимизга яна довонликларнинг тутқич бермас кичик тўдаси суқилиб кирибди! – деди юз берган воқеа тўғрисида ахборот берган сяовэй.

– Қочиб ўтган хоин тилмочни бир илож қилиб йўқотмасак, у ҳали кўп панд беради! – фиғони ошди Чжао Ши-чэннинг.

– Ли Чи шэнбинларини ўликдек қотиб ухлашини хоин тилмоч яхши билади, унинг қўл остида хизмат қилган-да! – пайтдан фойдаланиб эски кеки учун ўч олишга шошилди Ван Кўй.

Ли Чи ўзини оқлашга далил тополмагани сабабли чурқ этолмади. Ҳа, унинг мингликлари байроғи йиртилиб топталган. Эпчил довонликлар сотқин тилмоч бошчилигида келиб, эндигина битган кузатув учамагини тунда ёқиб юборган пайтда бўлиб ўтган гап-сўзлар захрини ҳали ҳам унутмабди-да, бу қобон Ван Кўй. Ўшанда Ли Чи довонликлар Ван Кўйнинг шэнбинлари орқасидан ўтиб келган, дея Ван Кўйни айблаганди. Ҳозир бўлса, Ли Чи жавобгарликни бошқага тақолмас, айбдор нақ ўзи эди.

Ли Гуан-ли бу иккала хаохоу ўртасидаги доимий адоватга эътибор қилмай, хотиржам буйруқ берди:

– Ҳар бир байроқ тагига соқчилар қўйилсин!

Эртаси эрталаб цзян-цзюнга яна хабар қилдилар:

– Тунда иккала хаохоуга қарашли жойларда ўнта байроқ ёғоч-поғоч билан улоқтириб ташланибди!

– Қоровулар қаерда бўлган? – цзян-цзюндан олдинроқ шошиб сўради Чжао Ши-чэн ахборот берган сяовэйдан.

– Уларнинг қўл-оёқларини боғлаб кетишибди. Кўзларини боғлаб, оғизларига латта тиқиб... Биттаси нафас ололмай ўлибди.

Ли Гуан-ли гўё ҳеч нарса бўлмагандек индамади. У гўё сяовэйнинг гапини эшитмагандай эди. Хаохоу Ли Чи билан Ван Кўй ҳозирги вази-ят ўзаро адоватдан кўра жиддийроқлигини тушуниб, чурқ этишмасди. Бундан ташқари, байроқлар уларнинг ҳар иккалаларига қарашли ер-ларда улоқтирилиб ташланганди.

– Топталган байроқлар ўрнига янгиларини тикиб қўйинглар! Са-риқ аждар суратини чиза оладиган чинжинлардан топинглар! Ҳар қай-си байроқ тагига ўн-ўн иккитадан соқчи қўйинглар! Агар улар қўпо-рувчи довонликларни тутолмасалар, ўзларини дорга осамиз! – камоли ғазабда ҳансираб буйруқ қилди Чжао Ши-чэн.

Учинчи кун эрталаб тунда юз берган кўнгилсизлик тўғрисида ах-борот бергани келган сяовэйни Ли Гуан-ли қабул қилмади. У тагин до-вонликлар ўша-ўша кирдикорларини такрорладилар, дейишини би-либ турганди.

Цзюньчжэн Чжао Ши-чэн сяовэйнинг гапини эшитиб бўлгач, бор ғазабини унга сочди:

– Бирор зўравон тул аёлни зўрлагани келганда аёлнинг ўзи унинг тагига киргандай, сенинг соқчиларинг ҳам секин чўзила тушиб олиш-са керак-да!

Чжао Ши-чэн Ли Гуан-лининг чодирига кириб деди:

– Соқчилар довонликлардан ҳеч кимни тутишолмабди. Ўша пайт ухлаб ётишганда бемалол азаматлар!

– Сенга ҳавасим келади, Ши-чэн! Нега мен ҳам сенга ўхшаб панда-вақи туғилмаган эканман-а?! Байроқларни довонликлар эмас, ўзимиз-никилар ҳақоратлашяпти-ку! Бу – яширин фитна! Эҳтимол, бу бузғун-ликни кам одам қилаётгандир, аммо бошқалар кўриб кўрмаганликка олишяпти ўзларини. Бу лаънати кентни қамал қилиб туриш жонлари-га тегди! Улар уйларига қайтишни истаяптилар!

– Наҳотки?! – Чжао Ши-чэн ҳанг-манг чодир устунига суяниб қолди. – Ҳеч кимни тутиб бўлмаётганини энди тушундим! Фирт аҳмоқман-да!

Кўтарма ариқни тезроқ кент деворига етказиб бориш учун шэн-бинларни ҳатто қамчилаб ишлата бошладилар, эҳтимол, бугун довон-ликлар жангни тушдан кейин бошлашса керак.

Мис тоғорадаги тупроқни елкасига кўтариб бораётган ёшроқ шэн-бин ёнидаги шеригига мурожаат қилди:

– Ань-ши! Бугун тунда бизни тутишга астойдил уринишади.

– Унда нима қилдик энди? Яхшиси, бу ишни тўхтатиб қўя қолайлик, Ань-ин!

– Бугун қуршов ҳалқасидаги битта ҳам байроққа тегмаймиз. Бизни шу ерда кутишади. Хаохоулардан бирини ёки цзян-цзюннинг чодирини устидаги Сарик аждарни олиб ташлаймиз.

– У ерда буцўйлар-ку, шэнбинлар эмас!

– Буцўйлар ҳам наша деса ўзларини томдан ташлашади! Биз улар билан наяки қилиб турамыз, қолганини шерикларимиз бошлашади.

– Зап калланг бор-да, Ань-ин! Аммо шу ақлли калланг танангдан жудо бўлмаса деб қўрқаман!

– Пешонада борини кўравераман. Аммо ҳозирча тўрт мучам бут.

– Шунини унутма, Ань-ин, сен анчадан бери шубҳа остига олингансан. Сени тилмочликда фойдаланмай қўйишганидан сезяпман!

Тунги кўр ойдин ёруғида шэнбинлар елкаларида кўтарма ариқ учун тупроқ кўтариб бораётиб, Гао-ди замонидаги жангчилар қўшиғини хиргойи қилардилар:

Ушань тоғи баланддир, ҳам баланду, ҳам буюк,

Хуай суви чуқурдир, ўтиб олмоқ даргумон.

Шарққа қайтмоқ истаймиз, қадрдон юртимизга,

Аммо кўприк бузуқдир, тузатмаслар, бу ёмон!

Биз келтирган тупроқлар кўмаларми дарёни?

Нега керакдир кўприк уйингга йўл олишга?!

Тошқин дарё ўтказмас, тортиб ўз гирдобига,

Ҳайрон, гирён боқамиз нариги қирғоқ олисга.

Кўз ёшимиз хўл қилар қўйнаклару тўнимиз,

Бечора мусофирлар қисматидир бу балки!

Фақат қайтмоқ орқага бутун фикру зикримиз,

Бошқа ҳеч бир сўз бермас бизга ўғит, тасалли!¹

Ишлаётган шэнбинларни узоқроқдан кузатиб турган сяовэйлар ўзларини бу қўшиқни эшитмаётганга солдилар. Эҳтимол, бу қўшиқ уларга ҳам ёқиб тушаётган бўлса керак.

¹ Русчага Р. В. Вяткин ва В. С. Таскин таржимаси.

Ўнинчи боб

ҚИЁМАТ КУНИ ҚЎШНИДАН

Поёнсиз чўл уфққача бориб туташган. Олти отлиқ қичаб йўл бо-
сишяпти. Гавжум Семиркан сершовқин бозорлари билан орқада, жуда
узоқда қолиб кетди. Тонг ёришган пайт отлиқлар Сўғдиёнанинг энг
четдаги истехкоми Несефдан чиқиб, йўлга тушган эдилар.

– Катта Туячилар қаёққа кетиб қолган бўлишлари мумкин? Улар
хоқонининг ўрдаси бу ердан узоқда бўлмаслиги керак! Ҳеч ким кўрин-
майди-ку улардан?! Сурув-сурув отарлари, қўш ўркачли туяларини қа-
ёрда боқаётган бўлишсайкин?

Семирканлик йўлбошловчи шу тақлид зорланар, Довон кунбота-
рига нойиб қилиб тайинланган Мардонбекнинг элчиси бўлса, от устида
савлат тўкиб борарди. Сафар олдидан Мардонбек унга сен янги ихшид
Мўдтойни элчисисан, ҳар қачон, қаерда бўлма, ўзингни муносиб тут,
жўн одамлар билан пачакилашиб жанжаллашма, дея тайинлаганди.
Ёш, идрокли бу йигит Сўғдиёна тархуни ҳамда Катта Туячилар хоқо-
ни билан музокара олиб бориб, уларни қамалдаги Эршининг кўмакка
муҳтожлигига ишонтирмоғи лозим эди. Мардонбек қўшни ҳукмдор-
лар ҳузурига кимни элчи қилиб юбориш тўғрисида жиддий ўйлади.
Тажрибали, ёши улуғ беклар юборилса яхши, албатта! Аммо йўл олис,
анча-мунча одамни толиқтириб қўяди. Бошқа юртларда ҳам элчилик-
ка катта ёшлилар эмас, идрокли, бақувват йигитлар жўнатилгани маъ-
лум-ку! Ёрдамнинг келиш-келмаслиги элчи ёки вакил бўлиб борган
одамнинг фақат ширинсухан, ёши улуғлигигагина боғлиқ эмас, ахир!..

Элчини тархун кўп гапиртирмасданоқ ёрдам қилишга ваъда берди
ва шу он, элчининг кўз олдида Довонга юбориш учун жангчилар тўп-
лашни буюрди. Энди элчи тархун қўшиб берган йўлбошловчилар ёрда-
мида хоқон ўрдасини қидириб топиши керак. Асосий умид хоқондан.
Чунки туячиларнинг ҳар бир эркаги чавандоз жангчи!

Довон ихшидининг элчиси Эршида, қамалда қолган отаси ўрни-
га Сигян кенти беги қилиб сайланган (Мардонбек шошилинич сайлов
ўтказганди) ёш бек икки човуш кузатувида Аранха дарёсининг ўнг
соҳилидаги қизғиш қум барханлари орасидан борарди. У чала-яримги-
на эшитган кечмишни тархун йўлбошловчиси батафсил сўзлаб берди:
худди шу йўлдан чорак аср бурун биринчи Хан элчиси Чжан Цянь юр-
ган, у ҳам Катта Туячиларга, уларнинг хоқони ўрдасига борган экан.

Шундан сўнг элчи йигит ўйлай-ўйлай йўлни қисқартиришга қарор қилди. “Айтишларича, Катта Туячилар хоқони камгап ҳукмдор. Анави гал хоқон хунлар устига қўшин тортиб боришдан бош тортди. Чжан Цяндай муғомбир, пухта элчи ҳам хоқонни кўндиролмай, қайтиб кетишга мажбур бўлган. Бу гал ҳам хоқон: “Биз чорвамизни Аранха соҳилларидаги кенг саҳроларда, сизлардан жуда узоқда боқяпмиз! Довон биздан баланд қорли тоғлар билан ажралиб туради. Чинжинлар билан уруш қилишимиз учун сабаб борми?!” – демасмикин? Мен ҳам Чжан Цяндек ҳеч нарсага эришолмай қайтмасмикинман? Семирканлик йўлбошловчидан қайта-қайта бундан бошқа йўл йўқми, деб сўрарди. У нукул хоқон ўрдасига элтадиган энг яқин йўл мана шу, деяверди. Сираям тушунмаяпти йўлбошловчи оёғим тортмаётганини! Семирканликлар нима хосиятли, нима хосиятсизлигини тушунишмасмикин? Сафари бароридан келмаган элчи йўлидан юришнинг хосияти бўлмайди-ку, ахир!..

Кечга яқин йўловчилар навниҳол кўкатлар орасидаги кул уюми, от гўнги, беҳисоб туёқ изларини кўриб қолишди.

– Мен сизларни тўғри йўлдан олиб келдим! Ўтовлар худди шу ерга тикилганди. Ўтган ёзда хоқон ўрдаси мана шу ерда бўлган, – ҳамроҳларини ишонтирмоқчи бўлди семирканлик.

– Ҳозир қаёққа кўчиб кетганикинлар улар? – ташвишланиб савол берди Довон элчиси.

– Аранханинг нариги соҳилига ўтишимиз керак, ўша ерда уларнинг чорвасини учратишимиз турган гап. Подачилар хоқон қароргоҳи шу кунлар қаердалигини айтиб беришади.

– Аранхагача узоқми ҳали?

– Ярим кунлик йўл қолди.

– Бошқа илож йўқ! Вақтни кетказмайлик!

Кеч кириш олдидан отлиқлар дарё қирғоғига етиб боришди. Отлар туёғи кўчма қумларда ботиб кетарди. Йўлбошловчининг маслаҳатига кўра, отлиқлар қоронғи тушиши олдидан баландроқ, усти кўкатлар билан қопланган дўнгликни қидириб топдилар. Тепаликдан дарёнинг нариги томонида ҳар-ҳар жойда милтиллаётган олов кўринди.

– Туячиларнинг кўтонлари, подалари ўша ерда! – деди йўлбошловчи. – Эрталаб қайиқми, сол топамиз. Нариги қирғоққа ўтиб оласизлар! У ёқда сизларни хоқон қароргоҳига элтиб қўядилар, мени кўмагимга ҳожат қолмайди.

Эртаси барвақт йўлбошловчи довонликларни солга ўтқазгач, хайрлашди-да, қош қорайгунча Несефга етиб олиш учун икки шериги билан шошилинич изига қайтди. Солчи жуда сергап одам чиқиб қолди. У туячилар тўғрисида, довонликларга жуда кўп мароқли гапларни ай-

тиб берди: шу йил баҳорда Катта Туячилар қурултойида ҳар қайсиси бир неча аймақдан иборат элларнинг хонлари ўртасида катта жанжал чиқибди. Кекса Қудулу вафотидан сўнг бундан бир неча йил илгари тахтга ўтирган хоқон тун пайти ўз ўтовидида сирли вазиятда ўлдирилибди. Хонлар билан беклар баҳамжиҳат янги хоқон сайлай олмасдан ўз эллари, аймақларига тарқалиб кетишибди.

– Унда биз ким билан гаплашамиз? – кайфияти бузилди элчининг.

– Уларди бирор уруғи оқсоқолидан сўраш керак. Оқсоқол қайси эл хони гаплашишга қодирлигини айтади. Кейин ўша хон қароргоҳига борасизлар, – маслаҳат берди солчи.

Довонликлар оддий бир туячи ўтовидида қўноқ бўлдилар. Ниҳоят, улар Аранха оқими бўйлаб юқорига, Бақтриёнада жойлашган кушонлар хони ўрдасига боришга қарор қилдилар.

Довонликлар Аранханинг чап соҳилига ўтганларидан бир ҳафта кейин ўтовлар мўл қир бағридаги яйловга етиб келдилар. Қимматбаҳо ипак гиламлар осилиб тўшалган улкан ўтовда ихшид элчисини ёши ўттиз иккилардаги Кушон хони қабул қилди. Ҳамма хон қаршисида титрарди. Хон важоҳатли келбати ва ўткир нигоҳи билан атрофидагиларга даҳшат солар, барча итоатгўй эди.

Ёш хон довонликларга илиқ сўзлар айтди, уларни қардошлар дея атаб, ёрдам куч юборишга ваъда берди. Сўнгра мўътабар беклардан бирига қўноқларни алоҳида ўтовга олиб бориб, яхши меҳмон қилишни буюрди. Катта Туячиларнинг беш элидан бири – кушонларнинг ёш хони атиги бир йилгина олдин марҳум отаси ўрнига хонликка кўтаририлганди. У Катта Туячилар тахтига интиларди. Баҳорги қурултойда жанжал чиқарган ҳам шу эди. Кейинги кунларда ёш Кушон хони янгидан қурултой чақириш учун баҳона излар, қишгача тахтни эгаллашга ошиқарди. Довон ихшидидан қамалдаги Эршига кўмак сўраб элчи келиши айни кўнгилдагидек бўлди. Кушон хони Катта Туячиларнинг ҳамма эл-аймоқлари, уруғларига чопарлар юборди.

У чақирган қурултойга ўз беклари билан бир эл хони, шунингдек бошқа аймақлардан бир нечтадангина беклар келишди, холос. Яқинда бўлиб ўтган можарони хонлар билан беклар унутишмаган, унинг захридан дилларда пайдо бўлган яралар ҳали битмаганди. Воқеалар ривожини Катта Туячиларнинг хонлари, беклари олдига ўтган йилги кўнгилсиз воқеани унутиб, уларни ягона бир хоқон қўл остида бирлашишга мажбур қиладиган муҳим заруриятни кўндаланг қўйгани йўқ эди. Ёш Кушон хони, шубҳасизки, шошилаётганди.

Қурултой бўлмади. Шундан сўнг Кушон элининг беклари кенгаш ўтказдилар. Кенгаш минг кишилиқ отлиқлар билан чинжинлар қў-

шинбошисига элчи юборишга, агар Эршини қамал қилиш тўхтатилмаса, кўп минг кишилик қўшин жўнатилади деб огоҳлантиришга қарор қилди. Борадиган элчи бу гапларни шахсан Хан қўшини бошлиғига айтиши керак деб топилди.

Минг кишилик кушон жангчилари Қорақум, Қизилқум орқали айланма йўлдан юрмай, довонликлар билан бирга Рашт тоғларидан ошиб сўқмоқлар орқали келдилар. Улар Эршига яқинлашганларида чақирлар калласи қирқиб олинган Муғуванинг танасини кент дарвозасидан ичкарига олиб кираётгандилар.

– Қандайдир гердайдан аймақ элчилари келибди, – хабар қилди буцўйларнинг бошлиғи чарчаган Ли Гуан-лига.

– Қандай аймақ?

– Айтишларича, қандайдир Да Юечжи эмиш.

Ли Гуан-лининг бўғин-бўғинигача бўшашиб кетди. Суяклари зирқираётгандек сезилди.

– Келишсин! – деди у аста.

Бош буцўй қуюқлашиб бораётган қоронғиликка шўнғиди. Ли Гуан-ли оғир ўйга толди: ҳа, бу ёш шэнбин Да Юечжи билан бўлган музокараларимиз тарихини қаёқдан билсин?! Осмонўғли бу кўп сонли жанговар кўчманчиларни хунлар билан бўладиган урушда ўз томонимизга оғдиришга кўп уринди. У тадбирлар ҳеч қандай натижа бермади. Энди улар менга элчи юбориб ўтиришибди. Да Юечжи хунлар билан қардош бўлгани учун бизнинг йўлимизга юрмаган. Улар довонликлар билан ҳам қардош. Демак, довонликлар томонини олиб келишган ҳозир ҳам!

Цзян-цзюннинг чодирда Хан саркардалари ўз ўринларини эгаллашди. Кушонлар элчисини бошлаб келдилар. Ханликлар тилида чала-чулпагина саломлашолган элчи, олтмиш беш ёшлар чамасида эди. Чодир устундаги мосламага қўйилган пиликли чироқ ёруғи кушонликнинг ялтироқ бошида акс этди. Унинг ёнида соқчи йўқ эди. Демак, элчи ўз кучига қаттиқ ишонади!

– Хоқон, – дея сўз бошлади кушонлик тилмоч ёрдамисиз бевосита гаплашишга қарор қилганини билдириб, – мени сенга!.. Эршидан сизлар Чинга! Тушундинг? Айтсанг “йўқ”, кўп туман, жуда кўп туман бу ёққа!.. Тушундинг? – элчи ёш кушон хонининг буйруғига мувофиқ хоқон номидан сўзларди.

– Ўйлаб кўрамиз, сўнг жавоб берамиз, – деди Ли Гуан-ли.

– Бир кун, икки кун?.. – элчи бармоғи билан кўрсатиб сўради.

– Беш-олти кун! – деди Ли Гуан-ли ҳам бармоқларини кўрсатиб.

– Йўқ, уч!..

Ли Гуан-ли жавоб қилмади. Элчи буни розилик аломати деб тушунди.

- Ихшид керак!
- У ёққа йўл йўқ!
- Бер йўл!
- Йўқ!

Ли Гуан-ли музокарадаги томонлар тенглигини тиклашга ошиққанди: бошда у ён берди, элчи талабига “ўйлаб кўрамиз” деб жавоб қиларкан, энди уни қуршов ҳалқаси орқали кентга киришга йўл бериш тўғрисидаги талабини рад этди.

Элчи ханликларга хос кулимсираб, ўрнидан турди-да, ташқарига йўналди.

Пскем ва Чотқол тоғларидаги асрий музликлардан бошланиб, то Яксартга бориб қуйиладиган жойгача ҳам зилол рангини ўзгартирмайдиган серсув дарёнинг ясси қирғоғида мустаҳкам қалин девор билан ўраб олинган, ўзга юртликлар Чоч деб, маҳаллий аҳоли Таркан деб атайдиган кент қад кўтарган¹.

Кентнинг учала дарвозаси ҳам (дарё томонда дарвоза бўлмаган) уч-тўрт кундан бери ланг очик. Кўшни майда кентлардан ва яқин атрофдаги яйловлардан човушлар – тепаси учли кигиз қалпоқ кийган жангчилар тўхтовсиз келиб турибдилар. Ҳеч қачон бундаин тор, қинғир-қийшиқ кўчалар, қатор-қатор пастак дарвозачалар, кўча эшикларни кўрмаган одамлар ҳамда учқур чўл отлари кўплигидан кент янада торайиб кетгандек туюларди. Кент девори ташқарисида тўпланаётган човушлар учун кўпгина ўтов қуриб қўйилганди. Аммо у ерга ўрта ёшли кишилар тушганди. Ёшлар томоша қилиш учун ўзларини кент ичига урардилар.

Тарканнинг атоқли беги бурама мўйловли Бўрибек икки қаватли ёғоч уй олдидаги саҳнга тикилган кенг ўтовдаги кигиз солинган супачада виқорли ўтириб, човушларга бошчилик қилиб келган уруғ бошлиқлари билан юзбошиларни қабул қиларди. Куну тун улар учун зиёфат дастурхони ёзиғлик эди. Меҳмонлар қўй гўштли қайнатма шўрва, қимиз, шароб ичардилар. Дасталарига кўчқор каллалари тасвири нақшланган ёғоч ва сопол кўзалар бўшаши билан дарҳол янгилаб кўйиларди. Қангхалар эътиқодига кўра, улуғ Ахурамазданинг сафдошларидан бири Фарн тангри кўчқор қиёфасида намоён бўлиб, Кўк Тенгри қатори унга ҳам ихлос қилган, сиғинганларга куч ва жасорат бағиш-

¹ Қадимги Таркан (Тошкент) харобалари Чирчиқ дарёси қирғоғида, ҳозирги Янгийўл билан Чиноз ўртасида жойлашган. Ўрта асрларга келиб, катта канал қазилгандан сўнг Тошкент ҳозирги ўрнига кўчирилган.

лайди. Шу боис ҳам қангхаликлар Фарн тангри сиймоси нақшланган идишлардан сув, қимиз, шароб ичишни ёқтирадилар. Ўз қўшнилари – довонликларга ёрдам бериш учун Эршига жўнаб кетиш олдидан қангхаликлар, ўғиш, уруғлар, ҳатто айрим хонадон, кичик рўзгор бошида турганларнинг ўз паноҳида асрагувчиси Фарн тангрига иззат-ҳурмат бажо келтиришни, унга миннатдорчилик билдиришни зарур деб билдилар. Фарн човушларни етаклаб борган туманбоши, юзбоши, ўнбошиларга Довоннинг бош кенти Эрши атрофидан чинжинларни ҳайдаб юборишда мадаккор бўлади, уларга куч-қудрат ато қилади!

Уч минг човуш ўттизта юзликка бўлиниб, олти беш юзликка бирлашган ҳолда Таркан бегининг туғи¹ остида Қангхани Довон ерларидан ажратиб турувчи тоғ сўқмоқлари орқали йўл олди. Бўрибек қийғирдек олғир човушларга бошчилик қилиб бораркан, ҳукмдорининг сирли буйруғига ҳамон ҳайрон эди. Қалин, баланд деворлар билан мустаҳкам ўралган кентлардан кўра чўл яйловларини афзал билувчи Қангха тудуни бундан бир неча кун аввал узоқдаги ўрдасидан чопар юбориб, Бўрибекка човуш йиғишни буюрди. “Душманга яқинлашиш зарур, аммо жангга кирмаслик даркор!” “Қизиқ, – деярдди ўзига ўзи эгарда ўтириб гоҳ тақир қирилган бошини, гоҳ мўйловини силаб бораётган Бўрибек, – яқинлашиб бору, жангга кирма! Қандай бажарса бўлади бундай буйруқни?! Агар чинжинлар бизга ташланиб қолишса, орқага қочишимиз керакми?! Кўса, тулкидек айёр ҳукмдорнинг мақсадини қандай тушуниш керак?!”

Тудунга маълум нарсадан Бўрибек беҳабар эди: хун ерларининг зийи бўйлаб бир юз саксон минг шэнбин тизилган, хунмўнинг ўғиллари билан набиралари иноқ эмас. Улардан биттаси Хан маликасига уйланган. Усунлар ханлар билан хунлар ўртасида қалқиб туришибди. Катта Туячилар хунларга қарши юриш қилишдан бош тортган бўлсалар ҳам улар ўртасидаги совуқчилик ҳали кўтарилиб кетганича йўқ. Бундай вазиятда Хан билан катта уруш чиқариш қалтисроқ. Тудун мана шундан ҳадикда эди. Аммо ҳориган шэнбинларни чўчитиб, Эрши атрофидан қувиб юбормоқ зарур. Бу унча қийин эмас: Ли Гуан-ли биз тўқсон минг атрофида човуш тўплай олишимизни жуда яхши билиши керак. Ханга борадиган узоқ ва оғир йўлда Ли Гуан-ли қўшинининг қолдиқларини тоғ қузғунлари битта-битта чўқиб тугатади.

Тепаси учли кигиз қалпоқ кийган отлиқлар яқинлашиб келаётгани хабар қилинганда, улар Қангхаданлигини Ли Гуан-ли дарҳол тушунди. У элчилардан бирининг ёзма ахборотини эслади: “Канцзюй кибр-ҳаволи, одобсиз. У Осмонўғли элчиларига таъзим бажо келтирмайди ҳам”.

¹ Туғ – учига от ёли боғланган узун хода (байроқ).

– Кўпми улар? – сўради Ли Гуан-ли бўғзига тиқилиб келаётган на-
фасини аранг чиқариб юбориб.

– Уч-тўрт мингтача бўлса керак!

– Демак, булар қўшин илғори! – деди ўзига ўзи цзян-цзюнь ёнида
ахборот берган сяовэй турганини унутиб. – Бу Канцзюй!

Кечга яқин кушонлар элчиси ўз ихтиёридаги минглик билан Асса-
ка ортида янги келганларни кутиб олиб, ўша ерда уларга зиёфат бер-
гани маълум бўлди.

– Бир кундан кейин биз Да Юечжи элчисига қамални бекор қи-
лиш-қилмаслигимизни билдиришимиз керак...унинг талабига жавоб
қилишимиз шарт! – деди ўзига ўзи Ли Гуан-ли кейинги пайтларда пайдо
бўлган одатига кўра. – Хўш, рад жавоби берсак-чи, унда нима бўлади?..

Ли Гуан-ли оғир, изтиробли ўйга чўмди: “Ҳамма бало Эршини кел-
ган пайтдаёқ, шартта ташланиб... бир ҳамла билан олмаганимизда!
Буюк Сун-цзи ҳақ, минг марта ҳақ; ҳамма ёмон нарсанинг энг ёмони
– шаҳар қўрғонини қамал қилиш!.. Кўшимча қиламан: узоқ вақт қа-
мал қилиб туриш! Канцзюй ёввойилари ҳеч қачон Сун-цзи ёзувларини
ўқишмаган, ўқий олмайдилар ҳам. Аммо улар уришишда ханликлар-
дан қолишмайдилар, шекилли. Улар бизни қўрқитишмоқчи, жангсиз
бизни... Хан қўшинини қўрқитиб, Довондан қувиб юборишмоқчи! Бор-
дию қўрқмасак-чи?

Наҳотки Канцзюй... уни ҳукмдорини қандай аташарди?.. Ҳа, тудун...
Хан билан жиддий уруш қилмоқчи бўлса? – Сюннулар чегарасида бир юз
саксон минг шэнбинлар саф тортиб тургани, Усунь эса Хан хонадони би-
лан қариндошлиги... қудалигини билмаслиги мумкин эмас у! Йўқ, Кан-
цзюй Ханга қарши уришишни истамайди! Унда Канцзюйнинг ҳозирги
қилиғини қандай тушуниш керак?! Таркан беги ўзбошимчалик қилиб,
уч-тўрт минг отлиқ тўплаган-да, қўшниларига ёрдам бергани келган.
Ахир элчиларимиз ўтроқ кентлар ҳар доим ҳам кўчманчи ҳукмдор амри-
га бўйсунавермаслигини таъкидлашган-ку! Агар тарканликлар ўзбо-
шимчалик қилиб келганларини аниқ билганимизда уларни тирқиратиб
юборса бўларди. Ўшанда доvonликларнинг ҳам руҳи тушиб кетарди...”

Ли Гуан-ли Қангха човушлари билан бўлажак тўқнашувни кўз ол-
дига келтирди. Баланд, узун оёқли учқур отда ўтирган битта човуш-
ни қулатмоқ учун уч-тўрт шэнбинни қурбон қилишга тўғри келади.
Боринги, уларнинг ярмини қувиб юбордик ҳам. Улар тўппа-тўғри
қўшни кентларга, Семирканга, Баҳор кентига борадилар-да, ўч олиш
учун ёрдам сўрайдилар. Қўшнилари шу пайтгача Довонга ёрдам бе-
риш керакми-йўқми дея иккиланиб турган бўлсалар, сўнг... албатта
ёрдам қўлини чўзадилар!

– Менинг қўшиним исканжага олинади, мажақлаб ташланади! – овоз чиқариб ўйлай бошлади Ли Гуан-ли. – Эршини қамал қилишдан воз кечиш керак! Аммо шундай қилиш керакки, ўзимиз ҳам шарманда бўлмайлик, довонликлар ҳам катта талафот ҳисобига қамалдан қутулсинлар..

Ўн биринчи боб

АЗАДАГИ ЖИДДИЙ ЎЙ

Тим қоронғиликда қамалдаги кентга эҳтиётлик билан яқинлашаётган ўн чоғли довонликлар қўққис шэнбинларнинг қамишлар ичидаги яширин қоровулларига дуч келиб қолдилар.

– Овоз чиқарманглар! – буюрди довонликлардан кимдир, эҳтимол, у ўнбоши бўлса керак.

Сон жиҳатидан бир неча марта кўп деб фараз қилинган шэнбин қоровулларидан қоронғида шу йўл билангина қутулиб кетиш мумкин эди. Ханжарлар ишга тушди. Қалин қамишзорда ёй билан қилич ишлатиб бўлмасди. Шэнбинлар овоз чиққан жойда довонликларнинг ўнбошиси бўлиши керак, дея, ўша ерга ёпирилдилар. Шу пайт улардан кимдир вой-войлади, кимдир тўлғаниб ингради...

– Улар кўпчилик экан. Орқага қайтамиз! – буюрди баланд овозда шэнбинларнинг ўнбошиси.

Чинжинлар довонликлардан икки марта кўп бўлишларига қарамай, орқага чекидилар. Довонликлар уларни таъқиб этишмади. Улар нобуд бўлган иккита шерикларини қамишзорда қолдириб, оғир ярадор бўлган бошлиқларини навбатма-навбат орқалай-орқалай, лаҳим оғзига шошилдилар.

Лаҳимнинг йўлаги тор бўлгани учун чақирлар ўнбошини кийими этаги ва ёқасидан ушлаган кўйи солинтириб кўтаришга мажбур бўлдилар. Лаҳимдан кентга чиқиш олдидан ўнбоши “тўхтанглар”, ишорасини қилди-да ўзини аранг ўнглаб:

– Қамчи! Отамга... айт, ҳаммаси... ҳамма гап келишилди!.. – дея олди, холос.

Икки чаққон чақир ёрдамида Қамчи Мўдтойнинг иккинчи ўғли, ярадор туманоға Қарчиғайбекни лаҳимдан авайлаб, ташқарига чиқарди. Уни тол гавронларидан тўқилган замбилга солиб, ихшид ҳузурига олиб келганларида Қарчиғайбекнинг жони узилганди..

Арк айвонини пастида тумонат одам йиғилди. Одамлар тисарилиб, заутар ҳамда уни кузатиб келаётганларга йўл бердилар, улар ўтиб кетганларидан кейин ҳам хийла вақт таъзим қилиб турдилар. Қорачироқнинг хира ёруғида жасад ёнига кексая бошлаган, сочлари оппоқ аёл – Қарчиғайбекнинг онаси аста яқинлашиб келарди. Аёл ҳозир ўғлининг жасади устига ўзини ташлаб, дод солади, қарғаниб йиғлайди, фарёд чекади, дея ўйлаган одамлар қотиб турардилар. Аммо аёл... Она бироз мотамсаро сукут сақлагач, ўғли боши устида эгилди, кафти билан унинг юзларини силади... кейин пешонасидан ўпди.

– Одамлар! – деди аёл қаддини ростлаб, титроқ овозда. – Менга ҳам ўғилларим бебаҳо... Аммо шуни унутмангларки, Довон оналари ўғилларни ўз юртимизни, шу муқаддас тупроқни душманлардан сақлаш учун туғадилар. Менинг ўғилларим юзлаб чинжинларни қийратишди. Ёв Қарчиғайбегимни ўлдирди! Ўғлим қони, келиним Зебо қони учун бошқа ўғилларим, келинларим, эрим қасос оладилар! Қарчиғайбекнинг жони... – Аёл гапиришдан тўхтаб қолди. Томоғига алланарса келиб тикилгандек, товуши чиқмасди. Кейин у ниҳоят тўлиб келаётган ўпкасини аранг босиб, сўнгги сўзларини айтди: – унинг жони фақат шундагина тинчланади!

Она пичирлаб, яштлардан аллақайси дуони ўқигач, улуғ Ахурамаздани шарафлади, у тангридан Қарчиғайбекнинг жонини Осмоннинг ўзига яқинроқ жойига қабул қилишни илтижо қилди.

– Эй, довонлик муҳтарама оналар! – деди заутар ўтирган курсисидан. – Биз довонликлар жисмига мардлик, жасоратни Улуғ Ахурамазда сизларнинг оқ сунтингиз, қонингиз орқали ато этади... Муқаддас Довон тупроғидаги сизларни меҳригиёларинг тафтида улғайган ҳар бир фарзанд ҳаёт экан, бу она ер довонликлардан бошқа ҳеч кимга насиб этмайди!

Одамлар Қарчиғайбекнинг онаси ҳамда заутар айтган гапларни орқадагиларга етказдилар. Мўдтой чексиз ғам чекаётган бўлса-да, қаддини ғоз тутиб, хотинининг ёнига келгач, заутарга мурожаат этди:

– Қарчиғайбекни суякларини икки-уч кундан кейин остадонга қўямиз. Унинг этларини бургутлар тозаласин!

Шундан сўнг Мўдтой кўз ёшларини одамларга кўрсатмаслик учун девор томонга ўгирилиб олди. Ихшиднинг мурожаатини йиғилганлар ҳар хил тушундилар. Баъзилар модомики ихшид кентдан ташқаридаги дахмага учиб келадиган бургутлар тўғрисида гап юритаётган экан, демак, у икки-уч кундан кейин қамал тугашига умид қиляпти, эҳтимол, шундай ҳам бўлар, дея ўйлардилар. Қарчиғайбекнинг жасади билан видолашувга келганлар озми-кўпми умидвор тарқалдилар.

Қарчиғайбекнинг жасади энг чуқур, салқин ертўлага элтиб қўйилди.

Бўш ертўла топиш қийин бўлмади, чунки кейинги пайтларда оналар, ёш болалар, кексаларга қамалнинг дастлабки кунларида ковланган кўп сонли ертўлаларда беркинишга ҳожат қолмаганди. Анчадан бери чинжинлар эршиликларни безовта қилишмас, аксинча, довонликлар уларга ҳужум қилиб, кечалари уйқу беришмас, исканжага олардилар.

Мўдтой кўзида ёш билан тахт ўрнатилган гумбазли хонага кириб кетди. Қарчиғайбек жон бериш олдидан айтган тадбирни бошқа кунга қолдириб бўлмасди. Тонг ёришиши биланоқ бекларни кенгашга чақириш зарур. Аммо олдин Мўдтойнинг ўзи бу ҳақда яхшилаб ўйлаб олиши, ҳар томонлама пухта режа чамалаб чиқиши керак. Ўғлининг вафоти ҳамма нарсани, Мўдтойнинг фикрини ҳам чалкаштириб юборди. Кушонлар элчиси ҳамда Бўрибек билан бўлган гап нима билан тугаганини Қарчиғайбек отасига айтиб улгуролмади. У ўнбошига фақат “ҳамма гап келишилди” дея олибди, холос. Аммо улар нима дейишганикин? Қамални тўхтатиш учун чинжинларга неча кун муҳлат берилган? Агар Ли Гуан-ли улар қўйган шартга рози бўлмаса, буни билиш учун кушонлар элчиси ёки Бўрибек билан қачон ва қандай алоқа қилиш керак? Фақат бир нарса аниқ: қўшни қардошлар ханликларга қатъий шарт қўйжакларини айтишган.

“Эй, шафқатсиз ўлим! – товуш чиқармай зорланди Мўдтой. – Сен бағримдан ўғлимни, элчимни, ёрдамчимни юлиб олдинг!.. Айтишларича, Осмонўғли ўлмаслик йўлини ахтараркан. Бизнинг учқур отларга миниб, ўлим билмас мамлакатларга етиб олиш учун бу ёққа қўшин юборди. Наҳотки, уларнинг ҳукмдори шу қадар анойи бўлса? Йўқ, арғумоқларимизни тортиб олиш мақсадида бизга қарши қўшин юбориш учун содда одамларга мослаб ўйлаб чиқарилган гап бу! Бизнинг учқур арғумоқларни улар бекорга Осмон отлари деб атамайдилар! Уларга миниб олган шэнбинлар жуда узоқ мамлакатларгача бора оладилар, уларни забт этадилар. Бизнинг узуноёқ отларимиз уларга шунинг учун керак! Учқурликда бизникилар каби отларга эга бошқа мамлакатлар ҳам бор-ку: Қангха, Бақтриёна, Парфиёна... Нима учун ханликлар фақат бизнинг устимизга қўшин тортиб келишди? Чунки биз ўтроқмиз, кўпчилигимиз деҳқончилик билан банд. Агар улар қангхларга ҳужум қилишса, қангхлар нарироққа – кунботарга ёки кунтескай томонга кўчиб кетадилар; уларнинг кентларида учқур отлар асролмайди... Бунинг устига, Довон Узун карвон йўли кесишган ерда жойлашган. Бизнинг мамлакатни қўлга кирита олсалар, шу карвон йўли ҳам улар измида бўларди. Бақтриёна ҳам, Парфиёна ҳам биздан нарида, кунботар томонда бўлгани учун аввал бизга ҳужум қилганлар. Довоннинг айби шуки, учқур отлари бор, Узун карвон йўли кесишган ерда жойлашган, Парфиёна, Бақтриёна бошқа ғарб мамлакатларидан яқинроқда!

Ўз вақтида, бошда Муғува ханликларнинг мақсади нимада эканини, бу мақсад сабабларини англаб етмади. Ҳа, унинг ўзи, Мўдтой ҳам буни илгари тўлиқ билмаган эди. У, Мўдтой Хан элчиларининг самийлигига ишонмади, кулимсирашларини сунъий, ваъдаларини ёлғон эмасмикан деб ўйлади, шунинг учун ҳам Муғувани хушёр бўлишга чақирди, зиёфатлар, суҳбатлар пайти элчиларга сир очиб қўймасликни маслаҳат берди... Мана энди ҳамма нарса равшан бўлди!

Мўдтой бошини кўтариб, нарироқда ўтирган тўнғич ўғли Чағрибекни кўрди. У ўй-ғам билан бўлиб, Чағрибекнинг оёқ учида аста юриб кирганини пайқамабди!

– Ўз ғамимиз эл-юрт ғамидан устун турмаслиги керак! Мен Қарчиғайбекни отаси эканлигимни, сен акаси эканлигингни маълум муддат унутишга тўғри келади. Биз Довон ихшиди, қўшинбоши сифатида иш тутишимиз зарур, ўғли, укаси ҳалок бўлган ғамгузорларга айланиб қолмаслигимиз лозим!

– Ҳа, онам бизга ўрнак бўлди, ота! Мен онамни шунчаки ҳурматларканман, холос. Шу оқшом, бир неча нафас ичида онамга бўлган эътимодим икки баробар ортди! Шундай аёлдан туғилганимдан бахтиёрман! У муҳтарама зот барча доvonлик волидалар дилида матонат устига матонат қўзғатди.

– Онанг бунчалар жасурлигини мен ҳам билмас эканман.

– Ҳа, чинакам жасорат намунасини кўрсатди муҳтарама волидам! У улуғ зот ўз юртини ҳимоя қила оладиган ҳар қандай ўғил-қизга она бўлишга лойиқ экан!

– Ҳақ гап, ўғлим. Ҳар қанча шарафлашга лойиқ волиданг..

Орага хийла вақт сукунат чўкди.

– Қамални тезроқ тугатиш учун қандай режалар мўлжаллаяпсан? – гапни оила доирасидан эл-юрт ғамига бурди Мўдтой.

– Энди оғир-вазминлик даркор. Чинжинлар барибир қамалдан воз кечишга мажбур бўладилар. Улар чекинишни қанча пайсалга солсалар, ўзларига шунча зарар: Чинга қишда қайтишса, тамом хароб бўлишади. Шундай қилишимиз керакки, чинжинлар иккинчи Довон устига қўшин тортиб келмасинлар, тавбаларига таянсинлар. Ҳозир биз учун энг муҳими, қамални тўхтатиш музокарасида ёвга заррача ён бермаслик. Босқинчилар ҳеч қандай шартсиз қамалдан воз кечишларига эришмоғимиз лозим.

– Бу борада бирор тадбир ўйлаб қўйганмисан?

– Йўқ. Қани, аввал улар қандай шарт қўйишларини билайлик-чи.

– Маъқул, ўғлим.

Ўн иккинчи боб

ЧИГАЛ БИТИМ

Кейинги кунлар ҳам чинжинлар бошдагидек ариқ юқорисидаги бузиб ташланган жойларни тузатиш, ўзанни узайтириш билан шуғулландилар. Ли Гуан-ли бундай қилишга ҳожат қолмаганини тушунса-да, аммо у довонликлар ҳали-вери чинжинлар қамалдан воз кечиш ниятида эмаслар, дея ўйлашлари учун ариқ ишини тўхтатмасди. Довонликлар чинжинларнинг таъмирлаш ишларига халақит беришмас, лекин ариқ кент деворигача етказиб борилишига жон-жаҳдлари билан тўсқинлик қилишарди. Бу билан Чағрибек, майли, ариқ қирғоқларини тикласанглар тиклайверинглар, аммо ариқ ҳеч қачон кент девори тагига етиб келолмайди, демоқчи бўларди.

Ли Гуан-ли эрталабданоқ кушонлар элчисини кутарди. Элчи талаб қилган уч кунлик муҳлат бугун тугаши керак эди. Цзян-цзюнь шу уч кун мобайнида қандай қилинса шарманда бўлмай қамалдан воз кечиш йўларини атрофлича ўйлаб чиқди: Катта Туячилар билан Қангха талабини рад этиш – ўртада уруш чиқиш демакдир. У ҳолда, дарҳол Катта Туячилар билан Қангханинг отличлари мўрмалахдай етиб келади-да, шэнбинлар икки, ҳатто уч томонлама исканжада қолишади! Бундан ортиқ шармандалик йўқ! Унда, Осмонўғлининг кунботар мамлакатларини бўйсундиришдек узоқни кўзлаган буюк мақсади барбод бўлади! Майли, буткул тор-мор этилиб, йўқ бўлиб кетгандан кўра Чанъанга чигал сулҳ билан қайта қолганим маъқул. Буронғи йили сюнну чўлларида Жао По-нунинг йигирма минг кишилиқ қўшини қириб ташланганини унутмаслик керак.

Бош буцую Ли Гуан-лига Катта Туячилар элчиси бир гуруҳ одамлар билан келиб, нарироқда кутаётганини хабар қилди.

– У билан бирга учи учли қалпоқ кийганлар ҳам борми?

– Ҳа, бор. Бир нечта соқчилар ҳам бирга келибди.

– Бошлаб кел!

Элчилар келиб, хотиржам чордона қуриб ўтиришди.

– Тилмоч бор? – сўради кушонлар элчиси.

Цзян-цзюнь чодир яқинида кутиб турган угю ҳамда ханлик икки тилмочни чақириб келдилар. Улардан олдинроқ Чжао Ши-чэн билан хаохоулар – Ли Чи ҳамда Ван Кўй киришганди.

– Бўрибек! – деди кушонлар элчиси шоп мўйлови диккайган кишини қўли билан кўрсатиб. – У Қангха тудунининг элчиси!

– Кўриб турибман! – деди беихтиёр афти буришиб кетган Ли Гуан-ли.

Орага жимлик чўкди. Ли Гуан-ли Катга Туячиларнинг элчиси талабини такрорлашини хоҳларди. Шундан кейингина цзян-цзюнь довонликлар олдига қўядиган шартларини айтади. Аммо элчи аввал келганидаги гапига жавоб кутаётган қиёфада ҳамон бамайлихотир ўтирарди.

Ли Гуан-ли мушук кўзли ялтир бош бу элчи кўпни кўрган муғом-бир эканлигини дарҳол сезди. Ҳа, бу қанча вақт керак бўлса, шунча вақт мум тишлаб ўтираверади!

– Элчи Чжан Цянь юртингларга келганда, қурултойда сен ҳам бор-мидинг? – Жимликни бузиб, элчига савол берди Ли Гуан-ли.

– Ҳа, бор эдим

– Сен, Гуйшуон¹ элидан эмасмисан?

– Цзян-цзюнь ҳамма нарсани билади!

– Демак, сен ўшанда сюнуга қарши уруш қилишга қарши бўлгансан, шундайми?

– Сенга буни Чжан Цянь айтган.

– Қаёқдан биласан?

– Ахир, у сени йўлбошловчинг... ёрдамчинг бўлган-ку у ёқда... Ҳинганда...

– Буни ҳам биласанми?

– Ҳа, биламан! Ўшандан кейин мен хунлар юртига тез-тез бориб турдим. У ерда қариндошларим бор. Менинг онам хун аёли бўлган.

Ли Гуан-ли ўзини жудаям ўнғайсиз сеза бошлади. Чунки қаршисида у Ҳинган тоғи этакларида хунлардан қаттиқ талафот кўрганини... аранг қочиб қутулганини биладиган одам ўтирарди. Худди ўша одам бугун Катта Туячилар билан Қангха номидан Эршини қамал қилишдан воз кечишни талаб этяпти! Мана, элчи ҳамон жим, бепарво... демак, кутяпти!.. Кутяптигина эмас, жавоб талаб қилипти! Осмон ўз қудрати билан одам қиёфасида ерга юборган мағлубият даракчисининг ўзгинаси эмасмикан бу?!

Цзян-цзюннинг паришонланиб қолганини кўрган Ли Чи унинг қулоғига ниманидир шивирлади. Ли Гуан-ли уйқудан уйғонгандек сергакланиб, Ли Чи айтган гапни айнан такрорлади:

– Жавоб қайтариш учун мен довонликлар нима мақсаддаликлари-ни билишим керак!

– Шу учунам мен олдинги учрашганимизда кентга киришим керак, дегандим-да!

¹ Гуйшуон – Кушон.

Ли Гуан-ли элчининг бу танбеҳига нима дейишни билмай, серрайиб қолди.

– Яхши, кентга ўтказиб юборамиз, – деди Чжао Ши-чэн.

– Фақат бир ўзингни! – қўшимча қилди ўнгланиб олган Ли Гуан-ли. Бу билан у ханликлар элчининг талабини қисмангина бажаришларини билдирмоқчи бўлди.

Девор бурчагидаги энг баланд минора тешикларидан душманни кузатаётган чақирлар узун ёғоч учига кўндаланг қилич боғлаб келаётган одамларни кўриб қолишди...

Эртаси кун эрталаб барвақт Қундузбек кент девори билан шэнбинлар қуршови оралиғидаги махсус тикилган чодирда Чжао Ши-чэн билан учрашадиган бўлди. Довонликлар чодирга киришлари олдидан атрофга ҳар икки томондан ўнтадан соқчилар қўйилди.

– Агар бордию... бир ўзинг нечтасини гумдон қила оласан? – шивирлаб сўради ўнбоши ёнида турган чақирдан.

– Иккитасини!

– Кам-ку! Ҳа, айтмоқчи, кентлик нозиклардансан-да...

– Ўзинг-чи, ўзинг нечтасини..

– Бир ҳамлада бештасини ер тишлатаман!

– Ишонса бўлади, Қамчи! Ҳарқалай тоғ йўлбарсисан!

Чжао Ши-чэн ёнида икки тилмоч – уйғур ва чинжин олиб келганди. У Қундузбек ҳам тилмоч билан келишини кутмаганди. Бу тилмоч Чжао Ши-чэнга танишдек кўринди. “Ҳа, биздан қочиб ўтган хоин бу, довончасига кийиниб олибди! – деган фикр кечди Чжао Ши-чэннинг хаёлидан. – Ҳа, майли! Ҳозир бундай майда-чуйда ишлар билан шуғулланиб ўтирадиган пайт эмас. Довонликларда энди тилмоч ҳам бор. Таржима аниқ-аниқмаслигини назорат қила оладилар!”

– Агар чинжинлар қамални давом эттириш фойдасизлигига ишонч ҳосил қилган бўлсалар, майли... биз музокарага тайёرمىз, – деди Қундузбек.

– Тўғри таржима қилдингми? – жеркиб сўради Чжао Ши-чэн уйғур тилмочдан. У Қундузбекнинг илтимос, қамални тўхтатинглар, деб Хан саркардаларига ялинишини кутганди. Сўнг довонликлар олдига қатор шартлар қўймоқчи эди.

– Тўғри таржима қилди, – тасдиқлади чинжин тилмоч.

– Мен бу чодирга сизларни илтимосларинг билан келдим, – деди Чжао Ши-чэн Қундузбекка.

– Биз воситачи юбормадик сизларга! – оғир-босиқ жавоб қилди Қундузбек. – Чодир сизларники, уни биз тикмаганмиз.

Чжао Ши-чэн довонликлар ҳамма нарсани олдиндан ҳисобга олиб қўйганлари, музокарага ханликларнинг илтимосига кўрагина ки-

ришяпмиз, дея қатъий таъкидламоқчиликларини дарҳол тушунди. Ҳа, биринчи беллашув ютқазилди!

– Қамал тўхтатилиши сизларга зарур, шекилли?! Исканжада тинка-мадори қуриган биз эмас, сизлар-ку?! – ўдағайлади Чжао Ши-чэн.

– Йўқ, биз эмас, сизлар исканжадасизлар кўпдан бери! Ўзингларни гўлликка солманглар. Тўғри, биз қамал тўхтатилишини хоҳлаймиз, аммо шошиладиган жойимиз йўқ! Сабабини ўзинглар яхши биласизлар. Хуллас, қамал фойдасизлиги ҳамда ҳолдан тойганингларни тан олсангларгина биз сизлар билан қамални тўхтатиш тўғрисида музокара олиб боришимиз мумкин.

Тилмоч бу гапларни таржима қилаётган пайтда Қундузбек Чжао Ши-чэннинг юзидаги ўзгаришларни зимдан диққат билан кузатиб турди. Ихшид ҳузуридаги келишувга кўра, агар ўртада ихтилоф чиқа бошласа, музокарага кушонлар элчиси аралашиши лозим эди.

Таҷрибали кушон элчиси шу кунларда Катта Туячилар довонликларга бундан бошқа ёрдам кўрсатолмасликларини яхши биларди. У ўз халқининг вақтинча кучсизлигини ханликлар ҳозирда ҳисоблашишга мажбур катта куч қилиб кўрсатиши керак! Кушон элчиси ҳатто довонликларга ҳам ҳақиқий аҳволни айтмаганди. Шунинг учун у зиммасидаги бирдан-бир вазифа шэнбинлар қамални тўхтатиб, Хан томон қайтишларига эришишдан иборат деб биларди.

– Биз бу ерда қамални тўхтатиш мақсадида... фақат шу мақсадда учрашдик! Келинглари, шу асосий масалага ўтайлик! – деди малол келмайдиган буйруқ оҳангида кушон элчиси Қундузбекка савол назари билан боқаркан, Чжао Ши-чэнга мулойим жилмайиб. Илгари мушук кўзли, муғомбирдек кўринган кушон элчиси энди Чжао Ши-чэнга доно, меҳрибондек туюлди.

– Тўққиз мингта шаньма, яна бир минг тяньма берасизлар. Ҳар ўн-тадан саккизтаси бия бўлсин! Ундан кейин қамални тўхтатамиз. Йўлга озиқ-овқат, отларга ем берасизлар. Бунга ваъда қиласизлар.

Чжао Ши-чэннинг гапини таржима қилаётган уйғур тилмоч йўл-йўлакай изоҳ берди: улар тилида тяньма Осмон отлари дегани, яъни арғумоқлар. Шаньма – тоғ отлари, бу қорабайирлар.

– Ҳаммаси бўлиб, уч мингта от берамиз, шундан юзтаси арғумоқ! Отларнинг ярми байтал бўлади, холос.

Қундузбек гапиришдан тўхтаб, тилмоч унинг сўзларини таржима қилиб бўлишини кутиб турди.

– Уч минг? – ҳайрон бўлиб сўради Чжао Ши-чэн.

– Дағал элчи Чэ Лин қолдирган кумуш уч минг отга етади, холос. У олиб келган олтин қўғирчоқ отни эса биз ўзларингга қайтардик, аммо майдалаб... парча-парча қилиб. Улар шэнбинларнинг чўнтаклариди!

Нимага энди отларнинг ярми байтал деяпсизлар? Чунки улуг Ахурамазда бир айғирга бир бия яратган!

– Ҳайронман! Нима ҳақда гапиряпсизлар? Биз музокарани уруш тўғрисида олиб боряпмизми ёки савдо-сотик тўғрисидами?! – қошини чимириб туюқди Чжао Ши-чэн.

– У ҳақдаям, бу ҳақдаям! Энг бошдан биз сизлар билан ҳар доим савдо тўғрисида гаплашиб келдик. Чжан Цянь ҳам, Яо Дин Хан ҳам, Чэ Лин ҳам ва бошқа элчиларинг ҳам шундай дея таъкидлашган ҳар вақт! Агар Эршини қамал қилишни тўхтатсанглар, биз сизлар билан савдо қилаверамиз. Демак, биз билан савдо қилиш учун сизлар қамалдан воз кечишинглар керак. Бу бизнинг шартимиз!

– Ана холос, шартни биз эмас, сизлар қўйяпсизлар-ку?! Эрши қамалидан воз кечиш – Довон билан савдо қилиш шартни экан-да?!

– Фикримизни жуда тўғри тушундингиз!

– Биз бунга рози бўлолмаймиз!

– Ихтиёринглар. Унда, қамални давом эттиравеинглар!

– Сизлар хоҳлайсизларки, биз... – Чжао Ши-чэн ютинди-да, жим бўлиб қолди. Орага оғир сукунат чўқди. Гапга кушонлик элчи аралашди:

– Цзян-цзюнь билан маслаҳатлашинглар. Жавобини эртага айта-сизлар!

Чжао Ши-чэн ўрнидан турди. Кетма-кет Қундузбек ҳам қўзғалди.

– Музокарани эртага эрталаб давом эттирамиз! – деди кушонлик элчи Чжао Ши-чэннинг орқасидан эргаша туриб. У Қундузбекка қараб, чап кўзини аста қисиб қўйди.

Бугун тун бўйи Ли Гуан-лининг дабдабали кенг чодирда чироқ ўчмади...

Эрталаб Чжао Ши-чэн музокара ўтказиладиган жойга уйқусизликдан қизариб кетган кўзларини уқалаб келди. Қундузбек, аксинча, уйқуга яхшигина тўйган кўринарди.

– Қаерда ва қандай қилиб оламиз ғалла билан озуқани? – сўради паст овозда Чжао Ши-чэн.

– Элатан¹ депарасида, Янги Элатан кенти ёнида, – босиқ жавоб қайтарди Қундузбек чинжинларни осонгина ўз шартига кўндирганидан хурсанд эканини яширишга уриниб.

– Шойи матолар билан қимматли тошларга айрибошлайсизлар!

– Элчиларимиз айтгандилар-а, доволликлар жудаям уста савдогарлар деб. Аммо бунчалик деб ўйламагандим!

¹ Қадимги Элатан кенти харобалари ҳозирги Наманган вилояти, Норин тумани маркази ёнида.

- Биз савдо-сотикқа ҳам, уришишга ҳам устамиз!
- Кўриб турибман, – деб юборди беихтиёр Чжао Ши-чэн.
- Отларни қаерда олишади? – гапга аралашди кушонлар элчиси.
- Арпачи кенти ёнида. Бу ердан бир кунлик йўл. У кентни чинжин-

лар яхши билишади! – Қундузбек пичинг аралаш шундай дея ҳаммадан олдин ўрнидан турди. Бу билан у музокара тугаганига ишора қилди. Қундузбекнинг орқасидан кушонлар элчиси билан Чжао Ши-чэн ҳам ташқарига йўналдилар. Қундузбек:

– Чошгоҳгача шэнбинлар Эрши бўсағасидан нари кетишлари керак! – дегач, гапи таржима қилинишини ҳам, жавобни ҳам кутмай эшик сари юрди.

Чжао-Ши-чэн довонликларнинг охирги шарти узил-кесил, қатъийлигини тушуниб, ноилож, рози бўлган маънода ўзича бош силкитди. Бу эгаси номаълум ишорани фақат тилмоч кўрди, холос.

Шэнбинлар хурсандликларини ичларига зўрға сиғдириб, қовоғи солиқ цзян-цзюнь, цзюньчжэн ва хаохоулар бошчилигида орқага, Оқбўйра қирғоғи томон йўл олдилар. Қамалнинг қирқинчи куни қуёш ботишига яқин Эрши атрофида биронта ҳам ханликнинг асорати қолмади. Карнайларнинг баралла янграётган шодиёна овозларидан ҳатто шэнбинлар ҳам қимирлата олмаган Эршининг деворлари ларзага келди. Кентни бошдан-охир тантана вазияти чулғаганди.

Сулҳ тузилган бўлса-да, аммо унинг шартлари мажхул ва чалкаш эди. Томонлар қамални тўхтатиш тўғрисида битимга келдилар, лекин улардан ҳеч ким уруш тугаганлиги ҳақида оғиз очмади. Ханликлар ушбу сулҳ оқибатида қўшинларини буткул тор-мор бўлишдан сақлаб қолиш имкониятига эга бўлдилар. Аммо бу сулҳ келажакда улар Довонга янгидан ҳужум қилишларини ман этмасди. Довонликлар эса сулҳ натижасида қамалдан катта талафотсиз чиқиб олиш имконига эга бўлдилар. Агар қайтиб кетаётган душман келишилган шартларни бузса, чақирлар уни тоғ довонлари, дараларда мажақлаб ташлаб, иккиламчи Довон тупроғига кўз олайтиролмайдиган даражада адабини бериб қўйишларига сулҳ шартлари зид эмас эди.

У Ч И Н Ч И Қ И С М

ТАЪҚИБ

Биринчи боб

Фойдали ёвузлик

Ли Гуан-ли узоқ йўл олдидан қўшинни бир қадар тартибга келтириб олишни лозим кўрди. Сяовэйлар зилол сувли Оқбўйра сойи соҳида бошлиқсиз қолган бошбошдоқ гуруҳларни тарқатиб юбориб, сийраклашган ўнлик-юзликларни шэнбинлар билан тўлатдилар. Ҳаммаси бўлиб йигирма беш минг шэнбин тирик қолгани аниқ бўлди. Довонга келишганидагидек қўшин икки қисмга бўлинди. Ван Кўйга берилган ўн минг шэнбин ва цзян-цзюнь Ли Гуан-лини кўриқлаб юрадиган, унинг бевосита қўл остидаги бир минг буцую янги Далварзин ҳамда Шихит орқали ўтадиган йўл билан тўппа-тўғри Кўгорт довоғига, ундан Йу кентига ўтиши керак. Довоннинг энг четидаги бу кентни бўйсундириш учун қолдирилган тўрт минг шэнбиннинг тақдири нима бўлгани ҳақида ҳамон ҳеч қандай хабар йўқ эди. Чамаси, цзян-цзюньни у ерда ҳам нохушлик кутаётганга ўхшайди. Акс ҳолда, сяовэй Ван Шень-шен аллақачон цзян-цзюнга чопар юбориб, юз берган ёки бўлаётган воқеадан уни хабардор қилган бўларди. Қўшинда мавжуд озиқ-овқатларнинг деярли ҳаммасини Ли Гуан-ли Ван Кўйга беришни буюрди, чунки унинг қўшини йўл-йўлакай емиш излаш билан овора бўлиб, Йу кентига ўз вақтида боролмаслиги мумкин. Ван Кўйнинг шэнбинлари тезроқ етиб бориб, чамаси, оғир аҳволга тушиб қолган Ван Шень-шенга ёрдам беришлари керак!

Қўшиннинг хаохоу Ли Чи тасарруфидаги ўн тўрт минг кишидан иборат иккинчи гуруҳи Хўтанариқ қишлоғи орқали Қорадарё томон йўл олди. Гуруҳ дарёни кечиб ўтгандан сўнг Элатан депарасига киргач, у ерда шойи, олтин, кумушларга озиқ-овқат билан ем-хашак айрибошлайди! Сўнг андак ўнгга бурилиб, Арпачи кенти ёнида отларни қабул қилиб олгач, Ҳайломага жўнайди. Кейин Йенчу Ўғўз дарёси қирғоғи-

даги тор дарадан бориб, Йу кентига элтувчи йўлга чиқиб олади ва Ван Кўй шэнбинлари билан бирлашади. Йўлнинг Дуньхуангача бўлган ма-софасини қай тартибда босишни цзян-цзюнь белгилаб беради.

Эртаси куни Эршининг жами аҳли оғир кунларда довонликларга ёрдам қўлини чўзган Кушон ва Қангх жангчиларини уйларига кузата бошладилар. Карнай, сурнай, ноғораларнинг ёқимли садоларини соғиниб қолган довонликлар гўё ёр-дўст, жигарларидан жудо бўлмагандек димоғлари чоғ, шод эдилар. Тахт ўрнатилган гумбазли хонада Довон беклари тўхтовсиз кенгашардилар. Мўдтой чуқур ўйга толган.

– Шэнбинлар ҳали Қорадарёнинг нариги соҳилига ўтмаёқ битим шартларини буза бошладилар, – деди ғазабли овозда Қундузбек.

– Икки-уч минг шэнбин Ўш кентини талашибди. Тоғ этагидаги яйловдан уч мингдан ортиқ йилқини ҳайдаб кетишибди. Ҳолбуки, битим шартлари бўлакча эди.

– Ҳа, нима бўпти?! Қўрс элчи Чэ Лин қолдириб кетган кумуш тангаларга яраша йилқи олишса олишибди-да! Ўзимизам асли шунча йилқи бермоқчи эдик-ку! – деди ҳазил аралаш Неқатнинг кекса беги Элбек Қундузбекни юмшатиш мақсадида.

– Яхши! Уларга бошқа йилқи бермаймиз энди, – гап қўшди кимдир.

– Фақат шу билан чекланмаслик керак! Ҳамон битим шартларини бузишган экан, бошлаб адабларини бериб қўйишга тўғри келади! – деди Чағрибек.

– Улар яна қайта қамал бошламоқ имконига эга бўлиш учунгина вақтинча қамалдан воз кечишди, бошқатдан тезроқ келиш учун кет-яптилар! Душман Довонни бўйсундириш ниятидан қайтгани йўқ! Чинжинларни шундай “кузатиб қўйиш” керакки, иккиламчи Довонга тумшуқ тиқишга юраклари дов бермасин! Гап-сўз кам, яхшилаб қийратсаккина бурниларига сув киради уларнинг!

– Эрши қамалдалигида одамлар ноилож чидашди, – яна гапга аралашди кекса Неқат беги.

– Энди чақирларни ушлаб туриш қийин! Ҳозир уларнинг кўзига пишиб тўкила бошлаган ғалла пайкаллари кўриняпти, холос. Агар ғаллани узоғиминан бир-икки ҳафта ичи ўриб-йиғиб олишмаса, қишда бола-чақалари оч қолади. Қайтиб кетаётган ёвни таъқиб этиб бориш зарурлигини тушунармикинлар улар?! Менимча, кўнишмаса керак бунга!

– Эндиям қон тўкиш зарурмикин?! – деди қамал кунлари Эршида бўлган ёш Гесой беги Элбекни қувватлаб. У қамалнинг энг оғир кунлари бордию чинжинлар Эршини олган тақдирларида ҳам барибир Довон кунботаридаги тоғ этаги, тик жарлик ёқасида жойлашган мустаҳкам истеҳкомли кентимни бўйсундира олмайдилар, дея ўзини юпатганди.

– Мабодо чинжинлар яна келишса, биз уларни Йенчу Ўғўзни нариги соҳилидаги тик довлонлардан бирида яхшилаб кутиб оламиз...

– Кўр ҳассасини бир марта йўқотади, – гап ташлади паст бўйли паҳмоқ соқол Чуст беги. – Энди асло аввалги ихшидни хатосини такрорламаймиз!

– Агар улар... душман яна... – деди ютиниб қайсидир бек, – қўшниларимиз ўз вақтида етиб келадилар.

Қайтиб кетаётган душманга, гарчи талончилик қилаётган бўлса ҳам, тегишли зарба беришни хоҳламовчи беклар ғовур-ғувурида Чағрибек билан унинг тарафдорлари овози кўмилиб кетаётганди. Карнай-сурнайларнинг тахт ўрнатилган гумбазли хонагача етиб келаётган садоси довлонликларнинг душман чекинишидан беҳад шодлигини кўрсатиб турарди. Демак, оддий кишилар ҳам кўпчилик бекларнинг фикрини маъқуллайдилар! “Беҳуда қон тўкиш шартмикин?!” деган фикр кечарди кенгашда иштирок этаётганларнинг аксариси дилидан. Қамал кунлари ихшидга сўзсиз итоат этган беклар энди яна ўзларини анча эркин тута бошлагандилар. Улар гап-сўзлари билан уруш ёки тинчлик масалаларини ихшиднинг бир ўзи эмас, балки барча ўғиш ва уруғ бекларининг кенгаши ҳал қилишини писанда қилаётганга ўхшардилар.

– Бекларимиз заҳарли илонни чала ўлик ташлаб қўяверишларини аниқ билганимда, – деди жаҳли чиқиб Қундузбек хириллаган овозда, – ҳечам қамални тугаттирмасдим! Чинжинларни бу ерда қишгача тутиб қолиб, сўнг бафуржа тинчитардик. Шунда душман минбаъд Довонга қадам босолмасди.

– Унда орқаларидан бориб, изларига қайтара қолинг шэнбинларни, Қундузбек! – кесатди Гесой беги.

Беклар ўртасида ғовур кўтарилди. Эшикоғаси аста кириб, ихшиднинг қулоғига нимадир шивирлади.

– Бу ёққа олиб келишсин уларни! – буюрди барча бекларга эшиттириб ихшид.

Иккита ялангоёқ қишлоқ ўспирини эшикоғаси орқасидан кириб келишди-да, ихшид билан бекларни кўргач, тараддуланиб қолдилар.

– Ихшидга таъзим қилинглар! – буюрди уларга эшикоғаси.

Ўспиринлар апил-тапил таъзим бажо келтиришди.

– Менга айтганингларни такрорланглар! – эшикоғаси ўспиринларнинг тирсагидан аста туртиб, уларни тахт сари ундади.

– Биз яйдоқ отларда тез етиб келдик! Бизни бу ёққа қишлоқ оқсоқоли юборди. “Эршига боринглар-да, чинжинлар Туячи қишлоғини қандай аҳволга солганини айтиб беринглар”, деди оқсоқол. Туячи

биздан нари қишлоқ. Чинжинлар аввал аёлларди зўрлашибди, кейин... кейин ҳаммасини... ҳаммани ўлдиришибди...

Гапираётган ўспирин буюғига негадир тўхтаб қолганди, дарҳол эшикоғаси ёрдам қилди:

– Нима бўлганини улардан ташқарида суриштириб билдим. Бу ерда, савлат босди шекилли, йигитчалар охиригача айтиб беришолмаяпти. Хуллас, бундай бўлибди: ўн чоғли шэнбин Туячи қишлоғига кирибдилар-да, бир аёл билан унинг ёш қизини зўрлагач, ўзларини ўлдириб, бор-йўқларини ўмариб кетишибди. Қишлоқ одамлари шэнбинлардан ўч олишга қўзғалиб, бир-икки чинжинни ер тишлатиб, анча-мунчасини жароҳатлашибди. Тирик қолган шэнбинлар қочиб қолишибди... Орадан кўп ўтмай, улар гуруҳ-гуруҳ бўлиб келиб, қишлоқни ўраб олишибди-да, қишлоқдаги жами одамларни қириб ташлашибди. Роса талон-торож қилгач, қишлоққа ўт қўйишибди. Ҳозир қишлоқдан култепа қолганмиш, холос... Чинжинлар лафзларида турмаганларини ўз вақтида билганимиз яхши бўлди, – деди Чағрибек мамнун бўлиб.

Беклар бир-бирларига зимдан қараб қўйишди. Ихшиднинг ишораси билан ясовул йигитчаларни ташқарига имлади.

– Чинжинларни ўзлари мажбур қилишяпти нарироқ “кузатиб” қўйишимизга, – деди ҳар бир сўзга урғу бериб Мўдтой.

– Ҳа, албатта, шундай қилмасак бўлмайди! – дадиллашди Қундузбек, – Довонда тоабат қораларини кўрсатмайдиган қилиб қўйиш керак уларни!

Чекинаётган шэнбинларга зарба беришни хоҳламаётган бекларнинг попилдириқлари анча пасайган эди.

Ташқаридан кирган эшикоғаси баланд овоз билан деди:

– Яна янги чопарлар келишди! Шэнбинлар Элатан депарасини талаб, ғалла, озик-овқатларни, ҳайвонларни зўрликминан тортиб оляптийканлар! Одамларни ўлдириб, уйларига ўт қўйишибди, бутун-бутун қишлоқларни вайрон қилишаётганмиш.

Эшикоғаси шу гапни айтаётганда атрофдан эшитилаётган карнай, ноғора, доира овозлари тинганди. Элатан депарасидан келган чопарлар йўл-йўлакай кент аҳлини ҳам шэнбинларнинг бедодлигидан воқиф этган бўлсалар керак.

– Буюраман, чақирлар душманни йу кентигача таъқиб этиб боришсин. Ўша ерда ёвни бошлаб “кузатиб” қўямиз, – деди ихшид эътирозга ўрин қолдирмаган оҳангда. – Беклар ҳозироқ ўз депара, кентларига жўнаб, эртадан эътиборан қўшинга озик-овқат, қурол-яроғ жўната бошлашсин.

– Иссиқ кийим-бош ҳам! – қўшиб қўйди Қундузбек.

Беклар бу йил биринчи марта салқин тоғ кечаларини эсладилар. Кенгаш тугаган эди. Беклар жадал ўз манзилларига йўл ола бошладилар.

– Ўз вақтида қилинган ёвузлик! Зап вақтида тумшуқларидан илинишди-да, лаънатилар! – деди Чағрибек ташқарига чиқилгач, Қундузбекка юзланиб. Аслида у ҳозирги гапни бошқа беклар эшитишлари учун айтганди.

– Шэнбинларнинг ўзлари бизга ёрдам беришяпти! – жавоб қилди Қундузбек ҳам айти шу мақсадда. Зеро, у ҳам фикрлари ғолиб чиққанидан хурсанд эди.

Чағрибек ҳам, Қундузбек ҳам ҳақ эдилар. Чунки улар она тупроқдан босқинчиларни қувиб юборишда халқнинг интиқом туйғусига, Довон аҳлининг душманга нисбатан мислсиз нафратига таянаётган эдилар.

Иккинчи боб

МОСИ ҚИШЛОҒИ

Жойнинг номи ҳам тарих гувоҳи бўла олади.

Фан хулосаларидан

Чағрибек цзян-цзюннинг бундан кейинги ниятини, қандай қадам босишини олдиндан билишга уринарди.

У хаёлан ўзини Ли Гуан-ли ўрнига қўйиб кўрар, цзян-цзюнь тарзида фикр юритарди: “Қўшинни ярмидан озроғи қолган бўлса ҳам, барибир уни Эршига келаётгандагидек икки қисмга бўлиб, уларни Ханга бошқа-бошқа йўлдан қайтариш керак. Шунда шэнбинлар учун овқат, отларга ем-хашак топиш енгиллашади”. “Хўш, нега унда Ван Кўйнинг шэнбинлари Эршига келишда ўзлари қатронлаган жойлар орқали қайтишяпти? – сўради Довон қўшинбошиси – Чағрибек цзян-цзюнь – Чағрибекдан. “Шунинг учунки, – жавоб қайтарди ханлик Чағрибек довонлик Чағрибекка. – Бу йўл Ёу кентига олиб борадиган энг қисқа, шунингдек энг яхши ўрганилган йўлдир!” “Ахир, бу йўл бўйида ғалла ҳам, чорва ҳам қолмаган-ку?! Аҳоли ё қириб ташланган, ёки бошқа томонларга кўчиб кетган...” “Шу боис ҳам Ван Кўйнинг шэнбинларига бор ғалла, озуқанинг деярли ҳаммаси берилди-да!”

Чағрибек Ли Гуан-лининг режасини тушунди... “Ли Чининг озиқ-овқатсиз қолган оч шэнбинлари жон-жаҳдлари билан ўзлари учун ғалла, озуқа топишга киришадилар! Демак, цзян-цзюннинг ўзи шэнбинларни талончилик, зўрлаш, ўт қўйишга йўллаган! Хўш, унда нега улар Ҳайлома орқали ўтадиган йўлни танладилар? Чағрибек бу саволига қаноатлантирарли жавоб тополмади. Бунда душман қандайдир хатога йўл қўйган бўлиши керак! Эҳтимол, унинг маслаҳатгўйлари ичида Йўлбарсбилкага ўхшаган бизга дўст бирор кимса бормикин? Қандай бўлганда ҳам биз душманнинг хатосидан унумли фойдаланиб қолмоғимиз керак”, деган хулосага келди охири Довон қўшинбошиси.

Чағрибек чекинаётган душманга нисбатан қандай муносабатда бўлишни атрофлича ақл тарозусига солиб кўргач, шэнбинларнинг таъзирини бериб қўйишда шошилмасликни буюрди. Чекинишга мажбур ёвни таъқиб этиб бораётган қўшинбоши Эршидан узоқда ўзини анча эркин тута бошлади. Энди у ҳамма нарсада ихшид кўрсатмасига риоя қилиши шарт эмас, унинг режасини мўътабар, аммо ҳарбий фаолиятда ғўр бекларнинг тез-тез чақирилиб турадиган кенгаши чеклаб қўёлмайди. Чағрибек ғалла, озуқани шойи мато, қимматбаҳо буюмлар, олтин, кумушларга айрибошлаш шартларига тўлиқ риоя қилиш ҳамда ваъда қилинган отларни чинжинларга беришни қаттиқ тайинлади. Мингбоши, юзбошилар, қишлоқ оқсоқоллари, оддий деҳқонлар қўшинбошининг бундай тантилигига ҳайрон эдилар: “Ажабо! Қўшинбоши чинжинлар билан гўё Эрши қамалдан қутулгандан сўнг ҳеч мудҳиш воқеа бўлмагандек муомала қилипти-я! Чамаси шэнбинларнинг кирдикорлари, улар уч мингдан зиёд йилқини ҳайдаб кетганларини наҳотки билмаса Чағрибек?! Нечун қўшинбоши чинжинларнинг ярамасликларини кўриб кўрмасликка, билиб билмасликка оляпти?!”

Чағрибек шэнбинлар то Йенчу Ўғўз соҳилидаги тор дара орқали ўтадиган йўлга кириб олгунларича уларни чўчитиб қўймасликка қарор қилганди. “Шэнбинлар билан очик, кенг майдонда, улар бемалол ҳаракат эта оладиган жойда олишишнинг нима кераги бор? – деб ўйларди у. – Уларни биз учун қулай жойда жангга киришга мажбур қилиш керак!”

Чағрибек ҳали Қорадарёдан ўтмасданоқ, Ван Кўй гуруҳларини эмас, Ли Чи шэнбинларини таъқиб этишга қатъий қарор қилганди. Чақирларнинг мингликлари, ҳатто юзликлари бирма-бир яхшилаб кўздан ўтказилганди. Қамалдаги кент истеҳқомидан чиққан саккиз минг чақир билан қуршов ҳалқасидаги шэнбинларга ташқаридан ҳужум қилиб турган Мардонбекнинг қўл остидаги беш ярим мингдан зиёд от-

лиқлар ҳам шу ерда қўшилганди. Бу чақирлардан уч минги Қундузбек етакчилигида Ван Кўйнинг гуруҳлари орқасидан юборилди. Бу мингликларнинг асосий вазифаси агар Ван Кўй гуруҳлари Ли Чига ёрдам қилиш мақсадида орқага қайтса, Кўгорт довоида унинг йўлини тўсиш эди. Чағрибек Ли Чининг ўн тўрт минг шэнбинини таъқиб этиб бориш учун ўн мингдан ортиқроқ чақирни ўз қўл остида қолдирди. Чағрибекнинг жангчилари тўп-тўп бўлиб эмас, тарқоқ гуруҳчалар тарзида олға силжиш, душманга кўпда яқин бориб қолмаслик тўғрисида қатъий кўрсатма олганди. Бунда чинжинлар бизни катта қўшин таъқиб этмаяпти, шунчаки, отларни топшириш, ғалла ва озуқа айрибошлашни назорат қилмоқ учун бир неча юзликларгина орқамиздан келяпти, деб ўйлашлари кўзда тутилганди.

Қамчи Селат кентидан наридаги тоғ томонда Тар дарёсининг юқори оқими бўйлаб ўн чоғлиқ отлиқ чақирлар бошида сўқмоқ йўлдан борарди. Бу чақирлар ханликларга бериш учун ўша ёқдаги яйловлардан Арпачи кенти ёнига бир неча юз йилқи ҳайдаб келишлари керак эди.

Қуёш ботишга яқин узоқда, тоғнинг ясси этагида иккита ўтов кўринди. Қамчининг юрак уриши тезлашди. Бу ўтовлар Қамчининг отаси билан амакисиники-ку...

Қамчининг болалари ҳам ўша ерда!.. Хотини... Бўтакўз ҳам!.. Бу узоқдаги чет ўтовларга шэнбинларнинг оёғи етиб келмаган, албатта. Демак, Қамчининг оиласи бошқа ўтлоққа кўчиб ўтмаган. Одатда, йилнинг шу фаслида улар худди шу ерда яшардилар. Мана, бу йил ҳам улар шу ерда эканлар. Учрашув қай тарзда бўларкин? Бўтакўз Қамчини қандай кутиб оларкин? Қаттиқ айбсиниб, надомат чекармикин ёки илгаригидек ўзини яйдоқ байталдек хуркак тутармикин? Бўлиб ўтган шармандалиқда Бўтакўзнинг асло гуноҳи йўқлигини Йўлбарсбилка Қамчига яхшилаб тушунтирган. Бўтакўз узоқ вақт Йўлбарсбилканинг хотини бўлишга кўнмаганини, Қамчини унутолмай, соғинганидан кечалари йиғлаб чиққан кунлари кўп бўлганини эшитган Қамчи хотинининг гуноҳини кечирганди ҳисоб. Бўтакўз Қамчини чиндан ҳам ҳалок бўлган деб ишонгандан сўнггина шэнбинлар қўлида булғанмаслик учун ноилж Йўлбарсбилкага хотин бўлганди. Буни тушунган Қамчи ғойибона Бўтакўзнинг хиёнат қилмаганига ишона бошлаганди. Бўтакўз билан ҳозирги учрашув қандай бўларкин?..

Чақирлар ўтовларга етиб келганларида қуюқ қоронғилик тушганди. Итларнинг ҳуришидан кимлардир келганини билиб, беридаги ўтовдан иккита кекса киши чиқишди.

– Омонлиқ! Омонлиқ! – дейишди баравар икки-уч чақир.

– Омонлиқ! – жавоб қайтаришди мезбонлар.

Қамчи нотаниш кексаларни кўргандан сўнг бу ерда бошқалар яшаётганини тушунди. Чақирларни ўтовга жойлаштирдилар, у ердаги кампир жўжабирдай майда болаларни нариги ўтовга олиб кетди.

– Наваралар, – деди озғин чол ўтовдан чиқиб кетган болаларнинг орқасидан. – Ўғлимминан қизимдан. Ўғлимам, куёвим чинжинларминан бўган жангда...

– Ҳозир кўпчиликни қисмати шундай, отагинам!.. Болаларни оналари қаерда? – сўради чақирлардан бири.

– Уларам жангга кетишди.

– Шэнбинлар сизларди тўғриларингдан ўтиб кетишди-ку! Улар ҳозир Йенчу Ўғўзга яқин бориб қолган бўлиши керак, – деди Қамчи.

– Тўғри айтяпсан, ўғлим. Чинжинларди ўша ерда тўхтатиб қўйишди! Бизди тов одамлари тўпланиб, экакала кўприктям бузиб ташлаган эдилар. Энди ёвди дарёни нариги ёғига ўтиб олишга қўймаптилар.

– Уларди йўлини тўсиб туриш нимага керак? Ахир, душман ўз юртига қайтиб кетяпти-ку! – таажжубланди Қамчи.

– Сен, ўғлим, ёвди қиличминан ёмон чопмасанг керак кўринишингдан. Яхши ўйлаб кўриштиям билиш керак. Душман қанча секин силжиса, қиш уни дарёга чўктириш, қор тагида қолдириб, бўктиришга ёрдам беради бизга! Тез орада довонларга қор ёвади, совуқ кунлар бошланади, ёндамалар тайғончиқ бўлади...

Шэнбинлар ҳақидаги гап тугагандан кейин Қамчи ўз оиласи тўғрисида сўрамоқчи бўлдию, лекин негадир тортиниб, бу хусусда оғиз очмади. Мезбонлар чақирлар олдига ун оши қўйишди, овқат пайти чақирлар қандай юмуш билан бу узоқ яйловларга келганлари билан қизиқдилар.

– Арғумоқларимизди чинжинлар учун ҳечам бермаймиз! – деди ғазабланиб озғин чол. – Агар ихшид тортиб олинглар, деган бўлса, чакки қилибди! Қўшниларимизди ёрдамга чақирамиз!

– Биз сизди қўниқларингиз. Дастурхонингиз устида ўтирибмиз. Берган тузингизди ҳурмат қиламиз. Майли, сизларди арғумоқларинг ўзларингда қолаверсин! – мезбонларни юпатди Қамчи.

Чақирлар чолдан миннатдорчилик сўзларини кутган эдилар. Аммо чол ўнбошига раҳмат ҳам деб қўймади. Чарчаган чақирлар кигиз устига чўзилдилар.

Қамчи узоқ вақт ухлай олмади, гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига ағдарила бошлади. Болалиги, ёшлиги ўтган жойда ўзини бегона ҳис этишга мажбур бўлаётгани унга қаттиқ алам қилаётганди. Бу икки чол оғанини бўлишса керак. Уларнинг ўтовлари нақ Қамчининг отаси билан амакисига қарашли жойнинг ўзгинасида турарди. Наҳотки бу одамлар

Қамчининг оиласи қаёққа, лоақал қайси томонга кўчиб кетганини билишмаса? Нега Қамчи улардан бу тўғрида сўрагани ботинмаяпти? Юраги бирон нохушлик сезаётганидан бўлса керак! Қамчи аста ўрнидан туриб, ташқарига чиқди. Тоғ осмонидаги юлдузлар кўзни қамаштирар даражада ёрқин порларди. “Ҳа, юлдузлар бу ерда Эршидагига қараганда беқиёс йирик! – ўйлади Қамчи. – Аммо энг ёрқин, порлоқ юлдуз – унинг Бўтақўзи қаерда бўлсайкин?”

Қамчи иккинчи ўтовнинг нариги томонида мезбонлар қандайдир юмуш билан куйманаётганларини кўрди. У чолларга ёрдам бериш учун ўша томонга йўналди... Лекин беш-ўн қадам босгач, яна ўтовга қайтиб келди. Чоллар ҳойнаҳой Қамчининг гапига ишонмадилар. Ҳа, тўғри, у энди чақирлар ўнбошиси, ихшиднинг одами! Чоллар эрталаб чақирлар отларимизни тортиб оладилар деб ўйлаганлар. Энди улар тунда отлар кўрани бир томонини йиқитиб, қаёққадир қочиб кетибди деб кўя қолишади. Чақирлар билан ёқалашиб, қўшнилари ёрдамга чақиргандан кўра шу дурустроқ-да...

Эрталаб мезбонлар нонушта учун дастурхонга янги соғилган эчки сути билан кўрда пиширилган қип-қизил иссиқ кўмач келтириб қўйдилар. Қамчи ўзини тунда ҳеч нарса кўрмаганга солиб, гапни нуқул арғумоқлардан бошқа ёққа бураверди. Чоллар чақирларнинг ёмон йиғитлар эмаслиги, уларнинг ўнбошиси лафзидан қайтмаслигига ишонч ҳосил қилишгач, улар билан илиқ хайрлашдилар. Чақирлар андак нари борганларидан сўнг Қамчи орқага қайтиб келди-да, отдан тушиб, ийманибгина сўради:

- Сизлар бу ерга келганларингда, бировларди ўтовни бормиди?
- Биз бу ерга етиб келганимизда жой эгалари ўтовларини йиғиштириб қўйишган экан. Ёмон жой кўринмади бизга бу ер. Ўтовларимизди тикиб ола қолдик. Бизди яйловимиз Кўгорт йўлини нариги томонида, чинжинлардан қочиб келиб қолганмиз бу ёқларга.
- Бу ерда яшаганлар қаёққа кетишди экан?
- Қайдам.
- Қанақа одамлар эди улар?
- Бизга ўхшаш. Ўрта яшардан каттароқ чол инисиминан яшарканбу жойда. Чолни келини, инисини хотини, майда бола-чақалар...
- Бу ерди ташлаб кетаётганларини сўрамадиларингми?
- У вақт билмовдик. Кейинча одамлар оғзидан эшитдик. Бу атрофдаги овуллар, чет ўтовларда ҳамма улар тўғрисида гапириб юришибди.
- Нима дейишяпти?
- Айтишларича, бурноғи йили Йу кентига келган пайт чинжинлар уларди келинини тортиб олишганакан. Уни отини Бўтақўз дейишди,

шекилли. Ёша келин у ёқда бир тўда ёв чақирларига қўлма-қўл бўлиб кетган экан. Яқинда келин шэнбинлар Эршига кетаётганда, улар қўлидан қочиб келибди.

– Тағин нима дейишяпти одамлар?

– Ёша келин бундақа ишди энди қилиши эмасакан. Илгариям у Тўнғиз тўқайдаги йўлтўсарлар ўтовидаям тунаган экан. Одамларди рост-ёлғон гапларидан безиб... ўтов эгалари узоқ овулгами, яйловгами кўчиб кетишибди.

Қамчи тошдек қотиб, жим турарди.

– Сен уларди билармидинг?

Қамчи тишларини қисиб, эгарга ирғиб минди-да, отига қамчи босди. Арғумоқ уни йўл босаётган чақирлар тўдасига етказиб келгандан сўнггина Қамчи чоллар билан хайрлашмаганини эслади.

От устида Қамчи узоқ вақт индамай борди. Кекса отаси оилани қаёққа олиб кетган бўлиши мумкин? Қамчи чуқур хаёлга чўмганди. У болалигида, чорва ўлати авжига чиққан йили отаси уларни тоғлар орасидаги узоқ овулга олиб кетганини, шу йўл билан чорвани қирилиб битишдан сақлаб қолганини эслади. Яйловлари яхши, ўша ёққа борадиган йўл қалтис, хатарли бўлиб ҳеч ким боришга журъат этолмасди. Бу гал ҳам Қамчининг отаси оилани ўша ёққа олиб кетган бўлиши керак.

Йўл иккига бўлиниб кетган ерга келганда Қамчи тизгинни тортди. Бошқа чақирлар ҳам отларини тўхтатдилар.

– Агар мақсадимизни айтсак, ҳеч ким арғумоқларини бермайди, – деди Қамчи чақирларга. – Хиёл хийла ишлатишга тўғри келади. Ихшид чинжинларни юртимиздан қувиб чиқариш учун арғумоқлар тўплашни буюрди, деймиз!

– Балли, тўппа-тўғри! – маъқуллашди хурсанд бўлиб чақирлар Қамчининг фикрини.

– Ҳар ўтовдан иккитадан от олаверинглар. Қораунгур соҳилида учрашамиз. Мен отам, амакимларимди излаб топишга уриниб кўрай.

Қамчи қирлар бағридаги тик ёндамалар, чуқур жарликлар, зов қирғоқларидан зўрға йўл топиб, овлоқдаги пастқам яйлов томон илдамларди. Янаги кун сув айирғич қир тепасидан у бир-бирига яқин тикилган ўтовларни кўриб қолди. “Бутун бошлиқ овул! – хитоб қилди ўзига-ўзи Қамчи. Улар ҳув ўша гал келганларида бу ерда ҳаммаси бўлиб уч-тўрт ўтов бор эди, холос. Қамчи пастга ингач, у ерда фақат чоллар, кампирлар, эмизикли, кўп болали аёлларгина борлигини билди. Болалар сон-саноксиз эди. Янги пайдо бўлган бу овулда турли депара, овуллардан келган, бир-бирига нотаниш оилалар тўпланганди.

Қамчи тўғри тахмин қилган экан: унинг оиласи шу ерда бўлиб чиқди. Чол ўғлини узоқ вақт бағрига босиб турди, у шодлигидан кўз ёшини тиёлмасди. Аллақаяқда ўйнаб юрган болалар ҳам етиб келишди: қизи билан ўғилчаси отаси қучоғига ўзларини отдилар. Иккаласи ҳам Қамчининг тиззасига ўтириб олдилар. Амакиси, янгаси, уларнинг болалари ҳам келишди. Кучоқлашдилар, ўпишдилар, йиғлашдилар. Аммо ўтовда Бўтакўз йўқ эди. Қизчаси билан ўғли бир-бирларига навбат бермай бидирлашарди:

- Аям қайтиб келди!
- Энди ҳеч қаёққа бормайди!
- Ҳар кун... Қоронғи бўлганда аямиз бизминан ухлайди!
- Эрталаб сутти аямди ўзи пишириб беради!

Аммо катталар Бўтакўз тўғрисида оғиз очмасдилар. Қамчи ҳам у ҳақда ҳеч нарса сўрамади. Бўтакўзни аниқ айбдор деб билмаса ҳам, бутун оила у туфайли уятга қолганидан хафа эди: уларнинг ёш келини бир йилдан ортиқроқ душман жангчилари орасида бўлиб қайтса-я! Ҳамма буни билади, шу боис ҳам одамлар оғзида ҳар турли миш-мишлар!..

– Бошқа ёш аёлларминан бирга келиним болаларига сомса қилиб берай деб, қирди нариги томонига кўк тергани кетувди, – аста гап бошлади Бўтакўз тўғрисида Қамчининг янгаси.

– Мен боришим керак! – деди Қамчи. – Шэнбинларди нарироққача қувиб юборгандан кейин келаман!

– Келинди биров кутсанг бўлармиди... Ё амакинг отда бориб келсинми?.. У ҳозироқ кеп қолиши керак! – чайналди чол.

– Кейин... ота!

Қамчи чиндан ҳам шошилаётганди. У чақирлар билан учрашмоқчи бўлган жойга бориш ёки муҳим топшириқни бажаришга кечикиб қолмаслик учун ошиқаётгани йўқ эди. Қамчи Бўтакўз келиб қолишидан олдинроқ кетишга шошаётганди. Унинг Бўтакўз билан учрашишга юраги бетламасди: бир лаҳза ўзини тутолмай, унинг барча гуноҳларини кечириб юбориши, эрлик ғурурини унутиб, паст кетиб қолиши мумкин!.. Ахир, у хотинини... севимли тоғ оҳусини кўрганда... шунча вақт айрилиқдан сўнг у билан учрашганда... уни бағрига босмай, юз-кўзларидан ўпмай, энтикмай тура олармиди?!.. Ундан кейин сўроқ, дўқ, дағдағанинг нима ҳожати бор?! Қамчи Бўтакўзни жазолашга қатъий қарор қилди: ахир у бошқа эркак билан яшади, Қамчи ҳалок бўлди деганда, тилмочнинг гапига ишонди. “Агар Бўтакўз дўқ-пўписалардан ҳам кўрқмай, ширин сўзга лаққа тушмай ўлиб кетганда, ундан рози бўлардим”, деган фикр айланарди кечадан бери Қамчининг хаёлида.

Унинг кўз ўнгида хотини умрбод ҳалол, садоқатли бўлиб қолган бўларди! Энди-чи? Энди Қамчи ўзини ҳар доим косадаги ошига пашша тушган оч одамдек сезишга мажбур: ошидан воз кечишни ҳам, истеъмол қилишни ҳам билмайди! Аммо Бўтакўзни ноилож аҳволга тушиб қолгани ҳам тўғри. Юртига, болалари ёнига қайтиш умиди унинг хотинлик садоқатидан устун чиққан, натижада у... Ахир, буни эсдан чиқариб бўладими? Ким, қайси ҳақиқий эр бундай хиёнатни кечири олади?! Қамчи болаларини қайта-қайта ўпаркан, катталар билан қучоқлашиб хайрлашгач, отга минди-да, қуяндай елиб кетди.

“Агар ўтовларимиз илгариги жойида турганида, – дея ўйлай бошлади қир ошиб, ёнбағирликдан пастга йўналаётган Қамчи. – Бўтакўзминан ўтган кеча кўришган бўлардим, дунёдаги ҳамма нарсани унутиб, хотинимни дийдорига тўярдим... Одамларни фисқу фасод гаплариниям эшитмаган бўлардим. Тонг отишиминан яна отга миниб, нари... узоқ-узоқларга кетардим. Нега энди ҳозир бундай қилдим?! Ахир у ердаги одамлардан ҳеч ким ҳеч нарса билмайди-ку! Ўз туғишканларимдан уяламанми?! Бечора Бўтакўз қайтиб келиб, мени кутиб ўтирганми-ку! Бу зулмимни кўтара олармикин у? Белгилаган жазоим жудаям шафқатсиз-ку! Эрини жон-дилидан яхши кўрадиган аёл учун бундан ҳам ортиқ ҳақорат йўқ!”

Қамчи от тизгинини тортди. Арғумоқ қулоқларини чимириб тўхтади. “Орқага қайтсаммикан? Амаким, отам нима дейишади? Қамчида нафсоният йўқ, у ҳатто хотинини бевафолигини ҳам кечирди-я, дейишлари мумкин! Йўқ, қайтиб бормайман! Бу Бўтакўз учун энг оғир жазо ҳам бўлади! Майли, қийналсин! Бу жазо уни гуноҳларини енгиллаштиради!”

Шундан сўнг Қамчи тизгинни бўшатди. Арғумоқ олға интилди.

Қамчи эгарда ғамгин, ўйчан борарди. Яхши кўрган хотинига ҳам шунча жаҳл қиладими? Агар одамларнинг ғийбатлари бўлмаганда, у Бўтакўзни тўлиқ оқларди. Хўш, унинг илгариги гуноҳлари-чи? Бўтакўз қандай қилиб тунда йўлтўсарлар маконига бориб қолган? Адашиб эмиш! Шу гапга ишонса бўладими? Битта аёлни макри қирқ эшакка юк бўлади, деган нақл бор. Лекин ҳамма аёлларга тегишлимикин бу гап?! Ўшанда Бўтакўзнинг ёнида Рахшанак ҳам бўлган-ку. У бир қарич ҳам нари кетмаган бўлиши керак Бўтакўздан. Нималар деяпман ўзи? Ахир, Қамчи жаҳаннам Конигутда ётган пайт, унинг олдига бориш учун отлаиб чиққан эди-да вафодор хотини! Эрши бегининг гапини икки қилиб, Чин элчиси ёқтириб қолган учқур отини унга тортиқ қилиш мақсадида сўраганларида сотмагани учун қамоққа ташлаган эдилар-да Қамчини! Агар элчини очкўзлиги бўлмаганида беклар Қамчини қайсарлиги учун зиндонга ташлашмасмиди балки. Унда Бўтакўз ҳам йўлтўсарлар

орасига бормасди. Чинжинлар Бўтакўзни Йу кентида банди қилишлари хотинини айби билан бўлмаган-ку, ахир. Яхшиямки, шэнбинлар орасида Йўлбарсбилка бор экан, у Бўтакўзни қутқариб қолибди. Хўш, Йўлбарсбилка Қамчини қутулиб кетиб, тирик қолганини қаёқдан билсин?! Ахир тилмоч Йу кентини ҳимоя қилган жами эркаклар қириб ташланганини ўз кўзи билан кўрган-да! Йўлбарсбилка сенинг эринг ҳам ҳалок бўлди, деганда Бўтакўз чор-ночор ишонган. Нима, тул қолган ёш жувон эрга тегиши мумкин эмасми?! Бўтакўз Йўлбарсбилкага хотин бўлсагина номуси булғаланмаслиги, юртига, Қамчидан кўрган фарзандлари ҳузурига қайтиш имконига эга бўларди. Хуллас, бу савдоларни барига Бўтакўз эмас, балки машъум уруш, разил чинжинлар сабабкор бўлишган!..

Қамчи жаҳл билан отнинг биқинига иқтади. Шаҳд олға ташланган гижинг арғумоқ шу қадар тез ела бошладики, ҳатто даланинг сўлғин, майин буталари учи ҳам Қамчининг юзларига чивикдай урилиб оғритар, сергаклантирарди. Гўё бу мулойим буталар Қамчидан Бўтакўзга ноҳақ таъна тошлари отгани учун ўч олаётгандай эди.

Жиғибийрон, аламзада Қамчи отини ниқталай-ниқталай тонг пайти Қораунгурнинг чап соҳилига етиб келди. Бу ерда уни юзга яқин арғумоқларни яйловлардан ҳайдаб келган чақирлар кутишарди. Қамчи эгардан тушмасдан, чақирлар билан совуққина омонлашди-да, отларни Арпачи кенти яқинидаги майсазорга ҳайдашни буюрди.

Чинжинларга от топшириладиган майдон аллақачоноқ қорабайирлар билан арғумоқларга тўлиб кетган эди. Айрим яйловлардан гала-гала йилқи ҳайдаб келтирилганди. Отлар бир-бирини ҳидлар, тишлаб-тепинар, тўс-тўполонда адашиб қолган тойчоқлар зорлангандек, интиқ кишнар, уларга жавобан соғин бияларнинг куюнган ҳинграшлари эшитиларди. Йилқичи йигитлар назарида шу пайтгача бемалол, эркин яйраб юрган отлар қадрдон яйловлари билан видолашиб, фарёд чекаётгандек туюларди. Йилқиларнинг гўё “Бизни бериб юборманглар, олиб қолинглар” қабилида илтижоли мўлтирашлари йилқичи чақирларнинг юракларини эзиб юбораётганди. Чинжинлар отларни ўнта-ўнтадан қабул қилиб ола бошладилар. Аммо Қамчи ҳамда унинг ўнлигидаги чақирлар арғумоқ топширишга шошилишмасди. Навбат келиб, орқадагилар “бўл-бўл” дея қисташа бошлашгач, Қамчининг ўнлигидаги йигитлар чинжинлар қўлига ўтган йилқилар ўртасига тоғда ёввойилашиб кетган арғумоқларни ҳайдаб киритиш баҳонаси билан ўзларини топширилган отлар орасига уришди.

– Наҳотки арғумоқларимизди ёвга ўз қўлимиз билан тутқазсак?! Шэнбинлар отларимизда яна бизди устимизга бостириб келишлари

учунми?! Арғумоқларимиз ўзимизга ҳам, душманга ҳам насиб этмасин! – деди Қамчи чақирларга қараб. Сўнг у баланд овозда қичқирди: – Бошладик!

Қамчининг ўнлигидаги чақирлар эгардан тушмай теваракларидаги отларни найза, қилич, ҳатто ханжарлар билан нобуд қила бошладилар. Отлар кишнаб, пишқириб қуларди. Йилқилар ниҳоятда зич бўлгани учун атрофдаги шэнбинлар ўртада от қулатаётган чақирларнинг ёнига етиб келолмасдилар. Жон аччиғида ҳар томонга қоча бошлаган отлар орасида довонликлар майдон ичида атрофга сочилиб кетдилар. Уларни кўрган бошқа йилқичилар ҳам Қамчи ўнлигининг мақсадини англаб етгач, дарҳол ишга киришдилар. Жон талвасасида атрофга тирқираб қочаётган асов яйлов отлари йўлини тўсиб қолиш ҳеч кимнинг ақлига сиғмасди. Йилқичи йигитлар, чақир ўнликлари кўзлаган мақсадларига эришгач, кўздан ғойиб бўлдилар.

Отларни қўлга киритолмаган шэнбин юзликлари довонликларнинг каттароқ куч билан хужум қилиб қолишларидан ҳадиксираганлари учун тезроқ қўшинга етиб олишни кўзлаб йўлга тушдилар. “Яхшиям, кеча беш юз от олиб улгурган эканмиз! – дерди ўзига-ўзи от қабул қилиб олиш топширилган сяовэй Арпачи кентидан узоқлашаётиб. – Ўш депарасида ўзимиз тўплаган отлар билан қўшиб ҳисоблаганда, ҳаммаси бўлиб довонликларнинг уч ярим минг отини қўлга киритдик. Агар анави йилқичи тоғликларни ғаламислиги бўлмаганида бугун ҳам яна энг камида беш юз, ҳатто мингга яқин от олардик. Довон ҳукмронлари Ўш депарасидаги яйловлардан анча-мунча от тортиб олганимизни билишмаган, шекилли. Акс ҳолда, улар “Сизларга тегишли отлар аллақачон қўлларингда, бир-биримизда ҳақимиз қолгани йўқ!” деб қўя қолишарди!”

Қамчининг ўнлиги Қораунгур соҳилига етиб борганида, чақирлар ҳолсиз йиқилиб қолган ярадор арғумоқни кўриб қолишди. Турган гапки, бу от сал олдин шу ергачагина қочиб келолган. Бошқалари, соғлари ёки ҳали оёғини судрашга яроқлилари нарига, қир томонга ўтиб кетган бўлиши керак. Йиқилиб ётган от Қамчи ўз вақтида Хан элчисига бермаган арғумоққа жудаям ўхшаб кетарди. Унинг атрофига йилқичи йигитлар тўпланишди. “Ҳа, бу жонивор дармонсизланиб, шерикларидан ортда қолиб кетган, сўнг йиқилган!” дейишарди чақирлар бир-бирларига. Ярадор от тишларини ғижирлатиб хириллар, атрофидаги одамларга илтижоли жовдирарди. Ниҳоят от аранг бошини кўтариб, ёрдам сўрагандек теваракка боқди. Аммо ҳеч ким унинг азобини енгиллатолмасди... Йилқичи йигитлар, ниҳоят қазихўр бўлишларига қарамай, ҳозир бу отга мутлақо бошқа кўз билан қараётгандилар. Қамчи ўзини

тутиб туролмади. У отга яқин келиб, чўкка тушди, сағрисини силади, бўйнидан кучиб, кўзлари атрофидан ўпди... Бу билан у от қирғинини бошлаб бергани учун барча довон арғумоқлари ва қорабайирларидан узр сўраётгандек эди.

Арпачи кенти ёнидаги пойга, улоқ бўладиган, энг учқур ва кучли тулпорлар саралаб олинадиган, синаб кўриладиган майдондаги ўлак-салар устида кеч кузгача қузғунлар чағир-чуғири тинмади. Сўнг бу ерда кўп йиллар отларнинг йирик суяклари сочилиб ётди...

Дуньхуанга етиб олган Ли Гуан-ли қўшинининг қолдиқлари ўша майдонни узоқ йилларгача “Мо-си” номи билан эслаб юрдилар. “Мо-си” ханликлар тилида “от ўлди” маъносида, кейинги асрларда Довонга келиб турган Чин савдогарлари бу майдон яқинида пайдо бўлган қишлоқни шу ном билан атай бошлаганлар. Довонликларга ҳам мазкур ном маъқул тушган, зеро “Моси”¹ уларнинг ота-боболари босқинчи Хан қўшинларини тор-мор этишда кўрсатган қахрамонликларини эслатарди.

Учинчи боб

ТОШБЎРОН

*Жой шарт-шароитини ўзингга итти-
фоқдош қил.*

Мильгиад,
қадимги юнон саркардаси,
милоддан аввалги V аср

Довонликлар топширилаётган отларни ўлдириб ташлаганлари ҳақидаги хабар Ли Чита у Йенчу Ўғўз дарёси бўйидаги тор тоғ йўли бўйлаб бир неча чақирим узунликда турнақатор силжиётган қўшин ўртасида бораётган пайти етиб келди. Бундай кутилмагандаги бебошликка қарши қандай чора кўриш зарур? Орқага қайтиш керакми? Аммо узун занжирдек шунчалик тизилиб бораётган хўкизлар, хачирлар, эшаклар, отлар, юк ортилган туяларни, ҳаммадан ҳам жангга ҳуши йўқ шэнбинларни орқага қайтариб бўлармикан?! Шэнбинлар ҳали ҳозир ўзларини ҳимоя қилишга қодирлар, аммо улар энди бостириб бориб, жанг қилишга ярамайдилар. Бордию мен қўшинни орқага қайтарганимда ҳам

¹ “Моси” қишлоғи ҳозирда ҳам мавжуд.

фойдаси бўлармикан бунинг? Очиқ майдонда жанг қилиш шэнбинлар сонини яна анча камайтириб юборади. Мабодо жангда енгиб чиқсак ҳам довонликлар бизга яна бошқатдан от тўплаб беришмайди. Улардан от олиш учун Эршини қайта қамал қилиш керак. Бу асло мумкин эмас! Шуниси аниқки, энди довонликлар Эрши истехкомига беркиниб олмай, вақт-ганиматда дала-туз, қамишзорлар, дараларда жанг қилдилар. Бу эса қолдиқ шэнбинлар учун нақд ҳалокат! Демак, цзян-цзюнга отлар қирғини тўғрисида хабар қилмай қўя қолган маъқул. Бу хабар унга ёқмайди, менга таъна қилиши ҳам мумкин: “Ўнглаб бўлмайдиган аҳвол тўғрисида хабар қилиш шартмиди? Жавобгарликни ўз зимманга ол-да, жим тур!” Аслида цзян-цзюнь билан боғланишнинг иложи ҳам йўқ. Чопарлар ички Довон орқали боришига тўғри келади, у ёқда эса, ҳамма йўллар тақа-тақ берк. Ханликларга берилган отларни тасодифан учраб қолган қароқчилар тўдаси қириб ташлаган бўлиши мумкин эмас. Чағрибек каттагина қўшин билан унинг, Ли Чининг орқасидан бекорга келмаётгандир, ҳойнаҳой. Эҳтимол, довонликлар агар топширилган отлар нобуд қилиб ташланилса, шэнбинлар орқага қайтадилар, сўнг уларни тор тоғ дарасидаги йўлдан чиқишда даф этамиз, деган ният билан атайлаб шундай қилишгандир? Бу жуда пухта ўйланилган ҳисоб-китоб: унда Ли Чи шэнбинларининг жуда оз қисмигина жангга кира олади, кўпчилиги эса бекор туришга мажбур бўлади. Чағрибекнинг бундай қилиши янгилик эмас, бу усулдан у ҳатто қамалда турган пайт фойдаланишга уринди, бир гал мақсадига эришди ҳам. Энди, бу сафар у лақиллатолмайди бизни! Ли Чи қўшин бутлигида қандай бўлмасин тезроқ Ҳайломага етиб олиши, сўнг теварак-атрофдаги овуллардан сотиб олиб эмас, талаш орқали ғалла, озуқа ғамламоғи керак! Сўнг... сўнг тезроқ тоғ довонининг нариги томонидаги таниш Кўгорт йўлига чиқиб олиши зарур.

Ли Чи тоғ шароитида жанг қилиш бўйича зўр билимдон ҳисобланарди. Шу боис цзян-цзюнь унинг учун Ҳайлома орқали четлаб ўтадиган бир ҳафталик айланма йўлни танлаган эди. Ли Чи ўшандаёқ қандайдир хатар юз беришини сезган эди, лекин цзян-цзюннинг режасини рад этадиган ҳеч бир далили йўқлиги учун жим туришга мажбур бўлганди. Мана энди цзян-цзюнь Ли Чининг қўшинига нотўғри, хатарли йўл танлагани яққол кўриниб қоляпти. Ҳа, Чағрибек Ли Чининг орқасидан қорама-қора келаётгани бежиз эмас. Маълум мақсад бор бунда?

Ли Чи тўхтамай, жадал олға силжиш, агарда дарёга юк ортилган от-улов, ҳатто одам тушиб кетса ҳам тўхтамасликни буюрди. У тор тоғ йўлини имкон борича тез босиб ўтишга қарор қилганди. “Агарда бу йўл сариқ булоқлар мўл ерости салтанатига олиб борса ҳам олға,

фақат олға интилиш лозим!” – деярдн ўзига-ўзи пичирлаб Ли Чи. Олис Осмонтигага лоақал бир қадам бўлса ҳам яқинлаштирадиган бундан бошқа йўл йўқ унинг учун!

Элатандан келадиган бу йўл дарага кириш оддидан Йенчу Ўғўзнинг ўнг қирғоғига ўтади-да, тик, баланд қирғоқли дарё ёқалаб жойлашган тоғ тизмаси ўртасида буралиб-буралиб кетади. Шэнбинлар худди шу ерда дастлабки кўприкка дуч келишди. Ҳайломага яқин боргач, йўл яна дарёнинг чап қирғоғига ўтади. Бу ерда ҳам кўприк бор. Энг охирда келётган юзлик биринчи кўприкдан ўтиб бўлган пайт, шэнбинларнинг учдан бир қисми иккинчи кўприкни орқада қолдирганди. Кўкқис тоғ тизмасининг тик жойларидан ва йўл узра муаллақ осилгандек қад кўтарган қоялардан шэнбинлар бошига харсанглар ағанаб туша бошлади. Дод-вой, қичқириқлар эшитилди, ваҳима аралаш баъзи бировлар ўзларини апил-тапил оқар дарёга ташладилар. Катта баландликдан қулаб тушаётган харсанглар бир-бирига урилиб, қаттиқ ва даҳшатли гумбирлаганча пастга отилар, йўлда учраган отми, туями, хачирми, хўкизми, одамми барини дарёга улоқтирар, йўлни тўсиб қўярди. Узундан-узун шэнбинлар силсиласи баногоҳ бир неча жойдан узилиб қолди. Ли Чи ўзини атрофидаги буцўйлар билан сафнинг охирида – икки томондан ҳам кесилиб қолган бўлаклар ўртасида кўрди. У чодирларнинг керага ёғочларидан дарҳол сол ясашни буюрди. Арғамчилар билан боғлаб сувга туширилган сол томон бир неча буцўйлар сакрашди. Улардан учтасигина сол устига чиқолдилар, бошқалари сол четларидан ушлаганча оқиб борардилар. Сол устидаги буцўйлар қирғоқдаги шэнбинларга бақириб, Ли Чининг буйруғини етказардилар:

– Хаохоу буюрди: тоққа чиқинглар! Довонликларни ҳайдаб юборинглар! Йўлни кўчкилардан тозалаш керак! Олға силжинглар!

Тоғ тепасига чиққан шэнбинлар у ерда ҳеч кимни учратмай ҳайрон бўлдилар. Демак, довонликлар шэнбинлар бошига тошларни қулатиб юборгач, дарҳол жойларини ўзгартириб турибдилар.

Буцўйлар соли ҳам нарироққа борганда тош кўчкига дуч келди. Тош қулашидан кўтарилган қасир-қусур овозлар тингач, дарёнинг бўтана гирдобни шэнбинларни Ханга қўшни мамлакатларда ёғин-сочиндан сақлаб келган, аммо кўп юртлар безор сариқ чодирларнинг керага ёғоч синиқларини оқизиб борарди.

Шэнбинлар тун бўйи йўлни тош уюмларидан тозалаш билан банд бўлдилар. Бу орада Ли Чи Довон қўшинбошисининг мақсадини аниқлаш устида бош қотирди. “Уришувчи томонлар қулай пайт келганда бир-бирларига зарба беришга ҳаракат қилишларининг ҳайрон

қоладиган жойи йўқ, – ўйларди у. – Бинобарин, довонликларнинг жой шарт-шароитларидан фойдаланганликлари ҳам тушунарли. Аммо... нега... нега энди улар харсангларни устимизга саф ўртасидан бошлаб, этаги томон қулатиб бордилар, ваҳоланки тош қулатишни тизмамиз боши сари йўналтириб борсалар бўларди-ку! Нега бундай қилдилар? Тасодифанми ёки улар ҳали дарёнинг юқорисидаги тоғ тизмасига етиб боришолмаганми? Йўқ, ундай эмас! Довонликлар йўл босишимизни тўхтатмоқчи эмаслар, бизни бундан бошқа имкондан маҳрум этишмоқчи. Бизни орқага қайтариб, очиқ майдонда катта жанг қилишдан наф йўқ уларга. Аммо биз учун орқага қайтиш – шармандали мағлубият!..”

Тонг ёришиши биланоқ бир неча юз шэнбин атрофни кузатиш учун дарёнинг чап соҳилидаги ҳали тош қулатилмаган қир тепасига чиқишди. Ли Чи йўл атрофидаги қирлар, тепаликлар довонликлардан тўлиқ тозалангандан сўнггина йўлга тушиш керак, токи шэнбинлар бошига биронта ҳам тош қуламасин, деб буйруқ қилганди.

Аммо хаохоунинг ўзи ҳам бу чорани тўлиқ амалга ошириб бўлмастлигини яхши биларди. Йўл бўйи тизилган барча чўққи, қоялар, жарликлар атрофини тинтиб чиқиш мумкинмас ахир! Шу зайил тимириланиб, имиллаб йўл босилса, Довон тупроғидан бир йилда ҳам чиқиб кетиб бўлмайди...

Тик қирлардан бири устига чиққан шэнбинлар қулатиш учун тўплаб қўйилган тош уюмлари ёнида шай турган довонликлар гуруҳига дуч келиб қолдилар. Қаттиқ олишув бошланди. Йўлга бир неча жасад думалаб тушди. Довонликлар оз сонли бўлганлари учун чекиниб, нариги қир бағридаги чакалакзорга яшириндилар. Шэнбинлар асир олинган бир довонликни Ли Чининг хузурига келтирдилар. Асир ўн саккиз ёшлар чамасидаги йигитча эди. Унинг бошида жиякли гилам дўппи бўлиб, оёғи тўпиғидан тиззасигача дағал жун мато билан қалин ўралганди. У қирра бурун, чиройли, ботиқ кўзлари мовий эди. Тилмоч асирнинг шеvasи довонлик сўғдийлар шеvasидан фарқ қилишини айтди.

Ли Чи ишораси билан тилмоч йигитчани сўроқ қилишга киришди:

– Қаердан келдинг? Туғилган жойинг?..

– Аз Рашт.

– Оёғи жодида қирқилган ёш асир ҳам Раштдан келдик, деган эдими? – сўради Ли Чи тилмочдан.

– Ҳа, у ҳам шундай деганди.

– Сизлар кўпчиликми?

– Жуда бисёр... мўл! – жавоб қайтарди йигитча.

“Демак, довонликларга Раштдан юборилган мадад кучни улгуржиси етиб келибди-да! Жудаям чакки бўлди бу!” – деб қўйди дилида Ли Чи.

– У ерда... Раштда қандай... нима билан тирикчилик қиладилар? – ўзи қизиққан саволни ҳам тиқиштирди тилмоч.

– Баланд... жуда баландда, кўҳистонда яшайди биз. Бинолар тошдан ясайди биз, – бажонидил жавоб қайтарди асир йигитча. Чамаси у ҳозир ўзининг олис, булутлар орасидаги тоғ қишлоғини кўз олдига келтираётганди.

– Бизни устимизга тош қулатишни ҳам яхши билсанглар керак ҳали? – сўради гезариб тилмочнинг ёнида турган сяовэй.

– Ҳа, биламиз, – деди йигитча истиҳола аралаш жилмайиб.

Сяовэйнинг савол назарига жавобан Ли Чи бош силкиб қўйди.

– Жэн Чэ, – деди сяовэй, – ол, манави ҳам сенга! Зап хумордан чиқадиган бўлдинг.

Жэн Чэ ёш асирнинг бошига қиррали катта чағир тош билан урди. Йигитчанинг оғзи-бурнидан қип-қизил қон келди. Асир йиқилиб улгурмасдан уни тик қирғоқдан дарёга итариб юбордилар.

– Агар шошилиб турмаганимизда унга дурустроқ жазо топардик! – деб қўйди афсусланиб сяовэй.

Шэнбинлар тиқилишиб кўприкдан ўта бошладилар. Кўприкка охирги мингликлар яқинлашганида уларнинг рўпарасидаги баланд қояда бир неча ўн довонликлар билан раштликлар пайдо бўлишди. Тепадан яна тошлар қулай бошлади. Шэнбинлар сафи ўртасида бораётган Ли Чи бу ҳақда хабар топгач, босиқлик билан буюрди:

– Шэнбинларни ярми дарёга қуласа ҳам, кўприкдан ўтиб олинсин! Югуриб ўтилса, тош кам тегади!

Тўртинчи боб

КЎПРИКСИЗ ДАРЁ

Ҳайлома водийси ҳам айнан Довон водийсига ўхшаш, фақат чоғроқ, холос. Уни ҳам ҳатто ёзда қори эримайдиган тоғлар қуршаб олган. Йенчу Ўғўз дарёси Ҳайлома водийсини икки катта-кичик қисмга ажратиб қўйган: кичик қисм чап, катта қисм эса ўнг соҳилда. Ҳайлома кенти водийнинг катта қисмига жойлашган. Йуга олиб борадиган йўл шу кент орқали ўтади. Кент ҳамда водийни қуршаган тоғлар оралиғида адир ястаниб ётади. Унинг ёнбағирларига буғдой, арпа экилади.

Адир этагида бир неча қишлоқ бор. Дарё минг-минг йиллар давомида ҳосил қилган ўзан бу ерда чуқур “тошнов” шаклини олган. Ўзаннинг кенглиги ўн беш-ўн олти қадамдан ошмайди. Тошновдан Йенчу Ўғўз жуда тез оқиб ўтади. Бу ерга биринчи бор келган, тоғ дарёларининг “феъли”дан беҳабар одам Йенчу Ўғўз ҳам ўртамиёна бир дарё экан-да, деб ўйлаши мумкин. Аммо дарё тоғ дарасидан чиқиб кенгликлар қўйнида бамайлихотир оқаётганини кўрган киши унинг суви нақадар кўплиги ва энг муҳими, шунча сув Ҳайломадаги тошновга сиққанига ҳайрон қолади.

Олдинда бораётган минглик бошлиғи сяовэй Ли Чига дарёнинг бу ердаги кўприги тўлиқ бузиб ташланганини ва эҳтимол, ҳамма ёғочи дарёга оқизилганлигини билдирди. Нариги, ўнг соҳилга ўтиш эса жуда зарур. Шэнбинлар бошларига тош ёғилиб турмайдиган, лоақал чоғроқ кенглик томон чиқиб олишга ошиқардилар.

Сузишни яхши биладиган йигирмага яқин шэнбинлар дарёга тушдилар, аммо уларнинг ҳеч қайсиси нариги соҳилга етолмади, ҳаммасини шиддатли тез оқим оқизиб кетди. Улардан жиллақурса уч-тўрттаси сузиб ўтиб нариги соҳилдаги буталар томиригами ёки харсангларга бу ёқдан ирғитилган ипак арғамчиларни боғлаб қўёлганларида, яна ўн беш-йигирма шэнбин ўша арғамчиларга осилиб ўтолган бўлишарди. Улар яқин-атрофдаги узун тераклардан кесиб келиб, омонат бўлса ҳам кўприк қурадилар...

Ли Чи кутганидек, шэнбинлар бузиб ташланган кўприкка келиб тақалганларида, уларнинг энг охиридаги гуруҳларига орқадан изма-из келаётган довонликлар ҳужум қилиб қолишди. Чақирлар чинжинларнинг ёй ўқларидан ўзларини қалқон билан ҳимоя қила-қила от қўйганча шэнбинлар устига тикка бостириб келиб, узун сопли найзалар, қиличларда ҳамла қилардилар. Чақирлар зарбаси шу қадар шиддатли эдики, довонликларнинг бутун бошли юзликлари шэнбинлар орасига ёриб кирганди. Ювош хун оти устида тик туриб узоқдан тўқнашувни диққат билан кузатаётган сяовэй аёвсиз жангга ташланган, ялтироқ совут ва дубулғали чақирларни икки томондан юзликлар қўриқлаб келаётганини сезиб қолди.

– Чақирлар ўртасида уларни қандайдир эътиборли сяовэйи жуда қаттиқ олишяпти! Дубулғаси олтиндан! Отини жуган безаклари ҳам ялтироқ! У чавқар отда. Жўн от эмас, тяньма отни миниб олган! – хабар берди шу пайт сяовэйга жанг бўлаётган жойдан ҳовлиқиб қайтиб келган ўнбоши.

– Сен яна ўша ёққа бор-да, кузатиб тур! – деди сяовэй унга ва ўзи дарҳол Ли Чининг ҳузурига йўналди.

– Эҳтимол, у довонликларнинг цзян-цзюни Чағрибек бўлса керак! – дея сяовэй ўзидан ҳам қўшиб қўйди ўнбоши келтирган хабарни Ли Чига айтаётиб.

Ли Чи у томонга сара юзликни юборди. Қўлларида ўзиотар ёйлар шай, темир қилич ва алоҳида пишиқ учли найзалар билан қуролланган шэнбинларга фақат душман цзян-цзюнинигина нишонга олишлари буюрилган эди!

Олишув қизиғида ён-верига қараб бориш зарурлигини унутган Чағрибек уни атрофлича қўриқлаб бораётган чақирлардан бир неча қадам олдинга ўтиб қолганди. Ногаҳон Чағрибекнинг қулоғига орқадаги кимдир:

– Қўшинбошини қуршаяптилар! – дегани эшитилди.

Чағрибек бир зумда вазиятни тўғри баҳолаб, шартта от тизгинини тортди. Айни вақтда у устига ташланган шэнбинни ҳам қиличдан ўтказди. Шу пайт Чағрибекнинг қулоғи остида алланарса хуштак чалгандек, шувиллаб ўтди. “Ўзиотар ёй ўқи!” деган фикр келди унинг хаёлига. Олд оёқларини баланд кўтарган арғумоқни бўйни билан калласига чуқур санчилган ёй ўқларини Чағрибек тушида кўраётгандек бўлди. Орқага қайтишга уринган арғумоқ қоқилиб йиқилди, Чағрибек қулаётган от боши оша ерга ағдарилди-да, сакраб туриб, ўзини орқадан етиб келган қайсидир чақирнинг оти панасига олди. Эгарда ўтирган забардаст довонлик атрофдан ташланаётган шэнбинларни ўриб ташлагандек қилич билан қулатарди. Олишув олд томонга, шэнбин тўдалари ичкарасига силжиди. Чағрибек икки соқчи келтирган отга ирғиб минди-да, жилмайган қўйи ичида: “Жанг бўлгандан кейин ҳамма нарса бўлиб туради-да”, – деб қўйди.

Атрофини осмонўпар тоғлар қуршаб олган Ҳайлома водийсида Довон мамлакатининг бошқа жойларига қараганда барвақтроқ қош қораяди. Қуёш тоғ тизмаси ортига ёнбошлаши ҳамано карнайлар овози янграб, чақирлар жангдан чиқа бошладилар.

У замонлардаги анъана бўйича қўшинбошининг ўзи жангда шахсан иштирок этиши, олишувда намуна кўрсатиши зарур эди. Уруш бошлангандан бери Чағрибек туну кун қўшинни бошқариш билан банд бўлгани учун олишувда бевосита иштирок этолмаган, шахсий намуна кўрсатолмаган эди. Бугун у ўзининг шу бурчини адо этиб қўйишга қарор қилганди. Акс ҳолда, беклар билан мингбошилар нима деб ўйлашлари мумкин? Қўшинбоши уларнинг ёнида жанг қилаётганини чақирлар ҳам ўз кўзлари билан кўришлари керак! Лоақал вақти-вақти билан бўлса-да қиличбозлик, найзобозликда қатнашиб турмаган саркарда қандай қилиб жангнинг нозик, кўз илғамас сирларини, руҳини

сеза олсин? Ундай қўшинбоши чақирларга буйруқ беришга ҳақлими? Қай тарзда муваффақият қозониш мумкину, қай ишга қўл урмаслик зарурлигини аниқ била оладими?! Бунинг устига асосий касб-кори ҳарб-зарб бўлган қўшинбоши қандай қилиб “тумшуғи остида” бўлаётган жангда иштирок этмай тура олади?! Касб эҳтироси қаёқда қолади унда?! Бундан ташқари, Чағрибек бугун Довонни тиз чўкдириш, ғурурини топташ ниятида келган ханликларга нисбатан туганмас қаҳр-ғазабини қўлидаги кескир шамшир билан исботламоқчи эди! Бу билан у қўшинбоши сифатидагина эмас, ҳамма юртсевар довонликлар қатори ўғиши, элати, насли олдида ўз бурчини бажармоқчи бўлганди. Аммо, афсуски, у бу ниятни охиригача, кўнглидагидек амалга ошира олмади! Кўп, анчагина шэнбинларни қўлидаги кескир қилич билан ер тишлатди, аммо...

Чағрибек кечқурун бугун бўлиб ўтган воқеани, қайта-қайта мулоҳаза қилиб кўргач, тушуниб етди: у ўзини қўшиннинг теран идрокли етакчиси сифатида эмас, балки дуч келган жойда қиличлашаверадиган норғил азаматдек тутди. Худди шу ерда, айниқса, бугун унинг жангга киришига қандай зарурат бор эди?! Бунингсиз ҳам, чақирларнинг жанговарлик руҳи баланд эди-ку! Чағрибекнинг жангчи сифатида ўлимдан қўрқмаслигига бировда шубҳа бормиди? У тўлиқ ғалабага эришишда қўшинни ярим йўлда етакчисиз қолдиришдан қўрқмагани чакки бўлди! Довон Чағрибекнинг бу қилмишини кечиролмайди!

Чағрибек пухта ўйлаб иш тутмагани учун ўзини қаттиқ койий бошлади.

– Билолмадиларингми ёнимга ўз вақтида етиб келган йигит ким экан? – сўради у ниҳоят ўз соқчиларидан.

– Билдик, йилқичиларнинг ўнбошиси экан.

– Уни чақириб келинглар!

Соқчилар орқасидан келаётган Қамчи ўз қилмишига ўзи ҳайрон бўларди. Ахир у узоқ вақтдан бери Чағрибекдан ўч олиш ниятида юрарди-ку. Қамчи бир пайтлар қизқувдида Чағрибекнинг қайлиғини қувлаб етганда, шубҳасизки, Чағрибек хафа бўлган. Сўнг Қамчини қоронғи зиндонга солдилар, кейин Қанд кентининг нариёғида ерости конига юбордилар... Қамчи бу ишларнинг ҳаммасида ўша пайтлар ўнг-қўлбеги бўлган Мўдтойни ўғли Чағрибекнинг қўли бор деб биларди. Шу сабабдан Қамчи Чағрибекдан у кўрсатган аламларнинг ҳаммаси учун бир йўла ўч олмоқ қасдида юрарди. Аммо... Ажабо!.. Қўшинбошининг ҳаёти хавф остида қолган пайт қандайдир англаб бўлмас куч Қамчининг юрагидан ўч олиш ҳиссини сиқиб чиқарди, у Чағрибекни қутқозишга отилди!

Демак, улуғ Ахурамазда Қамчи шахсий алам қасдида Довон аҳлининг муқаддас ишини бошқараётган кишидан ўч олишини хоҳламайди!

Қамчи ўзи учун ҳам кутилмаган, тушуниб бўлмас қилмишини фақат шундай изоҳлай оларди, холос.

Бешинчи боб

“ТУТҚИЧ БЕРМАС АЛВАСТИЛАР”

– Аяжон! Отам келди, яна тезгина кетди!

Бўтакўз қизчасининг бу беозоргина сўзларидан ҳамма нарсани тушуниб етди. Ҳа, Қамчи мен ҳақимдаги гап-сўзларни эшитиб, шартта бош олиб кетган!

Иккинчи ўтов орқасида катталар ўз ишлари билан банд эдилар. Улар Бўтакўз келганини кўришса ҳам ўзларини кўрмаганликка солаётгандилар. Уларнинг ҳар бири Бўтакўзга Қамчининг келганини бошқа кимдир айтишини хоҳлашарди.

Бўтакўз ўтовга кирди-да, ўзини кигиз устига ташлаб, бўзлаб йиғлай бошлади. У жон-жонидан севган эри Қамчининг бундай қилишини кутмаганди. Бўтакўз эрим менинг аҳволимни тушунади, деган умидда эди. Ахир, Қамчи Йу кентида у билан бирга бўлган, ўша ерда нималар бўлганини ўз кўзи билан кўрганди-ку! Қамчи тирик қолганини Бўтакўз қаёқдан била оларди? Бу ҳақда унга бу ерда, ўз ўтовига қайтиб келганидан кейин айтдилар-ку. Қамчийам уни ўлган деб ҳисоблаганда, йўқса, хотинини чинжинлар қўлида қолдириб, кентдан чиқиб кетмаган бўларди! Бўтакўз Қамчини дабдурустдан оқлаб юборди! Негаям улуғ Ахурамазда аёлларни бунчалар кўнгилчан, эркакларни эса ортиқ даражада тошмехр қилиб яратди экан?! Эҳтимол, одамларнинг висир-висирларини эшитмаганда, Қамчи унга бунчалик иддао қилмаган бўлармиди? Ахир, сени деб йўлтўсарлар қўлига тушиб қолдим, деганида Бўтакўзга ишонган эди-ку у! Қамчи қандай яхши кўрарди уни? “Сени эрингдақа хотинини яхши кўрадиган эр кам топилади”, деб ўртоқларини ҳаваси келарди-ку Бўтакўзга! Энди-чи? Энди... ҳамманинг унга раҳми келади. Ҳаммасига Бўтакўзнинг ўзи айбдор: овулга қайтиб келиши биланоқ одамларга ҳамма бор гапни, у ёқда нима бўлганини, ҳатто Йўлбарсбилка билан бирга яшагани тўғрисида ҳам дангал айтиб бериши керак эди. У бу ҳақда оғиз ҳам очмади, мен билан бошқаларни иши нима, деб ўйлади. Аммо одамлар шундай оғир кунларда ҳам

баланд-паст гапларга вақт топганлари, бу хилдаги висир-висирлар уларнинг кўнгилларига сиққанига ҳайрон бўласан! Мана энди одамлар унинг тўғрисида оғизларига сиққанини гапириб юришибди! Бўтакўз номусидан ҳам, эридан ҳам ажради!

Бошига тушган бу қора кунлардан жони ҳалқумига келган Бўтакўз ўтовдан ташқарига чиқди. Болалар ухлаб ётишарди. Тоғ осмонидаги юлдузлар одатдан ташқари ёрқин чарақларди: Бўтакўз қир томондаги баландликка олиб чиқадиган сўқмоқдан аста кўтарила бошлади. Хиёлдан кейин сўқмоқ ўнг томонга буриладиган жойдаги чуқур жарлик ёқасида тўхтади. Қоронғида жарлик Бўтакўзга янада тубсизроқ кўринди.

– Номусидан ажраган, ташландиқ хотиннинг жойи ана, жарлик тубида! – шивирлади Бўтакўзнинг титроқ лаблари. – Ўзим айбдор эканман, ўзимни ўзим жазолашим керак! Бунчалар бахтиқаро бўлмасам!

Бўтакўзнинг кўз олдида яна йу кентигаги жанг манзараси пайдо бўлди: уни асир олган шэнбинлар, улардан Бўтакўзни қутқазган Йўлбарсбилка... Юз берган бу воқеаларда унинг, Бўтакўзнинг бир ўзи айбдорми? Бўтакўзни ўлдига чиқариб юрган Қамчи-чи? Эринг ўлди, деб уни ишонтирган Йўлбарсбилка-чи? Амалда нима бўлганини, Бўтакўзнинг бошига қандай қора кун тушганини билмасдан туриб, унинг тўғрисида турли миш-мишлар тарқатаётган одамлар-чи? Ўша одамларнинг ҳаммаси айбдор! Ундай бўлса, нега энди ҳамма учун биргина Бўтакўзнинг ўзи қурбон бўлиши керак? У ҳолда ҳамма ўша одамлар Бўтакўз уятига чидамай ўзини ўлдирибди, унинг гуноҳқорлиги, одамлар оғзидаги миш-мишлар тўғри экан-да, дейишмайдими?!

– Йўк, ҳечам ўзимни жарликка ташламайман! – қаттиқ қичқирди Бўтакўз қоронғиликка қараб.

У ўтовга қайтиб келди. Ухлаб ётган болалари устидаги эски кўрпани тўғрилаб қўйгач, улар ёнига ўтирди-да, тиззасини қучоқлаб, оғир, изтиробли ўйга толди. Шаддод, мағрур Бўтакўз қани? Наҳотки асирлик букиб ташлаган бўлса уни? Тутқунда юрган пайтлари у жанг-жадал аёл кишининг иши эмаслигига ишонч ҳосил қилди ва ўз овулимга, болаларим ёнига тирик қайтиб борсам умрбод улар ёнида, ўчоқбошида бўламан, деб аҳд қилди. Шу сабабдан Бўтакўз бошқа ёш аёллар қатори Эршига ташқаридан мадад бераётган отлиқлар сафига қўшилиш учун бормади. Шу туфайли, орқага қайтиб кетаётган шэнбинларга ёндан шиддатли ҳамла қилиб турадиган, чинжинлар “тутқич бермас алвастилар” деб ном беришган қуроли ёш отлиқ аёллар тўдасига қўшилишдан бош тортди. Тескари пўстин кийиб, ўзларини эркак тарзида кўрсатадиган аёллар Кўгорт йўлидан қайтиб кетаётган шэн-

бинларнинг орқадаги карвонларига ҳужум қилиб турардилар. Бўтакўз қайтиб келганидан бери ўтган бир ярим ой давомида ўтовдан узоқ кетмади, анча ўзгарди, кўп кунлар, айниқса, тунларни йиғлаб ўтказди. У сўлиб бораётганини сезар, болалари деб бу қисматга чидарди. Мана энди севган эри ҳам ундан юз ўгирди – ўзини йўқотиб қўйган, йиғлоқи аёлнинг тақдири шундай бўлади! Ҳа, Қамчи ҳали ёш, бақувват, довонликлар чинжинларни ҳайдаб юборганларидан сўнг у бошқа бирон келишган қизнинг отини қувиб етиши турган гап! Унда нима бўлади? Бўтакўз яна номусга қолади, бутун умр қимтиниб кун кўришга мажбур бўлади! Эри тириклигида тул бўлиб қолган Бўтакўзни, бадном бўлган ташландиқ аёлни ҳамма қўлини бигиз қилиб кўрсатади. “Эй, улуғ Ахурамазда, айт, нечун бунчалар шўрпешонаман?!”

Бўтакўзнинг ҳўнграб йиғлашидан уйқудаги болалар уйғониб кетишди, қўшни ўтовдан янгаси, сўнг эркаклар – кекса қайнотаси билан унинг укаси чиқиб келдилар...

Тонг қоронғисида овулдан чиққан ўн чоғли аёллар билан кекса эркаклар Йенчу Ўғўз томон йўл олдилар. Уларга етиб олиш учун орқаларидан яна бир одам от қичарди. Ёлғиз суворийнинг тагидаги от яйраб кишнади, чамаси, от бирга-бирга ўтлайдиган йилқиларга қўшилиб олишдан қувонаётгандек эди.

– Бу чавкар Бўтакўзники! – деди мамнун бўлиб ёш келинлардан бири ёнида кетаётган дугонасига.

– Аллақачон шундай қилиши керак эди Бўтакўз! Ахир, чинжинлар уни биздан кам азобламадилар!

Тоғ овуллари ва ҳар-ҳар ерда уч-тўрттадан жойлашган ўтовлардан тушиб келиб тўпланган “тутқич бермас алвастилар” гуруҳи шэнбинларнинг кам сонли тўдасига ва карвонларига қўққис ҳужум қилиб қолардилар. Сўнг улар ғойиб бўлишар, уй-уйларига тарқалиб кетишар, яна ўзаро келишилган жойда, маълум муҳлатда тўпланиб, гоҳ кундуз, гоҳ тунлари тагин шэнбинларни кутилмаган жойда қийрата бошлардилар. Тоғ сўқмоқлари, довонларни, дараларни беш қўлдек биладиган қариялар камончи аёлларни бошлаган қўйи, йўл босаётганда ҳам, шэнбинларга ҳужум пайти ҳам улардан кўз узишмас, орқага қайтаётганларида шэнбинларга ўқ узиб, аёлларни пана қилишар ва ниҳоят, зарур бўлиб қолганда чинжинлар ҳужумчиларнинг бари эркаклар деб ўйлашлари учун бор овозда баравар бақир-чақир қилишарди.

Йенчу Ўғўз дарёсининг нариги соҳилида “тутқич бермас алвастилар” Олойқўл томондан келган эркаклар юзлиги билан бирга душман карвонининг охирида бораётганларга ҳужум қилдилар. Карвонни орқадан кўриқлаб бораётган шэнбинлар йўл четлари ва атрофдаги бу-

тазорларда кўпгина қурбон бўлган шерикларини қолдириб, тартибсиз қоча бошладилар. Довонликлар юкли эшак, хачир ҳамда ҳўкизларни қўлга туширишди. Бутазор ичида яшириниб ётган ярадор аёлни ҳам топдилар.

– Ораларингда уларни тилини биладиган ҳеч ким борми? – қичқаришди эркаклар.

– Уларди хотинлариминан гаплашиш мароқли бизга!

Бўтакўз дугоналари билан эркаклар асира чинжин аёлини ўртага олиб, уймалашиб турган жойга етиб борди.

– Сеники нима ишлайди? – савол берди Бўтакўз асирага чала-чулпа билган ханликлар тилида.

– Шэнбинларни йиртиқ-ямоғини тикиб юраман. Уларга сув қайнатиб бераман.

– Эр бор?

– Бор. Олдинга кетди, – аёл қўлини йўл томонга чўзди.

“Ўзини қутқазиш учун бу бечорани ҳам эри ташлаб кетаверибди-да?” – дея хаёлидан ўтказиб қўйди Бўтакўз.

– Қиз, ўғил... бор?

– Дуньхуанда қолган улар.

– Нечта?

– Иккита! – асира иккита бармоғини кўрсатди.

– Бечора бу ёқларга ўз ихтиёри билан келмаган. Уни зўрлаб жўнатганлар, – деди Бўтакўз дугоналарига. – Келинлар, унга ёрдам берайлик! Бундайлар у ёқдаям ночор яшашини ўз кўзимминан кўрганман, улар...

– Ёрдамлашамиз! Албатта, ёрдам берамиз! – Бўтакўзни фикрини қувватлашди ярадор асирани ўраб турган аёллар чувурлашиб.

Бўтакўз билан яна икки аёл дарҳол отларидан тушдилар, аммо асиранинг ярасини боғлайдиган ҳеч нарса йўқ эди. Бўтакўз бошидаги рўмолини олиб, асиранинг оёғини танғиб боғлади. Оқаётган қон тўхтагандай бўлди.

– Анави хачирдаги юкни туширинлар! – деди буйруқ оҳангида Бўтакўз эркакларга.

Аёллар асирани авайлаб, аста хачир эгарига ўтказиб қўйдилар.

Асира нега уни хачирга ўтказганларини тушунмадими ёки уни омон жўнатиб юборишларига ишонмадими, атрофда турган эркак-аёлларга жовдираб қаради.

– Уйингга! – деди Бўтакўз.

Бошқа аёл асиранинг қўлига тизгинлик вазифасини бажарувчи, бир учи хачирнинг тумшуғига боғланган чилвирни тутқазиб қўйди.

Яна бир аёл хачирнинг орқасига гаврон билан хиёл урди. Хачир шэнбинлар кетган томонга йўл олгандан сўнг асиранинг овози эшитилди. У орқасига ўгирилишга уриниб, таъзим қилар, алланарсалар деб йиғларди.

– Суюнганидан йиғлаяпти. Бизга миннатдорчилик билдирыпти, – деди асирани кўлига чилвир тутқазиб, хачирнинг бошини йўлга ўнглаб кўйган аёл.

– Зап жанг қилишади-да аёллар! Душманди адабини беришди улардан ўрганиш керак экан! – деди кулимсираб эркаклардан бири.

– Асирани болаларига совға-салом ҳам бериб юбориш керак экану, эсимизга келмабди-да! – ҳазил қилди бошқа бир эркак.

Гурра кулги кўтарилди. Эҳтимол, кейинги бир ярим ой ичида довонликлар биринчи бор шу тарзда завқланиб кулган бўлсалар керак.

О л т и н ч и б о б

НОМАЪЛУМ БАҲОДИРЛАР

Ой анча ҳаяллаб, тун ярим бўлишига яқин кўтарилди. Арранинг тишисимон тоғ кунгураларининг сояси Ҳайлома водийсининг чап томонига, юқориоққа, чўққиларга яқинроқ тушиб, ой кўтарилган сари қисқариб борарди. Икки кеча мижжа қоқмай, тошбўрон тагида қолиб, йўл тозалашда қаттиқ чарчаган шэнбинлар ўзларини таппа-таппа ерга ташлаб ухлаётганлари ой ёруғида кўриниб турарди. Тоғ тизмаси томондан, зимистон қоронғиликдан от кўйиб чиққан суворийлар тўппа-тўғри хуррак отаётган шэнбинлар устига бостириб келдилар. Бундай ҳужумни кутмаган ханликлар эсанкираб қолиб, қаттиқ ваҳимага тушдилар. Қийқириқлар, оҳ-воҳдан уйғонган шэнбинлар уйқу аралаш ўринларидан сапчиб туриб, нима қилишларини билмай, атрофга тирқираб кета бошладилар, баъзилар қоронғи соя томонга қочаман деб, довонликларнинг қиличига дуч келишарди. Саросимада ҳамма нарса аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Юзбошиларнинг сўкинишлари, қамчилари ҳам, сяовэйларнинг бақириб ўдағайлашлари ҳам шэнбинларни тинчлантириб, тартибга сололмасди.

Талайгина шэнбинларни қиличдан ўтказиб, от туёқларида топтаган довонлик жасур йигитлар душман қароргоҳини тўзитишгач, орқага, тоғ соясидаги қоронғиликка қайтдилар. Кўп ўтмай, улар яна шиддат билан от кўйиб келдилар. Довонликлар бир неча жойдан атиги қирқ-эллик кишилик гуруҳларга бўлиниб ҳужум қилаётганларини

шэнбинлар эндигина тушунишди. Бу отлик довонликлар “Ур! Ур! Ур-ҳа... а!” дея қичқириб келдилар. Хаохоу бу қандай сўзлар эканини тушунмай, ҳайрон бўлди. Уйғур тилмоч Ли Чига “Ур” дегани довонликлар тилида нима маънони англатишини изоҳлаб берди. Довонликлар билан бўлган жанглار ғовури шу пайтгача хаохоунинг қулоғига узоқдангина эшитилиб юргани, ҳозиргидек яқиндан, аниқ эшитмагани учун у сўзларнинг маъносини суриштирмаганди. Одатда, бу жанговар чақирик кўпчилик томонидан айтилса, юзлик-мингликлар навбат билан такрорласа мазкур сўзларнинг маъносини тушунмаган одамга бу узлуксиз бақир-чақирдай эшитилади. Ҳозир эса, кам сонли довонликлар яқингинадан “Ур! Ур-ҳа...а” деяётганлари учун бу сўзларни аниқ эшитиш имкони бўлганди.

Иккинчи марта қилинган хужум тугаб, довонликлар орқага, соя қоронғилигига қайтишлари биланоқ, бир зум ўтар-ўтмас яна отликлар шиддат билан шэнбинлар устига ташландилар. “Нега улар оз-оз тўдалар билан хужум қиладилар? – дея ҳайрон бўлишарди сяовэйлар. – Эҳтимол, бизни пистирмага алаҳситиб бориш учун шундай қилаётгандирлар?” Ҳар гал янги-янги ёки дам олиб турган гуруҳлар алмашилиб хужум қиладиганидан сяовэйлар беҳабар эдилар.

Чағрибек ҳам ҳайрон эди. Душман устига тунда шу қадар дадил от солаётган бу азаматлар кимлар бўлсайкин? Раштликларнинг отлик юзликлари эмасмикан? У ёққа юборилган ўнбоши раштликлар ўз жойида экани, улар ўзбошимчалик қилмоқчи эмасликларини билиб келди. Эҳтимол, узоқ тоғ яйловларидан тўпланиб тушиб келаётган йилқичи йигитлар тўдаси душманга дуч келиб қолиб, бирдан жанг бошлаб юборган бўлса керак! Кўгорт довонига борадиган сўқмоқларни кўриқлаб туриш учун Қундузбекнинг мингликларидан ажратилган юзликлар нариги томондан келиб, шэнбинларга хужум қилган бўлиши ҳам мумкин! Йўқ, улар ўз мингликларидан шу қадар узоқлашиб, бу ёққа келиб қолмайдилар. У ҳолда ким бўлди бу номаълум баҳодирлар? Шу атрофдаги овуллар, ўтовлардан тўпланган тоғликлар ўзларининг борликларини билдириб қўймоқчи бўлганмикинлар?

Чағрибек тунда хужум қилишга бу қадар моҳир йигитлар ким эканини билиб келиш учун улар ёнига юзлик юборди.

Яқин борган чақирлар тонг ғира-ширасида дарёнинг нариги юзига ўтиб кетаётган отликларни кўриб қолишди. Улар дарёнинг юқорисидаги қаердандир сувга мустаҳкам сол ташлашган, шекилли. Солда бир неча киши келганда, дарёнинг тор жойида солни пишиқ арқонлар билан қирғоқлардаги харсангларга боғлаб, ушлаб қолганлар. Солнинг икки ёнига енгил ёғочлардан ташлаб, қирғоққа ўтиладиган йўлак қи-

лишган: Чағрибек юборган чақирлар номаълум одамларни шу усулда нариги соҳилга ўтиб кетишаётганини кўриб қайтишди.

– Кимлар эканини амаллаб билмадингларми?

– Улар бизникилар, бек!

– Биладан, улар чинжинлар эмас, довонликлар! Аммо аниқ билишимиз керак эди: улар асли ким, нимага ўз билдикларича иш тутишяпти?!

– Чақирлар уларди ярадор бўлиб, берироқда беҳуш қолиб кетган бир шеригини топиб келишди. Уни аҳволи жуда оғир, зўрға нафас оляпти. Агар ўлиб қолмаса, ундан билса бўлади.

– Бу ёққа олиб келишсин уни!

Иккита чақир гаврон замбилда келтирилган ярадорни авайлабгина Чағрибекнинг олдига қўйишди.

– Қайси депарадан бўласизлар? Нега бизминан келишмай, тунда хужумга ўтдинглар?

Ярадор йигит жавоб қилиш ўрнига кўзини юмиб олди. Бошқа пайтда қўшинбоши саволига жавоб қилишдан бош тортган жангчини адабини бериб қўйган бўларди. Аммо йигитнинг оғир аҳволдалигини кўриб турган Чағрибек ҳатто ичида жаҳли чиққанидан ҳам хижолат чекди. Қандай бўлмасин ярадордан улар ким эканини аниқ билиш зарур эди.

– Оқизиб келиб ўрнатадиган кўприкни яхши ўйлаб топибсизлар! – деди Чағрибек ярадорнинг кўнглини овлаш учун.

– Бусиз йўлтўсарлар қандай кун кечира олади, бек? – жавоб қилди ўз навбатида ярадор.

– Демак, сизлар Бургутнинг йигитлари...

– Ҳа, биз ўша сизлар жирканганлар!..

Чағрибек йўлтўсарлар атамани Бургут лаҳим орқали қамалдаги кентга кириб, ёрдам бермоқчи эканини айтган тунни эслади. Аммо ўшанда ҳамма ундан ўзини олиб қочган, беклар ўз номларига доғ тушиб қолишидан қўрққан эдилар. Чағрибек Бургутнинг чинжинларни довонма-довон, дарама-дара, қамишзорма-қамишзор “эргаштириб юриб”, тинкаларини қуриштириш мумкинлиги тўғрисида таклифини жуда юқори баҳолаганди. Аммо шундай бўлишига қарамай у ҳам, бошқа беклардек, Бургутнинг фойдасига бирон оғиз сўз айтишга журъат этолмаганди. Мана энди ҳамма ўзидан нари итарган йўлтўсарлар она тупроқни ёвдан тозалашда чақирларга ёрдам беришяпти. Бундан кўринадикки, уларга ҳам Довон қимматли ва азиз экан, улар ҳам барча довонликлар қатори муқаддас иш учун жонларини фидо қилишга тайёрлар! Чағрибекнинг Эзгулик ва Ёвузлик тўғрисидаги тушунчалари

чалкашиб кетди. Довоннинг атоқли, донгдор бекларидан бири сифатида унга она сути билан кирган йўлтўсарлар ҳақидаги тушунчаси, нафақат беклар, ҳатто, оддий одамлар орасида ҳам кенг тарқалган “йўлтўсарлар тuzалмас ярамаслар” деган тасаввури туман янглиғ тарқаб кетгандек туюлди.

– Ҳозир бундай хаёлларга берилиш вақти эмас! – деб юборди у беихтиёр овоз чиқариб. – Кечиктириб бўлмайдиган бугунги вазифа – шэнбинларни Ҳайломада гумдон қилиш!

Кўшинбошининг нима деяётганига ёки нима демоқчилигига тушунмаган чақирлар аста замбилдаги ярадорни олиб кетдилар.

Е т т и н ч и б о б

КЕНГ ҚАФАС

Шэнбинлар икки кеча-кундуз тошбўрон остида йўлларни тош уюмларидан тўхтовсиз тозалаб, ҳимоялана-ҳимоялана Йенчу Ўғўз қирғоғи бўйлаб йўл босдилар. Шу икки кеча-кундуз ичида улар бутун Довон уруши давомидагидан ҳам кўпроқ кўрқув, ваҳима, даҳшатда яшагандек бўлдилар.

Ли Чи билан сяовэйлар мана энди қандай қилиб дарёнинг нариги соҳилига ўтиб олиш устида бош қотирардилар. У томон кенггина, бу ерда, тоғ билан тезоқар дарё оралиғида эса, довонликлар уларни исканжага олиб, ҳаловат бермай тинкаларини қуришиб, жонларини ҳалқумларига келтиряптилар. Кўшин қилич-найзалардан ҳам кўра кўпроқ доимий уйқусизлик, чарчоқдан барбод бўлиши мумкин! Аммо қандай қилиб бу лаънати дарёдан нариги томонга ўтиб олса бўлади? Бу дарё ҳам тилсиз ёв бўлди-ку шэнбинлар бошига! Бир илож қилиб ўтса бўладиган кўприк қуришга яроқли баланд дарахтлар нариги томонда, кентга яқинроқ жойда, шекилли. Бу томонда эса, ўт-ўлан билан буталардан бошқа нарса йўқ. Тоғ ёнбағирлигидаги, эҳтимол, булоқ атрофидаги бирдан-бир беш-олти туп терак ўсиб турган жой ҳам довонликлар қўлида. Лоақал ўша теракларни қўлга киритиш мумкин бўлганда эди, отлар, бошқа уловлар бир қатор, одамлар икки қатор бўлиб амал-тақал ўтса бўладиган омонат кўприк қурса бўларди.

Хаохоу Ли Чи ўша тераклар ўсиб турган жойга шэнбин юзликларини юбориш ва қанча қурбон берилишига қарамай, ўша теракларни кесиб келтиришни буюрди. Довонликлар қаттиқ қаршилиқ кўрсатмай, нари чекиндилар. Теракларни кесиб келтиришни бошқариш топ-

ширилган сяовэй Ли Чи қаршисида мағрур туриб, ундан мақтов кутди. Ахир унинг юзликлари яқинлашиши билан довонликлар орқага чекинишга мажбур бўлдилар-ку! Аммо Ли Чи заҳархандали тиржайди. У сяовэйнинг шу қадар анойилигига ҳайрон эда, дарахтларни айна осонгина кесиб келтирилиши Ли Чини қаттиқ хавотирлантирганди. Бунда душманнинг қандайдир макри бор. Довонликлар шу вақтгача дарахтларни кесиб ташламаганлари, у ердан деярли жангсиз чекинганлари бежиз бўлмаса керак... Аммо илож қанча?! Ҳозир энг зарури тезроқ нариги соҳилга ўтиб олмоқ! Уёғи кейин маълум бўлади.

Шэнбинлар йўнилмаган ёғочлар, шох-шабба босиб ҳосил қилинган омонатгина кўприкдан дарёнинг ўнг қирғоғига, Ҳайлома кенти томон ўтиб олиш учун тушдан то кечгача овора бўлдилар. Отлар, юк ортилган ҳўкизлар тиқилинчда бир-бирларини итариб, сувга қулашар, ҳатто гоҳо одамлар ҳам дарёга ағдарилардилар. Шэнбинлар кўприкдан ўтаётган пайтда довонликлар уларга халақит беришмади. Бундан ҳам Ли Чи душман ниманидир аниқ ҳисобга олаётганини сезиб турса-да, бошқа иложи йўқлиги сабабли ўнг қирғоққа ўтишни давом эттирди. “Мен энди душманим кўрсатган йўлдан юришга мажбурман!” – дерди ўзига-ўзи хаохоу.

Шэнбинлар довонликлар тунда шарпасизгина тарк этишган бўмбўш Ҳайлома кентига кириб боришди.

Шэнбинлар дарёдан ўтиб олиб, кўприкни бузиб ташлашгач, Чағрибек ўз режасининг амалга ошаётганига тўлиқ ишонч ҳосил қилди: душман энди Кўгорт йўлига чиқиб олиш мақсадида орқага қайтиш учун асло ҳаракат қилмайди! У фақат олд томонга, бирдан-бир шу йўл билан силжийди, холос!

Чағрибек Ҳайлома водийсидан орқага қайтиб чиқиш жойида, шэнбинлар ҳамда улар орқасидан чақирлар келган йўл бошида икки минг жангчи қолдирди-да, ўзи қолган мингликлар билан чўпон сўқмоқлари орқали душман йўлини кесиб чиқишга шошилди. Йўл-йўлаккай бу мингликларга кунботар кентлардан келаётган юзликлар келиб қўшила бошладилар. Эрши қамали кунлари узоқ, баланд тоғ яйловларида бўлган йилқичилар, чўпонлар, қамал тўхтатилиши ҳамано ўз қишлоқларига қайтган деҳқонлар чекинаётган душманнинг ёвузликларини эшитгач, ёвдан ўч олишга астойдил бел боғлаган эдилар. Олдий довонликлар душмандан ўч олишга отланишганди. Сабаби, чекинаётган босқинчилар қонхўрликни тўхтатишмаган, улар нораства гўдаклар, ночор кексаларни ўлдиришар, аёлларни зўрлаб, уйлар, бутун бошли қишлоқлар, овулларни талашар, ёндирашар, боғларни пайҳонлаб, пишиб етилган буғдойзорларга ўт қўярдилар...

Эртасига Чағрибекнинг мингликлари Ли Чи қўшинини четлаб ўтиб, шэнбинлар Йу кентига бориши эҳтимоли бор йўлни тўсиб турган Мардонбек қўли остидаги уч минг чақир билан бирлашди. Ли Чи ихтиёридаги ўн мингга яқин шэнбин ўтиб бўлмас қорли тоғлар ва асов дарё оралиғида ўн беш минг чақир қуршовига тушиб қолди.

Ли Чи эрталаб дарё қирғоғидаги тор дара орқали юқорига мутлақо йўл йўқлигини билгач, саросимага тушиб қолди. Назарида унинг калласига кимдир қиррали тош билан ургандек аъзойи бадани зирқираб кетди. Ғазабдан ўзини қўярга жой тополмаётган Ли Чи ёмон сўзлар билан сўкинар, қопқонга илинган йиртқичдек тишларини ғижирлатиб, ер тепар, депсинарди. Шу пайт унинг чодирисида ҳозир бўлган буцўйлар билан икки-уч сяовэй ўз кўзларига ишонмадилар: улар ҳар доим ўзини вазмин-салобатли тутадиган атоқли хаохоуни биринчи бор бу тахлитда кўраётгандилар. Ли Чининг ўзи ҳам ҳеч қачон бундай ҳолатга тушганини эслай олмасди. Ўзга ерларда, ханликларни ёмон кўрадиган халқлар ва қабилаларга қарши урушларда тез-тез учраб турадиган ҳар қандай қалтис вазиятларда ҳам у ўзининг заиф томонларини салобат ва улуғворлик ниқоби остига яшира оларди, ҳеч қачон ҳозиргидек ошкора жазавага тушмаган эди. Атоқли ва донгдор Ли Чи ўз бошидан озмунча қийинчиликларни ўтказмаганми?! Аммо у ҳеч қачон бунингдек умидсизликка тушмаган, мутлақо ўзини йўқотиб қўймаганди!

Ниҳоят Ли Чи ўзини қўлга олиб, рўй берган мудҳиш ҳолатни баҳолашга киришди. Бундай бўлишига ким айбдор? У эмас, Ли Гуан-ли айбдор. Бу касофат йўл орқали қайтишни унга цзян-цзюнь буюрди-да! Нега энди яхши ўрганилмаган йўлдан бутун бошли қўшинни жўнатиш керак?! Ахир, Ли Чининг ўзи ҳам Довонга келиб-кешиб турган элчиларнинг ёзма ҳисоботларида “Женжу¹ дарёси қирғоғи бўйлаб борадиган йўл Ҳайлома орқали ўтади, дарёдан узоқлашмасдан бориб, Кўгорт йўлига қўшилади” деган жумлаларни қайта-қайта ўқимаганми?! Демак, цзян-цзюнь ҳам уларнинг маълумотларига ишонган-да! Агар ўша элчилар ҳозир бу ерда бўлганларида Ли Чи уларнинг кекирдакларини ўз тишлари билан узиб ташларди, қонларини сўриб олиб, юзларига пуркарди!..

Нима учун бу йўлни икки йил ичида бир-биридан мустақил тарзда ўрганган иккита айғоқчи ҳам нотўғри маълумот беришди экан? Наҳотки уларнинг иккаласини ҳам довонликлар сотиб олган бўлишса?! Ахир, довонликлар устларига шэнбинлар бостириб келишини билмаганлар-ку! Ли Чи нечоғли ўйламасин, саволларига қониқарли жавоб тополмади. Наздида ақли ҳам ўтмаслашиб бораётгандек туюлди.

¹ Йенчу Ўғўз (Норин) дарёси ўша давр Хитой манбаларида Женжу деб аталган.

Асли айғоқчи сураткашлар Яо Дин-ханнинг элчи гуруҳи билан бирга келиб, бу йўл билан қизиққанларида, Саймалитошда турли ҳайвонлар суратини чизган Қўшоқ уларга ёлғон маълумот берганини Ли Чи билмасди, албатта. Қўшоқ ўз маълумотини текшириб кўрилмаслиги учун ханликларни у томонда йўлтўсарлар бор деб қўрқитганди. Кейинроқ келган Хан айғоқчилари ҳам йўлнинг бу қисмини ўз кўзлари билан кўришга юраклари дов бермаганди. Қўшоқнинг қўрқитувидан ташқари ҳам бу атрофларда энди ҳақиқатан йўлтўсарлар пайдо бўлгани ҳаммага аён эди. Кейинги айғоқчи ҳам илгаригисининг маълумотини тўғри деб юборавеганди. Бу йўл тўғрисидаги нотўғри, сохта маълумот шу тариқа вужудга келганди.

Содда тоғ йигити, тошга ҳайвонлар суратини метин ва болға билан чекиб ишлайдиган Қўшоқ ўзи ўйлаб чиқарган “чора”нинг бу қадар аҳамиятга эга бўлишини хаёлига келтирмаган, албатта. Унинг мақсади нари борганда “ҳар қаерга тумшуқ суқаверадиган” Чин элчилари кўпам изғийвермасликлари учун уларни сал-пал чўчитиб кўйиш эди. У нега энди улар ҳаммаёқни тинтиб чиқишлари керак, нима учун зарур уларга бундай қилиш деб шубҳаланган эди, холос. Шунинг учун Қўшоқ Ҳайломани дара йўли Кўгорт билан боғлайди деган ва бу асли йўқ йўлни Тўнғизтўқай орқали ўтади, у ерда эса асли ҳали йўқ, эртақлардагина мавжуд, эҳтимол қадим-қадим замонларда яшашган йўлтўсарлар макони бор, дея Хан элчиларини ишонтирганди. Унинг жўнгина тадбири мана энди ханликлар учун даҳшатли фалокатга айланди: мадорсизланган ханликлар кўшинининг ярмидан кўпи қопқонга тушиб турибди. Асли суриштирилса, шэнбинларни бу тузоққа оддий йилқичи йигит Қўшоқ илинтирди! Бундай натижага тажрибали айғоқчилар ёрдамида иш кўрадиган донгдор лашкарбоши ҳам ҳар доим эришавермайди!

Қўшоқнинг “тадбири”дан мутлақо беҳабар, шэнбинларни бу қадар осонгина қопқонга ҳайдаб киритиб ололганига Чағрибек ҳайрон эди. У кутган бўлишига қарамай, шэнбинлар Ҳайломадан тепага кўтарилиб кетадиган бирдан-бир йўлга чиқишга уриниб ҳам кўрмадилар. Наҳотки, хушёр Ли Чи шунчалар эсанкираб қолган бўлса?

– Бу йўл тўғрисидаги маълумот ёлғон бўлиб чиқишига нима сабаб ёки ким айбдорлигининг ҳозир нима аҳамияти бор?! – бироз тафти босилгач, товушини чиқариб ўйлай бошлади Ли Чи. – Ҳозир айбдорни эмас, қутулиш йўлини ахтариш керак. Бунинг иложи борми ўзи?!

Шу кунларда тошбақага қараб фол очувчи афсунгар Ли Чининг ўн тўрт қиррали кенг-мўл сариқ чодирда бир неча марта бўлди. Хаохоу ўзига яқин тутган сяовэйлар билан бирга бошқалар аралашмаслиги

керак бўлган фолбин ишига кўп марта аралашди. Афсунгарнинг фоли ёқмаса, уни чодирдан ҳайдаб чиқарар, агар унинг каромати хаохоунинг тез ўзгарувчи фикрларини тасдиқласа, уни мукофотлашга фармон берарди!

Хун афсунгарларининг анъанасига кўра, чақирлар томонга тўрттала оёғи тушовлаб қўйилган отни қўйиб юбордилар. Бу сеҳр Довон қўшинбошисини тадбир кўролмайдиган қилиб қўйиши керак эди. Довонликлар уларни таъқиб қилиши эҳтимоли тутилган асосий йўлакларга тирик хўкизлар билан қўчқорларни кўмиб қўйишди. Бу ирим-сирим чақирларнинг йўлини тўсади!

Қопқондан қутулиб кетиш йўлини топиш устида узлуксиз бош қотираётган Ли Чи деярли ухламасдан учинчи тунни ҳам ўтказди. Дарё ёқасини ўрганиб чиқиш учун қайта-қайта одамлар юборди, уларга топшириқлар берди, фикрларини эшитди, уларни жеркиб ташлади, яна дара томонга юборди... Чодирда холи қолиб, руҳлар билан бевосита алоқа боғлашга, афсунгарсиз ўзи фол очишга ҳам уриниб кўрди. Ниҳоят, очик ҳавода ҳарбий кенгаш ўтказишга қарор қилди. Сяовэйлар, юзбошилар, ўнбошилар тўпланишди.

– Қани, менга нима деган бўлсанг, такрорла! – буюрди Ли Чи сяовэйга.

– Биз қопқонга тушиб қолдик! – гапира бошлади пўкон сяовэй. – Довонликлар энди бизни қўй сўйгандек бир-бир калламизни танамиздан жудо қилаверишлари мумкин ёки қиш тушгунча шу ерда силжисмай турсак, совуқдан, очликдан қирилиб кетамиз...

Тўпланганларнинг нафаслари ичларига тушиб кетди. Оғир уҳ тортишлар эшитилди. Кенгашда ўтирганларнинг каллалари тобора ҳам бўлиб борарди. – Чақир тўдаларини қандай ёриб чиқиш мумкинлигини эҳтимол бошқа биров айтар? – сяовэй кўзларини жовдиратиб бошқаларга қарай бошлади.

– Гапингни давом эттир, бошқаларни қўя тур ҳозирча! Ким хоҳласа гапираверади навбат билан,– деди баланд овозда, аммо қандайдир баногоҳ юмшаб Ли Чи.

– Довонликларга таслим бўламиз! Батамом қирилиб кетгандан кўра, асир тушган ҳам маъқул. Бу ерда – бегона мамлакат тоғларида ўлиб кетиш ақлдан эмас! Довонликларга шунча лу-ну керак эмас, улар ҳали қурилиш ишларида ёки деҳқончиликда қул ишлатишни ўрганган эмаслар. Бизни олтин, шойиларга айрибошлаб юбораверадилар. Қарабсизларки, биз Осмонтагида бўламиз, яна тез орада бу ёққа келамиз. Унда нима қилишни ўзимиз биламиз, иккинчи қопқонга тушиб қолмаймиз! Осмонўғли шундай қилишимизни оқлашига ишонаман. Биз

ҳали Осмонўғлига керак бўламиз. Бу галги мағлубият икки-уч йилдан кейин ғалабага айланади!..

– Бошқа гапинг йўқми? – сўради титрай бошлаган Ли Чи.

– Йўқ!

– Зап тилла бошсан-да! – деди тишлари орасидан Ли Чи ясама табассум билан тик тураётиб.

Гапириб бўлиб, энди ўрнига ўтираётган сяовэй ҳайрон бўлди: нега хаохоу қиличини қиндан суғуряпти? Шу пайт олтиндан нақшланган сариқ аждар тасвири, асл темир қилич тиғи унинг бошида “ярқ” этди. Сяовэй бошини олиб қочмоқчи бўлди, аммо улгуролмади: унинг калласи чатиштириб ўтирган оёқлари орасига шилқ этиб тушди. Атрофда ўтирганларга қон сачради. Ҳеч ким жойидан қўзғалишга журъат этолмади. Ли Чи ўтирганларга истехзоли жилмайиб, аста нарироқ кетди. Боши узиб ташланган сяовэйнинг танаси сўнгги бор силкингач, қимирламай қолди. Бундан бир неча дақиқа аввал кенгашда ҳозир бўлганларни ўз фикрининг тўғрилигига зўр бериб ишонтиришга уринган кишининг қони қиличи тиғида қота бошлаган Ли Чи тик турган кўйи ҳамон жилмаярди.

– Ҳўш, яна кимнинг жони ширин?

Ли Чининг ҳирқираган товуши ўтирганларга ўз дамига тортмоқчи бўлаётган аждарнинг вишиллашидек бўлиб эшитилди. Ҳарбий кенгаш нима мақсадда чақирилгани ҳаммага равшан бўлди. Одамлар сўзсиз итоаткорлик тўла кўзларини ерга тикиб, чурқ этишмасди.

– Биз тузоққа, қопқонгагина эмас, қафасга, кенг қафасга тушдик.

Бунда ким айбдорлигини Чанъанда аниқлаймиз! Ҳа, урушда баъзан қопқонга ҳам тушиб қолинади. Аммо қутулиш йўлини изламаганига ҳалок бўлади. Дарҳол ҳар қайси мингликдан икки-учтадан ваҳимачини топиб, бошқалар кўз олдида қатл этилсин!

Бутун тун бўйи Ли Чининг эти жунжикиб чиқди. Устига ёпиб қўйилган хун пўстини ҳам уни исита олмади. У тонг ёришиши биланоқ ўрнидан туриб, тоғ тизмасининг пастроқдаги чўққилари усти оппоқ қор билан қопланганини кўрди:

– Икки ҳафта ўтар-ўтмас, водийга ҳам қор тушади. Ўшанда алвидо, Осмонтаги, деяверишга тўғри келади! – овоз чиқариб ўйлай бошлади Ли Чи. – Эҳтимол, тоққа қор ёққани яхши бўлгандир, – деярди у шивирлаб. – Энди довонликлар қояларга чиқиб, бизни тошбўрон қилишолмайди. Эҳ, майлийди-я бошимизга тош ёғилиб турса ҳам олға силжийдиган бирор йўл топилса!

Лоақал амал-тақал олға юриш учун ҳам йўл қуришга яроқли бирор жой топиш мақсадида дарё ўзани ёқалаб кетма-кет юзликлар жўнатила бошланди. Эртасига тажрибали сяовэйларни етаклаган Ли Чининг

ўзи ҳам шундай жой ахтаришга борди. У отлар сирпанмай юра олиши учун силлиқ харсанглар сирти чўкичлаб қўйилишини буюрганди. Тик учирмалардан ўтиш учун қояларга темир ва ёғоч қозиқлар қоқиб, арғамчи ҳамда новдалардан тўқима осма кўприклар ясала бошланди.

Йўл очиш ишлари тўхтовсиз, туну кун давом этарди. Аҳён-аҳёнда анча узун ва кенг, нисбатан текис жойлар, тош уюмлари ҳам учраб қоларди, бундай жойларда ёнма-ён бир неча одам ёки икки-уч от юрса бўларди. Бу Ли Чининг кайфиятини хиёл кўтарди. Аммо у қатъий буйруқ берди:

– Ҳозир ҳар бир қарич арқон тежалсин! Ишлаётганларни белларидан арғамчи билан боғлаш тўхтатилсин! Сувга қулаган одамни барибир қутқазиб бўлмайди!

Кундан-кун ҳаво совиб борарди. Ўнбошилар тунда йўл очишда ишлаётганлар учун зарур деган баҳона билан шэнбинларнинг иссиқ кийимларини тортиб ола бошладилар. Хиёл қаршилиқ кўрсатганларни ҳам дарҳол тунда ишлашга юборардилар, чунки ўнбошилар у ёққа борган шэнбинларнинг ярми ҳам қайтиб келмаслиги, уларни тезоқар муздек совуқ сувли дарё оқизиб кетишини яхши билишарди. Озиқ-овқат тақчиллаша бошлади. Шэнбинлар турли баҳоналар билан от, ҳўкизларни майиб қилиб қўярдилар. Чунки майиб туёқларни сўйишга рухсат этилишини билишарди. Бундай қилмишлари учун айримлар қатл этилди. “Оч ўлдирма, тўқ ўлдир” деган мақол тез-тез такрорландиган бўлиб қолди. Овқат тарқатиш жанжалсиз, ҳатто муштлашишсиз ўтмасди. Ўғирлик авжга минди. Ўнбоши билан юзбошилар ўғирлик қилган шэнбинларни жазолаш баҳонасида, уларнинг Довонда тўплаган ғамламаларини тортиб олардилар. Мунтазам қўшин кундан-кун юзлик-ўнликлардан иборат ўғрилар, талончилар тўдасига ўхшаб кетаётганди. Ли Чи тумшуғи остида бўлаётган бу безорилик, бузғунчиликларни кўриб кўрмасликка, билиб билмасликка оларди. Чунки у ҳозир бу бошбошдоқликни бартараф этиб бўлмаслигини тушунарди. Унинг учун энг муҳими йўлни тезроқ битказиш эди. Кўпчилиги дарёга қулаб, доvonликлар ҳали яна эҳтимол ағдарадиган тошлар тагида қолиб... қирилиб кетадиган, саноқли куни қолган маҳқумларни тартибга солишнинг нима ҳожати бор?! Тирик қолганларини кейинроқ қайта интизомга ўргатармиз, дея ўйларди хаохоу.

Йўл очишнинг ўн беш кеча-кундузи ўтиб бўлгач, тонг ёришган пайт Ли Чига нариги четда ишлаётган шэнбинлар тезакли ҳамда ҳайвон излари бор, нисбатан кенгроқ дарага чиқишганини хабар қилдилар. Демак, у ердан Кўгорт йўлига чиқиб олса бўлади! Ли Чи атрофлича мулоҳаза қилиб кўргач, йўлни кўриб келиш учун у томонга юзлик

жўнатмади. Довонликлар кенгроқ очиқликка чиқиш жойида шэнбинлар гуруҳини кўриб қолмасликлари керак! Акс ҳолда, уларнинг бир минглиги, ҳатто икки-уч юзлиги ҳам дарё қирғоғидаги тор дарадан чиқишда бутун бошли кўшиннинг йўлини тўсиб қўя олади! Унда калласи узиб ташланган сјовэйнинг огоҳлантириши тўғри бўлиб чиқади...

Ли Чи барча эҳтиёт чораларни кўргач, қопқондан қутулиб чиқишга тайёрлана бошлади: у керакли одамларни иккита-учтадан ҳузурига чақиртирди, улар фақат қоронғи тушгандан кейингина тўпланишларини буюрди. Тонг ёришиш олдидан йўлга тушиш мўлжалланди. Довонликлар сезиб қолмаслари учун чодирларни фақат тундагина йиғиштиришлари керак.

Ҳайлома водийси узра порлаётган йирик-йирик юлдузлар совуқ нур таратарди. Шэнбинлар ёққан сон-саноксиз машъалалар тартибсиз тикилган чодирлар ва бир пайтлари хунлардан тортиб олинган ўтовлар орасида милт-милт қиларди. Ўн чоғли касаллар билан ярадорлар ётган чодирга тўртта соғлом шэнбин кириб келишди.

– Табиблар тайинлашди, манавини ичаркансизлар! – деди чодирга биринчи бўлиб кирган шэнбин.

– Ташлаб кетавер, Жэн Чэ, кейин ичаман, – жавоб қайтарди четроқда ётган бемор.

– Сенам шу ердамисан, ўнбоши? – Ма, ол, мендан сенга совға бўлсин!

– Нима ўзи унинг? Дорими, заҳарми?

– Кўп валдирама! Оч оғзингни!

Жэн Чэ ярадор ўнбошининг устига ташланди-да, зўрлаб оғзига суюқликни қуйди. Ўнбоши заҳарни туфлаб ташлашга уринди, аммо қорнига тушган зарбадан қичқирганди, заҳар томоғидан ўтиб кетди.

– Ўша-ўша разиллигингча қолибсан-да! Ўшанда ахмоқона қилиғинг учун жазолашга мажбур бўлгандим-да сени!

Жэн Чэ бошчилигидаги шэнбинлар касал ва оғир ярадорларнинг оғзига заҳар қуйиб чиқишди. Заҳарланганлар томоқларини чангаллаб типирлашар, чиранар, инқиллаб нимадир ғудранардилар. Бу олашовур ичида кимнингдир ёзғириши эшитилди.

– Мени Осмон жазолади!.. Отамнинг руҳи ўч оляпти!.. Мен отамни ўлдирганман!.. Отагинам, кечир мени, гуноҳкор ўғлингни, қонхўр фар... зан...динг...

Падаркуш ўнбоши ниҳоят тинчиб қолди... Аста-аста бошқаларнинг ҳам овози ўчди...

Чодирга қотиллар бостириб кирганларида Ань-ши ўз жойида йўқ эди, у ясама қўлтиқтаёқ таяниб ташқарига чиққанди. Ань-ши анчагина

тузалиб қолганди. Чодирдаги бошқаларга қараганда унинг яраси енгилроқ эди. Ичкарига кириб келган Ань-шининг тепа сочи тикка бўлиб кетди. – Қизил кийимли икки-уч шэнбин ярадорлар билан касалларнинг кийим-бошларини ечиб олишар, ётганлар чурқ этишмасди...

– Нима қиляпсизлар?! Дунь, Ли... нега индамайсизлар буларга, ёнларингдаги таёқ билан солмайсизларми ярамасларни?!

– О, ҳалол Ань-ши-қу! Ўзлари ҳам шу ердаядилар?!

– Ҳа, мен ҳам шу ердаман! Қачон одам бўласан ўзи, Жэн Чэ?

– Эҳ, аттанг, кўролмайсан энди одам бўлганимни! Яхшиси, манавини ич! Барибир Осмонгага етолмайсан бу аҳволингда! Ўзингни ҳам қийнама, бошқаларнинг ҳам нонини яримта қилма. Осмонўғли йўлида ўзингни ихтиёрий қурбон қилиб қўя қол! Мана, ол, ич! Сенинг жонинг бизникидан олдинроқ ерости сариқ булоқлар салтанатига бора қолсин!

– Онанг қорнидан ярамас бўлиб туғилганингни билардим, Жэн Чэ, аммо охириги сиқим гуручни ҳам бўлишиб еган сафдошинг жонига ҳам қасд қилишинг мумкинлигини билмаган эканман.

Ань-ши чодир эшиги томон юзланди.

– Қаёққа, йўл бўлсин?

– Сяовэйни олдига! Унга бу ердаги кирдикорингни айтиб қўяй бир!

Иккита “ярамас” Ань-шига ташланиб, уни чодир ичкарисига судрашди. Жэн Чэ унинг ёқасидан тутиб, ўшқирди:

– Нима, ўзларича қилишяпти деб ўйлаяпсанми бу ишни? Йўқ, бизга буюришди? Касаллар билан ярадорларни олиб кетиб бўлмайди. Тушундингми?!

– Мен ўз оёғим... ўзим... етиб оламан! – деди зўрға Ань-ши томоғини Жэн Чэнинг қўлларидан бўшатишга уриниб.

– Ҳамма ётганлар шундай валақлашади. Кимнинг ўлгиси келади?

Ань-ши амаллаб, Жэн Чэнинг қўлидан томоғини пича бўшатди.

– Раҳм қил, Жэн Чэ! – ялинишга ўтди у. – Лоақал ёш болаларимга раҳминг келсин. Улар етим бўлиб қолишади! Ким боқади у шўрликларни?!

– Сени болаларинг учун эмас, ўзинг... олийжаноб аҳмоқ бўлганинг учун қўйиб юборардим-у, аммо... агар мен сени ўлдирмасам, ўзимни ўлдиришади-да!..

– Мунча савдолашасан уминан, Жэн Чэ?! Ҳализамон тонг отиб қолади. Тезроқ йўлга тушишимиз керак! – деди ўлганларнинг кийим-бошини йиғиштираётган қайсидир “ярамас”.

Жэн Чэ Ань-шини ерга ётқизиб, қўкрагига ўтирди-да, унинг мадорсиз қўлларини икки томонга ёзаркан:

– Олиб келинглар! – деди.

Бошқа бир шэнбин Ань-ши узра энгашиб, унинг тишларини қўлидаги таёқча билан кергач, оғзига захар қуйиб юборди.

– Тезроқ тинчитсанг-чи уни! – чодир эшиги олдидан яна бир ярамас шэнбиннинг ҳирқироқ овози эшитилди. – Манави тошминан сол бошига! Буйруқ сал-пал бузилса, ҳеч нарса қилмас! Ҳозир уни қандай ўлдирилганини ким суриштириб ўтирибди?!

Хаял ўтмай Ань-шининг оғзи билан бурун катакларидан тирқираб чиққан қон Жэн Чэнинг панжалари орасидан оқиб, пастга тома бошлади...

Касаллар билан ярадорлар ётган бошқа чодирларда ҳам Жэн Чэ тўртлигига ўхшаганлар чаққон иш кўрардилар. Улар энди бўш қолган чодирларни йиғиштириб, тахлаётгандилар. Жэн Чэ тўртлиги охириги чодирга кириб борди. Унда жойлашганлар қандайдир хатар сезиб, безовталанаётган эканлар.

– Табиб тайинлади, манави суюқликни ичаркансизлар!

– Менга бер-чи! – деди ярадорлардан бири ёнидаги шеригининг ёрдамида ўрнидан туриб.

Ўнг қўлида ёқилган тараша кўтариб олган шэнбинлардан бири чап қўли билан “дори”ни узатди. Ўрнидан турган ярадор “дори”ни олмақчидай яқинлашиб, шэнбинга ташланди-да, қўлидаги ханжарни унинг биқинига санчди. Тараша ерга тушиб кетди. Қоронғида бошқа қотиллар ташқарига отилдилар. Улар янгидан тараша ёқиб келиб, чодирга бостириб кирдилар-да, эски-туски ёпинчиқлар тагига бошларини суқиб олган ярадорлар билан касалларни қиличдан ўтказдилар. Чодирда тўққизта ўлик ётарди, улардан бири – биқинига ханжар еган шэнбиннинг жасади эди.

– Чодирдагилардан яна иккитаси қани? – ҳайрон бўлди Жэн Чэ.

Шу пайт кимдир унинг орқа томонида, чодир эшиги яқинида тутилиб-тутилиб йўталди.

– Қани, тарашани манави ёққа тут-чи!

Чодирнинг турмакланган мато-эшигига ўралиб, икки одам бир-бирларига ёпишган кўйи қисилиб туришарди.

– Бизни ўлдирманглар! Бу ошпаз Сяо Тан! У ярадор эмас, Сал тоби қочувди, энди тузалиб қолди! Эримни мен ўзим олиб кетаман! – ялинди Юй шэнбинларга.

– Мен буларни Чанчэн қурилишида ҳам учратгандим, – Юйнинг гапини тасдиқлади шэнбинлардаи бири. – Ўша ерда ҳам булар ҳозиргидек бир-бирларидан ажрамай юришарди.

– Қўйиб юбор уни, Юй... қандай эрлик қилсин сенга у?! Ахир бичилган қул-ку?.. Дарвоқе ўзинг ҳам...

Жэн Чэ жиккаккина Юйни кўлидан тортиб, нарига итариб юборди. Мадорсиз, касал ошпаз Сяо Тан шилқ этиб ерга йиқилди.

– Кўряпсизларми?! Аёл зоти ҳеч замон тўғри гапирганми?! – дея ўшқирган Жэн Чэ Сяо Таннинг елкасига калта найзани санчди... Юй чайқалиб бориб, ўзини жон бераётган Сяо Таннинг устига ташлади.

– Хушидан кетди. Уни ўлдирмаймиз, соппа-соғ.

“Ярамас” шэнбинларнинг тунги қотилликларидан беҳабар оддий шэнбинлар шерикларини довонликларнинг яширин тўдаси ўлдириб кетган дея ўйлаб, уларни апил-тапил қазилган чуқурларга кўмиб ташладалар.

“Ортиқча юк”дан холи бўлган Ли Чи кўшини саҳармардон жуда катта эҳтиётлик билан занжирдек чўзилиб, Йенчу Ўғўз дарёси даразидаги ёлғизоёқ сунъий сўқмоқдан олға силжий бошлади. Ханликлар орасида Юй кўринмасди...

Саккизинчи боб

СОҚОВ ЧҶПОН

– Қопқонга илинган йиртқични ўлдириш учун ҳам қандайдир тадбир керак! Аммо жудаям укувли бўлиш шарт эмас.

– Йўқ, бундай деб бўлмайди...

Мардонбек нима дейишини билмай, бежирим қоп-қора мўйловини силаб кўйди.

– Тўғри, Ли Чининг кўшинини тор-мор қилиш энди унча қийин эмас. Аммо ҳамма гап буни қай тарзда кам талафот бериб амалга оширишда, – деди Чағрибек Мардонбекка эмас, ўзига-ўзи гапириб, мулоҳаза қилаётгандай. – Жон талвасасидаги йиртқич, агар ҳужум қилган одам эҳтиётсизлик қилса, уни ўзига қаттиқ шикаст етказиши мумкин.

– Ҳа, ўладиган ҳўкиз болтадан тоймас, – Чағрибекнинг фикрини қувватлади Мардонбек. Орага жимлик чўкди. Мардонбек тоғ томонга ўгирилди.

– Бордию ўтган галдагидек уларни устига тош ёғдирсак-чи?..

– Нима, бу тоғларда бўлмаганмисиз дейман, Мардонбек?

– Ҳа, чиқмаганман бу ердаги чўққиларга.

– Тош қулатиладиган қулай жойга яқин бориш жуда қийин. Яна тағин, ҳозир қор ҳам тушган тоғларга! Ли Чи йўл очишда шуни ҳам ҳисобга олган.

– Ундай бўлса, шэнбинларни икки томондан сўқмоқдан кенгликка чиқишда, сўқмоқнинг охирида тўсиб, исканжага оламиз!

– Ундай қилсак, ўзимиз ҳам қон тўкишимизга тўғри келади.

– Тош ёғдириб бўлмаса, талафот кўришни хоҳламасак... Нима дейишга ҳам хайрон бўлиб қолдим, Чағрибек.

– Яхшиси, чинжинларни қор билан кўмиб ташлаймиз!

– Ўзингиз тош қулатиладиган қулай жойга яқинлашиш қийин, дедингиз-ку! Жудаям бошим қотиб қолди, Чағрибек!

– Қанийди-я, улуғ Ахурамазда яна бир қор ёғдирса!

– Мен бу атрофдаги тоғликлар билан гаплашиб кўрай, уларнинг қариялари билишади яқин ўртада қор ёғиш-ёғмаслигини.

– Улар олдига борганингизда бир йўла анави гал тунда жангга келган баҳодирларминам боғланинг: бу тадбиримизга уларам қўшилишса ёмон бўлмайди. Улар бу тоғлардаги ҳар битта харсанггача яхши билишади..

– Йўлтўсарларни айтяпсизми?

– Улар энди йўлтўсарлар эмас!

– Демак, Бургутни йигитларминам алоқа боғлаш керак денг?!

– Ҳа, балли.

– Шэнбинлар то йўл очгунларича нега уларга ҳужум бошлаттирмай турганингизни энди тушундим!

– Унда ҳали нима қилиш кераклигини аниқ билмасдим. Чамалагандим, холос.

Мардонбек чақирлар юзлиги қуршовида қирнинг нариги томонидаги қишлоққа от кўйди. Йўлтўсарларнинг қароргоҳ ғори ҳам ўша атрофда бўлиши керак. Улар чамаси кейинги пайтлар қароргоҳларини сир тутмай кўйишганди, Мардонбек ўша қишлоқ, атрофдаги овуллар аҳолиси билан батафсил гаплашиб, йўлтўсарлар бошлиғи ҳузурида маслаҳатлашгандан сўнг дарёга яқинроқ яйловда қишин-ёзин ўтов тикиб яшайдиган чолни бошлаб келди.

– Мени бир абжир жияним бор. Ҳайлома депарасидагилар уни “соқов чўпон” деб аташади, – гап бошлади озғин, кўса чол.

– Найни жуда эзиб чалади. Тошдан-тошга сакраб эчкиларимизди боқади. Бу теварақдаги жарликми, бўри сўқмоқми, барини яхши биллади. Кўзини бойлаб кўйсаям, тик жарлик, зовлар қирғоғидан қордаям, музламадаям ўтиб кетаверади.

– Айни кўнгилдаги-ку, отахон! Ўшанақа одам керак-да бизга...

– Мардонбек айтди менга нима қилиш кераклигини. Боплаймиз! Улуғ Ахурамазда ўзи қўллайди бизди!

– Оқсоқолди уч-тўрт чақир ўтовигача кузатиб кўйсин, у ерда кўриқлабам туришсин! – қаттиқ тайинлади Чағрибек.

– Хотиржам бўл, ўғлим! Оғзи бўшлардан эмасман!

Орадан бир неча кун ўтди. Кексалар айтишганидек, ҳафтанинг охирида тоғларга яна қор тушди. Бу кузда ёққан иккинчи қор эди.

Қиш эшик қоқиб турарди. Мингбошилар қопқонга тушган душман устига ташланишни сабрсиз кутишарди. “Жанг қандай бўлишини кўрсатиб кўямиз душманга!” дейишарди улар. “Ҳали фурсат бор, улгура-сизлар!” дерди қуруққина қилиб Чағрибек.

– Майли, душманга яқинлашинглар, аммо ташланманглар! – деди Чағрибек шэнбинлар ёлғизоёқ сўқмоқдан олға силжий бошлаганларини хабар қилишганида.

Шэнбинлар сафи сўқмоқда бошдан-охир тизилганларидан сўнггина йўлтўсарлар кўзғалдилар. Улар кичик-кичик гуруҳларга бўлиниб, олдиларида йигирма-ўттизтадан эчки ҳайдаган кўйи шошилмасдан дарё қирғоғига қор кеча-кеча яқин кела бошладилар. Шэнбинларнинг сўқмоқдаги гуруҳи бурилган жойга етилганда, йўлтўсарлар тез чопар эчкиларни дара узра муаллақ осилгандек қад кўтарган қоя ва жарликлар сари қува бошладилар. Ҳали қаттиқ музлаб улгурмаган қор палахсалари эчкилар туёғи теккан заҳоти ўрнидан кўзғалиб, пастга жадал силжир, йўл-йўлакай кўпайиб кўчкига айланарди-да, катта-катта харсанглар, дарахтларни ҳам суриб кетарди... Қор кўчкилари дарё ўзанининг тор ерларида икки қирғоқни бирлаштириб бир неча жойда “кўприк” ҳосил қилди. Қор уюмлари йўлни икки томондан тўсиб кўйди. Оралиқда қамалиб қолган шэнбинларнинг кўчки босиб ўлдирган сафдошларига ҳаваслари кела бошлади. Чунки улар бир зумдаёқ, қийналмай жон беришаётганди. Оралиқдагилар барибир охири ўлсалар-да, узоқ вақт совуқ, очлик азобидан қийналиб ўладилар. Улар ўзларини дарёнинг муздек сувига ташласалар баттар азоб – баданлари музлаб, тошларга уриладилар, кейин оқиб бора-бора бурдаланиб кетадилар.

Соқов чўпон эчкиларни навбатдаги тепаликлар, қоялар, жарликлар, янги-янги қор уюмлари тепасига, даранинг энг хавфли жойларига ҳайдарди.

– Агар яна илгаригидек кун кечирадиган бўлсак, – деди йўлтўсарлардан бири ёнидаги шеригига, – анави соқов чўпонниям тўдамизга оламиз. Уминан бирга қишдаям тоғларда йўл топиб юрса бўларкан.

– У йўлтўсарларга қўшилиши учун ҳаётида бизга ўхшаб кўп заҳарзаққум ютиши керак!

– Ҳозир кимам ёғ ичида яйраб яшайди дейсан?! Жонидан тўйиб юрган бўлса керак, ҳойнаҳой!

– Ҳой, йигитлар! Ҳозир гап сотадиган пайтми?! Эчкиларди нариги жарлик тепасига тезроқ ҳайданглар! – қичқирди тепада турган йўлтўсар.

Жарлик қирғоғида эчкилар йўлини тўсиб турган соқов чўпон атаман томонга ўгирилиб тикиларкан, унга нимадир демоқчидай кўри-нарди.

– Ҳой, қоч! Тепадан кўчки тушяпти! – қичқирди Бургут.

Аммо соқов чўпон жойидан қимирламади.

– Ўласан, овсар! Қоч деяпман! Қоч, аҳмоқ!!!

Соқов чўпон тепага, қояларга қаради. Аммо кечиккан эди. Ҳаш-паш дегунча катта қор кўчкиси у турган ердан ўтиб кетди...

– Нима, қулоғи эшитмасмиди уни? – сўради Бургут ёнида турган йўлтўсардан.

– Йўқ, ҳамма гапни эшитарди, биронта ҳам буйруқни англамай қолмаган!

Бургутнинг ўлимни ҳам писанд қилмайдиган даражага бориб қолган қаҳри қаттиқ юраги соқов чўпон қисматига ачишаётгандай бўлди. Негадир ҳозир унинг дилида яна илгариги раҳмдиллик уйғонганди. Чўпон тепадан тушаётган қор кўчкисига парво қилмай, тек қараб турганида Бургут бу йигитчани аллақерда кўргандек бўлди...

Ли Чи бошчилигида бошқалардан олдин силжиган, икки ярим минг шэнбин Кўгорт йўлига чиқиб олиб, Йу кенти томон шошилаётгани эртасига барвақт маълум бўлди. Уларни таъқиб этиш учун Чағрибек ўз қўшинини яна дарёнинг чап соҳилига қайта ўткази бошлади, қор тагида қолиб кетган шэнбинлар, отлар, хачирлар жасади дарёдан оқиб ўтиб турарди.

– Чинжинларди жасади Йенчу Ўғўзди муқаддас сувини ҳаромляпти! Ахурамазда ўзи кечирсин! – деди Мардонбек.

Чағрибек унинг сўзларини эшитиб турса ҳам ўз хаёли билан банд эди: ахир, чинжинлар ҳам одамлар-ку! Уларни ҳам оналари туққан, эркалатиб ўстирган, ардоқлаган. Ҳозир шэнбинларни жасади ҳайвон ўликлари билан бирга дарёда оқиб кетяпти! Уларга бу ерда ҳеч кимнинг раҳми келмайди, йиғламайди, ҳамма уларга нафратланиб қарайди! Улар бизди устимизга қилич кўтариб келганлари учун шундай бўляпти. Ахир бу оддий чинжинлар бизнинг юртимизни, она тупроғимизни босиб олмоқчи, ўзимизни қулга айлантирмоқчи бўлишмаган-ку, асти! Уларнинг ўзлари ҳам аксари қуллар! Уларни мажбур қилиб юборишган бу ёққа! Эҳ, бечоралар!

Чағрибек ўз ўйларидан чўчиб тушди. Нима бўлди ўзи унга?! Нега ўзини раҳмдил аёлдек тутмоқчи?! Довон қўшинбошисининг бундай ўйларга берилмаслиги лозим-ку! Унинг вазифаси қўшинни олға бошлаш, босиб келган шэнбинларни батамом қириб ташламоқ, токи уларнинг ҳукмдори иккиламчи Довон устига қўшин юборишдан ҳайиқсин!

Чағрибекка йўлтўсарлар атамани Бургут келганини билдирдилар. Бургут Чағрибекдан беш-олти қадам нарида тўхтаб, бегонасираган қиёфада:

– Омонлиқ, бек! Чақиртирган экансиз, келдим, – деди.

– Омонлиқ! – жавоб қайтарди Чағрибек ҳам. Кўшинбоши атаманинг кўлини сиққиси, ҳатто кучоқлаб кўришгиси келди, аммо беклар олдида бундай қилишдан ўзини тийди. – Қор кўчкисини жуда бошлаб ағдардиларинг ёв бошига.

– Буни сиз ўйлаб топгансиз, бек.

– Ўйлаб топиш бошқа-ю, амалга ошириш бошқа!

– Биз мукофот талаб қилмаймиз.

– Бургут, кўшинга ўтинлар! Ўзингни мингбоши этиб тайинлайман. Ўтмишни эсга олиш йўқ.

– Қуллуқ, бек! Мен йўлтўсар, сиз бўлса, кўшинбоши! Бизди йўлларимиз бошқа-бошқа. Лаҳим орқали Аркка кирганимда ҳамма нарсани тушуниб етдим. Ўз гуноҳларимди ювиш учун бу дунёда менга имкон бермас эканлар. Ўз муборак номингизга доғ тушиб қолишидан сақланинг! Тавбаси рад этилиб, ҳақорат ботқоғига улоқтириб ташланган одам билан боғланиб нима қиласиз?! Ахир, биз саҳро ўртасига элтиб ташланган моховларданам баттармиз-ку!

Бургут тиниб қолди. Унинг нигоҳи узоқларга тикилганди. Чағрибек ҳам турган жойида ўйга толди: Бургут ҳақ! Ҳозирча Чағрибек кўшинбоши, унинг айтгани-айтган, дегани-деган. Аммо уруш тамом бўлгандан сўнг у беклар кенгаши билан Заутарни тўғри иш тутганига ишонтира оладими? Чағрибек Бургутга нима жавоб қилишини билмасди. Жимликни атаманинг ўзи бузди:

– Чинжинларминан менинг ўз ҳисоб-китобим бор, бек... Қораот қишлоғидан Қашғар довонигача бари йўллар энди тинч бўлади... Мен кетдим. Бизам чинжинларди Довон тупроғининг охириги қаричигача кузатиб қўямиз!

Оқ кўпикка тушиб кетган отда келган чақир беклар қаршисида тўхтади:

– Соқов чўпонди ўлиги оқиб келяпти! – деди у.

Кўприкдаги қатнов ўз-ўзидан, ҳеч кимнинг буйруғисиз тўхтаб қолди.

– Қани жасад? – сўради Мардонбек чақирдан. Қорни билан кўприкка ётган чақир кўлини сувга узатиб кўрсатди:

– Анави оқиб келаётган қор уюми устида!

Бир неча чақирлар деярли кўприк тагига келиб қолган, таги музлаган қор уюми устидаги соқов чўпон жасадини ушлаб, шартта тепага тортиб олишди.

– Яхшиям, қорнинг тепаси музламаган экан, – деди Қамчи. – У жасадни сувдан тутиб олганлардан бири эди. – Эркак кийимидаги аёлга ўхшайди-ку бу!

Жасаднинг бошидаги тулки телпак иплари жағига маҳкам боғлоглиқ эди. Ҳўл ип тугунни базўр ечиб, телпакни олдилар. Шу пайт майда ўрилган кокиллар сочилиб кетди.

– Чолни айтиб келинлар. Жияни... қизини олиб кетсин! – буюрди Мардонбек. – Тўхтамасдан ўтаверишсин чақирлар! Вақт зиқ!

– Ҳув, ана, чолди ўзиям келяпти! – деди отлиқ чақирлардан бири. – У тун бўйи жасадди излаб юрганди.

Чол шошилмай келиб, ерга чўк тушди-да, аёлнинг пешонасидан ўпди. Сўнгра чопони барини қайириб, ажин босган юзларига дув-дув тўкилаётган кўз ёшларини артди.

– Чақирлар ёрдамлашишади жиянингизди жасадини олиб кетишга, – деди мулойим овозда Мардонбек.

– Мардонбек! Жияним аёл бўлиб чиққанига ҳайрон бўлманг. Мен бу сирди бир неча йилдан бери яшириб келдим. Даргоҳи кенг Ахурамазда кечирсин бу алдамчилигимди! Бу аёл менга туғишкан эмас, мен уни учратиб қолган пайт ўзини ўлдиришга қасд қилиб турган экан. Мен уни бундай қилишига йўл бермадим.

– Шундай гўзал, ёш аёлди нима мажбур қилди экан ўз жонидан кечишга?

– Ота-энаси уни зўрлаб, кекса одамга узатишган экан. Агар у ёш чавандоз чўпон йигитти яхши кўрмаганда, эҳтимол, ўз қисматига кўникиб кетармиди... Кунлардан бирида у эрини уйдан қочиб кетибди. Қандай қилиб, не машаққатларминанлигини айтмади менга... Ишқилиб, узоқ тувишқанлари яшайдиган овулга етиб олибди. У овул ҳув анави, – чол қўли билан дарёнинг чап соҳилидаги қирни кўрсатди, – тоғни орқасида. Биз турган ердан бир кунлик йўлда. У ёқдан келадиган сўқмоқ зовди лабидан ўтади. Мен бу жувонди шу ерда, дайрани бўйида учратиб қолдим. Қандай қилиб бу ёққа етиб келолганига ҳайронман... йўлда уни бўрилар ғажиб ташламаганини айтинг! Сўнгра у, бўрилар еб кетса ҳам майли эди, деди. Жонидан тўйган экан-да ўшанда бояқиш. Аввалбошда ўзини баланд жарликдан ташламоқчи бўлибди, кейин... сувда ғарқ бўлиб ўлишди ихтиёр қилибди. Ўлигимди, суякларимдиям ҳеч ким кўрмай қўя қолсин, деб ўйлаган экан. Кўриб турибсизлар, бу сув ҳеч нарсани тўхтатмай олиб кетади. Айтдим-ку, у ўзини дайрага ташлашга келаётганида кўриб қолдим.

– Уни ажали сувда экан-да, – деди ачиниб Мардонбек.

– Ҳа, шундай бўлиб чиқди. Охир бориб, дайрада нобуд бўлди айтганингиздай. – Мардонбекнинг фикрини тасдиқлади чол. – Уни кўриб қолган пайт “Ҳой, қизиму, тушиб кетасан дайрага, ўша ерда қирғоқ баланд!” деб қичқирдим. У бир тўхтаб олдию, орқасига қайрилиб қарабам қўймай, яна олдинга кетаверди. Калламга у ўзини сувга ташламоқчи, шекилли, деган ўй келди. Тез бориб, уни тўхтатдим. “Нима бўлди сенга, қизим?” дедим. У индамади. Яшликда бундай ишлар бўлиб туради-да деб ўйладим. “Куёвинг ҳали сени излаб келиб, топиб олади! Юр менминан, бизди ўтовда яшаб турасан, мени кампирим сенга эна бўлади, мен ота бўлай”, дедим. Уни кўп аврадим, ялиндим, кейин зўрға унатиб, ўзиминан олиб кетдим. Ўтовга боргандан кейин у бизга негадир “эркакча кийиниб юраман”, деди. Кампирим икковимиз одамларга: “Узоқдаги тувишқанимизди соқов ўғли келди бизминан яшагани, энди биз боласиз эмасмиз!” – дедик. У ҳеч ким йўқлигида бизминан гаплашарди, одамларди олдида ўзини соқовга соларди. Товуши жуда мулойим, ёқимли бўлганидан у ўзини аёл эканини билдирмаслик учун шундай қиларди. У одамларга кам кўринарди, менминан доим тоғда мол-қўй, эчкиларимизди боқишарди. Шундан одамлар уни “соқов чўпон” дейишарди. Қизалоққинам дайра ёқасидаги тик қояда ўтириб, сурнай чалишди яхши кўрарди, атрофда ҳеч ким йўқ вақтларда ашулаям айтарди. Қайси бир кунлари танҳо ўзи узоқларга тикилиб, жим ўтирарди, суйган йигитини ўйлаб, уни кутарди, шекилли... Ундай вақтларда қизди тек қўярдим, қўй-эчкиларга ўзим қараб турардим. Ҳа, мени итларимам ҳеч кимди яқин келтирмайди, бўриларам кўрқади итларимдан.

Чол гапни чалғита бошлаганини кўриб, Мардонбек ундан аста сўради:

– Ўзини дарёга ташлашга уринмадими кейин?

– Йўқ. Суйган йигити тўғрисидаям бошқа гапирмасди, менам ҳеч нарса сўрамадим. Нима кераги бор бировни ярасига туз сепишни?! Бир неча ой кейин кампиримдан билдим бояқиш йўлтўсарлар дастидан тувишқанлари овулини ташлаб чиқиб кетган экан. Бир тунда йўлтўсарлар ўша овулга бостириб келиб, ёш аёлларни зўрлаган экан, улар қатори у бечораниям. Шундан кейин у ўзини ўлдиришга қасд қилган экан. Бу гапти эшитгандан кейин, нима учун у ўзини эркак кўрсатиб юрганини англаб етдим. Анча эликиб қолгандан кейин, у кампиримга бир хил сирларини айтиб берадиган бўлган. Ўзи суйган йигитни тушида тез-тез кўриб тураркан. У йигит гоҳ кулимсираб, гоҳ қовоғи солиқ пайдо бўларкан, айрим пайтлари уни қучоқлаб оларкан, бошқа вақтларда яқин келмай, узоқроқдан туриб, унга нималарнидир гапириб ўпкаларкан. Қай бир тунлардаги тушларида у жарликка қулаб кетаёт-

ганини кўраркан, шунда суйган йигити аллақаёқдан етиб келиб, унга қўлини чўзаркан... Кейинги кўрган тушларини бирида яна у жарликка ағдарилиб кетаётганмиш, суйгани унга қўлини узатибди, қизгина йигит қўлини тутаман деб уринибди, аммо тубсиз қоп-қоронғи зовга кулаб кетибди...

– Унинг оти нима эди? – сўради чолнинг гапларини диққат билан тинглаётган Қамчи.

– Ойтуққан!

– Қамчига, бу ном қандайдир таниш кўринди. У эслашга ҳаракат қилди. Ҳа, Бўтакўз унга йўлтўсарлар атамани Бургут бу номни бир неча бор тилга олганини айтган эди. Иккита йўлтўсарлар тўдаси атаманининг ҳам номи Бургут бўлиши, уларнинг севгилиларини эса Ойтуққан деб аталиши мумкин эмас! Аммо шуниси қизиқки, бу атрофларда фақат Бургутнинг тўдаси кезиб юрган! Наҳотки Ойтуққанни унинг йигитлари зўрлаган бўлишса?! Демак, Бургут Ойтуққаннинг ўша овулдалигини билмаган... Қасосли дунё-да! Бировга нима қилсанг, у, албатта, ўзингга қайтади!..

– Қимирлатманглар уни! Мен севган йигитини биламан! – дея бақириб юборган Қамчи тоғ томон от қўйиб кетди.

Йўлтўсарларнинг шэнбинлар билан Ҳайломада жанг қилганларини ўз кўзи билан кўрганга қадар Қамчи Бургутга нисбатан кек сақлаб юрарди. У қисман шу йўлтўсар сабабли зимистон Қанд конига ташланганди. Тўғри, Бургут уни қутқазмоқчи бўлган, аммо бу иш қўлидан келмаган. Лекин Бургутнинг дастидан Бўтакўз иснодга қолди... Қамчи Ҳайломада Бургутнинг ботирлиги, фидокорлигини кўриб, унга қойил қолди. Аммо Қамчи барибир Бўтакўзнинг гапи тўғрилигига унча ишонмасди: ўз севгилисига етишолмай, бахтсизликка учраган Бургут йўлтўсарлик йўлига кириб, унга, Бўтакўзга ўз синглисидек муносабатда бўлган эмиш! Бундай ишларда аёл кишининг гапига ишониб бўлмайди! – деб ўйларди Қамчи. – Аёл зоти ўзини оқлаш учун ҳаммавақт бирон-бир важ-карсон ўйлаб топади! Одамлар улуғ Ахурамазданинг ўзи аёл вужудига макр сингдириб юборган, деб бекорга айтишмаса керак! Аммо чолнинг Ойтуққан саргузаштлари тўғрисидаги ҳикояси Қамчидаги шубҳаларни тарқатиб юборди. Унинг юрагида Бургутга нисбатан сақлаиб келаётган кек ўрнини раҳм-шафқат, ачиниш ҳисси эгаллади!

Эргашиб келаётган бир гуруҳ отлиқларни орқада қолдириб, кўприк сари иккита бир-бирига айнан ўхшаш барваста суворийлар елиб келишарди. Эгардан сакраб тушган Бургут ўзини Ойтуққаннинг жасади устига ташлади. Атрофда турган одамлар ҳанг-манг қотиб қолишди: йўлтўсарларнинг шафқатсиз атамани ҳам йиғлар экан-а?!

Бургут ўзини-ўзи қаттиқ койирди:

– Бургут, тақдир сени фақат бахтдан эмас, кўздан ҳам маҳрум қилган экан! Гуноҳкор кўзларинг севгилингни кўрмади. Сен уни яна сўкиб ҳам юбординг! Эй, улуғ Ахурамазда! Нима қилиб, ғазабингни кўзғатдим?! Шу пайтгача мен Ойтуққанни ҳалок бўлган деб юрибман-а! Нега юрагим овозига қулоқ солмадим?! Ахир юрагим уни ҳалок бўлганига ишонмаганди-ку! Нега уни Ҳайломадан қидирмадим? Нега Ойтуққан ўзини билдирмади экан? Ҳа, у мени йўлтўсар, босқинчи, талончи, қотил... бўлиб кетганимни кўз олдига келтиролмаган! Ҳа, ҳа! У мени бундай разил йўлга кириб кетишимни хаёлига ҳам келтиролмасди, албатта! Шерикларим уни номусига тегишаётганда, мен ён ўтовда худди шундай ярамаслик қилаётганим... шундай шармандалик қилаётганимга у ишона олармиди?! Шу гуноҳим учун Ахурамазда мени жазолади! Ўз бахтимни ўзим қўлдан чиқардим. Бунинг ҳаммаси лаънати чинжинлар дастидан бўлди! Агар улар юртимизга қилич кўтариб келмаганларида, бошдаёқ мен Ойтуққанни қўлдан чиқармаган бўлардим... у бу ерда кўчки тагида нобуд бўлмасди! У сўнгги нафасигача мени йўлтўсар эмас, тўғри, софдил одам деб билди, шу ишонч билан кетди! Кенг жаҳонда ундан бошқа ким мени шундай деб билади?! Ким менга ишонади?! Ким?!

Бургут кўприк сари йўналди. Чақирлар уни ўтказиб юбориш учун жимгина йўл бўшатишди. Икки қўлида севгилисининг жасадини кўтариб кетаётган йўлтўсарлар атаманини одамлар кузатиб туришарди. Ҳар доимги ўйноқи арғумоқ бу гал ўз эгаси орқасидан бош эгган кўйи бир-бир одимлаб борарди. Ойтуққаннинг қирқ кокил тўсдай қоп-қора сочлари Бургутнинг билаклари устидан ошиб тушиб, совуқ дарё узра эсаётган изғиринда енгил тебранарди.

Тўққизинчи боб

“ШАЙТОН КЕНТИ”

Кўпайтирилган буцой тўдалари қуршовидаги цзян-цзюнь Ли Гуан-ли, ўз одатига хилоф равишда, Ван Кўйнинг олдида борарди. У Оқбўйра сойи қирғоғидан, Селат кенти орқали юрмасдан, тўппа-тўғри Кўгорт довонига йўл олди. Агар у Арғу қабиласи кишилари учун муқаддас ҳисобланган бу кент орқали ўтганда камгина қолган қўшиннинг ҳам бир қисмини йўқотиши турган гап эди. Ли Гуан-ли бунинг олдини олди. Аммо цзян-цзюннинг эҳтиёткорлиги барибир бу йўлда

шэнбинларни довонликлар билан тўқнашишдан сақлаб қололмади. Тоғликлар Йенчу Ўғўз дарёси кўпригини бузиб ташлаб Ван Кўйнинг қўшинини бир неча кун у ерда тўхтатиб қолдилар. Цзян-цзюнни оддий шэнбинлар “тутқич бермас алвастилар” деб аташган довонлик аёл гуруҳларининг туйқус хужумлари ташвишга соларди. Бу тоғликлар ўлгудек гажр халқ, аёллари ҳам эркақдан қолишмайди. Ли Гуан-ли олдинда ҳали таслим бўлмаган Йу кенти учун ҳам жанг қилиш борлигини сезиб турарди. Шу пайтгача у ёқдан ҳеч қандай хабар йўқ! Демак, у ерда ҳам иш пачава!..

Ли Гуан-лининг ҳадиги тўғри бўлиб чиқди. Йу кентидан бир кўним берида уни тўрт минг шэнбинлар бошида қолдирилган сяовэй Ван Шень-шен эмас, балки оддий юзбоши қарши олди.

– Ван Шень-шен қани?

– Ўлдирилди.

– Бошқа сяовэйлар қаерда?

– Қамал кунлари нобуд бўлишган.

– Ажаб бўлибди, лоақал ўзларини ҳимоя қилолмаганларнинг қисмати шундай бўлади!

– Довонликлар, бизникилар кийимида қароргоҳга кириб келиб, кўпчиликни... сяовэйларни ҳам чавақлаб кетишди.

– Улар сизларга қараганда муғамбирроқ бўлишган-да!

– Ҳа, худди шундай бўлди. Улар ўлимниям писанд қилишмайди.

– Урушда кўрқоқ энг олдин ўлади!

– Ҳа, худди шундай бўлди. Шэнбинлар орасида довонликларга қандайдир сирли куч ёрдам бераётганмиш, деган овозалар тарқади. Шунинг учун Йуни “шайтон кенти” деб аташяпти.

– Топган гапинг “Худди шундай”, “Худди шундай бўлди”, холос-а!..

– Худди шундай!

Ли Гуан-ли юзбоши билан савол-жавобни тўхтатиб, хаёлга чўмди: “Ахир Эршида ҳам “худди шундай” қабилидаги иш бўлди-ку! Яхшики, юзбоши менга таъна қилишга журъат этолмайди!”

У сал юмшаб юзбошидан сўради:

– Отинг нима?

– Шань Гуан-цзе.

– Ҳўш, қани, гапир, нима бўлди ўзи, нега ҳамма қирилиб кетди?

– Сизлар Эршига жўнаб кетганинглардан кейин биз Йу кентини узоқ вақт қамал қилиб турдик. Аммо бундан ҳеч қандай фойда чиқмади. Шундан кейин Ван Шень-шен ҳийла ишлатмоқчи бўлди. У ўзимизни кентни олишдан воз кечган қилиб кўрсатиш учун уч минг шэнбинни изларингиздан Эрши томонга жўнатди, ўзи эса бир минг пиёда

шэнбинларни бошлаб, қоронғида қарама-қарши томонга йўл олди. Ван Шень-шен шу йўл билан довонликларни гўё кентни ташлаб кетганимизга ишонтирмоқчи бўлди. Улар дарвозаларни очиб, ташқарига бемалол чиққанларидан сўнг қўққис келиб, икки томондан баробарига хужум қилиб, кентга кирмоқчи бўлди. Ван Шень-шеннинг ўзи бошчилигидаги минглик дарҳол кентни эгаллаши, бу ёқдан қайтиб бориб, ҳамла қиладиган уч минг шэнбин эса, ташқарида қолган довонликларни алаҳситгач, қириб ташлаши керак эди...

– Гапни чўзма, асосийсини айт!

– Йу кентини беги қаердандир режамизни билиб олган, шекилли, ўша тундаёқ довонликлар кентдан чиқиб, Ван Шень-шен минглиги орқасидан яширинча борибди. Уларнинг келишини хаёлларига ҳам келтирмаган шэнбинлар қаттиқ чарчаб, қоровул ҳам қўймай, тошдек қотиб ухлаб қолибдилар. Довонликлар уларни қириб ташлашибди. Фақат ўн чоғли шэнбингина буталар ичига беркиниб, омон қолибди. Ван Шень-шен ҳам ўша ерда ўлдирилган.

– Шэнбинлар эмас, эшшаклар! Ван Шень-шен яхшиям ўлиб кетибди. Агар тирик қолганида...

Шань Гуан-цзе цзян-цзюннинг қахрли назарига дош беролмай, калласини қуйи солиб, кўзларини ерга тикди.

– Кейин, – аста гапини давом эттирди сўнгра юзбоши, – ўзларини Эршига йўл олган қилиб кўрсатмоқчи бўлган уч минг шэнбин қайтиб келиши биланоқ биз кентни яна қуршаб олдик.

– Хўш, нима натижага эришдинглар?

– Уларни истехкомга қамаб қўйдик, ҳеч қаёққа чиқармаяпмиз!

– Чақирлар яна кент ичига беркиниб олдилар, бизни ичкарига киргизишмаяпти, дея қол!

Шань Гуан-цзе нима дейишини билмай, жим бўлиб қолди.

– Тирик қолганлар қанча?

– Икки мингга яқин.

– Аникроғи?

– Бир минг етти юз шэнбин.

– Тайёрланинглар! Эртага тонг қоронғисида бир ҳамла билан кентни оламиз!

Юзбоши одоб билан аста нари кетди. Ли Гуан-ли бир ҳамла билан шу кеча-кундузда Йу кентини қўлга киритиш учун қанча қурбон беришга тўғри келишини чамалаб кўра бошлади. Цзян-цзюнь Йуни яхши билади, у бу ерда қишлаган!.. Агар кентни тез олиб бўлмаса-чи? Унинг аҳолисини жазосиз қолдириб кетавериш тўғри бўладими? Йўқ, бу қип-қизил шармандалик! Нима қилиш керак? Нима, озгина қолган

шэнбинларнинг бир қисмини нобуд қилиб бўлса ҳам забт этиш керакми Йуни?! Икки-уч кундан кейин, Ли Чи етиб келиши биланоқ барибири уни ташлаб кетилади-ку!

Тоғ йўлида беш-олти отлиқ қўллари боғланган пиёда одамни ҳайдаб кетяптилар. Эгри-бугри йўл тобора юқорига кўтарила боради. Барваста асир базўр оёқ судраб босяпти. Кўриниб турибдики, у очлик ва қийноқ азобидан буткул силласи қуриган.

– Тоғдан уни тирик олиб ўтишнинг нима ҳожати бор? Унинг оёғига қараб, кеч қоламизда, довонда тарашадек қотамиз. Биласизларми, у ерда оқшомлари совуқ қанақа бўлади? – ёзғирди отлиқлардан бири.

– Эҳтимол, уни цзян-цзюннинг ўзи сўроқ қилмоқчидир? – деди бошқа отлиқ.

Шэнбинлар бир-бирларига навбат бермай баҳслашардилар:

– Ундан энди нима маълумот олиш мумкин?!

– Буни цзян-цзюндан сўрайсан, агар у сен билан гаплашишни хоҳласа. Ахир Кўзибек Довонни атоқли бекларидан-ку.

– ...эди! Энди-чи? У ҳозир ялангоёқ асир!

– Цзян-цзюнь Ван Шень-шенни ўлдирган нухани бир кўрай деса-чи? Ёки уни ўзим чопиб ташлайман, деган бўлса нима бўлади?

– Цзян-цзюнга энг муҳими – бунинг ўлигини кўриш!

– Бу гапларинг... ҳаммаси беҳуда валақлаш! Яхшиси, уни эгарни орқасига мингаштириб оламиз. Шунда тезроқ етиб оламиз манзилга.

– Агар асирни отга мингаштириб олганимизни билиб қолишса, кўрадиганимизни кўрамиз.

– Шуниси аниқки, у билан бирга довон тепасида шамдек қотамиз!

Шэнбинлар ўлганларининг кунидан кулган бўлишди.

Кўзибекни қийнаётган нарса фақат очлик, чарчоқ азоби эмас, виждон азоби эди! Эршидан қайтаётган Ли Гуан-лининг қўшини Йу кентига яқинлашиб келаётганда нега у кентни ташлаб чиқиб, Қангханинг Йу ёнидаги кент беги ҳузурига ёрдам сўраб борди?! Кент ҳимояси учун энг қалтис пайтда ким шундай қилади?! Бу ножўя қилмиши учун у ўзини кечира олмаётганди. Ахир, у бекнинг бировга ёрдам берадиган мард одам эмаслигини биларди-ку! Аммо, унинг ёрдам, паноҳ сўраб... борган қўшини сини ёвга тутиб беришини Кўзибек хаёлига ҳам келтирмаганди. Мана, энди Кўзибекни чилвирда боғлаб, эшак ҳайдагандек олиб кетяптилар...

Кўзибек қоқиниб кетиб, ерга чўккалаб қолди. Шэнбинлар уни сўкиб, қамчилай бошладилар. Ёш ўнбоши шэнбинларга керилиб ўшқирди:

– Ҳой, менга қаранглар! Биласанларми, мени Жао Ди дейишади-я!

– Биламиз. Хўш, нима бўлибди?!

– Мени яхши билмас экансанлар! Эшитларинг: Йу кентининг беги эскидан бизнинг душманмиз. Хан душмани калласидан жудо бўлиши керак! Мен буни яхши биламан! Цзян-цзюнга унинг калласи керак. Уни мен элтиб бераман!

Жао Ди эгардан ирғиб тушди. Шэнбинлар тўхташди. Жао Ди қиличини қиндан суғуриб, асирга яқин келди. Қўзибек унга жирканиб қаради-да, бор кучини тўплаб туриб, бирдан ўнг оёғида унинг қувуғига зарб билан тепди. Жао Ди бир неча қулоч нарига учиб кетиб, отининг оёғи остига гурсиллаб йиқилди. Агар от тўсиб қолмаганда, Жао Ди тик жарликка қулаб кетган бўларди. Шэнбинлардан иккитаси унга ёрдамга югурдилар. Аранг ўрнидан турган Жао Ди болахонадор сўкинди-да, оқсоқлаб бориб, эгарга тиркаб қўйилган ёйни олди. Қўзибекнинг кўрагига яқиндан бақрайиб туриб бирин-кетин учта ўқ узди... Қўзибек тишини тишига маҳкам босиб, оёқ устида туришга тиришди. У орқасига ағанаб туриши биланоқ Жао Ди, қўлидаги қилични шай тутиб, эҳтиётлик билан Қўзибекка яқинлашди. Жао Дининг қўрқувдан ҳаяжонланиб турган мудҳиш башараси жон бериш олдидаги туман орасида Қўзибекка Қангханинг Йу га қўшни кент бегининг юзи бўлиб кўринди. Қўзибек бу жирканч башарага туфламоқчи эди, аммо улгуролмади. Осмондаги устахоналаридан бирида ясалган жез қиличнинг темир тиғи унинг калласини танасидан узиб ташлади. Шэнбинлар анча жойгача жим бордилар. Сўнг яна гапга тушдилар:

– Ақлим етмаяпти: оч, майиб асир Жао Дини бир тепганда уч-тўрт қулоч нари улоқтириб ташлашга қодир кучни қаердан олди? Унга шайтон ёрдам бермадимикин мабодо?

– Менимча, биз ўзимиз уларнинг кўзида шайтонга айланиб қолдик, – жавоб қайтарди паст овозда шериги томон хиёл эгилиб тажрибали шэнбин. – Одам қаттиқ нафратланганда бақувватлашиб кетади!

Ўнинчи боб

ТЎШАКДАГИ ИЛОН БОЛАСИ

Белини қора матолар билан боғлаб олган қизил либосдаги аёллар кеча тонг отарда жон берган усунлар ҳукмдори Сэньцзуга аза тутишарди. Улар катта кигиз ўтов атрофида чумолидек ғимирлашар, ичкарига тез-тез кириб-чиқиб туришарди. Ўтов ичига қават-қават кигизлар тўшалган. Жасад зангори-қизил ялтироқ шойи матодан қавиб тикилган кўрпага ётқизиб қўйилган. Айтиб йиғлаётган аёллар ўлик атрофида

уймалашадилар. Хукмдор жасадининг оёқ томонида унинг хотини канизаклар қуршовида ўтирибди. Маликанинг совуқ нигоҳи мархумнинг боши юқорисига, узоқ-узоқларга тикилгандек кўринади. Атрофдаги аёллар унинг ҳатто киприк қоқмаётганини сезишганди. Тул малика нима тўғрисида бу қадар чуқур ва оғир ўйга толган экан? Кеча у ўзини эри учун куйиб-ёнаётган қилиб кўрсатишга тиришаётган эди-ку. Бугун нима ҳодиса юз берди экан маликани бундай паришон қилиб қўядиган?

Оқсоқоллар билан ўрта ёшли эркаклар ўтов ёнида кўкатлар устига ёзилган кигизларда чордона қуриб, чўкка тушиб ўтирибдилар. Ёш йигитлар уч оёқли жез ўчоқлар устига осиб қўйилган катта қозонларга мис ва ёғоч челақларда сув ташир, тараша ўтин келтиришар, яна аллақандай ишлар билан куйманардилар. Аъёнлар катта ўғиш бекларини кутиб олиш, жойлаштиришга тайёргарлик кўриш билан оворалар. Ҳализамон Унгуymi келиб қолиши керак. Ҳамма биладики, тахтга энди у ўтиради. Буюк бобо хунмў Лецзяоми шундай васият қилган. Сэньцзунни дафн этилган кун эртасига қурултой очилиб, ўша куни кечга яқин Унгуymi усунлар катта ўғишининг хунмўси бўлади!

Ярим тун. Тоғ тизмаси орқасидан сузиб келган булутлар Музла-маскўл осмонини тўлиқ қоплаб олди. Хунмўни дафн этиш маросимида чарчаган Чиғу аҳолиси уйқуда. Қоровуллар билан соқчиларгина уйғоқ. Уларнинг ҳам қайбирлари ўтирган жойларида мудрай бошладилар, аҳён-аҳёнда улар орасида ҳам узук-юлуқ хуррак товуши эшитилиб қолади.

Тахт вориси Унгуymi тушида илон кўрди. Илон қаердандир келиб, Унгуymi ётган ўриндиққа ўрмалаб кирганмиш. Илон вишиллаб бундай дермиш:

– Менга уйлан, йўқса, чақиб оламан, сен ҳам Сэньцзунни орқасидан қабрга борасан!

– Мен қандай қилиб сенга?.. Ахир сен...

Илон бир зумда баланд бўйли, озғин аёлга айланиб қолганмиш-да, Унгуymi елкасига бошини қўйиб олганмиш. Унгуymi сесканиб, хотинни ўзидан нари итариб юборса, у яна илон бўлиб қолганмиш. Унгуymi кўркувдан ўзини орқага ташлабди...

Совуқ тер босиб, уйқудан чўчиб уйғонган тахт ворисининг ўриндиғи ёнида қўлида тараша чироқ ушлаб, Сэньцзудан тул қолган хотин турарди.

– Нега тунда ўтовимга кирдинг, малика?.. – деди кўрқинчли тушдан ҳали ўзига келиб улгурмаган Унгуymi.

– Хукмдорим, сен ҳамон кигиз ўтовда ухляпсан. Сен учун алоҳида тикилган, безалган шойи чодир ҳозирча йўлда!

– Тушунарли. Ахир, ҳали Сэньцзуни жасади ерга қўйилганича йўқ-ку!
– Ташвиш тортма! Усунчасига барча расм-русумлар қоидаси билан адо этилгандан сўнггина сенинг хотининг бўламан. Ҳозир сен билан жуда зарур, кечиктириб бўлмас иш тўғрисида гаплашмоқчиман.

– Қандай иш?

– Ли Гуан-лининг шэнбинлари Эршидан орқага қайтиб келяптилар. Йу кенти ҳозиргача таслим бўлгани йўқ. Хабарларга қараганда, шэнбинлар йўлига Қашғар томондан ҳам тўсиқ чиқиш эҳтимоли бор...

– Мен ҳозир нима қила оламан? Ҳали тахтга ўтирганим йўқ-ку!

– Тахтга ўтириш ёки ўтирмаслигинг ҳозир бирор нима қилиш қўлингдан келиш-келмаслигига боғлиқ, ҳукмдорим.

– Бундан чиқди, бизни сен бошқараётган экансан-да?!

– Йўқ. Мен шунчаки сенга олдиндан айтиб қўйяпман, халос, ҳукмдорим! Шунинг унутмаки, улусинг уч қисмга бўлиниб кетган. Ҳали ҳозир Ними ёш бола бўлса ҳам, у Сэньцзунинг севимли хотини – сунну маликасидан туғилган! Суннулар ўз туғишганлари Нимини тахтга ўтқазиб ниятидан воз кечганлари йўқ. Агар менинг амаким Осмонўғли усунлардан юз ўгирса, қурултойда сунну тарафдорларининг қўли баланд келишини унутмаслик керак!

– Бу гапни сенсиз ҳам яхши биламан, малика!

– Билсанг, хато қилмасликка тириш. Бугун-эрта қурултойда сен, ҳукмдорим, хунмў этиб сайланасан. Аммо билгинки, орқангдаги суянчиғинг сал бўшашди дегунча, яна бошқа қурултой чақирилаверади.

– Буниям биламан!

– Билсанг, амаким суюшининг қадрига ет!

– Амакинг бир оз сабр қилиши керак!.. Сўнг амалда кўрсатаман...

– Йўқ, улуғ ҳукмдорим! Кейин кеч бўлади! Ёрдам ҳозир керак, эртага эрталабдан!

– Эртага Сэньцзуни дафн маросими, ахир у менинг туғишганим, сенинг эринг, усунлар хунмўси!

– Сен ҳали етук давлат арбоби сифатида фикр юритишга ўрганмагансан, шекилли! Ҳамма иш ўз изидан бораверади! Биз ҳамма расм-русумларни бажо келтириб, Сэньцзу жасади устида йиғи-сиғи қилаверамиз, шу пайт Ли Гуан-лига ёрдамга борадиган қўшин йўлда бўлиши керак!

– Яхши, ўйлаб кўраман.

Йигирма беш ёшли Хан маликаси, ван Мэунинг набираси, ўз вақтида усунлар хунмўсига хотинликка юборилган танноз Цзяйюнинг нолик қўллари забардаст Унгуямининг бўйнига ташланди. Унгуямин ҳам ўзини тутолмай, баданидан антиқа атир ҳиди анқиётган Цзяйюни

кучоқлаб, бағрига маҳкам босди, тахт ворисининг лаблари кечагина тулга айланган маликанинг дудоқчасини топди... Чанъанда чет эл хукмдорларига малика тайёрловчи моҳирлар барча ванларнинг қизлари, Хан хонадони нозанинлари сингари Цзяйюни ҳам эркак киши билан қандай муносабатда бўлиш, унинг эҳтиросини қўзғаб қўйиб, то вақти-соати етгунча уни лақиллатиб кетишни яхши ўргатишганди.

Унгуйми гоҳ у, гоҳ бу ёнбошига ағдариларди. Қанақа аёл ўзи бу Цзяйю? Бундан беш йил бурун Си-цзюнь вафот этгандан сўнг уни ўрнига Сэньцзуга хотинликка Цзяйюни юборган эдилар. Хунмў теваарагидагиларнинг назарида ташқи кўринишидан марҳума Си-цзюнга жуда ўхшаган бу аёл индамас бўлиб, ханлик усталар битта ҳам мих ишлатмай қуриб берган ёғоч саройда ўз ҳолича яшарди. Ундан олдин юборилган Хан маликаси Си-цзюнь тўғрисида ўз вақтида сарой аҳли орасида тарқаган гап-сўзларга қараганда, у кекса, ногирон хунмў билан бўлган “куёв-қайлиқлик”ни жуда кўнгилсиз ўтказган, ҳатто усунлар тушунмайдиган ўз она тилида бу ҳақда кўшиқ ҳам тўқиганди. Сўнг у кекса хунмўнинг набираси келбатли, навқирон Сэньцзуга жуда ўрганиб қолган, ундан туғилган қизи Шўфуни ханчасига тарбиялаган. Аммо умрини охиригача Си-цзюнь сут ичишни ўргана олмаган. Сэнь-цзунинг янги хотини Цзяйю тўғрисида деярли ҳеч нарса маълум эмас эди. Янги Хан маликаси байрамлар ва турли тантаналардагина башанг кийимларда кўринадиганда, ҳар доим ҳаммага кулимсираб қарарди. Усунлар ҳайрон бўлишарди: “Наҳотки янги Хан маликасининг лаблари кулгидан чарчамаса?!” Унгуйми ҳам унинг тўғрисида бошқалардан кўп нарса билмасди. Мана энди у тунда ўтовида пайдо бўлди! Қандай қилиб у бу ерга ҳеч кимга сездирмай кира олди?! У Довон урушининг бу қадар икир-чикирларини қаёқдан билади?! Демак, маликанинг ханлик хизматкорлари бу ерда бекор юрмаган эканлар-да! Улар ҳамма нарсадан кўз-қулоқлар! У, Унгуйми-чи? У туну кун усунлар тахтига ўтириш орзусида юрган бўлса ҳам, Чиғудаги ишларни сарой узунқулоқларидан ёмон билади! Цзяйю ҳақ, Унгуйми чинакам давлат арбоби бўлиши учун ҳали кўп нарсани ўрганиши, билиши, тушуниб етиши, анчагина ўсиши, улғайиши керак! Аммо барибир у хунмўликка эришади! Энг аввало қилинадиган иш – ўзидан бошқа тахт ишқибози бўлган амакиваччаларини нўхталаб, четга суриши, қантариб қўйиши керак, токи уларнинг қорин тўйғазишдан бўлак ташвишлари бўлмасин! Аммо наҳотки у туғишган Довонга қарши қўшин юборса?! Юбормаса-чи? У ҳолда Хан хукмдорининг қаҳрига учрайди! Ахир худди шу нарсадан эҳтиёт бўлишни васият қилган-ку унинг улуғ бобоси Лецзяоми! Аммо у улуғ зот туғишган, дўст қўшни ўғушларга қарши қўшин юбориш керак демаган-ку, фақат Хан билан

муносабатни бузмасликни тайинлаган!.. Тахтга тўппа-тўғри йўл билан ўтириш имконинг бўлган пайт, сен, Унгуьми, чалкаш сўқмоқларга дуч келдинг! Қўлингдан келса, тўғри йўл топ! Хунмўликка эришиш фақат оқил одамларнинггина қўлидан келади!..

Ўн биринчи боб

БОШИ БЕРК ЙЎЛ

Йу кенти харобаларини орқада қолдирган шэнбинлар Кўкшал дарёси ёқалаб Оқсув кентига йўл олдилар. Ли Гуан-ли шу йўлни хавфсиз деб топди. Аммо Синаржар дарасига кириш жойида қўшин илғори бирдан тўхтаб қолди.

– Йўлни қандайдир қуролли одамлар тўсиб турибди, уларни бошида оқ қалпоқ! – дея хабар берди цзян-цзюнга Ван Кўй юборган сяовэй.

– Кўпми улар?

– Уч мингдан кам эмас!

Ли Гуан-ли бош буцўйга калласини қимирлатиб, имо қилди. Қўлларида қаттиқ ва қалин чарм қопланган катта-катта ёғоч қалқонлар ушлаган соқчилар цзян-цзюнни зич ўраб олдилар.

Чавкар арғумоқли Гуан-ли фикрини бир ерга тўплаб олишига имкон бермай, ўйноқлаб олға интиларди. Унинг йўлини тўсган қуроллилар ким бўлди экан? Наҳотки, усунлар бўлишса?! Демак, уларни Осмонўғлининг куёви юборган-да бу ёққа! Бу қудачилик найранги бошданоқ Ли Гуан-лига арзимас, бекорчи ўйин бўлиб кўринган эди. Бу бўлмағур чорани элчи Чжан Цянь таклиф этганда Осмонўғлининг ўзи маъқуллагани учун у лом-мим дея олмай қолаверган. Аммо кейинги кунларда у маккор элчининг ҳақ эканлигига деяри ишониб қолганди: Чиғудан қайтиб келган айғоқчи: “Тахт вориси Унгуьми ўз отлиқларидан икки мингини ажратиб, сизга ёрдам учун юборди”, – деган эди. Энди нима бўляпти? Наҳотки у юборган отлиқлар ўз хўжайинларининг буйруғига қулоқ солмай, қуролларини шэнбинларга қарши қаратган бўлишса?! Усунлардан бошқа яна кимлар оқ қалпоқ киядилар?! У айёр хунмўдан ҳар қандай нарсани кутса бўлади: ханликларга бир хил, сюнуга – иккинчи хил, довонликларга учинчи хил гапиради!

– Улар тепада, даранинг иккала томонига жойлашиб олганлар, – деди Ван Кўй етиб келган цзян-цзюнга. – Пастдаги йўл тепадан ағдарилган тошлар билан кўмиб ташланган. Дарё бу ерда жуда тез оқади.

– Уларни ҳайдаб юбориб бўлмайдими?

– Уриниб кўрдик. Ёй ўқлари бекорга кетди. Бир неча юз шэнбин тошлар тагида қолиб ҳалок бўлишди. Уларнинг ёнига чапдан бориш учун қирни айланиб ўтиш керак, ўнгда эса дарё бор.

– Улардан ҳеч кимни тутиб ололмадиларингми?

– Фақат улардан қочиб кетиб, ўтлаб юрган отни ушлаб олдик. Эгардаги хуржунда эски-туски кийим-бош бор экан.

– Кўрсат, қани!

Ван Кўйнинг буцўйлари калта енгли, этаги қисқа авра тўнни келтирдилар.

– Бу уларнинг кийими, – деди Ли Гуан-ли тўнни синчиклаб кўздан кечиргач. – Манави хуржун ҳам усунларники.

– Аммо от Довонники!

– Менинг тагимдаги от ҳам Довонники!

– Меники ҳам! – деб юборди беихтиёр Ван Кўй ютиниб.

– Улар ёй ўқларини узоққа уза оляптиларми?

– Довонликларчалик холос. Турган жойимиздан яна сал олдинроққа борса бўлади. Жуда яқин бормагунимизча улар ўқ узмайдилар. Сўнг тош ағдарадилар.

Ли Гуан-ли билан Ван Кўй буцўйлар соқчилигида қалқонларни зич пана қилиб, даранинг тор жойи яқинига пиёда боришди. Цзян-цзюнь бу жойни атрофлича кўздан кечирди. Икки томондаги баланд қоялар орасида оқ қалпоқлар кўринди. Қалпоқлар ҳаракатланиб, гоҳ харсанглар орқасига яшириниб олар, гоҳ яна у ер-бу ердан кўриниб қоларди. Ли Гуан-ли бу пистирманинг узунлигини ўзича чамалаб кўрди. Осмондан тушгандек ёки ер остидан чиққандек туйқус пайдо бўлиб қолган бу янги душман кўтарилиш мушкул осмонўпар юксак қоялар панасида кўз илғамас узундан-узун пистирма қўйгандек эди.

– Осмонўғлининг куёви ағдарган харсанглар тагида ўлиб кетмасак эди ҳали! – дея заҳарханда қилган Ли Гуан-ли изига қайта бошлади.

– Цзян-цзюнь донолар доноси-да, – дея шивирлади бош буцўй қўл остидаги соқчиларга. – Уларни қоялардан улоқтириб ташлашга киришсак, қўшиннинг ярмидан ажрашимиз турган гап эди!

Шэнбинлар орқага қайтиб, яна Йу кенти томонга йўл олдилар. Энди улар Дуньхуанга четлама йўл билан Қашғар довони орқали қайтишга мажбур эдилар.

– Қалпоқларни тўпланглар! – буюрди мамнун қиёфада Кўшоқ. Душманга янги тузоқ ўйлаб топган ўша эди.

У бу ёққа бошлаб келган раштликлар душман устига харсанг кулатаётган ва Хан саркардалари буни ҳанг-манг кузатаётганларида Кўшоқ чақирлари билан қалпоқлар илинган таёқларни бир жойдан ик-

кинчи жойга тўхтовсиз кўчириб турганди. Ҳийла айна мўлжалдагидек натижа берган эди: беш юзга яқингина раштликлар билан чақирларни ханликлар уч минг усунлар, дея ўйлаган эдилар.

Раштликлар билан чақирлар Долан довони яқинига келиб тўхтаган усун отлиқларига қалпоқларни қайтариб боргач, шэнбинлар изидан жадал йўлга тушишди.

Уйғуйми юборган отлиқлар довон йўли навбатдаги ёққан қор билан буткул тўсилишини кутиб тургач, Чиғуга қайтдилар. Олдиндан келишилганидек, улар хунмў бўлиб олган Унғуймига Долан довонини қалин қор босгани учун нариги томонга ўтиш иложи бўлмаганини “ачиниб” айтдилар.

Ўн иккинчи боб

ҚАШҒАР ДОВОНИДАГИ “ХАЙРЛАШУВ”

Тўриорт довонининг Йенчу Ўғўз дарёси томондаги ёнбағри жуда тик. Ундан нарида Қашғар юрти, шу боис мазкур жойни Қашғар довони ҳам дейишади. У ёққа ясси ёнбағирлик орқали тушиш мумкин.

Ли Гуан-ли буралиб-буралиб, тик юқори кўтариладиган йўл бошидаги ўтлоққа қўшин қолдиғи билан етиб келиши ҳамано унга довоннинг энг юқорисида угюлар туришганини билдирдилар. Цзян-цзюнь кечаёқ изидан бир неча юз отлиқлар изма-из келаётганларидан хабар топган эди. Аммо Ли Гуан-ли улар довонликларми ёки уларнинг қўшнилари билолмаганди. Ҳозиргина қолган-қутган шэнбинлари билан келиб қўшилган Ли Чи уни бир қўним масофада орқасидан Чағрибекнинг ўзи жуда ҳам кўп чақирлар билан келаётганини цзян-цзюнга айтди. Ли Гуан-лининг юзи гезариб кетди: бундан бир неча йил илгари Ҳинган тоғ этакларидаги сюннулар еридагидек қуршовга тушиб қолиш хавфи туғилмаяптимики?

Ли Гуан-ли чоғроқ дўнглик устида сўлғин кўкатларни бармоқлари билан майдалай-майдалай оёғи остига сочиб, ўй сураётганди. Цзян-цзюндан сал нарироқда тўхташган Чжао Ши-чэн, Ван Кўй ҳамда Ли Чи ҳам чуқур ўйга толгандек эдилар. Бош буцўй аста келиб, Ван Кўйнинг қулоғига шивирлади:

– Айғоқчи қайтиб келди.

– Айт, келсин бу ерга!

– У билан бирга борган тилмоч ўлдирилибди... – Ван Кўй тоқатсизланиб қўл силтади.

– Қанча бор улар, қаёқдан келишган экан? – сўради Ли Гуан-ли яқин келган айғоқчидан.

– Беш-олти юздан кам эмас! Ораларида Йўлбарсбилка ҳам бор.

– Ўша биздан қочиб кетган хоинми?

– Ҳа, ўша. Довоннинг нариги томонидан. У Қашғар атрофларидан жуда кўп довюрак угюларни тўплаб келибди.

– Довюракларни эмас, ярамасларни! – ўшқирди Ван Кўй.

– Сизнинг буйруғингизни бажаряпман, холос, хаохоу! Ҳеч нарса қўшмай ёки камайтирмай, бор гапни дангал айт, деб ўзингиз буюрган-сиз-ку...

– Ўчир овозингни!

– Дарҳол доvon юқорисига кўтарилиш зарур, тошдан тошга эмак-лаб ўтиб бўлса ҳам... – буюрди Ли Гуан-ли тоғ тизмасига тикилган кўйи. У “Чағрибек келмасдан олдин улгуриш керак!” деб юборишига сал қолганини иккала хаохоу ҳам сезишди.

Шэнбинлар бутун тоғ ёнбағирлиги бўйлаб бир текис юқорига ўр-малай бошладилар. Аммо тепага кўтарилган сари асосий йўл торая борар, ҳар қадамда қаққайма, энгашган харсангларга дуч келинарни. Шэнбинлар энди асосий йўл ва бир нечагина тор сўқмоқларда ғуж-ғуж бўлиб силжишга мажбур бўла бошладилар. Салқи харсангларга арқон ташлаб, тирмашмоқчи бўлган шэнбинлар яқин-атрофда беркиниб олган мерган уйғур ёйчиларнинг ўқларидан қулардилар. Қош қорая бош-лаганда шэнбинлар йўлнинг аранг ярмигагина кўтарила олдилар.

– Қоялар тагидаги унгурларда, харсанглар панасида туналсин! Ким пастга қайтиб тушса, калласи узиб ташлансин! – буюрди цзян-цзюнь.

Бутун тун бўйи тепадан қичқириқлар, оҳ-воҳлар, сўкинишлар, қу-лаётган харсанглар қасир-қусири эшитилиб турди...

Ҳали қоялар томон кўтарилишга фармон берилмагани учун паст-даги ўтлоқда мудраб тунни ўтказаётган шэнбинлар саҳархез, кейинги бир ярим-икки ойдан бери юракларига даҳшат солиб келган карнай-лар овозидан чўчиб уйғондилар. Довонликлар душманни жангга чор-лаётган эди.

Довонликларнинг дастлабки минглиги кенг ўтлоққа кириб кела бошлади. Шэнбинлар ҳам гўё кенг очик майдонда жанг қилишни соғи-ниб қолгандек эдилар. Кейинги ҳафталардаги пистирма, қирлардан кўпинча қоронғида кўққис бериладиган зарбалар уларнинг жонига теккан эди. Ли Гуан-ли отлиқ чақирларга қарши ўз суворийларини юборди. Мухолифлар от кўйганча бир-бирларига ёй ўқлари ёғдира бош-ладилар. Олдинда елаётган отлиқлар кўп ўтмай бир-бирлари орасига ёриб кириб, аралашиб кетдилар-да, найза-қиличларни ишга солдилар.

Отлар кишнар, уларнинг туёқлари остига қичқирган, оқ-воҳлаган шэнбинлар билан чақирлар қулашарди. Жанг авжга минди. Ли Гуан-ли майдонга навбатдаги шэнбинлар гуруҳини йўллади. Довонликлар томондан ҳам навбатдаги минглик от қўйиб келди. Чақирлар бир неча жойда шэнбинлар сафини пароканда қилиб юборишди. Энди ҳарб-зарб бўлак-бўлакка ажралиб кетганди. Танҳо-танҳо гуруҳдаги шэнбинлар бир-бирларига орқа ўгирган қўйи атрофдан ҳамлага ташланган чақирлардан ўзларини базўр ҳимоя қилардилар. Жангчилар сапчиб қулаган отлар тагида қолиб кетишарди. Беҳисоб тўкилаётган қондан тупроқ балчиққа айланган, отлар туёғи ботиб-ботиб қоларди.

Карнайларнинг чўзиқ товушларини эшитган шэнбинлар чақирлардан ҳам кўра кўпроқ суюниб кетдилар. Довонликлар ўз жангчиларини тушликка чақираётган эдилар. Шу пайт чинжинлар ҳам шошилинч цзиньнао чала бошладилар.

Нафас ростлаш учун орқага қайтган довонликлар орасида ҳалок бўлган жангчини эгарга ўнгариб келаётган ёш чақир ҳам бор эди. Ҳали танаси совиб улгурмаган жасадни қароргоҳдаги бир неча чақир отдан аста олиб, майса устига ётқиздилар.

– Овулимга олиб кетаман! Унинг суякларини Кўгорт довони ёнига кўмаман! – деди ўрта ёшли чақир кўз ёшларини енги билан арта туриб.

– Ако Кўшоқ! Оғир бўлди сизга, яхшиям, бошқа ўғлингиз тирик қолди, – бир қадар таскин берган бўлди Кўшоқ билан бирга жангдан чиққан раштлик.

– Униси ўз ўғлим эмас, Ҳайломада ҳалок бўлган катта акамнинг фарзанди. Аммо, тўғри, у ўз ўғлимдай.

– Сизларга одат бисёр хўб: ҳамма қариндошлар ёнма-ён жанг қилади. Бир-бирини суюйди. Ҳалок бўлганларни жанггоҳда ташлаб кетмайди. Мени туғишканларимдан биргина шу жияним қолди. Тўрт жигарим чинжинларминан жангда нобуд бўлган.

– Раштликлардаям жуда яхши одат бор, – гапга аралашди бошқа чақир. – Улар тўрт-беш довон ошиб бўлса ҳам қўшниларига кўмакка келишади.

– Сизлар ҳам худди шундай! – хитоб қилди раштлик.

Чақирлар гўшт толқондан каппалашгач, қоя тагидан отилиб чиқаётган муздек тиниқ сувдан ҳовучлаб ичишди, қаттиқ нонларни сувга ботириб, катта-катта тишладилар. Кўшоқ ҳам жияни ёнида ўтириб, нари-беригина тотиниб қўярди. Ҳозир унинг кўнглига тамаддиланиш сиғмасди. Аммо мотам қилиб овқатланмаслик ҳам мумкин эмас. Ҳали-замон карнайлар наъраси янграйди, дарҳол жангга кириш керак! Жанг қилиш учун эса, овқатланиш, бақувват бўлмоқ зарур.

Қўшоқ карнай овозини кутмай, отга минди. Қиличини кўздан кечирди, ханжарини қиндан суғуриб кўрди. Ханжар силлиқ суғурилишига ишонч ҳосил қилди. Унинг остидаги арғумоқ тоқатсиз ер депсинарди. Карнайчилар қўлларига карнайларни олишлари биланоқ Қўшоқ отга қамчи босди. “Ўлим ёвга! Ўлим!” – дерди у тишларини ғичирлатиб, ўқдек елаётган оти тизгинини жон-жаҳди билан силтаб.

Қўшоқ биринчи дуч келган шэнбинни ерга қулатиб, иккинчиси билан қиличлашаётганда Қамчи бошлиқ йилқичи йигитлар шэнбинлар тўдаси ичига ёриб кирдилар-да, анча ичкарилаб кетишди. Икки ёндан бир-бирига қўшилиш учун интилаётган шэнбин тўдалари уларни довонликларнинг асосий гуруҳидан ажратиб қўйдилар.

– Улар ўзимизнинг усулни қўллашди! Орқага чекининглар! – қичқирди Қамчи.

Чақирлар отлари бошини баравар орқага буриб, қуршовдан ёриб чиқиб кетишга интила бошладилар. Қамчи йўлига тўсиқ бўлган охириги шэнбинни қийратган ҳам эдики, қулоғига орқадан кимнингдир чинқиргани эшитилди:

– Қам...ч...и!

Қамчининг бутун вужудини қалтироқ босгандай бўлди. У бу товуш Бўтакўзники эканини дарҳол сезганди. Ҳа, у яширинча Қамчининг орқасидан келган... Бўтакўз шэнбинлар қуршовида! Шу машъум лаҳза ичида Қамчи нима ҳодиса юз берганини англаб, шартта оти тизгинини қаттиқ тортганди, арғумоқ орқага бурилди. Энг муҳими, ҳозир Қамчи Бўтакўзга нисбатан сақлаб юрган бари гина-кудуратини унутганди. Чунки у хотинини ёв чангалидан қутқазиб олиш орқали эрлик ғурурини, Бўтакўзни қанчалар севишини тан олиш ҳисси қаршида Бўтакўз бошига тушган савдолар, у тўғрисидаги одамларнинг ҳар турли миш-мишлари аҳамиятсиз, майда-чуйда икир-чикирлар эди! Бир лаҳза ичида пайдо бўлган айни шу туйғу зимистон тундаги ногаҳон чақнаган чақмоқ янглиғ шубҳа-гумонларни куйдириб ташлаганди.

...Арғумоқ баланд сапчиб, орқага бурилаётган онда Қамчи шэнбинлар қуршовидан чиқиб олиш учун олишаётган Бўтакўзни кўриб қолди. Қамчи Бўтакўз томон ташланди, у бир шэнбинни найзада отдан ағдариб ташлади, иккинчисини қилич билан қулатди.. Аммо Бўтакўз якка жангчи етолмайдиган масофада эди. Йигит атрофга гоҳ қилич, гоҳ найза селпир, Бўтакўзни кўздан қочирмасликка ҳаракат қиларди. Бўтакўзнинг қирқ кокил сочлари телпаги тагидан ёйилиб кетди. Ниҳоят... уни эгардан йиқитишди. Бўтакўзнинг қўлидан қилични тортиб олдилар-да, ўзини сочларидан тутамлаб, нарига судрай бошлади-

лар. “Аёллигини билиб қолиб, уни тирик қўлга туширишди, мукофот олмоқчилар” деган фикр урилди Қамчининг хаёлига.

– Бўтакўз! Бўтакўз! – қичқирди бор овозда Қамчи.

Бўтакўз жон-жаҳди билан эри томон ташланди. Унинг уч-тўртта кокили шэнбинлар қўлида қолди, ўзи эса ерга муккаси билан йиқилди.

Қамчи арғумоқнинг биқинига қаттиқ ниқтади. От аранг уч-тўрт қадам босиб қулади. Унинг қиличларда чопилган, найзалар санчилган яраларидан атрофга тизиллаб қон сачрарди. Ўнг оёғи ярадор от остида қолган Қамчининг устига бир неча шэнбинлар ёпирилишди...

Олишув нарига сурилганди.

– Қамчи! Нима қилиб қўйишди сени?! – жонҳолатда қичқирди Бўтакўз. Ундан бир неча қадам нарида калласи узиб ташланган эри ётарди... Бўтакўзнинг даҳшатли қичқириғи ўрнини кекирдагидан довонлик аёл тишлаган шэнбиннинг типирчилаб додлаши эгаллади. – Ўлдир уни, Жэн Чэ!.. – хириллади шэнбин бир қўли билан белидаги ханжарини пайпаслай туриб.

– Бошдаёқ чошиб ташлаш керак уни дегандим-ку сенга! Энди ўзинг эплаб қутулавер! – таъна қилди Жэн Чэ.

– Ёр...дам бе...р!

Кекирдаги чайнаб ташланган шэнбин ерга йиқилди. Ўрнидан базўр турган Бўтакўз Жэн Чэга ўгирилди-да, тебраниб, тўппа-тўғри у томонга бора бошлади. Аёлнинг оғзидан ҳозиргина йиқилган шэнбиннинг қони сизиб чиқиб, иягига оқиб тушаётганди.

– Оббо, ҳали шунақамисан, Довон алвастиси! Қоплондан ҳам олғир экансан! – деди тишлари орасидан ғижиниб Жэн Чэ қиличини ўнглаброқ ушларкан. – Мени ундай қилиб бўпсан!..

Жонидан тўйган, яшашдан умиди узилган Бўтакўз нафрат тўла кўзларини киприк қоқмай тикканча Жэн Чэ томон тебраниб бораверди. Унинг ярим букилган бармоқлари Жэн Чэга кекирдагидан бўғиш учун Осмон амри билан юборилган темир чангак янглиғ кўринди. Ҳозир Жэн Чэ довонлик аёлни асир олганлик учун ваъда қилинган мукофотни ҳам унутганди. Саросималанган чинжин қиличини қулочкашлагга ҳам журъат этолмай, уни ўткир учини шартта Бўтакўзнинг кўкрагига санчди. Бўтакўзнинг кўксидан отилиб чиққан қип-қизил қон қотилнинг исқирт юзига сачради...

Қамчига ёрдам бериш учун шэнбинлар тўдасини ёриб ўтиб келган йилқичи йигитлар, афсус, кечикишганди... Улар бурдалаб ташланган чақирлардан бир нечасининг нимталаринигина йиғиштириб олдилар, Бўтакўзнинг ҳали совимаган танасини қўлма-қўл кўтариб кетдилар. Аммо Қамчининг калласини тополмадилар.

Ли Гуан-ли жанг боришини диққат билан кузатиб турган ва уни жиддий бошқараётган бўлса ҳам, аммо асосан занжирсимон тизилиб довон юқорисига кўтарилаётган мингликлар тўғрисида ғамхўрлик қиларди. Цзян-цзюнь уларга Довон тупроғидан кутулиб чиқиб кетишдаги охириги умид билан қараётганди. “Пастда, жанг бўлаётган ўтлоқда улардан ёки биздан бирон минг ортиқроқ ёки камроқ жангчининг нобуд бўлиши умумий аҳволни ўзгартира олмайди, – деб ўйларди Ли Гуан-ли.

– Энг муҳими, довонни эгаллаб, Дуньхуан йўлига ўтиб олиш!

Бўтакўз шэнбинлар қуршовига тушиб қолган пайт қир устида бо- раётган жанг сурилиб-сурилиб бориб, довон тепасидаги эгарсимон белда авжга чиққан эди. Қирнинг нариги томонидаги ясси ёнбағир- ликда, уйғурлар орқасида шэнбинларнинг янги тўдаси пайдо бўлиб қолди.

Йўлбарсбилканинг қўл остида ҳаммаси бўлиб икки юзга етар-ет- мас жангчи қолган эди, холос. Ҳализамон улар атрофдан ўралиб, қур- шовга тушиши турган гап. Довон белидаги ҳимоячилар саросимага туша бошладилар:

– Бу шэнбинлар қаёқдан пайдо бўлиб қолишди?!

– Осмондан тушишдими нима бало?! Ахир, бу яқин атрофда айла- ниб ўтадиган йўл йўқ-ку!

– Эҳтимол, улар ўтган куни Оқсой дарёси бўйлаб йўлга тушган бў- лишса керак!

– Тўғри, йўқса, улар орқамизга ўтиб ололмасдилар!

Ўз аскарлари уйғурларнинг орқасидан босиб келаётганини кўрган шэнбинлар довон юқорисини тўлиқ ишғол этиш учун хужумни кучай- тирдилар. Ниҳоят, довон тўлиғича душман қўлига ўтди. Йўлбарсбил- ка етакчилигидаги уйғурлар орқага чекиниб, йўлдан анча наридаги чоғроқ тепаликларга ўрнашиб олдилар.

Нисбатан баландроқ тепаликка чиққан Йўлбарсбилка уларни бош- қа томондан четлаб ўтишган шэнбинлар орқасида нимадир бўлаётган- ини кўрди. У синчиклаб қаради: душманга қандайдир отлиқлар ху- жум қилаётганди.

– Довонликлар! Бизникилар! – шодон қичқириб юборишди уйғур- лар.

Жанг янада шиддатли тус олди.

– Чипор арғумоқдаги хув анави чинжинни нишонга олинглар! – қичқириб буйруқ берди Йўлбарсбилка тепаликдан. – У Ван Кўй!

– Чап томонданам отлиқлар келяпти! – қаттиқ қичқирди уйғур- лардан кимдир.

– Уларам бизникилар! – деди баланд овозда Йўлбарсбилка. – Кундузбек мингликлари билан етиб келиши керак эди.

Отлиқ жангчилар гуруҳи орасида ўн чоғли забардаст буцўйлар қуршаб олган Ван Кўй довонликлар юзлиги шэнбинлар минглиги билан олишаётган ерга отини йўрттириб келарди. Ёнбағирликдаги арчазор орқасидан ўттиз-қирқ чамасидаги довонликлар тўсатдан от кўйиб чиқдилар-да, отларини йўрттириб кетаётган шэнбинларнинг анча чўзиқ сафини дарҳол кўндалангига кесиб ўтдилар. Улар ўтган жойда чинжинларнинг қилич-найзада қулатилган анча-мунча жангчилари чўзилиб қолди.

– Бизнинг атаманимиз уларнинг атаманини ағдариб ташлади! – мақтанди бир йўлтўсар иккинчисига.

– Мени кўр деб ўйлама, ўзим кўрдим!

– Бургут энди атаман эмас, у етакчимиз! Биз энди чақирлармиз, чо-вушмиз десагам бўлаверади! – уларнинг гапини тўғрилади ўнбоши.

Бургут бошчилигидаги отлиқлар Тўриот довонини четлаб ўтган шэнбинлар минглиги билан аёвсиз олишаётган ўз гуруҳлари томон от кўйиб кетдилар.

Довонликлар узоқлашиб кетишгач, иккита буцўй ерда юзтубан ётган Ван Кўйни аста ўрнидан кўтардилар. Хаохоунинг умуртқасида чуқур санчилган калта найзанинг дастаси яққол кўриниб турарди. Буцўйлар найзани амаллаб, зўрға тортиб олдилар. Ван Кўй оғриқдан қаттиқ инқилларди.

– Найза ўзимизники-ку! – шивирлади ҳайрон бўлган буцўй бош буцўйга.

– Демак, улар... довонликларнинг ярамаслари! Найзани учлиги йўқ-ку?

Бош буцўй кўзи билан хаохоунинг умуртқасига ишора қилди. Осмон-тагидаги энг яхши устахоналарда темирдан ясалган найза учлиги Ван Кўйнинг умуртқаси ичида қолиб кетган эди.

Уйғурлар ҳозир жанг қилишаётган ердаги олишув болаларнинг бекинмачоқ ўйинини эслатарди. Муҳолиф томонлар кичик-кичик гуруҳларга бўлиниб, бир-бирларига бутазорлар орқасидан, чуқур-чаноклар ичига беркиниб туриб тўсатдан ташланишар, душман томондан келаётганлар сари тикка ёки қочаётганларнинг орқаларидан ёй ўқлари ёғдиришарди...

Йўлбарсбилка жанггоҳдан сал чет дўнглик устидаги одам бўйдан баландроқ харсанг панасида жанг боришини кузатарди. У алоқачилар орқали ўз шерикларига шэнбинлар қаёқдан пайдо бўлиб қолаётганлари, қаерларга яширинаётганларини билдириб турарди. Но-

гахон Йўлбарсбилканинг қулоғи ёнидан ёй ўқи шувиллаб ўтиб кетди. Йўлбарсбилка нарироқдаги, ўзи панасида турган харсангга ўхшаш улкан тошга диққат билан разм солди. Тош орқасида кимнингдир боши кўрингандек бўлди-да, шу он яна кўздан йўқолди. Йўлбарсбилка дўнгликдан аста пастга тушиб, таранг тортилган ёйни қўлида шай ушлаганича одам шарпаси сезилган харсангтош томон эҳтиётлик билан энкайиб бора бошлади. У ерга яқин боргач, қиличини шартта қиндан суғуриб оёқ учида тош атрофини айланишга киришди. Орқа томондан қуруқ чўп “қирс” этиб сингани эшитилди. Йўлбарсбилка орқага бурилиб, тош атрофида айланишни давом эттирди, аммо яна ҳеч кимни учратмади. Яқин орада бутазор йўқ эди. Демак, шэнбин ҳам худди Йўлбарсбилка каби тош атрофида айланяпти. У аланглаб орқасига тисарилаётганди, ногоҳ елкаси қандайдир одамнинг елкасига тегди. Шартта олдларига ўгирилган танишлар қичқириб юборишди.

– Ань-ин!

– Юлбарс!

Улар рўпарама-рўпара нима қилишларини билмай турардилар. Йўлбарсбилка қиличининг учини оёғи остидаги тошга тираб олган, Ань-ин эса, қилич тутган бир қўли устига иккинчи қўлини қўйиб, қорнига босганича тек қотганди.

– Уйингга қайтяпсанми?

– Нима, уйим йўқлиги эсингдан чиқдимми?!

– Ҳа, айтмоқчи. Бизминан қолавер унда.

– Нега энди?

– Бўлмаса, ихтиёринг.

– Йўқ, қололмайман бу ерда. Тўғри, менга Осмонтагида кўп нарсалар ёқмайди! Аммо мусофир юртда қолиш сираям ақлимга сиғмайди...

– Мен шу ерда қолишга қарор қилдим.

– Азалдан маълум бу менга.

– Аммо сен бошқа нарсани билмайсан: бу юртда менинг уйим билан хотиним бўлади!

– Ҳа, айтувдинг, анави, оти нимайди, асира аёл...

– Бўтакўз!

– Ҳа, Бўтакўз... у кетганича қайтиб келмади, девдинг.

– Мен унинг эри билан Эршида учрашиб қолдим. У жуда жасур экан. Оти Қамчи. У бугунги жангда тирик қолиши амримаҳол. Агар мен омон қолсам... Бўтакўзнинг ёнига, овулига бораман. У мени ҳайдаб юбормайди. Мен унинг болаларини, Қамчининг болаларини ўстираман. Ўзимнинг ҳам фарзандларим бўлади!

Ань-ин ерга қараб турарди.

– Нега жим бўлиб қолдинг?

– Сен қисматимни эсимга солдинг.

– Қандай қисмат?

– Эсингда борми, сенга гўзал Ляо тўғрисида гапириб бергандим.

У даньшуни йўқ қилиб, мени қулликдан қутқазиб юборганини айтган эдим. Мен унинг отасининг қули эдим. Кейинча, яна ту-ну бўлдим, аммо бу бошқа гап, бошқа сабабдан...

– Эсимда айтганларинг.

– Мен уни излаб топишим керак!

– Нега, нима қилмоқчисан?..

– Унинг оёғига бош қўйиб, миннатдорчилик билдираман. Ўша куни шошилиндан... севиниб, тўғриси, нима қилишни билмай қолганимдан бундай қилишни унутганман. Бу ҳали ҳаммаси эмас! Агар тирик бўлишса, мен отамни, онамни, акаларим билан опаларимни излаб топишим керак. Кейин менга ота-оналик қилган ўша раҳмдил кишиларни қидириб топмоқчиман. Ахир, у бечоралар мени озод ханлик қилиб ўстирмоқчи бўлганлар, аммо ниятлари амалга ошмади. Бу уларнинг айби эмас.

– Менинг на отам, на онам, на туғишқанларим бор! Мени асирга олиб, Чанъанга ҳайдаб кетишган куни уларнинг ҳаммасини кўз олдимда чопиб ташлашган.

– Иккаламизнинг йўлимиз бошқа-бошқа шекилли-а?

– Ҳа, шундайга ўхшайди!

Яқингинадан жанг сурони эшитила бошлади. Йўлбарсбилка билан Ань-ин беихтиёр йўл томонга юзландилар. У ёқда ханликлар билан уйғурларнинг кичик-кичик гуруҳлари олишишар, бир-бирларини қувиб, найзабозлик қилишарди. Суҳбат қизиғида эски қадрдонлар жанг ёнгиналарига келиб қолганини ҳам пайқамабдилар.

– Меникиларминан сеникилар! – аламли илжайди Йўлбарсбилка.

– Бу ерга яқинлашишяпти.

– Хўп, омон бўл!

– Йўқ, Юлбарс, бундай ажрашолмаймиз! Бизни кўриб туришибди. Мени деб бутун бошли ўнлик жазоланишини хоҳламайман¹. Менга ташлан!

– Унда, майли, сен ҳужум қила қол!

– Тайёрлан!

Ань-ин билан Йўлбарсбилка бир-бирларига тикилганларича ҳамлага пайт пойлаётгандек доира ҳосил қилиб айлана бошлашди.

¹ Хан қўшинида бир киши жинояти учун бутун ўнлик жазоланарди.

Улар жанг машқидагидай шунчаки ғазабсиз қилич уриштириб кўйишар, бир-бирларини нари силтаб ташлаб, яна тўқнашардилар...

– Бундай қилсак, бўлмайти, Юлбарс! Кузатаётганлар биз атайдан ўйин қилаётганимизни пайқаб қолишади. Менга нафратланиб қара, бир нима деб ҳақорат қил! Ярамас, босқинчи... дегин!.. Ё бошқа ҳақорат топ!

– Яхшиси, сен мени ҳақоратлай қол!

Ань-ин хиёл эгилиб ҳаракатланаркан, асаби кўзий бошлади.

– Мен сени, Юлбарс, ростдан ҳам ўлдираман! Сен йўлимда ғов бўлиб турибсан. Агар сени ўлдирмасам, ўзимни ўлдиришади. Сен ҳақиқатан ҳам сотқинлик, хоинлик қилдинг! Мен Ханга қайтиб... албатта қайтиб боришим керак!

– Менам тирик қолишим керак! Албатта, Бўтакўзнинг ёнига боришим шарт!

Олишув росткам тус ола бошлади. Улар бир неча марта бир-бирларига қилич солишга уриниб кўришди, аммо натижа чиқмагач, қиличларини нари улоқтирдилар-да, ханжарларини қиндан суғурдилар. Ниҳоят баравар бир-бирларига ташланишиб, ўзаро тармашишган кўйи бир-бировларининг дуч келган жойларига аямай ханжар санча бошладилар...

Эртаси эрталаб орқага чекинаётган душманни таъқиб этиб бораётган чақирлар йўл ёқасидаги антиқа манзарани кўриб, ҳайратда қотиб қолдилар: катта харсангтош ёнида бир-бирини кучоқлаганича иккита ўлик ётарди. Улардан бири шэнбин либосида, иккинчиси довонликлар кийимида эди. Шэнбин калласини гуноҳкорона хиёл эгиб, шеригининг кўкрагига бош кўйгансимон, довонлик эса шэнбин устига қўл ташлаб, меҳрибонлик кўрсатаётгандек, унинг гуноҳини кечирган каби кўринарди.

Қонсираган Хан кўшини Тўриорт довонининг кунботар ясси ёнбағирлиги орқали пастга тушиб борарди.

– Кўшинбошининг буйруғи! – дейишарди чақирлар баланд овозда бир-бирларига. – Шэнбинларни энди таъқиб қилмасаям бўлади!

Баъзилар ўзларидан кўшиб кўйишарди:

– Довон тупроғи Қашғар довонида тугайди!

Кўшинбошининг буйруғини эшитган Кўшоқ оти тизгинини тортди. Унинг орқасидан қолмай эргашиб юрадаган жияни ҳам отини тўхтатди. Кейинги уч кунда Кўшоқ жиянига нуқул: “Агар чинжинларминан бўладиган охирги жангда тирик қолсам, сенга чекичлаб тошга сурат солишни ўргатаман”, – деганди. Кўшоқнинг ишини, бутун насли ишини шу жияни Саймалитошда давом эттириши керак!

Кўшоқ чекинаётган шэнбинларни таъқиб этиш тугагандан сўнг нима қилишини билмай бироз тургач, жиянини имлади-да, оти бошини тоғ этагидан юқорига бурди. Улар энг яқиндаги ясси тепалик устига чиқиб бордилар. У ердан олис атроф-тевараккача кафтдек кўринарди.

Кўшоқ билан унинг жияни қаршисида Оқсув кентига, ундан Дуньхуанга олиб борадиган йўл буралиб-буралиб ётар, ўша йўлда Хан қўшинининг қолган-қутган мингликлари кетаётганди. Бу унутиб бўлмас манзара эди: сафлари бир неча марта қисқариб кетган, сезиларли сийраклашган шэнбинлар бирин-кетин илонизи йўлдан шарқ томон шошилинич одимларди. Сураткаш Кўшоққа мазкур манзара ўз инига судралиб бораётган баҳайбат илондек туюлди. Ҳа, муваффақиятсиз овдан сўнг олишув майдонида абжақланиб, қирқилган думини ҳам қолдирган кўйи кўп бошли қонхўр аждар ўз қароргоҳига қайтаётганди. Унинг аранг судралиб бораётган бесўнақай танаси далвай-далвай, умуртқаси эзилгани учун базўргина судраларди. Бу аждар талончилик жазавасида очофат нафсини қондиrolмадигина эмас, тишларини ҳам синдириб олди. Аммо у аввал-азалдан муғамбир бўлгани учун ҳозирги аҳволини яширмоқчи бўляпти.

Х О Т И М А

Биринчи боб

“ОСМОНЎҒЛИ УЗОҚНИ КЎРАДИ”

*Олтинга тенг эрур рост гап, ҳақиқат,
Шу боис ёлғонлар қуми кўмар қат-қат.*

Қадимий ҳикмат

Довонни ололмай қайтиб келаётган шэнбинлар тўғрисидаги дастлабки хабарлар Осмонтагининг Вэйянгун саройини саросимага солди. Аммо У-ди зоҳиран хотиржам эди. У аллақачоноқ ўзини бундай шумхабарга тайёрлаб қўйганмикин? Осмонўғлининг ўзини бундай босиқ тутиши сарой аъёнларини ҳам туйғуларини жиловлашга мажбур этаётганди. Ҳамма нафасини ичига ютиб, Осмон нойиби қандай тадбир қўллашини кутарди.

Саҳардаёқ Осмонўғлининг соқчи-ланжунларидан ажратилган ўнлик ҳамроҳлигида саройдан чиққан муҳим чопар Ли Гуан-лига пешвоз йўналгани фақат жуда озчилик киборларгагина маълум эди. Аммо улардан ҳам ҳеч ким чопар қандай буйруқ олиб кетганини билмас, фақат турли тахминлар қилишарди, холос. Ёлғиз чэнсян Гун-сунь Хэ-гина Осмонўғлининг Довондан қайтиб келган шэнбинлар Юймэнь истеҳкомининг баланд деворлари ичида қишлашлари керак, Чанъанга, саройга эса, улардан зарур одамгина олиб келинади, мазмундаги амридан хабардор эди.

Орадан ўн беш кун ўтгач, Ли Гуан-ли тунда дабдаба-асъасасиз, пинҳона ланжунлар билан бирга Чанъанга кириб келди. Уни тўппа-тўғри чэнсян Гун-сунь Хэ хузурига олиб кирдилар. Совуққина салом-алиқдан сўнг чэнсян суҳбатни дарҳол савол-жавобга бурди. Гун-сунь Хэнинг далдаси билан анча ўзини ўнглаб олган ва унинг ёрдамида атрофлича ўйланилган ҳисоботга тайёрланган Ли Гуан-ли эртаси Осмонўғли хузурига чақиртирилди. Хукмдорнинг ёнида биргина чэнсян бор эди, холос. Таъзим бажо келтириш ва бошқа русумлардан сўнг Ли Гуан-ли чэнсяннинг маслаҳатига кўра, лўнда, ортиқча тафсилотларсиз, ҳис-туйғуларини жиловлаб гапира бошлади. У Эрши қамали тўғрисида гапирганда “вайчэн” (“ташқи девор”) ва “жунчэн” (“ички девор”) сўзларини тилга олмади. Осмонўғлининг улуғворлиги қаршисида бундай икир-чикирларга нима ҳожат?! Ли Гуан-ли оддийгина қилиб, “Биз Эрши деворини бузиб ташладик!” деб қўя қолди. Шубҳасизки, у “Эршиликлар бизни ички кентга киритмадилар!” дея олмади. Агар у бу сўзларни тилга олса, урушни ютқазганини Осмонўғли хузурида тан олган, хукмдор иродасини амалга оширолмаган, ўзига берилган “Эрши-цзян-цзюнь” юксак унвонини оқлай олмаган бўлиб қоларди. Нақадар доно-я чэнсян Гун-сунь Хэ! У бошдаёқ огоҳлантирди. Кейин гап орасида бир неча бор тайинлади: “Бу тўғрида оғиз ҳам очмаслик керак!” Гапининг охирида Ли Гуан-ли ютиниб олгач, аста деди:

– Дуньхуанга сизнинг ўн мингдан ортиқ бўлмаган мард шэнбинларингиз қайтиб келишди!

У-ди хиёл қовоқ уйса-да, аммо чурқ этмади. Ли Гуан-ли тек турарди. Чэнсян кўзларини олиб қочди. Уларнинг учалалари ҳам охирги айтилган гапнинг туб маъносини тушунишарди. Эрта баҳор Довонга юборилган олтмиш минг шэнбин ҳамда қўшинга хизмат қилиб борган қирқ мингга яқин ханликдан қишга яқин Дуньхуанга беш мингдан ортиқроққина киши қайтиб келганди! “Бунини ўн мингдан ортиқ эмас тарзида айтиш зарур!” дея ўргатганди чэнсян “ношуд” цзян-цзюнга. Бу моҳирона тузилган гап айтилган пайтдаги У-дининг қиёфасини кўрган Ли Гуан-ли

тушуниб етди: Осмонўғлига бор ҳақиқат бошдан-охир тўлиқ маълум! Аммо Ли Гуан-ли ҳайрон бўлди: бир-бирларини жуда яхши тушуниб туришган бу уч киши ўртасида ҳозиргидай ўйиннинг нима ҳожати бор?!

Келаси ўн кунликнинг охири саройда Довон уруши “ғолиблари” шарафига дабдабали зиёфат берилди. Мўътабар аъёнлар ўз мартабаларига кўра ўрин эгалладилар. Чанъанда гаровга ушлаб турилган майда ва ўрта қўшни давлат ҳукмдорларининг ўғиллари, қариндошлари ҳам зиёфатга таклиф этилиш шарафига муяссар бўлдилар.

У-ди тахтда қотиб қолгандек қимирламай ўтирарди. Унинг ён томонида, тахтдан сал берироқда тавозе билан турган Гунь-сунь Хэ Осмонтаги чэнсянига хос салобат билан эълон қилди:

– Бепоён Осмонтагида яшаётган, гуллаб-яшнаётган халқлар ва элатлар, қабилалар ва уруғлар отаси Осмонўғли баҳодир Эрши-цзян-цзюнь Ли Гуан-лини ҳайсихоу унвони билан тақдирлайди!

Осмонўғлининг ҳиммати ва Ли Гуан-ли эришган шарафни олқишловчи шодон овозлар сарой деворлари билан шифтини ларзага келтирди.

– Йу кенти бегини ўлдирган отлиқ шэнбин Чжао Ди синьжихоу мартабасига муносиб деб топилди!

Ли Гуан-лидан сўнг ҳарбий саркардаларнинг номлари унвон ва даражаларига қараб тилга олинишларини кутган эдилар зиёфат иштирокчилари. Кутилмаганда оддий шэнбиннинг номи аталгандан ҳайрон бўлиб қолган зиёфат қатнашчилари шунчаки, энг муҳими, иштиёқсиз қийқирдилар. Қаерда ва кимнинг ҳузурида эканликларини янгидан англаб етгач, улар бошқатдан, энди қаттиқроқ ва бир текис олқишладилар тақдирланган Чжао Дини. Ғарбдаги аллақайси қарам ўлка ҳукмдорининг ўғли ўз ёнидаги бошқа бир гаровдаги шахзода қулоғига шивирлади:

– Буларда ҳарбий саркардалардан кўра кўпроқ қотиллар ҳурмат қилинади!

Сўзларимиз эшитилиб қолмасин деб ҳадиксираган шахзода суҳбатдоши гапини бош силкитиб маъқуллаш билангина чекланди.

Гунь-сунь Хэ сўзлашда давом этди:

– Цзюньжэн Чжао Ши-чэнга гуанлу дафу¹ унвони берилди! “Лойиқ!”, “Лойиқ!” деган баланд қичқириқлар янгради.

– Шэнбин мингликлари тизгинини ўз қўлига олиб, Йу кенти бегини асир туширган Шан Гуань-цзе шаофу² унвони билан тақдирланади!

Гунь-сунь Хэ хаохоу Ли Чи Шандан вилоятига бошлиқ қилиб юбориляпти, дея эълон қилиши биланоқ деярли ҳамма Ли Чи Ҳайлома

¹ Гуанлу дафу – ички сарой қўриқчиларининг бошлиғи.

² Шаофу – солиқ маҳкамаси бошлиғи.

водийсида кўшиннинг катта қисмини талафот бергани учун ҳарбий саркардалиқдан четлатилаётганини тушунди. Ўзини тута билишига қарамасдан, У-ди Ли Чининг муваффақиятсизлигига бўлган ҳақиқий муносабатини яхши ниқоблай олмаганди. Бошқаларни тақдирлаш пайтида бўлганидек ҳозир ҳам бир текис ва баланд овозли олқишлар янграши ҳеч ким ҳеч нарсани фаҳмига етмагандай тасаввур қолдирди.

Тақдирлаш маросимининг охирида сарой аъёнлари билан гаровга ушланиб турган шахзодалар томоқ йиртгудай бўлиб, урушда хизмат кўрсатган яна уч кишига юқори мартаба берилганини олқишладилар. “Қаҳрамонлар”нинг бутун бир юзлиги ҳар йили икки минг қопдан шоли даромад келтирадиган мансабга тайинланди, мингдан ортиқ шэнбин эса, минг қопдан шоли бериладиган жойга ўрнаштириладиган бўлди. Гун-сунь Хэ кўшинга кўнгилли бўлиб ёзилганлар ўзлари кутгандан ҳам ортиқроқ мукофотланадилар, дея эълон қилганда ҳатто мўътабар аъёнлар ҳам бир-бирларига тагдор қараб қўйишдан ўзларини тиёлмадилар. Уларнинг кўз қарашларида “Довонга ҳеч ким ихтиёрий борганми ўзи?!” деган маъно бор эди. Илгари айтганларига қўшимча қилиб, чэнсян “жинояти учун урушга юборилганларнинг гуноҳини Осмонўғли кечиради”, деди. Демак, ту-нулар билан қуллар бошпанасиз озод оддий одамларга айлантирилади, улар бундан сўнг бошқа оддий ханликлардек шужэнь ҳисобланади. Шунингдек, яна билдирилди: жангчиларга аждар тасвири тамғаланган думалоқ қирқ минг кумуш танга тарқатилади, уларнинг ҳар бири уч минг мис чақа қувватига эга.

Тақдирланганлар яқинроқ келиб, Осмонўғлига эгилиб таъзим қилдилар. Чэнсян Гун-сунь Хэ ўз жойига ўтиргач, ёнидан жой олган тарихчи Сима Цянга савол назари билан боқди.

– Довон уруши ҳақида, ғолибларнинг қаҳрамонликларини келажак авлодларнинг ҳаммаси билади! – деди у.

Чэнсян Гун-сунь Хэ муғамбирона илжайиб, тарихчининг сўзларини маъқуллаган маънода бош силкиди. Зиёфат ярим тунгача давом этди.

У-ди юмшоқ ўриндиққа чўзилиб, уйқу аралаш ўзига-ўзи гапирди:

– Довондан оёғини судраб қайтиб келишга яраган ҳар бир ярамас энди ўзини қаҳрамон деб билади! Бизга тўғри сўзлардан кўра мақтанчоқлар фойдалироқ!

Эрталаб Гун-сунь Хэ Осмонўғлидан сўради:

– Шэнбинларнинг олтинларини, қимматбаҳо буюмларини турли баҳоналар билан тортиб олган сяовэйларга нисбатан қандай чора кўрсак экан?

– Донғи дарвоза қилмай, кечириб қўя қолиш керак!

Чэнсян тушунди, агар улар жазоланса, Довонда нималар бўлгани

тўғрисида кераксиз гап-сўзлар тарқалишига баҳона бўлади. “Осмонўғли, узоқни, жуда узоқни кўра олади!” – яна бир бор қойил қолди Гун-сунь.

Янаги ўн кунликда қўшни қарам ҳукмдорларнинг гаровга ушланиб турган ўғиллари ярим йил-бир йил муҳлатга ота-оналарини кўриб келиш учун ўз мамлакатларига юборилди. Шубҳасизки, улар ханлар Довон урушида ғалаба қозонишди, дея овоза тарқатадилар. Худди шу мақсадда турли баҳоналар билан бошқа мамлакатларга элчи гуруҳлари ҳам юборилди. Улар тарқатган овозалар натижасида қўлга киритилган қарам юртлар янада итоаткорроқ бўладилар, ҳали бўйсундириб улгурилмаган мамлакатлар, эллардаги ҳукмдорларнинг эса тиззалари янада қаттиқроқ қалтирай бошлайди!

“Осмонўғли заковатининг чиндан ҳам чеки йўқ!” дейишарди бир-бирларига Осмонтагидаги биринчи сарой аъёнлари.

Иккинчи боб

СОВИМАГАН ҚОН УСТИДАГИ ТАХТ

Эрши қамалининг энг оғир кунлари Муғуванинг кутилмаганда кўрсатган жасорати Довон тахтини узоқ замонлардан бери эгаллаб келган Муғлар сулоласи обрўйини яна тиклаб юборганди. Муғуванинг ҳасадгўй ва нопок укаси Нишон ҳам қамоқдан бўшатиладди. У кейинги кунлар ва ойларда ҳамма нарсани қайта-қайта ўйлаб чиқиб, дорга осилишдан тасодифан қутулиб қолганини тушунди.

Нишон бошда тақдирига тан берган одамдек ўзини жуда ювош тутди. У ҳам ўзини Довон ҳимоясига ҳисса қўшаётган киши қилиб кўрсатишга ҳаракат қилди: кунботар кентлар ва депараларга бориб, ҳамон душманни таъқиб этаётган қўшинга чақир ҳамда озиқ-овқат, кийим-бош юбориш ишларини бошқарди. Шэнбинлар тўлиқ қувиб юборилгандан сўнг, чақирлар уйларига тарқатилди. Одатдагидек, ихшид ҳузурида бир неча юз, кент беклари ихтиёрида эса бир неча ўнлик човуш ва ясовулларгина қолдирилди. Довондаги ҳаёт ўзининг доимий изига тушиб кетди. Ана шундан кейингина Нишон аста-секин ўзини ўнглай бошлади. Энди у тахт тўғрисида тез-тез ўйлайдиган бўлиб қолди. Наҳотки, муғлар сулоласи узил-кесил ағдариб ташланган бўлса?! Наҳотки, тахтга ўтириш учун қилинган битта муваффақиятсиз ҳаракат уни, Нишонни букиб ташлади, иродасини сусайтириб қўйди?! Энди у муғлардан тахтни тортиб олган одамни маҳв этиш, салтанатни яна

қайтариб олиш учун ҳеч қандай чора ўйлаб тополмайдими?! Агар қўл қовуштириб ўтираверса, унинг ақли, зеҳни, фаросати бошқаларникига қараганда ўткирлигига ким ишонади?! Нишон учун яна оғир, уйқусиз тунлар бошланди. Қандай айб кишининг ўтмишда кўрсатган хизматларини, қилган ҳар қандай буюк ишини ювиб юбора олади? “Юртга хиёнат қилиш!” жавоб қайтарди Нишон ўз саволига ўзининг аччиқ тажрибасидан келиб чиқиб. Аммо... аммо қандай қилганда Мўдтойни ёки лоақал унинг ўғилларини, жилла курса, қариндошларини шундай жиноятда айблаш мумкин?! Ҳа-ҳа, топдим! Ахир Ғунонбек Мўдтойнинг қудаси. Чағрибекнинг қайнотаси юртга хиёнат қилди-ку! Аммо, тўғри, у жавобгарликка тортилди, Ғунонбекни Мўдтойнинг шахсан ўзи қамоққа солди. Аттанг, нега шундай бўлган-а! Ҳарқалай, у Мўдтойнинг қудаси!.. Лоақал шу нарсдан фойдаланиш керак! Нишон ҳамма нарсани ўйлаб чиққач, ишни шошмасдан, узоқдан бошлашга қарор қилди.

Кунботардаги кентларга турли баҳоналар билан тез-тез келиб турар экан, у бекларнинг пойтахтни Эршидан кунботар Довонга кўчириш борасидаги эски эҳтиросларини қўзита бошлади. Гўё пойтахтнинг хавфсизлигини мустаҳкамлашга қаратилган ғаламисликни Нишон қизғин қувватларди. “Ахир, Эрши барча йўллар кесишган жойда, энг ёмони, Кўгорт довинининг яқинига жойлашган”. Шэнбинларнинг ўша томондан келганини ва яна келиши мумкинлигини унутмаслик керак! Кунботар Довонга, Гесой ёки Қанд кентларига эса, Қангха билан Сўғд яқин, зарурият бўлиб қолса, улар тез ёрдам кўрсата олишади!” дейишдан чарчамасди у кунботардаги депара ва кент бекларига. Янги ихшид Мўдтой бекларнинг бу ҳақдаги талабларини бир неча марта рад этганди, охири гал уларнинг сўзларини шартта кесиб ташлаганди: “Ақлли одам ҳозир даставвал душман оёғи остида топталган, нест-нобуд қилинган экинлар, вайрона боғлар, қишлоқлар, чорвани тузатиш устида бош қотириши керак! Шундай оғир, қийинчилик пайтда фақат нодонларгина пойтахтни бир жойдан иккинчи жойга кўчириш билан машғул бўладалар!”

Нишонга худди шу керак эди. У кунботардаги кент беклари билан якка-якка учрашиш учун ҳар қандай баҳонадан фойдаланди. “Ўз аждодларининг мероси – тахтдан ноҳақ маҳрум этилган, ҳозирда ҳам қувғиндаги мен бечора, сизларга ҳеч қандай ёрдам қилолмаётганим учун афсусланаман”, дерди у. Нишон оёқ босган жойи тойғончиқ эмаслигига ишонч ҳосил қилгач, аста навбатдаги қадамни қўйди...

Ёзнинг бошида беклар кенгаши чақирилди. Яна пойтахтни Гесойга кўчириш тўғрисидаги гап кўтарилди. Кунботар ва кунчиқардаги кент беклари ўртасида тортишув кучая бориб, охири жанжалга айлан-

ди. Тушлик пайти икки бек бир-бирларига қамчи солиб юбордилар. Уларни аранг ажратиб қўйишди. Кенгашда заутар ҳам, Чағрибек ҳам йўқ эди. Кейинги ойлар анча тоби қоча бошлаган заутар шу кунларда ётиб қолган, Чағрибек эса Селат кентида эди.

Кенгаш тугаши биланоқ кўпчилик беклар ўз депаралари, кентларига жўнаб кетдилар, айримлари Эршида қолишди. Кечкурун кунботардаги кент беклари бирин-сирин Нишоннинг кенг меҳмонхонасига тўплана бошладилар.

– Мен яқиндагина, – деди Нишон меҳмонларни шароб билан сийлай туриб, – Мўдтой акам Муғувани чинжинларга арғумоқ сотмасликка мажбур этганини билиб қолдим. Бу чинжинларнинг нафсониятига теккан! Энди ҳаммаси равшан бўляпти: Мўдтой ўз манфаатини кўзлаб ханликларни гиж-гижлаганда, ўртада қирғинбарот уруш чиққан.

– Тўғри, агар уруш бўлмаганда, Мўдтой тахтни эгалламасди! – бир-бирларига бош силкиб, Нишоннинг фикрини маъқуллашди беклар.

– Мўдтой қудаси Ғунонбекни авахтага қамаганини қандай тушунса бўлади? – ғаламисона савол ташлади ўртага Нишон. У бироз жим тургач, яна деди: – Нима бўлганини мана ҳозир ўзинглар эшитасизлар!

Нишон эшикни очиб, ташқарида турган ясовулга имо қилди. Кўп ўтмаёқ кўл-оёқлари занжирбанд Ғунонбек кириб келди. Яқингача Довоннинг энг бадавлат ва обрўли кишиларидан ҳисобланган бу одамга беклар қизиқсиниб боқдилар...

– Омонлик! – деди Ғунонбек қалтироқ овозда. Нишондан бошқа ҳеч ким унинг саломига алик олмади.

– Ўтиринг, бек! – деди Нишон Ғунонбекка. – Менинг уйимда бугун ҳамма қўниқ. Сизам!

Ғунонбек пойгакка омонатгина чўнқайди. Нишоннинг имоси билан хизматкор унга бир коса шароб узатди.

– Сизнинг ҳаётингиз, оқсоқол, бу ерда ўтирган беклар қўлида! Менга деганларингизди буларгаям айтиб беринг! – деди ясама хушмуомалалик билан Нишон.

– Шэнбинларга буғдой, жунни ўз ихтиёрим билан сотганим йўқ... Қудам... Мўдтой менга буюриб эди. Олтин, кумушларди бўлишиб оламиз деган... Менга раҳм қилинглари! Ўлдирманглари! Мўдтой сир очилиб қолмаслиги учун мени авахтага яширди!

– Ўша бой чинжинни оти нимайди?

– Менга олтин, кумушларни юбориб турганми?

– Ҳа.

– Дунго Сянь-ян.

Ғазабланган беклар ўртасида ғала-ғовур кўтарилди:

– Сотқинга ўлим!

– Мўдтой Довоннинг пок тахтини булғалади!

Нишоннинг имоси билан ясовул Ғунонбекни олиб кетди.

– Яна нимани кутяпмиз! Айни пайти ҳозир! Фурсатни бой бермаслик керак!

– Чағрибекни Эршида йўқлигиям яхши ҳозир!

Бекларни янада қайраш учун Нишон ўз ваъдасини такрорлади:

– Тахтга ўтиришим биланоқ пойтахтни Гесойга кўчираман!

Нишоннинг уйидаги фитна узоқ давом этмади. Беклар тарқала бошлашди. Улар ёнларида Эршига олиб келишган ясовуллари, човушлари тўхтаган жойларга йўл олдилар.

Тун қоронғилигида ички кентнинг қинғир-қийшиқ, тор кўчалари бўйлаб писа-писа Арк томонга бораётган одамларнинг қораси кўзга чалинарди. Бир неча жойда “Ҳой, кимсан?!” дея овоз чиқарган соқчилар туйқус уларга ташланган фитначилар ханжаридан гурс-гурс қуладилар...

Тонг қоронғисида икки ғўлабирдай киши ясовул орқасидан бориб, ўтган йили ихшид Муғува ташланган зиндонга торгина ён эшикдан кирдилар. Ясовул қўлидаги қорачироқни эшик олдидаги тоқчасимон кавакка қўйиб, оёқ учида ташқарига чиқди-да, пиллапоярлар орқали юқорига кўтарилди. Зиндон тўрида қўллари боғлоқли Мўдтой турарди.

– Қасос ҳам Ахурамазда иродаси, ихшидим! – пичинг қилди жаллод энгларини шимараркан. – Анчадан бери ишсиз зериккан эдик...

Бўртиқ жағ суяқларини ўткир пичоқнинг орқаси билан атай қайта-қайта қашиётган жаллод Мўдтойга ваҳшиёна кўзларини узмай тикиларди. Ихшид уни таниди. Бу Муғува даврида ҳам жаллодлик қиларди, сўнг ўғрилиги учун Аркдан қувилганди. Қамал кунлари наша талашувда бир чақирни ўлдирган, Мўдтой уни зиндонга ташлаттирганди. Сўнг уруш ташвишлари билан банд ихшид ўғри жаллодни унутиб юборганди. Кўппак Нишон бунга ҳам ишга солибди-да! Иккинчи жаллод ҳам Мўдтойга танишдек туюлди. Ҳа, Нишон тахт вориси ҳисобланган пайтлари бу унинг ясовули эди...

– Эй, улуғ Ахурамазда! Мени кечир! – пичирлади Мўдтой. – Айб ўзимда. Сотқинлигини билганимдан кейиноқ Нишонни қатл этиш керак эди. Аттанг, минг афсус... Беғамларга яхши сабоқ бўлди бу. Афсуски, ўзим фойдалана олмайман энди бу сабоқдан. Фитна уюштирилиши хаёлимга ҳам келмабди-я... Эй, улуғ Ахурамазда! Ўғилларим, норасида набираларим ҳоли нима кечади энди?! Аттанг, Чағрибек ҳозир Эршида эмас!

Жаллодлар Мўдтой ўлими олдидан ўз қилмишлари учун Ахурамаздага узр айтяпти деган хаёлда кутиб туришарди. Ниҳоят Мўдтой пичирлашини тўхтатди. Жаллод хиёл эгилиб, қўлларини керган кўйи шошилмай маҳкумга яқинлаша бошлади. Қорачироқ шуъласида пичоқ тиғи “ялт” этиб кўринди. Мўдтойнинг эти жимирлашиб кетди. У орқага бир қадам чекиниб, елкаси деворга текканини сизди. Шундан сўнг ихшид яшин тезлигида девордан зарб билан ажралиб жаллод сари ташланаркан, иккала оёқлаб жаллоднинг қорнига қаттиқ тепди. Мис қопланган этик учлари жаллоднинг қорнини ёриб ташлади, зиндон деворига қон сачради. Иккинчи жаллод эсанкираб қолди, аммо Мўдтойнинг ўзи ҳам зарбдан ағдарилиб тушганини кўргач, унинг устига ташланди. Нақ юрагига санчилган машъум пичоқ Мўдтойнинг ҳаётини сўндирди. Жаллод чалқанча ётган жасадни юзтубан ётқизиби, калласини кесиби олдиди, тиз-тиз оқаётган иссиқ қон тўхташини кутиб тургач, каллани қопқоқли мис идишга жойлагандан кейин хўжайинига кўрсатиш учун олиб кетди.

Тонг отиши биланоқ Арк томидан таралган карнай садоси, унга ҳамоҳанг ноғора овози Эрши аҳолисига Довон тахтини яна Муғлар сулоласига мансуб зот эгаллаганини билдирди!

Нишон тахтга ўтирганига бир йилдан ортиқроқ вақт ўтди.

Икки бақувват ёш йигит тун қоронғилигида новда замбилда озгин қарияни оташкадага олиб келишди. Бу ерга яширинча тўпланган беклар паст овозда қариянинг саломатлигини сўрадилар. Заутарни супадаги ёстиқлар кўйиқли юмшоқ жойга авайлаб ўтқаздилар. Заутар унга итоаткор, бош эгиб турган беклар елкаси оша думалоқ хона ўртасида ёнаётган олов томонга нимгина эгилиб, қўлларини тоблагансимон ҳаракатлантирди. Сўнг бошқалар ҳам қуйига бел букиб, оловга топинишди. Аммо улар заутардан фарқли ўлароқ оловнинг ёнгинасига келишганди.

Ҳамма ўз жойига ўтиргач, заутар шикаста овозда:

– Бугун эрталаб хабар топдик: Нишоннинг ўғли Хан саройида гаровга ушлаб турилганмиш! – деди.

Беклар ғазабга келишди:

– Бу қанақаси?

– Ўша ўғилчасими?

– Ҳа, ўша зумрашаси!

– У ўлдирилган дейилмовдими? Ҳатто жасадиниям кўрсатишувди-ку?!

– Бизни алдашган экан-да боплаб?!

– Сотқин, ярамас! У ҳаммамизни чинжинларнинг отбоқарига айлантирмоқчи!

- Нишонни авахтадан чиқармаслик керак эди ўшанда!
- Аллақачон тахтданам ағдариш керак эди уни!
- Муғўғлон ихшид бўлсин!

Заутар аста ўнг қўлини кўтарди. Бекларнинг ғала-ғовури тўхтади. Заутар ҳар бир сўзини танлаб-танлаб, паст овозда яна тилга кирди:

– Биз Довонни ўн минглаб ўғлонлари, қизлари қони эвазига эришган обрўни Нишон бу кирдикори билан чилпарчин қилди! Чинжинлар энди бемалол: “Мана, Довон ихшидини ўғилчаси Осмонўғлини қўлида гаров бўлиб турибди! Арғумоқлар юртини бўйсундирдик! Шэнбинлар энди Довон отларида қочганга етади, қувгандан қутулиб кетади! Энди шэнбинлар йўлига ғов бўла оладиган куч йўқ!” – деб жар солаверадилар. Бу уларга қўшни ҳамда узоқдаги мамлакатлар, элатларни қўриқлаш учун керак! Нишон ҳам довонликларга, ҳам қўшни юртлар, ўғишларга қарши жиноят қилди. Бу Ёвузлик! У Аркни эгаллаган, анча мустаҳкам ўрнашиб олган. Довоннинг муқаддас тахтини поклаш лозим. Қанча тез бўлса, шунча яхши! Сизларга, беклар, улуғ Ахурамазда мадаккор бўлади! Эзгулик Ёмонликни енгади, Адолат Ноҳақлик устидан ғалаба қилиши, шубҳасиз!

Беклар тун оғушида кент ичида кўздан ғойиб бўлдилар...

Нишон шу кеча мутлақо ухлай олмади, у ўринда ётаркан, гоҳ у ёнбошига, гоҳ бу ёнбошига ағдариларди. Юраги қаттиқ оғриқдан ушлаб қолар, яна андак қўйиб юборгандек бўларди.

“Демак, ўғлимни узоқ Чанъанга олиб кетганлар. Энди уни ҳаммага, мана, отаси юборган гаров, деб кўрсатишади. Барча ўзга юртликлар мени ханларга қарам ихшид деб биладилар. Қандай шармандалик!.. Ўғлимнинг қисмати нима бўлади энди?! У тирик қайтмайди у ёқдан, барибир ўлдиришади! Улар Довоннинг тахт ворисини – менинг якка-ягона ўғлимни ўлдирадилар! Менинг ёшим ўтиб қолган, энди фарзанд кўрмайман. Эҳтимол, шундай бўлиши яхшидир! Менинг номимга, уруғим шаънига тушган бу доғ, теккан иснод авлодларимга мерос бўлиб қолмайди. Ўғлим гаровга ушлаб турилгани тўғрисидаги хабар Эршига тарқаган бўлса керак, ҳойнаҳой, уни барча беклар, бутун Довон аҳолиси эшитиб бўлди ёки эрта-индин бу гап улар қулоғига, албатта, етиб боради! Шумхабар тез тарқайди. Беклар ҳозир мендан яширинча кенгаш қилаётган бўлсалар ҳам ажаб эмас. Заутар нима деркин? У мени тушунармиди, менга ишонармиди!”

Қаттиқ дарғазаб беклар бир тўда ясовул ва човушлар билан Нишоннинг ётоғига бостириб кирганларида, у юрагини чангаллаганича жонсиз ётарди.

Учинчи боб

БИЛАҒОН ОТБОҚАР

*Кўрқув ва хўрланиш ўлимдан ҳам даҳшатлироқ,
Абу Али ибн Сино*

– Сен учунам отхона тозалаб қўйдим, Жэн Чэ. Охурларга беда солдим. Бер энди нонимни!

– Бугун яшириб қўйилган нонингни олиш учун ишладинг мен учун, шаҳар бошлиғи! Эртага ўртоқлигимиз ҳаққи, мен учун ҳам, ўзинг учун ҳам отларга қарайсан! Агар кўнмасанг, бошлаб пўстагингни қоқаман! Қечкурун мендан хафа бўлма. Анави гал озроқ дўппослашди сени. Энди шаҳардан иккита эмас, бешта давангирни олиб келаман, эшитдингми?

Жэн Чэ беда боғлари орасига яшириб қўйган қаттиқ арпа нонни олди-да, уни ўзи “шаҳар бошлиғи” дея лақаб қўйган отбоқарга ирғитди. Ғирт ўғри, бераҳм ва каззоб Жэн Чэ Довон урушида кўрсатган хизматлари учун, тўғрироғи, урушнинг бошидан охиригача иштирок этгани, ҳар қандай палидликка ҳам тайёрлиги сабабли кулликдан озод этилган ва Довон отларини яхши билиб олгани туфайли Осмонўғлининг сарой отхонасида қолдирилганди.

Жэн Чэ “шаҳар бошлиғи” деб лақаб қўйганнинг ҳақиқий исмини Осмонўғли отбоқарларидан ҳеч ким билмас, ҳатто биров ундан отинг нима деб сўрамасди ҳам. Ҳамма уни шу лақаб билан атади, бу отбоқар узоқ Довондан эканини билишарди, холос. Бу ерга унинг ўзи келиб қолгани ёки олиб келишгани билан ҳам ҳеч ким қизиқмасди. Келгинди бир отбоқарнинг қисмати билан кимнинг иши бўлсин?! Ёлғиз Жэн Чэгина бу одам Довон пойтахти – Эршининг беги бўлганини биларди, холос, шунинг учун ҳам бошда унинг ярасига туз сепиш учун атай “шаҳар бошлиғи” деб калака қиларди, аста-секин бу отбоқарнинг лақабига айланиб кетганди.

Бу одамни мана уч йилдирки, лоақал бир марта бўлса ҳам ўз исми билан аташгани йўқ. Қанийди, бирор кимса уни “Сиртлонбек” деб қўйган бўлса! Ханлик отбоқарларда яхшими-ёмонми бошпана бор, улар гоҳ-гоҳ тунаб келиш учун хотин-болалари ёнига кетишади. Фақат Сиртлонбеккини туну кун отхонада! Унинг уйи ҳам, иш жойи ҳам шу отхона. Фақат қабр тузата оладиган Жэн Чэ унинг доимий шериги. У безбет эрмак учун Сиртлонбекнинг жиғига теккани-теккан. Дастлаб-

ки пайтларда Сиртлонбек Жэн Чэнинг ҳақорат-хўрлашларидан ўзини ҳимоя қилишга уриниб кўрди. Яккама-якка олишувда Сиртлонбек уни қилт эткизмай қўйди, аммо Жэн Чэ шаҳардан ўзига ўхшаш безориларни бошлаб келди. Сиртлонбек ноилож тақдирга тан беришга мажбур бўлди.

Ўша-ўша Жэн Чэ унинг елкасига миниб олди, ҳақоратлайди, камси-тади, Жэн Чэнинг ўзи айтгандай, Довон отларининг гўнгига қоришти-риб ташлайди...

Сиртлонбек Хан қўшинининг қолдиқлари билан бирга Осмонтаги-га келтирилган дастлабки пайтларда унга Довоннинг бўлажак ўнгқўл-беги тарзида муомала қилдилар. Насл-насаби тугаб кетган аллақандай бир мансабдорнинг бўш қолган уйдан жой бериб, саройдаги тантанали зиёфатларга таклиф қилиб турдилар. Сиртлонбекни Хан манфаати йўлида ўз халқларини бошқаришга тайёрланаётган унинг ўзига ўх-шаш ўзга юртликлар билан бирга ўтқазардилар. Сиртлонбек бир неча бор чэнсян Гун-сунь Хэ ҳузурида бўлди, ҳатто бир марта у энг олий ша-рафга эришди. Сиртлонбек билан шахсан У-дининг ўзи икки-уч дақиқа гаплашди.

Орадан бир йил ўтгач, Сиртлонбек учун кутилмаганда Осмонўғли саройининг унга нисбатан муносабати кескин ўзгарди. У, аксинча, ҳам-маси янада яхши томонга ўзгаришини кутган эди. Ахир, ханликларга кўпдан кўмакдош, бинобарин, Сиртлонбекни ўзига энг яқин кўрга-ни сабабли шэнбинларнинг Довонга келишини орзиқиб кутганини унга ошкора айтган Нишон оқибатда Довон тахтига ўтирди-ку! Нега энди ханликлар бирданига бундай ёмон томонга ўзгариб қолишди?! Наҳотки, Нишон Осмонўғлига ёқмай қолган бўлса?! Бирон-бир англа-шилмовчилик юз берган бўлиши керак! Булар аниқлангунга қадар Ос-монўғлининг Сиртлонбекка ишонмайроқ туриши турган гап. Чидашга тўғри келади. Бошқа нима ҳам илож бор?..

Сиртлонбекнинг Довонга тантана билан қайтиш умиди кўп ўтма-ёқ пучга чиқди. У ёқдан нохуш хабар келди: Нишон ўлган ёки ўлдирил-ган. Тахтга Муғуванинг ўғли Муғўғлон ўтирибди, Чағрибек Довоннинг ўнгқўлбеги қилиб сайланибди. Демак, энди Сиртлонбекни Довонда ё дор, ёки жаллоднинг ўткир болтаси кутади, холос! Бу мусофир юртда ҳам Сиртлонбекни кўп кулфатлар кутаётганди. Унга яшаётган уйни бў-шатишни айтишди, чунки “ўнғиган бўёқларни янгилаб қўйиш керак” эмиш... Сиртлонбек шу яқин-атрофдан сувоқлари кўчиб кетган бир кулбачани аранг қидириб топди. Ҳамон омади юришишига ишонаёт-ган Сиртлонбек, Осмонўғли саройидан узоқлашишни хоҳламасди. У олтин узуклари билан қамчиси сопидаги олтин қопламаларни сотиб,

бирмунча муддат тирикчилик ўтказди. Сотишга ҳеч нарсаси қолмаганидан кейин бир неча кун нонуштасиз қолди, тушлик учун эски таниш муҳожирларникига борарди.

Юртига қайтишни орзиқиб кутаётган Сиртлонбек тирикчилик учун бирон-бир юмуш билан шуғулланиб туришга қарор қилди! Аммо умрбод пойтахт беги лавозимида бўлиб келган одам қандай қора ишни қила олади? Оддий чинжинлар ип йигирадилар, мато тўқийдилар, кийим тикадилар, сандиқ, кути ясайдилар... Аммо Сиртлонбек бундай ишларда омигина эмас, ҳатто нина, моки тутиш ҳам қўлидан келмасди. Очлик азоби кундан-кун кучайиб бораётганди. Сиртлонбек чэнсян Гун-сунь Хэ билан учрашишга ҳаракат қилиб кўрди, аммо уни саройга яқин йўлатмадилар, ҳатто калака қилдилар. Анча уриниш ва хўрланишлардан сўнг Сиртлонбек ўртамиёна аъён билан унинг дарвозахонасида учрашди. Аъён унга Осмонўғлининг отбоқари бўлишни тавсия этди. Шу тариқа Довоннинг донгдор бекларидан бири Осмонтаги саройи отхонасида бош отбоқарнинг ёрдамчисига айланди. Аммо бу хизмат узоқ давом этмади. Қорабайирлардан бири аллақандай номаълум касалликдан ўлгач, отхонада жанжал кўтарилди. Сиртлонбекнинг шўрига шўрва тўкилди – уни бош отбоқар ёрдамчиси лавозимидан оддий отбоқарликка тушириб, шаккок Жэн Чэга шерик қилиб қўйдилар.

Кажбахт Сиртлонбек ўзининг янги касбидан озгина бўлса ҳам кўнглига таскин қидира бошлади. Ҳаммол, мешкобчи, ер қазувчи бўлгандан кўра отларга ўт, ем бериб юриш дуруст-ку, ахир! Гўнг кураганини эса ўзингга ўхшаш отбоқарлардан бошқа ҳеч ким кўрмайди.

Аммо отхонада бўлиш кундан-кун изтиробга айлана бошлади. Бу ердаги отларнинг бир қисми Довондан келтирилганди. Сиртлонбек улушидаги отларнинг эса ҳаммаси унинг юртидан. Бу отлар Сиртлонбекка ҳар кун, ҳар нафас унинг севимли, гўзал диёрини эслатиб, дард устига чипқон бўларди. Лоақал гоҳ-гоҳ Довонни эсдан чиқариб туриши учун нима юмуш билан шуғуллансайкин? Аммо у юртини эсга олмай яшай олармикан? Ўз юрагига қулоқ солиб кўргач, Сиртлонбек фақат шу арғумоқлар билан қорабайирлар, уруғи унинг узоқ элидан келтирилган бедаларгина қадрдон Довон ҳидини уфуриб туришига чуқур ишонч ҳосил қилди! Болалигидан эгарда ўтиришга ўрганган, от ишқибози Сиртлонбек бу ердаги Довон отларига меҳр қўйиб қолганди. У отхонада ҳеч ким йўқ пайтлари отлар билан гаплашар, уларга савол берар, улар номидан ўзи жавоб қайтарар, отларнинг бошини кучоқлаб, ёлларига кўз ёшларини дув-дув тўкарди...

Сиртлонбек тушларида тез-тез Довонни кўриб турар, аксари пайтлар у арғумоқ миниб диёрига кетаётган, шэнбинлар қувлаётган

бўларди. Энг кейинги тушида у Эршида, ўз уйида, қариндош-уруғлари, ёру дўстлари даврасида ўтирганмиш. Ёстиққа ёнбошлаб олиб, ҳар доимгидек виқор билан суҳбатни бошқараётганмиш. Бирдан гоҳ Мўдтой, гоҳ заутар пайдо бўла бошлашди. Чақирлар Сиртлонбекни аллақаяққа судрадилар, аммо у чақирлар қўлидан чиқиб кетишга уриниб, Нишон билан марҳум тоғаси – Кубанинг вазоҳатли бегини ёрдамга чақирди... Сиртлонбек ўз қичқириғидан уйғониб кетди. У совуқ терга ботиб, юраги қаттиқ ураётган алфозда отхонадаги беда нишхўртлари уюми устида ағанаб ётарди. Сиртлонбек бундан олдин ҳам ўзининг қўрқинчли тушидан бақириб уйғонган ҳоллар бўлганди. Одатда бундай пайтлар Жэн Чэ уни “Нега ўкирасан, уйғотиб юбординг”, деб тепар, оғзига келган ҳақорат сўзлар билан сўкиб, юзига туфларди. Сиртлонбек пиқ-пиқ йиғлаб, ўзини мушт, тепкилардан пана қилганча қисматини лаънатларди. Агар у яна қайта туғилса, ҳеч қачон, ҳар қандай шароитда ҳам сотқинлик йўлига кирмасди. Бордию тасодифан асирга тушиб қолса, хув ўша Эрши бўсағасида уни хоинлиги учун сўкишган икки чақир каби оёқлари арраланса ҳам ёв томонга ўтмас, душманга сир айтмасди. Бундай пайтларда гоҳ-гоҳ унинг калласига “Ахир ҳозир ҳам ўзингни ўзинг ўлдиришинг мумкин, ҳеч ким халақит бермайди-ку бунга” деган фикр келиб қоларди. Аммо Сиртлонбек бу ниятидан қайтишга дарҳол бирор баҳона топарди. У қандай бўлмасин, ҳар қандай хўрликларга чидаб, албатта, Довонга қайтиб бориши, душман юртида бошидан кечирган кулфатларини юртдошларига айтиб бериши керак. Айтиб беришгина эмас, у ўз уруғдошлари, жами довонликларни сира-сира она юрт хоини бўлмасликка чақиради!

Ҳамма нарсада бўлганидек сабр-қаноатда ҳам чегара бор. Сиртлонбек бир куни хўрликларга бардош беролмай, Осмонўғлининг отхонасини тарк этиб, бошқа ерда тирикчилик қила бошлади. Аммо кўп ўтмаёқ уни излаб топиб, қаттиқ савалашгач, яна ўша отхонага қайтариб келтирдилар. У кетган заҳотиёқ отхонадаги ўрнини ҳеч ким босолмаслиги маълум бўлиб қолганди. Чинжин отбоқарлар жодиди беда қирқишни анча ўрганган бўлсалар ҳам, лекин улар Довон отларининг қонини сўрадиган сўналарни қаерга қўнганини билиб, тутиб олишда нўноқлик қилишар, Сиртлонбекка тенг келолмас эдилар. Шу тариқа Сиртлонбек “Билағон отбоқар” лақабини орттирди!

Чанъанда узоқ кунботар мамлакатлари – Бақтриёна, Парфиёна ва бошқа юртлардан келтирилган отларнинг шаҳардан ташқаридаги майдонда ўтказиладиган кўриги яна тез-тез такрорланадиган бўлиб қолган эди. Сиртлонбекнинг моҳир чавандозлиги бу ерда ҳам жуда кўл кела бошлаганди. Аммо гаровга ушлаб турилган шахзодалардан

айримлари саройдаги зиёфатларда бирга ўтирадиган эски синаштала-рини таниб қолишди. Гаровдаги шахзодалар орасида “Ханликлар бар-ча довонликларни Осмонўғлининг йилқичиларига айлантиролмаган бўлсалар ҳам улардан биттасини отбоқар қила олишибди!” деган гап тарқади. Бошқа бировлари “Юрт хоини охир-оқибат шу кўйга тушар экан-да” қабалидаги фикрга бора бошладилар. Бу гаплар чэнсян Гун-сунь Хэнинг қулоғига бориб етди. Сиртлонбек дарҳол Осмонўғлининг отхонасидан қувиб юборилди.

Сиртлонбек очдан ўлмаслик учун энди дуч келган ишни бажариш-га мажбур эди. У ҳар кун янги-янги хўжайинга ёлланар: қудуқ қазир, ўтин, сув ташир, ҳалажойларни тозаларди... Ночорлик силласини қу-ритган Сиртлонбек бир гал имкониятини ҳисобга олмай қандайдир зил-замбил юкни даст кўтараётиб, белини майиб қилиб олди. У анча қариган, белини букчайтириб, маймоқлана-маймоқлана аранг оёғини судраб босадиган бўлиб қолди. Сиртлонбек ҳақиқий аянчли ҳаёт энди бошланаётганини тушунди.

Чанъан бозоридаги аттору баққол, савдогару ҳунармандлар ора-сида Осмонўғли отхонасидан қувиб юборилган мусофир отбоқар, бош-панасиз дайди, ишга яроқсиз ногиронни танимаган одам йўқ эди! У қайси дўконча ёнига борса, жирканиб қарши олишар, бирон нарсани ўмариб кетмасин ёки савдога халақит бермасин деб ҳайдаб юбори-шарди. Баъзан уни бирон дўкондор жаҳл билан қаттиқ нари итариб юборар, жулдурвоқи дайдини ҳеч ким ётган жойидан турғазиб қўймас, қўл теккизишга жирканиб, четроқдан ўтиб кетишарди. Битта-яримта раҳмдил, инсофлироқ одамлар дайдининг исқирт сопол косасига пича суюқ овқат қўйиб кетишар, қўлига бирор бурда нон ёки бир-икки сиқим қайнатилган гуручми, тариқми берардилар. Сиртлонбек садақа-ни ювиқсиз, чарс-чарс ёрилган қўллари билан олиб, апил-тапил оғзига солар, буламиқ юқини косадан сидириб олиб, бармоқларини яларди... Бундай “текин овқат” ҳаммавақт ҳам бўлавермасди. Шундай пайтлар Сиртлонбек ўзича бирор масхарабозлик кўрсатишга киришарди. Чанъ-аннинг катта бозорида текин томоша ишқибозлари ҳам топилиб қо-ларди. Улар дайди масхарабозга пича емиш бериб, найаки торттирар-дилар. Наша кайфидаги Сиртлонбек ердан бир чимдим қуруқ от гўнги-ни олиб узоқ ҳидлар, сўнг калласини баланд кўтариб, майишиқ белига қўлларини тираган қиёфада отсимон ирғишлаб, кишнаиб бошларди... “Э, Довон арғумоғи шунақа ирғишлаб, кишнаиб экан-да!” дея қаҳқаҳа уриб кулишарди атрофдагилар.

Мана ҳозир ҳам Сиртлонбек одатдагидек дўкон расталари ёқалаб кетяпти. Улфатлари билан овқатланиб ўтирган дўкондор уни имлаб

чақирди. Сиртлонбек яқин келгач, дўкондор унга бир сиқим қайнатилган гуруч берди. Дайди гуручни чайнаб ютар-ютмас, унга чилим узатилди. Ҳамма бало шундан бошланди. Қорни оч Сиртлонбекни бу гал наша қаттиқ элитиб қолди. У оёғида базўр турган қўйи сакрашга ҳаракат қилиб кўрдию, аммо шу заҳоти ерга ағдарилиб, хушидан кетди. Тўпланган бекорчилар бошда дайди бирон-бир янги масхарабозлик қиляпти, шекилли, деб ўйладилар, аммо “Довон оти” хушсизланганини кўришгач, тарқалиб кетишди. Дўкондор ҳам дўконини ёпиб, уйига равона бўлди. Кечкурун фаррошлар Сиртлонбекни судраб одатда у тунайдиган пана жойга элтиб қўйишди. Сиртлонбек ярим тунда устига қандайдир иссиқ суюқлик қуйилаётганидан ўзига келди. Кўзини очиб, тепасида кайфи тарақ чинжин тебрана-тебрана пешоб қилаётганини кўрди.

– Етар, бас!.. – дея овози борича бақирган Сиртлонбек шартта ўрнидан туриб, бир ҳамла билан маст чинжинни ерга ағдарди. Карахт чинжин бошини сарак-сарак қилгач, янада қулайроқ ётиб олди, Сиртлонбек кўз қорачиғидай асраб келаётган, эски латтага ўроғли Довон пичоғини қўйнидан олди-да, ғудранаётган чинжиннинг устига минаркан, оғзини бир қўли кафти билан босган қўйи юрагига кетма-кет тиғ санчди... Кейин у қурбонининг кийимига артган пичоғини яна латтага ўрагач, қўйнига яширди. Сўнгра Сиртлонбек тевааракка аланглай-аланглай қачонлардир Осмонўғлининг паноҳидалик пайтлари яшаган ҳовли сари йўналди. У майиб бели ҳам тузалгандай тетик ва бардам одимларди.

Мана, таниш дарвоза. Кекса қоровул ҳар доимгидек хуррак отяпти. Сиртлонбек эшик лўкидонини ташқаридан қандай қилиб суришни яхши биларди. У ҳовлига киргач, дуч келган одамдан сўради:

– Довон шаҳзодаси қайси хонада?

Чамаси ханликлар тилини чала биладиган ҳовлидаги одам қўл ишораси билан илгари Сиртлонбекнинг ўзи яшаган хонани кўрсатди. У шифти қуббасимон хонага оёқ учида аста кириб борди. Пастаккина тахта супадада Нишоннинг ўн икки ёшли ўғли ухлаб ётарди. Токчада пиликли чироқ ёниб турарди, шаҳзода эндигина ухлаган, шекилли, чироқни ўчиришни ҳам унутганди.

– Яхшиям, ухлаб қолган экансан, довонлигим! – деди шивирлаб Сиртлонбек. У қўйнидаги пичоғини олиб, маҳкам ушлаганича шаҳзода ёнига аста чўкка тушди. – Сенинг сираям айбинг йўқ. Улуғ Ахурамазда қотиллигим учун кечирсин! Ҳамма айб отанг Нишонда! Унинг ўчини сендан оламан!

Ўспирин қимирлаб, чап томонига ағдарилди.

– Ёқимли юзингни мендан тескари ўгирганинг яхши бўлди, – пичирлади Сиртлонбек. – Сен гўдаклигингдан, мен бўлсам қўрқоқ, но-

мардлигим сабабли – иккаламизам Довон шаънига иснод келтиряпмиз. Она юртимизни асоратга солишда фойдаланиш учун сени бу ерда ушлаб туришибди. Сени ўлдириб, Осмонўғлини Довонга юборажак кўғирчоқ хукмдордан махрум этаман!

Сиртлонбек чироқни пуфлаб ўчирди. Қоронғида ўспириннинг охирги хириллаши эшитилди...

– Эй, улуғ Ахурамазда! – баралла хитоб қилди Сиртлонбек. – Менга тушунтиришларича, одамни танаси билан суяклари ерда қолса ҳам, жонини сен ўзинг Осмонга, ўз хузурингга қайта чақириб олармишсан. Сўнг уни яна бошқа одам, янги туғилган чақалоқ танасига киритиб, ерга юбораркансан. Агар шу тўғри бўлса, жонимни Довон аёли жисмига жойласанг, токи мен қайта дунёга келай... Ўшанда она юрт душманларига қарши қандай курашиш кераклигини яхши биламан! Шунда диёр сотқини эмас, Довоннинг содиқ ўғли бўламан! Бизни... ҳаммамизни яратган улуғ Ахурамазда, менинг жонимни қабул эт! Сиртлонбек шундай дея ўзининг кўксига ҳам пичоқ урди. Энди ўриндиқда икки довонликнинг жасади чўзилиб ётарди.

Тўртинчи боб

ИНҚИРОЗНИНГ БОШИ

Кичикроқ дўнглик устига тикилган кўп қиррали шойи чодир тепасида Сарик аждар тасвирили байроқ чўл шабадасида ҳилпирайди. Теварак-атрофдаги кўм-кўк ўтлоқда шэнбинларнинг оддий чодирлари ястаниб ётибди. Узоқда пастак тоғ тизмалари кўзга чалинади. Осмонўғлининг бу ерларда кўп марта бўлган элчилари билан ҳарбий саркардалари мазкур хун тоғларига ханча Фушань номи беришганди.

Ли Гуан-лининг фикрича, шахсан шаньюй бошчилигидаги хун қўшинининг асосий кучлари ҳозир Фушань тоғининг нариги томонида бўлиши керак. Унинг, Ли Гуан-лининг орқасида эса шэнбинларнинг чекиниш йўлини кесиб қўйган ва уларни Жицзюй дарёсидаги кечувга яқинлашишларига тўсқинлик қилаётган гуруҳларгина бор, холос. Уч кун давом этган қақшатқич жанг оқибатида етмиш мингли шэнбин – қўшиндан ҳозир йигирма мингтача жангчи қолган. Аммо Ли Гуан-ли Жицзюй соҳилларида қанча хун нобуд бўлганини билмайди. Унга, фақат бир нарса, яъни хунлар ҳам биздан кам талафот кўрмаган бўлишлари керак, деган фикр сал далда берарди. Агар шундай бўлса, бу қопқондан амал-тақал чиқиб кетиш мумкин.

Цзян-цзюнь Ли Гуан-ли чодирда бир ўзи оёғини чалиштириб ўтирибди. Унинг қаршисида юришларда доимий ҳамроҳи бўлган эски шойи ўрамлари – Сунь-цзининг битиклари тартабсиз сочилиб ётибди. Ли Гуан-ли битиклардан кераклиларини олди-да, овоз чиқариб ўқий бошлади:

– “Агар юз минг кишилик қўшин оёққа турғазилса, минг ли масофага юриш бошласа... йўлда қаттиқ ҳорийди... етти юз минг хонадон тирикчилигидан чалғийди, халқнинг мол-мулки ўндан еттига камаяди...”

Ли Гуан-ли бу сўзларни ёддан билишига қарамай, кейинги кунларда уларни қайта-қайта ўқиб чиқди! Яна бошқа бир шойи ўрами ҳам унга жуда таниш. Цзян-цзюннинг нигоҳи ўша ўрамдаги иероглифлар устидан югуриб ўта бошлади. Керакли жойни топганига ишонч ҳосил қилгач у гўё чодирда кўп одам ўтирибди-ю, Сун-цзининг сўзларини ҳамма эшитиши керакдай баланд овозда ўқий бошлади.

– “Узоқ давом этган уруш ҳеч қачон давлатга фойда келтирмаган. Шунинг учун кимда-ким урушдан келадиган зарарни охиригача тушуниб етмаса, ундай киши тушуна олмайдики...”

Ли Гуан-ли давомини ўқимади. Чамаси, уни ташвишга солаётган ўйлар учун Сун-цзи сўзларининг ўқилган қисми кифоя қиларди.

Ли Гуан-ли шойи ўрамларини қўлида ушлаганича чодир қуббасининг бир нуқтасига тикилиб қолди. “Биз суннулар ерининг ярмидан кўпини тортиб олдик, шимолга узоқ, жуда узоқ ичкариладик! Улар билан яна урушаверишимиз керакми, бундай қилиш биз учун фойдалими? Мана ўтгиз икки йилдирки, биз Шимолда, Жанубда, Шарқда, Ғарбда деярли тўхтовсиз уруш олиб боряпмиз! Ҳатто, саройдагилар орасида ҳам ахир халқни бутунлай қашшоқ аҳволга солиб қўйдик-ку, деювчилар топиладиган бўлиб қолди. Одатдаги йиллик олиқ-солиқлар устига ҳар бир хонадондан ўттиз кумуш танга йиғиштириш давом этаверса, бундай юкка деҳқонлар билан хунармандларнинг бели дош берармикан? Сарой аъёнлари ташвиш қила бошладилар: қора халқ бирдан бош кўтариб қолса нима бўлади?! Чин ҳукмронлиги сингари Хан давлати ҳам парчаланиб кетмасмикан? У ҳолда, ҳамма нарсадан – ердан, қуллардан, олтину саройлардан, шон-шуҳратдан ҳам маҳрум бўлишга тўғри келади!”

Чодирнинг эшиги рўпарасида бош буцўй кўринди.

– Нима гап?

– Сяовэй билан айғоқчи келишди.

– Аввал айғоқчи кирсин!

– Гапир! – деди цзян-цзюнь қўрқа-писа яқинлашиб келаётган кишига.

– Шэнбинлар уруш қилишни истамайдилар...

– Ҳаммасини айтавер!

– Кўплар сюннуларга асир тушиш пайида.

– Нима учун?

– Сюннулар уларни ўлдириб юборишмасмиш, уларнинг қўлида экин-тикин қилиб кун кўрармишлар.

– Улар ҳақ! Сюннуларга деҳқонлар керак.

Айғоқчи ҳайрон бўлди. Хоинлик ниятидаги шэнбинларнинг фикрини цзян-цзюнь маъқуллаётгани қандай бўлди?! Киноя қилмаяпти-микин?

– Чиқавер! Шэнбинлар кайфиятидаги озгина ўзгаришдан ҳам дарҳол бизни хабардор қил.

Ичкарига қаттиқ ташвишланаётган сяовэй кириб келди.

– Сюннулар бу томонга бостириб келяптилар, демоқчимисан? – савол берди цзян-цзюнь.

– Аллақачон иккала қанотимизни олисдан қуршаб улгурдилар!

– Демак, сюннулар кейинги сўзларни Ли Гуан-ли тилига чиқармай, ичида ўйлай бошлади: “Демак, сюннулар яна мени қуршаб олдилар! Чамаси, мен бу шум тақдирга чап беролмайман, шекилли. Она қорнидалигимдаёқ Осмоннинг ўзи менга бу қисматни белгилаб қўйган бўлиши керак, мени сюннулар ерига қайта-қайта юбориш орқали Осмонўғли яратганнинг иродасини юзага чиқаришга шароит яратиб беряпти, холос!..”

Ли Гуан-ли ўзига келиб, сяовэйга синовчан назар ташлади.

– Буйруқ бўладими? – сўради сяовэй.

– Кейин!..

Сяовэй айғоқчидан ҳам баттар таажжубланган қиёфада чодирдан ташқарига чиқди.

Ли Гуан-ли холи қолгач, яна оғир ўйга толди. Осмонтаги саройида бирор мамлакатга қўшин юборишдан олдин ҳар доим фол очдирадилар. Бу гал ҳам бир неча кун давомида тошбақага, юлдузларга, ҳавога қараб фол очувчилар, мусофир афсунгарлар бир-бирларига навбат бермай, сюннуларга қарши юборилаётган шэнбинлар шу пайтгача ҳеч кимга насиб этмаган ғалабага эришишларини олдиндан каромат қилдилар. Қани ўша ғалаба? Довонга юриш бошлашдан олдин қўлга киритилиши орзу қилинган арғумоқлар қаерда? Довондан қайтиб келинганига ҳаммаси бўлиб ўн икки йил ўтди, холос, аммо бутун кенг Осмонтагида ҳам лоақал мингта арғумоқ топилмайди! Агар ҳозир доvon арғумоқлари шэнбинлар тагида бўлганида бизни бу ерда сюннулар қуршаб улгурмасдан олдиноқ уларнинг таъқибидан қутулиб кетардик... Ҳўш, сўнг нима бўларди? У ҳолда Ханни яна бир марта шарманда қилган, қочиб қутулишга моҳир Эрши цзян-цзюнни Чанъанда нима

кутарди? Жазо, шармандаларча аёвсиз жазо, дор кутарди! Аммо сюннулар билан ҳозир, бу ерда, уларнинг ери ичкарасида, бизни қуршаб олган шароитда яна бир жанг қилиш ҳам ҳалокат, ўлим! Нима учун, қандай муқаддас мақсад йўлида зарур бундай ўлим?! Қандай мақсад билан, нима учун яшаяпман? Тўхтовсиз, кераги йўқ урушлар учуни?.. Сюннуларга таслим бўлайми? Чанъанда мени нима деб ўйлашади унда?! Бошқа цзян-цзюнлар, жухоу, дафулар нима дейишаркин? Нима дейишса деяверишсин! Ахир, Ли Лан ҳам иложсиз қолгач, бундан бир неча йил олдин сюннуларга таслим бўлган-ку! Тўғри, уни койидилар, лаънатладилар, шаънига турли ҳақоратлар ёғдирдилар. Аммо саройда унинг ҳолатини тушуниб, зимдан оқлаганлар ҳам топилди. Ли Лан донгдор ва тажрибали цзян-цзюнь бўлган, аммо бу гал жангда енгилиши унинг айби эмас, деди-ку тайшигун Сима Цянь. Тўғри, бундай даядил фикри учун Сима Цянь жазосини олди. Уни сазойи қилдилар, бичиб ташладилар, сўнг ипак қуртлари урчитиладиган қоронғи, зах хонага қамаб қўйдилар. Тўхтовсиз уруш олиб боришнинг бемаънилигини бошқалардан олдинроқ тушунган ва бу ҳақда очикдан-очик гапиргани учун Сима Цянь жазоланди. Кейинчалик уни кечирдилар.

Ли Гуан-ли бошига тушган кулфат тўғрисида Сима Цяннинг ўзи айтган сўзларни эслашга ҳаракат қилди! “Баданим гоҳ тошдек, гоҳ ёғочдек қотиб қолади. Чуқур зимистон зиндонга ташландим. Зиндон қоровули менинг бирдан-бир кам учрашадиган суҳбатдошим”.

Ли Гуан-ли бош буцуюга йўлбошловчилар билан тилмочларни тўплашни буюрди.

– Тез тўпланишсин! – такрорлади у чодир эшигига бориб қолган бош буцуюнинг орқасидан.

Ўн чоғли йўлбошловчилар билан ўтказилган суҳбат қисқагина бўлди. Улар шу заҳотиёқ шэнбинлар қароргоҳидан атрофга от қўйиб кетдилар.

Эртасига тонг ёришгандан бошлаб шэнбинлар қуроолларини жой-жойида қолдириб, кичик-кичик, ёв отлиқлари назоратида хун ерларининг ичкараси томон кета бошладилар.

Шаньюй Ли Гуан-лини асир цзян-цзюнь сифатида эмас, балки биродарларча кучоқ очиб қарши олди...

Ли Гуан-ли бу қўйган қадамнинг оқибатини тўлиқ тасаввур этолмаганди. Чанъанда унинг ўғли Ли Цзюй-ли, укалари Ли Ян-нянь билан Ли Цзиларни оғир ўлим жазосига ҳукм қилдилар.

Ли Гуан-ли бу аламли изтиробга чидай олмай, ўзини-ўзи ўлдирди. Хунлар уни тантана ва чуқур эҳтиром билан дафн этдилар.

Бешинчи боб

ОРАДАН БИР НЕЧА ЁН ЙИЛ ЎТГАЧ

Кушонлар Туячиларнинг бошқа тўрт эли – сюми, шуанми, сисе ва думи устидан аллақачаноқ ҳукмрон бўлиб олганлар. Катта Туячиларнинг қурултойларида кушон хонлари ҳар доим хоқон қилиб сайланадиган бўлиб қолган. Йиллар, ён йилликлар ўтиб борарди... Ханликлар тилида Юечжи деб аталган Туячилар энди кушонлар деб аталадиган бўлди. Аммо Хан элчилари, савдогарлари, тарихчилари уларни илгаригидек Юечжи (Туячи) деб аташда давом этдилар.

Кушонлар (Туячилар) тили Қангха, Сўғд ва Довонда яшовчи аксар халқлар тили билан умумий ўзакка эгаллиги ва урф-одатларининг муштараклиги туфайли улар бу мамлакатлардаги ўтроқ, яримўтроқ ва кўчманчи уруғлар, қабилалар, элатлар билан кўпроқ яқинлашиб, араллашиб, чатишиб борди. Бундай бирлашишда мустақамланиб бораётган савдо ва хўжалик алоқаларидан ташқари, авлоддан-авлодга оғзаки ўтиб келаётган ҳар эл, қабила оқсоқоллари айтиб берадиган ярим афсонавий тарихий қиссалар, дostonлар, ривоятларнинг ҳам роли катта бўлди: Кушонлар (Туячилар) ҳам, бу ердаги ўғишлар ҳам бир отадан тарқаган, аммо Туячилар ён-ён беш ота умри давомида серўт яйловлар қидириб, Қорақум билан Ҳинган тоғлари орасидаги поёнсиз кенгликларда сарсари, тўхтовсиз кўчиб юрганлар. Халқ хотираси, тарихий тақдир бирлиги ҳисси қангхаликлар, хваразеймликлар, сўғдликлар, довонликлар, бақтриёналикларга... кушонлар етакчилигида ягона давлат бўлиб бирлашишга ёрдам берди. Вужудга келган тарихий-сиёсий вазиятлар таъсирида тудунлар, тархунлар, шоҳлар, ихшидлар айрим ҳолларда мутлақо тинч йўл билан, бошқа вақтлар кўп қон тўкишсиз кушон хонларини ўз хоқонлари деб тан олишга мажбур бўлдилар. Кушон давлати тахтида Қудзули Кадфис ва унинг ўғли ўтирган даврда Цзибинь ва Ҳиндикуш тоғи жанубидаги Пуду ўлкасини ҳам ўз ичига олувчи Орол денгизидан то Ганг дарёси соҳилларигача жойлашган ерлардаги эллар, халқлар ва қабилалар ягона, қудратли ярим ўтроқ-ярим кўчманчи давлатга бирлашдилар. Бундай бирлашишда ханликлар доимий таҳликалари билан “кўмаклашдилар”, мазкур жараёни тезлатдилар.

Кушонлар подшоси Канишка даврида қангхлар, довонликлар, сўғдийлар, хваразеймликлар, бақтриёналиклардан ташкил топган қўшинлар, Пуду, Цзибин, Ҳинд ва бошқа кўп халқлар, мамлакатларнинг

жангчилари Тарим дарёси ҳавзаси ва Лобнор кўли атрофидаги давлатларни озод этиш учун Хан билан ҳал қилувчи шиддатли кураш бошладилар. Бань Чао қўмондонлигидаги шэнбинлар билан аёвсиз жанглар олиб бордилар. Тарим ва Черчен дарёлари ҳавзасидаги Қашғар, Ёркент, Хўтон, Оқсув, Хоми ва бошқа шаҳарлар, вилоятлар бир неча марта қўлдан-қўлга ўтгач, тўлиқ озод этилиб, шэнбинлардан тозаланди. Қардош элатлар ва халқлар кўмагида гаогюй аталмиш уйғурлар ханликларни ўзларининг муқаддас она тупроқларидан қувиб чиқардилар. Шарқий Туркистон тўлиғича яна уйғурларнинг тасарруфига ўтди. Дуньхуан яқинидаги биргина кичик кент Хан асоратида қолди, холос.

Сариқ аждарнинг ғарбга босқини тўхтатилган эди. Аммо у Сариқ аждар қачонлардир мутлақо ювош, зарарсиз, ҳатто кишиларга меҳрибон ва наф келтирувчи махлуқ бўлганини эслармикин?!

Хитойликлар қадимги аждодларининг буюк хаёли – Сариқ аждарни сув мўллиги ва ҳосилдорлик рамзи тариқасида яратган.

Бутун кенг Қадимги Шарқда бўлгани сингари, Хитойда ҳам қурғоқчилик ва серсув, қиши иссиқ ва совуқ, ҳосилдор ва кам ҳосил йилларнинг ўн икки йил мобайнида даврий такрорланишини билганлар. Бу йилларнинг ҳар бири қайсидир ҳайвон учун қулай бўлган. Бора-бора у йилларни ҳайвонлар номи билан атаётганлар. Шу тариқа сичқон, мол, йўлбарс, қуён, аждар, илон, от, қўй, маймун, товуқ, ит ва тўнғиз йиллари келиб чиққан.

Энг серсув йилни қадимги хитойликлар тошқин дарёларда жавлон уриб юрадиган баҳайбат махлуқ – аждар йили деб атаганлар. Улар аждар йилини катта орзу-умидлар билан кутганлар ва у йил кириб келганда қувонганлар. Аждар йилида, одатда, деҳқонлар мўл ҳосил кўтарганлар, чорвадорлар подаларни серўт яйловларда боққанлар... Шу сабабдан аждар йилини энг бахтли йил деб ҳисоблаганлар. Хитойликларнинг аждодлари аждарни одамларга фойда келтирувчи ювош махлуқ деб эъзозлашлари ва илоҳийлаштиришлари ана шундан. Шу туфайли, Сариқ аждар байсинлар – оддий хитой кишилари назарида сеvimли махлуққа айланиб кетган.

Қора ерни қаричлаб меҳнат қилувчилар тақдирини ҳал этувчи ҳукмронлар халқ томонидан Сариқ аждарга бу қадар меҳр қўйилиши ва илтифот кўрсатилишидан ўз империяларини кенгайтириш, ҳокимиятларини мустаҳкамлаш, сулолалари шон-шуҳратини кўтариш учун фойдаланиш йўлини тутганлар. Осмонўғиллари агар қўшинлар байроғига Сариқ аждар тасвири чизилса, ҳарбий либос кийдирилган оддий ханликларни яқин ва узоқ мамлакатларга юбориш осон бўлишини билганлар.

Хитойликларнинг қадимги аждодлари кишиларга зарар келтирмайдиган ва ювош махлуқ деб тасаввур этилган Сарик аждарнинг бошқа халқларга нисбатан улуғ Хан устунлиги сиёсати ва ўзгалар ери-ни босиб олиш рамзига айланиши ана шундай келиб чиққан.

Мана энди маккор ва суқ Сарик аждар орқага чекинишга мажбур бўлди. “Аммо у тинч ётармикан ўз инида? – ўйлашарди довонликлар, – Яна қўшнилар ерига ҳамла қилишга уриниб кўрмасмикан? Сарик аждарнинг бундай қилиш-қилмаслиги унинг босқинчилиги йўлига қўшни ва нафақат қўшни халқлар томонидан қазиб қўйиладиган чоҳнинг чуқурлигига, кўтариб қўйиладиган тўсиқнинг нақадар мустаҳкамлигига боғлиқ!”

С Ў Н Г С Ў З

АФСОНАЛАРГА БОЙ ҚАБР

Барча ранглар ўчса ҳам қоннинг ранги ўчмайди.

Қадимги ҳикматдан

Роман тугади. Андижондаги дўстларимдан бири қўлёмани ўқиб чиққач, телефон қилиб, мен тасвирлаган жойларнинг баъзиларига биргаликда саёҳат қилишни таклиф этди.

Китоб устида ишлаган йилларим тарихий манбаларни, воқеалар содир бўлган жойларни ўрганиб, материал тўплаб юрарканман, у ерларда кўп марталаб бўлдим, сон-саноксиз кўрғон харобалари, қирлар, даралар, майдонларни бошдан-охир кезиб чиқдим. Аммо шунга қарамай, дўстимнинг таклифини рад этишга тилим бормади. Асарга нуқта қўйилгандан сўнг ҳам яна бир бор (бу ҳам ҳали охиргиси бўлмаса керак!) мен учун қадрдон бўлиб қолган ўша жойларни кўриш иштиёқида ёна бошладим. Юрагимга жуда яқин, ўз наздимда, энди тўлиқ шаклланиб, ўша узоқ ўтмишда яшаган, курашчан, изтироб чеккан қахрамонларимни китобда тасвирланган жасорат майдонларида кўз ўнгимдан ўтказгим келди.

Дўстим билан Андижон аэропортида учрашиб, унинг машинасида Марҳамат тумани марказига йўл олдик. У ерда Эршининг ички кўрғони харобалари ҳозирги кунларгача сақланиб қолган. Мудофаа минораларининг ўрни аниқ билиниб турибди, улар орасидаги масофани ўлчаш, катта-кичиклигини бир қадар аниқлаш мумкин. Арк саройи ўрни ҳам кўзга

яққол ташланади... Шунча асрлар ўтган бўлса ҳам катта ва кичик ҳовузлар қаерда бўлганини хатосиз белгилаш мумкин. Худди мана шу ерда аждодларимиз қирқ кеча-кундуз шэнбинлар хужумини қайтариб, уларни ички кентга киритмаганлар, босқинчиларни қамалдан воз кечишга мажбур қилганлар. Сўнг уларни она тупроқдан қувиб юборганлар.

Марҳаматдан жўнадик. Йўлимизда дастлаб учраган шаҳарча Аравон бўлди. Бу Қирғизистоннинг Ўш вилоятига қарашли шу номдаги тумanning маркази. Қайиқсимон шаклли Фарғона водийси – атрофини қорли тоғлар қуршаган кўҳна Довон мамлакатининг ерлари ҳозирда уч давлат – юқори, шарқий қисми Қирғизистонга, ўртаси Ўзбекистонга ва ғарб томони Тожикистонга қарашли. Узоқ ўтмиш воқеалари ҳозирги Марказий Осиё ва Қозоғистон халқларининг умумий худудида содир бўлган, уларнинг аждодлари деярли йигирма бир аср аввал Хан босқинчиларига қарши биргаликда курашганлар. У даврни бизнинг замонамиздан жуда узоқда, асрлар қаърида деб билишга одатланиб қолганмиз. Тўғри, орадан озмунча йиллар ўтгани йўқ. Агар бир асрда уч авлод умр кечиради деб ҳисобласак (бу инсоннинг фаол ҳаёт даври), йигирма бир аср мобайнида атиги олтмиш икки авлод ўтган, холос! Олтмиш икки кишини бир сафга тизиб кўринг, унча узун саф ҳосил бўлмайди. Хан босқинчиларини муқаддас она тупроғимиздан қувиб юборишда мислсиз шижоат кўрсатган фидокорлар, довьюрак, баҳодир ота-боболаримиз, биби-момоларимиз биздан жуда узоқ, тасаввур этиб бўлмас даражада узоқ кишилар эмас! Тарихнинг бу бўлагида Туячилар (Юечжилар), кейинроқ Кушонлар деб номланган катта халқ туркий ва суғдий тилда сўзлашувчи довонликлар, суғдийлар, Қорақум ва Каспий бўйи аланлари, пуштунлар, ҳиндлар ва бошқалар билан чатишиб кетганлар. Улкан худудда яшовчи кўп сонли, турли-туман ўғишлар (қабилалар), элатларни ўз ичига олган Қангх номли халқ Сирдарёнинг ўнг ва чап қирғоғидаги ўзбекларга, қозоқларга, қорақалпоқларга айланди, уйғурлар билан аралашиб кетди. Музламаскўл (Иссиқкўл) атрофларидан ва Олатов этақларидаги яйловлардан хирхиз ўғиши бошчилигида ҳеч қаёққа силжимаган усунлар қисми кейинроқ бориб қирғиз деб аталадиган бўлди. Усунларнинг яна бир қисми эса бошқа қадимий кўчманчи элатлар билан бирга шу ерларда яшовчи ўтроқ халқлар билан, жумладан, довонликлар билан ўзаро сингишиб кетди! Алан, Об, Арғу, Аристой ўғишларининг катта бирлашмаларининг тақдири ҳам худди шундай бўлди. Турли даврларда тарих майдонига чиққан ўғишлар бу халқларнинг навбатдаги авлодларига ўз номларини бериб келдилар. Тарихнинг турли даврларида турли-туман номлар билан аталган қадимги қабилалар мутлақо йўқ бўлиб кетган эмаслар, шунингдек, ос-

мондан мутлақо янги халқлар – одамлар ёмғирдек ёғилмаган-ку, ахир! Қабилалар, уруғларнинг гоҳ у, гоҳ бу ном олиб, янги-янги уюшмалар – халқлар таркибига кириб туриши бузилган эски иморат ғиштарининг янги биноларда бемалол ишлатаверилишини эслатади! Ҳа, туячилар, кушонлар, қангхлар, хунлар, усунлар, сўғдийлар, доволликлар, арғулар, облар, аристойлар, аланларнинг... олтмиш иккинчи, олтмиш учинчи, олтмиш тўртинчи... авлоди – бугунги ва эртанги ўзбеклар, қирғизлар, қозоқлар, туркманлар, қорақалпоқлар, тожиклар, озарбайжонлар, татарлар, бошқирдлар, уйғурлар, мўғуллар, туваликлар, қалмиқлардир!..

Аравон узра Айирмочтош деб аталган тоғ алоҳида қад кўтариб турибди. Ундан нарироқда Чилустун тоғ тизмаси. Хан қўшинини бир неча кунга тўхтатиб қола олган қақшатқич жанглари худди шу ерда бўлган.

Мана, биз Оқбўйра сойи устидан ўтиб боряпмиз. Ўша узоқ даврда Хан қўшинининг минглик илғорига қаттиқ қаршилиқ кўрсатишда доволликларга қулайлик туғдирган, минг-минглаб одамлар қони оқиб тушган бу сой ҳозир хотиржам оқиб ётибди.

Биз Ўш-Фрунзе магистраль йўли қисмига чиқиб олгач, Жалолобод тўғрисида ўтиб боряпмиз. Хан қўшинининг қолдиқлари шармандаларча орқага чекинишга мажбур бўлганининг тилсиз гувоҳи бўлган ўша қадимги, жуда қадимги Кўгорт йўли шу ердан, мана шу шаҳар орқали ўтади.

Бирор соат чамаси ўрта тезликда йўл босгач, биз Моси қишлоғига етиб келдик. Босқинчиларга арғумоқлар жўнатишдан бош тортган довлорак йилқичилар худди шу ерда қанчалаб шэнбинлар қонини отлар қонига аралаштириб юборганлар. Тоғлик оддий йилқичи йигитлар фавқуллодда шиддаткорлик намоён этиб, ҳарбий жасорат кўрсатганлар ва ўз халқларининг қаҳрамонлик тарихида ўчмас из қолдира олганлар!

Қирғизистоннинг кончилар шаҳри Тошкўмирга яқин жойда мозийда Йенчу Ўғўз деб номланган асов Норин дарёси тоғ қисикларидан водий кенгликларига отилиб чиқади. Асарда тилга олинган биринчи кўприк ўрнида, тахминан унга яқин жойда, ҳозирги замон кўприги қурилган. Биз ўша қадимги, шубҳасизки, кенгайтирилган, такомиллаштирилган, цемент ётқизиқли текис йўлдан боряпмиз. Йўл узра муаллақ осилгандек кўринаётган тоғлар ва тезоқар ҳайбатли дарё ўша-ўша. Улар учун икки минг йил инсон умрининг икки кунидек гап. Ҳарқалай, Норин дарёсидан икки минг йил давомида кўп, жуда кўп сувлар оқиб ўтди! Айнан ўша сув қатралари буғга, булутга, қорга, музга айланиб, ёмғир шаклида дарёга тушиб, худди шу кўприк остидан такрор ва такрор оқиб ўтган бўлса, ажаб эмас!

Аммо бу ўлка кейинги ўн йилликлар мобайнида беқиёс ўзгарди. Шэнбинлар устига тоғлардан тўхтовсиз харсанглар думалатган, босқинчиларни Йенчу Ўғўз сувига чўктирганларнинг авлодлари ҳам ўзгарганлар. Аммо улар ўз аجدодларининг мағрур ва бўйсунмас руҳини, хорижий босқинчиларга қарши курашиб, она юртарини фидокорона ҳимоя қилишдаги қатъият ва кескирликларини сақлаб қолганлар.

Қадимги Ҳайломага яқинлашиб боряпмиз. Бу ерда доволликлар Ханнинг бутун бошлиқ бир қўшинини ҳалокатга учратганлар! Навбатдаги минг йиллик ўрталаридан бошлаб Ҳайломани Кетмонтепа, сўнги йилларда эса, шу атрофда туғилган атоқли қирғиз оқини шарафига Тўхтағул деб атай бошлаганлар.

Ҳайломада ҳам мен биринчи бор бўлаётганим йўқ. Дарё бўйи тоғ бағрида шу атроф аҳолиси сиғинадиган қадимги зиёратгоҳ жой бўлган. Уни Чўпонота деб атайдилар. Ривоятларга қараганда, тош ва ғиштлардан ишланган бир қабрга тўрт кишининг суяклари сопол идишларда дафн этилган экан. Демак, бу қабр ислом дини Марказий Осиё ва Қозоғистонга тарқалишидан олдин, жуда қадимдан мавжуд. Эҳтимол, у оташпараст зардўштарнинг остадонидир. Айтишларича, узоқ асрлар давомида қабр сирти қайта-қайта ўзгартирилган, таъмирланган.

Бу қабр тўғрисида ҳозир ҳам турли афсоналар юради. Мазкур афсоналарни шу атрофда яшаган одамларнинг бир неча авлоди тўқиган, тўлдирган бўлиши керак. Айтишларича, Чўпонота соқов киши бўлган экан. У яшаган узоқ ўтмиш йиллар бу ерларда кунчиқар томондан келган яъжуж-маъжужларга қарши жанг бўлган. Чўпонота сеҳр билан эчкилар ва ёввойи тоғ кийиклари шохини найзага, ҳайвонларнинг ўзини жангчиларга айлантириб юборган эмиш. Шу тариқа бу атроф тоғларида яшовчи аҳоли сон-саноксиз яъжуж-маъжужлар ҳужумини даф этган экан. Чўпонота ўзи тўғрисида ғамхўрликни унутиб қўйгани учун қор кўчкиси тагида қолиб кетиб, дарёга қулаб тушган ва ҳалок бўлган экан. Чўпонотанинг жасадини, у билан бирга яна учта фидокор жангчи суякларини шу қабрга дафн этган эканлар.

Бошқа бир афсонага кўра, Чўпонота аталмиш авлиё эркак киши эмас эмиш. Архарлар билан эчкиларни ёш гўзал аёл сеҳрлаган эмиш. Майин овози аёл эканини билдириб қўймаслиги учун у ўзини соқовга солиб, эркакча кийиниб юрар экан.

Анчагина ўзгача афсоналар ҳам тўқилган бу қабр тўғрисида.

Айтишларича, бу ерда икки жуфт севишганлар жасади ётар экан. Бир-бирларига айнан ўхшаш икки дугона сеvimли йигитларига ҳазил қилиб, бир-бирларининг ўринларида кўринар эканлар. Яъжуж-маъжужларга қарши жангда улардан учтаси – иккала дугона ва бир йигит

ҳалок бўлибди (у замонларда аёллар ҳам эркаклар билан ёнма-ён жанг қилар эканлар). Тирик қолган йигит икки дугона жасаидан қайси бири унинг маъшуқасилигини ажратолмай, уларнинг иккисини ҳам бир жойга дафн этишга қарор қилибди, ўзи учун ҳам жой қолдирибди. Сўнгра йигит ўйлаб қарабди-да, нариги дунёда ўз маъшуқасини ажратиб олгач, дугонаси танҳо қолишини тушунибди. Шу боис у ҳалок бўлган йигитни ҳам марҳумлар ёнига дафн этибди. Ўзининг қолган ҳаётини ёлғизликда, чўпонлик қилиб кечирибди. Қаригач, ҳар кечани қабр ичида, севгилисининг суяклари ёнида ўтказар экан-да, эрталаб чиқар экан. Кунларнинг бирида қабр оғзига ичкаридан терилган тошлар эрталаб олиб ташланмабди... Чўпонотанинг васиятига кўра ёш йилқичи қабр оғзини суваб ташлабди. Орадан бир неча йиллар ўтгандан сўнг қабрни очиб қарашса, унда ётган тўрт кишидан бири бошсиз кўмилган экан.

Қабрнинг икки томонида тўртта юлғун ўсиб турарди. Улардан иккитаси йўғонроқ, улкан, бошқа иккитаси эса ингичка ва нозик. Уларнинг учлари қабр оша бир-бирлари томон хиёл эгилиб турарди. Юлғунларнинг танаси одатдагидан кўра тўққизилроқ. Бундай юлғунларни мен бошқа ҳеч ерда кўрган эмасман.

Айтишларига кўра, урушда ҳалок бўлган севишганларнинг қонлари ерга сингиб кетмасдан, шу юлғунлар танасига ўтган. Уларнинг тўққизил рангдорлиги ана шундан. Ўтмишда бу ўлкага хавф ёғилган пайтлар атроф аҳолиси шу юлғунларнинг таналари ва новдаларидан найза, ханжар соплари ясаб, уларни энг довурак, шижоатли жангчилар қўлига тутқазар эканлар, шу қабр ёнида йигитларни, қиз-жувонларни жангга йўлларканлар. Бу ўлка аҳолиси ҳозиргача Чўпонота қабрини эъзозлаб келади, айримлар унинг сеҳрли қудратига ишонадилар.

Бу ҳол қизиқ туюлиши мумкин. Бизнинг замонамизда ҳам афсонага ишониш ва қадимги қабрни эъзозлаш қанақаси? Агар чуқур ўйлаб кўрилса, шундай қилиш мумкин ва зарур, дея жавоб қайтардим ўзимга-ўзим. Ватан ҳимоячилари, қаҳрамонларнинг қабрларини асраб-ардоқлаш зарур! Улар замондошларимизми ёки узоқ ўтмишдаги аждодларимизми, барибир, халқ қаҳрамонлари! Халқ умри эса минг, ўн минг, юз минг йилликлар билан ўлчанади!

Умр абадий эмас. Аммо ҳаёт билан ким қандай видолашади? Ватан ҳимоячилари сенинг ҳам қабринг устида ўсган дарахтлардан, уларнинг новдаларидан найза ва қуроллар учун соп ясармикан?!

Афсоналарга бой бу қадимги қабрда менинг қаҳрамонларим Қамчи ва Бўтакўз, Бургут ва Ойтуққанлар ётмаганмикан? Қабр тепасида, ёнида, теварагида очилган чечаклар кўзимга елкама-елка жанг қилиб, шэнбинларни мўътабар она тупроғидан ҳайдаб чиқарган, оила лаззатидан

жуда эрта маҳрум бўлган ёш келинлар, ёр висолига интизор, умрлари хазон бўлган қизларнинг пирпираётган шахло кўзлари янглиғ кўри-ниб кетди. Фаромуш бир нуқтага тикилиб қолдим, шекилли, шеригим “кетдик” ишорасини қилиб, аста енгимдан тортди... Бу воқеага анча йил-лар бўлди. У пайт роман учун ҳали материал тўплаш тугалланмаганди. Аммо асосий қаҳрамонларим мен билан баралла гаплаша бошлаган эди-лар. Тўхтағул гидроэлектростанцияси ҳали қуриб битказилмаганди.

Андижонлик дўстим билан бу гал, китоб ёзиб бўлингач келгани-мизда, тасвирланган Ҳайлома водийси ўрнида Тўхтағул сув омбори – улкан, мовий денгизча тўлқинлари қирғоқларга урилиб, мавжланарди. Атрофи қорли тоғ чўққилари билан қуршалган тотли, мусаффо сувли бундай денгизча дунёнинг камдан-кам жойида учрайди!

Қадимги қабр чуқур сув остида қолиб кетибди. Эҳтимол, унинг тупроқлари ювилиб, зарраларга айланиб, баҳорнинг бўтана сувлари билан бирга дарёда, сўнг каналлар, ариқларда оқиб, экинзорларга кир-гандир. У зарралар ўсимликлар, экинлар танаси орқали мева, озуқага айланиб, одамларга куч-қувват бераётгандир! Эҳтимол, у зарралар ме-нинг ҳам танамга, қонимга ўтгандир?.. Эҳтимол, инсоният қонидаги мардлик, жасорат, фидойилик, қаҳрамонлик, ватанга меҳр ва душман-га нафрат шундай зарралар туфайли авлоддан-авлодга ўтар?..

Балки бундай сифатларни наслдан-наслга ўтказувчи асосий омил ирсиятдир?! Халқимнинг қонида ҳам, муҳтарам ўқувчим, сенинг жис-мингда ҳам қаҳрамонлик фазилатлари борлигига ушбу китобда ва бошқа жасорат дostonларида ҳикоя қилинган аждодларимизнинг фи-дойилик ва топқирликлари исботдир!

Яна бошқа нарсани ҳам аниқ биламан, ватанга меҳр, қаҳрамонлик ва жасорат авлоддан-авлодга халқ хотираси орқали ўтади! Бу буюк ва сўнмас халқ хотираси ўз қаҳрамонларининг номларини асрлар, минг йилликлар давомида сақлайди. Шунинг учун ҳам Хан босқинчиларига қарши курашган аждодларимиз, кейинчалик боболаримиз, немис фа-шистларининг адабини берган оталаримиз, акаларимиз хотиралари, сиймолари ҳам бизга бирдек яқин ва азиздир.

Қаҳрамон аждодларим, фидойи ватандошларимнинг дилдан ўч-мас, тилдан тушмас хотира ва сиймолари қаршисида бош эгаман, руҳларига бағишлаб дуо қиламан! Аммо ўтмишдаги хоқонлар, хонлар, Осмонўғиллари, шоҳларнинг босқинчиликлари учун ҳозирги авлод-лар жавобгар эмасликларини яхши тушунаман. Биродарлик қўлини чўзган ҳар бир замондош халқ, кишилар билан ҳамжиҳат яшаш зарур-лиги онгимизда, ҳиссимизда ҳукмрон!

1975–1979 йиллар

Романда ишлатилган қадимги шаҳар, ўлкалар номлари ва
атамаларнинг изоҳли
ЛУҒАТИ

А

Авесто – зардўштийларнинг муқаддас китоби (“Зардўштийлар” сўзига изоҳни қаранг).

Алашань – Хитойдаги саҳро. Жанубий-ғарбида Наньшань тоғлари, жанубий-шарқда эса Хуанхе дарёси билан чегараланган. Шимолда Гоби саҳросига тутшиб кетади.

Аранха – Амударё.

Аньси – Парфиёна (Парфия), ҳозирги Туркманистоннинг жанубида, Эрон ва Ироқ худудларидаги қадимги давлат.

Ахурамазда – зардўштийларнинг худоси. Ахура – “юксак шарафга лойиқ”; Мазда – “олий ақл” (“Зардўштийлар” сўзига изоҳни қаранг).

Ахраманью, Ахриман – Ахурамазданинг ва бутун борлиқнинг асосий душмани. Анг-кира-манйу – “нопоклик, зулмат” ўзакларидан ясалган сўз. Барча ёвузликларнинг мужассами (“Зардўштийлар” сўзига изоҳни қаранг).

Б

Байсин – Хитой халқининг номларидан бири.

Байцза – хитойликлар истеъмол қилган алкоғол ичимлик.

Бергу – қарз.

Бэйдоу – “Етти қароқчи” ёки “Катта айиқ” юлдуз туркуми.

В

Вайчэн – ташқи девор. Бу сўз ўрнига қараб “ташқи шаҳар” маъносида ҳам ишлатилади.

Ванлар – подшолар.

Вэньсу – Оксу.

Г

Гаоцзюй (гаогюй, угю) – хитойликлар уйғурларни шундай деб атаганлар.

Гекотампил – Парфия давлатининг пойтахти Нусайнинг ғарбидаги шаҳар.

Гесой – ҳозирги Косонсой ёнидаги қадамий шаҳар.

Го Чин лунь – “Чиннинг хатолари тўғрисида”ги асар.

Гуанлу дафу – ички сарой қўриқчиларининг бошлиғи.

Гуйшуон – Кушон.

Д

Далварзин – қадимги шаҳар. Унинг харобалари Андижон вилоятининг Ойим қишлоғи ёнида. Янги Далварзин – ўша харобалар ёнидаги кент.

Дань-шу – куллик ҳақидаги ҳужжат.

Дася – Бактра

Депара – атроф, район.

Динчен – ҳозирги Линьян. Қадимда Хитойнинг ғарбий чегараси шу ердан ўтган.

Дунхулар – шарқий кўчманчилар.

Довон – худуди Фарғона водийсида жойлашган бўлган қадимий чорвадор ва зироаткорлик давлати.

Дўмбира – туркий халқлар бахшичилигида ишлатиладиган асосий дурсимон қўш торли чолғу асбоби.

Дянь-юэ – ҳозирги Бирма ва Вьетнам ҳудудларидаги мамлакат.

Ж

Жунланцянь – хунлар нойиби. “Хун” сўзини ханликлар “жун” тарзида ҳам талаффуз этганлар.

Жут – ҳайвонлар ўлати.

З

Зардўштийлар – милоддан аввалги даврлардан ислом киритилгунча Марказий Осиё ва Эронда тарқалган динга сиғинувчилар. Хусусан, романда акс эттирилган даврларда ота-боболаримиз шу динда бўлишган. Зардўштийларнинг худоси Ахурамазда бўлиб, унинг пайғамбари Заратуштра деб аталган. Заратуштра ўз таълимотида одамларни пок фикрлашга, тўғри сўзлашга ва тўғри амалларни қилишга ундайди. Зардўштийларнинг оташкадаларида ўчмас олов сақланган. Улар ер-тупроқни муқаддас деб билишган ва шу туфайли ўликларни ерга кўмишган. Одам жасадини махсус қурилган даҳмаларга олиб чиқиб қўйишган. Қушлар ва ҳайвонлар ёрдамида суякларни тўқималардан тозалашган. Тозаланган суякларни йиғиштириб олиб, махсус идишлар – остадонларга солиб сақлашган. Ахраманью, Ахриман – Ахурамазданинг ва бутун борлиқнинг асосий душмани, ёвузлик кучларининг рамзи.

И

Ихшид – Довон ҳукмдори шундай аталган. Муғ тоғидаги қаср харобасидан топилган сўғдча ҳужжатларда “фраганик ихид” деб қайд этилган.

Й

Йенчу Ўғуз – Норин дарёсининг қадимги номи. Хитой манбаларида Женжу деб аталган.

Йигит – ясовул маъносида.

К

Канцзюн – Қангха давлати.

Қирғоқсиз сув – Хитой манбаларида Атлантик океани деб юритилган.

Киданлар (Қитайлар) – қадимги кўчманчи халқлар. Дунхуларнинг авлодлари. Ҳозирги Хитойнинг шимоли ва Монголия ҳудудларида яшашган.

Кун-цзи – Конфуций.

Кўгорт довони – Фарғона тоғ тизмасининг ҳозирги Жалолобод шаҳри юқорисидаги довон.

Кўк Тангри – айнан “Мовий осмондаги яратувчи Руҳ” маъносини англа-тувчи “Мовий (кўм-кўк) осмон”. Туркий халқларда қадимий олий илоҳий зот.

Л

Лан – Осмонўғли саройи дарвоза қоровулларининг бошлиғи.

Лаошан – хун шаньюйи, Модэнинг ўғли. Баъзи манбаларда хитойча-лаштирилмаган Куюқ номи билан тилга олинган.

Ли – масофа ўлчови. У қадимги даврларда 400, ҳозир эса 576 метрга ба-робар.

Лу-ну – асир қул.

Лицзянь – Рим, сўнг Рим империяси.

Лю Че – Хан сулоласининг олтинчи вакили. Тахтда милоддан аввалги 140–87 йилларда ўтирган. Довон давлатига икки марта муваффақиятсиз ҳар-бий юриш уюштирган. Тарихда У-ди (“Жанговар император”) номини олган.

Ляодун – ҳозирги Шимолий Корея ёнидаги шаҳар – яриморол.

М

Марғиёна – ҳозирги Туркманистоннинг Марв вилояти жойлашган ўлка.

Митра – зардўштийларнинг маъбудларидан бири бўлиб, у от шаклида тасаввур этилган. Зардўштийликда Ахурамазда яратган эзгу маъбудлардан бири. У ҳар куни тонг саҳарда қуёшни самога тўрт от қўшилган олтин ара-вада олиб чиқади. Ўзи эса, қуёш нурларига сингиб кетиб, то кечга қадар эзгу дунё бўйлаб уни етаклаб юради. Шу сабабли Митра қуёш худоси деб ҳам таъ-рифланади.

Му-су – беда.

Модэ – хунларнинг подшоҳи – шаньюй. Хитой манбаларида баъзида Мао Дун баъзида эса Баходур деб ҳам номланади.

“Моси” қишлоғи – “От ўлди”. Бу қишлоқ ҳозирда ҳам Фарғона водийсида мавжуд.

Мўмиқ – узун хода.

Н

Наньшань – Жанубий тоғлар (нань – жануб, шань – тоғ). Хитойдаги Ала-шань саҳросининг жанубида жойлашган тоғ тизмаси.

Наньюэ (вьетнамчасига Намвьет) – ҳозирги Вьетнам ва Хитойнинг Гуандун ва Гуаньси вилоятлари ўрнида жойлашган қадимги давлат.

Некат – ҳозирги Новкат.

Нишон – Хитой манбаларида Чжишань тарзида юритилади.

Нусай – Парфиёнинг эски пойтахти. Унинг харобалари ҳозирги Туркманистон ҳудудида.

Ну, Ну-бей – кул.

Нунфу – деҳқон.

О

Осмонтаги, Катта Осмонтаги – Хитойликлар бутун Еру заминни шундай аташган.

Осмонўғли – Қадимги Хитойда ҳукмрон бўлган мафкурага кўра Осмонўғли Осмонтагининг яккаю ягона ҳукмрони, барча халқларнинг посбонидир.

Оташкада – Зардўштиларнинг ибодатхонаси.

П

Парфиёна – Парфия. Қадимда ҳозирги Туркманистон, Эрон ва Ироқ ҳудудларида жойлашган давлат.

Полиглотлар – кўп тил билувчилар.

Пергамин – махсус тайёрланган қаттиқ тери.

Р

Румо – Рим.

С

Самоцзянь – Самарқанд.

Сима Цян – қадимги дунёнинг буюк тарихчиси. “Ши Цзи” (“Тарихий қайдномалар китоби”) муаллифи.

Сиюй – Фарбий ўлка. Дуньхуан ва ундан ичкарироқдаги Юй-мэн истеҳком-шаҳарлари шу ўлкада жойлашган.

Сулэ – Қашғар.

Сунь-цзи – “Ҳарбий маҳорат” китоби милоддан аввалги VI-V асрларда тузилган. Қадимги Хитойда ёзилган энг машҳур асар.

Сотиқчи – савдогар, тужжор.

Сюнну – “ёвуз қуллар”. Ўша даврда Хитойда хунлар шундай аталган.

Ся – Чиннинг энг қадимги номи.

Сяовэй – ўрта даражадаги ҳарбий унвон ва лавозим.

Сўғдийлар – Фарғона тожикларининг аجدодлари.

Т

Тай-гун – олий табақали зотларнинг отлари айтилмасдан шундай улуғланган.

Тайжундафу – бирор-бир мартабанинг даражаси.

Тамға – пул, тамға босилган олтин ёки кумуш. “Тамға” (“дамга”) сўзи кейинчалик “данга”, “танга”га айланиб кетган.

Тарим дарёси ҳавзаси – ҳозирги Шарқий Туркистон ерларида қадимги мустақил шаҳар-давлатлар жойлашган.

Таркан – Чирчиқ дарёси қирғоғида, ҳозирги Янгийўл билан Чиноз ўрта-сида жойлашган қадимги шаҳар.

Туғ – узун ёғоч учига боғланган от думи (байроқ).

Ту-ну – қул

Тянь-шань – “Осмон тоғлар”. Хитой сайёҳлари Ўрта Осиё тоғларини шундай атаганлар.

Тяочжи – Кичик Осиё мамлакатлари.

Тяньма – Осмон отлари. Хитойликлар Довон отларини шундай атаганлар.

Тянься – Сўзма-сўз таржима қилганда “Осмон тагидаги Ся мамлакати” қисқачаси “Осмонтаги” дегани.

Тўрт денгиз оралиғи – бу ерда Лобнор кўли, Орол, Каспий ва Ўртаер денгизлари оралиғи бўлиши керак. Чжан Цяннинг маълумотларида шу денгизлар тилга олинади.

У

У-ди – “Жанговар император” – Хан сулоласининг олтинчи ҳукмдори Лю Чэнинг лақаби. (“Лю Чэ” изоҳига қаранг)

Усунлар – ҳозирги Синцзяннинг шимолида, хунлар даврида эса улардан ғарбда яшаган кўчманчи халқ.

Ф

Фаньюй – Ҳозирги Кантун.

Х

Хан – Қадимги Хитойда милoddан аввалги 202 йилдан милодий 220 йилгача ҳукмронлик қилган сулола. Оддий халқ – “қорабошлар” бошчилигидаги қўзғолонлар оқибатида Чин империяси қулагандан сўнг тахтга уларнинг сардори Лю Бан ўтиради ва Хан сулоласига асос солади.

Хваразм – Хоразм.

Хитой – бу ном эраизининг X–XII асрларида, яъни бу китобда қаламга олинаётган воқеалардан ўн икки-ўн тўрт аср кейин пайдо бўлган.

Хуанхай – Сарик денгиз.

Хуанхэ – “Сарик дарё” – Хитойдаги йирик дарё.

Хуанцзинь – сарик темир (олтин).

Хуна – (қадимда турк тилида) Нор кийик.

Хоу – камончилар.

Хэйшоу – қорабош. Авом халқ шу ном билан ҳам аталган.

Хўтанарик – ҳозирги Андижон шаҳрининг ўрнидаги қишлоқ. Шу номдаги ариқ ҳозир шаҳар ўртасидан ўтади.

Ц

Цзибинь – ҳозирги Афғонистон худудидаги давлат.

Цзинчэн – ҳозирги Линьян. У даврда Жунту, яъни туб Хитойнинг ғарбий чегараси шу ерда бўлган.

Цзи ва хоу – отадан болага қолиб келаётган зодагонлик унвонлари.

Цзиньян – Шимолий Шаньсининг пойтахти, ҳозирги Тайюань.

Цзянь-цзюнь – Бош қўмондон.

Цзо цзянь-цзюнь – Катта бош қўмондон.

Цунлинь – “Пиёзли тоғ”. Ғарбий Тянь-Шань ва Шарқий Помирда ёввойи пиёз ўсгани учун Хан элчилари у ўлкани шундай атаганлар.

Цянлар – тибетликларнинг аждодлари.

Ч

Чангчэн – “Узундевор”. Унга ғарбда “Буюк Хитой девори” деб ном берилган.

Чандишма – аския.

Чанъан – ҳозирги Шенси вилоятининг пойтахти Сиан шаҳри ўрнида бундан қарийб 3100 йил аввал пайдо бўлган шаҳар. Цинь ва Хан империялари ва яна 11 сулола даврида мамлакат пойтахти бўлган.

Чаосянь – Шимолий Кореядаги корейсчада “Чосон” деб аталган давлат.

Чақир – Довон аскарлари, сўзма-сўз “чақирилган” демакдир. Бу сўз манбаларда “чокар”, “чақар” шаклларда ҳам учрайди. Ўрта асрларда Тошкентда Чақар, яъни “ҳарбий лашкаргоҳ” маҳалласи бўлган. Самарқанддаги Чақарди-за эса “ҳарбий истехком” деган маънони англатади.

Чжунго – Қадимги Хитой давлати ана шундай номланган. Ҳозирда ҳам хитойликлар ўз мамлакатини шу ном билан аташади.

Чжухоу – айрим вилоятларга эга бўлган амалдорлар.

Черик – аскар, қўшин.

Ченсян – Биринчи маслаҳатчи, энг юқори мансабдаги сарой аъёни.

Чин – Қадимги Хитойда милоддан аввалги 221–202 йилларда ҳукмронлик қилган сулола.

Чинжин – “Чин кишиси” демакдир. Қўшни мамлакатлар хитойликларни шундай ном билан атаганлар.

Чинь Ши хуанди – Қадимги Хитойдаги Чин сулоласининг асосчиси. Чинлар ҳукмронлиги остида хитойликларнинг бўлиниб ётган барча майда мулкларига ягона давлатга бирлаштирилган “Биринчи Олий императори” Чин Ши хуанди ҳукмронлиги даврида Буюк Хитой девори қурилган. Милоддан аввалги 209–202 йиллардаги халқ кўзғолонлари натижасида Чин империяси қулади. Чин империясининг Хитой тарихидаги роли шунчалик катта ва муҳим бўлганки, кейинчалик ҳам Қадимий Хитойни Чин деб аташган. Бу ном ўзбек тилида ҳозиргача “Чин” шаклида сақланиб келган.

Чирух – айрим тарихчиларнинг фикрича, Иссиқкўлнинг жанубида, Қорақўл (ҳозирги Прежевальск) атрофларида бўлган ўлка. Чиғу – “Қизил” деган маънони билдирган.

Човуш – беклар ҳузуридаги доимий аскарлар. Улар ясовуллик вазифасини ҳам бажарардилар.

Чэнсян – биринчи маслаҳатчи. Бош вазир вазифасини ўтовчи.

Ш

Шан лю тянь! – Бош олиб кетайлик озод элларга!

Шаньма – “тоғ отлари”. Хитой сайёҳлари Довон отларини шундай атаганлар.

Шаофу – солиқ маҳкамаси бошлиғи.

Шеньду – Иньду, яъни Ҳиндистон.

Ши Цзи – машҳур хитой тарихчиси Сима Цяннинг “Тарихий қайднома-лар китоби”.

Шимолий чўмич (Бэйдоу) юлдузлари – Етти қароқчи ёки Етти оғайни юлдузлари.

Шу ва Цзянь – ҳозирги Сичуань худудида бўлган ўлкалар.

Шэнбин – аскар.

Шўркўл – Лобнор кўли.

Э

Экбатан – ҳозирги Ҳамадон ёнидаги қадимги шаҳар.

Элатан – Қадимги кент. Унинг харобалари ҳозирги Наманган вилоятининг Норин тумани маркази ёнида жойлашган.

Эрши – қадимги Фарғона давлати – Довоннинг пойтахти. Шаҳар харобалари ҳозирги Андижон вилоятининг Марҳамат туманида жойлашган.

Ю

Юйтянь – Ҳўтоннинг хитойча талаффуз этилиши.

Юэчжи – Қадимда Марказий Осиёда яшаган кўчманчи халқнинг хитойча талаффуздаги номи. Ўша даврда яшаган кўпчилик халқларнинг номлари Хитой манбаларидагина сақланиб қолган. Бизнинг тахминимизча, бу халқнинг номи “туячилар” бўлиши керак.

Я

Яксарт – Сирдарё.

Яньцай – Аланлар. Каспий денгизининг шарқий қирғоғидаги кўчманчи халқ.

“Ярамаслар” – Сима Цяннинг “Ши Цзи” асарида “жиноятчи”, “безори”лардан тўпланган шэнбинлар тўғридан-тўғри шундай аталган.

Ясоқ – саф, аскарлар сафи.

Ў

Ўлик сув – Ўлик денгиз.

Ўмик – узун хода.

Ўғиш – қадимий туркий тилларда “қабила” демақдир.

Ўрда – ҳукмдор саройи, кўчманчилар давлати пойтахти маъносини англатади. Аввалбошда бу сўз кўчманчи қабила қўналғаси, қишлоқ жойини англатган.

Ўрдос – Марказий Осиёдаги ясситоғ. Шимол, ғарб ва шарқдан уни Хуанхе дарёси ўраб олган. Милоддан аввалги I минг йилликда бу ерларни хунлар эгаллаб олишган. Хунлар босқинларидан безор бўлган хитойликлар Ўрдоснинг жанубий ёнбағри бўйлаб бир неча минг километр узунликдаги Буюк Хитой деворини қуришган. Ўрдос туркий халқлар яшаган маконлардан бири ҳисобланади.

Ўрталиқ давлат – Чжунго (изоҳини қаранг).

Қ

Қирғоқсиз сув – Атлантик океани.

Қониғ – мақсад.

Қорабошлар – хэйшоу. Авом халқ шу ном билан ҳам аталган.

Қўлот – қирлар ўртасидаги яйлов.

Қўнуқ – қўниб ўтувчи, меҳмон. Ҳозирда кўп туркий тилларда бу сўз “қўноқ” тарзида ишлатилади.

Ғ

Ғади – илонизи йўл босиш.

Ғарбий денгиз – Ўртаер денгизи.

Ҳ

Ҳайлома – Кетмонтепа, ҳозирги Тўхтағулнинг қадимги номи.

МУНДАРИЖА

Шухрат Эгамбердиев. “Сариқ аждар ҳамласи” тарихий романи ҳақида 3

БИРИНЧИ КИТОБ ТАҲДИД

Биринчи қисм АЖДАР ҒАРБГА ИНТИЛАДИ

<i>Биринчи боб. Қонга беланган йўл</i>	10
<i>Иккинчи боб. Элчи сабоқ олади</i>	29
<i>Учинчи боб. Шаньюй ўрдасида</i>	42
<i>Тўртинчи боб. Бирдан-бир йўл</i>	53
<i>Бешинчи боб. Элчининг қайтиши</i>	64
<i>Олтинчи боб. Беҳуда ўтган ўн йил</i>	74
<i>Еттинчи боб. Охири йўқ ҳисобот</i>	84
<i>Саккизинчи боб. Ҳам яқин, ҳам узоқ қўшни</i>	90
<i>Тўққизинчи боб. Куёшнинг бир кунлик йўли</i>	98
<i>Ўнинчи боб. Узундевор панасидаги ҳасратлар</i>	106
<i>Ўн биринчи боб. Чжан Цянь яна сафарда</i>	119
<i>Ўн иккинчи боб. Кекса Хунмўга юборилган ёш маликалар</i>	126
<i>Ўн учинчи боб. Сариқ бузоқлар қони</i>	134
<i>Ўн тўртинчи боб. Тарихчи Цяньмэнь Ванхугун саройида</i>	140

Иккинчи қисм ДОВОН НИШОНГА ОЛИНДИ

<i>Биринчи боб. Қасида бағишланган отлар</i>	148
<i>Иккинчи боб. Сариқ дарё соҳилидаги боғ</i>	153
<i>Учинчи боб. Саймалитош ёдгорликлари</i>	156
<i>Тўртинчи боб. Даҳшат ила йўғрилган севги</i>	166
<i>Бешинчи боб. Қизқувди</i>	177
<i>Олтинчи боб. Хачир карвони</i>	186
<i>Еттинчи боб. Бозғонлар овози</i>	193
<i>Саккизинчи боб. Зумрад кўзли тоштуя</i>	197
<i>Тўққизинчи боб. Кечиккан мардлик</i>	206
<i>Ўнинчи боб. Қуни битган элчи</i>	213
<i>Ўн биринчи боб. Тахт вориси</i>	217

Ўн иккинчи боб. “Оташкада шафқатли!”	223
Ўн учинчи боб. Хан қўшини чегарада	228
Ўн тўртинчи боб. Жангсиз бошланган уруш	239
Ўн бешинчи боб. Зўраки кулги	250

ИККИНЧИ КИТОБ ҚУВИЛИШ

Биринчи қисм **ЭРШИ ҚАМАЛИ**

<i>Биринчи боб.</i> Барбод бўлган ишонч	264
<i>Иккинчи боб.</i> Тоғ этагидаги қирғин	271
<i>Учинчи боб.</i> Девордан учган юлдузлар	281
<i>Тўртинчи боб.</i> Манманлик оқибати	292
<i>Бешинчи боб.</i> Қанд беги олган топшириқ	298
<i>Олтинчи боб.</i> “Йўлтўсарга ҳамкор бўлмаймиз!”	304
<i>Еттинчи боб.</i> Ўз оёғи билан келган “тил”	311
<i>Саккизинчи боб.</i> “Ўнгми бу ё тушми?”	316
<i>Тўққизинчи боб.</i> Айёр каламушлар	327
<i>Ўнинчи боб.</i> Нашафуруш	333

Иккинчи қисм **ТЕСКАРИ ИСКАНЖА**

<i>Биринчи боб.</i> Ўзиюрар ёғоч уйлар	339
<i>Иккинчи боб.</i> Ташландиқ қишлоқлар	351
<i>Учинчи боб.</i> Ли Гуан-ли ер чизиб қолди	359
<i>Тўртинчи боб.</i> “Ким бўлди у суворийлар?”	369
<i>Бешинчи боб.</i> Озодлик битиги	376
<i>Олтинчи боб.</i> Улуғтоғда тутун кўринди	385
<i>Еттинчи боб.</i> Ориятли келин	392
<i>Саккизинчи боб.</i> Кутилмаган жасорат	396
<i>Тўққизинчи боб.</i> Гумдон қилинаётган байроқлар	402
<i>Ўнинчи боб.</i> Қиёмат куни қўшинадан	405
<i>Ўн биринчи боб.</i> Азадаги жиддий ўй	412
<i>Ўн иккинчи боб.</i> Чигал битим	416

Учинчи қисм **ТАЪҚИБ**

<i>Биринчи боб.</i> Фойдали ёвузлик	422
---	-----

<i>Иккинчи боб. Моси қишлоғи</i>	426
<i>Учинчи боб. Тошбўрон</i>	436
<i>Тўртинчи боб. Қўприксиз дарё</i>	440
<i>Бешинчи боб. “Тутқич бермас алвастилар”</i>	444
<i>Олтинчи боб. Номаълум баҳодирлар</i>	448
<i>Еттинчи боб. Кенг қафас</i>	451
<i>Саккизинчи боб. Соқов чўпон</i>	461
<i>Тўққизинчи боб. “Шайтон кенти”</i>	469
<i>Ўнинчи боб. Тўшакдаги илон боласи</i>	473
<i>Ўн биринчи боб. Боши берк йўл</i>	477
<i>Ўн иккинчи боб. Қашғар доводнидаги “хайрлашув”</i>	479

ХОТИМА

<i>Биринчи боб. “Осмонўғли узоқни кўради”</i>	489
<i>Иккинчи боб. Совимаган қон устидаги тахт</i>	493
<i>Учинчи боб. Билағон отбоқар</i>	499
<i>Тўртинчи боб. Инқирознинг боши</i>	505
<i>Бешинчи боб. Орадан бир неча ўн йил ўтгач</i>	509

СЎНГСЎЗ

<i>Афсоналарга бой қабр</i>	511
<i>Романда ишлатилган қадимги шаҳар, ўлкалар номлари ва атамаларнинг изоҳли луғати</i>	517

Адабий-бадий нашр

Манноп ЭГАМБЕРДИ

САРИҚ АЖДАР ҲАМЛАСИ

(Тарихий роман, учинчи тўлдирилган наشري)

Муҳаррир *Маҳмуда Абдуллаева*
Бадий муҳаррир *Акбарали Мамасолиев*
Техник муҳаррир *Рустам Исоқулов*
Мусахҳиҳ *Озода Аҳмедова*
Саҳифаловчи *Сарвар Эшпўлатов*

SANNOF

8527

100129. Тошкент ш., Навоий кўчаси, 30

☎ : +99899 111-94-62

☎ : +99894 659-94-62

Босишга 09.09.2023 йил рухсат этилган.
Бичими 70x100^{1/16} Офсет босма. “Cambria” гарнитураси.
Шартли босма табоғи. 42.9. Адади 1000 дона.
Буюртма № 000

“AZMIR NASHR PRINT” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
100200, Тошкент шаҳри, Адҳам Раҳмат кўчаси, 10-уй.